

Fortifikacije rimskih gradova na obalnom području provincije Dalmacije

Sekso, Ruža

Doctoral thesis / Disertacija

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:741726>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-01**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Ruža Sekso

**FORTIFIKACIJE RIMSKIH GRADOVA NA
OBALNOM PODRUČJU PROVINCIJE
DALMACIJE**

Doktorski rad

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Ruža Sekso

**FORTIFIKACIJE RIMSKIH GRADOVA NA
OBALNOM PODRUČJU PROVINCIJE
DALMACIJE**

Doktorski rad

Mentor

Prof. dr. sc. Dražen Maršić

Zadar, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Ruža Sekso

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski sveučilišni studij Humanističke znanosti

Mentor/Mentorica: Prof. dr. sc. Dražen Maršić

Datum obrane: 19. svibnja 2017. god.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: humanističke znanosti, arheologija

II. Doktorski rad

Naslov: Fortifikacije rimskih gradova na obalnom području provincije Dalmacije

UDK oznaka: 725.96 (497.5-3 Dalmacija)

Broj stranica: 602

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 68/0/0

Broj bilježaka: 1888

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 1321 naslov i 23 web-adrese

Broj priloga: 28 grafičkih priloga (85 crteža), 18 tabli, katalog natpisa (16 kataloških jedinica i 16 slika), tablični pregled razvoja fortifikacija (8 stranica)

Jezik rada: hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Željko Miletić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Dražen Maršić, član
3. doc. dr. sc. Domagoj Tončinić, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Željko Miletić, predsjednik
2. prof. dr. sc. Dražen Maršić, član
3. doc. dr. sc. Domagoj Tončinić, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Ruža Sekso

Name of the study programme: Postgraduate University Study in Humanities

Mentor: Prof. dr. sc. Dražen Maršić

Date of the defence: 19. May 2017

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, Archeology

II. Doctoral dissertation

Title: Fortifications of Roman towns on the coastal area of the province of Dalmatia

UDC mark: : 725.96 (497.5-3 Dalmacija)

Number of pages: 602

Number of pictures/graphical representations/tables: 68/0/0

Number of notes: 1888

Number of used bibliographic units and sources: 1321 units and 23 web-addresses

Number of appendices: 28 graphic appendices (85 drawings), 18 tables, catalog of inscriptions (16 catalog units and 16 photos), a table overview of the development of town fortifications (8 pages)

Language of the doctoral dissertation: croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Željko Miletić, PhD, chair
2. Professor Dražen Maršić, PhD, member
3. Assistant Professor Domagoj Tončinić, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Associate Professor Željko Miletić, PhD, chair
2. Professor Dražen Maršić, PhD, member
3. Assistant Professor Domagoj Tončinić, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ruža Sekso**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Fortifikacije rimskih gradova na obalnom području provincije Dalmacije** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 25. svibnja 2017.

ZAHVALA

Ovaj doktorski rad bio bi puno siromašniji bez podrške i pomoći moje obitelji, prijatelja i kolega profesora. Najvažniji doprinos u poboljšanju kvalitete rada dugujem mentoru dr. sc. Draženu Maršiću koji me je svojim savjetima i hvalevrijednom pregledu napisanih dijelova uspio motivirati i izvući maksimum mojih sposobnosti. Za tehničku podršku zaslužna je moja kći Maja koja mi je znanjem i sposobnošću poučavanja omogućila realizaciju rada na način kako sam to zamislila.

S obzirom na veličinu prostora na kojem je trebalo izvršiti terensku autopsiju pomoć prijateljice Ivane Rupić bila je neprocjenjiva. Početni impuls je uvijek ključan, a zahvaljujući razumijevanju i nesebičnosti Emila Podruga bio mi je omogućen uvid u muzejsku građu što je rezultiralo i prvim radom. Podrška svih prijatelja bila je apsolutna i poticajna, a između ostalih istakla bih Maju i Marija Radaljca koji su bili uvijek tu kad je bilo potrebno. Zahvalnost dugujem profesorima Nenadu Cambiju, Željku Miletiću, Miroslavu Glavičiću, Anamariji Kurilić i kolegama Ivi Glavašu, Jošku Zaninoviću, Mati Radoviću, Ireni Radić Rossi, Borisu Čargu, Vedrani Glavaš, Martini Dubolnić Glavan, Berislavu Štefancu i Domagoju Vidoviću na savjetima, literaturi, fotografijama, participaciji u istraživanjima i uvidu u radove.

SADRŽAJ

1. PREDGOVOR.....	iv
2. UVOD.....	1
3. METODE ISTRAŽIVANJA.....	5
4. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA I STANJE ISTRAŽENOSTI.....	9
4.1. Povijest istraživanja i pregled znanstvenih spoznaja.....	9
4.2. Restauratorsko konzervatorski radovi	19
4.3. Stanje prezentacije (arheološki parkovi)	22
5. RAZVOJ FORTIFIKACIJSKIH STRUKTURA.....	25
5.1. Terminologija	25
5.2. Materijali i tehnike.....	32
5.3. Razvojne etape.....	41
6. NASEOBINSKE I PROTOURBANE FORTIFIKACIJE PREDRIMSKOG RAZDOBLJA	57
6.1. Gradinske utvrde brončanog i željeznog doba	57
6.2. Tzv. megalitske fortifikacije protourbanog doba	62
7. GRADSKE FORTIFIKACIJE U PRIOBALJU PROVINCIJE DALMACIJE	84
7.1. Fortifikacije grčko-helenističkih gradova.....	84
7.2. Fortifikacije ranorimskih gradova	132
7.2.1. Ranorimski gradovi s gradinskim položajem.....	133
7.2.2. Ranorimski gradovi s integriranim naseobinskim dijelovima.....	158
7.2.3. Rimski gradovi koji se spuštaju u podnožje uzvišenja.....	213
7.3. Vojne fortifikacije i sustav kastrametacije	251
7.3.1. Legijski i auxilijarni logori.....	251
7.3.2. Fortifikacije gradova s ortogonalnim rasterom	268
7.3.3. Fortifikacije u gradovima s određenim stupnjem ortogonalne organizacije prostora	327
7.4. Fortifikacije 2. i 3. st.....	358
7.5. Kasnoantičke inovacije u fortifikacijskom graditeljstvu (4. i 5. st.).....	373
7.6. Epilog: ranobizantske fortifikacije	384
8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	397
9. KATALOG NATPISA.....	429
10. LITERATURA.....	441

10.1.	Kratice časopisa i serija	441
10.2.	Popis antičkih izvora.....	443
10.3.	Popis literature	448
10.4.	WEB izvori	517
11.	SAŽETAK	519
12.	DODATAK	521
13.	PRILOZI.....	531
13.1.	Popis priloga	531
13.2.	Popis tabli.....	535
13.3.	Prilozi.....	537
13.4.	Table	584
14.	ŽIVOTOPIS AUTORICE.....	602

1. PREDGOVOR

Od samih početaka ljudske vrste zaštita je bila od primarnog značaja, te je uvjetovala umijeće stvaranja obrambenih sustava, u početku oko skloništa, a kasnije središta života zajednice. Na obalnom području provincije Dalmacije brojni su ostaci toga tipa arhitekture, ali i velik broj gotovo kompletno očuvanih sustava, što je od iznimne važnosti za razumijevanje procesa poleogeneze i transformacije od protourbanih do razvijenih urbanih naselja.

Analiza ostataka rimskih gradova na promatranom području pokazuje da su gradske fortifikacije - potvrda statusa i prosperiteta, bile najsolidnije konstrukcije s funkcijom zaštite gradskog područja koja je bila od općeg interesa. Počevši od srednjeg vijeka do 19. st. zatečene fortifikacije dijelom su uklapane u novonastale sustave obrane. Najbolje su očuvane fortifikacije koje je u doba Renesanse izgradila Venecija (uglavnom 16. st.). U eri industrijske revolucije i intenzivne urbanizacije, posebice krajem 19. i početkom 20. st., mnogi su takvi spomenici ili nepovratno uništeni ili rastavljeni, ali je pozitivan rezultat tih zahvata često bio otkriće ranijih, antičkih slojeva i u njima uzidanih spolija.

Poznavanje razvoja i transformacije fortifikacijskih struktura, a osobito gradskih bedema kao značajnog segmenta kulturnog naslijeđa svake povijesne epohe od iznimnog je značaja za praćenje procesa mijenjanja društvenih odnosa, razvoja poliorketike i izmjenjivanja kulturnih slojeva. Njihov razvoj može se pratiti od početnih suhozidnih konstrukcija karakterističnih za predurbana i protourbana naselja, koja se obogaćuju helenističkim znanjima gradnje monumentalnim kamenim blokovima u tehnici *opus quadratum*. U rimskom razdoblju dolazi do promjena u načinu gradnje uvođenjem žbuke i primjenom tehnike *opus incertum*, a bedemi postaju širi i kompleksniji s brojnim kulama i kontraforima. Poseban je izazov distinkcija građevnih faza do sada poznatih isključivo preko epigrafskih izvora. U tu svrhu od velike su pomoći različiti oblici fortifikacijskog graditeljstva poput kastriziranih kasnoantičkih vila (palača) i raznih tipova utvrda namijenjenih vojnim postrojbama i nadgledanju komunikacija, koji su kao takvi periferno obrađeni u službi teme.

U stručnoj literaturi problemom fortifikacija rimskih gradova na obalnom prostoru provincije Dalmacije bavili su se brojni autori, ali isključivo u sklopu istraživanja određenih urbanih cjelina, o čemu će biti riječi u posebnom poglavlju. Znanstveni doprinos ovog rada očituje se u cjelovitom prikazu razvoja fortifikacija svih gradova na predmetnom prostoru, putem dokumentacije i analize struktura, stilske komparacije i sinteze dosadašnjih i novih spoznaja nastalih tijekom istraživanja. Prvi put se na sustavan način prišlo pitanju gradskih

bedema i općenito razvoju fortifikacijske arhitekture, te je donesena temeljita obrada postojeće građe uz kritički odnos, što će vjerojatno potaknuti raspravu na temelju koje se, uz prezentaciju arheoloških dokaza, mogu unaprijediti stare i usvojiti nove spoznaje.

Rad je koncipiran na način da se nakon uvodnog dijela pažnja posvetila metodologiji istraživanja u posebnom poglavlju, nakon kojega su u okviru historijata istraživanja i stanja istraženosti obrađeni relevantni restauratorsko-konzervatorski radovi nužni za očuvanje fortifikacija, kao i njihova prezentacija. U svrhu izbjegavanja nejasnoća i lakšeg praćenja kompleksnog materijala uključeno je i poglavlje o razvoju fortifikacijskih struktura s preciziranjem pojmova korištenih u različitim izvorima i njihovo usklađivanje, definiranje tehnika gradnje i kraći pregled razvojnih etapa. Za distinkciju rimskih od ranijih bedema nužno je upoznavanje naseobinskih i protourbanih fortifikacija helenističkog i predrimskog razdoblja čemu je posvećeno peto i početak šestog poglavlja. Pristup analizi rimskih fortifikacija temeljen je na vezi između zatečenog povijesnog naslijeđa i kasnijih integriranih dijelova, u cilju otkrivanja koliko je to utjecalo na koncepciju novih bedema, njihovu prostornu artikulaciju i uvođenje inovacija. Prije zaključne rasprave obrađena je zadnja faza u transformaciji gradskih bedema u kratkom zamahu ranobizantskih intervencija, čime je omogućen kompletan uvid u slijed razvoja gradskih obrambenih struktura.

2. UVOD

Predmet istraživanja ove radnje je rimsko fortifikacijsko graditeljstvo na primjeru priobalnih gradova rimske provincije Dalmacije, s ciljem sveobuhvatnog i sustavnog pregleda toga tipa arhitekture. Indigeno stanovništvo na predmetnom području svoje znanje o izgradnji zaštitnih struktura razvija stoljećima, a unaprjeđuje dostignućima u gradnji preuzetima od velikih antičkih civilizacija. Višestoljetni kontinuitet življenja i novo naseljavanje uvjetuju promjene u izgradnji gradskih fortifikacija (često zbog razvoja novih ratnih strategija), preko kojih se mogu pratiti ekspanzije i redukcije gradske površine te procesi od nastanka do prestanka njihove egzistencije. Gradske fortifikacije su obično najbolje očuvani dio arhitektonskog naslijeđa, često su građene od spolija s natpisima kojima se komemorira njihova gradnja i investitor, te donose dragocjene podatke za proširivanje cjelokupnog znanja o određenom lokalitetu u širem kulturno-povijesnom kontekstu.

Posebno je kontroverzno pitanje stratifikacije naselja i identifikacije onih koja se mogu svrstati pod kategoriju grada. Grad je iznimno složen fenomen s egzistencijom u dugom vremenskom razdoblju i na širokom geografskom području, što onemogućuje jednoznačnu definiciju. Teškoća u definiranju pojma „grad“ proizlazi iz činjenice da je svako povijesno razdoblje imalo drukčiju gospodarsku, kulturnu i socijalnu podlogu, dinamiku razvoja, što se odrazilo na različite uloge i realizaciju „grada“. Ni u antičkom se razdoblju ne može govoriti o ujednačenom modelu grada, ali je moguće odrediti glavne parametre, bitne sadržajne i formalne crte koje naselje uzdižu na nivo grada. Grad u širem smislu, u osnovi je centar gravitacije veće ili manje sredine s hegemonijom u svim sferama života (upravnoj, gospodarskoj, vojnoj, kulturnoj i kulturnoj), bilo da je riječ o gradu koji se razvio u autohtonom kulturnom ambijentu ili je nastao intervencijom izvana. Uloga centra je glavna diskriminanta između pojedinih zajednica, za razliku od srodnosti karakteristične za početke emancipacije naselja - središta iz kruga ostalih naselja. Još jedna značajka antičkoga grada je sposobnost brze asimilacije utjecaja izvana, što se očituje u višem standardu stanovanja, usvajanju naprednijih formi u graditeljstvu, komunalijama i sl. Brzo prihvaćanje i razvijanje raznovrsnih društvenih djelatnosti, važnih za cijelu zajednicu, iniciralo je razvoj posebnih društvenih i gospodarskih aktivnosti, inovacije na planu proizvodnje i podjelu rada kojom je omogućen brži razvoj. Sve to odrazilo se i na prostorno oblikovanje unutar gradske površine. Formirali su se prostori i javne površine za potrebe obrane, komunikacije, zajedničkog kulta i

djelatnosti iz sfere upravnoga, političkoga i gospodarskog života zajednice, a utvrđeni su zakoni i propisi koji poštuju interese pojedinaca.¹

Značajan atribut antičkoga grada, organski vezan s procesom poleogeneze, je fortifikacijski sustav, kojim je osigurana sigurnost stanovnika, u funkciji povremene (zbjeg) ili primarne, tj. stalne naseljenosti. Ulogu fortifikacija kao jednog od glavnih obilježja „grada“ potvrđuje činjenica da su u rimsko doba bedemima bili opasani i gradovi podignuti u razdoblju potpunog mira (*pax Romana*), kad im nije prijetila nikakva opasnost. Iako su navedene karakteristike antičkoga grada vidljive više-manje u svim urbanim naseljima antičkoga svijeta, nisu njegova isključiva i potpuna definicija.

U primorskom pojasu provincije Dalmacije prisutan je širok dijapazon antičkih naselja, od gradova u pravom smislu te riječi, do centara koji su stekli tek neke rudimentarne gradske attribute, što otežava klasifikaciju pojedinih naselja. Status nekog naselja kao središta/centra kolonije, municipija ili peregrinske općine određuje (implicira) njegov gradski karakter, usprkos činjenici da ponekad nema sve potrebne urbane attribute (npr. naselja podno Velebita i u Bukovici). S druge strane, neka naselja bez municipalne autonomije mogu imati i gradske prerogative.

Za ovu problematiku nezaobilazno i značajno vrelo predstavlja Plinijeva *Naturalis historia* (III, 129-130, 139-144, 151-152) u kojem slavni rimski enciklopedist opisuje istočnu obalu Jadrana navodeći *oppida* uz obalu i na otocima. Iako se konvencionalno uzima da je riječ o naseljima koja su sredinom 1. st. municipiji, vjerojatnije je da termin označava gradove različitih statusa (kolonija, stipendijarni grad), a ukoliko grad nije kolonija ili municipij, ali je dovoljno napredan Plinije ga naziva *oppidum* dajući mu počasniji naziv.²

Da bi se u cijelosti razumio proces poleogeneze i razvoj fortifikacija od predrimskih gradinskih naselja do stjecanja urbanih odlika u rimsko doba potrebno je istražiti sve njihove faze, jer su gotovo sva antička (protourbana i urbana) naselja postojala u predrimsko doba; stoga se moraju istraživati s aspekta kontinuiteta. Preslojavanja istog naselja nastala kao posljedica asimilacije grčkih i rimskih urbanističkih intervencija daju novu kvalitetu proučavanju razvoja gradova i njihovih fortifikacija.

Radnja je nominalno obuhvatila razdoblje rimske vlasti u priobalju provincije Dalmacije, od uspostave provincije Ilirik do kraja antike. Za razumijevanje procesa prerastanja grčkih i autohtonih naselja u rimske gradove istraživanje je u nekim segmentima nužno obuhvatilo i vrijeme grčke kolonizacije, isejske države i najranije rimske nazočnosti. Srednjedalmatinski

¹ M. Suić 2003, 26 i d.

² Pregledno o tome: G. Alföldy 1965; J. J. Wilkes 1969; L. Margetić 1987-79, 300 i d.; S. Čače 1993, 1 i d.

otoci su zahvaćeni direktnim utjecajem antičke kulture osnivanjem grčkih kolonija već u ranom 4. st. pr. Kr. (*Issa* i *Pharos*), dok je neizravan grčki utjecaj vidljiv i na drugim prostorima (npr. *Narona*, *Ošanići*, *Lješ* i dr.). Većina kasnoliburnskih središnjih naselja na otočnom i obalnom prostoru razvijaju se dalje u ranorimskom razdoblju usvajajući u većoj ili manjoj mjeri novu urbanu koncepciju. Završetkom antike ne podrazumijeva se nužno godina pada Zapadnoga rimskog carstva jer su na istočnojadranskoj obali neki kasnoantički gradovi nastavili život i doba Bizanta, pa se o nekom završetku može govoriti u kontekstu uništavanja ili slavenske asimilacije antičkih urbanih centara tijekom 7. st.

Istraživanje je vezano za priobalni pojas kojemu je sjevernu granicu činila rijeka Raša (*Arsia flumen*), od koje se protezala provincija *Illyricum* ili *Dalmatia*, koja je do Dioklecijana obuhvaćala cijeli istočnojadranski obalni pojas do rijeke Drima (grč. Δρίλων, lat. *Drilo flumen*, alb. *Drin*), preciznije do rječice Mati. Dioklecijanovom reformom izdvojen je obalni pojas crnogorskog i sjevernoalbanskog primorja (s dijelom unutrašnjosti) od kojeg je formirana nova provincija Gornja ili Prevalitanska Dalmacija (*Dalmatia Superior* ili *Dalmatia Praevalis*), a preostali dio provincije dobio je naziv Donja Dalmacija (*Dalmatia Inferior*).

Prostorno određenje obalnog pojasa je stvar konvencije jer je vrlo teško precizno utvrditi što se pod njim podrazumijeva i koliko se pruža u dubinu kopna. U ovom radu su obrađene uglavnom fortifikacije rimskih gradova (u službi diferenciranja tehnika i obrambenih struktura) na području Kvarnera i pripadajućeg otočja, onih na padinama Velebita i prostoru današnje sjeverne Dalmacije između rijeke Zrmanje (*Tedanius flumen*) i Krke (*Titius flumen*), uključujući teritorij Ravnih kotara i Bukovice, do padina planinskoga lanca Dinarida. U srednjoj i južnoj Dalmaciji osim otočnog arhipelaga razmatran je uski obalni pojas oko Kozjaka, Mosora i Biokova i nešto dublje u unutrašnjost, gdje su nastale građevne strukture koje su štatile obalni pojas uključujući područje donjeg toka rijeke Neretve (*Naro flumen*), od vitalnog značenja za komunikaciju obalnog dijela sa zaleđem. Na samom jugu to je uski obalni pojas današnjeg Crnogorskog primorja s dijelom sjeverne Albanije s nekoliko gradova bogate helenističke tradicije.

Odlika najvećeg dijela priobalnog pojasa Dalmacije (osim kasnije Prevalitane) su i brojni otoci formirani u nizove otočnih grupa paralelnih s linijom kopna. Niz počinje skupinom većih otoka istočnojadranskog arhipelaga u Flanatičkom zaljevu koji se protezao do rijeke Zrmanje. U nastavku je bio Manijski zaljev, s otocima Šolta, Brač, Vis, i Hvar. Otoci su smješteni tako da pogoduju plovidbi uz obalu što je bila uobičajena praksa o čemu svjedoče vijesti starih pisaca, a provocirala je nastanak i razvoj piraterije, a paralelno s tim

uspostavljanje talasokracije. To je nužno iniciralo gradnju sustava za obranu obale i otoka, koji su mogli postojati i prije dolaska pod rimsku vlast. Jedan takav sustav uporišta i promatračnica formiran je i u kasnoj antici, da bi konačan razvoj dosegao u vrijeme cara Justinijana.³

³ Usp. Z. Gunjača 1986, 124 i d.; Z. Brusić 1988, 111 i d.; Ž. Tomičić 1986/1987, 141 i d.; 1989, 29 i d.; 1990, 139 i d.; 1995, 291 i d.

3. METODE ISTRAŽIVANJA

Proučavanje rimskih gradskih fortifikacija na obalnom području Dalmacije zasniva se na studiji rezultata niza znanosti i znanstvenih disciplina koji pružaju građu manje ili veće vrijednosti, u cilju donošenja sveobuhvatnog i sustavnog pregleda razvoja obrambene arhitekture na promatranom prostoru.

U radu je prikupljena, proučena i analizirana postojeća građa, koja obuhvaća djela antičkih pisaca (povjesničara, geografa, vojnih stručnjaka), rezultate i znanstvenu obradu materijalnih ostataka u formi arhitektonskih struktura (ostatci fortifikacija), epigrafskih spomenika i ostalih arheoloških artefakata. Pored antičkih literarnih izvora i materijalnih ostataka proučena su pisana djela i grafički prikazi nastali u kasnijem razdoblju, stare katastarske mape i planovi gradova iz doba mletačke i austrijske vladavine, izvješća i dokumentacija s novijih istraživanja, te novinski članci o novootkrivenim i još uvijek neobjavljenim nalazima.

Prikupljanje i obrada postojećih podataka upotpunjeni su sustavnom autopsijom građevinskih ostataka na terenu i gdje je to god bilo potrebno njihovim dokumentiranjem (deskriptivna, arhitektonska i fotografska dokumentacija). Eventualne nove spoznaje temeljene na vizualnoj i tipološko-komparativnoj analizi inicirale su raspravom u kojoj se pokušavaju dokazati nove i opovrgnuti neke aktualne teze.

Gradove i naselja južnog Ilirika (*Scodra, Lissos, Rhizon* i dr.) spominju Polibije (Ἱστορίαι, *Histories*, I, 5; II, 12; III, 16; IV, 19; XXVIII, 8) i Livije kad opisuju ilirske ratove (*Ab Urbe condita*, XLIII, 19; XLIV, 31), a neke Cezar (*Bellum civile*, III, 29, 1; 40, 5) u kontekstu građanskog rata s Pompejem. Najkorisnije podatke iz razdoblja s kraja Republike i početka Carstva donosi Strabon (*Geographica*, VII, 5, 5) koji spominje pedesetak delmatskih naselja između kojih su gradovi Salona, Promona, Stari i Novi Sinotij (*Sinotion*).⁴ Kompleksnija djela s tematikom povijesnih zbivanja, osobito ratovima na području Ilirika napisali su Apijan Aleksandrijski (*Illyrika*, 1-30, 88) i Dion Kasije (Ῥωμαϊκὴ ἱστορία, *Romaike Historia*, 36-60). Najvrjednije je djelo Plinija Starijeg *Naturalis historia* s brojnim podacima o istočnoj jadranskoj obali i tamošnjim gradovima i naseljima.⁵

Poznavanje topografije urbanih naselja na istočnom Jadranu temelji se na geografskim djelima i itinerarima. Od geografa, najpouzdaniji i najdetaljniji je Klaudije Ptolemej (*Geographia*, 2. st.), koji navodi imena gradova i njihove koordinate (izražene u dužinskim

⁴ P. Kos 2002, 147, smatra da bi se na vrhu uzvišenja Balina Glavica moglo tražiti Strabonov *Sinotion*.

⁵ O vrijednosti Plinijevih podataka pregledno u: D. Detlefsen, 1909; L. Margetić 1977, 401 i d.; 1979, 300 i d.; M. Suić 1981, 226 i d.; S. Čače 1993, 1 i d.; 1995, 11 i d.; Y. Marion 1998, 119 i d.

mjerama), što je velika pomoć pri ubiciranju pojedinih naselja. Iz Augustova vremena potječu dva značajna djela: mapa svijeta (*Orbis descriptio*) Marka Vipsanija Agripe, s geografskim i topografskim podacima istočnojadranske obale, i karta provincije (*forma Dolabelliana*), djelo Publija Kornelija Dolabele, carskog namjesnika Dalmacije za vrijeme Augusta i Tiberija.⁶ Velik broj podataka o gradovima uz trase pojedinih cesta, uključujući manja naselja i postaje, s navedenim udaljenostima između njih izraženim u rimskim miljama sadrže i itinerari kasnijeg postanka, kao *Itinerarium Antonini* (obuhvaća i *Itinerarium maritimum*) i *Itinerarium Burdigalense*. Najčešće „citirani“ itinerar je *Tabula Peutingeriana*, nazvana tako po vlasniku iz 16. st., Konradu Peutingeru.⁷ Karta je crtež srednjovjekovne obrade rimskog itinerara sa zabilježenim lokalitetima na važnijim putovima i udaljenostima između njih izraženim u rimskim miljama.⁸ Od kasnijih autora gradove uz obalu registrira Anonimni Ravenjanin, pisac poznate Geografije (*Geographia*) nastale u 6. ili početkom 7 st., koji iznosi podatke uzete iz ranijih djela i one njemu suvremene i Gvidon srednjovjekovni pisac s početka 12 st. autor Geografije (*Geographica*), u čijem djelu se opis Dalmacije u cijelosti poklapa s Anonimovim.

Toponomastička istraživanja također pomažu u procesu analize kulturno-etničkih slojeva čime se može utvrditi okvirna kronologija skupine naselja iz neke regije. Na predmetnom području velika većina imena naselja su autohtonog podrijetla, što upućuje na zaključak da su prije ulaska u interesnu sferu Rima imala dugu tradiciju naseljenosti i gradnje obrambenih struktura.

Za praćenje procesa transformacije rimskih obrambenih sustava važnu ulogu imaju pisci koji u kontekstu opisa događaja svoga vremena spominju fortifikacije, bilo da direktno govore o gradnji vojnih logora ili opisuju tehnike opsjedanja gradova. Glavni izvori za razdoblje između 260. i 400. god. su Amijan, pratitelj cara Julijana u njegovim pohodima na Galiju, zatim šestorica autora poznati kao *Scriptores Historiae Augustae*,⁹ Sekst Aurelije Viktor i Eutropije, a daleko najkorisniji izvor za proučavanje rimske vojske u 4. st. je Vegecije. Građevne djelatnosti na granicama zabilježene su u Teodozijevu i Justinijanovu kodeksu, kronograferu iz 354. god. i djelu *Consularia Constantinopolitana*.

Poznavanje razvoja ratne tehnologije i sustava, teorijskih naputaka o tome kako poboljšati defenzivne karakteristike gradskih fortifikacija osnova su za utvrđivanje vremena

⁶ A. Betz 1938, 34; J. J. Wilkes 1969, 457 i d.

⁷ M. Suić 2003, 28 i d.

⁸ M. Suić 2003, 31, je mišljenja kako je „moguće riječ o itineraru prerađenom u 3. st. ili je možda po njemu u 4. st. Kastorije izradio svoju kartu svijeta.“

⁹ Kolekcija carskih biografija čiji su autori šestorica pisaca koji su djelovali oko 390. god., a pisali o razdoblju između sredine 2. i sredine 3. st.

nastanka pojedinih fortifikacijskih struktura. Značajni rimskodobni autori i djela na tom području su: Filon (*Poliorketika*), Elijan (*Tacticus Taktike Theoria*), Amijan (*Res Gestae*), već spomenuti Anonim (*De rebus bellicis*) i Vegecije (*Epitoma rei militaris*), zatim Prokopije (*De Bellis*) i još jedan anonimni pisac iz kasnijeg razdoblja Justinijanove vladavine (*Peri stratēgikes*).

Za razumijevanje rimske obrambene strategije određivanje točnog vremena konstrukcije bedema gradova i utvrda ima primarnu važnost. Glavne metode za određivanje vremena njihove izgradnje su proučavanje arheoloških ostataka i povijesnih izvora koji ih spominju. Relevantni arheološki izvori podrazumijevaju datirane materijalne ostatke otkrivene u kontekstu arhitektonskih struktura. Pisani izvori javljaju se u formi natpisa, slikovnih prikaza na novcu i opisa gradova ili utvrda u literarnim izvorima različitih žanrova. Epigrafska građa uglavnom je vezana za natpise uklesane u kamenu, sastavne dijelove javnih, posvetnih i nadgrobnih spomenika. Oni su vjerodostojniji od literarnih izvora i pomažu dopunjavanju i preciziranju istih. Najznačajniji su natpisi koji se odnose na municipalno uređenje nekoga grada, a glavninu predstavljaju informacije o funkcijama magistrata (duovira, edila i dr.), gradskog vijeća (*ordo decurionum*) i značajnih osoba koje su obnašale poslove uprave i javnog života.¹⁰

Komemoracija podizanja neke fortifikacijske strukture je najkorisniji epigrafski izvor, jer su često navedeni podatci o gradnji, dogradnji ili popravcima. U pravilu se osim intervencije navodi osoba, inicijator gradnje, što pomaže u rekonstrukciji faza razvoja pojedinog urbanog naselja. U slučajevima djelomične očuvanosti takvog izvora nužan je oprez, jer natpis može biti sekundarno upotrijebljen (kao *spolium*) i izazvati pogrešnu interpretaciju.

Najjednostavniji i relativno precizan arheološki materijal za datiranje je novac. Konstrukciju nekog objekta ili dijela bedema u istočnim provincijama bilo je uobičajeno komemorirati na reversu kovanica, pa je npr. na taj način obilježena gradnja bedema niza gradova u Trakiji u antoninsko doba.¹¹

Ostali materijalni ostatci se ne mogu koristiti za precizno datiranje i omogućuju tek relativnu dataciju unutar okvira od oko 50-ak godina. Vrijeme podizanja neke fortifikacijske strukture može se približno odrediti na temelju nalaza unutar konstrukcije temelja ili zidnog plašta i oni određuju *terminus ante quem* (vrijeme prije kojeg bedem nije mogao biti

¹⁰ M. Suić 2003, 32.

¹¹ Usp. npr. M. Price - B. L. Trell 1977.

izgrađen), a ukoliko je pronađen veći broj spolija kao *terminus post quem* uzima se onaj vremenski određen kao najmlađi.

Jedan od načina utvrđivanja kronologije gradnje je detaljno istraživanje slojeva bedema, u smislu analize njegova popravljivanja ili dogradnji, i u tom slučaju kao orijentir za dataciju uzima se najstariji sloj. Stil gradnje, način konstrukcije zidnog plašta, a osobito ulaznih prostora može također pomoći kod vremenskog određenja gradnje, osobito ako je riječ o vojnim intervencijama (inovacijama) evidentiranim u nekom od pisanih izvora.

U nekim slučajevima nužno je konzultirati i dokumentaciju o antičkim strukturama (u međuvremenu uništenima) nastalu znatno kasnije. Tako se iz djela Ivana Lučića Trogirana može doznati o stanju bedema i kula antičkog Trogira, a brojni putopisci po Dalmaciji zabilježili su podatke i publicirali crteže koji su od veće ili manje koristi za proučavanje ove materije (R. Adam, J. Spon, G. Wheler, J. Lavallee, L. F. Cassas i A. Fortis). Pregled starih katastarskih mapa i planova gradova, nastalih u doba mletačke ili austrijske vladavine, također služe spomenutoj svrsi.

Uz dosad navedene metode, u proces istraživanja razvoja rimskih gradskih fortifikacija na istočnom Jadranu konzultirana je referentna znanstvena literatura te izvješća i dokumentacija s novijih istraživanja. Posebna pozornost posvećena je analizi nacrtne i fotodokumentacije (fotografije, rektificirane fotografije, fotogrametrija), katkada sistematizirane u pojedinim bazama podataka ili programima (Cad, Gis i dr.). Rezultati novijih tehnologija, npr. geomagnetne prospekcije, omogućili su pak uvid u neotkrivene poteze bedema i struktura koji su ostali ispod površine zemlje ili su se redukcijom gradske površine našli izvan poteza danas vidljivih fortifikacija.

4. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA I STANJE ISTRAŽENOSTI

4.1. Povijest istraživanja i pregled znanstvenih spoznaja

Fortifikacije rimskih gradova na obalnom području provincije Dalmacije (Ilirika) proučavane su u sklopu istraživanja određenih urbanih cjelina ili u širem kontekstu urbanizma i arhitekture. Sintetsko djelo u kojem bi se nalazio cjelovit pregled njegova razvoja zasad ne postoji. O poleogenezi i antičkom (rimskom) urbanizmu na predmetnom području pisali su razni autori (npr. N. Cambi, A. Faber, M. Zaninović, Z. Brusić i dr.), od kojih treba izdvojiti M. Suića koji je donio vrlo opsežan pregled razvoja grada na istočnoj obali Jadrana.¹² Suić je evidentirao brojna naselja s potpunim razvojnim putem od najstarije predurbane, preko protourbane, do završne urbane faze, osvrnuvši se i na fortifikacije.

Interes za spomenike rimskoga graditeljstva (pa tako i fortifikacijskog) ima dugu povijest.¹³ Tako već Konstantin Porfirogenet u djelu „De administrando imperio“ spominje spomenike duž istočno jadranske obale, osobito Dioklecijanovu palaču (*DAI*, XXIX, 3-15).¹⁴ O Palači, Delminiju i padu Salone piše i Toma Archidakon (1200.-1268. god).¹⁵ Pojačano zanimanje za spomenike antičkog razdoblja nastaje u razdoblju renesanse.¹⁶ U 16. st. V. Pribojević piše o arheološkim ostacima u Starom Gradu, Jelsi i polju između njih,¹⁷ a venecijanski geografi Camozi i Coronelli izrađuju slike i kartografske prikaze gradova na obali od Istre do Dalmacije.¹⁸

Interes za Dioklecijanovu palaču, spomenike i građevine Zadra, Trogira, Hvara, Herceg Novog i Boke Kotorske nastavlja se i u 17. st., što potvrđuje djela J. Spona i E. G. Whelera.¹⁹ U istom stoljeću, I. Lucić Trogiranin piše prvu znanstvenu povijest Hrvatske u kojoj donosi niz podataka i natpisa čime se uvrstio u sam vrh arheološke historiografije.²⁰ Djelom „Memorie

¹² M. Suić 1976 i 2003.

¹³ Kao pomoć u kronologiji istraživanja konzultiran članak M. Zaninovića 1987, 1-71.

¹⁴ N. Tomašić 1910. Tomašić je jedini preveo u cijelosti Porfirogenetovo djelo *De administrando imperio*. Najnovije izdanje *DAI* objavljeno je 2003. god. u Zagrebu s Tomašićevim tekstom, predgovorom M. Švaba, originalnim tekstom na grčkom jeziku i engleskim prijevodom koji su objavili G. Moravsick i R. Jenkins te komentarima F. Dvornika, B. Lewisa, G. Moravsicka, R. Jenkinsa, D. Obolenskog i S. Runcimana. Usp. Konstantin Porfirogenet 2003, 63-83 i 240-270.

¹⁵ F. Rački 1894. Rački je prvi autor cjelovitog kritičkog izdanja izvornog Tomina teksta *Historia Salonitana*. Opis pada Salone nalazi se u VII., VIII. i IX. poglavlju.

¹⁶ Djela nastala u 15. st. „Codex Tragurinus“ i „Jadestinus antiquus“ (Ciriaco Pizzicollu Anconitanus) značajna su za za početke istraživanja i poznavanje natpisne građe.

¹⁷ V. Pribojević 1525. (=G. Novak - V. Gortan 1991.)

¹⁸ G. F. Camozio 1574; 1656; V. M. Coronelli 1694. (= M. Kozličić 1997, 9-23).

¹⁹ J. Spon 1678; E. G. Wheler 1689. (= Ljudevit Krmpotić 1997.)

²⁰ I. Lucić 1666. (= B. Kuntić-Makvić 1986.).

storiche di Tragurio ora detto Traù“ iz 1674. god. značajno doprinosi utvrđivanju perimetra antičkih bedema Tragurija.²¹

Osnivanjem društava i akademija za proučavanje starina arheologija u 18. st. dobiva na znanstvenoj težini. Iz Rima dolaze R. Adam i C. Clerissau proučavati Dioklecijanovu palaču,²² a krajem stoljeća A. Fortis bilježi svoja zapažanja popraćena likovnim ilustracijama, od kojih su za ovu raspravu veoma vrijedni crteži Aserije i Burnuma.²³

Pripojenjem Dalmatinske Hrvatske Austriji početkom 19. st. javlja se pojačan interes za arheologiju tog prostora. Nakon posjeta cara Franje I. 1821. god. osnovan je arheološki muzej u Splitu, čime je započelo sustavno istraživanje Salone pod vodstvom K. Lanze i njegova sina Francesca. Bedeme Salone istraživali su F. Carrara (1848. god. donosi precizan perimetar gradskih fortifikacija) i V. Andrić (izradio plan iz 1820. god.), koji je ujedno i autor obimnog djela o Dioklecijanovoj palači.²⁴ Daljnji razvitak znanstvenog interesa potaknut je osnivanjem „Zentralkommission zur erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale“ u Beču, s mrežom dopisnika i počasnih konzervatora koji su svoja izvješća izdavali u glasilima te ustanove (Alačević, Andrić, Bulić, Glavinić, Kukuljević, Bersa, Jelić, Kubitschek, Gnirs, Patsch i dr.).²⁵

U potrazi za natpisima i arheološkim ostacima u drugoj polovici 19. st. Dalmacijom putuju Th. Mommsen, O. Hirschfeld i R. Schneider, zaslužni za izdavanje bogate zbirke epigrafskih spomenika (*CIL* III sa suplementom iz 1902. god.). U istom razdoblju brojne podatke o građevinama i lokalitetima objavljuju A. Evans, T. Jackson i A. L. Frontingham.²⁶ Za proučavanje Salone i Dioklecijanove palače važne su osamdesete godine kad su na temelju istraživanja izdana djela G. Niemanna,²⁷ E. Hébrarda i J. Zeillera²⁸ te napisana brojna izvješća F. Bulića u razdoblju od 1890.-1898. godine.

²¹ O povijesnim i arheološkim problemima pisao je V. del Ponte, arhiđakon koji je ostavio u rukopisu crkvenu povijesti Ilirika. Spomenuti rukopis je koristio Farlati pri pisanju „Illyricum Sacrum“ jednog od značajnijih historiografskih djela (izdano 1909. god.) s izvorima i natpisima svrstanim po pojedinim biskupijama prema mjestu nalaza. Za početke istraživanja rimskih natpisa i geografsko-povijesnog prikaza zadarskog područja vezano je ime Š. Ljubavca („Agri Jadrensis illustrator“). Djelo A. M. Caramanea „Epistolae philologicae in quosdam nummos et quaedam marmora litterata Dalmatiae“ sadrži arheološke podatke o viškim spomenicima, a brački su opisani u djelima N. Michieli-Vitturija (rasprava o novcima prvih rimskih careva pronađenim na Braču) i I. Ivaniševića. Osim autora s ovog prostora o antičkim ostacima pisali su i brojni stranci čije je podatke koristio T. Mommsen pri stvaranju III sveska *CIL*-a.

²² R. Adam 1764. (= D. Kečkemet 2003.)

²³ A. Fortis 1774. (= J. Bratulić 1984.)

²⁴ V. Andrić 1850-1852. (= D. Kečkemet 1993.)

²⁵ Povećan interes za proučavanje starina inicirao je osnivanje arheološkog časopisa u Dalmaciji „Bullettino di archeologia e storia dalmata“ 1878. god., kasnije (1888. god.) preimenovanog u „Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku“.

²⁶ A. Evans 1883-1885; T. Jackson 1887; A. L. Frontingham 1910.

²⁷ G. Niemann 1910. (= M. Marasović 1993.)

²⁸ E. Hébrard - J. Zeiller 1912.

Razdoblje prije prvog svjetskog rata obilježeno je intenzivnim istraživanjima u sjevernoj Dalmaciji, redovito objavljivanim u dodatku („Bleibblatt“) časopisa „Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien“. Publicirana su izvješća o Aseriji,²⁹ Cvijinoj gradini, Burnumu, Hadri, Nadinu, Karinu, Argiruntu,³⁰ Naroni,³¹ a zajedničko izvješće o rezultatima istraživanja u Ninu, Burnumu i Ekvumu objedinio je direktor časopisa E. Reisch.³² Prvi svjetski rat označio je prekid arheoloških istraživanja. Izuzetak je istraživanje dijelova Salone zaslugom F. Bulića i izdavanje prvog sveska publikacije o Saloni 1917. god.³³

U razdoblju između dva rata terenska istraživanja su stagnirala. Sveta su se na istraživanja Salone od strane F. Bulića i objavu rezultata njegovih, Dyggveovih, Weilbachovih, Brønstedovih i Eggerovih istraživanja izdanih u dva sveska,³⁴ publikacije V. Hoffillera i M. Abramića³⁵, te značajno djelo o Dioklecijanovoj palači koje su potpisali F. Bulić i Lj. Karaman.³⁶

Nakon drugog svjetskog rata obnavljaju se istraživanja, koja provodi niz eminentnih domaćih i stranih stručnjaka. Rimske gradove Liburnije (s rijetkim osvrtom na fortifikacije) istražuju: R. Matejčić (Tarsatika i liburnski limes), A. Glavičić (Senj i šira okolica), A. Faber (antička urbanizacija Fulfinuma, Kurika, Epidaura, Epetija i Škripa), M. Suić (Jader, Varvarija i Enona), B. Ilakovac (Jader, Enona i *Burnum*), J. Medini (Jader, Enona, javna gradnja i munificijencije) i I. Fadić (bedemi Aserije).³⁷ Gradove delmatskog i ardijejskog prostora istražuju: D. Rendić-Miočević (Rider), M. Zaninović (aglomeracije na otoku Hvaru, Naronu, Burnum, Jurjevo, Senj i Rider), Z. Brusić (gradinski lokaliteti na graničnom liburnskom i delmatskom prostoru), N. Cambi (Salona, Dioklecijanova palača, Škrip na otoku Braču, Naronu, Gradina kod Ošanića i Epidaur), B. Gabričević (Dioklecijanova palača, Isa i Naronu), J. i T. Marasović (Dioklecijanova palača), M. Nikolanci (Far), I. Marović (Naronu i okolica Dubrovnika), B. Kirigin (Isa i Far), E. Marin (Naronu, Isa i Salona), D. Vrsalović (Brač), J. Jeličić Radonić (Salona i Far), I. Babić (Trogir i prostor između Trogira i Splita), Đ. Basler

²⁹ H. T. Liebl - W. Wilberg 1908. (=2006, 203-246.).

³⁰ M. Abramić - A. Colnago 1909, 13 i d.

³¹ C. Patsch 1012.

³² Usp. E. Reisch 1913.

³³ E. Dyggve *et alii* 1917.

³⁴ J. Brønsted *et alii* 1927.

³⁵ M. Abramić je preuzeo uredništvo *VAHD*-a, uredio arheološke zbirke, izdao niz rasprava o natpisima, miljokazima, skulpturama i reljefima čime je dao značajan doprinos poznavanju arheološke građe. Relevantan rad za temu rimskih fortifikacija je onaj o zapadnom bedemu Salone (*VAHD* LV, 1953, 162-165.).

³⁶ F. Bulić - Lj. Karaman 1927.

³⁷ R. Matejčić 1967, 1 id.; 1968, 27 i d.; 1969, 25 i d.; 1969a, 1 i d.; 1970, 1 i d.; 1971, 53 i d.; 1977, 1 i d.; 1982, 13 i d.; 1985, 5 i d.; 1988, 17 i d.; 1988a, 61 i d.; A. Glavičić 1967-1968, 5 i d.; 1970, 45 i d.; 1973, 447 i d.; A. Faber 1965, 45 i d.; 1966, 25 i d.; 1975, 97 i d.; 1981a, 72 i d.; 1982, 61 i d.; 1983, 17 i d.; 2000, 145 i d.; M. Suić 1950, 53 i d. 1968, 21 i d.; 1969; 1976, 533 i d.; 1980, 31 i d.; 1981; B. Ilakovac 1962, 219 i d.; 1969, 265 i d.; 1984; 1999, 1 i d.; J. Medini 1965, 45 i d.; 1968, 143 i d.; 1979, 28 i d.; I. Fadić 1999, 66 i d.; 1999b, 78 i d.; 2001, 55 i d.; 2001a 69 i d.

(Gradina u Ošanićima) i Z. Marić (Gradina u Ošanićima, prapovijesna i protopovijesna utvrđenja na području Daorsa).³⁸ Za poznavanje urbanih aglomeracija na prostoru Crne Gore Meduna, Risna, Budve i Ulcinja zaslužni su: M. Abramić, Đ. Bošković, M. Garašanin, P. Mijović i M. Kovačević, a za one na prostoru Albanije F. Prendi i C. Zheku (Lješa) i G. Hoxha (Skadra).³⁹ Potrebno se prisjetiti i doprinosa stranih znanstvenika: G. Alföldy potpisuje niz radova o rimskoj provinciji Dalmaciji uključujući topografiju,⁴⁰ J. J. Wilkes piše povijest rimske provincije Dalmacije,⁴¹ a C. Praschniker, A. Schober,⁴² T. Ippen⁴³ i K. Jireček⁴⁴ radove o naseljima na prostoru Crne Gore i sjeverne Albanije.

Istraživanje rimskih gradskih fortifikacija naslanja se (stratigrafski i kronološki) na istraživanje gradinskih naselja predurbane i protourbane faze. Problemom razvoja gradinskih fortifikacija bavilo se više autora. Š. Batović istraživao je prapovijesne utvrde sjeverne Dalmacije, zadarskog otočja i Bribira,⁴⁵ A. Faber urbanizaciju na otocima sjevernog Jadrana te kronologiju i tipologiju fortifikacija u primorskom Iliriku,⁴⁶ Z. Brusić obrambena utvrđenja u Liburniji,⁴⁷ a I. Babić i M. Katić naseobinske aglomeracije na prostoru između Trogira i Splita.⁴⁸

Gradinska naselja protourbanih osobina, nastala pod utjecajem helenističkog svijeta, ali bez urbanog kontinuiteta u rimsko doba pobudila su poseban interes. Škrip na otoku Braču proučavali su M. Nikolanci, A. Faber i N. Cambi,⁴⁹ Gradinu u Ošanićima kod Stoca Đ. Basler, dugi niz godina Z. Marić, zatim N. Cambi i B. Marijan,⁵⁰ a Medun (*Meteon*) u

³⁸ D. Rendić-Miočević 1984: 119 i d.; 1989b, 845 i d.; M. Zaninović 1968, 117 i d.; 1973, 195 i d.; 1978, 47 i d.; 1980, 19 i d.; 1980a, 173 i d.; 1982, 61 i d.; 1984, 29 i d.; 1996, 307 i d.; 2002, 34 i d.; Z. Brusić 2000, 1 i d.; 2000a; N. Cambi 1972, 102 i d.; 1980; 1980a, 73 i d.; 1989, 37 i d.; 1991; 1993, 37 i d.; 1994, 11 i d.; 2003, 55 i d.; B. Gabričević 1958, 114 i d.; 1966, 105 i d.; 1966a, 147 i d.; 1968, 5 i d.; 1973, 147 i d.; 1980, 161 i d.; J. i T. Marasović 1968; M. Nikolanci 1989, 35 i d.; I. Marović 1952, 153 i d.; 1956; B. Kirigin 1996; 2004, 9 i d.; E. Marin 1983, 675 i d.; 1996; 1998, 179 i d.; 1980, 81 i d.; 2000; 2002, 415 i d.; D. Vrsalović 1960, 33 i d.; J. Jeličić Radonić 1995, 56 i d.; 1998, 5 i d.; 2000, 77 i d.; 2008, 38 i d.; 2009, 7 i d.; I. Babić 1989, 7 i d.; 2002, 397 i d.; Đ. Basler 1956, 79 i d.; Z. Marić 1973b, 109 i d.; 1975, 103 i d.; 1977, 5 i d.; 2004, 115 i d.; N. Cambi 1993, 37 i d.

³⁹ M. Abramić 1937, 38 i d.; Đ. Bošković 1962; M. Garašanin 1967, 35 i d.; P. Mijović - M. Kovačević 1975; P. Mijović 1987, 5 i d.; F. Prendi - C. Zheku 1972, 239 i d.; G. Hoxha 1994, 231 i d.

⁴⁰ G. Alföldy 1965.

⁴¹ J. J. Wilkes 1969.

⁴² C. Praschniker - A. Schober 1919.

⁴³ T. Ippen 1907.

⁴⁴ K. Jireček 1916.

⁴⁵ Š. Batović 1968b, 53 i d.; 1968a, 85 i d.; 1973, 5 i d.; 1977, 201 i d.

⁴⁶ A. Faber 1965, 65 i d.; 1981, 293 i d.; 1982, 61 i d.; 2000, 145 i d.

⁴⁷ Z. Brusić 2000, 125 i d.

⁴⁸ I. Babić 1989, 7 i d.; 2002, 397 i d.; M. Katić 2010, 7 i d.

⁴⁹ M. Nikolanci - A. Faber 1985, 1 i d.; N. Cambi 2013, 55 i d.

⁵⁰ Đ. Basler 1956, 79 i d.; Z. Marić 1973b, 109 i d.; 1975, 103 i d.; 1977, 5 i d.; 2004, 115 i d.; N. Cambi 1993, 37 i d.; B. Marijan 1999, 73 i d.; 2001, 7 i d.; 2005, 87 i d.; 2011, 177 i d.

današnjoj Crnoj Gori (najslabije istražen) okvirno spominju C. Praschniker i A. Schober te P. Mijović i M. Kovačević.⁵¹

Istraživanjima grčkih kolonija posvećeno je dosta pažnje. Isom se intenzivno bavio B. Gabričević, pored njega iscrpne podatke u dužem periodu proučavanja donijeli su M. Abramić, G. Novak, B. Kirigin, B. Čargo, a doktorski rad na tu temu napisao je M. Katić.⁵² Far, danas Stari grad na Hvaru je arheološki proučavan u dužem vremenskom razdoblju, a istraživanja koja su još uvijek u tijeku rezultirala su značajnim nalazima vezanim za perimetar i unutarnju strukturu. Važan doprinos poznavanju ovog lokaliteta rezultat je rada niza znanstvenika od kojih se mogu izdvojiti F. Bulić, M. Zaninović, M. Suić, J. Jeličić-Radonić i B. Kirigin (doktorirao na tu temu).⁵³ Tragurij su istraživali I. Babić, N. Cambi i V. Kovačić.⁵⁴ Problemom antičkog Epetija bavili su se između ostalih F. Bulić, N. Cambi, A. Faber, a D. Maršić je o tom napisao magistarski rad.⁵⁵

Od rimskih kolonija sustavno su istraživani Jader, Salona, Naronna i nešto manje Ekvum. Epidaur je gotovo nepoznat po pitanju urbane strukture i fortifikacija, dok je Sikuli u procesu istraživanja. Rimskom Jaderu je poznata urbana planimetrija i dijelovi jugoistočnog fortifikacijskog trakta zahvaljujući istraživanju više autora, a velik doprinos njegovu poznavanju dao je M. Suić.⁵⁶ Sikuli (*Siculi*) je nedavno ubiciran i sustavna istraživanja koja vodi I. Kamenjarin su u tijeku. Otkriven je sjeverni potez bedema iz 2. st. pr. Kr. negiran kasnijom gradnjom iz prve polovice 1. st.⁵⁷ Najznačajniji grad s više aspekata, uključujući i pregled razvoja gradskih fortifikacija i antičkog urbanizma općenito jest Salona. Ima dobro očuvan sjeverni trakt gradskih bedema, te dijelove istočnog i zapadnog poteza sa strukturama za dodatno učvršćivanje. Istraživana je dugi niz godina, a za poznavanje gradskih bedema zaslužno je više autora između kojih se ističu F. Carrara, F. Bulić, J. Brøndsted, E. Dyggve, F. Oreb, D. Rendić-Miočević, N. Cambi i J. Jeličić-Radonić.⁵⁸ U zaleđu Salone nedaleko Sinja

⁵¹ C. Praschniker i A. Schober 1919, 3 i d.; P. Mijović-M. Kovačević 1975, 16 i d.

⁵² B. Gabričević 1958, 114 i d.; 1968, 5 i d.; 1973, 147 i d.; M. Abramić 1949, 9 i d.; G. Novak 1961; B. Kirigin 1986; 1991, 5 i d.; 1996; 2004, 9 i d.; B. Kirigin - E. Marin 1981 63 i d.; 1985a, 45 i d.; 1985b, 129 i d.; B. Čargo 2004; 2006; 2008; 2010; M. Katić 2009.

⁵³ F. Bulić 1906b, 233 i d.; M. Zaninović 1973, 125 i d.; 1980, 19 i d.; 1986; 1984, 35 i d.; 1989, 35 i d.; 2000, 37 i d.; M. Suić 1977a, 161 i d.; J. Jeličić-Radonić 1995, 56 i d.; 1999-2000, 77 i d.; 2010, 125. i d.; B. Kirigin 2004.

⁵⁴ I. Babić 1977, 30 i d.; 2002, 397 i d.; N. Cambi 1980, 950 i d.; V. Kovačić 1898, 91 i d.; 2002, 382 i d.; 2004, 139 i d.

⁵⁵ F. Bulić 1901, 33 i d.; N. Cambi 1972, 102 i d.; 1974; A. Faber 1983, 17 i d.; D. Maršić 1997.

⁵⁶ C. F. Bianchi 1884; J. Bersa 1902, 145 i d.; 1911, 194 i d.; 1926; M. Suić 1949, 129 i d.; 1958, 13 i d.; 1964, 117 i d.; 1965, 163 i d.; 1975, 141 i d.; 1976, 533 i d.; 1977, 38 i d.; 1981. B. Ilakovac 1962, 219 i d.

⁵⁷ I. Kamenjarin-I. Šuta 2011.

⁵⁸ F. Carrara 1850; F. Bulić 1898, 157 i d.; 1902, 3 i d.; 1911, 66 i d.; J. Brøndsted *et alii* 1927; E. Dyggve 1928; E. Dyggve-R. Egger 1939; M. Suić 1958, 11 i d.; F. Oreb, 1969, 3 i d.; 1984, 25 i d.; D. Rendić-Miočević 1980, 91 i d.; 1991, 47 i d.; N. Cambi 1980b, 73 i d.; 1989, 37 i d.; F. Buškariol 1988, 274 i d.; J. Jeličić-Radonić 1997-1998, 5 i d.; 2008, 38 i d.; E. Marin 2002, 9 i d.; I. Marović, 2006, 253 i d.

nalazio se grad Ekvum (*Aequum*, Čitluk) kojeg su počeli istraživati sinjski franjevci 1884. god. (između ostalog otkrili gradske bedeme), nastavio „Austrijski arheološki institut“, a rezultat je otkriće većeg dijela gradskog perimetra i urbanog areala koje je objavio A. P. Mišura.⁵⁹ Narona (*Narona*, Vid kod Metkovića), važna rimska kolonija smještena u dolini rijeke Neretve primjer je antičkoga grada koji se savršeno prilagođavao terenu i razvijao sustav fortifikacija u skladu s novonastalim uvjetima i suvremenim tehnikama. Poznavanje gradskih fortifikacija rezultat je istraživanja C. Patscha, I. Marovića, N. Cambija i E. Marina.⁶⁰ Epidaur (*Epidaurum*) su istraživali A. Faber, M. Zaninović i N. Cambi, no zasad nema materijalnih ostataka koji bi upućivali na gradski perimetar.⁶¹

Osim urbanih centara najkasnije početkom 1. st. po Kr. osnovana su stalna utvrđenja (*castrum*, tabor) za legijske i pomoćne vojne postrojbe u Burnumu, Tiluriju, Andetriju i Bigestama (neka kasnije prerasla u civilna naselja).⁶² Duža istraživanja Burnuma (još uvijek u tijeku) od strane N. Cambija, Ž. Miletića, B. Glavičića, i Tilurija kojeg istražuje M. Sanader, rezultirala su otkrićem dijelova vojnih logora, naselja uz njih i amfiteatara.⁶³

Fortifikacije rimskih gradova (nastalih na autohtonoj tradiciji) kvarnerskog područja i sjeverozapadnog dijela Liburnije relativno skromno su poznate. Tarsatiku (*Tarsatica*) današnju Rijeku istraživali su između ostalih M. Mirabella-Roberti, A. Faber i R. Matejčić,⁶⁴ Krk (*Curicum*) A. Faber,⁶⁵ Osor (*Apsorus*) P. Sticotti i A. Mohorovičić⁶⁶ i Rab (*Arba*) V. Brusić i J. Medini.⁶⁷ Gradovi na podvelebitskom dijelu kopna Senija (*Senia*, Senj), Lopsika (*Lopsica*, Jurjevo), Ortopla (*Ortopla*, Stinica) i Vegij (*Vegium*, Karlobag) po pitanju fortifikacija i rastera gradske površine gotovo su potpuna nepoznanica. Izuzetak je Argirunt (*Argyruntum*, Starigrad Paklenica) čije su bedeme i prostornu organizaciju dijelom istražili M. Abramić i A. Colnago.⁶⁸

Spoznaje sustavnih istraživanja gradova južnijeg dijela Liburnije započetih prije Prvog svjetskog rata omogućuju uvid u razvojni put od protourbanog ka urbanom tipu naselja. Značajni rezultati ostvareni su na Cvijinoj gradini kod Obrovca (*Ansiium*, a ne kao u

⁵⁹ A. P. Mišura 1921.

⁶⁰ C. Patsch 1907; 1912, 75 i d.; I. Marović 1952, 153 i d.; N. Cambi 1980, 127, i d.; E. Marin *et alii* 1999.

⁶¹ A. Faber 1966, 25 i d.; 1983, 17 i d.; M. Zaninović 1988, 89 i d.; N. Cambi 2006, 185 i d.

⁶² I. Glavaš *et alii* 2010, 71 i d.; I. Glavaš 2011, 63 i d.; 2012, 93. Na osnovu rekognosciranja terena i brojnih natpisa s imenima pripadnika pomoćnih postrojbi (potvrđeno postojanje njih pet) Glavaš na Kadinu Glavicu ubicira augzilijarni *castellum* podignut najkasnije u Augustovo vrijeme. Nadalje, pretpostavlja da *municipium Magnum* treba tražiti na krajnjem jugoistočnom rubu Petrova polja na Balinoj Glavici kraj naselja Umljanović.

⁶³ M. Suić 1970; N. Cambi *et alii* 2007, 3 i d.; M. Sanader 1998, 243 i d.; 1998a, 75 i d.; 1999, 99 i d.; 2000, 51 i d.; 2001, 183 i d.; 2003; 2004, 221 i d.

⁶⁴ M. Mirabella-Roberti 1949, 291 i d.; A. Faber- R. Matejčić 1969a, 1 i d.

⁶⁵ A. Faber 1965, 45 i d.

⁶⁶ P. Sticotti 1914, 77 i d.; A. Mohorovičić 1953, 10 i d.; 1956a, 11 i d.

⁶⁷ V. Brusić 1925; J. Medini 1987, 171 i d.; 1964/65, 48 i d.

⁶⁸ M. Abramić - A. Colnago 1909, 18 i d.

starijoj literaturi pogrešno locirana *Clambetae*),⁶⁹ koja je u rimsko doba izrasla u grad, i Aseriji (*Asseria*, Podgrađe kod Benkovca) kojoj je utvrđen perimetar, istražene kule i ulazna vrata, dobrim dijelom zaslugom I. Fadića.⁷⁰ Relativno je dobro istražena Enona (*Aenona*), današnji Nin zaslugom M. Suića i B. Ilakovca. Poznati su dijelovi antičkih bedema, najbolje očuvani na jugozapadnom, južnom i istočnom potezu gdje su ostala dvojica gradska vrata s kulama.⁷¹ Nadin (*Nedinum*), grad s korijenima u predrimskom razdoblju nije sustavno istraživan; vidljivi su samo ostatci gradskih bedema slični onima u Aseriji i Varvariji.⁷² Na području Bukovice ubicirana su sjedišta teritorijalnih općina spominjana u izvorima: *Hadra* (vjerojatno na gornjoj Zrmanji), *Sidrona* (Medviđa), *Alveria* (vjerojatno gradina Jarebinjak u Brgudu) i Korinij (*Corinium*, Gradina Miodrag u Karinu).⁷³ Na granici Bukovice i Ravnih kotara nalazila se Varvarija (*Varvaria*, Bribir), istaknuta gradina s kontinuitetom od autohtone gradine do bizantske intervencije, na kojoj su sustavna istraživanja počela prije Prvog svjetskog rata i traju do danas. M. Suić je dao najveći doprinos poznavanju velikog dijela bedema i gradskih vrata.⁷⁴ Nekih 14 km jugoistočno od Varvarije nalazio se grad Skardona (*Scardona*, Skradin) na uzvisini uz rijeku Krku, u urbanom smislu neistražen iako je bio važno središte juridičkog konventa.

S druge strane rijeke Krke na delmatskom prostoru, kod današnjeg sela Danilo, nalazio se *Rider*, gradsko naselje nastalo podno prapovijesne gradine i pruža primjer pomicanja naselja s uzvisine na ravni teren kako su to pokazala istraživanja A. Faber i M. Zaninovića.⁷⁵ Prema izvorima, između Skradina i Trogira nalazile su se dvije zajednice *Stulpini* i *Olbonenses* (*Plin. NH III*, 139), kojima do danas nisu sa sigurnošću utvrđeni centri. Dva naselja poznata iz povijesnih izvora *Pituntium* kraj Podstrane i *Onaeum*, kod Omiša nemaju jasnih arhitektonskih ostataka koji bi pomogli u poznavanju njihovog perimetra i prostorne strukture, što neki autori pripisuju činjenici da nisu u rimsko doba imali urbani karakter.⁷⁶

Na jugu Dalmacije (u današnjoj Crnoj Gori) slijedi niz primorskih gradića centara municipalnih zajednica, kao što su bili Risan (*Rhizon*, rimski *Risinium*), prvotno središte ilirskih vladara, *Acruvium* (Grbalj kod Kotora ili sam Kotor), Budva (*Buthua*), u helenističkom razdoblju važan emporij i Ulcinj (*Olcinium*) koje su istraživali M. Garašanin

⁶⁹ S. Čače 1993, 29 i 30; Ž. Miletić 2004, 18.

⁷⁰ I. Fadić 1999, 66 i d.; 1999a, 78 i d.; 2001, 55 i d.; 2001a 69 i d.

⁷¹ M. Suić 1950, 53 i d.; Š. Batović-M. Suić 1979; B. Ilakovac 1969, 265 i d.; 1999, 1 i d.

⁷² P. Sticotti 1893, 46 i d.; J. J. Wilkes 1969, 205 i d.

⁷³ A. Colnago-M. Abramić 1909, 29 i d.; J. J. Wilkes 1969, 210 i d.; Kuntić-Makvić - Šegvić 1989.

⁷⁴ M. Suić 1962, 179 i d.; 1968, 217 i d.; 1980, 31 i d.; 1990, 69 i d.

⁷⁵ A. Faber-M. Zaninović 1963, 103 i d.; M. Zaninović 1978, 17 i d.

⁷⁶ M. Suić 2003, 42; V. Kovačić 1996, 3 i d.

Faber, P. Dyczek i T. Kowal.⁷⁷ Zbog slabe istraženosti teško je konkretno govoriti o razvoju gradskih fortifikacija, mogu im se tek odrediti predrimski korijeni i neke rimskodobne adaptacije. Na samom kraju Provincije su Skadar (*Scodra*) i Lješ (*Lissos*), centri s protourbanom osnovom (nastali pod grčkim utjecajem), kasnije prerasli u rimske municipije. Istraživali su ih A. Evans, K. Jireček, C. Praschniker, A. Schober, F. Prendi, K. Zheku, G. Hoxha i M. Lemke.⁷⁸ Lješ ima relativno dobro očuvan prsten gradskih fortifikacija za razliku od Skadra s očuvanim manjim dijelovima bedema na akropoli i segmentu u Donjem gradu (u procesu istraživanja).

Na temelju pisanih izvora i arheoloških istraživanja evidentno je da u kasnoantičkom razdoblju (osim intervencija na postojećem gradskom tkivu) nastaju i nova utvrđena središta,⁷⁹ a kao potvrda može poslužiti Lisina (grad Hvar) koja nema antičke korijene. S obzirom na gustu urbanizaciju na prostoru nekadašnjeg kasnoantičkog grada zasad nisu moguća istraživanja.⁸⁰ Kasnoantička faza u tragovima je evidentirana i u Dubrovniku, a moguće ju je pretpostaviti u Biogradu i Šibeniku, što će pokazati daljnja arheološka istraživanja.⁸¹

Za proučavanje i razumijevanje (tj. komparativnu analizu) procesa mijenjanja fortifikacijskih struktura i tehnika gradnje, uslijed razvoja ratne tehnologije, važni su i kasnoantički fortifikacijski sklopovi (palače) i dr. utvrđeni kompleksi, iako isti neće biti predmet ove radnje. Sustavno istraživanje Dioklecijanove palače rezultiralo je nizom radova i monografija od koji se mogu izdvojiti one čiji su autori R. Adam, F. Bulić i Lj. Karaman, J. i T. Marasović te J. Belamarić.⁸² Kompleks Mogorjelo kod Čapljine poznat je zaslugom C. Patscha, Đ. Baslera, E. Dyggvea i H. Vettersa.⁸³ Palačom u Polačama na Mljetu bavili su se E. Dyggve, M. C. De Azevedo, K. Prijatelj i Lj. Karaman,⁸⁴ a onom u Ostrvici kod Gata (Poljica), tek okvirno istraženom, Ž. Rapanić i F. Oreb.⁸⁵

⁷⁷ M. Garašanin 1976, 36 i d., 216 i d., 221 i d.; Faber 2005; P. Dyczek 2009; T. Kowal 2011.

⁷⁸ A. Evans 1883; K. Jireček 1916; C. Praschniker-A. Schober 1919; F. Prendi. - K. Zheku 1972, 239 i d.; G. Hoxha 1994, 231 i d.; M. Lemke 2011, 209 i d.; 2011a, 14 i d.

⁷⁹ S. Čače 1993, 431; J. Medini 1978, 71; M. Suić 1976, 241.

⁸⁰ M. Katić, 1999-2000, 43. Katić pretpostavlja razvoj Lisine analogan Kopru u Sloveniji i Novigradu u Istri.

⁸¹ J. Stošić 1986, 241 i d.; I. Žile 2000, 337-343. U Dubrovniku na prostoru Bunićeve poljane pronađen je segment kasnoantičkog kaštela, zasad najstarije fortifikacije unutar gradskog perimetra.

⁸² R. Adam 1764; F. Bulić-Lj. Karaman 1927; J. Marasović-T. Marasović 1968; J. Belamarić 2003.

⁸³ K. Patsch 1914, 159 i d.; Đ. Basler 1953, 145 i d.; E. Dyggve - H. Vetters 1966.

⁸⁴ E. Dyggve 1959, 19 i d.; M. C. De Azevedo 1968, 3 i d.; K. Prijatelj 1949, 90 i d.; Lj. Karaman 1954-1957, 102 i d.

⁸⁵ Ž. Rapanić 1984; F. Oreb 1990.

Dio sustava *Claustra Alpium Iuliarum* („zatvarači Julijskih Alpi“) poznat u literaturi kao „Liburnijski limes“ (protezao se od Rijeke do Prezida u dužini od 30 km), istraživali su R. Matejčić i R. Starac.⁸⁶

Utvrđenim kasnoantičkim kompleksima na prirodno zaštićenim mjestima, u tjesnacima ili ulazima u kanale, i onima izgrađenim ili adaptiranim u doba Bizanta, koji su vizualno uklopljeni u postojeći sustav straža najviše su pažnje posvetili Z. Gunjača, Ž. Tomičić i Z. Brusić.⁸⁷ Do sada su, iako ne u potpunosti, istraženi brojni kompleksi (obnovljeni i novoizgrađeni) koji se na osnovu primijenjenih građevnih tehnika vezuju za 6. i 7. st.⁸⁸

* * *

Analizom ostataka gradova na obali provincije Dalmacije evidentno je da su dijelovi gradskih fortifikacija relativno dobro očuvani. To su bile najsolidnije konstrukcije koje su imale funkciju zaštite gradskog područja koja je bila od općeg interesa i u vremenima koja su slijedila. Počevši od srednjeg vijeka do 19. st. zatečene fortifikacije dijelom su uklapane u novonastale sustave obrane.

Ako se napravi osvrt na gustoću urbanizacije u rimskom razdoblju vidi se da je najveći broj gradova nastao na području Liburnije. Nešto rjeđe urbanizirano bilo je područje današnje južne Dalmacije, crnogorsko primorje, a najslabije današnja srednja Dalmacija i sjeverni dio Albanije s uglavnom postojećim predrimskim centrima koji su nastavili egzistirati u novim povijesnim okolnostima. Razlike postoje i unutar pojedinih regija, a razlog tome su političko-društveni i ekonomski faktori.

Brojna naselja pokazuju zamjetan kontinuitet, počevši od protourbane, preko helenističke i rimske, do kasnoantičke faze, te su dragocjena po pitanju distinkcije različitih arhitektonskih slojeva i kulturnih utjecaja i pokazatelj su transformacije, redovito povezane s mijenjanjem kulturno-etničke podloge.

Kroz čitavo željezno doba provlači se osnovni tip naselja, gradine, koje su na dijelovima bez prirodne zaštite imale neki oblik fortifikacija zidanih od jednog bedema ili paralelnih vijenaca zidova naslonjenih jedan na drugi u tehnici *opus siliceum*. Helenistički

⁸⁶ R. Matejčić 1969, 25 i d.; 1971, 53 i d.; 1988, 56 i d.; R. Starac 1993, 27 i d.; 2000; 2009, 273 i d.

⁸⁷ Z. Gunjača 1986, 124 i d.; Z. Brusić 1988, 111 i d.; Ž. Tomičić 1986/1987, 141 i d.; 1989, 29 i d.; 1990, 139 i d.; 1995, 291 i d.

⁸⁸ Ž. Peković 1998, 146; I. Fisković 1980, 233 i d.; Z. Gunjača 1986, 125; I. Petricioli 1970, 717-725; L. Jelić 1898, 121; Ž. Tomičić 1990, 147; Č. Iveković, 1927; M. Suić, 1976, 259; I. Petricioli, 1970, 718; A. Badurina, 1982, 171; Š. Batović 1987, 157; Z. Brusić 1989, 112; Z. Gunjača 1986, 128 i d.; M. Zaninović 1994, 135-146; www.vecernji.hr/vijesti/kod-paga-pronađena-velika-bizantska-utvrda, od 28. 03. 2013. god.

utjecaj se manifestira u uporabi velikih klesanih blokova, bilo da je riječ o obnovi postojećih ili gradnji novih naselja.

Glavno obilježje gradskih bedema u helenističkom i ranorimskom razdoblju je primjena tehnike *opus quadratum* (proteže se u ograničenom obimu do Trajanova vremena).⁸⁹ Blokovi su različitih veličina počevši od megalita kojima je obrada površna do manjih blokova finije obrade. U prvoj fazi prednja ploha je bila bunjasta, dlijetom su oblikovani zakošeni bočni rubovi (uključujući one „na zub“ i „na koljeno“), dok su horizontalni sumarno oblikovani. U sljedećoj etapi oblikuju se svi rubovi (*anatyrosis*) čime je postignut efekt uslojavanja, a primjena anatiroze na rubovima prednje plohe (izrađena finijim dlijetom) postaje naglašenija od 1. st. pr. Kr.

Vrijeme Cezara moglo bi se uzeti kao granica kad prestaje gradnja bez veziva. Rimski graditelji uvode novu tehniku *opus incertum* (za ispunu) kombiniranu s *opus quadratum* u kojoj su izvođeni paramenti. Vremenom se bedemi sužuju (variraju između 2,40 i 1,80 m) i grade od dva lica, tako da se vanjsko oblikuje od većih, a unutarne od manjih blokova povezanih žbukom (mortom). Ispunu čini zbijeni kamen zaliven žbukom koja se obično ne vidi na vanjskom licu zbog precizno izvedenih fuga.

Od vremena Augusta i kroz cijelo 1. stoljeće nastaju pravilni gradovi, ili oni koji imaju tendenciju pravilnosti, poput Tarsatike, Fulfinuma, Kurika, Apsora, Arbe, Argirunta, Jadera, Enone, Ekvuma i Salone dosad istraženi u tolikoj mjeri da se može govoriti o njihovom prostornom rasporedu. Podizanje bedema bilo je na teret zajednice ili države (careva), a održavanje i popravak često su financirani sredstvima pojedinaca.

Utvrđivanje gradova ponovo se aktualizira nakon provale Kvada i Markomana šezdesetih godina 2. st., da bi tijekom 3. st. došlo do značajnih promjena u gradnji gradskih fortifikacija gradnjom šireg i višeg bedema ojačanog brojnim kulama raznih oblika, postavljenih u intervalima.

U razdoblju kasne antike često se reducira gradska površina, uvode razni tipovi propugnakula, protihizme i dijahizme u cilju poboljšanja obrambenih karakteristika, osobito u Justinijanovu razdoblju kad se gradilo na brzinu i izgubila pravilnost svojstvena prijašnjim razdobljima.

⁸⁹ M. Suić 1976, 119 i d.

4.2. Restauratorsko konzervatorski radovi

Nepokretna kulturna dobra, arheološki i arhitektonski sklopovi tijekom svog postojanja pretrpjeli su devastacije uzrokovane klimatskim uvjetima, prirodnim kataklizmama, djelovanjem mikroorganizama i čovjeka u procesima vandalizma, rušenja uslijed ideoloških, političkih vjerskih i inih radnji. U cilju njihova održavanja izvode se određeni restauratorsko-konzervatorski zahvati. Procesom konzervacije postojeće arhitektonske strukture žele se očuvati u zatečenom stanju, zaustavljanjem daljnje degradacije, uvjetovane prvenstveno djelovanjem oborinskih voda koje aktiviraju mehanizme raspadanja kamena i strukturalnu dezintegraciju. Restauracijom se struktura vraća u izvorno stanje na osnovu postojeće dokumentacije, bez uvođenja novih materijala.

U Hrvatskoj početak organizirane zaštite kulturnog nasljeđa u duhu romantičarskog restauratorskog smjera može se pratiti od 19. st. i vremena ilirskog preporoda, kada se osnivaju razna društva („Društvo za jugoslavensku povestnicu i starine“, „Hrvatsko starinarsko društvo“ i „Bihać“) i prve konzervatorske službe (I. Kukuljević Sakcinski, P. Kandler i V. Andrić). Biološka zaštita uvodi se pod Austrijom osnivanjem Zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetničkih i povijesnih spomenika u Hrvatskoj i Slavoniji (Đ. Szabo, T. Smičiklas, V. Klaić, J. Brunšmid, V. Hoffiler, V. Kovačić) i Konzervatorskog ureda za Dalmaciju (F. Bulić, Lj. Karaman). U duhu biološke zaštite izvršena je obnova Vestibula i Peristila u Dioklecijanovoj palači. Poslije 2. svjetskog rata nastaje mreža zaštitarskih službi po cijeloj zemlji u kojoj djeluju C. Fisković, A. Mohorovičić, M. Domjan, A. Horvat, D. Kečkemet, T. Marasović, I. Marojević, I. Petricioli, M. Prelog, D. Vrsalović, M. Mušić, Đ. Bošković i dr., obnavlja se Zadar, Dioklecijanova palača, Dubrovnik, Split, Trogir, a arheološka znanost dobiva niz eminentnih stručnjaka (I. Bojanovski, B. Gabričević, D. Rendić-Miočević, M. Suić, N. Cambi i dr.). Zaštita spomenika uključuje cijeli niz stručnjaka i službi, urbanističke institucije, zavode za izgradnju, sveučilišne zavode i katedre, komunalne službe i međunarodne službe: ICOMOS, ICCROM i ICOM.

Za proces uključivanja u obnovu i trajnu brigu o graditeljskim cjelinama nužna je evidencija i inventarizacija graditeljskog nasljeđa, registracija i dokumentacija postojećeg stanja na osnovu čega se vrši valorizacija, predlažu planovi i projekti te održavanje i inspekcija. Ovisno o zatečenom stanju i procjeni kulturnog dobra mogu se izvršiti različite intervencije: konzervacija i konsolidacija, adaptacija i revitalizacija, rekompozicija, restauracija i

rekonstrukcija.⁹⁰ Za temu gradskih fortifikacija relevantni su restauratorsko-konzervatorski zahvati na graditeljskim cjelinama (gradovi, protourbana naselja), pojedinačnim ili skupnim povijesnim građevinama (vojnog i civilnog karaktera) i arheološkim nalazištima. Ostatci kamenih fortifikacijskih struktura neotporni su na izlaganje i najčešće su u uznapreovalom stupnju razaranja. Konzervacija kamenih struktura je usko specijalistička disciplina u kojoj su krive procjene pogubne, stoga su imperativi u procjeni načina konzervacije valorizacija, primjena odgovarajuće metodologije i interdisciplinarni pristup problemu.⁹¹

Oštećenja bedema i kula razlikuju se kvalitativno i kvantitativno. Najčešće je u pitanju poremećaj zidane strukture različitog opsega, od ispadanja pojedinih kamenih blokova do potpune dezintegracije, obrušavanja fortifikacijske strukture. Pored statičkih problema dolazi i do degradacije samog materijala uslijed kemijskih i mehaničkih oštećenja (manje degradacije poput tamne skrame do potpunog raspadanja). Kod statičkih problema zamjenjuju se kameni blokovi novima istovjetnih dimenzija, a po potrebi se učvršćuju cementnim vezivom s unutarnje strane. Konstrukcije s ispucalim blokovima uslijed izloženosti visokoj temperaturi obično se saniraju ljepljenjem ispalih fragmenata na originalnu poziciju čime se čuva izvorni izgled. Vanjska lica bedema saniraju se uklanjanjem nataložene zemlje i vegetacije koje prijete daljnjem urušavanju. Obavlja se postupak pranja i odstranjivanja ostataka zemlje iz zidnog tkiva i reški, a reške se zapunjavaju vodoodbojnim vapnenim mortom u tehnici „dresovanja“ tj. rubovi klesanaca prekrivaju se mortom od 2-5 cm. Konsolidiraju se temelji podzidavanjem i injektiranjem vapnenim mortom, a umetanjem plastičnih cijevi ispod razine temelja omogućuje se otjecanje vode.⁹²

Konzervacija fortifikacijskih sklopova obično se kombinira s restauracijom (mijenjanjem ili dodavanjem dijelova koji nedostaju) kada postoje izvori prema kojima ih je moguće ponovno izgraditi. Iako struka nije sklona ovom postupku često se prakticira uz primjenu novih tehnologija u svrhu poboljšanja statike, na način da se svede na najmanju moguću mjeru i izvede od materijala koje je lako detektirati kao novopostavljene (na većini rimskih gradskih fortifikacija na istočnojadranskoj obali, u podrumima Dioklecijanove palače, Mogorjelu, itd.). Prije samog zahvata obvezno je identificirati, snimiti i evidentirati dislocirane (obrušene)

⁹⁰ Konzervatorska dokumentacija je podloga za odabir načina saniranja i zaštite arhitekture. Riječ je kotinuiranom procesu poboljšavanja istraživanja, održavanja i razumjevanja baštine i nudi precizne podatke nužne za određeni zahvat. Sastoji se od alfanumeričke, nacrtna i fotodokumentacije nastale arheološkim, arhitektonskim, građevinarskim, geološkim, geofizičkim i kemijskim analizama sistematiziranim u pojedinim bazama podataka ili programima (Cad, Gis i dr.). Nakon obrađenih podataka određuje se postupak sanacije.

⁹¹ Predložene zahvate potrebno je testirati i nakon provjere primijeniti ukoliko zadovoljavaju kvalitetom, poštujući autentičnost arhitektonskih struktura u smislu estetike, funkcije i značenja.

⁹² M. Mesić 2005, 147.

blokove dovoljno kvalitetne za djelomičnu rekonstrukciju (anastilozu), da bi se ostatak mogao upotrijebiti u procesu restauracije.

Rekonstrukcijom (blaža varijanta revitalizacije) se vraćaju srušeni izvorni dijelovi na svoje mjesto i u svoju funkciju, a primjenjuje se na arheološkim lokalitetima često u kombinaciji s restauracijom ili revitalizacijom. Djelomična anastilozna je najuobičajenija metoda u obnovi kamenih objekata, primijenjena na gotovo svim fortifikacijskim strukturama na promatranom prostoru.

Adaptacija i revitalizacija je najefikasnija metoda zaštite jer kulturno nasljeđe stavlja u funkciju (npr. Salona, Dubrovnik, Stari Bar) ne mijenjajući izgled strukture ili građevine. Idealna situacija je revitalizacija kojom se spomenik vraća u izvornu funkciju. Može se izvesti i adaptacija za neku drugu namjenu što je uobičajen slučaj kod pojedinačnih objekata kojima se na taj način vraća aktivno mjesto u društvenoj zajednici (npr. Principij u Tarsatici, Dioklecijanova palača, citadele u Budvi i Ulcinju, dio Donjeg grada Lješa i Rozafa u Skadru).

Rekonstrukcijom (radikalniji oblik restauracije) se ponovno podižu strukture u cijelosti na osnovu postojeće dokumentacije. Može se izvesti u vidu faksimilske obnove (u slučaju arheoloških ostataka neprihvatljiva) i nove gradnje (interpolacije) usklađene s postojećim povijesnim ambijentom. Rekonstrukcija se izvodi u situacijama ratnih razaranja kad se obnavlja cijela urbana aglomeracija (slučaj Zadra), dok se interpolacija primjenjuje u slučajevima kad ostane praznina unutar kompleksa bez namjere obnove nekad postojeće strukture na način da se prilagođava ili namjerno suprostavlja kasnijoj gradnji (npr. arhitektonski objekt na prostoru uz tarsatički Principij, hotel Avala kraj helenističke nekropole u Budvi i hotel Teuta uz dio helenističkog Risna).

Nakon provedenih zahvata u cilju daljnjeg očuvanja od štetnog utjecaja klime, provode se razni načini zaštite što ovisi o jedinstvenom bazičnom pristupu pojedinom arheološkom lokalitetu. Natkrivanje lokaliteta *in situ* jedan je od boljih načina očuvanja vrijednosti, autentičnosti i integriteta nalaza (primijenjeno na dijelu bedema s poligonalnom kulom u Zadru). Kroz par stoljeća razvilo se više pristupa natkrivanju od improvizacije do interpretativne rekonstrukcije, a najčešće su to zaštitni dodatci (natkrivanje) i oni koji sprječavaju propadanje.

U nedostatku materijalnih sredstava za održavanje postojećih i konzerviranje novootkrivenih struktura najefikasnije rješenje zaštite je ponovno zatrpavanje (npr. na Gradini u Ošanićima) pri čemu je najbolje koristiti zemlju iz neposredne blizine lokaliteta. Ova intervencija je reverzibilna i najprikladniji način zaštite. Pritom se ostavlja marker horizonta (neki suvremeni predmet) i sloj separatora (vodopropusni, bio-nerazgrađivi materijal koji lako prijanja uz podlogu npr. netkani geotekstil). Rezultati otkrivanja dijelova pokrivenih čitavo stoljeće pokazuju odličnu

očuvanost kad su u pitanju kamene konstrukcije. Izlaganje kamenih struktura vremenskim utjecajima, dugoročno gledano, rezultirat će njihovom kompletnom supstitucijom konzervatorskim slojem.

Arheološka istraživanja nužna za proučavanje, dokumentiranje i razumijevanje određenog lokaliteta u cilju prihvatljive zaštite nerijetko su imala destruktivni karakter jer su izlagala otkrivene strukture ubrzanom propadanju. Nedostatak sredstava za zaštitne aktivnosti, nejasna koncepcija obnove i prezentacije uz parcijalne pokušaje restauracije često imaju obrnuti efekt. Izrada konzervatorsko-restauratorske studije zaštite i prezentacije lokaliteta mora se svesti na obradu dostupne dokumentacije bez daljnjih intervencija, a nakon prihvaćanja projekta zaštite i osiguravanja sredstava koja bi jamčila njegovu realizaciju pristupiti radovima na lokalitetu. Ukoliko nema dovoljno podataka za izradu konzervatorsko-restauratorske dokumentacije istraživanja je potrebno svesti na najmanju moguću mjeru na punktovima vitalnim za razumijevanje kompleksa i definiranje rješenja zaštite i prezentacije sklopa. Nakon valorizacije i određivanja stanja arhitektonske strukture, istražene i detaljno dokumentirane dijelove je, kako su iskustva pokazala, najbolje ponovo zatrpiti dok se ne nađe dovoljno sredstava i adekvatan način njihove prezentacije.⁹³

4.3. Stanje prezentacije (arheološki parkovi)

Osnovni cilj konzervatorske studije je dokumentirati sve aspekte i faze nastanka te razvoja pojedinog sklopa. Unutar globalnog cilja dokumentiranja nužna je sistematična prezentacija materijala koja pridonosi očuvanju memorije na sklop tijekom povijesnih zbivanja i stvaranje podloge za procjenu mogućnosti i načina definicije odgovarajuće konzervatorske metode. Najbolja rješenja temeljena na iskustvima u zemlji (npr. Andautonija, Burnum, Tilurij) i inozemstvu pokazala su optimalnim dugotrajne i održive intervencije s minimalnim zahvatima unutar izvornih struktura (u tolikoj mjeri da bi njihova konzervacija i restauracija omogućila cjelovitost i jasnoću kompleksa). Relativno dobra konzervacija i prezentacija velike većine gradskih fortifikacija na promatranom prostoru ukazuje na pozitivan trend u osvješćivanju značenja i uloge kulturne baštine u različitim manifestacijama svakodnevnog života.

Dugoročno gledano idealna prezentacija i afirmacija ostvaruje se postupnim preoblikovanjem cijele arheološke zone u neki oblik osmišljenog i održavanog arheološkog parka. Načini prezentiranja u arheološkom parku su povezani s poviješću koju predstavljaju, s

⁹³ O konzerviranju i restauraciji arhitektonskih sklopova konzultirana je literatura: B. M. Fielden 1981; T. Marasović – I. Maroević 1985; Conservation on archaeological excavations 1995; Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage 1996; J. Antolović J. 1998; T. Marasović 1983; 2002.

ljudima i prostorom na kojem je park smješten i predstavljaju konzervirani i prezentirani arheološki lokalitet u kojem se kombiniraju različiti edukativni sadržaji, tako su zadovoljeni svi parametri UNESCO deklaracija, jer su objekti kulturne baštine na taj način uključeni u svakodnevni život i omogućuju samo održivost predstavljajući značajan gospodarski resurs.

Segmenti antičkih fortifikacija u gradovima s povijesnim kontinuitetom dijelom su očuvani zbog iznimne važnosti same funkcije zaštite, te su adaptirani za potrebe obrane u novonastalim povijesnim situacijama. Proces njihove konzervacije uključio je saniranje i konsolidaciju uz djelomičnu restauraciju pri čemu su ostale očuvane sve faze gradnje i pregradnje kao trajni spomen na povijesna zbivanja, što se može vidjeti na obrambenim strukturama u Krku, Osoru, Rabu, Zadru, Ninu, Trogiru, Vidu, Dubrovniku, Budvi, Ulcinju, Lješiu i Skadru.

Gradovi s prekinutim kontinuitetom bili su u nepovoljnijoj situaciji, prepušteni vremenu i propadanju. Arheološka istraživanja i pojačan senzibilitet prema kulturnoj baštini inicirali su iskopavanja i zaštitu napuštenih ili dislociranih urbanih i protourbanih naselja. Parcijalno su istraženi, dokumentirani i ušli u sustavan proces konzervacije i restauracije brojni lokaliteti, kao npr. Aserija, Varvarija, Caska, Sikuli, Salona, Škrip, Ekvum, Gradina u Ošanićima i Risan. Na manjem broju lokaliteta izvršeni su tek minimalni konzervacijski zahvati, što je slučaj s Lopsikom, Ortoplom, Vegijem, Nedinumom, Epetijem, Epidaurum i Medunom.

Namjerna potpuna devastacija, preslojavanje suvremenom gradnjom, očuvanih antičkih fortifikacija (od kojih su neke istražene i dokumentirane, npr. u Tarsatici i Argiruntu) nastala uslijed novih koncepcija uređenja gradskih prostora, dogodila se s bedemima u Tarsatici, Fulfinumu, Seniji, Argiruntu, Budvi i Baru. Djelomična devastacija gradskih obrambenih struktura (manjeg ili većeg inteziteta) nastala suvremenim aktivnostima zabilježena je nažalost u Saloni (zapadni i južni bedem s kulama)⁹⁴ i Skadru (Donji grad).

Rad na revitalizaciji cijele zone (pretvaranje u arheološki park) ima dugovječniji efekt fizičke zaštite jer implicira osmišljene konstrukcije koje se diskretno postavljaju i integriraju u prostor štiteći izložene arhitektonske strukture. Primjena odgovarajućih postupaka u cilju ostvarivanja kontinuiteta postojanja materijalnih ostataka spomeničke baštine je osnova u planiranju aktivnosti potrebnih za revitalizaciju lokaliteta u cjelini i korištenje njegovih kulturno-

⁹⁴ M. Abramić 1953, 162; S. Piplović 2005, 2, „Na južnom dijelu zapadnog bedema, između nove ceste koja je vodila za Trogir i željezničke pruge prema moru, još su se koncem XIX. stoljeća nalazile dvije četvrtaste kule. Tada su uklonjene“.

Na planovima grada koje su dali izraditi F. Lanza i F. Carrara (koji će biti obrađeni i komentirani u kasnijoj raspravi) mogu se vidjeti ostatci spomenutih bedema s kulama.

gospodarskih potencijala.⁹⁵ Suвременa ideja arheološkog parka zahtijeva hortikulturno uređenje šireg prostornog okvira opremljenog edukacijsko-informativnim sadržajima nužnim za trajno održavanje lokaliteta uz trajni nadzor, održavanje i konstantno praćenje suvremenih metoda edukacije u cilju razvijanja svijesti o važnosti kulturne baštine za razumijevanje prostora i kulturno-povijesnih zbivanja. U sklopu projekta, osim raznih kulturnih i zabavnih procesa predviđa se uređivanje pristupnih komunikacija, gradnja modernih uslužnih ustanova i komunikacija koje ih povezuju.⁹⁶

Osim revitalizacije cijele zone pretvaranjem u arheološki park, intervenira se i na pojedinim segmentima neke urbane cjeline gdje se isprepliću povijesni slojevi koje je moguće povezati i suvremenom interpretacijom aktivno uklopiti u gradski kulturni život (npr. forum i dio fortifikacijskih struktura na Trgu Petra Zoranića u Zadru, Principij u Rijeci, tepidarij rimskih termi u gradu Visu). Osim prezentacije kulturne baštine u formi stalne izložbe na otvorenom tako se oblikuje prostor slojevitog značenja na kojem se odvija intenzivan društveni život kroz brojne manifestacije (koncerti, festivali i sl.).

Broj lokaliteta koji u većoj ili manjoj mjeri zadovoljavaju kriterije da bi se zvali arheološkim parkom postupno raste, pa tako osim Principija u Rijeci, Fulfinuma, Tilurija, Burnuma, Salone, Gradine u Ošanićima, Narone, Lješa i Skadra pokrenut je postupak za stjecanje tog statusa za Rab, Casku, Aseriju i Veliku Mrdakovicu. Jedan od značajnijih projekata u fazi pripreme i početne realizacije je „Projekt Salona Arheološki park“ koji će povezivati Solin, Kaštela i Trogir s modernim Centrom za istraživanje salonitanske luke i hotelom s kongresnom dvoranom čime je ostvaren idealan spoj kulture, znanosti i turizma.

⁹⁵ N. Mujezinović 2011, 307-362. Projekt revitalizacije odvija se u više faza ovisno o osiguranim materijalnim sredstvima. Početna faza ima analitičko-dijagnostički karakter, dokumentaciju postojećeg stanja i analizu načina konzervacije i restauracije te određivanja stupnja anastilozne u slučaju kad nije moguće na adekvatniji način realizirati kontinuitet cjeline. Nakon toga slijedi tehnička dokumentacija konzervatorsko-restauratorskih radova na razini cjelovitog projekta te se pristupa aktiviranju i realizaciji pilot-projekta sveobuhvatne zaštite na manjem segmentu (mikrocjelinu).

⁹⁶ Glavni principi u osmišljavanju dizajna zaštićene zone su: osjećaj dobrodošlice, jednostavna orijentacija unutar zaštićene cjeline i osjećaj doživljaja. Dojam dobrodošlice manifestira se na pristupnoj komunikaciji i dizajnu ulaza osmišljenom tako da evocira osjećaj dolaska na posebno mjesto različito od onog odakle se dolazi. Jednostavnost orijentacije zasniva se na promišljenom postavljanju oznaka koje jamče lako snalaženje na lokalitetu, a osjećaj nezaboravnog doživljaja (iskustva), glavni ljudski interes, osmišljava se tako da upotpuni aspekt dizajna i želju za znanjem.

5. RAZVOJ FORTIFIKACIJSKIH STRUKTURA

5.1. Terminologija

Fortifikacijsko graditeljstvo se primarno vezuje uz urbane aglomeracije. U antičkom svijetu postojalo je više apelativa za pojam grad. Za naselje općenito, Grci imaju naziv *katoikia*, dok pojam *polis* grčki pisci i rimski koji pišu na grčkom jeziku koriste za grad i državicu kojoj je on središte.⁹⁷ Kod Homera se može naići na naziv *asty* blizak latinskom pojmu *arx* (kula, gornji grad, citadela). Ekvivalent onome što Rimljani nazivaju *castellum* ili *oppidiolum* (mali opidum), grčki autori nazivaju *polisma* ili *polismation*, što bi primijenjeno na naselja na našoj obali odgovaralo gradinama.

Termin *urbs* je za Rimljane najprije bio vezan za sam grad Rim (kao vlastito ime), dok je za druga urbana naselja prevladao naziv *civitas* i njime su se označavala sva gradska naselja.⁹⁸ Osim što se kasnije koristio kao apelativ za grad u općem smislu riječi, *urbs* se upotrebljavao i kao antinomija nazivima vezanim za ruralna naselja. Nesuglasice po pitanju značenja izaziva pojam *oppidum* atribuiran urbanim i protourbanim naseljima (npr. „utvrđeno naselje na uzvisini“, „utvrđeni grad“ i općenito „grad“).⁹⁹

Cezar u djelu „*De bello Gallico*“ riječ *oppida* koristi za naselja koja mogu primiti veliki broj ljudi i robe (I, 23, 38; II 13; VII 11, 13, 45) i unutar čijih se granica može smjestiti vojska (II, 6; VIII, 5), za mjesto značajno caru (VII, 11, 13, 45) u svrhu političkih sastanaka i vojnih aktivnosti (VII, 3, 11, 28, 90).¹⁰⁰ Poneki *oppidum* Cezar naziva i *urbs*, što ostavlja otvorenim upit je li riječ o istim pojmovima ili se i *oppidum* također može smatrati gradom.¹⁰¹

Za ovu problematiku nezaobilazan je Plinije, iako njegovo djelo ne predstavlja izvor kojim bi se konačno razriješile nedoumice. Kad koristi podatke iz imperijalne statistike (Agripe i Augusta) Plinije razlikuje pet precizno definiranih skupina opida: *oppida civium Romanorum*, *oppida Latinorum*, *oppida libera*, *oppida foederata* i *oppida stipendiaria*. U

⁹⁷ Strabon, *Geographica*, VII, 5, 5. Navodi da su Delmati imali pedesetak naselja od kojih su samo neki bili gradovi (*poleis*).

Prema Aristotelu osnovni atributi polisa su: *eleutheria* (samostalnost u odnosu prema drugim polisima), *autonomia* (samouprava) i *autarkeia* (ekonomska samodostatnost).

⁹⁸ Naziv *civitas* se vremenom poistovjećuje s užim pojmom „grad“ pa kasniji pisci upotrebljavaju taj izraz kao apelativ za ono što danas nazivamo gradom. Izvorno *civitas* znači „ukupnost stanovnika nekoga naselja“, „skup građana jednoga grada“, a onda i „građansko pravo“ koje je imalo različite razine: *ius Latinum maius*, *ius Latinum minus* i *ius Italicum*. Kad je Rim uspostavio vlast na istočnoj jadranskoj obali i organizirao provinciju, pojam *civitas* označava rimsko građansko pravo *civitas Romana*.

⁹⁹ Gradovi su u antičkom svijetu gotovo u pravilu bili utvrđeni bilo prirodnim smještajem ili nekim oblikom bedema koji nužno ne uključuje kamene strukture.

¹⁰⁰ S. Fichtl 2000, 12 i d.

¹⁰¹ U Cezarevu djelu *De bello Gallico*, to su npr. Avaricum (VII, 15), Alesia (VII, 68) i Gergovia (VII, 36).

poglavljima o geografiji ostavlja dojam da riječ *oppidum* primjenjuje slučajnim odabirom za sve vrste gradova i utvrda.¹⁰²

Postoje dva glavna tumačenja podrijetla pojma *oppidum*. Antički etimolozi, Varon, Pomponije i Servije korijen nalaze u riječi „*ops*“/„*opes*“ koja u latinskom jeziku ima bogat spektar značenja: vlast, vojska, dominacija, snaga i gospodarski resursi.¹⁰³ Različita značenja se međusobno ne poništavaju, već često mogu biti povezana i integrirana. Kod svih navedenih autora pojam *oppidum* je povezan s naseljem koje ima neke urbane značajke, u prvom redu bedeme.¹⁰⁴ Prema H. Volkmanu termin *oppidum* bi mogao imati korijene u sintagmi *quod ob pedes est*, u značenju barikade ili fizičke opstrukcije pristupa, što bi ukazivalo na obrambenu funkciju - utvrde.¹⁰⁵

Kod autora koji se bave značenjem termina *oppidum* u djelima latinskih pisaca, postoje znatna neslaganja. P. S. Wells smatra da *oppida* pripadaju urbanom tipu naselja latenskog doba jer su centri kompleksne gospodarske i „tehnološke“ organizacije s visokim stupnjem političke centralizacije.¹⁰⁶ Prema J. Collisu *oppida* su u suštini proizvodni i tržišni centri,¹⁰⁷ dok ih S. Fichtl bezrezervno smatra gradovima, jer po njemu grad između ostalog definiraju bedemi, zajednički interesi, prostorna organizacija naselja i relativno velike dimenzije.¹⁰⁸ C. Haselgrove pak smatra da je taksonomski model urbano-ne-urbano previše restriktivan, a s obzirom na funkciju opide ne smatra političkim centrom u regiji, niti vrhom u hijerarhiji naselja.¹⁰⁹ M. Tarpin podržava mišljenje da se *oppidum* i *urbs* mogu koristiti u istom značenju, izuzev kad je u pitanju grad Rim, jer su oba naziva nastala u staroj eri, pa se autori s kraja kasnorepublikanskog doba ne sjećaju njihova podrijetla i razlike između njih.¹¹⁰ S. Fichtl upozorava na problem u definiranju pojmova i kod Livija koji u svom djelu „*Ab Urbe condita*“ *Clastidium* prvi put spominje kao *vicus* (XXI, 48), a kasnije kao *oppidum* (XXXII, 29).¹¹¹

Poglavlja Plinijeve *Naturalis historia* (III, 129-130, 139-144, 151-152), u kojima slavni rimski enciklopedist opisuje istočnu obalu Jadrana još uvijek su predmet rasprave.¹¹² Znatna su neslaganja po pitanju interpretacije značenja Plinijevih izraza *oppidum* (nekada s

¹⁰² Usp. H. Volkmann 1979, 316-317.

¹⁰³ The Oxford Latin Dictionary ed. by P. G. W. Glare 1968-1982.

¹⁰⁴ Varon, *De lingua Latina*, 5, 141; Pomponije, *Digesta Iustiniani*, 50, 16, 239, 7; Servije *Aeneis* 9, 605.

¹⁰⁵ H. Volkmann 1979, 316.

¹⁰⁶ P. S. Wells 2011, 405 i d.

¹⁰⁷ J. Collis 1984, 136.

¹⁰⁸ S. Fichtl 2005, 199.

¹⁰⁹ C. Haselgrove 1995, 82 i d; 2007, 508.

¹¹⁰ M. Tarpin 2000, 27.

¹¹¹ S. Fichtl 2000, 16.

¹¹² Pregledno o tome: G. Alföldy 1965; J. J. Wilkes 1969; L. Margetić 1987-79, 300 i d; J. Desanges 1980, 79 i d.

dodatkom *civium Romanorum*), *castellum* i *civium Romanorum* (iza imena mjesta) i eventualnog municipaliteta. Tako neki autori izraz *oppidum* uzimaju kao dokaz za municipalno uređenje dotičnog naselja,¹¹³ no S. Čače smatra da ga ne treba tumačiti kao *municipium*, već pojam blizak terminu *polis*, na način kako su ga primjenjivali grčki geografi prikazujući barbarski svijet.¹¹⁴ Ukoliko su htjeli izraziti društveno-političke karakteristike naselja i istaknuti njihovu važnost, antički su pisci koristili naziv *oppidum civium Romanorum* (grad rimskih građana), gdje se *oppidum* (utvrđeni grad) uzimao kao apelativ za grad, ne nužno gradinskih karakteristika.¹¹⁵ Zanimljivu interpretaciju iznosi J. Desanges koji smatra da termin označava gradove različitih statusa (npr. koloniju, stipendijarni grad), a ukoliko naselje nije ni kolonija ni municipij Plinije ga naziva *oppidum* u slučaju kad mu želi dati počasniji naziv.¹¹⁶

M. Suić i M. Zaninović smatraju da se *oppida* mogu shvatiti kao utvrđena naselja, često gradine sa suhozidnim bedemima.¹¹⁷ M. Suić razlikuje izraze *castellum* (utvrda), za označavanje gradine (naselja ruralnog karaktera) i *oppidum*, za središte neke zajednice (*civitas*) koje je tijekom vremena steklo znatniji društveni položaj.¹¹⁸ Prema toj interpretaciji *oppida* koje Plinije nabroja imala bi karakter lokalnih liburnskih središta, općina, koje nisu dosegle municipalni status, što je u suprotnosti s epigrafskim izvorima prema kojima su npr. *Crexa*, *Apsorus* i *Arba* municipalitet stekli početkom Carstva, za Augusta ili Tiberija.¹¹⁹

Terminologija vezana uz način gradnje i tako nastale strukture utemeljena je na samom početku Carstva, a u novije vrijeme formirani su nazivi kojima je moguće preciznije pratiti promjene nastale tijekom cijeloga antičkog razdoblja i iste klasificirati. Glavni izvor za poznavanje antičkih načina gradnje je Vitruvije koji veoma detaljno govori o materijalima, načinima njihova oblikovanja, slaganja i povezivanja, te navodi pojmove *opus* i *structura*.¹²⁰ G. Lugli je analizirajući Vitruvijev tekst uočio da on pojam *opus* primjenjuje u slučajevima kada govori o kompleksnom dizajnu koji uključuje različita rješenja paramenta (plašta) i ispune kao jedne cjeline.¹²¹ Kad govori o strukturi, spominje ispunu unutar paramenata i način njihova povezivanja, materijal kojim je oblikovan plašt (npr. *structura latericia*) te načine

¹¹³ G. Alföldy 1965, 68 i d.; J. J. Wilkes 1969, 487 i d.; Usp. i S. Čače 1993, 12, gdje se prenose mišljenja dotičnih autora.

¹¹⁴ S. Čače 1988, 68.

¹¹⁵ M. Suić 2003, 51.

¹¹⁶ J. Desanges 1980, 79.

¹¹⁷ M. Zaninović 2005, 130; M. Suić 2003, 51.

¹¹⁸ M. Suić 2003, 53, gdje navodi da je kod Plinija termin *civitas* često vezan uz naselja i njima pripadajuće zajednice autohtonog podrijetla i epihorskog karaktera.

¹¹⁹ W. Kubitschek 1882, 191; G. Alföldy 1965, 69; J. J. Wilkes 1969, 196; J. Medini 1973-1974, 34; D. Rendić-Miočević 1974, 48; N. Novak – A. Brožić 1995, 32.

¹²⁰ A. Choisy 1909; F. Krohn 1912; F. Granger 1934; M. Lopac 1999.

¹²¹ G. Lugli 1957, 46.

izvedbe zida (manire) nazivajući ih *isodomum*, *pseudisodomum* i *emplekton* (ἐμπλεκτον) (II, 8,16; 8,6; 8,7). Opisujući načine rada u kamenu Plinije koristi iste nazive i objašnjenja izvedbe pojedine manire (XXXVI, 171).

Uspoređujući grčki i rimski način gradnje, Vitruvije diferencira pojmove *emplekton* i *structura caementicia* (II, 4,1), te za potonju kaže da je smjesa raznih vrsta usitnjenog kamena (*caementa*), različite granulacije, s vapnenom žbukom, pri čemu nastaje čvrsta i kompaktna jezgra. Kod izvedbe bedema u tehnici *opus incertum* ili *opus reticulatum* spominje ispunu *structura caementicia* (V, 5,7).¹²² Neki autori kod prevođenja Vitruvijevih tekstova umjesto naziva žbuka (mort ili malter) koriste riječ „beton“, poistovjećujući *caementum* s današnjim pojmom „cement“.¹²³

Vitruvije naziv *structura* koristi i za *emplekton*,¹²⁴ grčki način građenja (II, 8,7) kojeg G. Lugli definira kao ispunu od lomljenog kamena unutar dvaju paramenata izvedenih od grubo oblikovanih blokova.¹²⁵ Pažljivo analizirajući Vitruvijev tekst može se primijetiti distinkcija pojma *emplekton* u grčkom od onog u rimskom svijetu. *Emplekton* koji se spominje u kontekstu grčke gradnje sastoji se od kompaktne strukture sastavljene od blokova u cijeloj širini bedema, bez ispune, a temelji se na principu gradnje opekom. Zbog boljeg povezivanja elemenata, u pravilnim intervalima su postavljani poprečni blokovi dijatoni (διάτονοι), koji prolaze kroz cijeli zid i vidljivi su s obje njegove strane (II, 8,7). Njihovom primjenom struktura je solidnija, a na zidnoj površini nastaje estetski efekt „isprepletenosti“ (ἐμ-πλέκω, upletesti, splesti). U kontekstu gradnje u rimskom svijetu, Vitruvije za *emplekton* navodi objašnjenje da je riječ o gradnji kod koje se fino obrađivala samo prednja ploha blokova paramenata, dok su ostali blokovi ostavljani u prirodnom obliku, kombinirani s alternativno postavljenima kojima je funkcija povezivanje u čvršću strukturu. Međutim, rimski graditelji u želji za što bržim završavanjem modificiraju ovaj način gradnje posvećujući pažnju samo licima zidova između kojih postavljaju ispunu od lomljenog kamenja i nabačene žbuke. Na taj način nastaje struktura sastavljena od tri elementa od kojih su dva paramenti između kojih je ispuna (II, 8,7). Plinije pišući o ovoj tehnici (XXXVI, 172) spominje naglašenu pravilnost slaganja blokova i dodaje da se zbog boljeg povezivanja postavljaju poprečni blokovi (*diatonicon*).

¹²² G. Lugli 1957, 46.

¹²³ Osnovna razlika između žbuke (morta ili maltera) i betona u današnjem značenju sastoji se u vezivima i agregatu (pijesku) koji se koristi. Za beton se koriste samo cementi, a za maltere sve vrste veziva ili njihove kombinacije. Kad se govori o završnoj obradi zida onda se treba koristiti pojam vapnena žbuka da ne bi dolazilo do zabune.

¹²⁴ U stručnoj literaturi prisutan grčki naziv u obliku *emplekton*.

¹²⁵ G. Lugli 1957, 46.

R. A. Tomlinson smatra da je emplekton o kojem govori Vitruvije u cijelost razvijen helenistički način gradnje uzdužnim i poprečnim blokovima kojem je glavno obilježje pravilnost.¹²⁶ S njime se u osnovi slaže i F. E. Winter koji navodi da i u slučaju kada se izgubi potpuna pravilnost, obilježje emplektona, poprečno postavljani blokovi utječu na oblik blokova u ispuni, koji su pravilniji, a količina zemlje i manjeg kamenja između njih biva reducirana.¹²⁷ Pregrade u bedemima gradova *Sillyon* i *Isauria* u Turskoj navodi kao dobre primjere emplektona u latinskom smislu, gdje su poprečni blokovi postavljani vertikalno umjesto horizontalno, što je bilo svojstveno grčkoj gradnji.¹²⁸ L. Karlsson emplekton povezuje s gradnjom u kojoj se uvode poprečni blokovi u pravilnim intervalima, u svakom trećem ili četvrtom redu, povezujući oba zida i ulaze duboko u ispunu, ponekad i skroz kroz zid. Naziva ju „intertwined masonry“, na temelju izgleda paramenta nastalog postavljanjem uzdužnih i poprečnih blokova u intervalima, pri čemu nastaje efekt „isprepletene“ površine. Smatra da je ovakva gradnja vremenom evoluirala u sustav „masonry chains“ (struktura u formi zidanog „lanca“), u kojem poprečni blokovi postavljeni u intervalima formiraju zidove kroz cijelu širinu bedema tvoreći svojevrstne džepove (kazete) s ispunom od usitnjenog kamenja.¹²⁹

Potrebno je razlikovati primjenu pojedinih tehnika u gradnji reprezentativnih objekata i gradnji bedema. Temistoklov zid u Pireju kojeg spominje Tukidid (I, 93,5) je rijedak primjer kad je cijeli zid oblikovan od kvadara povezanih metalnim spojnicama (klamfama) i zato ga kao iznimku citiraju brojni autori.¹³⁰ Kod podizanja bedema, počevši od 5. st. pr. Kr. nadalje, ispunja je uglavnom rješavana kombinacijom gline ili zemlje i lomljenog kamenja, dok su vanjska lica bila oblikovana od trapezoidnih blokova ili kvadara. Ponekad se zbog boljeg povezivanja neki blokovi postavljaju poprečno, mada je najčešće ostavljena unutarnja ploha bloka neobrađena, a u ispunu se dodavao mort, što se može poistovjetiti s rimskim pojmom emplekton.¹³¹ Od 4. st. pr. Kr. primjena poprečnih blokova koji ulaze u ispunu ili u cijelosti prolaze kroz zid postaje učestalija, uglavnom se javlja u pravilnim razmacima u svakom trećem ili četvrtom redu, što bi odgovaralo grčkom pojmu emplekton u kontekstu gradnje gradskih bedema.

Tehnike gradnje fortifikacija rimskog i predrimskog razdoblja označavaju se pojmovima: *opus siliceum*, *opus quadratum*, *opus incertum*, *opus mixtum* i rjeđe *opus*

¹²⁶ R. A. Tomlinson 1961, 134 i d.

¹²⁷ F. E. Winter 1971, 136 kao primjer navodi dio bedema u Sirakuzi.

¹²⁸ F. E. Winter, 1971, 137.

¹²⁹ L. Karlsson 1992, 61-62, 68-74

¹³⁰ F. E. Winter 1971, 135.

¹³¹ Kad govori o vojnoj arhitekturi Filon ne spominje žbuku ni spojnice, za razliku od Vitruvija.

vittatum. Izvedba bedema poligonalnim blokovima bez uporabe veziva naziva se *opus siliceum*, „opera poligonale“ i megalitska („kiklopska“) gradnja ukoliko se gradilo blokovima većih dimenzija svojstvenim prvoj maniri. Prijelazni oblik između ove i tehnike *opus quadratum* G. Lugli naziva *saxum quadratum* s paramentima napravljenim od manje-više paralelopipeda bez osjećaja za horizontalno i vertikalno uslojavanje.¹³²

Opus quadratum je tehnika gradnje horizontalno uslojenim, pravilnim, četvrtastim blokovima bez veziva. Manire ove tehnike (etrušćanske, grčke i rimske) razlikuju se po načinu slaganja blokova i izodomiji (*isodomum*).¹³³ Pojam „izodomija“ podrazumijeva gradnju pravilnim blokovima iste visine i dužine kojima se u svakom drugom redu poklapaju vertikalni spojevi, a kada se vertikalni spojevi ne poklapaju govori se o „nesavršenoj izodomiji“. Termin „pseudoizodomija“ (*pseudoisodomum*) koristi se za dva načina izvedbe paramenta. Najčešće se odnosi na gradnju u kojoj se izmjenjuju pravilni redovi različitih visina (npr. dva reda blokova s jednim redom ploča), no F. E. Winter u nju uključuje i gradnju nepravilnim trapezoidnim blokovima (*pseudo-isodomic*).¹³⁴

Structura caementicium je naziv za smjesu (mort, malter, žbuka) koja se ulijevala unutar drvenih kalupa. Njen nastanak je potaknuo daljni razvoj načina gradnje i rezultirao nastankom tehnike *opus incertum* kod koje su drveni kalupi zamijenjeni kamenim paramentima (paralelni zidovi u izvedbi *opus mixtum*, *opus vittatum* i *opus vittatum mixtum*) unutar kojih se ulijevala spomenuta smjesa u kombinaciji s lomljenim kamenom. Termin *opus mixtum* koristi se za gradnju u kojoj se naizmjenično nižu visoki sloj lomljenog ili djelomično obrađenog kamena i uski sloj opeke u svrhu niveliranja redova, za razliku od tehnike *opus vittatum* ili *opus listatum* karakteristične po alternaciji redova kamena različitih visina.¹³⁵ Kod tehnike *opus vittatum* javlja se i varijanta u kojoj se izmjenjuju slojevi kamena i opeke istih visina - *opus vittatum mixtum*.

Ključno djelo za razumijevanje i definiciju pojmova vezanih za oblik, stupanj obrade i način postavljanja blokova jest studija R. L. Scrantona „Greek Walls“. Scranton blokove dijeli u dvije kategorije ovisno o broju rubova prednje plohe bloka, pa razlikuje četverostrane (*quadrilateral*) i višestranne (*multilateral*) blokove. Četverostrane dijeli na pravilno oblikovane tesance (*ashlar*) i trapezoidne blokove, a poligonalne razlikuje po načinu rješavanja kutova koji mogu biti oštri, oblikovani „na koljeno“ i zaobljeni (*lesbian masonry*).¹³⁶ Pravilno

¹³² G. Lugli 1957, 173.

¹³³ Plinije, *Naturalis historia*, XXVI, 172 navodi tri manire kod grčke izvedbe lica nazivajući ih *isodomum*, *pseudoisodomum* i *emplekton*.

¹³⁴ F. E. Winter 1971, 81-90.

¹³⁵ R. Krautheimer 1965, 361, ovaj način građenja zbog efekta prugaste fasade naziva *opus listatum*.

¹³⁶ R. L. Scranton 16 i d.

oblikovani klesanci, kubusi ili kvadri su blokovi s rubnom anatirozom (*anathyrosis*) i velikim stupnjem dorađenosti prednje plohe (oblikovane bunjasto ili zubačom).¹³⁷ Anatiroza je naziv za fino oblikovanu unutarnju ili vanjsku sljubnu površinu u širini 4-8 cm, koja omogućuje savršenu izodomiju. Tako obrađeni blokovi obično se slažu u horizontalne nizove. Mogu biti postavljeni uzdužno, tada ih nazivamo ortostati (*headers*),¹³⁸ i poprečno, tada se zovu dijatoni (*stretchers*). Trapezoidni blokovi su obično priklesani, s manjim stupnjem dorade i mogu imati unutarnju anatirozu zbog bolje međusobne povezanosti, a lomljenci (*rubble*) nepravilnih veličina, oblika i teksture korišteni su uglavnom u gradnji bez veziva (suhozid).

Složeni odnosi između razvoja ratne tehnologije i obrambenih struktura odrazili su se i na uvođenje novih defenzivnih elemenata u gradnji fortifikacija, uključivši i gradske. Jedna od inovacija je dijatihizma (διατείχισμα, *diateichisma*) koju spominje Tukidid (VII, 60), a može se interpretirati kao bedem (s kulama i vratima) podignut zbog demografskih, gospodarskih ili vojnih razloga u svrhu razgraničenja određenih površina.¹³⁹ Dijatihizma doslovno znači „pregrada“ ili „poprečni zid“ ali je šire značenje riječi raznoliko.¹⁴⁰ U starim izvorima se javlja uglavnom u kontekstu opisa ratnih događanja,¹⁴¹ iz čega je razvidno da je označavala bedem podignut unutar grada ili partije bedema koji dijele ili ograđuju izvangradske površine u cilju poboljšanja obrambenih osobina.¹⁴² Detaljne studije koje je proveo A. Sokolicek pokazale su da vremenski odnos između izgradnje bedema i dijatihizme nije uvijek isti. On razlikuje tri relevantna odnosa: u prvom je dijatihizma sagrađena istodobno s bedemom, druga varijanta je njena naknadna gradnja, a treća se javlja u slučaju širenja gradskog teritorija, gdje su stari bedemi dobili funkciju dijatihizme.¹⁴³ U kriznim vremenima, umjesto skupih linearnih fortifikacija (*geländemauer*) kojima se zatvaralo cijelo područje, podižu se dijatihizme na strateškim pozicijama kao novi oblik obrambenog pojasa.¹⁴⁴

Druga inovacija, osobito primijenjena i posvjedočena u literarnim vrelima kasnoantičkog (bizantskog) razdoblja jest protihizma (προτείχισμα, *proteichisma*), struktura u formi nižeg zida, postavljena na određenoj udaljenosti od gradskog bedema, s funkcijom onemogućavanja neprijateljskog napada na glavnu fortifikaciju. Prostor između tako nastalih paralelnih obrambenih struktura naziva se propugnakul (*propugnaculum*) i predstavlja

¹³⁷ R. L. Scranton 45 i d.

¹³⁸ Ovaj se pojam koristi i za blokove postavljene uspravno kod tehnike *opus africanum*.

¹³⁹ A. Sokolicek 2003, 1.1.

¹⁴⁰ H. Lauter 1986, 72.

¹⁴¹ Tukidid, III, 34; Diodor, IG II² 463.

¹⁴² Tukidid, III, 34; H. Lauter, 1986, 72.

¹⁴³ A. Sokolicek 2003. Istraživanje je obuhvatilo 61 grad na veoma širokom području od Iberskog poluotoka do Baktrije u razdoblju od 7. – 2. st pr. Kr.

¹⁴⁴ A. W. Lawrence 1979, 133; Sokolicek 2009, 30.

dodatno osiguravanje pristupa gradu. Osim na taj način, propugnakul se rješavao i u formi unutarnjeg dvorišta i/ili raznih izvedbi predulaza, kojima se napadače ostavljalo nezaštićenima.

5.2. Materijali i tehnike

Izbor materijala namijenjenih podizanju fortifikacija ovisio je o prirodnim resursima. Osnovni materijal za gradnju na istočnoj obali Jadrana je kamen kojeg je bilo u izobilju.¹⁴⁵ Podatci o tome mogu se naći i u povijesnim izvorima, tako za Tragurij Plinije Stariji kaže da je *marmore notum* (*Naturalis historia*, III, 141).¹⁴⁶ Znanstvenici u svojim radovima pišu i o kamenolomima, izvorima građe potrebne za podizanje arhitektonskih spomenika i fortifikacija. M. Suić osim kamenoloma u blizini Trogira, višekratno spominje stare kamenolome na otocima Sestrunju, Dugom otoku i Lavdari, odakle se vadio kamen za potrebe gradnje antičkog Jadera.¹⁴⁷ Z. Brusić je mapirao kamenolome na zadarskom otočju,¹⁴⁸ a N. Cambi, P. Didolić, D. Vrsalović i M. Zaninović su se posvetili istraživanju otoka Brača, najvažnijeg po pitanju eksploatacije kamena.¹⁴⁹ Kamenolome na otoku Korčuli istraživao je M. Gjivoje.¹⁵⁰ Širi pregled kamenoloma, tehnika vađenja, obrade i prijevoza kamena na otoku Visu donose: M. Katić, R. Makjanić, B. Crnković, S. Dunda i R. Zlatunić.¹⁵¹

Za povezivanje kamenih blokova koristila se žbuka (mort), najranije evidentirana u gradnji fortifikacija grčkih kolonija.¹⁵² Primjena morta na bedemima gradina (unutar ispune) rezultat je rimskog upliva. Gradnja kombinacijom kamena i morta uvjetovala je prihvaćanje rimskih modula i usvajanje novih rješenja ili usavršavanje starijih (gradnja svoda i luka).

Povremeno se kao vezivo između blokova ili smjese u ispuni upotrebljavala glina, sama ili pomiješana sa živim vapnom. U kasnoj antici glina je često bila sastavni element temeljnih struktura.

¹⁴⁵ M. Suić 2003, 175. O tome Suić piše „Hrvatsko priobalje već je u antici nudilo kamen u velikom izboru i u neograničenim količinama, a utvrđeno je da se on iz ovih krajeva izvezio u sjeveroistočnu Italiju (iz Istre u područje oko Akvileje, za solidnije gradnje kao što su bedemi i sl.“

¹⁴⁶ M. Suić 1993, 293. Prema Suiću moguće je isejska infiltracija u Tragurij bila motivirana vađenjem kvalitetnog kamena.

¹⁴⁷ M. Suić 1981, 262, 276; 1993, 285 i d.

¹⁴⁸ Z. Brusić 1974, 65-69.

¹⁴⁹ Opširno u: N. Cambi 2004a, 239 i d.; P. Didolić 1954, 211 i d.; 1957, 99 i d.; D. Vrsalović 1968; M. Zaninović 1997, 44.

¹⁵⁰ M. Gjivoje 1970, 68 i d.

¹⁵¹ Pregledno u: M. Katić 2009a, 28 i d.; R. Makjanić 1981, 71 i d.; B. Crnković-Šarić 1992; S. Dunda 1997, 67 i d.; R. Zlatunić 2006, 185 i d.

¹⁵² M. Zaninović 1980, 19 i d. Zaninović se bavio problematikom dobivanja vapna u antici u nas i na Hvaru identificirao ostatke veoma starih „japnenica“.

Tijekom vremena razvile su se različite tehnike gradnje kao posljedica mijenjanja načina oblikovanja, slaganja i povezivanja kamenih blokova. Tehnike građenja u kamenu potječu od najranijih prapovijesnih razdoblja, pa se na obalnom području provincije Dalmacije mogu naći originalna rješenja koja su nastupila prije rimske infiltracije. Najstarija tehnika gradnje je *opus siliceum* s razvojnim fazama, koje se različito diferenciraju i nazivaju ovisno o pojedinom autoru, ali se u načelu svi slažu s činjenicom da se mijenjala veličina i stupanj dorade blokova.

Fortifikacijama antičkih gradova na području Italije građenim poligonalnim blokovima bavio se, početkom 19. st. L. C. F. Petit-Radel, koji je 1815. god. objavio studiju u kojoj način gradnje obrambenih struktura gradova u Italiji naziva kiklopskim povezujući ih sa zidovima Mikene i Tirinta.¹⁵³ Istraživanja u tom smjeru nastavili su W. Gell i E. Dodwell, a značajan doprinos donio je G. Dennis koji je uspoređivao tehnike gradnje u Etruriji i Laciju.¹⁵⁴ Sukus njihovih istraživanja, tehnike *opus siliceum*, je podjela na četiri tipa (*quattro maniere*) temeljena na načinu oblikovanja i slaganju blokova što je vjerojatno utjecalo na znanstvenike koji su slijedili. Najčešće citirani stručnjak kad je u pitanju proučavanje tehnika i struktura rimskog graditeljstva je G. Lugli koji je pisao o tehnikama građenja u Rimu i Laciju detaljno ih analizirajući i sistematizirajući.¹⁵⁵ Uz njega tom su se problematikom bavili još J. Ward Perkins (obradio šire područje rimskog carstva), zatim F. W. Deichman (proučavao tehnike građenja na istočnom dijelu Carstva) i S. N. Bobčev (pisao o tehnici *opus mixtum*).¹⁵⁶

Najtemeljitiije se proučavanjem tehnika gradnje u rimskom svijetu pozabavio G. Lugli. Kod tehnike *opus siliceum* Lugli razlikuje četiri manire (faze razvitka) koje se diferenciraju prema veličini i načinu obrade blokova (od megalita nepravilnih oblika i površne obradbe do manjih blokova izrazito fine obrade i spojeva). Visina blokova je uglavnom ovisila o debljini sloja sedimenta, stoga im se nisu obrađivale gornje i donje površine, već samo bočne sljubnice. U prvoj maniri (najstariji način gradnje) blokovi su sirovi, raznih oblika i veličina postavljani tako da im prirodno oblikovane površine naliježu jedna na drugu formirajući diskontinuirane spojeve, te je strukture rađene ovom tehnikom nemoguće vremenski precizno odrediti. U drugoj maniri blokovi su poligonalni i nepravilni s tendencijom ka pravilnosti. Prednje plohe su im bunjasto oblikovane, šupljine između blokova popunjavane klinovima, a povremeno je vidljiva i anatroza. Pravilan poligonalni oblik, finije obrađene površine i precizni spojevi blokova karakteristika su treće manire, dok je sklonost trapezoidnim oblicima

¹⁵³ L. C. F. Petit-Radel 1815.

¹⁵⁴ Opširno o tome u: W. Gell i E. Dodwell 1846; G. Dennis 1848.

¹⁵⁵ Iscrpnno o tehnikama gradnje uz bogati likovni prilog: G. Lugli 1957.

¹⁵⁶ J. Ward Perkins 1958, 52-104; F. W. Deichman 1956, 19-41; S. N. Bobčev 1952; 1961, 153-201.

s rubnom anatirozom i prednjom plohom, naglašeno bunjasto oblikovanom, svojstveno blokovima četvrte manire.¹⁵⁷

Na obalnom području provincije Dalmacije nema dosljednog provođenja jedne od navedenih manira, prevladava gradnja pravokutnim, relativno pravilno oblikovanim blokovima kombiniranim s poligonalnim, uglavnom peterokutnim i trapezoidnim (npr. zapadni trakt bedema Varvarije, Tor i Maslinovik na Hvaru, dijelovi bedema Gornjeg grada Narone i Lješa).

Opus quadratum, tehnika gradnje nastala u grčkom svijetu proširila se na zapadnu obalu Jadrana direktnim kontaktom s Grcima,¹⁵⁸ a na istočnu obalu indirektno preko Epira i južne Iliride.¹⁵⁹ Analizom niza objekata građenih u tehnici *opus quadratum* rekonstruiran je njen tipološki razvoj i redosljed manira. Kameni blokovi oblikovani u pravilne kvadre, s obrađenim vertikalnim sljubnicama, slagani su u horizontalne redove. Za poboljšavanje stabilnosti struktura uveden je sustav naizmjeničnog slaganja blokova (ortostata i dijatona). Metalnim sponama raznih oblika umetnutih u za to predviđene utore i zalivenim tekućim olovom, sprječavani su bočni pomaci, a povezivanje blokova donjeg i gornjeg reda izvodilo se željeznim perima.

Tijekom razvoja tehnike moguće je konstatirati tendenciju ka finijoj obradi sljubnih površina i smanjivanju dimenzija blokova (kako je veličina blokova ovisila o lokalnim prilikama i dostupnosti određene vrste kamena kojima su visine slojeva uvjetovane nastankom ne može se uzeti kao pravilo). Najčešći omjer dužine i visine bloka iznosio je 2:1, a u nekim je slučajevima dosezao odnos 3:1. Najranija intervencija u oblikovanju blokova manifestirala se potkresavanjem rubova omogućujući njihovo pravilno slaganje u horizontalnom i vertikalnom smjeru. U daljnjem razvoju javlja se anatiroza, fino oblikovanje unutarnjih rubova širokih 4-8 cm, čime je omogućeno savršeno prijanjanje susjednih blokova.¹⁶⁰ U kasnijem razdoblju, uglavnom od 1. st. anatiroza će biti naglašenija, vidljiva uz rubove vanjskog lica bloka, a kako se izvodila finijim dlijetom doprinijela je plastičnosti paramenata. Krajnji razvitak tehnike manifestira se naglašenom finom rubnom anatirozom u kontrastu s bunjasto oblikovanim prednjim plohamu ujednačene ispupčenosti. Dekadencija tehnike *opus quadratum* počinje u drugoj polovici 1. st. da bi konačan kraj doživjela tijekom 2. st.

¹⁵⁷ G. Lugli 1957, 65 i d.

¹⁵⁸ G. Lugli 1957, 170. U Rimu prvi put primijenjena sredinom 4. st. pr. Kr.

¹⁵⁹ Plinije *NH* XXXVI, 171-2 piše o grčkom načinu gradnje navodeći tehnike izodomije, pseudoizodomije i emplektona.

¹⁶⁰ A W Lawrence 1996, 167. Lawrence smatra da je anatiroza, koja omogućuje savršenu izodomiju tekovina egipatskog graditeljstva, prihvaćena u grčkom svijetu kao nasljeđe mikenske civilizacije.

G. Lugli razlikuje etruščanske, grčke i rimske manire. Tekovina etruščanskog graditeljstva, prije uvođenja razvijenog oblika *opus quadratum*, je prijelazni oblik *saxum quadratum*, tehnika gradnje velikim, grubim paralelopipedima bez osjećaja za horizontalno i vertikalno uslojavanje.¹⁶¹ Etruščanski način gradnje bedema u tehnici *opus quadratum* karakteriziraju blokovi raznih dužina i visina koji tendiraju kubnoj formi, te nesavršena izodomija i asimetrični spojevi.¹⁶²

Grčkim manirama svojstvena je gradnja ortostatima i dijatonima, a mogu se diferencirati tri izvedbe. U 5. st. pr. Kr. razvija se savršena izodomija, blokovi su istih visina s pravilnom alternacijom vertikalnih spojeva (Ελευθερών, Eleutherai).¹⁶³ Zbog poboljšanja stabilnosti struktura uvela se gradnja ortostatima i dijatonima koji se izmjenjuju u pravinom ritmu, karakteristična za helenističko razdoblje (Αιγόστωνα, Aigosthena).¹⁶⁴ Treća manira bazirana je na principu pseudoizodomije (npr. na bedemima Μεσσήνη, Messene i Σίλλυον, Silyion), izmjenjuju se redovi različitih visina, najčešće dva reda blokova s jednim redom ploča, dok su im prednje plohe uglavnom bunjasto oblikovane sa ili bez anatiroze.¹⁶⁵

Rimski *opus quadratum* javlja se u pet izvedbi. Prve dvije manire, sa jednim ili dva vidljiva lica, karakteriziraju redovi ortostata koji se izmjenjuju s redovima dijatona (Servijev zid u Rimu).¹⁶⁶ Daljnji razvoj tehnike *opus quadratum* (od 2. st. pr. Kr.) nastaje otkrićem *opus caementicium* kad dolazi do unaprjeđenja spajanjem ovih dviju tehnika (npr. bedem u Aosti).¹⁶⁷ Mogu se diferencirati tri manire: izvedba paramenata alternacijom redova ploča postavljenih vodoravno, pa vertikalno čime se postiže bolja povezanost lica i ispune (morta) i dvije varijante gradnje ortostatima i dijatonima, bez pravilne izmjene blokova (npr. Cume) i u pravilnoj izmjeni pri čemu se vodi računa o vertikalnoj izodomiji.¹⁶⁸

Na obalnom dijelu (i otocima) provincije Dalmacije uvodi se *opus quadratum* osnivanjem grčkih kolonija početkom 4. st. pr. Kr. i proteže do Trajanova vremena.¹⁶⁹ Osim na grčkim fortifikacijama (Isa, Far, Tragurij i Epetij), gradnja tehnikom *opus quadratum* registrirana je na bedemima naselja predrimskog doba, a rezultat je grčkog

¹⁶¹ G. Lugli 1957, 173.

¹⁶² G. Lugli 1957, 175 i d. Lugli je konstatirao njenu primjenu na bedemima gradova: Perugia, Fiesole, Voltera i Cortona.

¹⁶³ G. Lugli 1957, 178 i d.; A. W. Lawrence 1996, 168 i d.

¹⁶⁴ G. Lugli 1957, 178 i d.; K. S. Nossov 2009, 15; A. W. Lawrence 1996, 176.

¹⁶⁵ A. W. Lawrence 1996, 169. Lawrence je smatra popularnom tijekom 4. st. pr. Kr. na prostoru Male Azije i Peloponeza.

¹⁶⁶ G. Lugli 1957, 187.

¹⁶⁷ G. Lugli 1957, T. 48.

¹⁶⁸ G. Lugli 1957, 177, T. 54.

¹⁶⁹ M. Suić 2003, 177.

utjecaja (Sikuli, Škrip na Braču, Ošanići, Medun i Ulcinj) i u rimskim gradovima (Salona, Narona, Varvarija, Aserija, Nedinum, Jader, Enona, Kurik i dr.).

Tehnika *opus incertum* nastala početkom 2. st. pr. Kr. prisutna je i u gradnji fortifikacija. Imala je svoj razvojni put, od prislanjanja manjeg kamenja uz drvene kalupe do podizanja vanjskog i unutarnjeg lica između kojih se ulijevala ispuna. Paramenti su mogli imitirati tehnike *opus quadratum*, *opus mixtum* i *opus vitatum*.

Najčešće su se kod gradnje obrambenih struktura izmjenjivali redovi kamena (nešto većih dimenzija ili onog pločastog) sa slojevima žbuke koji su vremenom postajali deblji. Ispuna se sastojala od grubo klesanog kamenja povezanog mortom u koju su se mogli ubacivati komadići opeke i ulomci sekundarno upotrijebljenog materijala. Potpuno pravilne izodomije gotovo da i nema, uglavnom se uočava težnja horizontalnom uslojavanju, koja se dobrim dijelom gubi u ranobizantskom razdoblju.

Moguće je izdvojiti nekoliko izvedbi paramenata u tehnici *opus incertum*, počevši od slaganja poligonalnog ili trapezoidnog grubo klesanog kamena bez ikakvog reda kojem je najpravilnija ploha bila okrenuta prema vani (npr. na jugoistočnom dijelu bedema Kurika, sjevernom Varvarije, istočnom donjeg grada u Naroni). Druga izvedba podrazumijeva uporabu grubo klesanih kamenih blokova (bunjasto obrađeni) koji se slažu u slojeve obično od po 20 cm visine, s tendencijom uslojavanja. Kutovi su izvedeni od pravilno i uredno klesanih blokova naglašene vertikalnosti (vanjski bedem Tarsatike, sjeverni bedem Salone, kontrafor na istočnom potezu Varvarije, ostatci masivnog zida u Caskoj i dio bedema ispod Erešove kule u Naroni). Sljedeća varijanta je gradnja manjim blokovima bez pravilnosti koja odaje gradnju u teškim uvjetima kad se nije vodilo računa o estetici (paralelni zid na istočnom bedemu Varvarije, neke kule na sjevernom bedemu Salone, dio bedema Narone s pregradama, Gustijerna i Gradina Žirje, utvrda Toreta i Osinj). Na nekim fortifikacijama uporabom spolija na vanjskom paramentu ta nepravilnost i atektoničnost postaju naglašenije (kasnoantički zid i kontrafori Aserije, zapadni i dio sjevernog zida Salone). Još jedna inačica ove tehnike primijenjena je na Dioklecijanovoj palači u Splitu izvedbom paramenta nastalih slaganjem fino klesanih blokova u tehnici *opus quadratum*.

Tehnika *opus mixtum* je rijetko zastupljena kod gradnje obrambenih struktura na obalnom prostoru provincije Dalmacije. Zid se oblikuje naizmjeničnim nizanjem visokih slojeva lomljenog ili djelomično obrađenog kamena i tankog sloja opeke koja je služila izravnavanju redova. Ova se tehnika javila dosta rano, ali krajem 3. st. nastale su izvjesne promjene u gradnji koje omogućuju razlikovanje kasnije nastalih objekata. Na građevinama nastalim prije Aurelijana opeke u slojevima za izravnavanje su tanje, a sloj žbuke između

pojedinih redova znatno uži od samih opeka. Tek u drugoj polovini 3. st. debljina žbuke dostiže visinu opeka (Dioklecijanova palača u Splitu) ili je čak viša od nje, što će biti karakteristika gradnje od vremena Konstantina i dalje.¹⁷⁰ Broj redova opeka za izravnavanje također je različit, a vremenom se povećava. Tako su na bedemima Nikeje (3. st.)¹⁷¹ korištena tri i četiri reda opeka kao i na nekim fortifikacijama u Bugarskoj iz istog vremena (Abritus).¹⁷²

Još jedna tehnika gradnje koju možemo sresti na istočnojadranskoj obali je *opus vittatum* ili *opus listatum*,¹⁷³ karakteristična po izmjenjivanju redova kamenih blokova i sloja ploča iste visine u cilju postizanja vizualnog efekta (npr. palača u Polačama na Mljetu). Ukoliko je sloj kamenih ploča bio zamijenjen opekama iste visine nastaje inačica *opus vittatum mixtum*, tehnika koja se počela koristiti za vrijeme Augusta osobito u sjevernoj i centralnoj Italiji te Provansi, istisnuvši *opus reticulatum* zbog jednostavnosti izvedbe.¹⁷⁴ Primjenjivala se za gradnju objekata velike zidne mase kojima je bila potrebna znatna količina materijala poput bedema,¹⁷⁵ amfiteatra,¹⁷⁶ termi,¹⁷⁷ teatra¹⁷⁸ ili akvadukta.¹⁷⁹ Na građevinama nastalim nakon Konstantina, a očuvan ih je znatan broj u istočnom dijelu Carstvu, ova tehnika rada nije ponovljena.¹⁸⁰

Osim standardne primjene navedenih tehnika u razdoblju kasne antike, učestala je ugradnja brojnih spolija povezanih slojevima žbuke što se prvenstveno manifestira na adaptacijama obrambenih zidova i pri gradnji kontrafora (sjeverni i zapadni potez u Saloni, istočni u Varvariji i Aseriji, kasnoantički bedem u Zadru). Pored detaljne analize tehnika gradnje u pojedinim razdobljima, nastanak fortifikacija ili naknadne intervencije mogu se

¹⁷⁰ G. Lugli 1957, 542-629. Lugli navodi da je visina opeka u zidovima iz doba Aurelijana i Proba iznosila 3,5-3,8 cm, na Dioklecijanovim i Maksencijevim građevinama do 4 i 4,5 cm, a na Konstantinovim u Rimu 3,8 do 4,6 cm. Očita je razlika u debljini žbuke između redova, koja je iz doba Proba i Aurelijana iznosila 1,8-2,8 cm, u Dioklecijanovim termama 3,2 cm, a u njegovoj palači u Splitu do 5 cm koliko je uobičajeno za spojnice iz doba Maksencija i Konstantina.

¹⁷¹ J. Ward Perkins 1958, 86.

¹⁷² T. Ivanov 1966, 30.

¹⁷³ R. Krautheimer 1965, 361. Krautheimer je ovaj način građenja zbog efekta prugaste fasade nazvao *opus listatum*.

¹⁷⁴ H. Winnefeld 1895, 112; G. Lugli 1957, 643 i d.

¹⁷⁵ Veoma impresivan primjer su zidine Spella građene pravilnim paralelopipedima od lokalnog kamena, s ulazom porta di Venere koju flankiraju poligonalne kule, zatim zidine Mevanie, Fana, Arezza i dijelovi bedema u Segni. U Laciju se sustavno primjenjivala za vrijeme Hadrijana, da bi nastao prekid za Antonina i ponovno se vraća krajem 3. st. da bi se protegla kroz gotovo cijeli srednji vijek. Za vrijeme Maksencija u Rimu se restauriraju ili podižu objekti u ovoj tehnici (restauracija zida iz Aurelijeva vremena ili gradnja Maksencijeve vile na via Appia).

¹⁷⁶ *Opus quadratum* i *opus vittatum* često su se kombinirali pri gradnji amfiteatra što se može vidjeti na onima u Padovi, Arezzu Cataniji, Puli Aosti, Arlesu i Nimesu.

¹⁷⁷ Tehnikom *opus vittatum* građene su Terme Imerensi na Siciliji i u Fiesole.

¹⁷⁸ Kao primjer mogu se navesti teatri u Gubbiu, Assisiu i Veroni.

¹⁷⁹ G. Lugli 1958, T. CXC.

¹⁸⁰ J. Ward Perkins 1958, 52-104.

identificirati i datirati na temelju tipičnih građevinskih struktura koje se vremenom uvode ili dodaju u svrhu poboljšavanja defenzivne uloge.

Kod gradnje kamenom znanstvenici su pokušali i na temelju oblika blokova odrediti kronologiju gradnje. Metoda datiranja fortifikacija u grčkom svijetu, s obzirom na tehnike njihove gradnje bazirane na obliku blokova, počinje studijom R. L. Scrantona „Greek Walls“ iz 1941. god. Njegova podjela je, uz neke dopune, uglavnom prihvaćena u znanstvenim krugovima. Scranton je smatrao zidove građene poligonalnim blokovima ranijim (početak 5. st. pr. Kr.), od onih građanih trapezoidnim ili četvrtastim. Kulminaciju poligonalne gradnje stavlja u kraj 5. st. pr. Kr., da bi od zadnje četvrtine 4. st. pr. Kr. gradnja trapezoidnim blokovima i kvadrima postupno istisnula poligonalnu koja na Peloponezu doživljava kratku renesansu u ranom 3. st. pr. Kr., a u nekim slučajevima zadržala se i u helenističkom razdoblju.¹⁸¹

U svom djelu Scranton je identificirao i kronološki odredio nekoliko tipova gradnje. Blokove je podijeljeno u dvije kategorije ovisno o broju rubova prednje plohe bloka, pa se razlikuju četverostrani (pravilni tesanci i trapezoidni) i višestran (poligonalni s oštrim ili zaobljenim kutovima) blokovi. Površina prednje plohe bloka varira od ravne, lagano obrađene i grube gotovo neobrađene koja može biti rezultat namjerno grubog oblikovanja čekićem.¹⁸² Scrantonova tipologija pored oblika blokova temelji se i na načinu njihova postavljanja. Pravilni tesanci i trapezoidni blokovi pokazuju tendenciju uslojavanja, a poligonalni mogu biti vezani u veoma neobičnu mrežu spojeva.

Govoreći o kronologiji nastanka pojedinih tehnika smatra da je gradnju poligonalnim blokovima, duže vrijeme zastupljenu na Peloponezu i zapadnoj Grčkoj, ostatak grčkog svijeta preuzeo u razdoblju od 480.-400. god. pr. Kr., da bi joj popularnost krajem 5. st. pr. Kr. počela slabiti. U arhajskom razdoblju na području istočne i sjeverne Grčke, te na otocima i Maloj Aziji uobičajena je bila gradnja blokovima zaobljenih rubova (*lesbian masonry*). Tendencija horizontalnog uslojavanja poligonalnih blokova javlja se na Peloponezu u drugoj polovici 4. st. pr. Kr. Trapezoidnim blokovima koji nisu imali tendenciju uslojavanja počelo se intezivnije graditi nakon perzijskih ratova. Ona je zamijenjena u kasnom 5. i 4. st. pr. Kr. uslojenim trapezoidnim blokovima. Kraj 5. st. pr. Kr. obilježava eksperimentiranje sa neuslojenim kvadrima što će postati dominantni način gradnje sredinom 4. st. pr. Kr. Helenističkom razdoblju svojstvena je i gradnja kvadrima i trapezoidnim blokovima postavljanim naizmjenično uzdužno-poprečno jedan do drugog.

¹⁸¹ R. L. Scranton 1941, 55, 68, 85-98, 112, 138-141.

¹⁸² R. L. Scranton 1941, 16-17, 45-47, 52-54. Poligonalnim blokovima izgled prednje plohe rezultat je procesa vađenja iz kamenoloma.

Scrantonovi se zaključci odnose na većinu grčkog svijeta, mada se u nekim dijelovima javlja odstupanje. Kao primjer mogu se navesti fortifikacije stare Smirne (c. 850.-25. god. pr. Kr.) i Sardisa građene pravilnim kvadrima koje datiraju značajno ranije, a problematična je i južna Italija sa Sicilijom u kojoj se poligonalni stil, koji inače nije bio osobito popularan, zadržao znatno duže nego u egejskom području, a gradnja pravilnim blokovima korištena na egejskom području već od 7. st. pr. Kr. u južnoj Italiji i Siciliji usvojena je u ranom 5. st. pr. Kr.

F. E. Winter i A. W. Lawrence su 1960-70.-ih god. nastavili proučavanje grčkih fortifikacija na velikom broju gradova u grčkom svijetu (zanemarujući Epir) i oblikovali kronologiju utvrda također temeljenu na obliku blokova. Kad je F. E. Winter 1971. god. izdao svoje glavno djelo, „Greek Fortifications“ ponudio je više datiranih dokaza na raspolaganje. Revidirao je neke Scrantonove ideje, ali se slagao s više njegovih sugestija smatrajući tehniku gradnje poligonalnim blokovima uobičajenu za razdoblje od 480.–400. g. pr. Kr. nakon čega je ustanovio postupno opadanje učestalosti njezine primjene. Winter sugerira da datiranje početaka gradnje poligonalnim bokovima (koje naziva nepravilnim tesancima i nepravilnim trapezoidnim) treba vremenski odrediti ranije. Tehniku u kojoj se vidi tendencija uslojavanju poligonalnih blokova smatrao je popularnom na Peloponezu u drugoj polovici 4. st. pr. Kr. Sklonost gradnje uslojenim trapezoidnim blokovima pripisao je kasnom 5. i ranom 4. st. pr. Kr., da bi je kroz 4. st. pr. Kr. postupno zamijenila gradnja pravilnim kvadrima koja je postala posebno popularna u helenističkom razdoblju. Tehniku gradnje trapezoidnim blokovima, (*pseudo-isodomic*) navodi kao još jednu omiljenu u helenističkom razdoblju.

Scranton i Winter su se slagali po pitanju redoslijeda primijenjenih tehnika smatrajući poligonalnu starijom. Kako su imali relativno malo podataka o gradnji u Epiru ne čudi nedostatak ozbiljnije analize načina gradnje na tom području. Kad je N. G. L. Hammond 1967. god. izdao rad „The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas“ temeljen na njegovom istraživanju navedenog područja iznio je podatak da je u Epiru gradnja pravilnim kvadrima ranija od poligonalne i vremenski je vezuje za kasno 4. i rano 3. st. pr. Kr.¹⁸³ Winter je u dodatku poglavlju o stilovima gradnje nastalom nakon publikacije Hammondovog djela napisao da je poligonalni način gradnje u sjeveroistočnom dijelu Grčke samo ostao duže u modi ne prihvaćajući iznesenu teoriju u cijelosti.¹⁸⁴

¹⁸³ N. G. L. Hammond 1967, 711-716.

¹⁸⁴ F. E. Winter 1971a, 95, 98-100.

L. Karlsson je 1992. god. u svom djelu „Fortification Towers and Masonry Techniques in the Hegemony of Syracuse, 405-211 B.C.“ iznio zaključke vezane za tehnike gradnje i načine izvedbe obrambenih kula pronađenih na Siciliji u navedenom razdoblju s težištem na tehnici emplekton i gradnji džepova unutar bedema. Prema njemu emplekton, sa poprečnim blokovima koji povezuju oba lica nastaje u ranom 4. st. pr. Kr. da bi evoluirao u sustav u kojem se u intervalima ugrađuju poprečni zidovi u svrhu sprječavanja većeg urušavanja u slučajevima proboja bedema. Isti princip registrirao je na području Epira smatrajući da je taj utjecaj na Siciliju odatle stigao za vrijeme kralja Pira (*Pyrrhos*).¹⁸⁵

Zadnji pokušaj datiranja na temelju tehnika gradnje dao je K. Randsborg koji je osmislio tipologiju svih fortifikacija na otoku Kephallénia. Poligonalne, trapezoidne i paralelopipedne blokove pronađene na lokalitetu podijelio je na 27 kategorija prema obliku, tretmanu površine, načinu njihova spajanja i veličini blokova. Poligonalni način gradnje diferencira na 14 različitih kategorija datirajući ih na osnovu paralela u grčkom svijetu.¹⁸⁶

Oblik, obrada i slaganje blokova nije isključiv kriterij po kojemu se pojedine arhitektonske strukture mogu datirati. Prilikom analize nužno je konzultirati pisane izvore za rekonstrukciju slijeda povijesnih događaja, uvođenje novih elemenata u planiranju fortifikacija ovisno o razvoju vojne tehnologije, uključujući namjenu kompleksa ili objekta, vrstu i dostupnost određene vrste kamena te ambijentalne uvjete.

¹⁸⁵ L. Karlsson 1992, 61-62, 68-74, 83, 107-111.

¹⁸⁶ K. Randsborg 2002, 208-209, 214.

5.3. Razvojne etape

Većina urbanih naselja na obalnom prostoru provincije Dalmacije imala je prije rimske infiltracije svoju autohtonu predurbanu i protourbanu fazu (gradine), a neka i grčke korijene. Gradinske utvrde na istočnoj obali provincije Dalmacije relativno su dobro očuvane, ali nisu u cijelosti istražene. Na temelju stanja istraženosti može se govoriti o promjenama duktusa bedema koji u pravilu prati prirodne datosti terena, tehnikama njegove izvedbe i uvođenju dodatnih obrambenih struktura.

Podizanje bedema koji prate prirodnu izohipsu uzvišenja, širokih od 3-5 m građenih od neobrađenih, nepravilnih kamenih gromada ugrađivanih u masivne nasipe svojstveno je prapovijesnim utvrđenim naseljima na istočnoj obali Jadrana od srednjeg brončanog doba do 5. ili 4. st. pr. Kr.¹⁸⁷ Kod izrazito strmih padina koristio se sustav bedema oblikovan nizanjem paralelnih zidova (prstenasta pojačanja u jezgri) koji se naslanjaju jedan na drugi sa škarpom na vanjskoj strani (Zagrajine kod grada Krka, gradina Bajčić kod Poljica nedaleko od Malinske, gradina Okrubjak na grebaštičko-primoštenskom području).¹⁸⁸

Česta obrušavanja i popravci tako podignutih bedema, te promjene u tehnici ratovanja inicirali su novi dizajn fortifikacija. U pravilu, podizana su dva paralelna zida u tehnici *opus siliceum* (prva i druga manira) s ispunom od lomljenog kamena, nešto rjeđe od nabijene zemlje ili ilovače (pretpovijesni bedemi u Osoru i Krku),¹⁸⁹ a kod nekih je registrirana glina u funkciji veziva među blokovima (Velika Mradakovica, Dragišići).¹⁹⁰ Fortifikacije su se pružale u ravnoj ili izlomljenoj liniji zatvarajući cijelu gradinsku površinu ili samo izložene dijelove u slučaju postojanja prirodne zaštite (diskontinuitet fortifikacija). U svrhu poboljšanja obrambenih svojstava u duhu suvremene poliorketske discipline osim izmicanja bedema posebno se oblikuju prilazi i ulazi u gradinski prostor formiranjem koridora ili nekog oblika propugnakula. Kod frontalno oblikovanih rješenja često je izmicana prema van desna strana bedema ili je postavljena kula, ugrađivani neobrađeni monumentalni blokovi (u konstruktivne i reprezentativne svrhe), dok su bočni prilazi najčešće imali oblik koridora savijenog po principu puževe kućice.¹⁹¹

U širem rasponu od 7. do 4. st. pr. Kr. (u tragovima i do 2. st. pr. Kr.) pod grčkim utjecajem podižu se fortifikacije u tehnici *opus siliceum* (treća i četvrta manira), s posebno oblikovanim licima paramenata izvedenim od bunjasto oblikovanih blokova s anatirozom (do

¹⁸⁷ Š. Batović 1996, 51-69.

¹⁸⁸ A. Faber 2000, 156; D. Glogović - M. Menđušić 2004, 210.

¹⁸⁹ A. Faber 2000, 155.2

¹⁹⁰ Z. Brusić 2000, 138.

¹⁹¹ M. Suić 2003, 109; A. Faber 2000, 156.

2 metra dugi i do 0,60 m visoki, različitih debljina), osmišljeni uslijed preokreta u tehnici ratovanja,¹⁹² koja se vjerojatno dogodila u Hipodamovo vrijeme izumom prototipa današnjih oklopnih kola, na kojima se ovdje moglo napadati bedeme.¹⁹³ Najranija primjena megalitske gradnje kao posljedica trgovačke aktivnosti i migracija grčkog stanovništva registrirana je u 6. i 5. st. pr. Kr. na ilirskim utverdama u današnjoj Albaniji (Gajtan, Zgerdhes i Akrolisos),¹⁹⁴ a nešto kasnije i sjevernije na protourbanim fortifikacijama od Crne Gore i Hercegovine (Medun i Gradina u Ošanićima) do srednjedalmatinskog prostora (Škrip).¹⁹⁵ Iako su Liburni mogli upoznati tehniku megalitske gradnje kontaktom s grčkim i južnoilirskim prostorima, gradnja ovom tehnikom u Liburniji prema općeprihvaćenom mišljenju vjerojatno nije počela prije kraja 3. st. pr. Kr., a kulminirala je tijekom 2. i 1. st.¹⁹⁶

Krajem željeznog doba proširuje se naseljeni prostor, utvrđuju naknadno integrirani dijelovi i mijenja prostorna artikulacija u skladu sa zahtjevima novoga vremena.¹⁹⁷ Gotovo po pravilu gospodarsko aktivniji dijelovi naselja spuštaju se u podnožje gradine (Tarsatika, Fulfinum, Senija, Naron, Risan, Lješ i Skadar).

Grčkom kolonizacijom istočne jadranske obale za vrijeme vladavine sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg (početak 4. st. pr. Kr.) započinje urbani razvoj, a Isa i Far postaju najstarija urbana središta. U grčkom svijetu (do kraja 1. st. pr. Kr.) promjenu načina opsade, razvojem ratne tehnologije, pratila je gradnja bedema koji će im odolijevati što se reflektiralo i na spomenute kolonije i njihove faktorije. Promjenom ratne strategije, krajem 5. st. pr. Kr., započinje naglašenije natjecanje između uspješnijih metoda opsade i trajnijih, sigurnijih bedema.¹⁹⁸ Nove metode opsade i zauzimanja grada koje su Grci preuzeli s istoka u zadnjim desetljećima 5. st., osobito na Siciliji za vrijeme ratova s Kartagom, ponajprije pomičnih opsadnih kula koje su na Bliskom istoku bile u uporabi najmanje desetak stoljeća ranije, potaklo je osmišljavanje novog dizajna gradskih fortifikacija.¹⁹⁹ Kontrola važnih strateških točaka (i osvajanje istih) postaje primarni cilj, pa se novi doprinos fortifikacijskom graditeljstvu sastojao u podizanju struktura namijenjenih toj svrsi. Poznavanje te problematike je presudno za datiranje fortifikacija i neke je moguće prilično točno vremenski odrediti.

¹⁹² O najranijem grčkom graditeljstvu vidi u: J. B. Fletcher 1948, 72. Opširno o vojnoj organizaciji i ratovanju Grka i Rimljana u: J. Kromayer-G. Veith, 1928, 184.

¹⁹³ Hipodam, 7, 10, 5, „potrebno je zastupati da grad bude utvrđen zidinama, koje su u ratu najvažnije, pogotovo sada kad su usavršeni izumi oružja i naprava za opsjedanje gradova“, prema M. Suić 1976, 289.

¹⁹⁴ S. Islami 1985.

¹⁹⁵ F. Prendi-K. Zheku 1971, 191; M. Korkuti 1976, 199.

¹⁹⁶ Z. Brusić 2000, 141.

¹⁹⁷ Đ. Basler 1956, 79 i d.; M. Garašanin 1967, 35 i d.; Z. Marić 1973b, 109 i d.

¹⁹⁸ P. B. Kern 1999, 12-20, 107, 114. Krajem 5. st. pr. Kr. utvrđena naselja zbog velikog rizika nisu zauzimana tradicionalnim načinima: potkopavanjem zidova, razbijanjem drvenih vrata i penjanjem uza zidove, radije su grad opsjedali i zauzimali izgledajujući branitelji.

¹⁹⁹ P. B. Kern 1999, 93, 97; F. E. Winter 1971a, 303.

Najveća inovacija na polju uspješnije opsade gradova nastala je 399. god. pr. Kr. u Sirakuzi gdje je uveden katapult kao novo oružje, u početku namijenjeno uništavanju protivnika, da bi se, vjerojatno u Makedoniji za Filipa II, razvio u oružje kojim se moglo razbijati kamenje. Tempo razvoja katapulta naglo se ubrzao od 330. god. pr. Kr. kad su napravljeni prvi koji su mogli demolirati bedeme, da bi krajem stoljeća dostigli maksimalnu veličinu i mogli srušiti fortifikacije s udaljenosti do 170 m.²⁰⁰ Razvojem katapulta koji su mogli demolirati fortifikacije iz velike daljine došlo je do promjene obrambene strategije. Osim zatvaranja gradskih vrata i pasivnog čekanja unutar bedema, branitelji su pokušavali onemogućiti neprijateljsku artiljeriju iznenadnim naletima, za što su građeni mali bočni prolazi kroz bedem. Funkcionalnost bedema poboljšana je dodavanjem kula i povećanjem širine i visine. Visoke kule i višekratno izmicanje linije bedema postalo je učestalije, a širi bedemi i kompleksno riješeni ulazni prostori s višestrukim vratima bili su oblikovani tako da mogu izdržati napad obojima i katapultima. Da bi štitili ratnike na bedemu od napada katapultom, grudobrani su građeni kao kontinuirani zid s otvorima za artiljeriju. Nije prošlo dugo od izuma katapulta kad se on počeo koristiti i u defenzivne svrhe (sredina 4. st. pr. Kr). U kulama su građene posebne prostorije za njegovo instaliranje. Povećanje volumena obrambenih strojeva odrazilo se na veličinu prostora u kojima su bili smješteni, a to je potaklo povećanje širine bedema i kula.²⁰¹

Plašt bedema rijetko je bio u cijelosti građen od kamenih blokova. Uglavnom su bila podignuta dva zida između kojih je bila ispunjena od dostupnog materijala, kamenih otpadaka ili zemlje. Bedemi građeni trapezoidnim blokovima ili kvadrima (zbog bolje čvrstoće) postavljani su naizmjenično uzdužno-poprečno u istom redu ili tako da se izmjenjuju redovi uzdužno postavljenih blokova s onima u kojima su slagani poprečno. Zbog bolje kohezije s ispunom unutarnje lice blokova je grublje obrađeno ili se postavljaju redovi dugih ploča kroz cijelu debljinu bedema (emplekton u grčkom smislu). Zidovi s naizmjenično postavljenim ortostatima i dijatonima u istom redu postali su uobičajeni od 350. g. pr. Kr. U kasnijoj fazi se unutar bedema formiraju poprečni zidovi, stvarajući svojevrsne džepove ispunjene lomljenim kamenom, u helenističkom razdoblju postavljane u pravilnim intervalima.²⁰² Iako su Grci poznavali žbuku nisu je koristili za gradske fortifikacije osim rijetkih primjera (Dura Europos).²⁰³ Ponekad je između blokova bio tanki sloj gline koji se nije vidio na vanjskom licu bedema.

²⁰⁰ P. B. Kern 1999, 177, 197-198, 237.

²⁰¹ F. E. Winter 1971a, 305, 309-310, 319, 322-323.

²⁰² L. Karlsson 1992, 68-69; A. W. Lawrence 1979, 237.

²⁰³ Filon, *Poliorketika*, I, 1-20.

Sredinom 3. st. pr. Kr. vojni inženjer Filon (*Philon*) napisao je djelo *Poliorketika* u kojem donosi preporuke o načinu gradnje bedema i načinima njihova osvajanja. Izdvaja tri opcije za konstrukciju plašta bedema. Prva je podizanje koso postavljenih segmenata bedema povezanih kulama na ugroženim mjestima ili tupim kutovima (I, 55-58). Druga varijanta je pružanje bedema tako da se izmiče u intervalima stvarajući oblik poput zubaca pile, kojem se mogu ostaviti prolazi na mjestu izmicanja i dodati poligonalne kule (I, 44). Treća izvedba je gradnja polukružnog bedema uz kojeg se prislanjaju kule (I, 39-40).

Izmicanje linije bedema (jeftinija varijanta od podizanja kula),²⁰⁴ evidentirano je na utverdama u Iliriji i Epiru.²⁰⁵ Povremeno je na nekim utverdama u južnoj Iliriji zastupljeno već od 7. st. pr. Kr.²⁰⁶ Današnji grad Finiq (Φοινίκη, *Phoenike*) kraj Sarande u Albaniji ima bedem građen izmicanjem linije bez kula kao dodatnog osiguranja datiran u rano 4. st. pr. Kr.²⁰⁷ Na prostoru koji će kasnije ući u provinciju Dalmaciju registrirano je na dijelu istočnog bedema u Isi, uz otkriveni ulaz u Far, južnom dijelu salonitanskog „starog grada“ (*Urbs vetus*) i na bedemu koji s vanjske strane zatvara akropolu u Lješū.

Preporučena širina bedema bila je najmanje od 4,6 m, visina 9,2 m, a grudobran i krov morali su biti njegovi sastavni elementi (*Philon* I, 11-14). U realnosti visina je varirala između 3,5 i 12 m, najčešće 6-7 m, širina je bila značajno manja od preporučene i iznosila je 1,5-4,5 m (najčešća 2,5-3,5 m).²⁰⁸ Plašt bedema se povisuje tako da ima jedan, dva ili tri nivoa i dodatno se učvršćuje s unutarne strane kontraforima povezanim lukovima (ili arhitravno) čija se konstrukcija ocrtavala na vanjskom licu bedema nad kojima se postavljala šetnica. Lučna konstrukcija može se vidjeti na istočnom kraju sjevernog bedema u Saloni (*Urbs vetus*), a arhitravna na gradini u Ošanićima. Parapet se štiti grudobranom čija je širina bila 0,5-0,75 m. Rani primjeri grudobrana (počevši od prve polovice 6. st. pr. Kr.) imali su krunište (*epalxion*) koje se na nekim fortifikacijama zadržalo do kraja antike. U kasnijem 4. st. pr. Kr. krunište se zbog bolje zaštite vojnika zamjenjivalo kontinuiranim zidom na kojem su u pravilnim intervalima bile probijane strijelnice i prozori (*epalxis*).²⁰⁹

Krajem 3. st. pr. Kr. umjesto izlomljene linije bedema uvode se višekratne kule, koje se kod naknadnog dodavanja prislanjaju uz bedem). Filon savjetuje četvrtaste, peterokutne i šesterokutne kule neovisne ili manjim dijelom povezane s plaštom bedema (I, 62-63), s najmanje jednim isturenim kutom zbog lokaliziranja moguće štete. Uz ulaz preporučuje

²⁰⁴ R. L. Scranton 1941, 150-153.

²⁰⁵ Detaljno o tome u: R. Martin 1947, 136-145; F. E. Winter 1971a, 424, izmicanje linije bedema, bez dodanih kula, vezuje za vremenski okvir 375.-250. god. pr. Kr.

²⁰⁶ M. Suha 2009, 57.

²⁰⁷ N. Ceka 1988, 219-220.

²⁰⁸ A. W. Lawrence 1979, 343-345.

²⁰⁹ A. W. Lawrence 1979, 343-345; F. E. Winter 1971, 127-135, 139-140.

šesterokutne kule koje izlaze izvan plašta bedema (I, 3-1, 6). Rane (obično višekratne) kule za artiljeriju građene su već sredinom 4. st. pr. Kr. Površina njihove donje razine iznosila je 50-100 m², da bi u drugoj generaciji, oko 325. god. pr. Kr. površina postala veća (preko 100 m²), a zid širi s većim prozorima. Kroz 3. st. pr. Kr. postaje uobičajeno da kule imaju donji nivo prazan, ostavljajući mogućnost postavljanja obrambenih katapulta na najnižu razinu.²¹⁰ Na razini šetnice bila je prostorija s otvorima za strijelce, a u slučaju kad se koristila artiljerija nad njom je bila još jedna za strojeve pokrivena krovom (raščlanjena prozorima) ili otvorena platforma s grudobranom. Uski otvori na kulama, širi s unutarnje strane, bili su za strijelce, a u obliku pješčanog sata za artiljeriju (*Philon* I, 20). Širina otvora varirala je 0,60-0,90 m, strijelnice su iznutra široke 0,50-0,60, a izvana svega 0,10-0,15 m.

Iako je Filon sugerirao uporabu raznih oblika kula, najčešće su zastupljene četvrtaste kule. Jedna je otkrivena u sjeveroistočnom kutu starog dijela Salone, a nekoliko njih uz ulaze u Tragurij (dvije) i Far. Nešto manje su zastupljene polukružne i kružne kule, kao npr. u Naroni (ispod jugozapadnog kuta župne crkve).²¹¹ Većina ih je do nivoa šetnice bila popunjena raznim materijalima.

Promjenom taktike ratovanja u 4. st. pr. Kr., obrana se od aktivne mijenja u pasivnu, što je uvjetovalo gradnju jarka uz vanjsko lice bedema koji je onemogućavao pristup ratnim strojevima. Prolazi kroz bedem postaju rjeđi, a više se pažnje poklanjalo kompleksnim rješenjima ulaznih prostora. Prilazi gradu u helenističkom razdoblju oblikovani su uglavnom kao jedan otvor flankiran kulama s unutarnjim propugnakulom izvedenim na više načina. Ulaz omeđen masivnijim blokovima s ravnim nadvratnikom ili lučnim nadvojem i kamenim pragom na tlu, zatvaran je uglavljenim drvenim vratnicama (s dodatnim otvorom za pješaka) s kompleksnim sustavom zaključavanja. Eneja Taktik (*Αίνείας Τακτικός*, 4. st. pr. Kr.) preporučuje postavljanje metalne ili drvene mreže (fr. *porte culisante*) kao dodatno osiguravanje vrata.²¹² Dura Europos je imao dosad najranije evidentiran primjer zatvaranja ulaza mrežom, a F. E. Winter pretpostavlja da je grad Sillyon imao istu konstrukciju na vratima kule.²¹³ Nešto rjeđa varijanta bila je podizanje kule na koju su postavljana glavna vrata (npr. kula na sjeveroistočnom bedemu Narone). Osim glavnog ulaza oblikovani su i prolazi, vezani uz defenzivnu aktivnost, probijani u plaštu bedema (npr. na bedemu Gornjeg grada Lješa), bočnoj strani kule, na istacima ili njihovoj blizini.²¹⁴

²¹⁰ Forsén *et alii* 2005, 311; F. E. Winter 1971, 153-155, 162.

²¹¹ Logično je pretpostaviti i postojanje druge koja je flankirala gradska vrata na vrhu.

²¹² *Aeneas Tacticus*, Περὶ τοῦ πῶς χρήπολιορκουμένουσ ἀντέχειν 39, 3-4. (=How to Survive under Siege, Oxford 1990.).

²¹³ F. E. Winter 1997, 265-67.

²¹⁴ F. E. Winter 1971 258, 305 i d.

Osim gradskih bedema gradile su se linearne fortifikacije (*geländemauer*) ojačane kulama i kontraforima u svrhu osiguravanja cijelih područja što je moguće vidjeti na području Hatuše već u 14./13. st. pr. Kr. i nekih grčkih gradova 5. st. pr. Kr. (Halikarnas i Efez). Taj model gradnje obrambenih struktura tijekom 4./3. st. pr. Kr. postaje široko rasprostranjen, da bi ga zbog skupog održavanja zamijenile kraće dionice (dijatihizme) kombinirane s utvrdama ili stražarnicama, koje zatvaraju pristup na mjestima gdje ne postoji prirodna prepreka.

Mnoge ideje kako riješiti problem utvrđivanja Rimljani su preuzeli od Grka, čije je umijeće izgradnje fortifikacija napredovalo dosegovši kulminaciju u helenističkom razdoblju.²¹⁵ Na prostoru današnje Italije uobičajena tehnika gradnje *opus siliceum* (s monumentalnim poligonalnim blokovima), dosegla je kulminaciju u razdoblju od druge polovice 4. st. do kraja 3. st. pr. Kr. Fortifikacije kasnog 5. i ranog 4. st. pr. Kr. (Norba, Signia, Aletrium i dr.) nisu imale kule na plaštu bedema, već posebno riješene ulazne prostore i vrata (npr. skejska kod kojih je gledano izvana istaknut bedem s desne strane i tvori koljeno kojim zamjenjuje funkciju bočne kule)²¹⁶ te eventualno kulu uz njih. Kod konstrukcija rađenih poligonalnim blokovima problem je u povezivanju plašta s kulama čime se može objasniti zašto u ranijim konstrukcijama nije bilo kula građenih u intervalima. Poboljšanje obrambenih karakteristika postizalo se bastionima (Norba) i istacima (Signia) koji su bili ekstenzije, a ne neovisni elementi koje je trebalo inkorporirati u fortifikacijski sustav. U slučajevima kad je bedem oblikovan podizanjem dvostrukog zida unutar kojeg je ispunjena, kule se „usađuju“ na vanjsko lice bedema što u nekim slučajevima može izgledati nespretno (Cosa). Kroz 3. st. pr., Kr. vjerojatno uslijed helenističkog utjecaja, kule postaju uobičajeno rješenje. U razdoblju kasne Republike i ranog Carstva različiti tipovi obrambenih struktura nemaju posebnih poliorketičkih domišljatosti i rezultat su aplikacije poznatih tipoloških varijacija preuzetih iz helenističkog svijeta, a gradnja poligonalnim blokovima kombinirana je s drugim tehnikama (npr. Praeneste i Pietrabbondante).

Rimski arhitekt i Augustov suvremenik Vitruvije, u svom djelu „O graditeljstvu“ („*De architectura*“) između ostalog donosi preporuke o gradnji gradskih fortifikacija, od smještaja, gradnje temelja, do konstrukcije bedema i kula, te daje pregled razvoja i oblika bojnih strojeva s tumačenjem terminologije bacačkih sprava u razdoblju od 2. st. pr. Kr. do kraja 1.

²¹⁵ Povijesni izvori ne nude podršku zaključku da je podizanje zidova u razdoblju rane Republike isključivo iz obrambenih razloga. Većina gradova u Italiji u tom razdoblju su relativno malih dimenzija, a ipak imaju impresivne fortifikacije koje su zahtijevale značajna sredstva. Stoga nije isključeno da je podizanje bedema bilo pitanje snage i statusa, osobito ako se uzme u obzir način ratovanja tog vremena koji nije podrazumijevao dugotrajnu opsadu već taktičku mobilnost.

²¹⁶ M. Suić 2003, 197.

st. pr. Kr.²¹⁷ Analizirajući njegove podatke vidljivo je da nema značajnijih razlika u odnosu na rješenja nastala u helenističkom razdoblju.²¹⁸

Intenzivniji proces osnivanja kolonija za veterane, započet oko 100. god. pr. Kr., nastavlja se i za vrijeme Augusta koji je nastavio politiku svog poočima, a rezultat su brojne kolonije u gotovo svim provincijama (posebice od oko 30. do 13. pr. Kr.) koje pokazuju organiziranost, nadmoćnu administraciju i kvalitetu rimskog načina života. Bedemi i vrata bili su *res sacrae*, javno vlasništvo pod tutorstvom bogova, stoga su, osobito u ranijem razdoblju, bogato ornamentirana vrata osim funkcije ulaska predstavljala i neku vrstu gradskog spomenika.²¹⁹ Grade se planirani gradovi koji svojim oblikom i kompozicijom ponavljaju model vojnih logora, kao što su Aosta, Emona, Barcino, ali i oni koji imaju organički oblik kao Nimes, Autun, Vindobona, organizirani na dva nivoa (povezana u utvrđenu cjelinu), jedan niži na ravnom platou i drugi koji formira neku vrstu akropole. U slučaju već postojećih naselja, konstrukcija ili obnova fortifikacija uglavnom je bila povezana s intervencijama na reorganizaciji središta čiji se izgled radikalno transformira (Fano i Urbs Salvia). U ovom razdoblju i kroz cijelo 1. st. na obali provincije Dalmacije izrastaju pravilni gradovi, ili oni koji imaju tendenciju pravilnosti, poput Tarsatike, Kurika, Apsora, Arbe, Argirunta, Enone, Jadera, Sikulija, Salone i Ekvuma, dosad istraženi u tolikoj mjeri da se može govoriti o njihovom prostornom rasporedu.

Moguće je konstatirati da bedemi u Augustovo doba dobivaju na reprezentativnosti i postaju statusni simbol. Gradske fortifikacije su samostojeće, građene od fino oblikovanih blokova manjih dimenzija, s četvrtastim ili kružnim kulama usađenim u plašt bedema koji je bio jednostavan, bez razmetljivosti. Vrata su kao najreprezentativniji dio bila prostrana, monumentalna, flankirana isturenim kulama najčešće polukružnog ili U oblika, obično za jedan kat višim od bedema, s prozorima na gornjem nivou. Imala su jedan ili dva prolaza za vozila i jedan ili više prolaza za pješake, a iznad njih se na razini šetnice obično nalazila galerija s arkadama (npr. Augusta Taurinorum, Verona, Augusta Pretoria i Fano). Monumentalni ulazi obično su građeni od velikih kamenih blokova, dekorirani korničima, arhitravima i pilastrima, a bočne kule manjim, jednostavnim i pravilnim blokovima (npr.

²¹⁷ Vitruvije I, 5, 2 i 3, „Najviše se treba brinuti o tome, da ne bude lak pristup k zidu kod opsjedanja, već da ide uokrug uz strmenita mjesta i valja pronaći rješenje nek putovi k vratima ne vode ravno, nego s lijeve strane. Jer kad bude učinjeno na ovaj način tada će onima koji nadolaze, desna strana koja nije zaštićena štitom biti blizu bedema. Ne valja graditi gradove četvorne osnove niti s isturenim uglovima, već uokrug, kako bi se neprijatelj mogao opaziti s više mjesta. Oni naime, u kojim; se isturuju kutovi teško se brane jer ugao štiti više neprijatelja nego li građanina. Debljinu pak zida, mislim da treba tako graditi, da se naoružani ljudi na gornjem prolazu dolazeći u susret jedan drugome, mogu bez zapreke mimoći“, prema M. Suić 2003, 409.

²¹⁸ V. Bedenko 1999, 222. Vitruvije je naglasio da njegovo djelo nije originalno, već sinteza razmišljanja brojnih autora, što se vidi po navodima izvora svojeg znanja.

²¹⁹ S. Johnson 1983, 11 i d., mapa I.

Autun i Nimes). Izvjesna odstupanja (razlike) mogu se vidjeti na primjerima kula koje su imale četvrtasti (Aosta, Emona, Enona), poligonalni oblik (Barcino, Salona, Como, Augusta Taurinorum) ili kružni oblik (Ravenna)²²⁰ i u rješavanju prostora s unutarnje strane vrata, koji je obično bio u funkciji propugnakula. Zanimljiv primjer glavnih vrata nastao u Augustovo doba je tzv. Frejus tip s iznimno isturenim kulama i uvučenim, lučno oblikovanim prostorom, predulazom i vratima postavljenim na stražnjoj strani tako nastalog „dvorišta“ (Fréjus, Arles, Aix les Bains u Francuskoj i Tipasa u Africi).²²¹

Vojni logori Augustova vremena prema dosad poznatim nalazima bili su uglavnom nepravilnog oblika i građeni od zemljanog nasipa i drva. Prva velika i stalna utvrda pravilnog oblika nastala nakon Augustove smrti, u vrijeme Tiberija (za pretorijansku gardu u Rimu) imala je male i isturene četvrtaste kule koje su se ponavljale u dugim intervalima uključujući i one koje su flankirale četvora vrata.²²² Pravokutan oblik kojem su kutovi zaobljeni i pravilan raspored objekata unutar kompleksa izgleda da je općeprihvaćen tek krajem 1. st. i tipičan je za logore podignute u vrijeme Trajana i Hadrijana.

U Dalmaciji su krajem 1. st. pr. Kr. i početkom 1. st. po Kr. bila podignuta dva legijska logora Burnum i Tilurij i augzilijarni logori Promona, Magnum, Andetrij i Bigeste. Pitanje razloga nastanka (konceptije) i vremena njihova podizanja još uvijek je sporno.²²³

Krajem 1. st. rimske trupe u Germaniji i Britaniji ušle su duboko u barbarski teritorij, što je iniciralo podizanje fortifikacijskih sustava građениh od kamena za razliku od prethodnih izvedenih od zemljanog nasipa i trupaca.²²⁴ Utvrde su imale četvrtast oblik sa zaobljenim rubovima i brojnim kulama (koje ne izlaze izvan bedema) postavljenim na kutovima i u intervalima uz bedem i dvostruki prolaz s četvrtastim vratima.

Gradnja fortifikacija koncentriranih na granicama Carstva za vrijeme Trajana i Hadrijana vjerojatan je razlog zatišja u gradnji gradskih bedema i nastanka otvorenog tipa

²²⁰ H. Schültze 1909.

²²¹ S. Johnson 1983, 15 i d.

²²² S. Johnson 1983, 15.

²²³ M. Zaninović 1968, 122; 1984, 66; M. Sanader 2007, 67 i d.; M. Suić 1981, 232; J. Šašel 1974, 194-195; M. Šašel-Kos 1997, 284; 2005, 469-470; K. Patsch 1914, 157; G. Veith 1914, 111-112; Ž. Miletić 2007, 181 i d.; J. Wilkes 1969, 91-92; 1977, 245. M. Zaninović je nastanak *limesa* objasnio kao rezultat strateške potrebe, datirajući legijski logor Burnum oko 33. god. pr. Kr., a Tilurij u 9. god. poslije Kr. S tumačenjem razloga gradnje i ulogom legijskih logora M. Zaninovića slaže se M. Sanader, koja smatra da je taj limes nastao početkom 1. st., ali ne isključuje mogućnost da su stalni vojni logori podignuti na mjestima onih nastalih tijekom Cezarovih i Oktavijanovih vojnih operacija. Za M. Suića razlog njihova podizanja je vođenje rimskih vojnih operacija, a J. Šašel i M. Šašel-Kos kao svrhu navode zaštitu rimskih kolonija od delmatskih upada. Vrijeme nastanka prema spomenutim autorima je 33. god. pr. Kr. kao rezultat Oktavijanova osvajanja kad je nastala obrambena linija vojnih logora, a istu dataciju predložili su K. Patsch i G. Veith. Ž. Miletić smatra da je u doba namjesnika Publija Kornelija Dolabele sagrađen u Burnumu stalni kameni logor umjesto privremenoga ljetnog. Prema J. Wilkesu ne postoje dokazi da je taj limes bio izgrađen prije 9. nakon Kr.

²²⁴ Na prostoru Dalmacije takvi logori nastaju znatno ranije, u svakom slučaju početkom 1. st. (vidi bilješku 218).

urbanih naselja, što govori o mirnodopskom i sigurnom životu (osobito u Galiji). Svega je nekoliko gradova u ranom 2. st., izuzev onih uz granice, imalo odgovarajuće bedeme i to u Britaniji Colchester, Lincoln i Gloucester, a posljednja dva su nastala u prostoru vojnog logora nakon povlačenja trupa (ista je situacija s Burnumom u doba Hadrijana).²²⁵ Model gradnje primijenjen na vojnim utverdama prenio se na urbane komplekse (civilno naselje Aquincum i Xanten), osobito u područjima uz granice (Ladenburg, Heddernheim).²²⁶ U zapadnom dijelu carstva jedino je u Britaniji, i to u zadnjim desetljećima 2. st., bilo uobičajeno utvrđivanje urbanih naselja zemljanim nasipima (ukupne širine od oko 6 m) kojima je samo prednja strana bila izvedena u kamenu (Cirencester i *Verulamium*).²²⁷

Prvo ozbiljnije ugrožavanje Carstva krajem 2. st. provalom Markomana neumitno se odrazilo na ubrzanu izgradnju „čvrstih“ gradskih fortifikacija, kao npr. u Trakiji gdje se zbog upada plemena sjeverno od Dunava utvrđuju gradovi Philippopolis, Patualia, Serdica i Beroe.²²⁸ Lokalno su nam najbolje poznate prilike u Saloni, gdje se tom prigodom utvrđuju suburbiji, i u Naroni gdje se obnavlja sjeveroistočni trakt bedema.

Teško je razlikovati gradske bedeme kasnog 2. st. od onih nastalih kasnije zbog nedostatka njihove standardizacije. Promjene koje se mogu pratiti odnose se na duktus bedema (širokih nešto više od 2 m) koji varira između pravilnog i nepravilnog, ojačanog, ali ne nužno, usađenim kulama. Dizajn gradskih bedema malo se razlikuje od dizajna Augustova vremena, tako da mu je obilježje određeni konzervativizam, čemu je razlog vjerojatno dugotrajna *pax Romana*. Bitnijih razlika u oblikovanju gradskih bedema od onih na utverdama uz granice nema, izuzev rješenja ulaza na utverdama koji su češće višestruki, omeđeni kulama polukružnog ili varijacijama poligonalnih oblika.²²⁹

Tradicionalni dizajn utvrda na zapadnim granicama krajem 2. i početkom 3. st. se postupno mijenja; rubovi logora ostaju obli, rijetko imaju na kutovima ili u intervalima kule koje izlaze izvan linije bedema, ulazi su često flankirani s par isturenih kula raznih oblika koje stoje izvan linije bedema. Javlja se i model kod kojeg se okrugle kule nalaze u paru uz sva četvora vrata.²³⁰ Na augzilijarnom logoru u blizini Regensburga, nastalom krajem 2. st., primjenjuje se uzorak ulaza s isturenim (polukružnim) kulama, uobičajen u Britaniji i Daciji u ranom 3. st., a tako je oblikovan i na utvrdi *Castellum Dimidi* u Africi podignutoj 198. god.²³¹

²²⁵ J. Wachter 1974, 104 i d.

²²⁶ A. Moscy 1974, 161; J. E. Bogaers-C. B. Rüger 19774, 106.

²²⁷ J. Wachter 1974, 75.

²²⁸ R. F. Hoddinott 1975, 169 i d.

²²⁹ S. Johnson 1983, 24.

²³⁰ T. Bechert 1971, 171 i d.

²³¹ P. Romanelli 1970, 46 i d.

U istočnim provincijama (Arabija, Sirija i Mezopotamija) u 2. i 3. st. javlja se nekoliko tipova vojnih utvrda manjih dimenzija. Prvi tip, nastao prema utverdama iz 3. st. pr. Kr. na prostorima pustinje Negev i nabatejske Judeje,²³² Rimljani su adaptirali za utvrde građene u 1. st. u Arabiji. Riječ je o je maloj, pravilnoj, četvrtastoj utvrdi sa središnjim dvorištem, utvrđenoj jednostavnim bedemom s kazamatima oko cijelog perimetra. Druga dva tipa nastala u 2. i 3. st., imaju četvrtast oblik s isturenim kulama, četvrtastog ili U oblika. Većih su dimenzija, otprilike veličine augzilizarnih logora, a po sredini svakog zida su vrata flankirana isturenim kulama. Međusobno se razlikuju po koncepciji unutarnjeg rasporeda koji može biti organiziran kao niz objekata oko centralnog dvorišta (npr. El Kastal) ili je u središtu *principia* prema kojem se komponira ostatak unutarnjeg prostora (El Leggun i Odruh). Ove utvrde s brojnim kulama koje strše izvan plašta prethode gotovo cijelo stoljeće onima u ostatku Carstva, što se može tumačiti kao naknadna modifikacija utvrda nastalih u antoninsko doba.²³³

Povećan pritisak barbara tijekom 3. st. izazvao je niz intervencija koje se manifestiraju u ponovnom ojačavanju granica, popravcima postojećih i gradnji novih utvrda. Javlja se i potreba utvrđivanja gradova koja je poprimila velike razmjere posebice zadnjih četrdeset godina 3. st.²³⁴ Novi bedemi su masivnijih dimenzija, kako visine tako i širine, građeni uz obilato korištenje žbuke, s isturenim kulama koje su nadvisivale ostatak bedema, a vrata su bila posebno oblikovana u defenzivne svrhe.²³⁵ Odlika im je i sekundarna uporaba postojećeg materijala (spolija), uključujući skulpture i stele.²³⁶ Spolijima su popravljana postojeća oštećenja ili su kod novoizgrađenih struktura obično na nižim razinama (i temeljima) postavljeni usuho, bez veziva. Napušta se kombinacija čeonog kamenog zida i zemljanog nasipa koja je bila produkt vojne arhitekture Trajanova i Hadrijanova razdoblja.²³⁷ Bedemi su bili samostojeći (dvostruki zid s ispunom od žbuke i šuta), građeni tehnikom *opus incertum*,

²³² S. Appelbaum - M. Gichon 1971, 175.

²³³ S. Johnson 1983, 24 i d.

²³⁴ Osim gradova utvrđuju se carske rezidencije (Gamzigrad, Dioklecijanova palača) i privatni posjedi (npr. Mogorjelo, vila Pfalzel).

²³⁵ www.archaeology.archbg.net/projects_augusta.html. Kao primjer može se navesti grad *Augustae* koji je lociran u Kaletu u blizini naselja Hurllets na ušću rijeke Ogosta u Bugarskoj. Fortifikacije rimskog kampa i ranobizantskog grada istraživane su 1973. - 1987. god. Otkriven je dio zapadnog zida logora s tri četvrtaste kule i zapadna vrata, a na sjeverozapadnom dvije četvrtaste kule koje flankiraju vrata. Od ranobizantskog grada otkriveni su zapadni, sjeverni i dio istočnog zida i dvojna vrata, zatim dvije kutne kule i šesnaest u intervalima. Vrata su na sjevernom i južnom zidu flankirana kulama U oblika, dok su kutne gotovo okrugle, tri između četvrtaste, a ostale U oblika. Nalazi ukazuju da je bedem koji utvrđuje grad *Augustae* sagrađen u prvom desetljeću 3. st. prije gotske invazije da bi bio srušen od Avara 582. god.

²³⁶ Ponovno upotrijebljeni materijali su važan izvor sirovina za fortifikacije. Njihova gradnja je bila jedna od vojnih aktivnosti, uz relativno mali broj stručnih graditelja, stoga se može reći da je rimska vojska imala glavnu ulogu u podizanju utvrda. U 2. st. Tarutije Patern, pretorijski perfekt za vrijeme Komoda (180-92. god.) navodi koje sve poslove rade pripadnici vojnih jedinica, na osnovu čega je evidentno da im je zadatak bio podizanje utvrda od počevši od pripreme materijala do konačne realizacije (*Digesta* 50, 6, 7).

²³⁷ S. Johnson 1983, 37.

bez zemljanog nasipa iza njih, koji se ukida zbog racionalnijeg korištenja prostora, a povećava se širina samog bedema na 3-4 m, gotovo dvostruko više od onih nastalih u ranijem razdoblju. Nove fortifikacije su građene na poravnatom tlu, u pravilu okružene širokim jarkom zaravnjenog dna (za razliku od onog ranijeg, V oblika), po mogućnosti potopljenim i udaljenim od bedema. Bedem je nalijegao na temelj (širi od strukture nad njim) građen velikim blokovima. Nad njim su podizana dva paramenta građena manjim, uslojenim, pravilno nizanim kvadrima koji se izmjenjuju sa zbijenim slojevima smjese žbuke i usitnjenog kamena i ispunom od građevnog otpada zalivenom s obilnom količinom morta, oblikujući ravnu platformu za sljedeću razinu. Pritom nastaju dvije potencijalne slabosti, od kojih je prva vertikalna adhezija između dva sloja, a druga povezivanje lica s ispunom. Za dodatno povezivanje i učvršćivanje konstrukcije i horizontalnu stabilnost, u intervalima su postavljeni redovi dugih ploča, cigli ili spolija koji su ulazili duboko u ispunu. Uvođenje dugih ploča ili cigli prvi put se javlja u obrambenom kontekstu, u legijskom logoru u Strasbourgu, koji vjerojatno datira iz Trajanova doba.²³⁸ Tehnika *opus mixtum* (kombinacija redova kamena i pločastih cigli) primjenjivana je na prostorima bez dovoljnih količina kamena i pri korištenju spolija, gdje se pokazala izrazito efikasna. Vanjsko lice je moglo imati i estetsku dimenziju kao produkt izmjene kamena ili cigle po nekom uzorku (Richborough, Le Mans, Carcassonne). Optimalna visina bedema vjerojatno je ovisila o lokalnim uvjetima i ukupnoj površini fortifikacije.²³⁹ Povećavanjem visine bedem se sužavao (stanjivao), a stabilnost se poboljšavala postavljanjem stepenastih parapeta s unutarnje strane. Kad je zid dosegnuo visinu od oko 1,5 m postavljana je skela, pa su ostali vidljivi tragovi njenog fiksiranja kao nizovi četvrtastih šupljina koji su probijali zidnu masu s jedne ili obje strane.

Osim povećanja visine i širine bedema, uvode se i arhitektonske inovacije u skladu s novim potrebama obrane. Masivne kule koje izlaze izvan zidnog plašta postavljaju se u intervalima omogućujući podizanje platformi za strijelce ili artiljeriju. Isturenim kulama dobila se dovoljna udaljenost od zidnog plašta, osiguravao se bolji pregled situacije i sprječavao pristup napadača. Oblik im je varirao. Najčešće su imale U oblik, ali i brojne varijacije polukružnog, kružnog, poligonalnog i kruškolikog oblika (npr. u Panoniji i Noriku), dok su četvrtaste gotovo u cijelosti nestale jer je i Vegecije sugerirao da im je obovima lako urušiti oštre rubove.²⁴⁰ Imale su najčešće dvije sobe s velikim polukružnim prozorima, za razliku od uskih otvora-strijelnica Augustova doba. Široki otvori bili su nužni za artiljeriju,

²³⁸ S. Johnson 1983, 35.

²³⁹ N. Fields, 2006, 27 i d. Najviša očuvana visina zida u Burgh Castle (4,5 m) sugerira da je to njena približna visina, kojoj se dodao parapet od 1,6 m tako da bi pretpostavljena visina bila oko 6 m. Druge utvrde imaju šire i više bedeme (Richborough, Pevensey, Portchester).

²⁴⁰ Vegecije IV, 6.

ballistae, a njihova je veličina morala odgovarati potrebama instaliranja više ratnih naprava na svakom tornju (Amijan, *Res Gestae* XXIII, 4, 2-3; Anonim, *De rebus bellicis* XVIII, 1-5, Vegecije, *Epitoma rei militaris* 422, Prokopije, *De Bellis* I, 21, 14-18). Da bi mogle podnijeti teret oružja i vojnika, kule su morale biti solidno građene ispod nivoa šetnice bedema i imati stabilnu platformu koja je mogla izdržati teret naoružanja. Krov im je mogao biti ravan, nadsvođen ili koničan.

Promjene su vidljive i kod oblikovanja glavnog ulaza, najčešće riješenog kao prolaza s dvokatnim nadgrađem i jednim otvorom flankiranim jakim kulama U oblika, a pripisuju se razdoblju Dioklecijana. Vrata su također bila masivno građena i postavljena u stražnjem dijelu prolaza, napravljena od čvrstog drva obloženog metalnim pločama koje su ih štatile od vatre. Osim glavnih vrata, na bedemu se probijaju i uski prolazi za lokalnu komunikaciju.²⁴¹

Vojne utvrde također pokazuju novi koncept utvrđivanja na izmaku 3. st., kad se počelo s intervencijama na već postojećim utvrdama kojima su se dodavale oble kule nad starijom strukturom ili postavljale nesavršeno uklopljene isturene kule uz plašt bedema.²⁴² Konstrukciju utvrda na granici gotovo je u cijelosti realizirala vojska. Svaka je legija imala svoju ekipu arhitekata, tesara i graditelja koji su izvodili sve potrebne intervencije. Odluka o mjestu podizanja utvrda također je bila u rukama vojnih zapovjednika, a neke su bile inicijativa samog cara. Izvori spominju da je Dioklecijan osobno nadgledao gradnju novih utvrda na granici od Eufrata prema Siriji i u Egiptu.²⁴³ Julijan²⁴⁴ i Valentinijan²⁴⁵ se također spominju u kontekstu obnove gradskih bedema i utvrda, te podizanju novih, a najvažniji svjedok Valensovih gradnji, Temistije, opisuje opseg aktivnosti u kojima je car participirao.²⁴⁶ U gradnji utvrda na granicama, osobito u Africi, sudjelovali su i civili; neki od njih bili su otpušteni vojnici ili članovi barbarskih plemena koji su dobili zemlju u zamjenu za službu na granici.

Teške društveno-političke prilike krajem 4. st. izazvale su korjenite promjene na području urbanizma, vidljive u pomicanju naselja dalje od glavnih komunikacija na prirodno zaštićena mjesta ili na postojeće utvrđene lokacije koje se adaptiraju u skladu s novim potrebama (Moosberg bei Murnau, Heidenburg bei Gofis i Stellfeder).²⁴⁷ Rezultat takvih događanja u urbanizmu opisuje se pojmom „kastriacija“ naseobina i teritorija ili „prijelaz od

²⁴¹ S. Johnson 1983, 47-54.

²⁴² D. R. P. Wilkinson 1994, 72; A. Pearson, 2002, 59; B. Cunliffe 1975, 60; M. Fulford-I. Tyers 1995, 1009.

²⁴³ Prokopije, *De Aedificiis*, II, 6. Dioklecijanova aktivnost je potvrđena natpisom u Kasr Bser u Siriji i mnogim drugim mjestima. Usp. S. Johnson 1983, 61.

²⁴⁴ Amijan, *Res Gestae*, 16-17.

²⁴⁵ Amijan, *Res Gestae*, 28-29, spominje veliku refortifikaciju podizanjem niza manjih utvrda (*burgi*) na granicama za vrijeme Valentinijana.

²⁴⁶ Temistije, *Orationes*, X, 136a-138b.

²⁴⁷ A. Hild 1940; 1941.

polisa do kastrona“.²⁴⁸ Fortificiraju se privatni posjedi (npr. Theopolis kraj Sisterona, u Francuskoj),²⁴⁹ biskupska središta,²⁵⁰ grade utvrđeni objekti na povišenim lokacijama²⁵¹ i otocima (utvrda biskupa Marcelina na otoku Como).²⁵²

Jedna od najvažnijih inovacija u kasnoantičkom razdoblju je protihizma, struktura u formi nižeg zida postavljena na određenoj udaljenosti od bedema, u funkciji onemogućavanja napada na glavni zid, s kojim zatvara propugnakul kao dodatno osiguravanje pristupa gradu. Izgradnju protihizmi uvriježeno se pripisuje Justinijanovu razdoblju, jer se taj obrambeni element primijenjen u Konstantinopolu pokazao uspješnim pri obrani grada i od 5. st. se širio po Bizantu.²⁵³ Kada se protihizma pojavljuje u provinciji Dalmaciji i je li bila prisutna prije Justinijanove rekonkviste, još uvijek je zbog nedovoljne proučenosti fenomena nepoznato.²⁵⁴ Poznatiji primjeri protihizme otkriveni su na utverdama Čuker (Mokro polje), Gradina i Gustijerna na Žirju, te na Vrgadi, a od gradova u Kuriku, Jaderu i Aseriji.²⁵⁵

U gradovima 6. st. može se primijetiti prebacivanje značaja s formalnih gradskih obilježja na fortifikacijsku arhitekturu, crkve, prenoćišta, a na nekim mjestima na terme i *horrea*.²⁵⁶ Gradovi osim funkcije utvrđenog naselja postaju značajna vojna i crkvena uporišta, a prisutnost lokalnih veleposjednika postaje marginalna.²⁵⁷ U velikom broju slučajeva teško je razlikovati manji grad od velikog utvrđenja.²⁵⁸ Još jedna pojava svojstvena gradovima ovog razdoblja je redukcija gradske površine (registrirana npr. u Faru i Lješju) i podizanje novih bedema, uslijed značajnog smanjenja broja stanovnika i lakše obrane.²⁵⁹ Kao primjer značajne redukcije može se navesti Nikopol u Epiru u kojem je do smanjenja gradskog areala došlo najvjerojatnije krajem 5. st., tako da taj proces nije vezan isključivo za Justinijana.²⁶⁰

Caričin Grad, vjerojatno *Justiniana Prima*, moglo bi se nazvati modelom ranobizantskoga grada. Riječ je o gradu malih dimenzija koji je sagrađen na uzvišenju i podijeljen dijatihizmama na tri zaštićene cjeline s velikim brojem crkava i relativno rijetkim

²⁴⁸ A. Dunn 1994; W. Liebeschuetz 2001. Problem grada kasnoantičkog razdoblja nakon izlaska navedenog Liebeschuetzova djela ponovno je aktualiziran i postao predmet brojnih rasprava.

²⁴⁹ *CIL* XII, 1524.

²⁵⁰ H. Wetters, 1969, 75.

²⁵¹ S. Johnson 1983, 226 i d.

²⁵² *CIL* V, 5418.

²⁵³ D. Ovčarov 1973; A. W. Lawrence 1983, 185-186.

²⁵⁴ R. Egger 1914, 26 i d., sl. 12; S. Ciglencečki 1987, 28 i d.; 2003, 269 i d.; A. Poulter 1992, 123 i d.; S. Ladstätter 2002, 341-342. U Noriku je npr. većina gradova u 6. st. napuštena, a iznimku predstavlja Teurnija kod koje je registrirano ojačanje bedema protihizmom.

²⁵⁵ Č. Iveković 1927, 48; Ž. Tomičić 1995, 296; 2011, 374; I. Fadić 2001, 72 i d.; S. Ciglencečki 2003, 271.

²⁵⁶ D. Claude 1969, 195-208; M. Suić 1976, 241; A. Poulter 1992, 129-131; H. G. Saradi 2006, 469.

²⁵⁷ A. Poulter 1992, 129-130.

²⁵⁸ A. W. Lawrence 1983, 189; I. Mikulčić 2002, 87.

²⁵⁹ Jedan od razloga značajnog smanjenja stanovništva može se pripisati uzastopnim epidemijama kuge koje su zabilježene sredinom 6. st.

²⁶⁰ A. W. Lawrence 1983, 193-194; D. Feissel 2000, 92.

stambenim zgradama.²⁶¹ Rijetki su primjeri drugih istraženih gradova koji su nastali u to vrijeme. Dva dosad poznata pokazuju sličan koncept podjele grada dijatihizmom u više zaštićenih dijelova: gradina na Jelici u Srbiji koja je na brdovitom području²⁶² i lokalitet Markovi Kuli kod Vodna u Makedoniji smješten visoko iznad doline s 35 kula peterokutnog i trokutastog oblika.²⁶³

Češći su primjeri obnove postojećih gradova koji su mogli ostati u istom opsegu, samo što su im popravljani oštećeni dijelovi ili je došlo do redukcije gradskog areala koja je iziskivala gradnju novog bedema. Pouzdano je datirana obnova grada Byllisa (Albanija) kojem je novoizgrađeni bedem obuhvaćao samo akropolu, a bio je izgrađen od brojnih spolija i ojačan sa šest pravokutnih kula na tri nivoa.²⁶⁴

Izvor kojem se nije posvećivalo puno pažnje kad je riječ o raspravi vezanoj između ostalog za gradske fortifikacije u ranobizantskom razdoblju djelo je pod nazivom *Περὶ Στρατηγικῆς* (*Peri stratēgikes*), anonimnog autora nastalo u kasnijem razdoblju Justinijanove vladavine.²⁶⁵ Jedan od tri dijela u cijelosti je posvećen nadglednim postajama, signalnoj vatri, utvrdama i detaljnim uputama o tome kako i gdje sagraditi urbano naselje, te bedemima i metodama gradnje.²⁶⁶ Idealno mjesto za podizanje grada po Anonimu, autoru navedenog djela je uzvišenje koje ima prirodnu zaštitu, čime naglašava obrambenu ulogu naselja. Za bedeme navodi idealnu visinu od 12,5 m, dok širina ne bi smjela biti manja od 3 m. Kule bi trebale biti izvana šesterokutne, a iznutra okrugle, usađene u bedem, na način da su četiri strane postavljene isturene, a umjesto dviju stranica usađenih u plašt oblikovana jedna (ravna) paralelna s vanjskim licem bedema, pri čemu nastaje peterokutni oblik (varijanta takvog oblika su brojne kule na sjevernom bedemu Salone). Zbog zaštite ratnih strojeva smatra obveznim njihovo nadsvođenje. Na vrhu bedema preporučuje grudobran s kruništem dodatno ojačan konstrukcijom s unutarnje strane bedema, širokom najmanje 0,70 m. Bedem bi do visine od 4 m trebao biti građen velikim kamenim blokovima i ojačan pregradnim zidovima - džepovima. Nadalje govori o gradnji još jednog paralelnog zida protihizme ispred glavnog bedema koji oblikuje prostor, propugnakul unutar kojeg se mogu smjestiti izbjeglice čime bi se spriječila prenapučenost u gradu, a njima pružila prilika za pomoć u obrani. Kopanje jarka

²⁶¹ V. Kondić - V. Popović 1977; N. Duval 1996, 325 i d.; B. Bavant 2007, 337 i d.

²⁶² M. Milinković 2002, 71 i d. Autor ju je datirao u Justinijanovo doba na temelju opsežnih istraživanja. Sagrađena je na udaljenom području (nadm. v. 846 m) ima tri sa zidinama odvojena dijela, brojne crkve i bogat nasebinski sloj.

²⁶³ I. Mikulčić 2002, 190-195, gdje se nastanak prve faze datira u vrijeme Justinijana. Utvrda na tom lokalitetu je smještena visoko iznad doline, znatnih je dimenzija (400 x 90 m) omeđena s 2,4 m debelim zidom s 35 kula u obliku pentagona ili trokuta. Unutrašnjost je također podijeljena na tri posebno utvrđena dijela.

²⁶⁴ N. Ceka - S. Mucaj 2005, 28-29.

²⁶⁵ *Anonymous Byzantine Treatise on Strategy*, prijevod G. T. Dennis 1985.

²⁶⁶ G. T. Dennis 1985, 23-45.

ispred prednjeg zida, najmanje širine od 25 m, a dubine po mogućnosti ispod temeljne razine bedema, osiguravalo bi dvostruku zaštitu glavnom bedemu. Zemljom izvađenom iz jarka popunjavao bi se prostor između dva bedema i oblikovala platforma za branitelje. U slučaju oštećenja bedema uslijed neprijateljskog napada, naglašava važnost brzog popravljivanja oštećenog dijela podizanjem zida s njegove unutarnje strane u formi trokuta, unutar kojeg bi se oblikovale pregrade. Teško je procijeniti u kojoj su mjeri ove preporuke odražavale postojeću praksu, ali ih je zanimljivo promatrati u kontekstu velikog graditeljskog zamaha, osobito u pograničnim krajevima, o čemu je pisao Prokopije, osobito kad se uzme u obzir da je gradnja novih gradova iznimno rijetka.

Za Justinijanove vladavine, osim ponovnog utvrđivanja ili gradnje novih gradova, velika pažnja se poklanjala podizanju utvrda, utvrđenih naselja i skloništa, refugija. Prokopije navodi podatak da je Justinijan smještio vojničku posadu u svaki naseljeni prostor, ali i da je gradio i nova vojna uporišta.²⁶⁷ Najuočljivija promjena zahvatila je obrambene strukture namijenjene kontroli prometnih pravaca. Javljaju se razni tipovi utvrđenja, od jednostavnih kula, utvrđenih pristaništa, manjih utvrđenja do većih tvrđava na strateškim položajima.²⁶⁸ Utvrđenja nastala u ranijim razdobljima i revitalizirana u vrijeme Justinijanove obnove razlikuju se od novoizgrađenih ponajprije po organizaciji unutarnjeg prostora. Kad je riječ o obliku, uočljiva je relativna pravilnost ranijih, dok se novoizgrađene utvrde uglavnom prilagođavaju terenu.

Za problematiku transformacije vojnoga graditeljstva tijekom 5. i 6. st. od velikog su značaja utvrde na dunavskom limesu, koje mogu pomoći u razlikovanju njima srodnih od ostalih oblika utvrđenih naselja, jer je svima zajedničko prirodno zaštićeno mjesto i prilagođavanje terenu.²⁶⁹ Analizirajući istražene ranobizantske utvrđene komplekse u istočnim provincijama primjećuje se da većina prati prirodnu konfiguraciju terena. Bedem se često lomio pod ostrim kutom, a uz njega su prislanjane monumentalne, isturene kule poligonalnih, polukružnih, trokutastih, kruškolikih i četvrtastih formi. Dodatno ojačavanje izvedeno je masivnim kontraforima koji se postavljaju s vanjske, a u nekim slučajevima i s unutarnje strane. Javljaju se različita rješenja ulaza koja ovise o datostima terena, obično se zaštićuju kulama (na promatranom području na Vrgadi i Korintiji), ili se smještaju u samu kulu. Površine utvrda su najčešće 1-3 ha, a uspoređujući odnos površine koju zaprema utvrda, i broja kula dodanih na njihov plašt uočljiva je disproporcija s veličinom i brojem kula.

²⁶⁷ A. W. Lawrence 1983, 188; A. Dunn 2002, 705 i d.; 2004, 575-580. Dunn govori o potpunoj militarizaciji na makedonskom prostoru u vrijeme Justinijana.

²⁶⁸ I. Mikulčić 1982, 2002, 87-89; S. Uenze 1992, 2007, 524-525; D. Mitova Džonova 1998, 538.

²⁶⁹ P. Petrović 1980, 757 i d.; M. Vasić - V. Kondić 1986, 542 i d.; M. Vasić 1994/1995, 41 i d.

Tehnika gradnje primijenjena na fortifikacijskim objektima najčešće je *opus incertum*, kod koje je kamenje gotovo u pravilu malih dimenzija, sumarno oblikovano i povezano visokim slojem žbuke. Pri gradnji se dosljedno ne poštuje provođenje horizontalnog uslojavanja te se stječe dojam da je kamenje slagano uz drveni kalup koji je naknadno uklonjen ostavljajući vidljivim tragove postavljanja skele. Vrlo je čest slučaj uporabe spolija koji pored navedenog doprinose efektu gradnje na brzinu.

Jedna od intervencija na već postojećim utvrdama, kojima je širina bedema prelazila 2 m, je njihovo dodatno ojačavanje, dok je širina novoizgrađenih bedema varirala od 0,60 do 2 m. U oba slučaja dodaju se kontrafori i kule raznih oblika, a ulazna se vrata dodatno utvrđuju. Većina utvrda ima u svom sklopu i crkvu, koja je kod manjih utvrda smještena u donjim dijelovima kula (najčešće polukružnih).

Gradnja ili revitalizacija fortifikacijskih objekata u Dalmaciji tijekom 6. st. velikim je dijelom rezultat Justinijanove namjere osiguravanja jedinog plovnog puta prema Raveni, što olakšava razlikovanje takvih utvrda od onih nastalih ranije.²⁷⁰ Dosad su, iako ne u potpunosti, istraženi brojni kompleksi čija se gradnja vezuje za 6. i 7. st. postavljeni na strateški važnim lokalitetima na kopnu i otocima od današnjeg Dubrovnika do utvrde Bosar na Krku.²⁷¹

²⁷⁰ M. Zaninović 1994, 135-146.

²⁷¹ Z. Gunjača 1986, 128 i d.

6. NASEOBINSKE I PROTOURBANE FORTIFIKACIJE PREDRIMSKOG RAZDOBLJA

6.1. Gradinske utvrde brončanog i željeznog doba

Seobe započete na prijelazu neolitika u eneolitik (kraj 4. i 3. tisućljeće pr. Kr.) postupno su tijekom brončanog doba dovele do preslojavanja neolitičkog stanovništva i oblikovanja indoeuropskog etnika, koji je tijekom željeznog doba ušao u završnu fazu dobivajući definirani kulturni i etnički profil (Iliri) i karakterističan tip naselja - gradine.²⁷² Iliri je naziv za heterogenu skupinu, konglomerat donekle srodnih naroda i plemena indoeuropske etno-lingvističke porodice o čijem podrijetlu postoje različita mišljenja.²⁷³ Indigene skupine u željezodobnoj kulturi prije rimskog osvajanja koje će ući u sklop provincije Ilirik su Panonci, Japodi, Liburni, Delmati i „Iliri“.²⁷⁴

Panonci su usvajali obrasce latenske (keltske) kulture pa ih (stanovnike Segestike) već Strabon (VII, 5, 2), a kasnije i Plinije (III, 148) smještaju između dviju latenskih skupina Tauriska i Skordiska na područje između Save i Drave. Japodi su bili značajna skupina sa središtem na području Like, ogulinsko-plašćanske visoravni i Gorskog Kotara, a vjerojatno su se rasprostirali šire do srednjeg toka Kupe i Une. Iako pokazuju zajednički kulturni identitet razvili su snažan regionalni pečat tako da pisani izvori razlikuju barem dva politička saveza, Transalpinske (onostrane) i Cisalpinske (ovostrane) Japode.²⁷⁵ Liburni su indigena skupina kulturno bliža sjevernoj Italiji i Istri nego ostalim skupinama. Živjeli su na sjeveroistočnoj obali Jadrana i otocima, na prostoru između rijeka Raše i Krke. Grčki ih pisani izvori povezuju s brojnim punktovima po Jadranu (uključujući otoke) i Picen na talijanskoj obali.²⁷⁶ Većina autora sklona je mišljenju o labavom savezu liburnskih zajednica, što se da izvesti iz podatka da su se u građanskom ratu neke našle na suprotnim stranama.²⁷⁷ Delmati su bili jedna od važnijih starosjedilačkih zajednica. Skupine koje su formirale delmatski savez nastale su na području željezodobne srednjedalmatinske i goričke kulture (srednja Dalmacija, Bosna i Hercegovina). „Iliri“ su nastanjivali prostor koji se pruža od lijeve obale Neretve prema

²⁷² M. Suić 2003, 84.

²⁷³ A. Stipčević 1983, 629; R. Katičić 1995b, 42; A. Domić-Kunić 2006, 15. Prema spomenutim autorima naziv „Ilir“ dovodi se u vezu sa zmijom koja je imala važnu ulogu u vjerskom životu skupine.

²⁷⁴ A. Benac 1973; M. Guštin – D. Božić – L. Bakarić 1984; A. Stipčević 1989, 27-30; R. Matijašić 2009, 34-40. Matičnim prostorom Ilira smatra se područje današnje Albanije i Crne Gore (Atintani, Partini, Haonci, Enhelejci, Taulanti, Albani, i mnogi drugi). Prema dostupnim podacima može se reći da su ilirska plemena bila organizirana u rodove (dekurije od 150 do 200 ljudi) i bratstva. Savez bratstava činio je pleme, dok je broj bratstava ovisio o veličini teritorija, broju članova i organizacijskoj strukturi plemena. Na čelu bratstva bio je *princeps*, koji je ulazio u sastav plemenskog vijeća kojem je rukovodio *praepositus*.

²⁷⁵ Apijan, *Illyrika* 16, 17, 21.

²⁷⁶ M. Šašel-Kos 2005, 183-186; R. Katičić 1995, 183 i d.

²⁷⁷ S. Čače 1982; Suić 1981, 107 i d.

današnjoj Dubrovačko-neretvanskoj županiji, crnogorskom i albanskom primorju do otoka Krfa, a u kontinentalnom dijelu istočnu Hercegovinu, Crnu Goru i Albaniju do Ohridskog jezera. U 1. tisućljeću prije Krista to se geografsko područje vezuje za kulturni krug Glasinac-Mati, a u antičkim izvorima na tom se prostoru spominju politički savezi Ilira (vjerojatno Mati) i Autarijata (Glasinac). Autarijati su se prema pisanim izvorima politički dezintegrirali nakon 300. god. pr. Kr.²⁷⁸

Ilirska plemena su zauzimala prostor na kojem se odvijala trgovina između Sredozemlja, egejskog bazena i središnje Europe, što je bilo presudno za daljnji tijek povijesti. Tim je prostorom prolazio i „jantarski put“ kojim je ta dragocjena roba dopremana sa sjevera Europe (obala Baltika) do egejskog bazena. Po uzoru na Grke već početkom 4. st. pr. Kr. pojedini vladari počinju kovati vlastiti novac (srebrni novac iz grada Damastiona),²⁷⁹ podižu gradove i postaju jaka politička i gospodarska zajednica.²⁸⁰ Sredinom 2. st. pr. Kr. gotovo cijeli teritorij ulazi u interesnu zonu Rimljana pri čemu je ilirsko ime izgubilo značenje etničke pripadnosti i pretvorilo se u zemljopisni pojam.²⁸¹

O razvoju društvenih struktura govore antički izvori, epigrafski spomenici i arheološki materijal. Ono što izvori opisuju kao „Ilirsko kraljevstvo“ danas se uzima s rezervom. Uglavnom je prihvaćeno mišljenje N. G. L. Hammonda, da je riječ o savezu kulturnih zajednica kojima je vladala trenutno najjača, čiji je dinast, prema Polibijevom izrazu *polydynastai* (V, 4, 3), u grčkim izvorima nazivan „kralj Ilira“.²⁸² Iz Polibijevih, Dionovih i Apijanovih izvješća iščitava se pokušaj usklađivanja interesa pojedinih zajednica i njihovih vođa s idejom o stvaranju centralizirane države po uzoru na helenističke monarhije, u čemu je prevagnuo interes pojedinih zajednica jer su se mnoge okrenule protiv Gencija i stale na stranu Rimljana, što je dovelo do podjele „kraljevstva“ 167. god. pr. Kr.²⁸³

Naselja su podizana na strateški povoljnim mjestima i onima koja su pružala gospodarske mogućnosti: iznad kraških polja, duž riječnih dolina i na obali mora iznad pitomih zaljeva i pogodnih luka. Utvrđena naselja gradinskog tipa imala su funkciju povremenih skloništa u slučaju opasnosti (*refugium*), mjesta trajne naseljenosti neke rodovske zajednice (*castellum*) i trajnog pred-urbanog središta šireg područja naseljenog raznim plemenima (*oppidum*). U njima su vjerojatno bili stacionirani kulturni objekti i stambene jedinice najvažnijih članova zajednice poput onih nastalih u mikenskoj civilizaciji, samo na

²⁷⁸ F. Papazoglu 1969, 69 i d; M. Šašel Kos 2005, 166 i d.

²⁷⁹ A. Stipčević 1989, 118 i d.; J. J. Wilkes 1992, 224-226. Na prostoru današnje Albanije novac kuju stoljeće kasnije, a Daorsi i Labeati od 2. st. pr. Kr.

²⁸⁰ O. Velimirović-Žižić 1966, 61 i d.

²⁸¹ R. Matijašić 2009, 33.

²⁸² N. G. L. Hammond 1966.

²⁸³ Opširno: D. Džino - A. Domić Kunić 2013, 72 i d.

nešto nižoj razini, i uspostavljeni zametci urbanog naselja vidljivi u fortifikacijama, trgovima, rasporedu stambenih jedinica, komunikacijama i nekropolama.

Prva funkcija gradina (refugij) nastaje kao nužnost uslijed nasilne penetracije novopridošlih skupina, zbog čega su odabirana prirodno zaštićena mjesta. Nisu bile trajno naseljavane već su predstavljale zaštićeni prostor u slučaju potrebe, a na nekima se nalazilo i kultno mjesto, humak na platou uzvišenja. Tijekom vremena neke gradine (kasteli) postaju trajno naseljene kao centri uže zajednice i u funkciji zbjega više manjih krvno povezanih zajednica i zadržavaju se sve do rimskog doba kao dobro branjene utvrde, s predispozicijama za razvoj u složeniji tip naselja.²⁸⁴ Raspadom rodovskog sustava nastaju teritorijalne općine, heterogene zajednice okupljene oko zajedničkog upravnog, gospodarskog, vojnog i kulturnog središta, opiduma.²⁸⁵ Najčešće je jedan od kastela iz predurbane faze prerastao u glavno središte mijenjajući se u skladu s novim potrebama i stječući attribute nužne za eventualno prerastanje u urbano naselje.

Smještaj gradinskih naselja uvjetovan je strateškim položajem, blizinom komunikacija (za nadzor i pristup), konfiguracijom terena i prirodnim bogatstvima kao osnovom gospodarstva. Cijeli je prostor bio nadziran mrežom gradina i gomila koje su raspoređene na svim strateški važnim točkama. To se može vidjeti na relativno dobro istraženim prostorima, kao što je onaj između Rijeke i Masleničkog ždrila, gdje gradine formiraju paralelne nizove od kojih je jedan na obalnom rubu Velebita, a drugi na otocima (obnovljen i nadopunjen u ranobizantskom dobu),²⁸⁶ odnosno na primjeru vijenca gradina koje nadziru Kaštelansko polje (uzduž planinske mase Opora, Malačke i Kozjaka), s paralelnim nizom na istacima i terasastim platoima na padinama Kozjaka i Mosora.²⁸⁷

Kamene gomile podizane iznad polja na vrhovima uzvišenja uvijek su u vezi s gradinama, a neke su i starije od njih, što se da zaključiti po nalazima datiranim uglavnom u brončano doba. Sve istaknutije točke u prostoru obilježene su gomilama. Velike i osamljene bile su vjerojatno grobovi diviniziranih pokojnika, moguće osnivača rodova, na kojima su se vjerojatno obavljali i neki rituali. Činile su dio fortifikacijskog sustava bilo kao kulturni (duše pokojnika čuvaju i nadziru prilaze i ulaz na gradine) ili strateški punktovi (promatračnice), a mogle su biti i u funkciji razgraničavanja prostora i naglašavanja prilaza.²⁸⁸

Pri naseljavanju povišenih položaja birani su oni s najboljim uvjetima za obranu i organizaciju naselja. Različite koncepcije obrambenih struktura uvjetovane su vremenom

²⁸⁴ Plinije, *Naturalis historia*, III, 142.

²⁸⁵ L. Mumford 1968, 31 i d.; M. Suić 2003, 84 i d.

²⁸⁶ M. Glavičić 2001, 203 i d.

²⁸⁷ Detaljan pregled gradinskih lokaliteta vidi kod A. Škobalj 1970, 122 i d.; I. Babić 1981, 32 i d.

²⁸⁸ I. Babić 1991, 38.

njihova nastanka, a manifestiraju u tehnici gradnje (*opus siliceum* u više manira), debljini bedema (2-10 i više metara) i toku perimetra koji je dijelom ili u cijelosti pratio prirodnu izohipsu uzvišenja. Prsten bedema pružao se u ravnoj ili izlomljenoj liniji, a ovisno o datostima terena mogao je biti kontinuiran i diskontinuiran. Diskontinuirane fortifikacije javljaju se u slučaju postojanja prirodne zaštite, kad je ulogu bedema preuzimao nepristupačan teren, npr. litica (Kužekino, Pećina, Kaštelina u Loparu i Kamporu i Trbušnjak na Rabu). Povremeno su bile potrebne dodatne intervencije, a manifestirale su se u gradnji nasipa na slabim strateškim mjestima (sjeveroistočni bedem Varvarije), podupiranju platoa, gradnji podzida (akropola u Lješju, Kuk iznad Senja) ili klesanju stijene koja je nosila konstrukciju bedema (Gradina u Ošanićima).

Ovisno o konfiguraciji terena gradine su bile oblikovane na stožastoj uzvisini, na sedlu (platau)²⁸⁹ ili kombinirano, a nalazile su se na apsolutnim visinama od oko 300 do preko 500 m, dok im se relativna visina kretala od 20-ak do preko 200 m.²⁹⁰ Veličina i oblik površine koju su zauzimale ovisili su (osim konfiguracije terena) o važnosti i povijesnom razvoju gradine. S obzirom na izrazito nepravilne oblike kao orijentir za određivanje veličine uzima se dužina perimetra i mogu se razlikovati manje (dužina perimetra do 500 m), srednje (perimetar dug od 500 do 1000 m) i gradine velike površine s perimetrom dužim od 1000 m. Tlocrt im je poligonalan ili neka varijanta kružnog (prstenasti). Poligonalne gradine najčešće su u obliku romba, pravokutnika, trapeza (Sušel kod Lukara, okolica Knina)²⁹¹ ili mnogokuta, a mogu biti i izrazito nepravilne (Samobor i Medun u Crnoj Gori). Kružni tlocrti (česti kod onih na stožastim istacima) mogu se približavati obliku kružnice (Pelginja na otoku Krku, Gornji gradac u Kolanu na Pagu, manji broj na prostoru između Trogira i Stobreča), mogu biti ovalni (Akrolissos), elipsoidni (Vrsnik kod Stoca), polukružni (većina na prostoru od trogirskog Malog polja na zapadu do Mosora na istoku), u obliku polumjeseca (Kuran na Ugljanu)²⁹² i rijetko spiralnog pružanja bedema u obliku tzv. puževe kućice (gradina Rakića umac kod Perkovića).²⁹³

Velik broj prapovijesnih fortifikacija pokazuje kontinuirani razvoj od najranijih suhozidnih sustava građenih od lomljenog vapnenca slaganog u masivne nasipe koji se povremeno javljaju od srednjeg brončanog doba (sudeći po brojnosti može ih se smatrati karakterističnim za gradine željeznog doba), preko suhozidnih konstrukcija s većim grubo lomljenim blokovima (krupnijim za paramente, a sitnijim za ispunu), da bi kroz mlađe

²⁸⁹ M. Glavičić 2001, 204 i d.

²⁹⁰ M. Suić 2003, 108.

²⁹¹ W. Buttler 1931, 183 i d.

²⁹² Š. Batović 1973.

²⁹³ M. Menđušić 2000, 211.

željezno doba došlo do promjene u gradnji fortifikacija primjenom klesanih blokova i uvođenjem morta kao vezivnog sredstva (rezultat pregradnji tijekom 1. st. pr. Kr.). Blokovi klesani u obliku paralelopipeda bili su uslojeni (prema potrebi klesani „na koljeno“), prednjih ploha bunjasto oblikovanih s unutarnjom i rubnom anatirozom, ali ima i primjera rustičnije gradnje poligonalnim blokovima u megalitskoj tehnici.

Gradine su uglavnom bile utvrđene jednostrukim suhozidnim bedemima od neobrađenog kamenja unutar kojih se pristupalo najprije jednostavnim, a kasnije složenim sustavima ulaza. Osim jednostrukih prstenastih, rjeđe se mogu sresti izvedbe višestrukog kružnog (trostruki prstenasti na gradini Kotelji na primoštensko-rogozničkom prostoru)²⁹⁴ ili polukružnog bedema (dva polukružna na Birnju i Markezinoj gredi).²⁹⁵ Poboljšavanje obrambenih karakteristika rješavalo se i „grudobranima“ uz vrata (gradine Okrubljak i Kremik), pojačanjima u ispuni na posebno osjetljivim mjestima kao što su poprečni zidovi (npr. Gradina u Rogoznici) ili oni paralelni s paramentima (npr. Stupinska glavica, gradine Kruglica i Okrubjak na primoštensko-rogozničkom prostoru)²⁹⁶ i postavljanjem kontrafora s vanjske strane (gradina Mali Jelinjak na grebašičkom području).²⁹⁷

Prema distribuciji unutarnjeg prostora bile su organizirane kao jednostruke (jednostavne) i višestruke (složene). Kod jednostavnih gradina utvrđeni prostor mogao je biti jedinstven ili dijatihizmama podijeljen u više po važnosti gradiranih dijelova na istoj ili različitoj razini.²⁹⁸ Kod složenih može se govoriti o nekoliko koncepcija. Jedna podrazumijeva dvojne gradine (Sv. Trojica zapadno od Starigrada),²⁹⁹ druga je nastala kao rezultat integriranja novih prostora postojećem utvrđenom gradinskom dijelu, kao što je podgrađe na padinama ili podnožju i trgovište (Kuk poviše Senja) i varijanta u kojoj su gradina i naseljeni prostor fizički odvojeni, ali funkcionalno jedinstveni (Gradina u Sv. Jurju i otočić Lisac).³⁰⁰ Često je najviši dio gradine bio posebno ograđen dijatihizmom kao središnja obrambena točka i odijeljen od terasasto oblikovanog podgrađa stambene i gospodarske namjene. Vrh glavice mogao je biti šiljast ili zaravnjen (npr. Stražbenica - Sv. Juraj, Čelinka - Žrnovnica) prilagođen konfiguraciji i veličini gradine. Najveće gradine (središta svoje *civitas*) mogle su biti komponirane i kao zaravnjeni plato, s jednim ili više prirodnih uzvišenja posebno

²⁹⁴ D. Glogović - M. Mendušić 2004, 213.

²⁹⁵ I. Babić 1991, 37.

²⁹⁶ D. Glogović - M. Mendušić 2004, 210 i d.

²⁹⁷ M. Mendušić 2000, 203.

²⁹⁸ M. Suić 2003, 109 i d.

²⁹⁹ A. Glavičić 1984, 19-20. Lokalitet Sv. Trojica udaljen 6 km zapadno od Starigrada je veliko prapovijesno naselje na podvelebitskom prostoru, dvojna gradina na vrhu i obroncima brijega s dominantnim položajem. Kompleks su činila četiri utvrđena platoa, od kojih je utvrđeni vrh sastavljen od dva platoa međusobno povezana suhozidnim bedemom na mjestima širokim 3-4 m.

³⁰⁰ M. Glavičić 2001, 207.

branjenih suhozidom, povezanih u jedinstven obrambeni sustav, kao što su Kuk - Senj i Drvišica - Karlobag, preteče rimskih urbanih naselja *Senia* i *Vegium*. Najviši dio gradine bio je osim u funkciji motrilišta (vizualna komunikacija omogućila je nadzor šireg područja) vjerojatno namijenjen i u kultne svrhe.³⁰¹

Smještaj gradinske dominante (funkcionalno središte naselja) također diferencira pojedina naselja. Obično je bila na nekom prirodnom ili umjetno izgrađenom uzvišenju, ali se mogla nalaziti i na ravnom (tumuli).³⁰² Dominanta je često locirana periferno ili uza sami bedem (Zvonigrad kod Pologa),³⁰³ a na nekim gradinama je zauzimala centralni položaj (Martinovića gradina) i bila posebno izdvojena dijahizmom (Gradina u Ošanićima).

Raspored unutarnjeg prostora i komunikacija kod većine gradinskih naselja uvjetovan je konfiguracijom terena neovisno o perimetru (centralni koncept ili primitivna varijanta ortogonalnog). Naselja s dužim kontinuitetom, prilagođavanjem novonastalim uvjetima pokazuju izvjesnu ovisnost o liniji perimetra i imaju koncentrično-radijalni raster ili im je glavna komunikacija podređena perimetru.

6.2. Tzv. megalitske fortifikacije protourbanog doba

U zreloj protourbanj fazi pod grčkim utjecajem neke gradine dobivaju bedeme (dijelom) izvedene u megalitskoj tehnici. Najranija primjena megalitske gradnje na promatranom području registrirana je na ilirskim utverdama duž priobalja i uz značajna raskršća putova u unutrašnjosti današnje Albanije u 6. i 5. st. pr. Kr. (npr. Gajtan, Marshej, Beltoje, Kalive, Zgerdesh),³⁰⁴ a nešto kasnije na protourbanim fortifikacijama Lješa, Rosuje, Dimala i Jerme.³⁰⁵ Trgovačkom aktivnošću i migracijama grčkog stanovništva megalitska gradnja se proširila sjevernije na prostore današnje Crne Gore (Medun, Risan, Budva, Ulcinj),³⁰⁶ Bosne i Hercegovine (Gradina u Ošanićima, Martinovića gomila u Hodovu, Gradina u blizini Prenja, Zvonigrad u Gornjem Pologu kraj Mostara)³⁰⁷ i Hrvatske (npr. Osor, Arba, Lergova gradina, Škrip).³⁰⁸

Za proučavanje i diferenciranje prapovijesnih i protourbanih fortifikacija (miješanje indigenih i klasičnih kulturnih dostignuća) od iznimnog značaja su utvrđena naselja koja nisu

³⁰¹ Za pregled gradinskih naselja na prostoru između Senja i Karlobaga vidi M. Glavičić 2001, 204 i d.

³⁰² M. Suić 2003, 109.

³⁰³ Z. Marić 1975, 105.

³⁰⁴ S. Islami 1971, 399.

³⁰⁵ F. Prendi - K. Zheku 1971, 191.

³⁰⁶ M. Kovačević 1996, 29; C. Praschniker - A. Schober 1919, 3 i d.

³⁰⁷ Z. Marić 2000, 40.

³⁰⁸ Z. Brusić 2000, 125 i d.; A. Faber - M. Nikolanci 1985, 9.

doživjela promjene u skladu s rimskom urbanističkom koncepcijom jer su u jednom trenutku napuštena i pripadaju uglavnom jednoj kulturi u relativno kraćem vremenu njezina razvitka, kao i ona koja su dosegla protourbanu fazu, ali nisu prerasla u gradska naselja. Škrip na otoku Braču, Gradina kod Ošanića u Hercegovini i Medun u Crnoj Gori su naselja s diskontinuitetom koja su došla u dodir s helenističkim utjecajima dosegnuvši protourbanu fazu usvajanjem megalitskog načina gradnje bedema, organizacije naseobinskog prostora, komunikacija, nekropola i trgova za okupljanje, i kao takva pomažu u distinkciji autohtonih protourbanih utvrđenih naselja od onih urbanih nastalih grčkom kolonizacijom i kasnijom rimskom intervencijom.

Škrip na otoku Braču

Brač je jedan od većih otoka uz istočnu obalu Jadrana na kojemu se prema dosadašnjim saznanjima nije razvilo urbano naselje u pravom značenju riječi. Na otoku je međutim postojao velik broj naselja iz prapovijesnog doba uključenih u trgovinu s Grcima (Vičja luka i Žaganj dolac)³⁰⁹ i italjskom obalom. Za vrijeme rimske uprave Brač je vjerojatno pripadao salonitanskom teritoriju,³¹⁰ no izgleda da je po pitanju urbanizacije ostao izvan interesne sfere Rimljana, jer nije evidentirano nijedno veće mjesto koje bi moglo imati status municipija. Postojeća, razvijenija ilirska naselja egzistirala su u novim uvjetima, no teško je precizno utvrditi na koji način i uz kakve promjene. Količina nalaza na otoku upućuje na postojanje manjih vikusa i pagusa, a koncentracija spomenika oko Škripa, blizina izvora vode, kamenolomi i radionice smješteni neposredno uz naselje su predispozicije za postojanje većeg naselja, tim više što su očuvani dijelovi impresivnih prapovijesnih bedema (najbolje očuvanih na zapadnoj strani), arhitekture, grobnih cjelina, natpisa i pokretnih nalaza.³¹¹ Razlog zašto Škrip u rimskom razdoblju nije evoluirao u grad vjerojatno je blizina Salone i carska uprava nad kamenolomom.³¹²

Brač se u izvorima rijetko spominje izuzev informacija vezanih za položaj i ime. Ime otoka prema A. Mayeru i P. Šimunoviću dolazi od mesapske riječi βρέντος (jelen) te je grčki naziv za otok *Elaphusa* prijevod ilirskog naziva za jelena.³¹³ Pseudo-Skilak u *Periplu* (23)

³⁰⁹ D. Vrsalović 1960, 64 i d.

³¹⁰ M. Zaninović 1977, 781.

³¹¹ A. Faber 1975, 97 i d.; H. Gjurašin 1983, 27; A. Faber - M. Nikolanci 1985, 1 i d.; M. Nikolanci 1989a, 99 i d.; H. Gjurašin 1990, 251 i d.

³¹² B. Kirigin 1979, 133; D. Vrsalović 1960, 86. To je vidljivo iz sadržaja triju natpisa: *CIL* III, 3096 kojega je Ninfama posvetio Q. Silvije Sperat, centurion I. kohorte Belgarum i curagens theatri, žrtvenika kojega su Jupiteru podigli T. Flavije Pompej, centurion III. kohorte Alpinorum Antoniniana curam agens fab. amphitheatri i Vibije Vibijan protecor consularis (B. Kirigin, 1979, 129 i d.) i natpisa posvećenog Herkulu (*CIL* III, 10107) od vojnika nepoznate jedinice koji je skrbio za izradu kapitela Licinijevih terma u Sirmiju.

³¹³ A. Mayer 1939, 145; P. Šimunović 2004, 30.

spominje otok κραταια što bi moglo odgovarati položaju otoka Brača, stoga Mayer vrši ispravak u BPATEIAI.³¹⁴ Polibije (I, 196) ga naziva *Brectia*, Plinije (III, 152) otok opisuje kao *capris laudata Brattia*, Ravenjanin (V, 24) *Brazia*, a Stjepan Bizantinac (*Byzantinae Historiae Scriptores*, 39, 1645-1711) spominje otok *Brettia* kojeg Heleni nazivaju *Elaphusa*, a drugi *Bretanide*. Kao *Bractia* nalazi se u Antoninovom itineraru (*Imperatoris Antonini Itinerarium*, 519, 4) i Peutingerovoj karti (IV, B 1).

O najstarijoj povijesti Brača podatci su skromni zbog slabe arheološke istraženosti i oskudnih podataka u izvorima.³¹⁵ Podatci iz djela D. Hrankovića „Opis otoka Brača“ iz 1405. god. inicirali su nastanak ideje o „grčkom gradu“ podignutom od strane stanovnika iz grada Ambracije („bi otok stoga nazvan Bracia“) koji narod zove *Scripea* (danas Škrip).³¹⁶ Cicarellijev prijepis Hrankovićeva navodno antičkog natpisa sa spomenom naseljavanja izbjeglica iz Salone i Epetija koji su obnovili staro naselje, razlog je održavanja pretpostavke o Škripu kao glavnom naselju na otoku. Kako je zagubljeni natpis nedavno pronađen, N. Cambi je argumentirano utvrdio da je riječ o falsifikatu, no teško je utvrditi u kojoj se mjeri sadržaj teksta natpisa oslanja na povijesne činjenice. Očito je da se autor referirao na pisanje Tome Archidakona o bijegu Salonitanaca i Epetina na otoke Šoltu, Hvar i Vis.³¹⁷ Ukoliko se uzme u obzir činjenica da su Grci osnivali naselja uz obalu, a ne dublje u kopnu, kao u slučaju Škripa, teško je održiva tvrdnja o njegovom grčkom podrijetlu, tim više što za nju nema arheoloških potvrda. Vjerojatno je riječ o ilirskom naselju kako je to pretpostavio D. Rendić-Miočević,³¹⁸ koje je zbog svog značajnog položaja moglo biti dio trgovačkog sustava koji je povezivao mikenski svijet s kontinentalnom Europom.³¹⁹ Međutim, ne može se negirati grčki utjecaj vidljiv na fortifikacijama, ritusu pokapanja u grobovima klesanim u kamenu živcu koji se zadržao i u doba rimske vlasti, te importu sitnih predmeta pronađenih tijekom istraživanja.³²⁰

Škrip je zbog svojih monumentalnih prapovijesnih bedema i arhitekture u svakom slučaju najznačajnije naselje na Braču u antičko doba.³²¹ Arheološka istraživanja počevši od

³¹⁴ M. Suić 1996, 199.

³¹⁵ Početci interesa za otok vežu se za D. Hrankovića bračkog kroničara (15. st.), autora djela „*Brattia Insulae Descriptio*“. Prošlost Brača u 17. st. otkriva V. Prodić, u 19 st. predmet je interesa A. Ciccarelja i R. Slovića, a kroz 20. st. istražuju ga F. Bulić, F. Radić, M. Vrsalović, I. Ostojić, D. Domančić, D. Vrsalović, A. Jutronić, C. Fisković, E. Marin, H. Gjurašin, A. Faber, J. Jeličić-Radonić, V. Kovačić i R. Bužančić. Posljednje veće istraživanje otoka obavio je tim stručnjaka u okviru projekta Jadranski otoci.

³¹⁶ A. Jutronić 1970, 18.

³¹⁷ Vidi N. Cambi 2013, 55 i d.

³¹⁸ D. Rendić-Miočević 1954, 92.

³¹⁹ B. Kirigin 1998, 41.

³²⁰ A. Faber - M. Nikolanci 1985, 27.

³²¹ D. Vrsalović 1960, 207. Tijekom srednjeg vijeka nestao je veći dio fortifikacija, a nakon naredbe bračkog kneza F. Badoera o zabrani rušenja i daljnje devastacije bedemi su dijelom ostali očuvani do danas.

sondiranja i istraživanja prapovijesnih bedema 1966. god. (M. Nikolanci),³²² zatim onih unutar sv. Duha iz 1991. god. (V. Kovačić i R. Bužančić) i recentnih u sklopu projekta Jadranski otoci, dokazuju naseljenost Škripa još od brončanog doba.³²³

Najstariji sloj datira iz ranog ili srednjeg brončanog doba što se da zaključiti po ostacima suhozidnog potpornog zida. U relativno kraćem vremenskom odmaku (u odnosu na najstariji sloj) došlo je fortifikacije naselja gradnjom megalitskih bedema što potvrđuju ostaci mikenske keramike, kako su utvrdila istraživanja u sklopu projekta Jadranski otoci,³²⁴ što je u kontradikciji s dosadašnjom tezom o kasnoželjeznodobnim bedemima.³²⁵ U helenističkom razdoblju (3.-1. st. pr. Kr.) došlo je do (barem jedne) intervencije na plaštu bedema koju potvrđuje antička građevina (*heroon*) inkorporirana unutar starijih glavnih vrata (čime je negiran glavni ulaz u grad), što implicira otvaranje novih vrata i prilagodbu prostorne organizacije naselja novonastalim okolnostima. Naselje je do kasnorepublikanskog doba vjerojatno funkcioniralo kao središte lokalne zajednice, da bi od ranog carskog doba (kad se konstituiraju municipiji), potpalo pod carsku upravu (zbog središnjeg položaja za eksploataciju kamena) čime nije preraslo u *civitas*, jer bi to prema Cambiju bilo u suprotnosti s carskom vlašću koju su provodili vojnici.³²⁶ Da mu se u razdoblju rimske vlasti značaj temeljio na blizini kamenoloma (Rasohe, Plate i Stražišće) potvrđuju žrtvenici i reljefi boga Herakla, zaštitnika kamenoklesara.³²⁷ U tetrarhijskom razdoblju, utvrđeni prostor je vjerojatno poslužio smještaju vojnika zaduženih za eksploataciju kamenoloma (organizacija branja i obrada kamena) i distribuciju gotovih proizvoda. Škrip je u srednjem vijeku bio utvrđeno naselje sa kaštelom i pojedinim, utvrđenim, vlastelinskim objektima.³²⁸

Stari Škrip je prapovijesna gradina poviše uvale Splitska, smještena na strateški povoljnom položaju s jedinim pristupom sa zapadne strane. Prilaz gradini je poprilično strm i vodi pored kamenoloma. Uz liniju bedema s vanjske strane otkriveni su predrimski i ranorimski grobovi, a istočno od kule Radojković locirana je kasnoantička nekropola. Unutar

³²² M. Nikolanci je 1966. god. od strane Arheološkog muzeja u Splitu vodio iskopavanja sjevernog bedema. Iskopavanje kompleksa „mauzoleja“ i studija topografije Škripa 1970. i 1973. god. zasluga je A. Faber (Arheološki institut, Zagreb). Nastavak istraživanja istočno od spomenute građevine nastavljen je iste godine pod vodstvom A. Rendića-Miočevića i B. Kirigina (Arheološki muzej u Splitu), a 1983. god. od strane Zavičajnog muzeja u Škripu H. Gjurašin istražuje kompleks antičke građevine i pretpovijesnu stratigrafiju naselja istočno od groblja.

³²³ A. Faber 1975, 97 i d.; B. Kirigin 1976; H. Gjurašin 1983, 27; G. Protić 1983, 20-21; A. Faber - M. Nikolanci 1985; Z. Stančić *et alii* 2004, 123.

³²⁴ B. Kirigin 1998, 40, gdje autor navodi komade „mikenske keramike u sloju koji odgovara gradnji velebnih škripskih bedema“.

³²⁵ A. Faber - M. Nikolanci 1985, 27.

³²⁶ N. Cambi 2013, 67.

³²⁷ Natpisi: *CIL* III, 3092, 10107; Vrsalović 1960, 84-85; Reljefi: D. Vrsalović 1960, 80-81; B. Kirigin 1979, 135 i d.; N. Cambi 2004, 240 i d., 247. Natpis *CIL* III, 15098 je posvećen Merkuru i još jednom bogu za kojeg se mislilo da je Herkul, što je u zadnje vrijeme upitno.

³²⁸ A. Faber - M. Nikolanci 1985, 28.

utvrđenog naselja pronađen je monumentalni heroon nastao u vremenskom rasponu 3.-1. st. pr. Kr.,³²⁹ ostatci velike cisterne za vodu, zatim terme, mreža komunikacija, veći broj epigrafskih spomenika, a prema jednom građevnom natpisu postojao je i hram posvećen Velikoj Majci (kod crkve sv. Duha na groblju).

Prapovijesna gradina bila je smještena na ovalnom zaravnjenom platou promjera stotinjak metara i omeđena monumentalnim bedemima građenim od megalitskih, pravilno oblikovanih blokova slaganih bez uporabe veziva. Do danas su ostali očuvani dijelovi plašta bedema na zapadnoj, sjevernoj i istočnoj strani. Na sjevernoj strani, na strmim padinama ispod bedema, vidljivi su ostatci površinskog otkopa kamena namijenjenog gradnji, čime se osim dobivenog kamena proširuje površina obrambenog sustava strmim skokovima litica, što je bilo uobičajeno za pretpovijesne fortifikacije.³³⁰

Bedem se pružao od kule Radojković u smjeru sjevera da bi nakon 28,60 m skretao prema istoku i nakon 50-ak metara bio prekinut „Malim vratcima“. Nastavlja se u blagom luku 76 m, prati zaravnjenu površinu i nestaje pod vegetacijom i gomilom kamenja (pril. 1-1).³³¹ Bedem nije temeljen izravno na litici, počiva na oko pola metra debelom sloju crnice s ostacima keramike iz brončanog i ranijeg željeznog doba nad kojim je nabacan sloj velikog kamenja. Kako se raniji kulturni sloj protezao izvan utvrđene površine u horizontalnoj stratigrafiji dozvoljeno je pretpostaviti da je ranije pretpovijesno naselje zauzimalo veću površinu.³³²

Fortifikacije su građene tehnikom emplekton od dva lica s ispunom, uglavnom od zemlje. Unutar ispune postavljani su dijatoni dugi preko 2 m, što znači da je ukupna širina mogla dosežati do 3 m što je s obzirom na (kasniju) arhitekturu nasjelu na bedem bilo nemoguće utvrditi. Prednje lice oblikovano je od monumentalnih blokova dugih 1 - 1,50 m i visokih 0,50 - 0,70 m, bunjasto oblikovanih, a anatroze gotovo da nema (sl. 1). Primjećuje se sklonost horizontalnoj izodomiji. Na duljem dijelu sjevernog poteza otkriven je originalni otvor u bedemu „Mala vratca“ kojem je očuvan istočni dovratnik građen od pažljivije priklesanih blokova. Izmjerena širina otvora iznosi 3,10 m, ali kako nije očuvan zapadni dovratnik ne može se tvrditi da je pouzdana. Glavna vrata (s očuvanim dovratnicima, segmentima praga i utorom za uglavljanje vrata) na zapadnom potezu, kasnije su negirana antičkom arhitekturom (heroon) čija su leđa blokirala ulaz (sl. 2).³³³

³²⁹ N. Cambi 2013, 61.

³³⁰ A. Faber - M. Nikolanci 1985, 7 i d.

³³¹ A. Faber - M. Nikolanci 1985, 7.

³³² A. Faber - M. Nikolanci 1985, 9.

³³³ A. Faber - M. Nikolanci 1985, 9.

Sl. 1. Prapovijesni bedem

Sl. 2. Heroon

Stariji bedemi (na koje su nalegli megalitski) su navodno bili dodatno učvršćeni što pokazuju ostatci kule suvremene s prapovijesnim bedemom otkrivenim ispod heroona („mauzoleja“).³³⁴ Spomenuta arhitektura (donja razina kule Radojković) dugo vremena se smatrala mauzolejom što je nedavno opovrgao N. Cambi smatrajući da se jedino može tumačiti kao heroon, građevina u kojoj su pohranjeni ostatci herosa (najčešće osnivača naselja) ili je bila namijenjena štovanju mitološkog junaka.³³⁵ Potvrda tomu je činjenica da su mauzoleji građeni unutar nekropola za razliku od heroona koji je imao više ulogu hrama smještenog u sklopu svetišta unutar ili izvan naselja. Heroon je postavljen na prag glavnih vrata stoga mu je dimenzija bila određena širinom ulaza (4 m) i slobodnim prostorom ispred (pril. 1-2).³³⁶ Prema konstrukciji i kompoziciji građevine i postojećim analogijama Cambi ga datira u vrijeme između 3. i 1. st. pr. Kr.³³⁷ Nad strukturom iz kasnohelenističkog razdoblja bio je podignut još jedan kat u tetrarhijskom razdoblju (građen manjim blokovima povezanim mortom) kojemu je svrha mogla biti nadzor radova u kamenolomu. Nad njom je dograđen novi kat (kula Radojković) fortifikacijske namjene u kasnom srednjem vijeku.³³⁸

Unutar utvrđene površine očuvalo se i antičko čvorište glavnih komunikacija, što ukazuje na podjelu prostora na četiri dijela, a jedan od njih (jugozapadni) vjerojatno je imao kulturno-javni karakter.³³⁹ Zasad su utvrđena dva javna prostora od kojih je jedan spomenuti ispred heroona, a drugi kod crkve sv. Duha na groblju gdje je nekad stajao hram Magne Mater blizu sjecišta glavnih komunikacija.

³³⁴ A. Faber - M. Nikolanci 1985, 12-13. Autori navode da su temelji „mauzoleja“ ukopani u stariju, ruševnu kulu.

³³⁵ N. Cambi 2013, 62.

³³⁶ Tlocrtna situacija preuzeta od A. Faber.

³³⁷ Pronađeni monumentalni grob u Amfipolu za kojeg se pretpostavlja da je vezan uz nekog od Aleksandrovih nasljednika također može poslužiti kao analogija za određivanje vremena gradnje, osobito po pitanju izvedbe svoda.

³³⁸ N. Cambi 2013, 64.

³³⁹ N. Cambi 2013, 58.

Škrip je prešao više razvojnih faza, od početne brončanodobne (željeznodobne?), preko helenističke, rimske, do srednjovjekovne. Od protourbanog naselja evoluirao je u središnje, helenističko naselje neke lokalne zajednice s razvijenom infrastrukturom. Naselje je imalo gradske elemente (bedeme, dvoja gradska vrata, agoru, hram, terme, heroona) i moglo je u vrijeme helenizma funkcionirati kao grad, no zasad nema nikakvih tragova koji bi potvrdili postojanje polisa s gradskom upravnom strukturom. Gradnja heroona unutar gradskih vrata, negira pretpostavku A. Faber i M. Nikolancija o prekinutom životu krajem 3. st. po Kr. (pretpostavljena datacija mauzoleja) jer nije riječ o mauzoleju, kako je to obrazložio N. Cambi, već o adaptacijama naselja nastalim uslijed novih okolnosti.³⁴⁰ Naselje je u tetrarhijskom razdoblju poslužilo smještaju carskih službenika zaduženih za eksploataciju kamena što je bilo u suprotnosti s mogućnošću municipalne uprave. Takva situacija je vjerojatno nastavljena do kraja antike zbog značaja kamenoloma u proizvodnji sarkofaga, pa kako nije formirana *civitas* to je moguće bio razlog nepostojanja ranosrednjovjekovne komune.³⁴¹

Gradina kraj Ošanića

Kontakti s mikenskom kulturom potvrđeni su i na prostoru današnje Hercegovine u okolini Mostara (bodež iz Gnojnice i nož egejskog tipa iz brončanog doba pronađen u Pologu),³⁴² a od kraja 4. st. pr. Kr. prostor istočne Hercegovine je bio uključen u helenistički kulturni krug kao njegov najsjeverniji ogranak.³⁴³ Infiltracija grčke kulture postala je intenzivnija nakon grčke kolonizacije Jadrana, a ključnu ulogu u tom procesu valja pripisati grčkom emporiju u Naroni (kasnije rimskoj koloniji) glavnom prometnom središtu odakle se širila mediteranska kultura prema unutrašnjosti Balkana.

Grčki utjecaj najviše se reflektirao na kulturu ilirskih Daorsa, najprije u sferi trgovine, a kasnije usvajanjem nekih aspekata privrednog života, materijalne i duhovne kulture.³⁴⁴ Daorsi su u početku nastanjivali prostor obiju obala Neretve, a kasnije uglavnom lijevu obalu

³⁴⁰ A. Faber - M. Nikolanci 1985, 10 i d. Autori građevinu smatraju mauzolejom i pretpostavljaju gradnju u 3. st.

³⁴¹ N. Cambi 2013, 67.

³⁴² B. Čović 1983, 118-119, 206-207. Glavna komunikacija bila je rijeka Neretva (Naron).

³⁴³ Z. Marić 1985, 47.

³⁴⁴ Z. Marić 1973b 109 i d.; 1975, 103 i d.; 1996, 18. Na području Tasovčića kod Čapljine pronađeno je brodogradilište za veće i manje brodove. Daorsi su bili glavni trgovački posrednici između helenističkog svijeta i unutrašnjosti današnje BiH. To potvrđuju novčići s natpisom Daorson, na kojima su osim mladog vladara, prikazani i brodovi. U traženju lokacija pogodnih za trgovinu i prenošenje helenističkih utjecaja u unutrašnjost, zanimljivi lokaliteti su Dubine u Doljanima kod Čapljine u kojima je pronađen respektabilan helenistički materijal i podvodni arheološki lokalitet Desilo u jugozapadnom dijelu Hutova blata s pronađenim fragmentima amfora iz 2. i 1. st. pr. Kr., dijelovima rebara dvaju brodova, pretpovijesnom keramikom i srednjovjekovnim arheološkim materijalom. Usp. S. Vasilj, 2012, 113 id.; Vasilj *et alii* 2011, 220.

i prema jugu Bišće Polje, Dubrave, Popovo, Stolac sa okolinom i Ljubinj³⁴⁵. Iako su teritorijalno zauzimali mali prostor u pisanim izvorima su dosta zastupljeni u kontekstu šire tematske cjeline.³⁴⁶ Njihova povezanost s helenističkim kulturno-civilizacijskim krugom manifestira se i u legendi o postanku Ilira (Apijanove Ilirike) prema kojoj su Daorsi potomci majke Daorthe, kćeri Ilirija (Ilirios).

Reprezentativan primjer infiltracije helenističke materijalne i duhovne kulture (elementi urbanizacije, arhitekture, skulpture) je kompleks poviše sela Ošanići, centar Daorsa (u literaturi zasad neargumentirano nazivan Daorson ili Daorsoi) smješten oko 3 km sjeverozapadno od Stoca.³⁴⁷ Naseljenost Gradine u Ošanićima potvrđena nalazima može se pratiti od ranobrončanog doba s kontinuitetom življenja tijekom željeznog doba,³⁴⁸ da bi u helenističkom razdoblju širenjem izvan centralnog prostora utvrđenog bedemima naselje dobilo neke odlike helenističkog grada prerastajući iz gradinskog u protourbani koncept.³⁴⁹

Gradina u Ošanićima je kao arheološki lokalitet identificirana i okvirno prezentirana krajem 19. st.,³⁵⁰ da bi se tek sredinom 20. st. ponovno aktualizirala djelovanjem Đ. Baslera koji je teren geodetski snimio i iznio rezultate istraživanja.³⁵¹ Prva sustavna arheološka istraživanja u trajanju od gotovo dva desetljeća, s prekidima, koncentrirana uglavnom na akropolu poduzeo je Z. Marić 1963. god.³⁵² Istraživanja usmjerena na Veliku gomilu na akropoli nastavljena su 1982. i 1984. god. pod vodstvom B. Marijanovića,³⁵³ a recentna na zaravni Banje, podgradinskom prostoru i istočnom pristupu megalitskom bedemu od strane B. Marijana 1988.-1991. god.³⁵⁴

Smještaj Gradine kraj Ošanića na strmom zaravnjenom uzvišenju 280 do 290 m nadmorske visine (relativna visina u odnosu na dolinu Bregave 220 m), na sjeverozapadnom završetku kraškog platoa čije se zapadne padine naglo ruše prema dolini potoka Radimlje, ukazuje na izniman strateški karakter. Antičko naselje izduženog oblika, pokrivalo je oko 700 dužinskih metara najzapadnijeg dijela platoa koji se pruža između Hrguda, Stoca i

³⁴⁵ I. Bojanovski 1988, 92.

³⁴⁶ Spominju ih Hekatej (130), Polibije (XXXII, 9, 18), Strabon (VII, 5, 6), Tit Livije (XLV, 266, 13), Plinije Stariji (III, 143), Apijan (II, X, 2) i Klaudije Ptolomej (II, 16, 8). Ime Daorsa nalazi se zabilježeno u osam varijanti: *Daorsoi* (Polibije), *Daorsei* (Livije), *Daorizoi* (Strabon), *Daoursioi* (Klaudije Ptolomej), *Darsioi* (Apijan i Hekatej, prema Stefanu Bizantincu), *Duersi* (Plinije Stariji), *Daversi* (natpis), *Daverzi* (natpis).

³⁴⁷ Z. Marić 1976, 256. Grčko ime grada *Daors[---]* Marić izvodi na osnovu natpisa na novčićima.

³⁴⁸ Z. Marić, 2004. Najstariji nalazi iz željeznog doba pronađeni na Gradini datirani su u drugu polovicu 8. st. pr. Kr. (ostatci protogeometrijskih i antičkih kasnogeometrijskih posuda), dok su fragmenti grčkih amfora i pitosa nešto mlađi i datiraju iz 6.-5. st pr. Kr.

³⁴⁹ B. Marijan 2011, 178.

³⁵⁰ K. Hörmann - V. Radimský 1892, 40 i d.

³⁵¹ Đ. Basler 1955, 79-94; 1971, 333 i d.

³⁵² Z. Marić 1973, 173 i d.; 1973a, 237 i d.; 1973b, 109 i d.; 1975, 103 i d.; 1977, 5 i d.; 1997, 79 i d.

³⁵³ B. Marijanović 1984, 11 i d.

³⁵⁴ B. Marijan 1999, 73 i d., 91; 2001, 7 i d.; 2005, 87 i d.; 2011, 177 i d.

Radimlje.³⁵⁵ Središnji dio naselja bila je gradina iz prapovijesnog razdoblja uglavnom preslojena u helenističkom dobu akropolom (političkim, kulturnim i vjerskim centrom kompleksa), utvrđena monumentalnim bedemima građenim megalitskim blokovima u tehnici *opus siliceum*.³⁵⁶ Bedemi su očuvani na istočnoj i sjevernoj strani, a može ih se pretpostaviti i na ostatku akropolskog prostora na temelju kratkog dijela na spoju sjevernog i zapadnog trakta i ostatka kraj stuba uz zapadni kut na spoju zapadnog i južnog poteza (pril. 2-1).³⁵⁷ Dva dosad registrirana stubišta služila su za komunikaciju s drugim dijelom kompleksa uglavnom stambeno-gospodarskog karaktera na podgradinskim terasama grebena iznad potoka Radimlja južno i jugozapadno od akropole. Osim stambenih jedinica, tu su bili gospodarski i javni objekti te prometnice.³⁵⁸ Iako je većina nalaza iz helenističkog vremena gotovo je sigurno da su bile u sličnoj funkciji i u prapovijesti.³⁵⁹ Ova dva dijela, naslijeđena iz prapovijesti, dugo su egzistirala kao jedinstvena nasebinska cjelina što je čest slučaj kod gradinskih naselja na istočnojadranskoj obali (npr. Martinovića gomila u Hodovu, Gradina u blizini Prenja i Zvonigrad u Gornjem Pologu kraj Mostara).³⁶⁰

Treći dio protourbane cjeline bio je plato Banje s agorom (124,5 x 98 m) nastao u helenističkom dobu kao privredno središte u kojem se odvijala glavna zanatske djelatnosti.³⁶¹ Većina nalaza je iz helenističkog kulturnog kruga, no utvrđeni su i neki pretpovijesni kulturni elementi (grobni humci) što ukazuje da je ovaj dio bio povremeno aktivan krajem željeznog doba.³⁶² Na poravnatom praznom prostoru (agori?) ispred „kiklopskog“ bedema vide se tragovi cik-cak bedema čija je funkcija vjerojatno poništena nastankom stambeno gospodarske cjeline Banje. Komunikacije usmjerene prema bedemu i „agori“ organiziraju prostor u 5 kvartova čime je naglašena uloga sjeveroistočne kule u pripremi obrambene taktike u slučaju napada (pril. 2-1). Aglomeraciji na Gradini pripada i

³⁵⁵ Đ. Basler 1955, 79.

³⁵⁶ I. Bojanovski 1988, 95; Z. Marić 1977, 32. Megalitski zid je očuvan u dužini od 46 m, širina mu je 4,20 m, a najviša očuvana visina cca 6,00 m.

³⁵⁷ Z. Marić 1977, 30. Marić spominje da se na lakše pristupačnim mjestima nalaze podzidi prvobitno visoki do 5 m.

³⁵⁸ A. Stipčević 1981, 29; Z. Marić 1977, 17; 1996, 8. Na liticama se kaskadno spuštaju podzidane terase s uglavnom velikim objektima u dubinu od preko 100 m u smjeru potoka. Stambeni kompleksi uglavnom komponirani kao objekti s malim dvorištem, pristupnim stubištem i gospodarskom zgradom terasasto su raspoređeni po grebenu s visinskom razlikom između najviše i najniže pozicioniranih od oko 150 m. Plato za njihovo podizanje širok 5-7 m nastao je gradnjom dvaju podzida od velikog klesanog kamenja i popunjavanjem prostora okolnim kamenjem i zemljom.

³⁵⁹ Z. Marić 1979, 23 i d.; N. Cambi 1993, 47.

³⁶⁰ Z. Marić 2000, 40.

³⁶¹ B. Marijan 2011, 182 i d. Plato se širio istočnije i sjeveroistočnije od monumentalnog bedema na površini od 15 ha. Raster komunikacija, slobodnih prostora, stambenih, gospodarskih ili sakralnih objekata pokazuje plansku kompoziciju navedenih elemenata te pruža „mogućnost urbanističkog promišljanja“.

³⁶² B. Marijan 2011, 184.

kamenolom u neposrednoj blizini s kojim bi mogla biti u vezi dva objekta na sjeveroistoku platoa.³⁶³

Akropolski prostor nepravilnog trapezoidnog oblika (max. dimenzije oko 106 x 60 m) dijatihizmom je podijeljen na dva dijela (istočni i zapadni), od kojih zapadni prema arhitektonskim ostacima ukazuje na kontinuitet sakralnog prostora.³⁶⁴ Osim megalitskog bedema (s dvije kule i sjeveroistočnim i jugozapadnim vratima) i dužeg poteza sjevernog bedema, unutar utvrđenog dijela (146 x 60 m) registrirani su ostaci infrastrukture (gradske komunikacije, cisterna), hram, svetište i ostali javni objekti.³⁶⁵ Gradnja novih objekata nije u cijelosti negirala prethodnu, prapovijesnu. Tako je na najvišoj točki, centru akropolskog prostora ostala Velika gomila, limitni *tumulus* (kasnije moguće zaravnjeni plato) u funkciji obrane (promatračnica) ili za pokapanje istaknutih članova zajednice (kultno značenje).³⁶⁶ Na sjeverozapadnom dijelu u podnožju Velike gomile nalaze se ostaci pravokutne građevine, moguće svetišta s granitnim kipom božanstva, čije je dijelove Z. Marić pronašao tijekom arheoloških istraživanja.³⁶⁷ Đ. Basler pak pretpostavlja da je riječ o svetištu Kadma i Harmonije, roditelja Ilirija, mitskog eponima Ilira.³⁶⁸ U istočnom dijelu su registrirani ostaci zida u dužini od 20 m, širokog 1 m nejasne namjene i velika cisterna za skupljanje kišnice. Zapadno od cisterne nalazilo se stubište za pristup donjim razinama, a uz vanjski rub akropole, prema provaliji, glavna komunikacija.³⁶⁹

Akropola je bila utvrđena bedemom (na istočnoj i sjevernoj strani) građenim od megalitskih blokova u tehnikama *opus quadratum* (rana faza) i *opus siliceum* izvađenim u obližnjem kamenolomu. Osobit značaj za proučavanje razvoja fortifikacija naseljenih cjelina ima istočni megalitski trakt (reprezentativan, najsolidnije izveden i najbolje očuvan), na krajnjim točkama ojačan naknadno interpoliranim četvrtastim kulama uz koje su postavljena dvojna vrata (jugozapadna su glavna). Pruža se u gotovo savršeno ravnoj liniji dugoj 63 m (uključujući kule), štiteći jedini pristup akropoli (T. I. a). Širina mu varira od 1,70-1,80 m, osim dijela u zapadnoj kuli gdje se javlja zadebljanje čime je širina povećana na 2,20 m.

Bedem je položen na pritesanu kamenu podlogu platoa, a maksimalna očuvana visina mu uz glavna vrata iznosi 6 m (originalno vjerojatno 7 m). Prema sjeveru se smanjuje zbog

³⁶³ B. Marijan 2011, 182. Stambene i obrtničke građevine uglavnom su zastupljene u kvartovima 2, 3 i 5, objekti zajedničke namjene u sektorima 1 (manji objekt za pijedestal) i 4 (cisterna i nekoliko grobnih humaka).

³⁶⁴ Velika gomila u središtu moguće je u startu bila u funkciji tumula s nekim fortifikacijskim ili kulturnim objektom kako smatra Marijan, no kasnije je mogla biti dijelom poravnata i tvoriti umjetnu terasu za podizanje nekog objekta što predlaže Marić.

³⁶⁵ N. Cambi 1993, 46-47.

³⁶⁶ M. Suić 1976, 67; Z. Marić 1977; B. Marijanović 1984, 20 i d.; N. Cambi 1993, 46; B. Marijan 2001, 11-12.

³⁶⁷ Z. Marić 1996, 27; 2000, 42.

³⁶⁸ Đ. Basler 1955, 93.

³⁶⁹ Đ. Basler 1956, 81 i d.

povišenog terena, tako da je po sredini bedem očuvan u visini do 5 m.³⁷⁰ Građen je od dva paralelna reda masivnih blokova, najčešće visokih 0,70 - 0,90 metra i dugačkih oko 1 m (nekolicina dostiže dužinu od gotovo 3 m), u tehnici *opus quadratum* (kao južni bedem Donjeg grada u Lješju). Dodirne plohe megalitskih blokova su ravne s unutarnjom anatirozom, prednje su bunjasto obrađene (izbočene od 15-ak centimetara), a unutarnja ploha neobrađena. Između blokova nema vezivnog materijala, svaki je položen u besprijeckorno horizontalan i vertikalni položaj (T. I. b). Slagani su s tendencijom horizontalnog uslojavanja uz manja odstupanja uzrokovana različitom debljinom blokova, s rijetkim spojevima na zub, dok su vertikalni rubovi često blago zakošeni. Dojam naglašene horizontalnosti potencira i izduženost blokova. Uz unutarnju stranu megalitskog bedema, prema Basleru, bila je podignuta promenada (šetnica) u svrhu ratnih operacija. Šetnica je građena drugačijom tehnikom (emplekton) od bedema uz koji nije konstruktivno vezana. Najprije su bila izgrađena dva lica od kojih je jedno prislonjeno uz unutarnje lice bedema, nakon čega je prostor između popunjen ubačenim kamenjem. Širina šetnice bila je na mjestima do 3 m, a dosegala je visinu (otprilike) do horizontale prijelazne fuge kad se na glavnom bedemu počelo graditi manjim blokovima vjerojatno u cilju oblikovanja grudobrana.³⁷¹ Marijan pretpostavlja širinu mogućeg grudobrana između 1,50 i 1,80 m, a maksimalnu očuvanu visinu 1,40 m (sl. 3).³⁷² Prilikom kasnijih istraživanja u cijelosti su otkopani i obrađeni samo uski dijelovi uz dvojna vrata te je došlo do različite interpretacije ovog trakta. Đ. Basler je opisao i donio crtež istraženog dijela (sl. 4) na kojemu se vidi dvojna struktura (nema razloga sumnjati u točnost crteža),³⁷³ na osnovu čega se da zaključiti da je riječ o dvije faze u gradnji. Starija je u tom slučaju gradnja megalitskog bedema, uz koji je u određenom trenutku mogla biti dograđena šetnica. Z. Marić i B. Marijan u svojim radovima ne diferenciraju dvije odvojene strukture, već govore o bedemu širokom 4,20 m, pri čemu stariju strukturu smatraju grudobranom. Nije isključeno da je originalni bedem dijelom ili u cjelini bio perforiran na najvišoj razini da bi funkcionirao kao grudobran, a dogradnjom šetnice poboljšana je obrambena učinkovitost i povećana ukupna širina fortifikacije preko 4 m.

³⁷⁰ Pretpostavljena visina određena je s obzirom na šetnicu (horizontalnu hodnu liniju za strijelce na vrhu bedema) na unutarnjoj strani i tri reda tanjih kamenih blokova sa vanjske strane, koji tvore grudobran.

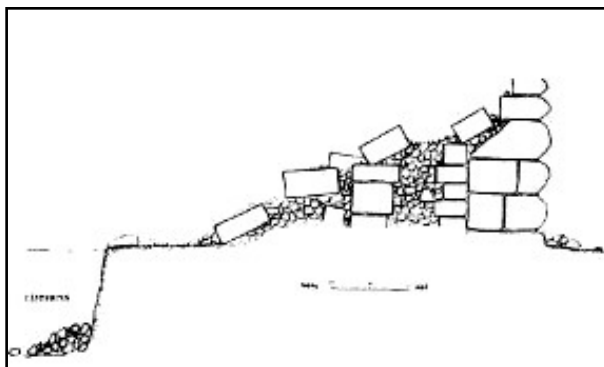
³⁷¹ Đ. Basler 1956, 82.

³⁷² Z. Marić 1977, 32.

³⁷³ Đ. Basler 1956, 85.

Sl. 3. Prijelazna fuga na bedemu

Sl. 4. Presjek bedema po Đ. Basleru

Kule su naknadno usadene u bedem (kao i vrata) i građene istom tehnikom, a kvalitetu izvedbe zahvata potvrđuje ista visina blokova uslijed čega im se poklapaju fuge ostavljajući dojam istovremenosti (T. I. c). Manja odstupanja na zapadnoj kuli mogla su nastati iz tehničkih razloga. Četvrtaste šuplje kule građene od dva reda blokova, vanjskih dimenzija 10 x 10 m, usadene u plašt bedema u dubini od otprilike jednog metra naglašavaju osjećaj reprezentativnosti cijelog fortifikacijskog trakta,³⁷⁴ a naglašena vertikalna, uglađena, rubna anatiroza (široka 0,90 m) na kulama pridonosi estetskoj dimenziji. Unutarnja lica blokova u kulama ostala su neobrađena, moguće za učvršćivanje zidova, a istureniji blokovi su mogli poslužiti kao nosači gornjeg nivoa, terase zaštićene grudobranom na vrhu kule. Visina im se vjerojatno poklapala s visinom megalitskog bedema uz vrata čime je pretpostavljena visina jugozapadne mogla iznositi 7 m (očuvana je u visini od 3,20 m). Sjeveroistočna kula i nastavak bedema vjerojatno su uslijed povišenog terena bili nešto niži (5,50 m).

Dvoja gradska vrata su naknadno dograđena kao i kule, vjerojatno istovremeno sudeći po načinu izvedbe (pril. 2-2). Arhitektonska shema vrata svojstvena helenističkoj megalitskoj gradnji im je identična, a koncipirana su kao koridor omeđen s četiri dovratnika, zatvoren drvenom platformom šetnice. Prednji dovratnici povezani međusobno šiljastim lukom (također i stražnji) oblikuju šupljinu izdužene forme sa šiljastim lučnim završetkom. Uporaba šiljastog luka nad širokim rasponom između dovratnika ulazne šupljine je biološki izbor iz konstruktivnih razloga čime je osigurana stabilnost i rasterećenje nosača nad vratima.

Sklop glavnih gradskih vrata (širina prolaza i dubina nadvratnika), tj. koridor, zauzima prostor 4,40 x 4,20 m. Na njemu su registrirane barem dvije faze gradnje, od kojih se druga može povezati s obnovom nakon ozbiljne devastacije nastale uslijed ratnih

³⁷⁴ N. G. L. Hammond 1967, 585. Autor ovakav tip kula s dva reda blokova bez ispune, što je registrirano još u Jermi (ANTIFONEQN, *Antigoneia*) i u Butrintu, vezuje uz vrijeme Pira (297.-272. god. pr. Kr).

operacija.³⁷⁵ Rekonstrukciju starije izvedbe glavnih vrata omogućuju očuvani dovratnici s počecima lučnih nadvratnika i istočna vrata očuvana u izvornom obliku. Najveća visina otvora prema zakrivljenosti očuvanog dijela lučnog nadvratnika iznosila je 5 m. Između prednjih dovratnika očuvan je prag (3,90 x 0,60 x 0,50 m) s utorima za uglavljivanje osovine vratnica čiji raspon svjedoči o monumentalnosti glavnog ulaza. Vrhunska obrada blokova uz vrata i nadvratnike pokazuje sličnost s megalitskim bedemom, pa se može zaključiti da su ugrađena u relativno kratkom vremenskom odmaku. Blokovi su bunjasto oblikovani s naglašenom rubnom anatirozom, izuzev najviših blokova dovratnika (baza luka), lukova i prostora između prednjih i stražnjih dovratnika, s potpuno ravnim površinama okrenutim prema unutrašnjosti vrata (T. I. d). Vanjsko lice blokova na plohama između prednjih i stražnjih nadvratnika obrađeno je vrlo pažljivo, a samo na nekolicini oblikovane su blago izbočene bunje u obliku nepravilnog četverokuta.³⁷⁶ Širina rubne anatiroze (na bunjasto oblikovanim blokovima) mjeri 10-ak centimetara, a sastavni bridovi na ravnim blokovima, savršeno obrađeni dljetom, ostavljaju dojam da su rezani. U drugoj fazi se, nakon uništenja originalnog ulaza, uz unutarnji zid jugozapadne kule dogradila puna pravokutna struktura od velikih, grubo oblikovanih blokova s ispunom od nabacanog kamenja s dva ugrađena dovratnika. Razlika u tehnici gradnje bedema i dograđene strukture za fiksiranje vrata potvrđuje da nisu istodobna. Istom zahvatu se može pripisati i dogradnja novog prednjeg dovratnika (na suprotnoj strani ulaza) položenog na prag uz originalni dio vrata čime je reducirana širina prolaza.

Istočna vrata (33 m udaljena od glavnih), očuvana u izvornom obliku, zbog konfiguracije terena bila su povišena 1,50 m u odnosu na glavna, a zauzimala su i nešto manji prostor. Postavljena u blizini sjeveroistočne kule i namijenjena komunikaciji u mirnodopskim uvjetima, bila su veoma značajna za pripremu obrambene taktike u vrijeme napada.³⁷⁷ Po koncepciji su identična glavnima u originalnoj izvedbi. Imala su četiri dovratnika koja su oblikovala koridor (3,50 x 4,20 m), a raspon prednjih dovratnika određivao je širinu vrata (2,60 m). Između prednjih dovratnika otkriven je prag s utorima za uglavljivanje osovine dviju vratnica, a između unutarnjih nije registriran kao i u slučaju glavnih vrata. Da su vrata naknadno probijena dokazuju pojedini blokovi megalitskog zida prilagođeni konstrukciji dovratnika. Dovratnici su bunjasto oblikovani, osim plohe okrenute prema unutrašnjosti vrata, a plohe koridora i očuvanog dijela luka pažljivo obrađene kao i na glavnim vratima. Ostatci

³⁷⁵ Z. Marić 1977, 11 i d. Unutarnje lice kule, šupljina glavnih vrata i unutarnja strana megalitskog bedema pokazuju tragove značajnih oštećenja nastalih uslijed izloženosti visokoj temperaturi, a da je riječ o požaru potvrđuju debeli sloj (0,50-0,60 m) ugljena i pepela, brojni željezni klinovi i dijelovi željeznih okova.

³⁷⁶ Z. Marić 1977, 8 i d.

³⁷⁷ B. Marijan 1996-1997, 33.

baze luka ukazuju na šiljasti završetak otvora kao i kod glavnih vrata s razlikom što su bila nešto niža, jer je visina vrata od praga do vrha luka iznosila 3,80 m.³⁷⁸ Ostaje otvorenim pitanje načina zatvaranja gornje plohe nad koridorom. Marijan kao rješenje predlaže platformu za vojnike koja bi se nastavljala na onu detektiranu na dijelu bedema uz glavna vrata³⁷⁹

Željezni klinovi, željezni i brončani okovi pronađeni u pepelu uz glavna vrata potvrđuju da su vratnice bile drvene, a na osnovu presavijanja klinova može im se odrediti debljina od desetak centimetara i pretpostaviti moćan zasun s unutarnje strane. Sličan materijal nije nađen uz unutarnje dovratnike te se ne može tvrditi da su uz prednje postojale stražnje vratnice.³⁸⁰

Cijela je sjeverna strana akropole bila zaštićena bedemom koji se otprilike na polovici ukupne dužine blago lomi prema zapadu (unutarnjem akropolskom prostoru). Sjeverni trakt započinje od sjevernog kuta sjeveroistočne kule i nakon 106,5 m pod pravim kutom skreće prema jugoistoku, ali se nakon 8 m gubi u platou akropole. Širina mu se zasad ne može precizno utvrditi, a može se pretpostaviti da je iznosila oko 2 m. Na mjestu skretanja u smjeru jugoistoka nalaze se stube kojima se spuštalo u podgradinski prostor i ostatak kuta bedema koji je moguće štiti ostatak akropolskog prostora na strmom obronku. U podnožju stuba vide se ostatci manjeg zida (bedema?)³⁸¹ koji se gubi u provaliji (T. I. e) i logično je pretpostaviti postojanje nekog oblika fortifikacije i oko podgradinskog prostora, no velik stupanj devastacije onemogućuje potvrdu spomenutog. Sjeverni potez nije nastao istodobno što je moguće potvrditi značajnom razlikom u tehnici gradnje. Prvi dio (od istočne kule) dug 58 m građen je tehnikom *opus siliceum* (druga manira), od većeg grubo pritesanog kamena nepravilnog oblika, različitih veličina bez horizontalnog uslojavanja. Drugi dio počinje blagim lomom prema unutra i pruža se u dužini od 48 m. Imao je dva lica građena tehnikom *opus quadratum*, od pravilno oblikovanih blokova prosječne dužine stranica 0,50-0,60 m. Blokovi su pritesani s pet strana dok je unutarnja ostala neobrađena. Vrlo uski prostor između dva paralelna zida možda je bio ispunjen sitnijim kamenjem, ali se to ne može tvrditi.³⁸²

Prostor akropole bio je podijeljen poprečnim bedemom (dijatihizmom) na dva dijela. Dijatihizma je nešto šira od ostatka bedema, 2,40 m s laganim pregibom u razini „tolosa“. Građena je tehnikom *opus siliceum* (prva manira) od dva lica s ispunom. Blokovi su različitih

³⁷⁸ B. Marijan 1996-1997, 19 i d.

³⁷⁹ B. Marijan 1996-1997, 32, plan 5.

³⁸⁰ Z. Marić 1977, 33.

³⁸¹ Đ. Basler 1956, 81.

³⁸² Đ. Basler 1956, 80.

veličina i oblika bez anatroze, a šupljine nastale zbog nepravilnosti blokova popunjene su sitnijim kamenjem. Razlog njene gradnje i vrijeme nastanka zasad nije utvrđeno.

Ispred megalitskog bedema izranja ispod jugozapadne kule suhozidni bedem u izlomljenoj cik-cak liniji i pruža se u smjeru sjeveroistoka postupno se udaljujući od njega. Na izlomljeni bedem nastavljaju se lučni grudobrani, jedinstvena obrambena struktura vjerojatno u jednom povijesnom trenutku u funkciji protihizme. U kakvom su odnosu bila ova dva bedema moglo bi se zaključiti na osnovu njihove gradnje. Vidljivo je da nisu istodobna, a logično je pretpostaviti da je izlomljeni bedem nastao ranije u funkciji obrane starije aglomeracije (gradine), što pokazuje tehnika gradnje i njegov zapadni dio preslojen gradnjom megalitskog bedema, da bi u helenističkom dobu (prije izgradnje na Banjama) ostao u funkciji protihizme. Ukupna dužina pretpostavljene protihizme iznosi 78 m, širina cik-cak bedema 1,35 m, a grudobrana između 1,20 i 2 m. Oba dijela su građena istom tehnikom *opus siliceum* prva manira, od dva lica izvedena manjim (rjeđe velikim) grubo pritesanim blokovima i ispunjene od manjeg ubačenog kamenja. Očuvana visina doseže 0,40-0,70 m, a prema razrušenom materijalu uz njega mogla je mjeriti do 1,50 m.³⁸³ Grudobrani su očuvani u visini 0,30 do jednog metra. Prostor između megalitskog bedema i ove strukture (protihizme) imao je prilaz zatvoren vratima uz jugozapadnu kulu formirajući tako propugnakul u cijeloj dužini megalitskog bedema.

Naselje sa „stanovitim karakteristikama grada“³⁸⁴ nastaje krajem 4. i početkom 3. st. pr. Kr., doživljava kulminaciju tijekom 3. i 2. st. pr. Kr. da bi prestalo sa životom sredinom 1. st. pr. Kr. kad je do temelja spaljeno i uništeno te nije ponovo revitalizirano.³⁸⁵ Iako su od 167. g. pr. Kr. Daorsi bili saveznici Rima, na Ošanićima nije pronađen materijal koji bi ukazivao na rimski kulturni utjecaj.

Pišući o Gradini na Ošanićima Basler je naglasio grčki karakter megalitskog bedema demantirajući navode Hormanna i Radimskog o rimskom naselju. Kao potvrdu iznio je između ostalog fragmente krovnog crijepa ne ulazeći u njihovu tipološku analizu. Kompleks Gradine u Ošanićima u organizaciji prostora i tehnikama gradnje pokazuje srodnost s utvrđenim gradovima nastalim pod grčkim utjecajem, a najviše sličnosti ima s Lješom, što se očituje u podjeli na povišeni utvrđeni akropolski prostor i podgrađe na terasastim padinama te odvajanje pojedinih dijelova dijatihizmama. Zajednički im je koncept glavnih vrata i na njima primijenjene tehnike. Najstariji dio bedema u gradu Lješju pruža se u izlomljenoj liniji kao i

³⁸³ Đ. Basler 1956, 83 i d.

³⁸⁴ N. Cambi 2002, 28.

³⁸⁵ Z. Marić 1996, 29, smatra da su odlazak Vatinja iskoristili Delmati napavši rimske ilirske saveznike, tako da je 44./43. god. pr. Kr. napadnut i do temelja spaljen centar Daorsa.

„protihizma“ na Gradini. Još jedna dodirna točka je gradnja monumentalnog bedema unutar starije fortifikacije ostale u funkciji protihizme što je evidentirano na akropoli *Akrolissos*.

Najstariji otkriveni sloj iz prapovijesnog razdoblja sudeći po tehnici gradnje, mogao bi biti bedem u izlomljenoj liniji i dijatihizma građeni na isti način kao najstariji dio bedema na akropoli *Akrolissos* i kratki potez ispod akropole u Lješiu datirani u 6. st. pr. Kr. Gradnjom megalitskog bedema bez kula s ulazom na mjestu kasnijih monumentalnih vrata reducirala se ranije utvrđena površina akropole, a stariji bedem je moguće ostao u funkciji protihizme. Gradnja megalitskog bedema je po svemu sudeći nastala krajem 4. st. pr. Kr. Dogradnja kula i vrata uz njih prema izvedbi nisu vremenski previše udaljena, a gradnju s dva reda blokova bez ispune, što je registrirano još u Jermi (*Antigoneia*) i Butrintu, Hammond vezuje uz vrijeme Pira (297.-272. god. pr. Kr).³⁸⁶ U Grčkoj, Albaniji, Italiji, Dalmaciji i Crnoj Gori slične kule i bedemi datirani su najčešće u 4. i 3. st. pr. Kr.³⁸⁷ Nastanak stambeno-gospodarskog predgradinskog dijela Banje zasad nije moguće vremenski odrediti, a logično je pretpostaviti vremenski okvir između 3. i 2. st. pr. Kr. kad je naselje bilo na vrhuncu. Redukcija glavnih vrata i dogradnja dovratka moguće je nastala sredinom 2. st. pr. Kr. uslijed povećane opasnosti od upada Delmata.

Veći dio fortifikacija građen je sustavom dvaju paramenata s ispunom u tehnici *opus siliceum* u više manira. U prvoj maniri izvedena je dijatihizma, grudobrani i zid u izlomljenoj liniji (dijelovi izvedeni u drugoj maniri), u drugoj istočni dio sjevernog bedema, a u četvrtoj maniri šetnica uz megalitski bedem, zapadne podzide, one uz oba stubišta i glavnu komunikaciju na akropoli. Struktura s dovratnicima prislonjena uz unutarnje lice jugozapadne kule ostavlja dojam da je podignuta od spolija kiklopskog bedema upotrijebljenih nakon devastacije dijela s originalnim dovratnicima s laganim s manje pažnje, a vidi se i nelogičnost njihove postave jer su na jednom dijelu izrazito manji blokovi postavljen ispod iznimno velikih.

Osim tehnike *opus siliceum* prisutna je i tehnika *opus quadratum* izvedena u dvije varijante. Tako su zapadni dio sjevernog bedema i megalitski bedem s kulama građeni od dva paralelna zida bez ispune, s razlikom što blokovi sjevernog bedema teže kvadratnoj formi (kubusi), a megalitskog izduženoj (kvadri) s naglašenom spojnom i rubnom anatirozom. Oba poteza nisu dosljedno poštivala tehniku gradnje, stoga se može govoriti o njoj ranoj primjeni. Unutarnji dio vrata (dovratnici i ploha između njih na izvornom ulazu) u cijelosti

³⁸⁶ N. G. L. Hammond 1967, 585.

³⁸⁷ R. Hope Simpson - J. F. Lazenby 1970, 50, 73; F. G. Maier 1958, 24, 25; F. Prendi - Dh. Budina 1972, 31; S. Islami 1972, 235; Dh. Budina 1971, 311 i d.; F. Prendi - K. Zheku 1972, 249-264; H. Ceka 1963, 125, 141; C. Praschniker - A. Schober 1919, 5 i d.

poštuju pravila gradnje u tehnici *opus quadratum*, savršene obrade lica i spojeva među blokovima. Primjena različitih tehnika i njihovih izvedbi upućuje na više faza u gradnji fortifikacija, što se vidi i na izvedbi glavnih vrata. Jugozapadni dio vrata svjedoči o devastaciji originalnog ulaza i obnovi uslijed koje je došlo do promjene osnovne koncepcije. Događen je dio uz unutarnje lice kule i uz prednji originalni dovratnik čime je znatno reducirana širina ulaza i promijenjen izgled. Originalno su vrata bila nadsvođena šiljastim lukom, a nakon obnove luk je vjerojatno kamenom gredom bio odsječen od vertikala i zatvoren blokovima čime su vrata dobila pravokutan oblik kako je to Marić pretpostavio na temelju zatečene situacije. Kao analogija za određivanju vremena gradnje starijih vrata mogu poslužiti ostatci utvrđenja *Termessos* (Pisidija)³⁸⁸ u Turskoj i *Thisbe* (Beocija) u Grčkoj.³⁸⁹ *Termessos* ima vrata približno iste visine kao ova na Gradini s razlikom što se nalaze između dvije kule. Imaju isti raspored dovratnika koji formiraju koridor, monolitni kameni prag s uzdignutim prednjim dijelom i utorima za vratnice te dva luka sa šiljastim spojem u sredini. Sličnost je iznimna stoga ih je moguće smjestiti u isti vremenski okvir i utvrditi zajedničko podrijetlo u Grčkoj. F. E. Winter ovakav tip ulaza pripisuje kraju klasičnog i početku helenističkog doba. Sličnost s bedemom grada *Thisbe* je prisutna u tehnici izvedbe bedema s kutnim kulama i načinu povezivanja dviju struktura gdje im se svaki drugi red organski povezuju što odgovara spoju dovratnika sa plohom između njih i „kiklopskim“ zidom. F. G. Maier nastanak bedema i kula *Thisbe* smješta u vremenski okvir između zadnje četvrtine 4. st. i prve četvrtine 2. st. pr. Kr. Novija istraživanja gradskih fortifikacija u Albaniji idu u prilog pretpostavljenoj dataciji u raspon od 4. do prve polovine 2. st. pr. Kr. D'Irmaj (Gramsh) ima gradska vrata u megalitskom bedemu (bez kula) gotovo istog oblika s dovratnicima i šiljastim lučnim završetkom.³⁹⁰

Osim Gradine u Ošanićima značajniji lokaliteti nastali pod grčkim utjecajem, nažalost gotovo neistraživani su: Martinovića gomila u Hodovu, Gradina u blizini Prenja i Zvonigrad u Gornjem Pologu kraj Mostara.³⁹¹ Martinovića gomila ima povijest sličnu Gradini u Ošanićima, s kontinuitetom od brončanog preko željeznog do helenističkog doba, kad nastaje megalitski obrambeni zid nastao pod utjecajem grčkog graditeljstva.³⁹² Ima sličnu shemu u prostornom rasporedu - akropolu sa središnjim tumulom, podgradinske terasaste padine, obrambeni bedem s istočne strane i prostor na istočnoj strani sličan predakropolskom na Gradini (Banje). Najveći dio bedema na strmim padinama pruža se u izlomljenoj liniji,

³⁸⁸ F. E. Winter 1971, 257 i d.

³⁸⁹ F. G. Maier 1958, 17, 25.

³⁹⁰ F. Prendi - Dh. Budina 1972a, 30, 31, 53.

³⁹¹ Z. Marić 2000, 40.

³⁹² B. Marijan 1999, 80.

uglavnom izveden od neobrađenih kamenih blokova složenih u nepravilne redove (*opus siliceum*, prva manira), izuzev središnjeg dijela uz tumul (vjerojatno mjesto ulaza na akropolu), gdje je građen od poligonalnih pomno oblikovanih blokova (*opus siliceum*, treća manira).³⁹³ Gradina u Prenju ima sličan model, na istočnoj strani bedem u cik-cak liniji građen od neobrađenih kamenih blokova složenih u nepravilne redove i tumul.

Zvonigrad ima istaknut položaj tipičan za prapovijesna naselja, utvrđen je monumentalnim bedemom s limitnim tumulom na najvišoj koti. Bedem na južnoj, strmijoj strani ima izlomljeno cik-cak pružanje dok je na zapadnoj, pristupačnijoj strani izveden u dvije varijante tehnike *opus siliceum*. Sjeverni dio oblikovan je od lica građenih od poligonalnih blokova i paralelopipeda pravilno okresanih s vanjske strane (treća i četvrta manira) i ispunje od sitnijeg kamena. Segment na prvim dijelovima strmine podsjeća na ošanički s nešto nespretnijom izvedbom (četvrta manira), blokovi su nepravilnije forme s pokušajem horizontalnog uslojavanja nedosljedno provedenog, a anatroza samo na velikim blokovima pomno oblikovana poput onih na Gradini u Ošanićima.³⁹⁴ Sličan arheološki materijal otkriven je na sva tri spomenuta lokaliteta.³⁹⁵ Osim ostataka megalitskih bedema pronađeni su i mnogobrojni fragmenti amfora i *gnathia* keramike.³⁹⁶

Medun (*Meteon*)

Značaj regije oko Skadarskog jezera nastanjene tijekom dugog prapovijesnog vremena ilirskim plemenima (sigurno prisutni Dokleati i Labeati) potvrđen je arheološkim i povijesnim izvorima. Geografski položaj i trgovački odnosi Labeata s grčkim kolonijama Epidamnom (Dirahijom) i Apolonijom (Pojane u Albaniji) uvjetovali su ranu infiltraciju helenističke kulture na ovom prostoru, a slojevito kulturno i duhovno nasljeđe može se pratiti i tijekom rimske dominacije te kroz srednji vijek. Na osnovu antičkog imena Skadarskog jezera *Lacus Labeatis* može se pretpostaviti uži životni prostor Labeata s najvažnijim centrima Skadrom (*Scodra*) i Medunom (*Meteon*).

U literaturi je uglavnom prihvaćeno mišljenje da je *Meteon* ilirsko (labeatsko) naselje, udaljeno nekih 9 km zračne linije sjeveroistočno od Podgorice, danas poznato kao Medun. Nalazi se na strateški važnom položaju, dominantnoj točki na najvažnijoj prirodnoj prometnici odakle je nadziran prolaz od podgoričke ravnice prema kučkim planinama (između zetsko-skadarske kotline i kosovsko metohijske oblasti), pa nije neobično da se u srednjem

³⁹³ B. Marijan 2011, 37.

³⁹⁴ B. Marijan 2011, 40.

³⁹⁵ B. Marijan 1989, 61-69.

³⁹⁶ S. Vasilj *et alii* 2011, 55. Osim keramike *gnathia* tipa otkriveni su bradavičasti kantari, zlatni i srebreni nakit, različita oružja i oruđa.

vijeku smatrao ključem obiju Zeta.³⁹⁷ Takav položaj vjerojatno je bio presudan u oblikovanju proto-urbanog naselja i kasnije pred-urbanog centra ilirske aristokracije nastalog u okviru utjecaja helenističkog kulturnog kruga kojim je područje Crne Gore bilo zahvaćeno od 4. st. pr. Kr.³⁹⁸ Medun nije arheološki sustavno istraživano, a visok stupanj devastacije, nastao kao rezultat prirodnih procesa i ratnih operacija u nizu stoljeća koja su uslijedila, zasad ne omogućuje potvrdu kontinuiteta života tijekom rimskog doba i ranog srednjeg vijeka. Imajući u vidu izniman strateški položaj Meduna i značaj potvrđen od srednjeg vijeka i kasnije u vrijeme Turaka, teško je zamisliti da nije imao važnu ulogu i u rimskom razdoblju tim više što ga spominje Anonimni Ravenjanin.

Labeatska utvrda *Meteon* dvaput se spominje u izvorima u kontekstu događanja vezanih uz Gencija. Prvi put prema Polibiju (XXIX, 3, 1-9) i Liviju (XXXXIV, 23, 1-10) u njemu je sklopljen savez Gencija s makedonskim kraljem Perzejem početkom zime 169./168. god. pr. Kr., a drugi put kad je rimski legat Perpena 168. god. pr. Kr. zarobio Gencijevu suprugu Etlevu, sinove Skerdilaida i Pleurata i brata Karavantija.³⁹⁹ Kasnije ga kao *Medion*, spominje i ranosrednjovjekovni geograf Anonimni Ravenjanin.⁴⁰⁰ Izvješće o srednjovjekovnom gradu donosi K. Jireček, a prema njegovim riječima, dvorac (utvrda) je u vrijeme srpskog despota G. Brankovića spominjan kao *Medonum* ili *Modon*.⁴⁰¹

Meteon se poslije 3. ilirskog rata s Gencijem ne spominje u rimskim izvorima, a nedostaje i podatak o eventualnom municipalnom uređenju, tako da ostaje otvorenim pitanje njegove uloge u rimskom razdoblju. P. Mijović i M. Kovačević pretpostavljaju da je ostao u funkciji vojničke stanice na komunikaciji koja je preko teritorija Dardanaca vodila u Trakiju, a da je urbani centar bio novopodignuti municipij Dokleja (središte Dokleata).⁴⁰²

Na temelju sličnosti s današnjim imenom naselja Medun, A. Evans i K. Patsch su pretpostavili lokaciju ilirskog grada *Meteona* na istome mjestu, a ostatci megalitskih zidova dodatno su išli u prilog takvoj ideji, prihvaćenoj u znanstvenoj literaturi.⁴⁰³ Međutim, u novije vrijeme B. Borozan iznosi sumnju u ispravnost ubikacije *Meteona*, zasnovanu na Livijevu podatku o labeatskom gradu, tim više što sustavna istraživanja lokaliteta nisu provedena, tako da prema njemu nema arheoloških ostataka koji bi potvrdili pretpostavljenu lokaciju.⁴⁰⁴ Ubikaciju *Meteona* predlaže na lokalitet Stari Mataguži, gdje su otkriveni monumentalni

³⁹⁷ P. Mijović - M. Kovačević 1975, 16.

³⁹⁸ P. Mijović - M. Kovačević 1975, 16 i d.

³⁹⁹ Polibije XXIX, 2; Livije XXXIV, 32, 1-5.

⁴⁰⁰ Anonimni Ravenjanin 211, 8-10 (*Item iuxta Burzumon est civitas quae dicitur Medione, Anderba..*).

⁴⁰¹ K. Jireček 1916, 103 i d.

⁴⁰² P. Mijović - M. Kovačević 1975, 16.

⁴⁰³ A. Evans 1884, 84; PWRE, III, 1, 499.

⁴⁰⁴ Usp. <http://www.vijesti.cg.yu/index.php?id=306285>

bedemi nekog ilirskog naselja, jedinstvenog po tome što je organiziran prema geometrijskoj koncepciji usred ravnice. Bedemi su građeni megalitima najvećim dosad otkrivenim na prostoru Crne Gore, a pronađene opeke s ostacima žbuke uokolo bedema svjedoče o kontinuitetu života u antičko doba.⁴⁰⁵

Jedina istraživanja Meduna vršena su 1918. god. od strane C. Praschnikera i A. Schobera kasnije publicirana u knjizi „Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro“.⁴⁰⁶ O Medunu su kratak osvrt dali P. Mijović i M. Kovačević reciklirajući podatke iz spomenutog djela. Trenutno je u tijeku projekt rekonstrukcije cijelog kompleksa, što će potaknuti arheološka istraživanja i vjerojatno donekle popuniti praznine u poznavanju ovog lokaliteta.⁴⁰⁷

Dominantna stijena (na 587 m nadmorske visine) između dolina rijeka Morače i Zete na kojoj je bilo podignuto naselje omogućuje nadzor širokog područja. Dolina je podijeljena brdom Počivalo na dva dijela i blago se uzdiže iz pravca sjeverozapada prema jugoistoku i završava izdizanjem strme nepristupačne litice na kojoj se nalazi pravokutni plato na kojem je krajem 4. st. pr. Kr. nastala akropola ilirskog Meteona. Oblik i kompoziciju naselja odredila je konfiguracija izdužene hridi nad visokom provalijom (T. II. a). Tako se na istočnom, najvišem dijelu platoa nalazila akropola i zgrađe (gornji grad), a po rubu na jugu i padini prema sjeveru na nižem dijelu, sedlastom prijevoju podgrađe (pril. 3). Donji grad (podgrađe) je od akropole bio odvojen masivnim bedemom (dijatihizmom) građeni megalitskim blokovima i danas vidljivim. Na vrhu „gornjeg grada“, akropoli, u srednjem vijeku je podignuta nova utvrda, čime je povećana ukupna površina i negirani postojeći antički bedemi (T. II. b). Dijelovi megalitskog bedema s prilazom (stubama) ostali su vidljivi unutar novoutvrđene površine na samom ulazu u akropolu i na jugoistočnom dijelu hridi.

Utvrđeni kompleks je bio devastiran, zatim popravljani i dograđivani u više navrata. Prvi put je srušen u potresu 518. god, zatim 1688. god. kad su ga zapalili Kuči, a najveće razaranje nastupilo je prilikom borbi za oslobođenje od Turaka u vrijeme kralja Nikole (1876. god.) kad je dobar dio gornje fortifikacije (nekadašnje akropole) bio srušen eksplozivom. U donjem gradu, nekad u cijelosti omeđenom bedemom (sudeći po ostacima) očuvan je veliki dio sjevernog i sjeverozapadnog trakta s četiri kule, ispod kuće (sad muzeja) Marka Maljanova, te mjestimično u tragovima, južni i jugoistočni potez (između akropole i donjeg grada).⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ Detaljno obrazloženje iznio je u obliku feljtona koji je izlazio u listu "Vijesti" od 6. do 12. ožujka 2013. god.

⁴⁰⁶ C. Praschniker - A. Schober 1919.

⁴⁰⁷ <http://cityinvest.rs/fortress-medun-reconstruction-crna-gora.html>

⁴⁰⁸ P. Mijović – M. Kovačević 1975, 16.

Na uzvišenjima na kojima se završava padina, u Malom polju sela Gornji Medun i u polju sela Donji Medun, očuvano je nekoliko velikih kamenih mogila koje su podignute kad i najstarija faza utvrđivanja Meduna. U neposrednoj okolini otkriveni su grobovi ukopani u zemlju, ograđeni kamenim zidom s nalazima (npr. grčki skifos) koji upućuju na grčki utjecaj, što se reflektiralo i na bedeme u drugoj fazi naselja građene megalitskom tehnikom.⁴⁰⁹ Kako nisu izvršena sustavna arheološka istraživanja, za datiranje megalitskog bedema kao analogija mogu poslužiti oni očuvani u Skadru, Lješ, Ulcinju i Risnu.

Bedem koji je štitio akropolu i odvajao je od podgrađa slabo je očuvan. Prema situaciji i analogijama (npr. Skadar, Lješ, Ulcinj) moguće je pretpostaviti da je sam vrh gornjeg grada bio posebno ograđen megalitskim bedemom, čije je ostatke moguće vidjeti na samom ulazu u srednjovjekovnu naknadno podignutu fortifikaciju i u njenoj istočnoj polovici, na uskom grebenu kaštela.⁴¹⁰

Bedem gornjeg grada može se pratiti nakon posljednjih kuća na južnoj padini, na prvoj desnoj izbočini vijugavog puta prema vrhu. Ostatci kiklopskog bedema vide se s desne strane puta, a na lijevoj se nalazi početak stubišta koji vodi do akropole, namijenjen komunikaciji s podgrađem. Stube široke oko 2 metra (duboke između 0,70 i 0,90 m) uklesane su u stijenu, kao i pet niša ovalnog oblika namijenjene kultu zmije nešto dalje na zapadnoj stijeni akropole. Ostatci stubišta mogu se pratiti pri samom vrhu, na ulazu u akropolu. Bedemi su okruživali i južnu stranu akropole što se može vidjeti na ostatku dijela južnih vrata i bedemu očuvanom u tragovima (jedan do dva megalitska bloka) jer se većina obrušila niz liticu.⁴¹¹

Na temelju dosadašnjih spoznaja i situacije na terenu može se govoriti o relativno dobro očuvanom sjevernom i sjeverozapadnom traktu donjeg grada koji nestaje nakon jedne od četiri očuvane kule. Dijelovi spomenutog trakta vidljivi su kao sekundarno upotrijebljeni blokovi na nekim kućama u Donjem Medunu. Na sjevernoj strani, gdje je nagib manje strm, bedem se može pratiti u većoj dužini, a počinje (gledano iz smjera akropole) na mjestu gdje srednjovjekovni popločani put čini petlju s većom hrpom ruševina koje mogu biti ostatci kule ili možda fortifikacijskog sklopa s vratima. Bedem se pruža na sjevernom rubu brda u zakrivljenoj liniji u smjeru sjeverozapada, a u razmaku od prosječno 24 m postavljene su četiri četvrtaste kule koje strše u odnosu na plašt, da bi nakon zadnje bedem nestao (uništen je). Širina vanjskog lica kula prosječno iznosi 9 m, a strše izvan bedema 4-5 m.⁴¹²

⁴⁰⁹ P. Mijović – M. Kovačević 1975, 16 i d.

⁴¹⁰ C. Praschniker - A. Schober 1919, 3 i d.

⁴¹¹ C. Praschniker - A. Schober 1919, 4.

⁴¹² C. Praschniker - A. Schober 1919, 6.

Tehnički gledano, bedem pokazuje najveću sličnost s onim u Lješu. Temeljen je na stijeni i građen od fino klesanih megalitskih blokova lokalnog vapnenca slaganog bez veziva, tehnikom emplekton. Blokovi su uglavnom paralelopipedi s unutarnjom anatirozom (T. II. c), ali ih ima poligonalnih i klesanih na zub u cilju bolje međusobne povezanosti (T. II. d). Osobita je pažnja posvećena gradnji kula kamenim blokovima pravilnije četvrtaste forme podignutim na zakošenoj bazi isklesanoj u prirodnoj stijeni. Rubovi kula su naglašeni kutnom (vertikalnom) anatirozom širokom 0,08 m. Ovo su najimpresivniji ostaci antičkih bedema na kojima se na mjestu spoja s putom (podnožje hridi) mogu pretpostaviti vrata, tako da je vjerojatno bio moguć pristup naselju kroz troja vrata uz cestu koja vodi na akropolu.

Datiranje megalitskih bedema nastalih pod grčkim utjecajem može se okvirno odrediti usporedbom s ostalim fortifikacijama na širem području, ponajprije onima Gajtanija i Lješa, okvirno u 4. ili najkasnije 3. st. pr. Kr. Skromni ostatci bedema građenih grubljim nepravilnim blokovima i ostatci velikih kamenih mogila podignutih kad i pretpostavljena najstarija faza utvrđivanja Meduna govore u prilog postojanju starije fortifikacije o kojoj se s obzirom na iznimno skromnu istraženost ne može ništa određeno reći. Prostorni raspored dijelova proto-urbanog naselja upućuje na model višestruko utvrđenog naselja, sastavljenog od posebno utvrđene akropole u sklopu gornjeg grada, koji je dijatihizmom odijeljen od podgrađa na padinama hridi, utvrđenog kontinuiranim bedemom i jako podsjeća na situaciju registriranu u Lješu, Gradini u Ošanićima i Risnu.

7. GRADSKE FORTIFIKACIJE U PRIOBALJU PROVINCIJE DALMACIJE

7.1. Fortifikacije grčko-helenističkih gradova

Konkretnih arheoloških potvrda o vremenu i smjerovima kretanja najstarijih grčkih pomoraca po Jadranu nema, pa se kao izvor često koriste priče i legende zabilježene u literarnim djelima antičkih pisaca u kojima je kolonizacija prikazana kao obnova prastarih veza, jer su osnivane na mjestima gdje je boravio Heraklo, prolazili Argonauti ili se naselili trojanski junaci.⁴¹³ Na taj način je proces kolonizacije dobio moralno opravdanje i legitimitet.⁴¹⁴ Intenzivniji grčki kulturni utjecaji započinju već od 8. st. pr. Kr., kad se osnivanjem kolonija počinju širiti izvan matičnog prostora, da bi do oko 500. god. pr. Kr. utemeljili i do 700 gradova po Sredozemlju, Propontu i Crnom Moru.⁴¹⁵ Infiltracija grčkog elementa značajno će promijeniti kulturnu sliku tadašnjeg svijeta, i na neki način će predodrediti njegov budući razvoj.

Antički izvori (Pseudo-Skimno, Strabon i Plinije Stariji) spominju prvu grčku koloniju na otoku Korčuli,⁴¹⁶ zasad neubiciranu, pod nazivom *Korkyra Melaina*, koju su osnovali maloazijski Knidani u 6. st. pr. Kr.⁴¹⁷ Stjepan Bizantinac, leksikograf iz 6. st. po Kr. spominje još jednu, parsku koloniju – Anhijale,⁴¹⁸ koju se ubicira na nekoliko lokacija, od Krfa (Korkire – stariji naziv je Sherija), preko ušća Narone, do Starog Grada na Hvaru, gdje bi ona, u tom slučaju, prethodila kasnijoj parskoj naseobini – *Pharos*.⁴¹⁹ Trgovačke veze s Grcima rezultirale su i osnivanjem trgovišta – emporija na važnim punktovima uzduž istočnojadranske navigacijske rute kao što je Naronu, a logično je pretpostaviti istu situaciju u Saloni i predhelenističkom Traguriju.⁴²⁰

Prava kolonizacija istočnojadranske obale počinje vladavinom sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg početkom 4. st. pr. Kr. koji osniva koloniju Isu (*Issa*, Vis) na otoku Visu i pomaže u osnivanju Fara (*Pharos*, Stari Grad) na otoku Hvaru (Diodor Sicilski, XV, 13, 4-5) krajem ljeta 385./384. god. pr. Kr., s ciljem stvaranja punktova kojima će dominirati morskim

⁴¹³ I. Malkin 1987, 6 i 90.

⁴¹⁴ J. Boardman 1980, 225 i d.; F. D'Andrea 1990, 284. Prve grčke, korkirejske, kolonije na ilirskom kopnu Epidamnos (627. god. pr. Kr.) i Apolonija (oko 600. god. pr. Kr.) vjerojatno su osnovane zbog iskorištavanja i trgovine s rudnicima srebra Damastiona.

⁴¹⁵ B. Kirigin 2004, 53.

⁴¹⁶ Pseudo-Skimno, *Periegesis*, 425-427; Strabon, *Geographica*, 7, 5, 7; Plinije Stariji, *Naturalis Historia*, III, 152.

⁴¹⁷ Većina autora smatra da je kolonija osnovana oko 580. g. pr. K., zbog kontrole trgovačkog puta prema emporiju u Naroni. Detaljan pregled izvora i mišljenja vidi kod I. Borzić 2007, 28 i d.

⁴¹⁸ Stjepan Bizantinac, s. v. *Anchiale*: „Anhijale...ima i jedna druga, naseobina Parana, pred kojom je zaljev zvan Enestodonski, u kome je Sherija.“ Prijevod M. Nikolanci 1989, 50.

⁴¹⁹ Vidi B. Kirigin 2004, 39-40.

⁴²⁰ Trgovačka aktivnost na salonitanskom području u arhajsko doba potvrđena je nalazima. Vidi M. Nikolanci 1973, 99-100, 103 i d.; 1976, 274 i d.; N. Cambi 2005, 155 i d.

putovima i štiti osvojena područja.⁴²¹ Stvarajući temelj svojoj floti, Dionizije je morao osigurati život u kolonijama koje su *in ultima linea* bile agrarne.⁴²² Na taj način grčka civilizacija prodire u ilirska područja, započinje urbani razvoj, a *Issa* i *Pharos* postaju najstarija urbana središta na prostoru buduće provincije Dalmacije.

Isa (Ἰσσα, *Issa*)

Geografski položaj otoka Visa na raskrižju pradavnih pomorskih putova kojima se od paleolitika vršio promet ljudi i dobara od Monte Gargana i Apulije na Tremite, Palagružu, Hvar, Korčulu i Lastovo, razlog je njegove važnosti tijekom povijesnih razdoblja. Uzimajući u obzir neolitske nalaze na okolnim otocima moguće je pretpostaviti naseljenost Visa u mlađe kameno doba u područjima dalje od obale što se ne može potvrditi zbog slabe istraženosti. Raznolikost arheoloških nalaza od brončanog doba do grčke kolonizacije govori o kontinuitetu života na otoku. Više gradine okrenute prema moru, veličinom i strateškom pozicijom upućuju na pomorsku orijentaciju. Kompleksne utvrđene cjeline izgrađene su na ključnim mjestima, postavljene tako da kontroliraju cjelokupni akvatorij svaka sa svoje strane otoka Visa. Imale su i svoje luke. Tako ona kod gradine Talež i danas nosi ime Taleška luka, a Grodačka vala pripada gradini Grodac. Morfologija gradina je složena. Sve imaju akropolu na vrhu i terasasto komponirano podgradinsko naselje na padinama. Bedemi akropole i podzidi podgrađa građeni su ovisno o terenu. Najčešće je riječ o nasipima izvedenim u suhozidu, s unutarnjim licem prislonjenim uz padinu brda.

Među pet gradinskih naselja izdvaja se ono na Taležu koje se nalazi na jugoistočnom dijelu otoka odakle se pruža pogled na Lastovo, Palagružu, Sušac, Korčulu i Hvar. Značajno je iz više razloga. U blizini je najveći grobni humak Vela gomila kao mjesto posebnog kulturnog značenja od prapovijesti do ranorimskog doba kad je bila napuštena. To je mjesto na kojem su pronađeni ostatci uvozne keramike (grčke i južnoitalske), zatim željezne zgure koja prema Kiriginu upućuje na obradu željeza u rano željezno doba.⁴²³ Teorija o eksploataciji ležišta željezne rude je neodrživa i eventualno se može govoriti o uvoznj sirovini koja se tu obrađivala.⁴²⁴ Širenjem podgrađa na Taležu se uvodi novi obrambeni element, bokobrani koji su štitali dio naselja i pristup s izloženije strane, a često su lakše pristupačne padine dijelili na dva dijela. Široki do 3 m, građeni od dva lica s ispunom, tehnikom *opus siliceum* (prva manira) od velikih nepravilnih blokova, vjerojatno su nastali kasnije kada se povećao

⁴²¹ M. Zaninović 1990, 129 i d.; B. Kirigin 2004, 66.

⁴²² M. Suić 2003, 94.

⁴²³ B. Kirigin, 2002, 372.

⁴²⁴ M. Katić 2009a, 35.

broj stanovnika. Relativno slaba defenzivna karakteristika poboljšana im je nizovima paralelno postavljenih polukružnih „bastiona” koji završavaju u obliku slova L.⁴²⁵ Sličan primjer ojačanja može se vidjeti kod Gradine u Ošanićima koje Marić naziva grudobranima.⁴²⁶

Prema sadašnjem stupnju istraženosti može se reći da je Vis bio slabo naseljen do grčke kolonizacije. Iako je prisutnost Grka potvrđena arheološkom dokumentacijom već krajem 6. st. pr. Kr.,⁴²⁷ ostatci nisu prisutni u tolikoj količini da bi ukazivali na postojanje kolonije iz arhajskog razdoblja.

U najranijoj povijesti Ise spominje se lik Ilira Jonija, koji ima mitski i povijesni karakter. Iz njegova imena nastaje naziv Jonskog mora o čemu piše Strabon prema Teopompu (VII, 316-317) koji kaže da je Jonije rodom iz Ise. G. Novak smatra da je riječ o lokalnom isejskom dinastu koji je vladao prije osnivanja sirakuške kolonije,⁴²⁸ a prema J. Brunšmidu Jonije je lokalni heroj, eponim mora.⁴²⁹ N. Cambi smatra da je riječ o heroju na temelju primjene ikonografije religija-gospodarstvo (avers-revers), kasnije (u 3. i 2. st. pr. Kr.) zamijenjene paradigmom portret-religija.⁴³⁰ D. Rendić-Miočević je mišljenja da nakon smrti Dionizija (Starijeg i Mlađeg, 350.g. pr. Kr.) preuzima vlast sa središtem u Isi (središtem 4. st. pr. Kr. počinju se kovati Jonijevi novci, najstarija emisija isejskog novca, što je bio znak autonomije ovog grčkog grada).⁴³¹

Prvi put se *Issa* spominje središtem 4. st. pr. Kr. u Pseudo-Skilakovu Periplu gdje se u 23. poglavlju navodi kao otok na kojem je grčki grad.⁴³² Iz Pseudo-Skimnova djela *Periegesis* iz 1. st. pr. Kr. na jednom mjestu (405-414) se doznaje da je Isa sirakuška kolonija.⁴³³ Spominju je još grčki geograf Agatemer iz 3. st. pr. Kr. (I, 5), Apolonije Rodski iz 3. st. pr. Kr. u epu *Zgode Argonauta* (IV (0) 563-5) i Strabon krajem 1. st. pr. Kr. ili početkom 1. st. po Kr. (VII, 315).⁴³⁴

O Visu su u svojim djelima pisali A. Fortis („Viaggio in Dalmazia”)⁴³⁵ i I. Lučić („De Regno Dalmatiae et Croatiae”).⁴³⁶ Krajem 19. st. A. Bauer je u sintezi o grčkim

⁴²⁵ M. Katić 2009a, 33 i d.

⁴²⁶ Z. Marić 1977, 10.

⁴²⁷ P. Lisičar 1976, 314; M. Nikolanci 1977, 150.

⁴²⁸ G. Novak 1961a, 168.

⁴²⁹ J. Brunšmid 1998, 42-43.

⁴³⁰ N. Cambi 2010a, 32.

⁴³¹ D. Rendić -Miočević 1989, 13 i d.2

⁴³² Prijevod M. Suić 2003, 399.

⁴³³ M. Suić 1955, 121 i d.

⁴³⁴ Najveći broj antičkih povijesnih izvora u kojima se spominje Isa vezuje se za rimsko osvajanje ilirskog teritorija u drugoj pol. 3. st. pr. Kr. o čemu pišu Polibije, Apijan i Tit Livije.

⁴³⁵ A. Fortis 1984, 244 i d.

⁴³⁶ I. Lučić 1986, 79 i d.

kolonijama u Dalmaciji i prvom rimsko-ilirskom ratu obradio epigrafičke i numizmatičke nalaze, te povijesne pisane izvore vezane za grčke kolonije na istočnojadranskoj obali.⁴³⁷ O nalazima s Visa pisao je i don F. Bulić,⁴³⁸ a između dva rata G. Lučić-Roki, don S. Bonačić i drugi.⁴³⁹ Za proučavanje Ise nezaobilazni su radovi J. Brunšmida i G. Novaka (monografija o Visu),⁴⁴⁰ a od novijih izdanja popis arheoloških lokaliteta na Visu, nastao u sklopu „Projekta jadranski otoci“, u ediciji B. Kirigina i V. Gaffneya.⁴⁴¹

Prva arheološka istraživanja Ise započinje don Š. Ljubić, koji uz objavljene natpise, navodi trasu pružanja južnog bedema i objavljuje plan Ise.⁴⁴² Nakon Ljubića slijede istraživanje teatra, termi i nekropole koja je proveo A. Zanella.⁴⁴³ Nositelj istraživanja iz 1948. god. od strane tadašnje JAZU bio je M. Abramić, koji je osim nekropole Mrtvilo i rimskih termi otkopao i dio zapadnog bedema.⁴⁴⁴ Izniman značaj po pitanju poznavanja fortifikacijske arhitekture pripada B. Gabričeviću, autoru sinteze „Antički spomenici otoka Visa“, u kojoj je detektirao izmicanje zapadnog bedema, gdje smješta gradska vrata u smjeru nekropole i ističe hipodamski karakter grada.⁴⁴⁵ D. Rendić-Miočević je obradio grčki nadgrobni natpis junaka Kalije (pisan u heksametru i pentametru jonskim narječjem), prvi epigrafički spomen Ilira kod nas koji datira u rano 4. st. pr. Kr.⁴⁴⁶ Krajem sedamdesetih godina 20. st. započelo je sustavno istraživanje isejske nekropole Mrtvilo i objava rezultata,⁴⁴⁷ a nešto kasnije 1983. god. B. Kirigin je na lokalitetu Vlaška njiva započeo s istraživanjem druge isejske nekropole.⁴⁴⁸ Kirigin je sljedeće godine napravio prvu detaljnu geodetsku snimku Gradine na kojoj je ucrtan obris antičke Ise (u suradnji sa Sveučilištem u Ljubljani),⁴⁴⁹ a 1985. god. prvu snimku dijela vanjskog lica zapadnih bedema sa skretanjem linije pod pravim kutom.⁴⁵⁰ U novije vrijeme B. Čargo obavlja arheološka iskopavanja rimskih termi i stambenog kompleksa unutar bedema Ise, koja još uvijek traju.⁴⁵¹

Kao najznačajnija grčka kolonija na istočnoj obali Jadrana, Isa svoj postanak zahvaljuje kolonizaciji koju provodi Dionizije Stariji početkom 4. st. pr. Kr., u čemu se slaže

⁴³⁷ A. Bauer 1895, 128 i d.

⁴³⁸ F. Bulić 1892, 82 i d.; 1897, 10 i d

⁴³⁹ B. Kirigin 1999, 419.

⁴⁴⁰ J. Brunšmid 1898, 20 i d., 58 i d.; 1998, 32 i d.; G. Novak 1961.

⁴⁴¹ B. Kirigin *et alii* 2006.

⁴⁴² Š. Ljubić 1859, 32 i d.

⁴⁴³ A. Zanella 1893, 72 i d.; 1985, 202 i d

⁴⁴⁴ M. Abramić 1949, 9 i d.

⁴⁴⁵ B. Gabričević 1958, 105 i d.; 1966, 147 i d.; 1968, 5 i d.

⁴⁴⁶ D. Rendić-Miočević, 1989, 104 i d.

⁴⁴⁷ Cambi-Kirigin-Marin 1980, 81-91; 1981, 63 i d.

⁴⁴⁸ B. Kirigin 1983, 29.

⁴⁴⁹ B. Kirigin 1986, 10.

⁴⁵⁰ B. Kirigin – E. Marin 1980, 55.

⁴⁵¹ B. Čargo 2005, 351 i d.

velik broj domaćih autora, za razliku od stranih koji su protivni takvom zaključku izvedenom na osnovu Diodorova teksta, u kojem se spominje *Lissos - Issa* u kojem Dionizije osniva naseobinu, iz koje njegov zapovjednik dolazi u pomoć Faranima (Diodor, XV, 13, 4-5).⁴⁵² I. Lučić je (1666. god.) zaključio da se radi o Isi (*Issa*), a ne o Lješju (*Lissos*), jer je prema njemu krivo prepisan pasus Diodorova teksta.⁴⁵³ To je argumentirano obrazložio G. Novak koji je naveo i 397. god. pr. Kr. kao potencijalnu godinu osnivanja kolonije. Novak napominje i da albanski arheolozi na mjestu Lješa nisu našli ništa što bi išlo u prilog postojanju grčkog naselja iz toga vremena,⁴⁵⁴ što su potvrdila i recentna istraživanja.

Ukoliko je Isa u početku bila kolonija ili vojna baza Dionizija Starijeg, onda je to razdoblje kratko trajalo. To se može zaključiti na osnovu numizmatičkih izvora koji upućuju na status samostalnog grada već sredinom 4. st. pr. Kr.⁴⁵⁵ Sredinom 3. st. pr. Kr. doživljava nagli razvoj i ojačava svoj polis osnivanjem kolonije u Lumbardi o čemu postoji izravna potvrda (psefizma). Razlog osnivanja kolonije vjerojatno je želja za kontrolom plovnog puta prema emporiju u Naroni.⁴⁵⁶ Preko 120 godina (350.-231. god. pr. Kr.) isejska je država, s glavnim gradom Isom, bila nasljednica sirakuške vlasti na srednjem Jadranu. Za vrijeme I. ilirskog rata (229.-228. god.) dolazi pod zaštitu (*deditio*) Rima,⁴⁵⁷ da bi nakon II. ilirskog rata (219.-218. god.) postala rimski saveznik – *amicus et socius populi Romani*, što je potaklo daljnji trgovački i gospodarski razvoj, te osnivanje novih kolonija - Tragurija i Epetija.⁴⁵⁸ Samostalnost gubi u doba sukoba između Cezara i Pompeja, kada staje na stranu Pompeja procijenivši da je politika aristokracije za nju povoljnija. Na temelju Plinijeva djela (*Naturalis historia*, III, 26) poznato je da je Isa *civium Romanorum* u koju se intenzivno naseljavaju Rimljani na prijelazu iz stare u novu eru. Arheološki podatci o Isi su brojni do 3. st. po Kr., nakon čega ih je sve manje do renesanse kad život ponovo počinje bujati.⁴⁵⁹

⁴⁵² Toj tezi od domaćih autora nije sklon S. Čače. Usp. S. Čače 1994, 33 i d. (uz navedenu literaturu). B. Kirigin također sumnja u točnost teze i na temelju pronađenih keramičkih vaza uočava nedostatak ovih nalaza u rasponu od stotinjak godina, od sredine 5. do druge polovice 4. st. pr. Kr., te je po njemu upitna činjenica da je Isa osnovana prije Fara. Usp. B. Kirigin 1985, 101 i d. Od stranih autora nisu je skloni prihvatiti A. Gitti, L. Braccesi, J. Berard, A. J. Graham i J. A. Woodhead.

⁴⁵³ I. Lučić 1986, 71 i d.

⁴⁵⁴ G. Novak 1940, 111 i d. Najstariji pronađeni novac datiran u kraj 4. st. pr. Kr. pripada Dirahiju. Usp. F. Prendi 1975, 152.

⁴⁵⁵ B. Kirigin 1996, 12.

⁴⁵⁶ G. Novak 1952, 18 i d. Osnivanje kolonije u Lumbardi Novak smješta u 4. st., međutim na temelju epigrafičke analize Rendić-Miočević je dokazao je da to nije moglo biti prije prve polovice ili sredine 3. st. pr. K. Vidi D. Rendić-Miočević 1965, 77 i d.

⁴⁵⁷ Kasije Dion, 12, fr. 49, 1; Polibije, *Historiae*, II, 2, 11.

⁴⁵⁸ G. Novak 1937-1940, 111 i d.; 1943, 260 i d.; 1952, 5 i d.; 1953, 37 i d.; 1961, 145 i d.; B. Gabričević 1958a, 105 i d.; 1968, 1 i d.; M. Nikolanci 1970, 377 i d.; D. Rendić-Miočević 1965, 77 i d.; 1973, 133 i d.; M. Zaninović 1976a, 301 i d.; I. Borzić 2007, 41.

⁴⁵⁹ B. Kirigin 1996, 52.

Na poluotoku Prirovu nalazilo se brončanodobno naselje (vjerojatno najranije prapovijesno naselje u uvali), čiji su ostatci očuvani između škrapa i na mjestima gdje nije bilo intenzivnije obrade zemljišta. Naselje je, na osnovu organskih uzoraka za radiokarbonsku analizu, nastalo između 1410.-1311. god. pr. Kr. Većim je dijelom devastirano izgradnjom antičkog teatra i kasnije gradnjom samostana i groblja. Za sada se ne može sa sigurnošću utvrditi kontinuitet i u željezno doba.⁴⁶⁰ Arheološki materijal pronađen u podnožju Gradine, zatim *bucchero* vaza iz 6. st. pr. Kr. i arhajska kamena glava iz sredine stoljeća, ukazuju na predkolonijski horizont u Visu,⁴⁶¹ te potvrđuju postojanje naselja, ilirske gradine („predsirakuška Isa”) tijekom 6.-5. st. pr. Kr., koju Nikolanci povezuje s Jonijem, ilirskim vladarom s Visa.⁴⁶² Kako nedostaje preciznija arheološka potvrda (ne zna se uže mjesto nalaza), ostaje otvorenim pitanje lokacije ilirske gradine. Potencijalno bi to moglo biti naselje na Prirovu kako misli Katić ili vjerojatnije ono na Gradini (mjesto kasnije sirakuške kolonije).⁴⁶³ U prilog Gradini ide analogija sa situacijom na Hvaru, pa bi u tom slučaju podizanje sirakuške kolonije preslojilo (i potpuno devastiralo) ilirsko naselje. Međutim, logično je pretpostaviti da je uz obalu (na poluotoku Prirovo?) postojao prvotni emporij koji je služio kao etapna postaja na navigacijskom putu prema ušću rijeke Po.⁴⁶⁴

Sirakuška kolonija Isa osnovana je na sjevernoj strani otoka, u jugozapadnom dijelu duboke viške uvale (u kojem se nalazilo i izvorište vode), na brdašcu Gradini kojem se vrh nalazi na 60 m nadmorske visine (T. III. a). Zaštitu gradu osiguravali su otočki vrhunci korišteni kao promatračnice, od kojih je najvažniji Hum (585 m) s kojega se može nadzirati područje sve do italske obale na zapadu, Zadra na sjeveru i do Boke Kotorske na jugu. Gradsko naselje se formiralo niz južnu padinu Gradine (na terasama s podzidima) i pružalo prema moru, gdje se nalazila luka. Grad nije bio orijentiran u skladu s preporukama grčkih urbanista, koji su iz higijenskih razloga zastupali izloženost naselja prema istoku. Razlozi tomu su maritimni uvjeti te konfiguracija terena iznad luke prikladna za izgradnju utvrđenog naselja.⁴⁶⁵

U gradsko područje ulazi i poluotok Prirovo, prirodan lukobran koji sigurnu luku štiti od vjetrova i zajedno s Gradinom pokriva prostor od oko 105.000 m². Uključenost poluotoka u gradski prostor potvrđuju ostatci grčke obale izgrađene od velikih kamenih blokova (danas pod morem) u južnom dijelu grada. Ostatci obale mogu se pratiti gotovo oko cijelog

⁴⁶⁰ M. Katić 2009, 55.

⁴⁶¹ M. Nikolanci 1966, 107-108; 1977, 150-151; N. Cambi, 2000, 16.

⁴⁶² M. Nikolanci 1970, 381 i d.

⁴⁶³ M. Katić 2009, 55.

⁴⁶⁴ B. Gabričević 1973, 153.

⁴⁶⁵ B. Gabričević 1973, 150, spominje veliku sličnost uvale i smještaja antičke Ise, u minijaturom izdanju, s lokacijom Sirakuze, isejskog matičnog polisa: „Gradina i Prirovo gotovo u potpunosti odgovaraju Akradini i Ortigiji koje se nalaze na zapadnoj strani velike sirakuške uvale.“

poluotoka Prirova (nije isključeno njeno pružanje i u uvalu Stonca),⁴⁶⁶ te ih se može smatrati jedinstvenim operativnim dijelom isejske helenističke, a kasnije rimske luke.⁴⁶⁷ Uspoređujući tehniku gradnje i veličinu kamenih blokova luke i bedema, nameće se zaključak da je luka podignuta istovremeno kad i gradske fortifikacije (4. st. pr. Kr.).

Grad je bio opasan bedemima i danas vidljivim (izuzev onih na južnoj strani), koji su oblikovali nepravilan pravokutan oblik. S obzirom na konfiguraciju terena nije se moglo u cijelosti poštivati načelo planiranja grada s ortogonalnom mrežom ulica i stambenih četvrti (pril. 4). Isa je u grčko vrijeme bila utvrđena i na južnoj strani, da bi se u vrijeme rimske vlasti, negiranjem južnog bedema u potpunosti otvorila prema luci. Prostor luke vjerojatno je korišten za javne građevine, a gornji dio Gradine za stambene komplekse. Na samom vrhu moguće je pretpostaviti javne građevine, sudeći po natpisu nađenom na tom prostoru u kojem se spominju tri vojna zapovjednika.⁴⁶⁸ Trg i zona za javne objekte (*agora* i *demosia*) u podnožju brijega vjerojatno su s jednim ili više gradskih vrata bili povezani s pristaništem.

Uz gradske bedeme otkrivene su dvije nekropole, od kojih zapadna na lokalitetu Mrtvilo, a istočna na predjelu Vlaška njiva, gdje je danas hotel Issa. Kod grčkih polisa poštovao se princip „izonomije“, jednake podjele gradskog područja i polja (*chora*), iz čega proizlazi pravilan urbanistički izgled za što su primjeri Metapont, Megara Hibleja, Rodos i mnogi drugi.⁴⁶⁹ Iako te raspodjele nisu svugdje očuvane, dio su sustava nužnog za organizaciju svakog polisa.⁴⁷⁰ Ostatke jedne stare podjele zemljišta u Dračevu polju Zaninović pripisuje hori helenističke Ise, kojoj bi osnovna zemljišna parcela mogla iznositi oko 350 x 875 m, odnosno 2 x 5 stadija ili 6 x 5 plethrona.⁴⁷¹

Fortifikacije Ise djelomično su očuvane na zapadnoj, sjevernoj i istočnoj strani gradskog areala. Južni trakt se ne može sa sigurnošću utvrditi, no može se pretpostaviti njegova lokacija desetak metara od današnje linije morske obale.⁴⁷² Linija gradskih bedema može se na zapadnom potezu pratiti gotovo u cijelosti. Po nekim autorima zapadni se bedem pružao sve do mora, ali su ga Rimljani srušili zbog novih arhitektonskih intervencija na tom području.⁴⁷³ Nakon gubitka samostalnosti, vjerojatno je bio srušen i južni trakt bedema, pa je

⁴⁶⁶ B. Kirigin 1996, 57.

⁴⁶⁷ S. Gluščević 2003, 137. Isejska luka duga oko 1,5 km bila je od velike važnosti za sve one koji su plovili Jadranom.

⁴⁶⁸ B. Kirigin 1996, 59.

⁴⁶⁹ J. B. Ward Perkins, 1991, 22-23.

⁴⁷⁰ M. Zaninović 1997a, 81.

⁴⁷¹ M. Zaninović 1997a, 77 i d.; 2002, 280.

⁴⁷² G. Novak 1953, 43, kaže da je do rata 1941.-1945. gradskih zidina bilo i na južnoj strani, spajajući tako istočni bedem sa zapadnim. Š. Ljubić je taj bedem pretpostavio pedesetak metara od mora na prvoj prirodnoj terasi. Vidi Š. Ljubić 1859, 32 i d.

⁴⁷³ B. Kirigin 1996, 60.

grad postao otvoren prema luci i moru, a na mjestu helenističke agore ostao je glavni trg uređen novim trijemom.⁴⁷⁴ Cijeli je priobalni prostor u doba Cezara i kasnije doživio značajnu transformaciju, grad se proširio u smjeru jugozapada na dio nekropole i time poništio dio zapadnog bedema, a na Prirovu je podignut teatar.⁴⁷⁵

Vidljiva dužina zapadnih bedema je oko 300 m, sjevernih 220 m, a istočnih 280 m, iz čega se može rekonstruirati oblik naselja kao nepravilnog pravokutnika, koje se (prema očuvanim ostatcima) nije pružalo do same obale.⁴⁷⁶ Lice zapadnog bedema je na nekim dijelovima vidljivo, no ostatak bedema se nalazi ispod uzdužne gomile kamenja obrasle raslinjem. Slična situacija je s istočnim i sjevernim traktom. Istočni bedem nije potpuno paralelan sa zapadnim, pokazuje otklon od 9° u smjeru istoka, što se može tumačiti kao greška u trasiranju ili nastojanje kolonista da dobiju veći prostor u donjem dijelu grada (donja je širina veća za nekih 70 m). Utvrđena površina je mjerila oko 9,8 ha, a pokazuje se i razlika u broju stambenih četvrti gornjeg i donjeg dijela, jer je donji dio grada zbog nepravilnog tlocrta mogao imati jednu više.⁴⁷⁷

Dosadašnja istraživanja nisu rezultirala otkrićem dodatnih ojačanja kao što su kule niti je moguće sa sigurnošću odrediti položaj gradskih vrata. U istraživanjima iz 1961. god. na zapadnom traktu je utvrđeno odstupanje od pružanja bedema u ravnoj liniji. Na dužini od cca 130 m od današnje obalne linije bedem se lomi pod pravim kutom u dužini od oko 6 m prema vani i nastavlja ravno prema vrhu Gradine. Izmicanje bedema u obrambene svrhe jeftinija je varijanta od gradnje kula, a na tome mjestu je grad zbog malog nagiba terena najugroženiji što je mogući razlog ovakvom rješenju. Nešto sjevernije od ovog „koljena“ mogu se pretpostaviti gradska vrata koja su umjesto kulama bila zaštićena izmicanjem bedema.

Dosad istraženi dijelovi bedema očuvani su samo u najnižim slojevima, a širina im varira između 2,40 i 2,80 m, što je teško precizno odrediti zbog urušavanja blokova. Gradnja primijenjena kod podizanja bedema je emplekton, tipična za helenističko razdoblje (T. III. b). Vanjsko lice je građeno u tehnici *opus quadratum*, od izduženih bunjasto oblikovanih blokova, različitih veličina bez uporabe žbuke. Uočava se tendencija horizontalnog uslojavanja, a na rubovima kamenih blokova (uglavnom) nema antiroze kojom se postiže efekt horizontalne i vertikalne pravilnosti (T. III. c). Tehnika gradnje i izgled gradskih

⁴⁷⁴ B. Gabričević 1973, 151, bilj. 4. Agora je barem sa sjeverne strane bila flankirana trjemovima nastalim prema ostatcima u rimsko kasnorepublikansko i ranocarsko doba. Logično je pretpostaviti da je i glavni trg helenističkog naselja bio na istome mjestu.

⁴⁷⁵ M. Katić 2009, 143.

⁴⁷⁶ B. Kirigin 1996, 56.

⁴⁷⁷ M. Katić 2009, 77 i d.

bedema svojstveni su fortifikacijskoj arhitekturi 4. do 1. st. pr. Kr. građenoj na istočnoj obali Jadrana (T. III. d).

Padina brda nije zahvalna za podizanje pravilno planiranog grada, tako da je za poprečne gradske komunikacije, u smjeru istok-zapad bilo nužno oblikovati terase na kojima su se mogli graditi stambeni blokovi (T. III. e). Potvrdu tomu pružaju ostatci dvaju stambenih objekata s hodnom površinom i kanalom za odvodnju, koji prate liniju istočnog bedema, datirani u helenističko razdoblje. Današnji izgled podziđa rađenog za nivelaciju terena ne odgovara u cijelosti antičkom trasiranju, jer je tijekom vremena došlo do adaptacija i preslaganja za nove potrebe. Ispod dijela danas vidljivog podziđa, nakon uklanjanja debljeg sloja humusa, vide se ostatci antičkog podziđa na koje su nalegle naknadne intervencije. Pri gradnji komunikacija u smjeru sjever-jug, tj. od gradske luke prema vrhu naselja, razlika u visini terena rješavana je pomoću stuba što se vidi na fotografiji snimljenoj prije gradnje Kanarije. Ostatci ulice i stuba iz pravca luke prema gornjim dijelovima grada s lijepo zidanim ogradnim zidom sačuvanim u tri do četiri reda potvrđuju pretpostavku B. Gabričevića koji je predvidio pružanje ulica u smjeru sjever-jug.⁴⁷⁸ Na zračnom snimku unutar bedemima ograđenog prostora vidljiva su četiri isprekidana, u ravnoj liniji obilježena pravca koja se pružaju od dna prema vrhu brijega. Dijelom su danas u funkciji poljskih putova, a dio je pokriven uzdužno nasutom gomilom kao i ostatci gradskih bedema. Ovi pravci su vjerojatno sačuvane trase antičkih ulica koje sa podziđem (za terase) potvrđuju hipodamski riješen sustav gradskih ulica.

Ostatak jednog podzida pedesetak metara od mora u dužini od 57 m, mjestimično prekinut recentnim suhozidom, dijelom leži na antičkom podzidu, a dijelom ga pokriva. Građen je od manjih pravokutnih klesanaca vezanih žbukom i slaganih u pravilne horizontalne redove. Njegovo vanjsko lice vidljivo je samo u nišama, dok je na potezu između niša vidljiva ispunjena od žbuke i kamena (T. III. f).⁴⁷⁹ Cijelom je dužinom raščlanjen s dvadesetak plitkih udubina širokih 1 m, koje se ponavljaju u pravilnim razmacima od 1,20 m, što upućuje na činjenicu da je osim osnovne funkcije predstavljao dio reprezentativne javne arhitekture, možda trijema.⁴⁸⁰ To potkrepljuje potpuno ravno lice zida pripremljeno za stavljanje oplata. Istraživanja dijela trijema iz 2001. god. pod vodstvom B. Čarga rezultirala su otkrićem helenističkog zida iza ovog iz rimskog razdoblja. Između njih je prostor dubine 0,50 m ispunjen kamenim šutom i zemljom. Helenistički zid je temeljen na živcu koji je

⁴⁷⁸ B. Gabričević 1958, 117-118; 1968, 22-23.

⁴⁷⁹ B. Čargo 2002, 441 i d.

⁴⁸⁰ Š. Ljubić je u svom djelu „Studi archeologici sulla Dalmazia“ pretpostavio da bi ovo mogla biti linija južnog gradskog bedema.

zaravnjen da bi kamenje, sačuvano u dva reda, bolje naleglo. Veliki kameni blokovi slagani su u potpunosti kao gradski bedemi, luka i dijelovi podzida. S obzirom na mali opseg istraživanja ne može se govoriti o njegovoj funkciji.⁴⁸¹

Potporni zid iste terase vidljiv je i na dijelu koji izlazi izvan linije zapadnih gradskih bedema do nekropole na Mrtvilu. Ispred ovog podzida na mjestu stambene zgrade, kako navodi Gabričević,⁴⁸² pronađen je žrtvenik posvećen Merkuru, što implicira ideju o prostorijama koje su u funkciji dućana, a prostor povezuje s agorom antičke Ise.⁴⁸³ Za natpis Š. Ljubić kaže da je pronađen nedaleko od termi i gradskih zidina na imanju Dojmijevih, relativno daleko od spomenutog zida, pa to stavlja u sumnju Gabričevićevu ideju.

U nastavku ovog segmenta prema nekropoli vidi se i dio arhitekture izgrađene na donjoj terasi istočno od grobnica. Riječ je o ostacima terma velikim dijelom uništenih gradnjom igrališta, koji se povezuju s onima na podnožju Gradine unutar gradskog areala Ise.⁴⁸⁴

Ulice se od gornjeg dijela gradine pružaju oko 120 m prema jugu u razmacima od uglavnom 55 m. Odstupanje je vidljivo u sjeverozapadnom dijelu gdje je razmak između bedema i „ulice“ nekih 32 m. Idealna veličina stambene četvrti bi prema navedenom mogla iznositi 55 x 40 m (ne uzimajući u obzir širinu ulica, oblik i arhitekturu kuća).⁴⁸⁵ Kulturno mjesto može se tražiti na platou širokom dvadesetak metara, na 42,80 m nadmorske visine, udaljenom od sjevernog bedema 110 m, na što upućuju ostaci arhitekture građene od većih obrađenih kamenih blokova. Važnost ove razine potvrđuju tri velike cisterne za vodu, i danas dobro očuvane. U istoj razini jedna se pretpostavljena ulica prekida, a druga skreće u smjeru istoka što upućuje na postojanje većeg javnog prostora.

Padina Gradine zahtjevna za urbaniste bila je idealna za eksploataciju kamena u građevinske svrhe. Niveliranjem terena dobivao se kamen koji se mogao upotrijebiti za gradnju bedema, podziđa i kuća. Glavni izvor kamena vjerojatno je bio kamenolom u uvali Srebrena (danas je ispod morske razine), a površinski arheološki nalazi potvrđuju njegovu eksploataciju tijekom 3. st. pr. Kr. kad je vjerojatno zadovoljavao lokalne potrebe za kamenom.⁴⁸⁶

Isa je sa svojih 10 ha utvrđene površine značajno manja u odnosu na ostale gradove grčkog svijeta, što se može pripisati prilagođavanju prostoru i morfološkim osobinama mjesta

⁴⁸¹ B. Čargo 2002, 399 i d.

⁴⁸² B. Gabričević 1968, 26.

⁴⁸³ Š. Ljubić 1859, 267.

⁴⁸⁴ B. Čargo 2002, 399 i d.

⁴⁸⁵ M. Katić 2009, 78 i d.

⁴⁸⁶ M. Katić 2009a, 33.

na kojemu je podignut polis. Nije osnovana kao izrazito agrarna kolonija, jer su polja (Tihobraće polje, Zlopolje, Velo polje i Dračevo polje) udaljena od nje i uglavnom su na južnom dijelu otoka. Isa je smještena na padini uzvišenja, s potencijalnim akropolskim završetkom, javnim prostorom u podnožju, kulturnim na 42,80 m nadmorske visine (plato) i zaštićenom lukom. Gradu je funkcionalno pripadao i poluotok Prirovo na jugoistočnom kraju uvale, koji se nalazio izvan utvrđenog prostora. Za vrijeme rimske uprave poništavanjem južnog bedema poluotok postaje integralni dio gradskog areala i na njemu se podiže teatar. Obris antičkoga grada pokazuje težnju pravilnoj formi s ortogonalnim rasterom ulica. Objekti vezani za javni život koncentrirani su na dnu padine uz pristanište, a stambene četvrti na za to posebno oblikovanim terasama. Kompozicija gradskog naselja i tehnika gradnje *opus quadratum* (grčka varijanta u izvedbi emplekton) su elementi karakteristični za urbanizam grčkih gradova podignutih početkom ili tijekom helenističkog razdoblja. Kao analogija za rekonstrukciju urbanističkog izgleda Ise može poslužiti grčki grad Priene podignut na padini prema Hipodamovim principima gradnje. Graditelji ovog kasnoklasičnog grada imali su isti problem prilikom oblikovanja stambenih blokova uvjetovan smještajem na kosom terenu. Dimenzije stambenih četvrti iznose 35,40 x 47,20 m (120 x 160 stopa), a komponirane su od 8 dugih i uskih katnica, s dvorištima u koja se ulazilo s ulica. Glavne ulice su se pružale u smjeru istok - zapad i po njima je bila moguća komunikacija zaprežnim kolima.⁴⁸⁷

Bolest (Ciprijanova kuga) i gospodarska kriza Carstva tijekom 3. st. vjerojatno su značajno utjecali i na život u Isi, no zasad nema nikakvih ostataka koji bi pomogli u rekonstrukciji urbane slike u kasnoantičkom razdoblju.

⁴⁸⁷ Priene 2005, 52, 184 i d.

Far (Φάρος, *Pharos*)

Otok Hvar je smješten negdje po sredini istočne obale Jadrana, okružen srednjodalmatinskim otocima Korčulom, Visom i Bračem. Najduži je otok s najvećom i najplodnijom ravnicom što je bilo značajno za njegov povijesni razvoj. Hvarska luka je u vrijeme plovidbe jedrima bila nezaobilazna, kao jedino sigurno naseljeno mjesto na plovidbenom putu od Korčule do Rogoznice s dovoljnom količinom pitke vode. Naseljenost otoka može se pratiti od mlađeg kamenog (7000.-4000. god. pr. Kr.), preko brončanog do željeznog doba (oko 2200.-400. god.).⁴⁸⁸ Iz ranog brončanog doba ostale su brojne grobne kamene gomile i gradine kojih na području od Starog Grada do Jelse ima za sad detektiranih i nekih djelomično istraženih, pet. Istraživana je najveća, Purkin kuk iznad Starog Grada, i gradina koja se nalazi poviše Jelse, na kojoj je u antičkom razdoblju podignuta kula Tor. Iz željeznog doba je sasvim sigurno naselje na južnoj padini ispod tvrđave u gradu Hvaru, koje je svojim položajem na padini i najvećom nekropolom na otoku, u Viri, imalo dominantan položaj, analogno situaciji gradine Talež na Visu.⁴⁸⁹ Ovom razdoblju pripadaju gradine Lompić (strateška funkcija), Glavica i Gračišće (vezane za nekropole Priko i Rake, povezuju se sa skloništima otvorenih naselja), čija funkcija upućuje na postojanje domorodačkog naselja na mjestu gdje je kasnije osnovano grčko naselje *Pharos*.⁴⁹⁰

Osnivanje kolonije Far popraćeno je žestokim otporom, pa je to prvi povijesno zabilježeni sukob između pridošlica i starosjedilaca o čemu piše Diodor (XV, 14, 1-2). Ovom spomeniku može se dodati još jedan natpis, Kalijin kenotaf iz Ise, koji govori o ratnom sukobu s grčkim doseljenicima napisan jonskim narječjem, a vremenski pripada početku 4. st. pr. Kr. i može se staviti u kontekst sukoba prilikom osnivanja perske kolonije.⁴⁹¹

Otok Hvar je imao značajnu ulogu u zbivanjima tog vremena i spominje ga više antičkih autora: Pseudo-Skilak (*Periplus*, 23), Pseudo-Skimno (*Periegesis*, 4264427), Polibije (*Historiae*, II, 2-12), Plinije (*Naturalis historia*, III, 26), Ptolemej (*Geographia*, II, 16), Strabon (*Geographica*, II, 16). Hvar kao liburnski otok navodi i Skimno iz Hija, a taj podatak prenosi Stjepan Bizantinac (*Ethnika*, s.v. Paros). U poemi *Argonautika* Apolonija Rodskog navode se liburnski otoci *Issa*, *Diskelad* (Brač) i *Pitieja* (Hvar).⁴⁹² Sve navedeno ide u prilog pretpostavci da su Liburni, čije je glavno središte na položaju današnjeg Zadra, bili predvodnici protudionizijske kolonizacije i može objasniti zašto grčko naseljavanje nije

⁴⁸⁸ O tom razdoblju svjedoče neolitska nalazišta-špilje: Markova, Babina, Grapčeva, Badanj i Pokarvenik. Na prostoru Starog Grada pronađeni su artefakti koji se pripisuju eneolitičkom razdoblju.

⁴⁸⁹ B. Kirigin 2010, 119.

⁴⁹⁰ B. Kirigin 2004, 20 i d.

⁴⁹¹ B. Kuntić-Makvić 1995, 39 i d.

⁴⁹² R. Katičić 1970, 122.

zahvatilo područje Liburnije već je završilo osnivanjem Tragurija. Smrću Dionizija Starijeg i slabljenjem sirakuške države na Jadranu se ponovo aktiviralo gusarenje, o čemu svjedoči pokušaj Dionizija Mlađeg da osnivanjem dviju naseobina u Apuliji zaštiti jonski tjesnac od gusarskih napada. Tekst Peripla koji se odnosi na dio naše obale nastao je nakon Dionizija (338. do 330. god. pr. Kr.) kada se javljaju Ardijejci koje Teopomp dovodi u to područje nakon sukoba s Keltima, što se datira u 359./58. god., a to potvrđuje i Strabon (V, 5, 5). Isa i Far se nakon gubitka zaštite od Sirakuze nisu imali snage oduprijeti ovim prijetnjama. Ostava novca s lokaliteta Škudljivac, kod sela Vrbanja, oko 4 km istočno od Fara, datirana 330.-320. god. pr. Kr. s primjercima Herakleje, *Pharosa*, Jonijevih i ΔI prekova na farskim novcima, može se objasniti prekidom veza s matičnim polisima i nesigurnim stanjem u ovim područjima.⁴⁹³

Ilirsko autohtono stanovništvo vjerojatno je napadalo grčke gradove od kojih su neki nestali (Herakleja?), dok se Far nastavio razvijati do sukoba između domaćeg vladara Demetrija Farskog i rimskog vojskovođe Lucija Emilija koji je završio zauzimanjem i razaranjem grada (Polibije, IV, 16). Dva se natpisa pronađena u Starom Gradu (farska psefizma i parski reskript) povezuju uz to doba, a iz njih se doznaje o traženju pomoći u nevoljama koje su nastupile.⁴⁹⁴ Što se dogodilo s Farom nakon II. ilirskog rata pisani izvori ne spominju, tako da se ne može potvrditi uspostava rimske hegemonije nad Farom niti instalacija nekog oblika rimske vlasti. Polibije kaže (VII, 9, 13) da je Rim nakon rata držao Far pod svojom kontrolom kao što je držao i Korkiru, Apoloniju i Epidamno.⁴⁹⁵ Nakon razaranja grad je obnovljen u novim okolnostima rimske dominacije.⁴⁹⁶ Zadnji spomen *Pharosa* nalazi se u Ptolemejevoj Geografiji (II, 16, 9) iz 2. st. gdje ga autor naziva *Faria* kao i Plinije (*Naturalis historia*, III, 152), a to je ime očuvano do dolaska Hrvata koji su ga

⁴⁹³ M. Zaninović 1991-1992, 35 i d.

⁴⁹⁴ B. Kuntić-Makvić 1995, 43 i d. Odlukom farskog vijeća i narodne skupštine upućeno je tročlano poslanstvo u matični grad Par i još jedan grad po savjet i pomoć. Kako se spominje rimski senat i narod vjerojatno je grad od tada pod rimskom zaštitom. Drugi ulomak natpisa govori o dekretu parskog vijeća o dogovorenoj pomoći u obnovi grada. Nakon počasti ukazanih izaslanicima donesena je odluka o slanju šestorice parskih izaslanika po savjet u Delfe. Nije sačuvan odgovor kojem božanstvu treba prinijeti žrtvu, nego da se Parantin Praksiep uputi na Zapad, što se smatra činom obnove grada.

⁴⁹⁵ P. Derow 1991, 265 i d. Autor iznosi mišljenje da je Rim nakon I. ilirskog rata sklopio savezništvo s Farom, Isom, Epidamnom, Korkirom i Apolonijom, pa Far nije mogao biti privatni posjed Demetrija, te da Polibije i Apijan ne govore da su Demetriju Rimljani predali Faros. Napominje da je Far bio grčki grad u koji je Demetrije doveo 6000 vojnika Ilira, pa se razaranje grada dogodilo 219. god. nakon čega je Demetrije pobjegao Filipu. Wilkes smatra da je Far i je za vrijeme Gencija ostao ilirski posjed. Usp. J. J. Wilkes 1992, 171.

⁴⁹⁶ Nakon poraza Gencija, Senat je dao slobodu i oslobodio je plaćanja poreza one zajednice koje su im se pridružile u sukobu s Gencijem 167. god. Spominju se Isejci, Daorsi, gradovi i plemena od Risna do Ohrida (Livije, 45.26, 11-15). Kako se grad Far ne spominje moguće je da njegovi stanovnici nisu sudjelovali u ratu i da je u gradu vladao relativan mir, pa takva situacija nije bila od interesa antičkim piscima. Usp. B. Kirigin 2003, 203.

najprije zvali Chuara (Huara), a kasnije Hvar.⁴⁹⁷ Prisutna su i neslaganja o pravnom statusu grada nakon spomenutog sukoba. M. Zaninović smatra da je Far nakon stjecanja kategorije *amici et socii populi Romani* imao pravni status iz kojeg je u pravilu izrastao status rimskoga grada, municipalitet, kojeg je prema njemu Far stekao za vrijeme Cezara ili Augusta.⁴⁹⁸ Prema Suiću Far je izgubio samostalnost krajem 3. st. pr. Kr., da bi u rano rimsko doba postao prefektura salonitanske kolonije.⁴⁹⁹ Nakon četrnaest stoljeća Far se ponovo spominje u govoru dominikanca V. Pribojevića (1525. god.) u kojem ga on smješta na mjesto današnjeg grada Hvara.⁵⁰⁰ Prvi opis gradskih fortifikacija donio je A. Matijašević Karamaneo početkom 18. st. koji opisuje impresivne ostatke bedema sastavljene od četvrtastih blokova između nekih, još uvijek neidentificiranih.⁵⁰¹

Topografija antičkih naselja, osobito iz grčkog razdoblja, predmet je zanimanja arheološke znanosti jer im je zbog dugog postojanja punog razaranja i kasnijih intervencija teško odrediti veličinu i raspored, čak i izvoran položaj. Krajem 19. i početkom 20. st. razvila se rasprava o smještaju grada Fara u kojoj su otočki intelektualci zagovarali njegovu ubikaciju u Stari Grad, Hvar i Vrbanj. U raspravi su sudjelovali P. Nisiteo i Š. Ljubić koji su zastupali starogradsku tezu, J. Boglić zagovaratelj Hvara kao mjesta na kojem je bio antički grad i B. Vranković s tvrdnjom da se Far nalazio na mjestu današnjega sela Vrbanja.⁵⁰² Š. Ljubić je napisao rad u kojem donosi argumentaciju o tom kako se Far nalazio na mjestu Staroga Grada. Navodi da je grad izduženog oblika i procjenjuje mu obujam od jedne talijanske milje. Zatim piše o vidljivom dijelu bedema koji prema tipologiji Petit-Radela pripada drugoj fazi pelazgičke gradnje i spominje srednjovjekovni natpis na kojem stoji da je ulaz u grad na mjestu svetišta crkve sv. Stjepana.⁵⁰³ G. Novak je u svom prvom tiskanom radu koji se bavi ovom problematikom, „Otok Hvar u starome vijeku“ iz 1914. god., razradio i potvrdio Ljubićevu konstataciju. Sir R. Burton je zapisao kako je između 1840. i 1848. god. u rimskom Arheološkom institutu objavljena studija o Faru i vjerojatno plan grada.⁵⁰⁴ Ovu temu je dotakao i don F. Bulić koji se nije ozbiljnije bavio utvrđivanjem urbanističke koncepcije; njegov je doprinos vezan uz bilježenje zatečenog stanja dijelova gradskih bedema i njihovih

⁴⁹⁷ J. J. Wilkes 1969, 228, smatra da je Farija pripadala konventu u Saloni, međutim Kirigin ostavlja mogućnost da je zbog usmjerenosti trgovine pripadala naronitanskom konventu, za razliku od Ise koja je trgovala i osnivala faktorije u salonitanskom području. Usp. B. Kirigin, 2003, 205.

⁴⁹⁸ Detaljno dokumentiranje teze: M. Zaninović 1988, 35 i d.

⁴⁹⁹ M. Suić 1977a, 162.

⁵⁰⁰ V. Pribojević 1951, 194 i d.

⁵⁰¹ G. Novak 1956, 455 i d.

⁵⁰² Š. Ljubić 1873, 5 i d.; J. Boglić 1910, 14; B. Vranković 1891, 7.

⁵⁰³ Š. Ljubić 1873, 7.

⁵⁰⁴ R. Burton 1875, 285 i d.

elemenata.⁵⁰⁵ E. Dyggve je sredinom 20. st. objavio skicu (oblika) grada ne navodeći podatke o urbanizmu.⁵⁰⁶

Problemom izvornog oblika i veličine grada bavilo se više autora. M. Nikolanci za sjevernu liniju gradskog perimetra uzima najbolje očuvan dio bedema u konobama kuća Gramotorovih i Plančić, dok istočni pravac određuje ogradnim zidom između remetinog vrta i crkve sv. Ivana, dobivajući tako oblik izduženog pravokutnika.⁵⁰⁷ Dva prijedloga, dugo vremena prihvaćana od strane arheologa koji su se opredjeljivali za jedan od njih, iznijeli su N. Duboković-Nadalini (manja gradska površina) i B. Gabričević (znatno veći gradski prostor). N. Duboković-Nadalini prvi je iznio prijedlog o veličini grada koja obuhvaća prostor od oko 1,5 ha. Određuje mu južnu granicu od remetine kuće do Dominikanskog samostana, gdje se lomi pod pravim kutom i teče ulicom Vaganj, te dio zapadnog obrambenog bedema.⁵⁰⁸ B. Gabričević je na temelju mreže starih putova i arhivskih podataka zamislio značajno veću urbanu površinu. Prihvatio je ideju o sjevernoj i istočnoj liniji pružanja gradskih zidina, ali je pomaknuo južnu i zapadnu granicu. Južnu granicu smješta na put između crkve sv. Nikole i groblja, a zapadnu pomiče tako da je u gradski prostor uklopio i kompleks Tvrdlja smatrajući dotad predloženu veličinu premalenom.⁵⁰⁹ Oba prijedloga imala su osnovu u postojećoj staroj dokumentaciji i slučajnim nalazima jer su sustavna arheološka iskopavanja kojima bi se mogle potvrditi navedene pretpostavke rijetko provedena, tako da je antički Far u velikoj mjeri arheološki još uvijek nepoznat.⁵¹⁰ Novi prijedlog iznio je J. Barbir 1980. god., nakon proučavanja obale starogradskog zaljeva, toponimije i geografskih obilježja, i ustvrdio da se Far nalazio na poluotoku. Analizom očuvanih dijelova bedema došao je do zaključka da se trg nalazio u jugoistočnom dijelu grada i predložio novi tlocrt grada.⁵¹¹ B. Kirigin piše doktorsku disertaciju o nastanku i razvoju grada te dio posvećuje ovoj problematici.⁵¹² Nakon analize svega što je napisano i onoga što nije objavljeno, smatra da nijedan od predloženih tlocrta utvrđenoga grada ne odgovara podacima koje je prikupio i obradio. Zaključuje da za sada nema tragova zapadnim bedemima koje su predložili B. Gabričević i J. Barbir. Jedinim sigurnim dijelovima gradskih fortifikacija smatra one na sjevernoj strani, te dio istočnih i južnih (pril. 5-1). Sve ostale strukture izvedene megalitskim blokovima smatra sumnjivim ili dislociranim, izuzev onih u temeljima zvonika Dominikanskog samostana koji su *in situ*, a

⁵⁰⁵ F. Bulić 1902a, 2 i d.

⁵⁰⁶ E. Dyggve 1958, 99 i d.

⁵⁰⁷ M. Nikolanci, 1958, 51 i d.

⁵⁰⁸ N. Duboković-Nadalini 1965, 12-13.

⁵⁰⁹ B. Gabričević 1974, 157 i d.

⁵¹⁰ J. Jeličić-Radonić 1999-2000, 79.

⁵¹¹ B. Kirigin 2004, 68.

⁵¹² B. Kirigin 2003.

koje pripisuje mogućoj kuli Fara, bilo kao samostalnoj građevini ili dijelu bedema na osnovu strateškog položaja točke na kojoj je izgrađena struktura.⁵¹³ Značajan pomak učinjen je u razdoblju 1992.-1996. god. kad je u sklopu PJO (projekt Jadranski otoci) izvršen sistematski pregled šireg područja današnjega grada, a obavljena su i stratigrafska sondažna iskopavanja unutar tlocrta kojeg je predložio Duboković-Nadalini. Rezultati istraživanja pokazali su da se grčki ostatci nalaze na daleko većem području od onog na pretpostavljenim tlocrtima. Koncentracija nalaza upućuje na površinu od oko 10 ha koja pokriva „industrijsku zonu“ na jugoistoku, gdje se proizvodila kuhinjska keramika, opeke i amfore.⁵¹⁴ Još uvijek ostaje otvoreno pitanje je li cijeli taj prostor bio utvrđen ili samo javni i sakralni dio, dok se stambeni pružao izvan bedema. Sistematska istraživanja koja je provodio splitski Konzervatorski odjel Ministarstva kulture 1979.-1995. god. uz crkvu sv. Ivana i u povijesnoj jezgri Staroga Grada, o čemu je u više navrata pisala J. Jeličić-Radonić, rezultirala su nalazima koji su izmijenili dosadašnje pretpostavke o smjeru i lokaciji istočnog i sjevernog poteza gradskih zidina (pril. 5-2), što povlači pitanje veličine i oblika antičkoga grada (T. IV. a).⁵¹⁵

Svi autori koji su istraživali antički Far slagali su se po pitanju pravca pružanja istočnog bedema. Dio trakta bedema pretpostavili su na mjestu uz crkvu sv. Ivana (masivni kameni blokovi uzidani u konobu remetine kuće), te tvrdili da se nastavlja na ogradni zid između remetinog vrta i crkvenog prostora i pruža do sakristije župne crkve sv. Stjepana.⁵¹⁶ Taj segment gradskih bedema bio je općeprihvaćen i ucrtan na dosad predloženim skicama plana grada.⁵¹⁷ Sistematska arheološka istraživanja koje je provodio splitski Konzervatorski odjel zadnjih petnaestak godina 20. st. uz crkvu sv. Ivana i u povijesnoj jezgri Staroga Grada izmijenila su tu pretpostavku. Istraživanja uz Sv. Ivana rezultirala su točnim položajem istočnog trakta koji se pruža na suprotnom kraju remetina vrta, petnaestak metara istočnije u odnosu na dosadašnju pretpostavku, gdje je vidljiva masivna struktura grčkih bedema očuvana u visini od svega dva reda kao posljedica obrađivanja zemljišta (T. IV. b). Dio dosad pretpostavljen kao istočni potez nastao je sekundarnom uporabom velikih blokova. Otkopan je kut u kojem se spajaju istočni i južni trakt, koji je na istočnom potezu dug 13 m, a na južnom oko 9 m. Na mjestu spajanja ovih poteza izvršen je iskop do živca, koji otkriva stariju grčku arhitekturu na koju je nalegao bedem (T. IV. c). Ovaj se dio istočnog bedema lomi pod

⁵¹³ B. Kirigin 2003, 69.

⁵¹⁴ B. Kirigin 1991, 34-35.

⁵¹⁵ J. Jeličić-Radonić 1995, 56 i d.

⁵¹⁶ F. Bulić 1906b, 237; 1910, 9, T. V 2; M. Nikolanci 1958, 51; B. Gabričević 1974, 157-158; B. Kirigin 1991, 24-25.

⁵¹⁷ B. Kirigin 1991, 5 i d.

pravim kutom u pravcu sjevera i uvlači prema unutra (T. IV. d), poput propugnakula ispred istočnog ulaza. Uz vanjsko lice bedema vidljivo je kameno ulično popločenje iz dva vremenska razdoblja, kasnoantičkog i jednog značajno ranijeg, koje naglašava prilaz gradu otkrivajući položaj gradskih vrata, flankiranih kulama. Za sada je otkrivena pravokutna kula s južne strane ulaza građena od velikih blokova bez ispune.⁵¹⁸ Bedem je građen od dva lica s ispunom od nabijenog kamenja manjih dimenzija (emplekton), a ukupna mu širina varira između 2,60 i 2,70 m. Oba lica su oblikovana u tehnici *opus quadratum*, od velikih kamenih blokova nejednakih veličina, s unutarnjom anatirozom i bunjasto oblikovanom prednjom plohom. Neki od blokova dosežu dužinu od 1,80 m, a visina im je uglavnom oko 0,50 m. Pomno su složeni, a velikom broju je gornja ploha stepenasto oblikovana radi nivelacije i boljeg međusobnog povezivanja sa sljedećim redom (T. IV. e). Na nekima su vidljivi utori za dodatno učvršćivanje metalnim sponama. Na južnom dijelu poteza uočava se razlika u gradnji vanjskog lica, koja je vjerojatno posljedica popravka nakon neke devastacije. Lice je obnovljeno podizanjem zida širokog oko 0,70 m koji podupire središnju jezgru (ispunu). Zid je u cijelosti građen tehnikom *opus quadratum* od vidljivo manjih izduženih blokova, pažljivo složenih bez horizontalne uslojenosti. Blokovi su fino klesani, prednja im je ploha gotovo ravna, oblikovana metalnim alatom (T. IV. f). Ovaj segment grčkih fortifikacija uz manje preinake i popravke vjerojatno je bio u funkciji sve do kasne antike.⁵¹⁹

Veća devastacija dijela južnog trakta dogodila se tridesetih godina 20. st. prilikom gradnje ceste za Hvar kad su raznijeti kameni blokovi tog segmenta koji je prelazio dužinu od 30 m.⁵²⁰ N. Duboković-Nadalini je u tom smjeru od remetine kuće do Dominikanskog samostana pretpostavio južnu gradsku granicu.⁵²¹ B. Gabričević je segment zabilježio kao „zid građen usuho po tunji istočno zapadnim pravcem debljine 3 m u svrhu pregradne potpore dvaju nivoa“,⁵²² što je teško prihvatiti imajući u vidu da zid ima oba lica, što nije slučaj s potpornim zidovima, a potreba za nivelacijom je izlišna zbog vrlo blagog pada terena od juga prema sjeveru.⁵²³

U istraživanjima koja još traju otkriven je jugoistočni kut gradskih fortifikacija. Na samom spoju istočnog i južnog poteza vidi se samo nekoliko blokova najnižeg reda južnog trakta. Unutarnje mu je lice jako oštećeno, a vanjsko se gubi unutar podzida ceste za Hvar. Dio južnog bedema otkriven do temelja u visini od 2 m vidljiv je u podrumu remetine kuće

⁵¹⁸ J. Jeličić-Radonić 2010, 126 i 127.

⁵¹⁹ J. Jeličić-Radonić 1995, 57 i d.

⁵²⁰ J. Jeličić-Radonić 1999-2000, 78.

⁵²¹ N. Duboković-Nadalini 1995, 12.

⁵²² B. Gabričević 1974, 158.

⁵²³ B. Kirigin 1991, 20 i d.

kojoj je poslužio kao potpora. Megalitski blokovi unutarnjeg lica složeni su u više redova, ali izgleda da su samo dva najniža na izvornome mjestu, jer se na ostatku zida zamjećuje uporaba žbuke prilikom preslaganja za potrebe gradnje spomenute kuće. Vanjsko lice istog dijela je ispod ceste za Hvar. Manji segment južnog poteza dijelom se vidi i kod zgrade stare električne centrale, dok je ostatak uništen tijekom njezine izgradnje.⁵²⁴ Dio južnih bedema otkriven je na spoju stare ceste za Hvar i južnog kraja ulice koja prolazi kraj Sv. Ivana. Sačuvan je u visini od četiri reda megalitskih blokova (oko 2 m). Građen je kao i istočni trakt tehnikom *opus quadratum*, od dva lica oblikovana bunjastim blokovima i ispune od nabijenog kamena i zemlje ukupne širine od 3 m. Kako je ovaj segment na prometnoj ulici zatrpan je do adekvatne prezentacije. Ostali su mu vidljivi dijelovi vanjskog lica u produžetku s istočne strane, ispred kuće Zaninović i dalje prema zapadu, od kojeg je preostao samo prvi red megalitskih blokova. U istraživanjima Službe zaštite iz Splita vršenim 2001. god. napravljena je sonda na ovom potezu u kojoj je pronađena i potpuno iskopana pravokutna kula. Debljina zida kule je nešto veća od 1 m, građena je od megalitskih blokova bez ispune, a pruža se preko ceste za Hvar, pa je ponovo zatrpana do regulacije prometa u sklopu potpune prezentacije jugoistočnog kuta Fara.⁵²⁵ Još uvijek se ne zna kako se ovaj dio bedema nastavlja, ide li ravno dalje na zapad ili se lomi pod nekim kutom prilagođavajući se terenu.⁵²⁶ Sondiranja na više mjesta u pravcu Dominikanskog samostana nisu rezultirala ostacima koji bi potvrdili pružanje južnog bedema u tom smjeru, pa je ideja koju je predložio Duboković-Nadalini za sada nepotvrđena.

Sjeverni bedemi su prema Kiriginu najsigurniji po pitanju lokacije i smjera.⁵²⁷ Natpis iz 1753. god. ugrađen nad zvonikom župne crkve izvor je određenih nesuglasica po pitanju ovog dijela pretpostavljenog sjevernog bedema. Tekst natpisa govori o tome da je zvonik građen od „temeljitog“ kamena uzetog s ruševina gradskih zidina, što se interpretiralo na način da je zvonik podignut na mjestu nekadašnjeg ulaza u antički grad,⁵²⁸ no u nastavku teksta stoji „gdje je prije bio ulaz u grad, sada je ulaz u crkvu.“⁵²⁹ Analizirajući navedenu lokaciju dosadašnja interpretacija teksta vezana za mjesto gradskih vrata očito ne stoji, tim više što je ulaz u crkvu drugačije orijentiran u odnosu na ulaz u zvonik koji se nalazi na pretpostavljenoj liniji sjevernog bedema. Prvi kat zvonika izgrađen je od megalitskih blokova većinom priklesanih za potrebe gradnje, ali na zapadnoj i južnoj strani koje nisu vidljive s trga

⁵²⁴ M. Zaninović 1984, 37.

⁵²⁵ J. Jeličić-Radonić 1995, 72 i d; 2010, 128. Prema autorici kula je podignuta iznad srušene ranije grčke građevine koja je negirana podizanjem bedema.

⁵²⁶ J. Jeličić-Radonić 2010, 128.

⁵²⁷ B. Kirigin 1991, 95.

⁵²⁸ J. Jeličić-Radonić 1999-2000, 80.

⁵²⁹ F. Marojević 1922, 52.

ispred crkve ostali su u izvornom obliku, ali ne i na mjestu.⁵³⁰ J. Jeličić-Radonić smatra da je ulaz u grad bio na mjestu zvonika „odakle je započinjao grčki grad i tek u rimskom vremenu se širio izvan prvobitnog perimetra“.⁵³¹ Presudnim smatra rušenje grada nakon II. ilirskog rata i poraza Demetrija Farskog, nakon čega je Far došao pod rimsku vlast i rehabilitirao se kao gradsko naselje, iako nije stekao municipalnu autonomiju.⁵³² Međutim, neki autori smatraju da se grad nikad nije obnovio u pravom smislu riječi, već je egzistirao u obliku veće rimske vile.⁵³³

Do zaštitnih arheoloških istraživanja bili su poznati samo dijelovi megalitskih bedema u konobama kuća Gramotorovih, Zaninović i Plančić, koji su se pružali u pravcu zvonika Sv. Stjepana i predstavljali su prihvaćenu sjevernu liniju gradskih fortifikacija na temelju kojih se pisalo o veličini i položaju Fara.⁵³⁴ U podrumskom dijelu spomenutih kuća sačuvani su ostatci bedema, točnije njihovo južno lice (T. IV. g) u dužini od 11 m i visini oko 2 m, izmjerene širine 2 m. U nekoliko konoba prema zapadu na istom pravcu vidljivi su ostatci pretpostavljenih sjevernih bedema.⁵³⁵ Sonde napravljene u konobi i vrtu s južne strane kuće Plančić, što bi značilo s obje strane sjevernog bedema, ukazuju da je ovaj potez nastao u kasnoantičkom vremenu preslaganjem megalitskih kamenih blokova koji su mogli pripadati prethodnim bedemima. Pokazatelj da je riječ o kasnijoj gradnji je manje pažljivo uslojavanje redova i određena „rastresenost“ zidnog lica koja odstupa od naglašene čvrstoće i stabilnosti južnog i istočnog segmenta. Također je primjetna razlika od gotovo 1 m u debljini zida. Godine 1992. stručnjaci međunarodnog projekta „Hvar-arheologija mediteranskog predjela“ iskopali su sondu uz južno lice istog bedema i zaključili na temelju zatečene situacije da je riječ o rimskom bedemu.⁵³⁶ Interpretaciju kronologije nalaza na istraženom dijelu iznosi i B. Kirigin. Najraniju gradevinsku fazu Kirigin na spomenutom dijelu i u nekoliko sondi sjeverno od bedema povezuje s parskom naseobinom iz ranog 4. st. pr. Kr. Konstatira nedostatak ostataka bedema iz razdoblja osnivanja Fara i tragova uništenja grada krajem 3. st. pr. Kr. Nalaze iz doba Augusta smatra drugom fazom naseljenosti, poništenom sredinom 3. st. po. Kr. gradnjom bedema od sekundarno upotrijebljenih megalitskih blokova. Nepostojanje temelja pripisuje gradnji na brzinu, a donekle poštivano horizontalno uslojavanje objašnjava masivnošću blokova. Stratigrafski pokazatelji prema Kiriginu potvrđuju da je

⁵³⁰ B. Kirigin 1991, 26.

⁵³¹ J. Jeličić-Radonić 1999-2000, 79.

⁵³² M. Suić 2003, 206.

⁵³³ S. Forenbaher *et alii* 1994, 13 i d., 46-47, 50-51.

⁵³⁴ F. Bulić 1910, 8-9, T. V. 1; M. Nikolanci 1958, 51, 54-55; B. Gabričević 1974, 157-158, 166; B. Kirigin 1991, 25 i d.; 1994, 56 i d.

⁵³⁵ B. Kirigin 1991, 26-27.

⁵³⁶ S. Forenbaher *et alii* 1993, 13 i d., 46-47, 50-51.

bedem građen u kasnoj antici kako bi zaštitio prostor crkve sv. Ivana.⁵³⁷ J. Jeličić-Radonić analizom situacije na spomenutoj lokaciji dolazi do zaključka da je riječ o redukciji površine antičkoga grada u kasnoantičkom razdoblju. Potvrdu tome nalazi u izostanku kasnoantičkih nalaza izvan linije novog bedema. Ostaci grčke gradnje u zaštićenoj povijesnoj jezgri, s pravilnim rasterom ulica nastalim planskom izgradnjom u vrijeme doseljenja jonskih kolonista, prema autorici ukazuju na postojanje dijela antičkoga grada koji se pružao do mora zauzimajući i prostor poluotoka. Značajno smanjenje površine pripisuje podizanju novoga fortifikacijskog sustava.⁵³⁸ Dokle se protezao sjeverni bedem još nije poznato. Duboković-Nadalini ga je locirao do istočnog ruba ulice Vagonj, Gabričević do zapadnog lica Tvrdlja, a Barbir do trga pred istočnim licem Tvrdlja.

Far je osnovan kao agrarna kolonija, na sjevernoj strani otoka, na kraju južne obale dubokoga starogradske zaljeva, a s njegove istočne strane se pruža prostrano i plodno Starogradske polje. Za razvoj grada presudni su bili izvori blizu mjesta osnivanja grada, tako da nije poštivana preporuka grčkih urbanista o orijentaciji naselja, iz zdravstvenih razloga, prema istoku. Dosad istraženi dijelovi istočnih i južnih gradskih bedema koji zatvaraju jugoistočni kut grada pružaju prve sigurne indicije o izvornom perimetru grčkog Fara i pomažu u rekonstrukciji povijesnih događanja prilikom osnivanja grada.⁵³⁹ Istraživanja koja su još uvijek u tijeku rezultirala su nalazima koji impliciraju postojanje prapovijesnog ilirskog naselja na mjestu grčkog grada koje bi obuhvaćalo otprilike 3,7 ha prostora.⁵⁴⁰ Uz istočne bedeme pronađeni su kulturni slojevi s materijalnim tragovima ilirskog naselja i tragovima grčkih doseljenika, najprije protokolonista, a zatim kolonista koji su osnovali Far.⁵⁴¹ Vidljivi su tragovi višekratnih ratnih događanja prilikom osnivanja grada. To pokazuju slojevi spaljenog i srušenog ilirskog naselja, koje je najprije bilo spaljeno, nakon toga obnovljeno, da bi još dva puta bilo rušeno i konačno spaljeno. Na mjestu uništenog ilirskog naselja vide se tragovi drvenih nastambi grčkih doseljenika uništenih u nekom ratnom okršaju kojeg su prema mišljenju Jeličić-Radonić predvodili Jadasini. Slijedeći sloj spomenuta autorica pripisuje vremenu nakon potpunog sloma ilirskog otpora, kad se područje stabilizira i gradi grčka kolonija, te navodi da se ta faza može pratiti preko ostataka grčkih kuća od neobrađenog i samo priklesanog kamenja povezanog glinom. Nadalje navodi da je gradnja bedema uzrokovala rušenje dijela stambenih objekata, jer su bedemi dijelom legli na njih, dok

⁵³⁷ B. Kirigin 2003, 74.

⁵³⁸ J. Jeličić-Radonić 1999-2000, 80.

⁵³⁹ J. Jeličić-Radonić 1999, 79.

⁵⁴⁰ Katalog Pharos 1995, 51 i d.

⁵⁴¹ Mogućnost da je na ovom položaju postojao grčki emporij čini se logičnim ako se uzme u obzir da je to bilo uobičajeno na ovom dijelu obale. Arheološki ostatci iz 6./5. st. pr. Kr. pronađeni na mjestu Staroga Grada, ali i izvan grada ukazuju na predkolonijску prisutnost Grka na ovom području.

se dio kuća prilagodio izgradnji grada, osobito planiranom pravcu pružanja gradskih bedema.⁵⁴² Diodor govori (XV 14, 1) da su grad uz obalu utemeljili i bedemima ga opasali Parani, u suradnji s tiraninom Dionizijem (Diodor, XV, 13, 4-5), te da je nakon toga došlo do sukoba koji je predvodio Dionizijev namjesnik iz Ise, pa predloženi slijed događaja od strane Jeličić-Radonić u jednom dijelu pokazuje nelogičnost.

Na istoj lokaciji (istočni potez) vidljivi su tragovi obnove vanjskog lica bedema neposredno uz spoj s južnim traktom. Lice je obnovljeno podizanjem zida koji je izgrađen od manjih fino oblikovanih kamenih blokova složenih u pravilne redove bez uporabe veziva što bi se moglo povezati s obnovom nakon II. ilirskog rata (219. god. pr. Kr.).

Zbivanja nakon obnove grada nisu zabilježena u povijesnim izvorima, a do sada poznati arheološki ostatci nisu dovoljni da bi ih se moglo rekonstruirati. Grad je nastavio život pod rimskom kontrolom što pokazuju novija iskopavanja uz istočni bedem, a potvrđuje i Polibije (VII, 9, 13). O urbanizmu zadnja dva stoljeća stare ere za sada se ne može govoriti. Ono što su dosad pokazali arheološki nalazi govori u prilog tome da je grad nastavio život do kasnoantičkog razdoblja kad je gradski areal znatno smanjen.

Gradske fortifikacije građene su od megalitskih blokova tehnikom *opus quadratum*, od dva lica s ispunom od kamena i zemlje (emplekton). Prema dosadašnjim spoznajama može se reći da se bedem nije pružao u cijelosti u ravnoj liniji. Odstupanje je registrirano na istočnom traktu, a može se pretpostaviti i na dijelu južnog. Zasad su otkrivene dvije četvrtaste kule, od kojih je jedna flankirala glavna vrata na istočnom potezu (moguće druga na suprotnoj strani) i jedna s vanjske strane južnog bedema. Građene su tehnikom *opus quadratum*, od (najčešće) dva reda kamenih blokova, kao na Gradini u Ošanićima i uz monumentalna vrata donjega grada u Lješuu. Prema arheološkim ostacima na prostoru zaštićene jezgre može se govoriti o znatno većoj površini grčke kolonije od dosad pretpostavljene, koja se vjerojatno pružala do mora i na prostor poluotoka i dubokih uvala s istočne i zapadne strane. Redukcija gradske površine nastaje podizanjem novih bedema na sjevernoj strani od sekundarno upotrijebljenih blokova starije fortifikacije. Unutar utvrđenog prostora gradi se ranokršćansko središte, a dijelovi helenističkih bedema ostaju u funkciji do kraja kasnoantičkog razdoblja.⁵⁴³

Plansku izgradnju s pravilnim rasterom ulica pokazuju nalazi na brojnim lokacijama duž Srednje ulice i Vagonj (glavnih komunikacija u starogradskoj jezgri), kao i ostatci složene grčke arhitekture pored istočnog bedema nastale istovremeno s njim. Vremenom su se na urbanom prostoru gradile i adaptirale građevine ovisno o potrebama grčkih, a kasnije rimskih

⁵⁴² J. Jeličić-Radonić 2010, 126.

⁵⁴³ J. Jeličić-Radonić 1995, 57 i d.; 1999-2000, 80.

stanovnika. Mogućnost istraživanja na području stare gradske jezgre je ograničena i otežana jer postojeći objekti prekrivaju antički sloj, a imovinsko pravni problemi su dodatan problem, pa je utvrđivanje arheološke topografije antičkog Fara još uvijek otvoreno pitanje. U novije vrijeme istraživanjem odnosa rastera gradskih ulica i ortogonalnih putova u polju pokušala se razriješiti kronologija promjena unutar utvrđene jezgre.

Š. Ljubić je prvi u znanstvenim krugovima uočio pravilnost podjele Starogradskog polja smatrajući da je to *ager colonicus* rimske Farije.⁵⁴⁴ Ideju o rimskoj podjeli zemljišta zastupaju J. Bradford, R. Chevallier, M. Suić i N. Duboković-Nadalini.⁵⁴⁵ Osamdesetih godina 20. st. problem modularne strukture starogradske zemljišne podjele rješavala su neovisno dva tima i došla do istih rezultata. Jedan je vodio M. Zaninović, a drugi je bio zajednički tim splitskog Arheološkog muzeja i Odjeljenja za arheologiju Ljubljanskog univerziteta.⁵⁴⁶ Prema rezultatima njihovih istraživanja grčki Far je osnovan kao agrarno naselje s horom (*chora*) površine 1376,53 ha organiziranom u plodnoj otočkoj ravnici, tj. katastarskom podjelom zemljišta (koja je do danas ostala gotovo neizmijenjena) u izduženim česticama na tipično grčki način (T. V. a).⁵⁴⁷ B. Slapšak je na temelju digitalne mape visoke rezolucije napravljene 1997. god. ukazao na moguću „faznost“ zaposjedanja zemljišta. Tragove parcelizacije u okolici grada pripisuje pretkolonijskom razdoblju („emporijalna faza“). Smatra da je nakon konflikta s Ilirima, u drugoj godini osnivanja kolonije, došlo do zaposjedanja Starogradskog polja u cjelini. U ovoj fazi pretpostavlja da je Jelšansko polje bilo izvan limitiranog područja, a da je do njegovog priključenja došlo nakon rekonstrukcije grada uništenog u 2. ilirskom ratu.⁵⁴⁸ Rimljani (i romanizirani starosjedioci) su intenzivno naselili Starogradsko polje i u njemu podigli gospodarska imanja. Prema površinskim nalazima neke od rimskih vila nastale su već u 1. st., a na nekima se život održao sve do 6. st. Većina je podignuta na grčkim gospodarstvima koja su bila manjih dimenzija.⁵⁴⁹

Novija istraživanja 2007. - 2011. god. pokušaj su nešto drugačije interpretacije slijeda „limitacija“ gradskog i agrarnog područja.⁵⁵⁰ Rezultati istraživanja tumače se na način da se diferenciraju četiri supraponirane ortogonalne mreže ulica na gradskom prostoru (i u polju),

⁵⁴⁴ Š. Ljubić 1859, 233 i d.

⁵⁴⁵ J. Bradford 1957, 151 i d.; R. Chevallier 1957, 177; N. Duboković-Nadalini 1959, 12; M. Suić 1960, 165 i d.

⁵⁴⁶ M. Zaninović 1983, 91 i d.; B. Kirigin – B. Slapšak 1985, 207 i d.; Z. Stančić – B. Slapšak 1988, 191 i d.; 1999, 105 i d.

⁵⁴⁷ M. Zaninović 1980c, 81. U prilog tomu autor navodi prikaz koze na novcu i dionizijski *kantharos*, simbole bogate vinogradarske proizvodnje i gospodarske osnove grada.

⁵⁴⁸ B. Slapšak 2002, 195 i d.

⁵⁴⁹ <http://starogradsko-polje.net/index.php?p=99>

⁵⁵⁰ Projekt „Urbanističko i pejzažno naslijeđe Hrvatske kao dio europske kulture” koji je vodio prof. dr. sc. M. Obad Šćitaroci na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2011. U sklopu projekta M. Gamulin je izradio doktorsku disertaciju na tu temu.

koje se međusobno isprepleću. Njihovo trasiranje bi tako ukazivalo na četiri faze (podizanje i tri obnove) antičkog Fara, nastale u stabilnim političkim situacijama, koje su slijedile nakon neke veće krize.⁵⁵¹

Najstarija limitacija povezana s grčkom kolonizacijom i podjelom zemljišta prema M. Gamulinu je ona koju naziva Far I (pod kutom od 99°), najbolje očuvana na padinama brijega Glavica i istočnom dijelu grada, osobito na prostoru Šiberije. Smjerovi zidova župne crkve sv. Stjepana s njom se potpuno poklapaju iz čega bi se, analogijom kontinuiteta svetog mjesta u drugim antičkim gradovima, na istom položaju mogao pretpostaviti najstariji gradski hram s orijentacijom prve limitacijske mreže. U istom kontekstu je bio zanimljiv lom asfaltiranog puta između crkava Sv. Petar i Sv. Marija. Njegov zapadni segment potpuno se poklapa sa smjerom pretpostavljene prve limitacije za koju Gamulin kaže da je bila fragmentarna i izgleda nedovršeno, te se može tretirati kao početak ambicioznog, ali prekinutog procesa.⁵⁵² Kako se tragovi uličnog rastera vide uglavnom u istočnom dijelu grada, koji se prema dosadašnjim spoznajama nalazio izvan grčkih bedema i na samom dnu poluotoka, a dijelovi parcelizacije na padinama Glavice i na jugozapadnim rubovima polja, teško ih je nazvati limitacijom i povezivati s osnivanjem kolonije. Vjerojatnijim se čini tumačenje B. Slapšaka i B. Kirigina da je riječ o ograničenoj podjeli nastaloj prije osnivanja kolonije.⁵⁵³

Druga limitacijska mreža nazvana Far II (67°), čije su osi fragmentarno očuvane na čitavom području, moguće je prema Gamulinu bila razlog krivudanju Srednje ulice (*Sridnje kale*), glavne u starogradskoj jezgri.⁵⁵⁴ Tragove krivudavih okomitih pravaca teško bi se moglo nazvati limitacijom u pravom značenju riječi, a još teže ih sa sigurnošću povezati s grčkom intervencijom.

Treću limitaciju vidljivu u polju potvrđuju smjerovi ulica i kuća u gradu. Riječ je o prevladavajućoj podjeli Far III (77°) koja je izvedena veoma precizno. Rezultat je navodno rimskih zahvata u prostoru (kolonizatorske podjele?) i prekrila je prve dvije limitacije. Rasprostire se na području grada i njegova polja, do Jelse na istoku i Vrisnika na jugu. M. Gamulin pokušava dokazati da je riječ o rimskoj podjeli prilikom koje je došlo do odustajanja od pravilnog kvadrata centurije što je moguće napravio Higin po želji grčkih starosjedilaca.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ M. Gamulin 2011, 398.

⁵⁵² M. Gamulin 2011, 398.

⁵⁵³ B. Slapšak 2002, 212; B. Kirigin 2003, 107 i d.

⁵⁵⁴ M. Gamulin 2011, 399, piše da je „mala je vjerojatnost da bi netko tu mrežu, na cijelom prostoru Farskoga polja precizno izvedenu i očuvanu do danas, pokušavao zamijeniti mrežama Far I i Far II, pa je mreža Far III sigurno novija od njih.

⁵⁵⁵ M. Gamulin 2011, 398 i d., bilj. 34. Kako prema riječima Gamulina razlike između rimske i grčke metrologije gotovo nema, jer su Rimljani preuzeli većinu atenskih mjera, za analizu rezultata su uzete dorske mjere sa značajnijim razlikama. Međutim, nastaje problem uslijed nedosljednosti jer su Rimljani katkad koristili

Međutim, Higin nije vršio parcelizaciju zemljišta u Dalmaciji već je uočio odstupanje od uobičajenih rimskih mjera i nazivlja, pa je u cilju rješavanja potencijalnih nesuglasica uskladio mjere na način da su jugeru ekvivalentna 3 verza (*versus*).⁵⁵⁶ Pokušaj interpretacije podjele kao rimske je blago rečeno nategnut te pokazuje dosta odstupanja i nedorečenosti.⁵⁵⁷

Zadnja podjela Far IV (90°-92°), očuvana samo na području Fara i na dijelovima polja uza sami južni gradski perimetar, prema Gamulinu je kasnoantičkog podrijetla, organizirana približno u smjeru kardinalnih osi.

Kronologija koju predlaže Gamulin pokazuje dosta manjkavosti, osobito po pitanju zaštićene limitacije Far III koju smatra rimskom. B. Slapšak je u suradnji sa Z. Stančićem i J. Mlinarom na temelju suvremenih tehničkih postupaka predložio rekonstrukciju postupka premjeravanja, od pretpostavljene početne točke (*umbilicus*), koja je prema svim standardima bila optimalna, te iznio argumente u prilog hipotezi o grčkoj parcelizaciji.⁵⁵⁸ Da je riječ o starijem, grčkom podrijetlu potvrđuje kompleksnost podjele koja se proteže i na polis, izdužena forma poligona kombinirana sa sustavom obrane hore i pronađeni „međaš“ s natpisom na grčkom jeziku (Ὀρος Μάθιος Πυθέου).⁵⁵⁹

Grad i polje s utvrdama izgrađenima zbog njegove zaštite predstavljaju osmišljenu organizaciju nužnu za opstanak nove zajednice.⁵⁶⁰ Sustav obrane farske hore (ΧΩΡΑ ΦΑΡΟΥ) vjerojatno je bio u funkciji već početkom 4. st. pr. Kr. i trajao do rimske kontrole nad prostorom istočnog Jadrana, koja je nastupila nakon pada Demetrija Farskog i rušenja grada 129. god. pr. Kr.⁵⁶¹ Kod Grka je bio običaj braniti teritorij svoga grada sustavom obrane pomoću izoliranih fortifikacija (*phouria*) u kojima se moglo nalaziti stotinjak ratnika (garnizon). U ratnoj opasnosti tu su odnosili žito i držali zarobljenike.⁵⁶² Drugo rješenje je pomoću nekoliko izoliranih kula ili čuvarskih mjesta primijenjeno u kolonijama poput

i dorske mjere. Nepravilnosti u širini istočnih i zapadnih poligona (*scamnae*) Dračevice smatra namjernima sa svrhom usklađivanja dvaju različitih mjernih jedinica.

⁵⁵⁶ Higin Gromatik, *De generibus controversarium* 10. Prijevod odlomka glasi: Ovo također neću zapostaviti, što sam pronašao na mnogim mjestima, da se polja ne nazivaju po mjeri jutra (rala), nego nekim drugim imenom, tako primjerice u Dalmaciji zovu se redovi. Isti redak ima 8640 stopa (*op. prevod. ako misli na rimsku mjeru onda je 1 stopa 0,2963 m*). Tako jutro (ralo zemlje) ima 3 retka. Ja sam, međutim, nekoliko puta mjerio, tako da sam donosio izvješća, toliko jutara, toliko redaka; da, ako bi možda bila rasprava (razmirica) da redak ima 8640 stopa, jamstvo (za mjeru) ima čvrstinu u jutrima.

⁵⁵⁷ Za argumente koji idu u prilog pripisivanju rimskim limitacijama vidi M. Gamulin 2011, 401 i d.

⁵⁵⁸ B. Slapšak 2002, 195 i d.

⁵⁵⁹ V. Gaffney *et alii* 1997, 236; M. Solarić – N. Solarić 2009, 58 i d.

⁵⁶⁰ B. Kirigin 2003, 114.

⁵⁶¹ S. Čače 1991, 67 i d.

⁵⁶² A. W. Lawrence 1979, 172 i d. J. Ober 1985, 130 i d. Sustav ovakvih utvrda datira se tek od konca 5. st. pr. Kr., odnosno nakon Peleoponeskog rata, kada je nastao posve nov pristup obrani teritorija i novi način ratovanja. Usp. J. Ober 1985, 1 i d.

Metaponta, Gele, Agrigenta, Sirakuze, Himere,⁵⁶³ a i na otoku Leuki.⁵⁶⁴ Na matičnom Parosu zabilježene su kule datirane u helenističko doba,⁵⁶⁵ a registrirane su i na Tasosu.⁵⁶⁶

Na Faru je primijenjen sustav obrane pomoću kula. Takva jedna kula je Tor, poznata još V. Pribojeviću, druga je ona na položaju Maslinovik, zabilježena koncem prošloga stoljeća i ponovno otkrivena tek 1987. god., a treća bi sudeći po položaju i megalitskoj gradnji, mogla biti na Purkinom kuku.

Tor

Odavno je poznata kula na položaju Tor povrh Jelse o kojoj je već u 16. st. pisao naš humanist hvarski dominikanac V. Pribojević.⁵⁶⁷ Osnovne podatke o Toru daje J. Boglić i povezuje ga sa zidovima Fara, pripisujući im kiklopsko-pelazgički karakter, kao i R. F. Burton, putnik i istraživač iz 19. st., koji je objavio zanimljivu raspravu na tu temu u vodećem engleskom stručnom časopisu „Journal of Anthropological Institute“.⁵⁶⁸ Tor je spomenuo i don F. Bulić, u raspravi o bedemima antičke Salone, na način da je usporedio gradnju ovih zidova sa sličnim konstrukcijama na području antičke Dalmacije.⁵⁶⁹

Kula Tor udaljena oko 10 km zračne linije od Fara izazivala je različite interpretacije oko svoga podrijetla. Po nekima je grčkoga, a po nekima ilirskog podrijetla. Da je kula grčka tvrde Nikolanci, Suić i Kirigin,⁵⁷⁰ a da je ilirska zagovara Zaninović, koji smatra da je građena za vrijeme Ardijejske države od strane Demetrija Farskog, što bi moglo upućivati na početak procesa u kojemu bi gradina prerasla u predurbani kompleks, kao što je bio slučaj s Meteonom i Daorsonom.⁵⁷¹ Sličnog je mišljenja i Gabričević.⁵⁷²

M. Suić navodi da je kula ustvari *turris pharia* koja je noću služila kao orijentacijska točka onima koji su plovili Hvarskim kanalom te da taj naziv ima i veze sa samim imenom otoka.⁵⁷³ Međutim položaj kule značajno udaljen od morske obale teško je smatrati svjetionikom znajući da su oni u pravilu građeni uz obalu.⁵⁷⁴

⁵⁶³ R. P. Mallart 1994, 109. Postojao je i način obrane polja s utvrđenim selima na rubovima hore, što je slučaj s grčkim kolonijama na Crnom Moru ili s Tarantom.

⁵⁶⁴ A. Dousoglou - S. Morris 1994, 215 i d.

⁵⁶⁵ L. Haselberger 1978, 345 i d.

⁵⁶⁶ R. Osborne 1986, 168 i d.

⁵⁶⁷ V. Pribojević 1874 (priredio G. Novak 1951, 24, 97, 201).

⁵⁶⁸ R. F. Burton, 1876.

⁵⁶⁹ F. Bulić 1910, 8-9, T. VI.

⁵⁷⁰ M. Nikolanci 1958, 57; M. Suić 1977a, 162; B. Kirigin 1990, 301-302.

⁵⁷¹ M. Zaninović 1966, 74-75; 1982a, 72.

⁵⁷² B. Gabričević 1974a, 19.

⁵⁷³ M. Suić 1977a, 162.

⁵⁷⁴ F. Bulić 1902a, 6 i d.; K. Lehmann-Hartleben 1923.

Prve sonde na lokalitetu, oko temelja kule, napravio je V. Miroslavljević 1960. god. S njim su na projektu radili M. Zaninović i B. Čečuk. Sonda koju su iskopali 1967. i 1968. god. na vrhu gradinskog humka dala je arheološki materijal koji se može datirati od 4.-3. st. pr. Kr. (metalni predmeti oblikovani u razdoblju od željeznoga doba do antike, keramički ulomci lokalne i helenističke proizvodnje, dva brončana novca iz Fara i jedan iz Ise). Položaj, slojevi, sastav sonde i materijal prema Zaninoviću upućuju na istovremenost s gradnjom kule, čiji nastanak vezuje uz vrijeme uspona Ilirske države, tj. drugu polovicu 3. st. pr. Kr.⁵⁷⁵ Kao potvrdu toj pretpostavci navodi prepoznatljiv ilirsko-helenistički način gradnje i tehniku obrade kamenja, ključne za datiranje u razdoblje Demetrija Farskoga (229.-219. pr. Kr.).⁵⁷⁶ Istom vremenu pripisuje i gradnju bedema na gradini Purkin Kuk koja zajedno s Torom pokazuje sličnost s brojnim građevinama i konstrukcijama na širem području ilirske države (npr. Butrint, Foinike, Antigoneja, Lješ, Skodra, Sveti Erazmo kod Ohrida, Medun, Risan, Ošanići i Škrip).⁵⁷⁷ Nakon otkrića kule na Maslinoviku, B. Kirigin kuli Tor pripisuje ulogu promatračnice sa svrhom nadzora i zaštite hore.⁵⁷⁸ Gaffney i Stančić su GIS analizom uz pomoć DEMa (digitalizirane avio snimke) utvrdili da bi se iz Fara do Tora moglo stići za oko četiri sata hoda, što znači da se u jednom danu može do Tora može stići i vratiti.⁵⁷⁹ Tor je dao dosta pokretnih arheoloških nalaza širokog kronološkog raspona, što svjedoči da se kula i naselje ispod nje duže održalo u životu, odnosno i u 3. st. pr. Kr.⁵⁸⁰

Kula Tor se uzdiže na brijegu jugoistočno od Jelse visokom oko 230 m s kojeg se nadgleda jelšansko i starogradsko polje, Hvarski kanal, otok Brač te kopno sve do Živogošća (T. V. b). Četverokutnog je oblika, građena od megalitskih kamenih blokova. Podignuta je na vrhu značajne prapovijesne gradine, što se da zaključiti na osnovu keramičkih ulomaka iz prapovijesti i antike, te konstrukcije niza prirodnih i umjetnih terasa građenih od velikih kamenih blokova koji su često bili temelji prapovijesnim nastambama.⁵⁸¹ Tehnika gradnje tih zidova istovjetna je s gradinskim zidovima sjeverno od kule. Vrh brijega pokriven je rasutim kamenim nasipom, koji se pruža od istoka prema zapadu i spaja rubove okomitih stijena nad gudurama, u dužini od oko 40 m. Da bi temelji kule ležali na stabilnom tlu nasip je

⁵⁷⁵ M. Zaninović 1982, 72.

⁵⁷⁶ M. Zaninović 1978, 47 smatra "da je Tor najvjerojatnije nastao u apogeju ilirske moći koji je ujedno označavao njezin kraj. Ovdje na zapadnoj granici ilirske države, koju je štiti Demetrije, vjerojatno je on bio pokušao učvrstiti vlastiti položaj i onaj svoga zaleđa, gradnjom ovakvih utvrda kao odraza vlastite političke moći, koja je trajala više od desetljeća".

⁵⁷⁷ M. Zaninović 1982, 72 piše da se u svojoj „megalitskoj“ fazi datiraju oko 230. g. pr. Kr. kada počinje rimsko prodiranje i propadanje ilirske moći

⁵⁷⁸ B. Kirigin 2003, 113.

⁵⁷⁹ V. Gaffney - Z. Stančić 1991, 778-779.

⁵⁸⁰ B. Kirigin 2003, 171.

⁵⁸¹ M. Zaninović 1982, 81.

presječen po cijeloj južnoj strani i podzidan zidom građenim od velikog grubo pritesanog kamenja koji je ujedno poslužio kao oslonac sjevernom zidu kule. Temelji kule na sjevernoj strani su dublji i dodatno učvršćeni zidovima širokim pola metra podignutim između kule i zida nasipa, a međuprostor je ispunjen nabačenim kamenjem. Kula se nalazi južno od nasipa uza sami rub, na dijelu brijega koji je zbog njene gradnje bio umjetno zaravnjen, velikim dijelom vađenjem kamenih blokova za gradnju kule na licu mjesta. Dio blokova potreban za gradnju vađen je uz samu kulu ili u njenoj neposrednoj blizini, na udaljenosti od nekoliko desetaka metara.⁵⁸² Vađeni su polugama i cijepani pomoću klinova na što ukazuju plosnata udubljenja nastala od širokih klinova od drva ili metala koja se mogu i taktilno osjetiti.⁵⁸³ Tlocrt kule je pravokutan, zidovi na sjevernoj i južnoj strani dugi su 7,20 m, a na istočnoj i zapadnoj strani 6,20 m. Visoka je 6,30 m na južnoj strani i 8 m na sjevernoj strani. Blokovi su uglavnom fino obrađeni na dodirnim ploham, onima koje su ulazile u zid formirajući pravilne redove, dok su im lica neobrađena, ispupčena i bunjasta. Neki su oblikovani kao pravilni četverokuti, ali ima ih i trapezoidnih. Blokovi pri dnu znatno su većih dimenzija, dugi su do 2 m, a široki oko 1 m, i složeni su u pravilne redove. Zidovi su očuvani u visini od jedanaest redova, osim sjevernog koji je dva reda viši. Na vanjskom licu zida uočljiva je tendencija smanjivanja visine pojedinih redova prema vrhu građevine (T. V. c).

Unutarnje lice zida oblikovano je od manjih kamenih blokova, a središnju ispunu čini masa neobrađenog kamenja. Kutovi kule naglašeni su fino klesanim blokovima s rubnom anatirozom. Problem postavljanja golemih blokova teških nekoliko tona mogao se riješiti postavljanjem velikog, kosog nasipa oko kule, načinjenog od zemlje i sitnijeg kamenja koji je rastao paralelno s kulom.⁵⁸⁴ Ovako velik građevinski pothvat koji uključuje zaravnavanje i čišćenje terena, pregradnju velikog nasipa i gradnju kule, zahtijevao je usklađeni rad velikog broja radnika.

Maslinovik

Na vrhu brežuljka Maslinovik (60,53 m nmv), smještenog po sredini sjeverne strane Starogradskog polja (T. V. d), nakon 90 godina ponovo otkriveni ostatci kule upućuju na drugačije tumačenje obrambenog sustava Fara. Objekt prvi spominje advokat G. A. Botteri 1897. god. kada opisuje nalaze kamenih blokova u Starom Gradu i uspoređuje ih s onima na položajima Purkin kuk, Maslinovik i Tor.⁵⁸⁵ Pregled terena 1987. god. i iskopavanja

⁵⁸² M. Zaninović 1980, 34.

⁵⁸³ M. Zaninović 1980, 62.

⁵⁸⁴ M. Zaninović 1980, 36.

⁵⁸⁵ F. A. Botteri 1897, 1.

koja su uslijedila potvrdila su njegov navod. S položaja na kome je kula sagrađena vidi se cijelo polje i zvonik crkve sv. Stjepana, kula dominikanskog samostana u Starom Gradu i Tor iznad Jelse, što potvrđuje njenu funkciju u obrani hore.

Ova kula je znatno slabije očuvana od Tora, no dimenzije su gotovo identične. Četvrtastog je oblika, veličine 7,40 x 7,50 m, a zidovi su joj široki od 1 do 1,10 m (T. V. e). Orijentacija ima isti otklon od 12° prema SI kao i parcelacija polja, što upućuje na istovremenost gradnje. Uzdiže se na živoj stijeni koja je poravnata za tu svrhu. Temeljni blokovi širi su od ostalih 0,15-0,20 m. Blokovi su raznih veličina, vanjsko im je lice djelomice obrađeno, a slagani su u gotovo pravilne redove (pril. 6-1). Očuvani su u visini 3 ili 4 reda između 1 i 1,50 m visine. Unutrašnjost kule dimenzija 5,45 x 5,50 m bila je poravnata usitnjenim kamenjem visine 0,70-0,80 m u sjevernoj polovici kule. Na sredini, u unutrašnjosti kule, nalazi se fino obrađeni četvrtasti blok (0,50 x 0,50 x 0,60 m) smješten na sloju spomenutog nasipa i učvršćen većim kamenjem. Nad njim su ležala tri veća djelomice obrađena bloka, od kojih jedan ima žlijeb širok 0,10 m i dugačak 0,20 m. Središnji blok vjerojatno je imao funkciju nosača drvenog poda prvog kata kule. Od jugozapadnog i jugoistočnog kuta unutrašnjosti kule sve do visine središnjeg bloka, a površ sloja nasipa, otkriven je sloj pepela i gareži debljine oko 0,8-0,10 m. Pokretni nalazi pronadeni u njemu mogu se datirati u 4. i 3. st. pr. Kr.⁵⁸⁶ Cijela je ova površina bila prekrivena ulomcima krovne opeke. Teško je govoriti o visini kule, ali bi visina od desetak metara bila dovoljna da se s nje može vidjeti Far i Tor, a i razvedeni, brežuljkasti predio sjeverno od nje i otok Brač. U slučaju opasnosti kula na Maslinoviku mogla je biti komunikacijska veza između Fara, od kojeg je udaljena oko 3,5 km i Tora udaljenog 7,5 km zračne linije.

Purkin kuk

Južno od luke Staroga Grada, a zapadno od sela Dol Sv. Marije, na gorskoj kosi, nalazi se šiljasti vrh Purkin (ili Purčin) kuk, kameni humak s kojeg se pruža pogled sve do otoka Drvenika i Šolte na zapadu, makarskog primorja na istoku, i na čitavi Hvarski kanal. Ništa što se događalo na moru i u plodnom otočkom polju nije moglo promaknuti stanovnicima gradine. Sudeći po iskopanim nalazima ovaj lokalitet gradinskog tipa svojim je dominantnim položajem i dimenzijama morao igrati važnu ulogu već u brončano doba.⁵⁸⁷

Na zapadnom dijelu uskog i dužeg hrpta je kamena gomila nastala nasipanjem, duga oko 43 m, a visoka 5-6 m (T. V. f).⁵⁸⁸ To je najveća prapovijesnom gomila na cijelom otoku,

⁵⁸⁶ B. Kirigin - P. Popović 1988, 177 i d.

⁵⁸⁷ M. Zaninović 1978, 48.

⁵⁸⁸ B. Kirigin 2003, 31.

koja zauzima prostor od oko 900 m². Š. Ljubić je ovdje prije gotovo 130 godina vršio iskopavanja, čiji su tragovi vidljivi i danas. Vjerojatno je nalaz nekoliko kamenih nožića koje mu je donio jedan seljak iskopavši ih u zemlji blizu ove gomile (datiranih u novije vrijeme u mlađi neolitik) potaknuo Ljubića na istraživanje.⁵⁸⁹ Sto godina kasnije uza zapadni rub gomile ponovo su vršena iskopavanja koja su rezultirala otkrićem ostataka masivnih bedema koji tvore kvadrat (s neistraženim istočnim dijelom) dim. približno 25 x 25 m. Kamenje s humka se rasulo u dužini do 50 m niz sjevernu padinu brijega. U tom dijelu vidljivi su djelomice očuvani prsteni podzida humka (pril. 6-2).⁵⁹⁰ Na zapadnom kraju gradinski humak završava zidom širine oko 1,50 m, podignutim od velikih kamenih blokova megalitskog načina gradnje. Građen je tako da njegov sjeverni krak, koji se pruža u dužini od 8 m u pravcu sjeveroistoka, zatvara tupi kut na spoju s drugim krakom dugim 10 m, usmjerenim prema jugoistoku. Mjesto spoja naglašeno je fino isklesanim oštrim bridom - anatirozom, koja je primijenjena i na kulama Tor i Maslinovik. Sjeverni krak leži na živcu i očuvan je u visini od tri reda blokova otprilike do 2 m visine. Nastavlja se u gomili, ali je i uništen skupa s njom, što se vidi po odvaljenim velikim blokovima koji leže niz obronak. Zid koji ide u smjeru jugoistoka znatno je oštećeniji i urušen, ali sačuvani niz blokova jasno ukazuje na njegov smjer. Ostalo je nekoliko velikih temeljnih blokova, pa se vidi kako se zid zbog kosine stepenasto spuštao i završavao u stijeni koja se strmo spušta niz padinu brijega na južnoj strani. Blokovi su bili dijelom priklesani sa strana u četvrtaste i trapezoidalne oblike.

Moguće je da zidovi građeni od blokova s anatirozom na zapadnom dijelu gomile, poput onih na Toru i Maslinoviku, tvore dio grčke promatračnice podignute na ilirskoj gradini jer se s ovog mjesta vidi cijelo Starogradsko polje, pa bi tako pozicioniranim kulama hora bila izuzetno dobro nadzirana i zaštićena.

Nalazi na Purkinu kuku upućuju na raniju fazu, a to je razdoblje postojanja gradinskog naselja kojeg Zaninović pretpostavlja na južnoj strani gradinskog „jezika“, ispod vrha brijega, gdje se vidi prirodna terasa široka 8-10 i duga oko 50 m, na kojoj su se mogle nalaziti nastambe.⁵⁹¹

⁵⁸⁹ Š. Ljubić 1882, 89.

⁵⁹⁰ M. Zaninović 1978, 48.

⁵⁹¹ M. Zaninović 1978, 49.

Tragurij (Τραγούριον, Τραγύριον, *Tragyrion*, lat. *Tragurium*)

Helenistički Tragurij je izgrađen na mjestu današnjeg Trogira, na (polu)otočiću između kopna i otoka Čiova (rim. *Boa*). Bio je značajan trgovački punkt na istočnojadranskoj navigacijskoj ruti, a imao je i iznimnu stratešku važnost zbog blizine prirodnih putova koji su kretali prema unutrašnjosti Dalmacije i položaja odakle se mogao kontrolirati zapadni ulaz u Kaštelanski zaljev (*Sinus Salonitanum*). Na razvoj Tragurija, i općenito cijelog istočnog Jadrana, nakon 4. st. pr. Kr. utječu tri faktora: razvoj Ise, značajnog trgovačkog središta i političke sile, uspon Ilirske države i širenje interesa Rimske republike.

Smrću Dionizija Starijeg dolazi do raspada sirakuške države, što je išlo u prilog Isi koja postaje samostalan polis i glavna trgovačka sila na Jadranu, posrednik između Grka i autohtonog stanovništva. Arheološki nalazi iz Tragurija svjedoče o postojanju prapovijesnog naselja u koje se infiltriraju isejski doseljenici, što je mogao biti slučaj i s Epetijem, jer se nalaze na rubovima plodnog primorskog prostora do kojih se najbrže i najlakše moglo doploviti iz Ise.⁵⁹² Tragurij i Epetij ulaskom u zajednicu (*koinon*) s Isom (kao simpolitija ili simahija) omogućuju Isejcima kontrolu krajnjih točaka (na poluotočiću, danas Stobreču i otočiću Trogiru), dok je prostor Kaštelanskog i Solinskog polja s Klisom bio u rukama lokalnih zajednica. Grčki natpisi, nađeni na lokalitetu Miri u Donjokaštelanskom polju, u Kaštel-Sućurcu, Vranjicu i Splitu (ukoliko nisu podrijetlom iz Salone)⁵⁹³ ukazuju na grčku prisutnost na cijelom području između Tragurija i Epetija.⁵⁹⁴ Pored naselja urbanog tipa održala se i postojeća mreža gradinskih naselja, koja je osobito posredstvom razmjene, bila izložena kulturnim utjecajima gradova.⁵⁹⁵

Postanak helenističkog Tragurija vezan je uz širenje isejske „države“, o čemu govore povijesni izvori – Polibije (*Historiae*, 32, 9, 2) i Strabon (*Geographica*, VII, 5, 5) koji ga spominju kao grad u savezu s Isom odnosno isejsku naseobinu. Kako izvori ne spominju Tragurij i Epetij u kontekstu događaja iz I. i II. ilirskog rata, u stručnoj literaturi je prihvaćeno mišljenje da su u isejski savez ušli u vremenskom rasponu od kraja 3. st. pr. K. do delmatskog napada oko 160. g. pr. Kr., kad su ilirski kraljevi Skeldirad i Pleurat, kao i Isa, bili u savezu s Rimom.⁵⁹⁶

⁵⁹² N. Petrić 1992, 23 i d. Postojanje starijeg naselja na području kasnijeg grčkog naselja potvrdila su zaštitna istraživanja gradske jezgre Trogira.

⁵⁹³ O grčkim natpisima s ovog područja vidi J. Brunšmid 1898, 1987; M. Nikolanci 1980.

⁵⁹⁴ To implicira postojanje grčkih naselja između Tragurija i Epetija, o čemu je pisao H. Cons koji navodi mogućnost da su Siculi bili grčko naselje. Usp. H. Cons 1881, 219. G. Novak pretpostavlja da je na mjestu Splita postojalo grčko naselje (*Aspalathos*). Vidi G. Novak 1961a, 204; 1957, 14.

⁵⁹⁵ Ostave rimskog republikanskog novca nađene na Putalju i Gajinama iznad Kaštel-Sućurca, ukazuju na kontinuitet života u gradinskim naseljima. Vidi F. Bulić 1899.

⁵⁹⁶ G. Novak 1952, 28-29; I. Borzić 2007, 37-38.

Postoje različita tumačenja statusa Tragurija i njegova odnosa s Isom, od onog da je riječ o koloniji (polisu), zatim emporiju i autohtonom savezničkom naselju s određenim postotkom isejskog stanovništva. U domaćoj literaturi se Tragurij, kao i Epetij, spominje kao isejska (sub)kolonija, naseobina ili faktorija,⁵⁹⁷ a u novije vrijeme i kao emporij.⁵⁹⁸ Slično je i kod stranih autora. Tako ih R. L. Beaumont prema Polibiju naziva isejskim saveznicima,⁵⁹⁹ a L. Braccesi smatra da je riječ o emporijima s autohtonim stanovništvom u nekoj vrsti konfederalne zajednice s Isom.⁶⁰⁰ Razlike proizlaze iz različitih termina koje koriste Polibije (polis) i Strabon (ktisma).⁶⁰¹ Kako iz samog pojma „polis“, nije potpuno siguran status spomenutih gradova, jer ga Polibije upotrebljava u općenitom, a ne u izvornom shvaćanju pojma grčkoga grada, nije razvidno da li su bili kolonije ili autohtona naselja u savezu s Isom. Polibijev navod o Traguriju i Epetiju kao gradovima u savezništvu s Isom mogao bi se objasniti tako da su ta bulinska naselja (možda i cijela bulinska zajednica) zbog zajedničkih interesa stupila u jednom trenutku u saveznički odnos s Isom.⁶⁰² Isa bi na taj način imala kontrolu nad širim prostorom Kaštelanskog zaljeva i pristup zaleđu preko Kliškog prijevoja, a bulinske zajednice zaštitu moćnije Ise, saveznika Rimske republike.⁶⁰³

Rimska prisutnost na prostoru istočne Jadranske obale počinje krajem 3. st. pr. Kr. u svrhu zaštite vlastitih trgovačkih interesa u Apuliji i na Otrantskim vratima i grčkih kolonista od ilirskih napada, te vremenom donosi radikalne promjene. Uočljiv je rast naselja uvjetovan nizom vanjskih faktora i općim prilikama na prostoru kasnije, Ilirika. Tako u Salonu i prostor oko nje dolazi stanovništvo iz kontinentalnog zaleđa, doseljenici s italčkog poluotoka i iz ostalih dijelova carstva.⁶⁰⁴ Prvi rimski naseljenici, *negotiatores* i *publicani*, postaju glavni oslonac rimskom ovladavanju ovim prostorom preuzimanjem primata nad trgovinom i ukupnim gospodarstvom. Takva situacija zasigurno je izazivala sukob s lokalnim zajednicama, o čemu govori i Cezarov preskript.⁶⁰⁵ Moguće je to bio razlog priklanjanja Ise

⁵⁹⁷ G. Novak 1952, 5 i d.; 1953, 37 i d.; 1961, 145; 1973, 119; B. Gabričević 1958, 105 i d.; 1966, 147 i d.; 1974, 5 i d.; M. Suić 1960, 147 i d.; 1993, 285 i d.; M. Nikolanci 1976, 149; D. Rendić-Miočević 1976, 185 i d.; 1988, 5 i d.; N. Cambi 1980, 950 i d.; B. Kirigin 1990, 291 i d.; S. Čače 1994, 15 i d.

⁵⁹⁸ M. Zaninović 2004, 30.

⁵⁹⁹ R. L. Beaumont 1936, 189.

⁶⁰⁰ L. Braccesi 1971, 200 i d.

⁶⁰¹ S. Senc 1991, 541-542. Κτισμα, το – osnivanje, naselje i κτιζω – graditi, osnivati, (sa)zidati, naseliti. naseljenicima zapremiti.

⁶⁰² D. Maršić 1997, 54.

⁶⁰³ S. Čače 1999, 80; S. Čače – L. Šešelj 2005, 168. S. Čače se priklanja ideji o tome da su autohtone zajednice na prostoru od Žrnovnice na istoku do Rogoznice i Primoštena na zapadu (Solentini, a vjerojatno i zajednice na Braču) ulazile u trajniji savez, simahiju s Isejcima, čime je moguće objasniti jakost i brojnost isejske flote početkom 2. st. pr. Kr.

⁶⁰⁴ O etničkoj strukturi Salone i okolnog područja: G. Alföldy 1965, 97 i d.; J. J. Wilkes 1969, 237.

⁶⁰⁵ M. Suić 1973, 187-188; 2003, 156.

49. god. pr. K. na stranu Pompeja, nakon čega je (sloma Pompejeve flote kod Taurisa) sa zajednicama svog saveza izgubila slobodu i samostalnost.⁶⁰⁶

Među znanstvenicima nema suglasja o statusu Tragurija unutar Rimske države. Razlog tomu je nedostatak arheološke potvrde o njegovom municipalnom statusu i različito tumačenje Plinijeva navoda u kojem Isa i Tragurij naziva *civium Romanorum* (*Naturalis historia*, III, 141-142). U starijoj literaturi taj termin se poistovjećivao sa značenjem *oppidum civium Romanorum*, prema čemu bi Isa i Tragurij bili autonomni gradovi s municipalnom samoupravom.⁶⁰⁷ M. Suić u početku podržava takvo mišljenje i smatra da je blizina jake kolonije u Saloni razlog postupnog nestanka njihovih lokalnih municipalnih institucija, uslijed čega su se uklopili u sustav salonitanske kolonije. Isa bi tako predstavljala jednu prefekturu, s nekim oblikom municipalne autonomije (*ordo decurionum*), a Tragurij prefekturu ili *vicus*, s posebnom upravom koju bi predstavljao *custos Tragurii*.⁶⁰⁸ Suić kasnije mijenja mišljenje o tome da je *civium Romanorum* istovjetan s terminom *oppida c. R.*, te smatra da unatoč stečenom civitetu spomenuti gradovi nisu ostvarili potpunu municipalnu autonomiju. Tako bi Tragurij u okviru salonitanske kolonije bio „*conventus, conciliabulum, forum* (i dr.) *civium Romanorum*“.⁶⁰⁹ Po S. Čači Plinijev navod ne znači dodjelu civiteta grčkim stanovnicima tih gradova već je riječ o nazočnosti „Rimljana u okolnostima kada odnosi nisu dobili trajni pravni okvir“. Nadalje smatra da od Augusta Tragurij gubi samoupravu priključivanjem salonitanskoj koloniji, za što je potvrda natpis koji spominje funkciju *custos Tragurii*.⁶¹⁰

Arheološka istraživanja su dala potvrdu da je u slučaju Tragurija riječ o polisu, urbanom središtu, nastalom na mjestu željeznodobnog naselja,⁶¹¹ s gradskim bedemima i kulama, rasterom ulica i javnim građevinama, u koje se naselio veći broj Isejaca.⁶¹² Nalazi na području šireg Kaštelanskog zaljeva govore o prožimanju autohtonog i grčkog elementa, koje se u 3. st. pr. K. intenzivira porastom trgovine, uporabom novca, vjerovanja, znanja, običaja i standarda helenističkog svijeta.⁶¹³ Postanak helenističkog Tragurija tako se može promatrati

⁶⁰⁶ G. Novak 1953, 37 i d.; M, Suić 1958, 26; 1973, 181 i d.; 2003, 155 i d.; S. Čače 1992b, 43-44; I. Borzić 2007, 40 i d.

⁶⁰⁷ M. Suić 2003, 54.

⁶⁰⁸ M. Suić 1960, 160.

⁶⁰⁹ M. Suić 1993, 286 i d.

⁶¹⁰ Pregledno S. Čače 1997, 33 i d.

⁶¹¹ V. Kovačić 2004, 139: „o kojima svjedoče ostatci željeznodobne keramike, importirane grčke i apulske keramike iz 5. i 4. st. pr. Kr.“

⁶¹² N. Petrić 1992, 35; S. Čače – L. Šešelj 2005, 169. Petrić nastanak helenističkog naselja smješta moguće u 4., a sigurno u 3. st. pr. Kr. Ideju o ranom osnivanju podržavaju Čače i Šešelj smatrajući da su kolonije Tragurij i Epetij osnovane, kao i kolonija u Lumbardi, na početku isejske ekspanzije – početkom 3. st. pr. K., odnosno oko 300. g. pr. K., u vrijeme osnivanja i Diomedova svetišta na rtu Ploča.

⁶¹³ S. Čače 1992a, 38; S. Čače – L. Šešelj 2005, 167; L. Šešelj 2005, 51; Z. Brusić 2008, 167-175; I. Radić-Rossi 2008, 158; 2009, 499. Arheološka istraživanja provedena u Resniku (helenistička luka, emporij), Vranjicu, na rtu

kao razvojni proces od autohtonog naselja u funkciji pristaništa i luke u koje se infiltrira isejsko stanovništvo, do potpunog heleniziranja, prerastanja u urbano naselje, što je imalo i političke implikacije - stupanje u saveznički odnos s Isom.⁶¹⁴ O podrijetlu imena Tragurij (grč. *Τραγούριον*, rim. *Tragurium*) također postoje neslaganja. Prvi je o tomu pisao H. Krahe 1925. god. koji mu pridaje ilirsko podrijetlo na temelju sufiksa *-ourion*.⁶¹⁵ Drugo mišljenje, uglavnom prihvaćeno, donosi A. Mayer, prema kojem je ime grčko, te je riječ o složenici od grč. *ὁ τράγος* (jarac) i *τὸ ὄρος* (brdo, gora), „kozje brdo“, što bi bilo u skladu s nazivom obližnjeg brda Kozjak.⁶¹⁶ Nedavno je S. Čače upozorio na podatak da se ime grada nalazi i u obliku *Τραγύριον*, dakle s *ύ* umjesto *ού*, što Mayerovu etimologiju donekle ostavlja upitnom. Nadalje, Čače sumnja u logičnost davanja imena gradu na ravnom terenu, prema relativno udaljenom brdu, pa upozorava da ne treba isključiti mogućnost da je riječ o predgrčkom (ilirskom) imenu koje su Grci prilagodili.⁶¹⁷

Prve informacije o helenističkom Traguriju donosi don F. Bulić krajem 19. i početkom 20. st., koji spominje ostatke „grčko-ilirskih“ fortifikacija i grčki natpis uzidan u dvorištu benediktinskog samostana sv. Nikole u Trogiru. Č. Iveković početkom 20. st., tijekom konzervatorskih radova na katedrali otkriva zavjetni depo, unutar kojeg je bila mala ara s grčkim natpisom posvećenim Heri.

Prva arheološka istraživanja povezana sa zaštitom i revitalizacijom gradske jezgre, dijelom stradale u II. svjetskom ratu, počinju u drugoj polovici 20. st. Nakon arhitektonskog snimka grada 1960. god., započela su istraživanja urbane planimetrije pod vodstvom T. Marasovića, S. Vučenovića i I. Babića. Nastavak istraživanja tijekom 70-ih godina vodili su I. Babić i J. Jeličić, koji su vršili rekognosciranja bedema u podrumima kuća u gradskoj jezgri, a A. Faber je 1975. god. istraživala helenističku kulu. I. Babić istražuje 1978./79. god. segment antičkog bedema sjeverno od katedrale, a zaštitna istraživanja vezana za obnovu ili adaptaciju arhitektonskih objekata dugi niz godina (1982.-2000. god.) vodila je V. Kovačić iz Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture (danas Konzervatorski odjel u Splitu). Za poznavanje urbanističkog profila grada, bedema i prostornog rastera ulica osim spomenutih značajna su i istraživanja iz 1997. god. pod vodstvom M. Katića (na trgu Ivana Pavla II), D. Čerine 1999.-2003. god. (zapadni dio rive i crkve sv. Dominika) i S. Gluščevića iz 2003. god.

Ploča (osnivanje Diomedova svetišta na rtu Ploča) i Spili Nakovani (svetište) pokazuju da od kraja 4. st. pr. K., dolazi do intenzivnijih trgovačkih odnosa jadranskih Grka (Ise i Fara) s autohtonim stanovništvom.

⁶¹⁴ Saveznički odnos s Isom potvrđuju grčki natpis iz Tragurija, na kojem se spominju isejski magistrati, i Cezarov preskript iz Salone, iz 56. g. pr. Kr., na kojem se u simpolitiji (simahiji ?) s Isom spominju i Tragurini i Epetini. Usp. M. Abramić 1926, 5; D. Rendić-Miočević 1950, 30 i d.; 1952, 31; 1988, 13; M. Suić 1973, 190; S. Čače 1991, 55 i d.; 1999, 72 i d.; J. Brunšmid 1998, 45.

⁶¹⁵ A. Mayer 1932, 111.

⁶¹⁶ A. Mayer 1932, 110 i d.

⁶¹⁷ S. Čače 2002, 17.

(na prostoru Pantana) kada su otkrivene drvene konstrukcije i kameni nasip iz antičkog vremena, što su potvrdila podmorska istraživanja na lokalitetima Brigi i Kopilica 2006. i 2007. god. pod vodstvom I. Radić-Rossi i HRZ-a.⁶¹⁸

Literatura o Trogiru je malog opsega, a jedino djelo sintetske prirode „Trogir u antici“ napisao je N. Cambi.⁶¹⁹ Ostali radovi uglavnom su u obliku izvještaja ili članaka, od kojih se mogu izdvojiti radovi I. Babića i V. Kovačić.⁶²⁰

Prirodne pogodnosti i tokovi prirodnih putova polazište su za gradnju mreže utvrđenih naselja - gradina podizanih na istaknutim uzvišenjima. Cijeli prostor od trogirskog Malog polja na zapadu do Mosora na istoku bio je nadziran mrežom gradina i gomila koje su raspoređene na svim strateški važnim točkama.⁶²¹ U željeznom dobu složeniji socijalni i gospodarski odnosi uvjetuju izdvajanje središnjih naselja (protourbane aglomeracije), što se može pratiti i u Kaštelanskom polju gdje se izdvajaju naselje na mjestu Trogira,⁶²² gradina Veliki Bijać (Sv. Nofar) u Bijaćima, gradina Ostrog nad Lukšićem i Luko u Sućurcu.⁶²³ Trogir se u najranijoj fazi vjerojatno javlja kao trgovačko središte (luka) povezano s gradinom na brdu Sutilija. Gradina utvrđena monumentalnim bedemom, s akropolom i podgrađem, ima kontrolu nad trogirskim Malim poljem, zapadnim dijelom Kaštelanskog polja, te ulazima u trogirski akvatorij i Kaštelanski zaljev (zapadni ulaz).⁶²⁴ Važni punktovi koji nadopunjuju sustav kontrole su dvije gomile (na brdu Vlaška zapadno od Sutilije i na brdu Plošnjak nasuprot Trogiru) i dvije gradine (na brdu Krban i Gradina na Čiovu njoj nasuprot).

Tragurij je smješten u središtu polukružnog Malog polja, dugog oko 4,5 km i širokog nešto manje od 2 km, okruženog sa sjeverne strane vapnenačkim brdima. Na istočnoj strani granicu polja čini potok Rika i močvarno područje Pantana, koje je i zapadna granica Kaštelanskog polja.⁶²⁵ Na močvarnom području izbijaju izvori žive vode, oblikuju se bunari i lokve, a u blizini se račvala antička komunikacija u pravcu Salone i prema unutrašnjosti. Je li grad osnovan na otoku ili poluotoku, nije u potpunosti sigurno. Tako je kod Strabona (*Geographica*, VII, 5, 5) i Ptolemeja (*Geographia*, II, 16, 9) naglašeno da je riječ o otoku, dok

⁶¹⁸ I. Radić Rossi 2008b, 493.

⁶¹⁹ N. Cambi 1980.

⁶²⁰ I. Babić 1980, 61 i d., 1991; 2001-2003, 123 i d.; 202, 397 i d.; V. Kovačić 1989, 91 i d.; 1990, 166-167; 1994, 51 i d.; 2002, 375 i d.; I. Babić 1980, 61 i d., 1991; 2001-2003, 123, 202, 397 i d.

⁶²¹ I. Babić 1991, 32 i d. Raspored gradina na planinskim uzvišenjima koje nadziru Kaštelansko polje, određen mrežom putova uzduž planinske mase Opora, Malačke i Kozjaka, prati paralelni niz gradina na istacima i terasastim platoima. Usp. i A. Škobalj 1970, 122 i d., sl. 78. i 79.

⁶²² I. Babić 1980, 62; 1991, 32. Zapadno od Trogira središnja naselja postaju Sutilija u Segetu Gornjem, Drid nad Marinom i Orijevščak kraj Marine. Usp. S. Čače 1992b, 35.

⁶²³ Istočno od Kaštelanskog polja - Vranjic i Donja Rupotina u Solinu (Vidi N. Cambi 1991, 11 i d.; I. Radić-Rossi 2007, 72 i d.; I. 2008, 156 i d.) i Epetij na krajnjem istoku. Usp. D. Maršić 1997, 48.

⁶²⁴ A. Miletić 2008, 135 i d.

⁶²⁵ I. Babić 1991, 20.

Polibije (*Historiae*, 32, 9, 2) navodi da nije otok, a s time se slaže podatak kod Plinija (*Naturalis Historia*, III, 152) gdje nije naveden u popisu otoka. Na Tabuli Peutingeriani (V, B, 1.) ucrtan je kao poluotok.⁶²⁶ Imajući u vidu podizanje razine mora logično je pretpostaviti da je u početku bila riječ o poluotoku, jezičcu zemlje u močvarnom tjesnacu između Čiova i kopna, znatno plićem nego danas, koji je iz strateških razloga, u antici, a moguće i ranije odvojen od kopna jarkom.⁶²⁷ Početak urbanog razvoja Tragurija datira se nakon drugog isejskog rata, poslije 219. god. pr. Kr., kad Isa utemeljuje lučke i trgovačke postaje na obali sa svrhom trgovine s ilirskim stanovništvom.⁶²⁸

Grčka urbanistička misao osim u Isi i Faru dokumentirana je i u Resniku, a može se postaviti pitanje je li primijenjena i u Traguriju.⁶²⁹ S obzirom na prapovijesno naslijeđe vjerojatno nije u cijelosti moglo biti zastupljeno načelo ortogonalne sheme gradskih četvrti i komunikacija po preporukama Hipodama, ali se utjecaj grčke misli može vidjeti u raspodjeli gradskog prostora i eventualnoj zemljišnoj podjeli, kasnije preslojenoj rimskom centurijacijom.⁶³⁰ Postojanje hore logično je pretpostaviti na prostoru Malog polja s obzirom da je ono bilo osnova agrarne proizvodnje, još od prapovijesti, bogato izvorima vode, koje je u rimsko doba potpalo pod tragurijski, odnosno salonitanski teritorij.⁶³¹

Kao jedan od značajnijih punktova na istočnojadranskoj trgovačkoj ruti vjerojatno je helenistički (kasnije rimski) grad imao i luku, što je mogao biti jedan od važnijih razloga infiltracije Isejaca. Zasad je pitanje lokacije luke otvoreno. Potencijalno se mogla nalaziti s južne strane, izvan gradskih bedema (jer je to najzaštićenija strana), na mjestu srednjovjekovne i današnje luke, ili još vjerojatnije ispred istočnog dijela grada, sudeći po ostacima kamenih i drvenih konstrukcija dugim oko 300 m, na predjelu Kopilica.⁶³²

Unutar perimetra helenističkog Tragurija razvija se rimski *Tragurium*, a pacifikacija cijelog prostora za vrijeme rimske uprave uvjetovala je izlazak izvan bedema i naseljavanje

⁶²⁶ I. Lucić u svom djelu „Povijesna svjedočanstva o Trogiru“ navodi da je „po svoj prilici stari dio grada Trogira u starini bio poluotok...a može biti da je onaj jezik koji je u starini povezivao grad s kopnom bio tako nizak da bi ga more prekrilo čim bi poraslo.“ Vidi I. Lucić 1979, 68.

⁶²⁷ N. Cambi 1980, 950; I. Babić 1991, 32, 46.

⁶²⁸ G. Novak, 1952, 30; B. Kirigin 1996, 63.

⁶²⁹ B. Gabričević 1968, 22-23; 1973, 150-151; J. Jeličić-Radonić – B. Rauter-Plančić 1995, 60; B. Kirigin 1996, 50i d.; N. Cambi 2002, 25; I. Kamenjarin 2005, 225-226; 2006, 356 i d.

⁶³⁰ B. Gabričević 1973, 167; B. Kirigin 1990, 315, sl. 10. I. Babić 1991, 46, bilj. 11. Iako zasad ne postoje konkretni pokazatelji o postojanju grčke parcelizacije agera, takvu tezu prvi spominje B. Gabričević, a njemu se pridružuje i I. Babić koji kao glavni argument uzima činjenicu da je isejska kolonizacija bila primarno agrarnog karaktera. B. Kirigin je išao korak dalje i napravio plan grčkog Tragurija s naznačenim helenističkim fortifikacijama i mogućim ostacima grčke parcelizacije koji se poklapaju sa smjerom ulice Obrov.

⁶³¹ M. Suić 1960, 163; N. Cambi 1980, 952 i d.; I. Babić 1980, 50; Autori navode nepravilnosti centurijacije oko Trogira (koje prvi spominje S. Vučenović), a na temelju poklapanja smjera centurijacije sa zapadnom linijom bedema (ulica Obrov) pretpostavljaju postojanje rimskog municipija u Traguriju koncem 1. st. pr. Kr. i početkom 1. st. po. Kr., koji je imao i svoj ager. Međutim blagi otklon od salonitanskog sustava nije dovoljna potvrda postojanja tragurijskog neovisnog agera.

⁶³² I. Radić-Rossi 2007, 76-77.

u ageru čemu u prilog idu ostatci po Malom polju.⁶³³ Iako pitanje statusa Tragurija nije riješeno, istraživanja u gradu, rimska nekropola, razvijena obrada kamena, nalazi kamene skulpture i epigrafički spomenici potvrđuju urbani kontinuitet, koji se nastavlja i u kasnoj antici, kada se obnavljaju bedemi i grade dvije starokršćanske bazilike (u gradu, na mjestu današnje katedrale i cemeterijalna u blizini rimske nekropole). Značaj Tragurija potvrđuje i spominjanje na antičkim i kasnoantičkim kartama i itinerarima.⁶³⁴

Dosadašnjim istraživanjima donekle su definirani oblik i površina grada, dijelovi bedema i kula, utvrđena su gradska vrata, određen položaj agore (foruma) i ostatci helenističke stambene arhitekture. Arheološka istraživanja su potvrdila da se helenistički Tragurij nalazio na istočnom dijelu današnje gradske jezgre kako je to svojevremeno predložio Dyggve.⁶³⁵ Nepravilnog kružnog oblika, uvjetovanog konfiguracijom (polu)otoka, i utvrđen bedemima, zauzimao je površinu od 2,5-3 ha (T. VI. a). Tlocrt grada je vjerojatan razlog ranijoj pretpostavci o zrakastom pružanju gradskih komunikacija od centra – agore prema rubovima.⁶³⁶ Potvrdu o pravilnom ortogonalnom rasteru u istočnom dijelu grada, nastalom u grčkom razdoblju, donose ostatci helenističke stambene arhitekture na rubnom gradskom području, koja se pruža u smjeru sjever-jug, kao i gradske komunikacije (pril. 7-1).⁶³⁷ Ostaje otvorenim pitanje postojanja zapadnog dijela grada u antici. Zapadni dio (Pašike) je osim ortogonalnog rasporeda gradskih komunikacija gotovo kvadratnog oblika. Raster ulica pokazuje odstupanje s odklonom prema zapadu od oko 12° u odnosu na komunikacije istočnog dijela, a podudara se s rasterom rimske centurijacije u Malom polju. Imajući u vidu izdizanje mora moguće je i na tom dijelu pretpostaviti neke antičke strukture (građevine, pogone suburbanog karaktera ili nekropolu), čemu u prilog ide ortogonalan raster ulica (kasnijeg srednjovjekovnog predgrađa) usklađen s rasterom rimske centurijacije u Malom polju.⁶³⁸

Perimetar gradskih bedema nije u cijelosti definiran. Sjeveroistočni potez se može relativno precizno rekonstruirati, donekle pretpostaviti južni, dok je zapadni trakt još uvijek na razini pretpostavki. Na istočnoj strani otkriveni su dijelovi bedema prema kojima se može pratiti njegovo pružanje od sjevernih gradskih vrata (između zgrade Pošte i romaničke kuće nasuprot nje), preko ulice sa sjeverne strane malog trga (Radovanov trg), zatim iza

⁶³³ I. Babić 1991, 49.

⁶³⁴ I. Babić 1991, 47 i d.

⁶³⁵ E. Dyggve 1958, 101, sl. 3.

⁶³⁶ N. Cambi 2002, 29.

⁶³⁷ V. Kovačić 2002, 378.

⁶³⁸ N. Cambi 1980, 952; A. Faber 2000, 151, sl. 14.

katedrale i Kneževe palače do zgrade današnjeg Županijskog suda. Nakon spomenute zgrade skretao je do južnih gradskih vrata (sa sjeverne strane crkve sv. Nikole).

Segment sjeveroistočnog bedema otkriven je na prostoru ispred sjeveroistočnog kuta sakristije katedrale arheološkim istraživanjima provedenim 1978. god. I. Babić je tom prilikom detektirao višeslojnu obrambenu strukturu koja se pružala od kule na sjeveru do sakristije katedrale na sjeveroistoku.⁶³⁹ Pred sjeveroistočnim kutom sakristije nalazio se antički bedem širok gotovo 1,80 m, koji se izmiče, lomi pod tupim kutovima u poligonalnoj formi. Na mjestu prvog loma bedem nije očuvan u punoj širini niti doseže razinu tla. Vanjsko i unutarnje lice mu po strukturi nije homogeno, razlike se vide između jedne i druge strane kuta pod kojim se zid lomi. U donjem dijelu bedema na sjeveroistočnoj strani od dna do kote +0,10 m vanjsko lice je građeno od kamenih greda koje su uske i duge do 1,70 m, složene pravilno bez uporabe žbuke, a vanjske su im plohe ravne bez bunje (T. VI. b).⁶⁴⁰ Na vanjskoj strani toga dijela bedema, na vrhu kuta u kojem se bedemi lome, prislonjen je okomito postavljen zid (kontrafor) širok 0,95 m, koji je naknadno građen u svrhu njegova ojačanja. Plići je od bedema jer njegov temelj završava na koti – 0,50 m. Unutarnja strana bedema građena je od grublje tesanog kamena vezanog žbukom, bez tendencije horizontalnog uslojavanja. Bedem seže skoro do razine mora, a visina mu je 1,33 m; vjerojatno bi se na većoj dubini mogli pronaći ostatci i starijih bedema kako je to slučaj s vanjskom stranom čija visina doseže 2,25 m. U ispuni su otkriveni tanji poprečni zidovi (debljine 0,60 m) građeni kao i unutarnje lice bedema (od grublje oblikovanog kamena vezanog žbukom), koji oblikuju svojevrzne džepove kao dodatno ojačanje fortifikacije.⁶⁴¹ Osim razlika vidljivih u gradnji uočavaju se i visinske razlike, što ukazuje na različite faze kako gradnje tako i razine komunikacija koje su se mijenjale tijekom stoljeća. Vanjsko lice bedema oblikovano tehnikom *opus quadratum* ukazuje na najstarije slojeve koji se mogu interpretirati kao grčki ili još stariji predgrčki (nastali pod grčkim utjecajem). Unutarnje njegovo lice s obzirom na način oblikovanja i slaganja blokova u tehnici *opus incertum*, od dva lica s ispunom i kazetama, nemarnije građeni, kasnijeg su kasnoantičkog podrijetla.

Segment južnog bedema detektiran je u dvorištu samostana sv. Nikole i u prizemlju na sjevernoj strani (pril.7-2). Registrirane su dvije faze u gradnji gradskih fortifikacija, od kojih je jedna vjerojatno helenistička, a druga kasnoantička. Dio helenističkog bedema (očuvan u dužini od 1,80 m) nalazi se nešto sjevernije od ulaza u samostansko dvorište i pruža se u pravcu kule Biskupije. Širok je kao sjeverni 1,80 m, a građen je od izduženih, blago bunjastih

⁶³⁹ I. Babić 2002, 400.

⁶⁴⁰ I. Babić 2002, 397 i d.

⁶⁴¹ A. Faber 1983, 26. Autorica je takva ojačanja detektirala i u bedemu Epetija.

megalitskih blokova s naglašenom anatirozom (*opus quadratum*) i može biti istovremen s kulama na sjeveroistočnom potezu (T. VI. c).⁶⁴² Dio kasnoantičkog bedema s vratima otkriven je u nastavku, na prostoru crkve i dvorišta. Bedem širok 1,70 m, građen od spolija nalazi se s obje strane gradskih (kasnoantička?) vrata.⁶⁴³ Logično je pretpostaviti da je adaptacija spomenutog helenističkog bedema nastala u kasnoj antici, kao što je to slučaj s dogradnjama na segmentu otkrivenom sjeverno od katedrale. Južna gradska vrata (kasnoantička?) otkrivena prilikom istraživanja crkve sv. Nikole nalazila su se na kraju glavnog karda (pril. 7-3). Široka su 1,90 m i bočno uokvirena monumentalnim klesancima.⁶⁴⁴ S obzirom na kontinuitet mjesta na kojima su postavljana vrata (antička, ranosrednjevjekovna i srednjevjekovna) logično je na istome mjestu (ili u blizini malo sjevernije) pretpostaviti i ranija helenistička, ali kako nisu provedena daljnja istraživanja to ostaje na razini pretpostavke. Uz južna gradska vrata (nad lukom dvorišnog trijema benediktinskog samostana sv. Nikole) uzidan je u 14. st. jedini epigrafski spomenik sa spomenom vrhovnog svećenika hijeromnoma, logista i gramateja koji su kao magistrati Ise upravljali naseobinom. Izvorno mjesto može se pretpostaviti negdje u blizini, moguće na gradskim vratima.

Zapadna linija grčkih bedema nije poznata. Uglavnom je prisutna ideja da se ona poklapa s trasom srednjevjekovnog bedema iz 13. st. Pretpostavljena trasa bi tako, otprilike, bila nepravilna zakrivljena linija koja se pruža od južnih gradskih vrata prema zapadu, preko palače Lucić, uz istočni rub ulice Obrov, do sjevernih gradskih vrata. Kako nema arheoloških potvrda za ovakvu rekonstrukciju, zasad je jedino podudaranje ulice Obrov, odnosno srednjovjekovnog bedema s rimskom centurijacijom, argument za eventualnu adaptaciju (proširenje?) urbane jezgre u rimskoj razvojnoj fazi.

U sklop fortifikacija helenističkog Tragurija, kao i Fara, bile su uključene i četvrtaste kule, zasad sigurno potvrđene uz gradska vrata i pretpostavljene (prislonjene) uz vanjsko lice bedema. Sklop gradskih vrata u oba slučaja uvučen je u odnosu na vanjski prsten bedema i oblikuje propugnakul, kojim se poboljšavala obrambena funkcija bedema. Sjeverna gradska vrata Tragurija bila su flankirana kulama od kojih se fragmenti istočne - četiri pravilna reda

⁶⁴² V. Kovačić pretpostavlja da je taj je segment iz nešto ranijeg razdoblja, ne određujući precizno kojeg, jer u njega nisu ugrađeni spoliji kao što je to slučaj sa dijelom bedema pronađenim u crkvi sv. Nikole. Usp. V. Kovačić 1990, 166; 1994, 51-52; 2002, 377.

⁶⁴³ Prema dosadašnjim spoznajama moguće je pretpostaviti istu trasu bedema iz obiju građevnih faza. Daljnja istraživanja trebala bi potvrditi rečeno ili eventualno pokazati da je kasnoantički bedem podignut u funkciji protihizme, onom starijem.

⁶⁴⁴ V. Kovačić 1994, 52-53. Kasnoantička vrata bila su u funkciji do predromanike, kada su ih zamijenila nova vrata (*porta dominica*) i bedem. Ranoromanička vrata su krajem 14. st. zamijenjena s Novim (lučkim) vratima koja su još u funkciji.

blokova u dužini od 2,40 m - nalaze očuvani u temeljima jedne romaničke kuće (T. VI. d).⁶⁴⁵ Zapadna kula je bila vidljiva u visini od 2,35 m (sedam redova) do kraja 19. st. kad je srušena prilikom regulacije ovog dijela grada (T. VI. e). Istraživanja na mjestu pretpostavljenih južnih gradskih vrata nisu provedena u cijelosti, pa se ne zna da li su uz njih postojale analogne dvojne kule, ali je moguće pretpostaviti propugnakul (pril. 7-3). Jedna od helenističkih kula moguće se nalazila na mjestu današnje zgrade Županijskog suda, nad kojom je podignuta srednjovjekovna kula Biskupije.⁶⁴⁶ Južnu stranu nekadašnje kule Biskupije (srušena 1908. god.) Bulić je držao ostatkom grčko-ilirskih bedema.⁶⁴⁷ Nalazila se isturena u odnosu na bedem, smješena istočno od južnog kraja poprečne ulice (periferni kardo), a bila je građena velikim bunjastim blokovima naglašene kutne anatiroze. Ukoliko je riječ o helenističkoj kuli, nameće se ideja da ih je na južnom potezu bilo još, tim prije što su i kasnije srednjovjekovne kule podignute na kraju perifernih kardaa, uslijed veće opasnosti od prodora neprijateljskih snaga u grad.⁶⁴⁸ U Faru je također registrirana (zasad) jedna vanjska isturena kula na južnom potezu, što je moguća analogija za slučaj s kulama Tragurija.⁶⁴⁹ Međutim, nije isključena mogućnost da je riječ o sekundarno upotrijebljenom građevnom materijalu za potrebe gradnje kule u srednjem vijeku.⁶⁵⁰

Kvadratne kule uza sjeverna gradska vrata, sudeći prema istočnoj za koju postoje precizni podaci, imale su dimenzije 2,90-3,0 m. Građene su usuho (emplekton), od dva lica s ispunom od manjeg kamenja. Lica su građena tehnikom *opus quadratum*, od velikih, izduženih kamenih blokova (0,60-1,50 x 0,40-0,60 m), horizontalno uslojenih. Blokovi su fino klesani s prednjim bunjasto oblikovanim plohama. Spojevi su dorađeni unutarnjom i rubnom anatirozom čime je postignuto savršeno spajanje susjednih blokova i efekt finog horizontalnog uslojavanja. Horizontalna linija je na mjestima prekinuta spojevima „na koljeno“.

Glavni gradski kardo (*stenopos*) dug 175 m počinje od sjevernih vrata gdje se lomi pod kutom od 12° i poboljšava obrambenu funkciju gradskih vrata promjenom pravca. Okomito na njega, pružao se glavni dekumanus (*pleteia*) dug 180 m do pretpostavljene istočne linije bedema. Prosječna širina kardaa iznosila je oko 3 m, dok su dekumani bili nešto

⁶⁴⁵ A. Faber 1975, 95; 1976, 240; 2000, 152; V. Kovačić 2002, 376.

⁶⁴⁶ V. Kovačić 2002, 386.

⁶⁴⁷ F. Bulić 1897, 136.

⁶⁴⁸ V. Kovačić 2002, 377-378.

⁶⁴⁹ J. Jeličić-Radonić 1995, 72 i d.; 2010, 128. Prema autorici kula je podignuta iznad srušene ranije grčke građevine koja je negirana podizanjem bedema.

⁶⁵⁰ V. Kovačić 2004, 139.

širi. Kardi (međusobno udaljeni oko 15 m) i dekumani (udaljeni oko 40 m) oblikuju stambene četvrti, izdužene u smjeru sjever-jug (u omjeru 1:2,5).⁶⁵¹

Agora helenističkog Tragurija nalazila se u centru grada, na mjestu današnjeg glavnog trga ili oko njega, što ide u prilog očuvanja kontinuiteta javnog i kulturnog prostora. Vjerojatno je na prostoru trga najprije bio hram posvećen Heri, kasnije pretvoren u rimski kulturni centar u čast Kapitolijske trijade. Negdje u 5.-6. st. nad poganskim hramom moguće je nastala kršćanska crkva, u 13. st. zamijenjena romaničkom katedralom.⁶⁵² Na jugozapadnoj strani trga otkriven je pločnik oblikovan od velikih kamenih ploča koji je, prema V. Kovačić, mogao pripadati nekom otvorenom javnom prostoru.⁶⁵³

Srednjovjekovni bedemi ne prate liniju antičkih. Vanjski, istočni zidovi postojećih stambenih objekata na sjeveroistočnom rubu grada slijede liniju srednjovjekovnog bedema, dok je njihova unutarnja zapadna strana podignuta uz antički bedem, a prostor koji dijeli ova dva bedema širok je 8 m. U podrumu kuće Quarco iznad razine poda vidi se plašt antičkog bedema, koji se proteže spomenutom ulicom uz sakristiju i povezuje sa srednjovjekovnom kućom podignutom na sjevernom, glavnom ulazu u grad. Iz toga proizlazi da je površina antičkog Tragurija bila manja od one srednjovjekovne (pril. 7-2). Linija antičkog bedema vodila je na jug prema kuli nekadašnje biskupove palače, gdje su se spajali antički i srednjovjekovni bedem.⁶⁵⁴ Na južnoj strani u pravcu zapada antički trakt se ne poklapa sa srednjovjekovnim, što upućuje na to da je i u tom dijelu antički Tragurij bio uži.⁶⁵⁵

Tragurij je u vremenskom rasponu 4. - 1. st. pr. K. prošao razvoj od autohtonog, preko miješanog (helensko-autohtonog) do u cijelosti heleniziranog naselja. Bez ikakve sumnje bio je dio isejske zajednice (*koinon*), međutim ostaje neriješeno u kakvom pravnom odnosu, da li simpolitiji ili simahiji. Nakon građanskog rata između Cezara i Pompeja gubi samostalnost (zajedno s Isom) i postaje dio Rimske države, moguće kao jedan dio salonitanskog teritorija. Proces istraživanja u gradskoj jezgri je iznimno složen, kako zbog guste naseljenosti, tako i zbog činjenice da se more na mjestima pojavljuje već na 0,30 m dubine. Uslijed uglavnom objektivnih okolnosti izostala je precizno utvrđena stratigrafija, što otežava utvrđivanje kronologije razvoja od prapovijesnog naselja, preko helenističkog do kasnoantičkog grada.

Na temelju svega dosad poznatog proizlazi da su bedemi helenističkog Tragurija bili poligonalnog oblika s obrambenim kulama, kao i kasniji srednjovjekovni, a obuhvaćali su dio

⁶⁵¹ V. Kovačić 2002, 378.

⁶⁵² N. Cambi 1980, 953.

⁶⁵³ V. Kovačić 2002, 379.

⁶⁵⁴ I. Babić 2002, 400.

⁶⁵⁵ I. Lucić 1979, 981 i d.

grada na kojem je grčka ortogonalna shema gradskih komunikacija. Istraženi poligonalni dio bedema mogao bi biti naslijeđe iz prapovijesti, kad se oblik naselja prilagođavao prirodnoj konfiguraciji terena. Nije rijedak slučaj da se antički bedemi naslanjaju na prapovijesne, pa bi to moglo vrijediti i u ovom slučaju. Dolaskom pod rimsku upravu moguće je pretpostaviti širenje urbane površine prema zapadu, vezano uz limitaciju agera. Obnova bedema potvrđena je u kasnoj antici podizanjem dijela južnog trakta uz glavna vrata, dogradnjom kontrafora uz vanjsko lice bedema i adaptacijom o čemu svjedoči dio bedema s „džepovima“ (kazetama).

U srednjem vijeku povećava se gradska površina gradnjom gotovo koncentričnih bedema što je registrirano na sjevernoj i južnoj strani grada. Na južnoj strani, u crkvi sv. Nikole, najbolje su dokumentirane faze gradnje fortifikacija - helenistička, kasnoantička, predromanička i kasnosrednjovjekovna, gdje se navedeni potezi bedema vide u razmaku od svega nekoliko metara.⁶⁵⁶

Kad se postavi pitanje najstarijeg sloja građenog dugim i uskim kamenim gredama, bez bunjasto oblikovane prednje plohe, on može biti rezultat geoloških datosti, ali i primjene tehnike nove epohe, pa bi preciznije datiranje u ovom slučaju bilo teško, jer se u bedemima u Grčkoj mogu vidjeti slični blokovi upotrijebljeni za gradnju fortifikacija.⁶⁵⁷ Ostaje otvoreno pitanje da li je to grčka faza gradnje ili ranija pretpovijesna pod grčkim utjecajem.

Potvrda helenističkog podrijetla su segment južnog poteza i gradske kule građeni usuho (emplekton), tehnikom *opus quadratum* od kamenih blokova bunjasto oblikovanog prednjeg lica. Nije isključeno da su kule dodane naknadno na stariji bedem, kao što je to bio slučaj u Saloni, Naroni, Ošanićima i Lješju. Ortogonalan raster ulica koji dijelom odgovara današnjem rasteru ulica u istočnom dijelu grada također ukazuje na helenističko naslijeđe. Gradske četvrti su tipično helenističke, izdužene, u omjeru 1:2,5, položene u smjeru sjever-jug.

Tijekom antičkog razdoblja dolazilo je do popravaka i dogradnji kojima se može pripisati kontrafor uz vanjsko lice sjeveroistočnog dijela bedema. Ojačanja koja formiraju kazete mogla biti rezultat adaptacije u vrijeme Justinijana kad se popravljaju i učvršćuju bedemi gradova u Dalmaciji, a kao analogija može poslužiti slična intervencija na istočnom potezu u Varvariji.

⁶⁵⁶ V. Kovačić 1994, 53; I. Babić 2002, 401 i d.

⁶⁵⁷ J. P. Adam 1982, 181.

Avarsko-slavenske provale početkom 7. st. nisu se odrazile na urbano tkivo što je bilo važno za povijest grada i njegov kulturni profil, kako u ranom srednjem vijeku, tako i u razdoblju srednjovjekovne komune, kada je Trogir postao značajno urbano središte.

Epetij (Ἐπέτιον, *Epetion*, lat. *Epetium*)

Antički Epetij, danas Stobreč, naselje je s dugim kontinuitetom smješteno na uzdignutoj elipsoidnoj hridi (poluotoku), na krajnjem istočnom dijelu plodnog srednjedalmatinskog prostora. Dugotrajnu naseljenost zahvaljuje povoljnom strateškom položaju, te trgovačkoj i pomorskoj orijentaciji. Bez obzira na izniman značaj do danas su ostala otvorena brojna pitanja, npr. kojoj je teritorijalnoj zajednici pripadao u prapovijesti, kada je osnovan (poleogeneza), u kakvom je odnosu bio s Isom i u prvo vrijeme sa Salonom. Antički grad je uglavnom devastiran modernom izgradnjom, a kako nije bio predmetom sustavnoga arheološkog istraživanja, podatci o topografiji i fortifikacijama su oskudni.

Postanak helenističkog Epetija u literaturi se obično povezuje uz širenje isejske „države“.⁶⁵⁸ Polibije ga spominje kao „grad u savezu s Isom“ (*Historiae*, 32, 9, 1-2).⁶⁵⁹ Strabon ga pak ne spominje u poglavlju gdje piše o ovom dijelu obale (*Geographica*, VII, 5, 5), što se možda može objasniti time da je stradao u nekom od delmatskih upada (158. god. pr. Kr. ili kasnije) ili činjenicom da nije bio otok s grčkom naseobinom, već povezan s delmatskom Salonom i obalom.

Kako nedostaju arheološki dokazi o postojanju kolonije, helenističkog grada, D. Maršić smatra, na temelju činjenice da Strabon ne spominje Epetij kao isejsku naseobinu, da kolonija ili nije bila osnovana ili je bila kratkog vijeka. Preciznije, ukoliko je i bila u nekoj vezi s Isom (kolonija ili savezništvo), to je kratko trajalo, jer se nisu razvile osnovne institucije grada ili barem ostao neki veći trag isejske prisutnosti.⁶⁶⁰ Nadalje, Maršić iznosi mišljenje da ukoliko je Epetij i bio u posjedu Ise, moguće je stradao u nekom od delmatskih upada ili je zajedno sa Salonom došao u posjed Delmata.⁶⁶¹ Prema Suiću Epetij možda i nije bio naseljen Isejcima, već samo u njihovu posjedu. Spominjanje peregrinskih zajednica *ex insulis* (u salonitanskom sudbenom konventu) u koje Plinije svrstava i Epetine (*Naturalis historia*, III, 141-142), a Epetij ne navodi kao *oppidum civium Romanorum* mogao biti odraz njihove ranije ovisnosti o Isi.⁶⁶²

⁶⁵⁸ O postanku helenističkog grada i ulasku u savez s Isom vidi bilj. 453 i 587.

⁶⁵⁹ S tumačenjem Polibijeva navoda u slučaju Epetija imamo isti problem kao i kod Tragurija.

⁶⁶⁰ D. Maršić 1997, 56 i d. Cezarov preskript iz Salone jedini je grčki natpis na kojemu bi se, ali prema restituciji, spominjali i Epetini.

⁶⁶¹ D. Maršić 1997, 54 i d.

⁶⁶² S. Čače 1992a, 35; M. Suić 1993, 293.

B. Gabričević je pretpostavio utvrđeni grad na strani prema pristaništu i na spoju poluotoka s kopnom, jer su ga na ostalim stranama štatile hridine. Iznio je mišljenje o gradu s ortogonalnim rasterom ulica podignutim po preporuci antičkih urbanista prema sjeveroistoku, kojem je kulturno središte bilo na južnoj strani, na mjestu nalaza starokršćanske bazilike.⁶⁶³

Jedina objavljena arheološka iskopavanja na prostoru nekadašnjeg Epetija provedena su 1967.-1973. god. od strane Instituta za arheologiju iz Zagreba. A. Faber i arheolozi A. Durman, S. Stefančić i J. Košuta s Arheološkog instituta u Zagrebu sudjelovali su u sondažnom istraživanju uz bedeme, u cilju prikupljanja podataka koji bi pomogli razjasniti faze gradnje gradskih fortifikacija. Uz sjevernu obalu, sve do poslijeratnih godina, pružao se oko dva metra visok suhozid u čijim su se temeljima nalazili ostatci bedema iz antičkog doba koje su L. Jelić i M. Abramić datirali u 4.-3. st pr. Kr. na temelju usporedbe s onima u Isi i Traguriju.⁶⁶⁴ Spomenutim istraživanjima dokumentiran je dio antičkog bedema na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani, sjeverna gradska vrata (s morske strane) i predložen položaj agore iza sjevernih vrata. Spomenuta istraživanja rezultirala su i otkrićem segmenta unutrašnjeg plašta bedema na južnoj strani što dijelom mijenja navedenu pretpostavku B. Gabričevića.⁶⁶⁵

Na sjevernom potezu, ispred zgrade samoposluge, originalni grčki bedemi su prilikom gradnje samoposluge srušeni, a intervencijom službe za zaštitu spomenika kulture bedem se rekonstruirao, ali u poremećenom redosljedu kamenih blokova. Novu kampanju u cilju provjere točnosti (mjesta) rekonstrukcije spomenutog dijela proveo je Institut za arheologiju iz Zagreba u suradnji s Institutom za arheologiju Sveučilišta Karl-Franzens u Grazu tijekom veljače i rujna 2012. god. Vršena su kraća arheološka i geofizička ispitivanja na prostoru ispred i iza očuvanog (rekonstruiranog) dijela bedema na sjevernoj i sjeveroistočnoj strani poluotoka. Vidljivi dio helenističke fortifikacije je u cijeloj dužini dokumentiran pomoću totalne stanice (prilog 8-1), a bile su otvorene i dvije sonde, jedna sjeverno od bedema i druga u samoj ispuni. U sondi ispred bedema nalazi su bili izmiješani, a zastupljeni su uglavnom fragmenti keramike od prapovijesti (željezno doba) do modernog doba, s najvećom koncentracijom antičkih nalaza. Nalazi u ispuni, osim recentnog nasipa, sadržavali su ulomke antičke keramike i tegula. Istraživanje je potvrdilo da je bedem rekonstruiran na izvornome mjestu i da se helenističke fortifikacije *in situ* nastavljaju odmah ispod današnje razine terena.

⁶⁶³ B. Gabričević 1966, 156.

⁶⁶⁴ M. Abramić 1935 - 1949, 11 i d.; L. Jelić 1897, 38 i d. Jelić način zidanja dijela bedema u Traguriju i Faru povezuje s ovim u Epetiju.

⁶⁶⁵ A. Faber 1983, 29.

Epetij je izgrađen na elipsoidnom stjenovitom i strmom poluotoku koji se spušta u pravcu sjevera, s nepristupačnom južnom stranom. Gradsko područje s poprečnom osovinom dugom oko 180 m, nalazilo se na krajnjem, proširenom dijelu poluotočića što sa jugozapadne strane zatvara stobrečku luku i obuhvaća prostor oko 4,5 ha (sl. 5). Grad je orijentiran u smjeru sjeveroistoka što je u skladu s Hipodamovim preporukama (prilog 8-2). Vjerojatno je u cijelosti bio utvrđen monumentalnim fortifikacijama koje su uglavnom pratile rub obale samog poluotoka.

Sl. 5. Stobrečki poluotok

Na zapadu, na mjestu spajanja s kopnom, bedemi su bili postavljeni poprijeke vjerojatno na liniji ili u blizini današnje kuće Bartol, u čijim su temeljima pronađeni veliki blokovi slični onima u danas vidljivom segmentu.⁶⁶⁶ Ostatci bedema dokumentirani su na sjevernoj (na spoju poluotoka s kopnom i pristaništem) i južnoj strani, te pretpostavljeni na istočnoj (na današnjem obalnom putu). Dio sjevernog poteza bio je vidljiv do vremena između dva rata, nakon čega je veći dio bio uništen, a jedan je njegov segment rekonstruiran 1967.-1973. god. prilikom gradnje zgrade samoposluge.⁶⁶⁷ Arheološki tragovi pronađeni su i izvan gradskih bedema, kao u slučaju antičkog Tragurija i Salone. Najveća koncentracija nalaza je uz ušće rijeke Žrnovnice, gdje je u antičko vrijeme bila luka Epetija s blagom i pjeskovitom obalom, pogodnom za održavanje i čuvanje brodova u zimskom razdoblju. Zaljev u kojem je svojevremeno bila antička luka (danas suvremeno naselje) je znatno manje površine, što je rezultat dugotrajnih intervencija, nasipanja i isušivanja u poljoprivredne svrhe. Smjer parcelizacije na području Velike livade ima odklon od smjera centurijacije u okolici Stobreča, što upućuje na to da je u antici na tome mjestu bio morski zaljev.⁶⁶⁸ Na Peutingerovoj karti Epetij je zabilježen kao *Port(us) Epetius* što govori o njegovu značaju kao luke u rimskom razdoblju (karta je izrađena na temelju podataka iz 3. st.), a

⁶⁶⁶ A. Faber 1983, 21.

⁶⁶⁷ A. Faber 1983, 23 i d.

⁶⁶⁸ M. Suić 1976, 13, kaže da je kod „solinske luke“ ista situacija. Postojeća parcelacija na površini nekadašnje luke prema autoru je „rezultat kasnijih izmjera koje se nisu u potpunosti podudarale s rasterom centurijacije”.

spominje ga i Anonimni Ravenjanin kao *Epitio* (*Geographia*, IV, 16) potvrđujući time dug kontinuitet antičkog naselja.

Istraživani dijelovi sjevernog bedema monumentalnih su dimenzija. Širina provjerena na više mjesta iznosi 3,20 do 3,40 m.⁶⁶⁹ Građen je od dva lica s ispunom, vanjsko lice pokazuje sličnost s ranoantičkim fortifikacijama na našem tlu, a građeno je u tehnici *opus quadratum* od velikih obrađenih kamenih blokova koji dosežu duljinu od 1,40 m. Visina blokova se smanjuje nizanjem prema vrhu, pa najveća izmjerena visina pri dnu bedema iznosi oko 0,55 m, da bi na visini od 1,50 m iznosila svega 0,30 m.⁶⁷⁰

Sl. 6. Dio sjevernog poteza (snimio I. Vuković)

Unutarnje lice bedema oblikovano je nešto manjim blokovima od onih upotrijebljenih za vanjski plašt, slične su veličine i ne primjećuje se njihova redukcija rastom visine bedema. Blokovi su različitih oblika. Prevladavaju oni pravokutno oblikovane prednje plohe, a ima ih i s trapezoidnim i romboidnim oblicima (sl. 6). Lice im je klesano na bunju, rubovi su fino oblikovani u svrhu boljeg priljublivanja (unutarnja anatiroza), a uočava se i tendencija horizontalnom uslojavanju.

Ispunu čini nabijena ilovača koja ima bolju obrambenu funkciju od jezgre popunjene kamenom. Nalazi uz bedem, s njegove unutarnje strane, uglavnom su amfore apulske proizvodnje, velik broj ulomaka *gnathia* keramike viškoga tipa i ulomci koji pripadaju vazama antičke proizvodnje.⁶⁷¹ Nisu pronađeni ostatci stariji od 3. st. pr. Kr., što ne ide u prilog pretpostavci o ranijem datiranju bedema kako su smatrali Abramić i Jelić. Za nalaze u slojevima ispod razine temelja bedema Faber kaže da bi mogli pripadati ranijem željeznom dobu.⁶⁷²

Na središnjem dijelu sjevernog trakta, nasuprot istočnom kutu zgrade već spomenute samoposluge, nalazila su se gradska vrata koja je na tome mjestu u idealnoj rekonstrukciji

⁶⁶⁹ M. Ugarković - T. Neuhauser 2013, 57.

⁶⁷⁰ A. Faber 1983, 24.

⁶⁷¹ B. Kirigin 2002, 142, predlaže dataciju ovih ulomaka na temelju crteža između 3. i 1. st. pr. Kr.

⁶⁷² A. Faber 1983, 26.

grada pretpostavio B. Gabričević.⁶⁷³ Ostaci blokova i dovratnika omogućuju rekonstrukciju vrata koso usmjerenih u odnosu na bedem s kojim su građena istodobno, a vodila su vjerojatno iz luke na agoru, koja se pretpostavlja u sjevernoj polovici grada.⁶⁷⁴ Prag gradskih vrata nalazio se ispod sloja kojim je izvršeno ravnjanje terena u svrhu gradnje samoposluge. Očuvana je gotovo u cijelosti zapadna polovica, a istočna se nazirala samo u temeljima. Širina ulaza mjerila je oko 3,60 m, slično vratima u Varvariji i Naroni. Otvor za vrata nije pokazivao sužavanje ili širenje i prolazio je kroz bedem u nepromijenjenoj širini. U višim slojevima iskopa pronađeni su fragmenti ranorimske keramike koja se vremenski podudara s dosad poznatim podacima o gradu koji je bio u funkciji luke u vrijeme rimske dominacije.⁶⁷⁵

U rimskom razdoblju fortifikacije su obnavljane. Jedna od obnova registrirana je u dijelu sjevernog poteza, kad je obnovljeno vanjsko lice s unutarnje strane grčkog bedema, građenjem paralelnog zida i podizanjem pregrada (pril. 8-3). Paralelan zid podignut je unutar nekadašnje ispune, a razmak između njih popunjen je masom kamenja i vapnene žbuke. Ukupna širina adaptacije iznosi 1,15 m. Dograđena struktura se nastavlja kao poprečni zid u širini od 0,62 m i predstavlja dodatno ojačanje (kazetu) oštećenom dijelu. Primjena vapnene žbuke prilikom gradnje spomenutih adaptacija upućuje na kasniju rimsku (kasnoantičku?) gradnju.⁶⁷⁶ Širina popravljenog dijela ista je onoj uz gradska vrata. Uzrok oštećenju osim ratnog razaranja može biti dotrajalost tog dijela uzrokovana djelovanjem mora, jer je s vanjske strane temeljni sloj žalio, što implicira da je bedem bio podignut uz more. Tragovi intervencije vidljivi su i u produžetku trakta, na pragu spomenutih vrata krpanom hidrauličnom žbukom od mljevene opeke, ali ona nije nužno istovremena s prethodno navedenim ojačanjima.⁶⁷⁷

Iako je zasad utvrđen popravak bedema podizanjem paralelnog zida s kazetama i uz vrata logično je pretpostaviti sličnu situaciju i na ostalim dijelovima fortifikacija. Na dvije fotografije snimljene u Buličevo vrijeme, koje se čuvaju u arhivu AMS vidi se dio istog trakta, za koji F. Bulić kaže da je dug 46 m i očuvan u visini i do 1,20 m.⁶⁷⁸ Iznad horizontalno uslojenih blokova su manji vertikalno postavljeni klesanci,⁶⁷⁹ za koje se ne

⁶⁷³ B. Gabričević 1966, 156, sl. 4.

⁶⁷⁴ A. Faber 1983, 25 i d.

⁶⁷⁵ Osim dosad navedenih podataka koje donosi Pinije i prikaz na Tabuli Peutingeriani, pronađeni su i fragmenti rimskih opeka sa žigovima. Vidi K. Patsch 1902, 121 i d.

⁶⁷⁶ U grčkom graditeljstvu primjenjuje se podizanje pregrada, no ovdje je tehnika gradnje značajno drugačija te se ne može pripisati grčkoj fazi. Usp. G. Lugli 1957, T. LVII i LVIII.

⁶⁷⁷ A. Faber 1983, 26.

⁶⁷⁸ F. Bulić 1910, 5 i d.

⁶⁷⁹ D. Maršić 1997, 61.

može reći da li su *in situ* ili naknadno presloženi. L. Jelić ovaj dio opisuje kao strukturu od četvrtastih blokova oblikovanih na bunju s ispunom od manjeg kamenja i vapna.⁶⁸⁰

Dio južnog bedema otkriven je u istraživanjima 1967. godine. Riječ je o kraćem dijelu kojeg čine do četiri reda blokova *in situ*, a predstavljaju unutarnje lice plašta. Analizirajući zatečenu situaciju može se pretpostaviti njegovo pružanje u smjeru vanjskog (južnog) ruba ulice, koja se nastavlja u kružnom luku uz najviši, južni red kuća. Dio poteza istočnih bedema koji je u cijelosti uništen (djelovanjem mora?), nalazio se vjerojatno uz strme litice, što se da zaključiti na temelju ostatka mozaika antičke građevine (sjeverno od kuće N. Blaževića) na današnjem obalnom putu, koja se s obzirom na konfiguraciju terena morala nalaziti unutar bedema.⁶⁸¹ Osim sjevernih vrata logično je pretpostaviti glavna na zapadu i eventualno sporedne izlaze na južnom i istočnom potezu.

Raster gradskih komunikacija vjerojatno je bio ortogonalan s manjim odstupanjem u istočnom i južnom dijelu uvjetovanim datostima terena. Glavna komunikacija je vjerojatno dolazila sa zapadne strane, iz smjera Salone, na što upućuje položaj rimske nekropole.⁶⁸² Ukoliko se prihvati da je Epetij bio osnovan kao isejska naseobina, logično je pretpostaviti i nekropolu iz ranijeg grčkog vremena, moguće na istome mjestu. Međutim nedostatak obiteljskih grobnica i stela iz tog vremena je evidentan i možda se može objasniti kratkim zadržavanjem zajednice uslijed čega nije došlo do razvoja osnovnih institucija grčkoga grada.⁶⁸³

Na sredini naselja utvrđena je gradska kloaka visine 0,35 m i širine 0,62 m, koja se spuštala od najviše južne točke do sjevernog bedema, vjerojatno ispod glavnog karda. Zasad je moguće pretpostaviti smještaj akropole na najvišem dijelu poluotoka i agore u sjevernoj polovici grada.⁶⁸⁴

Postavlja se i pitanje helenističke podjele zemljišta koja zasad nije registrirana. Može se govoriti samo o rimskoj centurijaciji nastaloj u prvoj fazi, koja je obuhvaćala šire područje splitskog i solinskog polja.

Djelovi fortifikacija i ulomci keramike zasad su jedini tragovi iz helenističkog doba, a nedostaju novci, natpisi i ostali materijal helenske provenijencije. Od 74 pronađena natpisa na kojima su 84 imena nijedan ne upućuje na grčko stanovništvo. Ujedno je izostao bilo

⁶⁸⁰ L. Jelić 1896/97, 36.

⁶⁸¹ A. Faber 1983, 29.

⁶⁸² F. Bulić 1893, 27 i d.

⁶⁸³ D. Maršić 1997, 62.

⁶⁸⁴ A. Faber 1983, 26.

kakav podatak o javnoj gradnji ili munificijenciji pa pravni status naselja još uvijek ostaje nedefiniran.⁶⁸⁵

Epetij je vjerojatno nastao kao ilirsko naselje (toponim Epetij i etnik Epetini su ilirskog podrijetla) osnovano od strane Bulina naseljenih na prostoru od Hilejskog poluotoka (Marine ili Trogira) do Omiša i rijeke Cetine (*Nestos*), koji obuhvaća Kaštelansko i Splitsko polje i poljičko primorje. Početak urbanog razvoja Epetija u literaturi se datira nakon 219. god. pr. Kr. kad postaje dio isejske zajednice (*koinon*), ali ostaje neriješeno u kakvom pravnom odnosu. Nakon građanskog rata između Cezara i Pompeja doživljava vjerojatno istu sudbinu kao i Tragurij.

Arheološki nalazi iz Epetija ne potvrđuju postojanje prapovijesnog naselja, no s obzirom na značajan položaj na istočnom rubu plodnog primorskog prostora i potencijalno osnivanje kolonije kojom bi Isejci zaokružili kontrolu cijelog zaljeva, logično je pretpostaviti postojanje jednog takvog naselja, čemu u prilog idu ostatci keramike nađeni na poluotoku, a nije isključeno da je grad prije stupanja u neki oblik saveza s Isom već bio utvrđen megalitskim bedemima nastalima pod grčkim kulturnim utjecajem.

Monumentalni bedemi su pratili prstenastu liniju poluotoka, a građeni su tehnikom *opus quadratum*, od dva lica s ispunom od ilovače. Dokumentirani su dijelovi sjevernog i južnog poteza, te pretpostavljeni na istočnom i zapadnom dijelu poluotoka. Jedini danas vidljivi i očuvani segmenti helenističkog bedema Epetija nalaze se na sjevernoj, odnosno sjeveroistočnoj strani poluotoka i prostiru se preko dvije katastarske čestice, 960 (1667/2) i 64 (1667/3).⁶⁸⁶

Istraživanjima su registrirane adaptacije iz nekoliko razdoblja, od kasne Republike ili ranog principata (dio s hidrauličkom žbukom uz vrata), preko gradnje dijela s kazetama koji se mogu pripisati razdoblju markomanskih ratova (analogija sa Salonom) ili kasnoantičkom razdoblju kao što je slučaj u Aseriji. Uslijed nedostatka fotografija s istraživanja, adekvatne dokumentacije i nalaza koji bi pomogli u opredjeljivanju za neko od predloženih razdoblja nemoguće je utvrditi vrijeme dogradnji. Datiranje segmenta s Buličeve fotografije također je otežano. Po pisanju Jelića do njegove je izgradnje sigurno došlo u rimskom razdoblju, a kako je u opisu naglašena pravilnost blokova vjerojatno nije nastao kasno jer bi u tom slučaju bilo spomenuta gradnja na brzinu kao što je slučaj sa sjevernim traktom Fara.

⁶⁸⁵ D. Maršić 1997, 56 i d.

⁶⁸⁶ M. Ugarković - T. Neuhauser 2013, 55 i d.

7.2. Fortifikacije ranorimskih gradova

Brojna autohtona naselja na istočnoj obali Jadrana počela su primjenjivati antičke sustave utvrđivanja gradova megalitskim fortifikacijama izvedenim u tehnikama *opus siliceum* i *opus quadratum* prije rimske političko-vojne uprave. Dolaskom pod rimsku dominaciju većina centara teritorijalnih zajednica nastavlja kontinuitet življenja u novim povijesnim okolnostima. Intenzitet razvoja i status pojedinih gradova ovisili su o strateškim i gospodarskim interesima Rima. Neki od njih dobivaju povlašteni status ili se uzdižu na rang kolonije što se reflektiralo na gradske fortifikacije i urbanu fizionomiju grada. Pristupilo se sanaciji dotrajalih segmenata, bilo da je riječ o podizanju novog bedema iz temelja ili obnovi oštećenog dijela fortifikacijske strukture, podižu se novi potezi, adaptiraju ili ugrađuju gradska vrata i kule. Veći zahvati obično su bili popraćeni javnim zapisom s imenom osobe koja je inicirala i financirala zahvat. Prilikom gradnji u tim ranorimskim bedemima nastavlja se tradicija gradnje bez uporabe veziva i postupno uvodi mort kao vezivno sredstvo osobito u slučaju adaptacija. Na taj način ostaju vidljive različite faze u povijesnom razvoju urbanog tkiva. Višestruke obnove fortifikacija kroz stoljeća pri kojima se mijenjao tlocrt i struktura bedema otežavaju njihovo datiranje osobito u slučajevima kada se ponovo koristio materijal ranijih konstrukcija.

Lokacije autohtonih naselja uvjetuju način izgradnje i prostornu artikulaciju grada u novim okolnostima. Neki od gradova ostaju u istom opsegu čuvajući svoj prepoznatljiv gradinski položaj i karakter, a bedemi se naslanjaju jedni na druge uz minimalna odstupanja. Kao primjer mogu se navesti gradovi u unutrašnjosti Liburnije: Nedinum, Aserija i Varvarija. Druga varijanta je integriranje jednog ili više naseobinskih dijelova postojećoj jezgri i njihovo utvrđivanje u obrambeni sustav odvojen dijatihizmama, koji se mogao braniti u dijelovima (npr. Risinij, Olcinij i Lješ) ili formiranje jedinstvenog utvrđenog naselja (Narona, Epidaur i Budva). Osim navedenih rješenja prisutna je pojava spuštanja naselja u podnožje uzvišenja, gdje se oblikuje urbano naselje u skladu s rimskom urbanističkom praksom (Fulfinum, Senija, Lopsika, Ortopla, Vegij, Rider, Bar i Skodra), pri čemu nastaje usporedna konvivencija dvaju naselja. U nemirnom razdoblju kasne antike, postojeće gradine se revitaliziraju stječući prvotnu ulogu refugija.

7.2.1. Ranorimski gradovi s gradinskim položajem

Već u kasnoliburnskom razdoblju istaknuta naselja Nedinum, Aserija i Varvarija postaju male urbane jezgre vodećih općina u regiji koje se u okviru rimske provincije uređuju kao municipiji do sredine 1. st. po Kr. Uvozna dobra pronađena po naseljima i nekropolama podalje od obale, ukazuju na čvrstu umreženost južnoliburnskog područja, a evidentno su ova tri središta imala posebno važnu ulogu u tom procesu, što im je omogućilo pribavljanje sredstva potrebnih za podizanje fortifikacija i uređenje naselja.⁶⁸⁷

Nedinum (*Nedinum*)

Nedinum je kompleksno naselje s kontinuitetom od brončanog, preko rimskog, srednjovjekovnog do novovjekovnog doba (do 17. st.). Razni povijesni slojevi prožimaju se na Gradini – starom naselju *Nedinum* - na grobnim humcima i liburnsko-rimskoj nekropoli na ravnome. Smješteno je 23 km istočno od Zadra i 11 km zapadno od Benkovca, na istaknutom brežuljku (265 m) iznad nadinskog polja i dominira cijelim srednjim dijelom sjeverne Dalmacije.

U izvorima se spominje etnik *Neditae*, *Nedimates* (Plinije, *Historia naturalis*, III, 130),⁶⁸⁸ kletik *Nediti(nus)*, po Nadinskom blatu (od korijena *ned/nad* sa značenjem močvara, „Bach“),⁶⁸⁹ grad Νήδιον, *Nedinon*, (Ptolemej, *Geographia*, II, 16, 6), *Nedino* (Tabula Peutingeriana, dionica ceste *Iadera XII – Nedino XII – Asserie XII*) i *Nedinon*, *Nedisso* i *Edino* kod Ravenjanina (IV, 16). Ime *Nedinum* liburnskog je podrijetla nastalo imenovanjem središta zajednice etnikom, kao u slučaju Aserije i Varvarije. U predrimsko doba Nedinum je bio značajan centar zajednice koja je graničila s Aserijom, Jaderom, Korinijem i Blandonom.⁶⁹⁰

Samo naselje i njegove fortifikacije su skromno istraženi (samo sondirani), a najviše se terenski istraživala prapovijesna faza i kult mrtvih.⁶⁹¹ Utvrđeno naselje, antički Nedinum (Gradina) i dvije monumentalne grobnice u podnožju uzvišenja otkrivene su 1968. god.,⁶⁹² a

⁶⁸⁷ S. Čače 2007, 41 i d.

⁶⁸⁸ Plinije spominju zajednice *Nedimates*, *Asseriates*, *Varvari* koje svrstava na prostor X. regije. S. Čače 2003, 10 o tome kaže „Osim toga, ova tri mala grada nalaze se *in mediterraneo* „u unutrašnjosti“, dakle ne na obali. Skupina je mogla nekom Plinijevom pogrješkom upasti u popis općina unutrašnjosti X. regije. Moguće je da se to dogodilo i zato što Plinije nije raspolagao podatcima za stanje nakon što je August proširio Italiju od Formiona (rječica Rižana južno od Trsta?) na rijeku Rašu; kombinirajući različite popise, Plinije je možda pogrješkom uvrstio naše tri zajednice u X. regiju Italije“.

⁶⁸⁹ M. Suić 1990, 69.

⁶⁹⁰ S. Čače, 1982, 51; 2003, 27; 2006, 76-77.

⁶⁹¹ Š. Batović 1974; 2005, 74 i d.; S. Kukoč – Š. Batović 2005, 58 i d.; 2006, 65 i d.; Š. Batović – I. Čondić 2005, 74 i d.; S. Kukoč 2009, 30 i d.; 2011, 189 i d.

⁶⁹² Š. Batović 1990, 121 i d.

ostala dosad poznata naseobinska i grobna nalazišta rezultat su prvih sustavnih rekognosciranja na širem prostoru sjeverne Dalmacije u razdoblju 1983.-1986. god., u okviru zajedničkog projekta Filozofskog fakulteta i Arheološkog muzeja u Zadru, te Sveučilišta New Castl upon Tyne iz Velike Britanije. Tijekom istraživanja na Gradini su otvorene tri sonde unutar utvrđenog prostora i još tri na jugoistočnim padinama uzvišenja čiji su nalazi potvrdili kontinuitet naseljenosti od brončanog do rimskog doba, uz minimalnu promjenu mjesta na širem prostoru Nadina. Otkriveno je oko 50 grobnih humaka i 2 gradine iz brončanog doba, na brežuljcima Križova glavica (sjeverozapadno) i Vijenac (jugoistočno) koje su bile u vezi s Gradinom (Nadin).⁶⁹³ Na Gradini su očuvani liburnski bedemi iz helenističke faze, kulturne naslage više metara debljine, 15 kamenoloma i nekropole od željeznog do srednjevjekovnog doba. Željeznodobna stratiografija Nadina (debljine 2,40 m) započinje oko 9. st. pr. Kr., ali je najbogatija stratificirana građa iz razdoblja nakon 6. st. pr. Kr.

Nedinum je u željeznom dobu bio sjedište liburnske teritorijalne općine, zajednice u kojoj je on bio jedino veliko gradinsko naselje s adekvatnim utvrđenim prostorom i potrebnim prirodnim resursima.⁶⁹⁴ Vjerojatno je u doba helenizma došlo do podizanja monumentalnih, megalitskih bedema, koji su osim defenzivne uloge simbolizirali status, blagostanje svijeta *intra moenia*.⁶⁹⁵ Središte, *oppidum Nedinum* (Gradina) vjerojatno krajem republikanskog doba prerasta u urbano naselje i postaje *municipium civium romanorum*.⁶⁹⁶ Intenzivan život za vrijeme rimske vlasti zahvaljuje svom prirodnom, strateški značajnom smještaju odakle je moguć nadzor vrlo širokog prostora Ravnih Kotara i vizualna komunikacija s Varvarijom, Ostrovicom, Zemunikom, Tinjom, Islamom i Biljanama Gornjim. Osim toga Nedinum se nalazio na trasi glavnih rimskih putova koji su vodili prema Jaderu, Koriniju, Aseriji, Burnumu, Varvariji i Saloni.⁶⁹⁷ S obzirom na skromnu istraženost teško je utvrditi kakve su promjene nastale u kasnoantičkom razdoblju, no u svakom slučaju nalazi ukazuju na napuštanje naselja u ranom srednjem vijeku.⁶⁹⁸

Nedinum je naselje ovalnog oblika, utvrđeno monumentalnim fortifikacijama, sastavljeno od glavnog prostora na vrhu (325 x 250 m) i manjeg polukružnog podgrađa, odvojenog dijatihizmom, na jugozapadnoj terasi ukupne dužine oko 425 m (T. VII. a). Utvrđena površina unutar glavnog bedema iznosi oko 7 ha, a cijelog naselja 32,6 ha. Da je u rimsko doba došlo do širenja grada izvan utvrđenog prostora, potvrđuju arhitektonski ostatci

⁶⁹³ S. Kukoč 2011, 189.

⁶⁹⁴ S. Čače 2006, 69.

⁶⁹⁵ S. Čače 1993, 30.

⁶⁹⁶ S. Čače 1993, 1, 20-21

⁶⁹⁷ Ž. Miletić 1993, 129.

⁶⁹⁸ J. Chapman *et alii* 1996, 251.

na padinama. Prema nalazima se mogu pretpostaviti funkcije pojedinih dijelova na padinama (pril. 9-1). Tako je na sjeveroistočnoj padini mogla biti trgovačka, na južnoj zemljoradnička, a sjeverozapadnoj grobna funkcija (velika liburnsko-rimska nekropola).⁶⁹⁹

Monumentalni bedem na mjestima očuvan u visini od par metara dug je 962 m, a širina mu je neujednačena i kreće se u rasponu 3,28-6,60 m (T. VII. b). Niži slojevi građeni su tehnikom *opus siliceum* (četvrta manira), a nad njima se nastavlja gradnja pravilnije oblikovanim blokovima u tehnici *opus quadratum* (T. VII. c). Bedem je oblikovan od dva lica s ispunom - emplekton (T. VII. d). Lica su oblikovana od izduženih kamenih blokova „a baule“, dimenzija 0,40 x 0,20 m (povremeno 0,50 x 0,30 m). Prisutna je tendencija horizontalnog uslojavanja, susjedni blokovi fino prijanjaju jedan uz drugi, a ne primjećuje se vanjska rubna anatiroza (T. VII. e). Na jugozapadnoj strani uz monumentalni bedem nalazi se polukružno utvrđeno podgrađe, čije fortifikacije prema tehnici gradnje (u nižim i višim slojevima) ukazuju na istovremenost s glavnim. Debljina ovog bedema registrirana je u trećoj sondi (njegov jugoistočni trakt) i iznosi 3,28 m (pril. 9-2).⁷⁰⁰ Prema tehnici gradnje dosad otkriveni dio gradskih fortifikacija može se usporediti s onima iz Aserije i Varvarije nastalima ranije od 1. st. pr. Kr.

U gradu su locirana troja vrata: istočna, sjeverozapadna i zapadna. U svrhu poboljšanja defenzivnih karakteristika uz sjeverozapadna vrata, desno od ulaza, podignut je polukružni bastion, lagano uvučen prema unutra. Ojačanje je registrirano i uz zapadna vrata kojima se desno od ulaza nalazi isturena, šuplja pravokutna struktura (kula?) sa zaobljenjem uz sami pristup (ostatak bastiona?). Rješenje ulaza ukazuje na stariju liburnsku tradiciju.

Podgrađe otvorenog tipa, nastalo u rimskom razdoblju nalazi se na zasad registriranoj 81 terasi, uglavnom na jugoistočnoj padini. Terasa, površine 100-200 m², učvršćene su ovalnim ili izlomljenim podzidima izvedenim u suhozidu.

Nedinum je željezodobno naselje kojem se u helenističkom razdoblju grade monumentalni bedemi vjerojatno velikim dijelom naslonjeni na starije. Sastojalo se od dva utvrđena dijela, od kojih je veliki ovalni dio na najvišoj razini, a manje poluelipsoidno podgrađe na jugozapadnoj padini. Najvjerojatnije je u željeznom dobu naseljenost bila ograničena na prostor unutar bedema, koji se organizirao ovisno o vanjskom perimetru. U rimskom razdoblju dolazi do formiranja otvorenog naselja na padinama na način da se prostori organiziraju ovisno o funkciji. Postoje indicije da se u 3. st. napuštaju prostori izvan gradskih fortifikacija, dok se naseljenost utvrđenog dijela može pratiti do 7. st.⁷⁰¹

⁶⁹⁹ J. Chapman *et alii* 1996, 117-118, 124, sl. 94.

⁷⁰⁰ Š. Batović – J. Chapman 1986, 29.

⁷⁰¹ Š. Batović – J. Chapman 1986, 251.

Grad je bio utvrđen monumentalnim bedemima na kojima se mogu diferencirati dvije faze u gradnji naslonjene jedna na drugu, starija željezodobna i mlađa helenistička. Primijenjene su dvije tehnike gradnje: *opus siliceum* i *opus quadratum*. Zasad su otkrivena troja vrata, a morala su postojati barem još jedna namijenjena komunikaciji s utvrđenim podgrađem na jugozapadnoj strani. Raspored i orijentacija građevina unutar utvrđenog prostora upućuje na relativnu pravilnost rastera gradskih komunikacija. Daljnja istraživanja pomoći će u rasvjetljavanju transformacije gradskih fortifikacija u kasnoantičkom razdoblju, koje je logično pretpostaviti s obzirom da je vjerojatno dijelio sudbinu Aserije i Varvarije.

Aserija (*Asseria*)

Aserija se nalazi u središtu južnoliburnskog prostora na razmeđu Bukovice i Ravnih Kotara. Razlog njenom prosperitetu je središnji položaj između rijeka Krke i Zrmanje, na raskrižju prometnih pravaca kojima se povezivao kontinentalni dio Ilirika sa lukama i centrima na obali (Enona, Jader, Kolent, Skardona i dr.) i u zaleđu (Sidrona, Cvijina gradina). U izvorima se spominje zajednica *Asseriates* koju Plinije (*Naturalis historia*, III, 130) svrstava na prostor X. italske regije, a na drugome mjestu (*Naturalis historia*, III, 139) je navodi u sklopu skardonitanskog konventa, kojemu pripadaju njezini građani peregrinskog statusa. Kod Ptolemeja (*Geographia*, II, 16, 10) se nalazi pod imenom Ἀσσεσία (*Assesia*) i uključena je u kontinentalne gradove Liburnije s navedenim geografskim određenjem. Na Tabuli Peutingeriani upisana je kao *aserie* (IV. segment, sekcije 3. i 4.), a Ravenjanin je spominje kao *Seriem* (*Geographia*, IV, 16).

Neupitna je činjenica da su Rimljani ime preuzeli od Liburna. Već u 1. st. pr. Kr. Rimljani su počeli bilježiti ime općine u obliku *Asseriates* prema, u antici, uobičajenoj praksi da se zajednica imenuje etnikom, što potvrđuju i natpisi (nadgrobni - *CIL* III, 2850 (9930), *CIL* III, 15026 i međašni npr. *CIL* III, 9938).⁷⁰² Izvjesna odstupanja moguće je objasniti kao grešku u rukopisnoj predaji (u Ptolemeja i na Tabuli) ili jezičnom praksom kasne antike (kod Ravenjanina). Podrijetlo imena Aserija je u svakom slučaju autohtono liburnsko, a moguće je pretpostaviti da je predindoeuropskog jezičnog sloja, odnosno da u jeziku Liburna, nije bilo značenjski prozirno.⁷⁰³

⁷⁰² S. Čače 2003, 19 i d.

⁷⁰³ S. Čače 2003, 30. Drugo tumačenje je predložio A. Mayer u kojemu je indoeuropski korijen *ak'- "šiljat, oštar; kamen" (njegov ilirski refleks *as-,) što bi se moglo povezati s imenovanjem kamenitog brda na kojem je izgrađena Aserija. Usp. A. Mayer 1957, 64.

Najraniji spomen monumentalnih bedema antičkoga grada kod Podgrađa donosi A. Fortis 1778. god. koji je na osnovu podataka u Tabuli Peutingeriani locirao Aseriju.⁷⁰⁴ Dugo vremena nema spomena o ostacima Aserije, dok 1850. god. Š. Ljubić nije objavio članak u „Archiv für österreichische Geschichtsquellen“, gdje uz Fortisov opis ruševina i važan epigrafski materijal spominje pokusna iskopavanja koja je četrdesetih godina 19. st. poduzeo kapetan garnizona grof Lilienburg.⁷⁰⁵

Prvo znanstveno istraživanje započeo je M. Glavinić koji je 1891. god. gotovo u cijelosti otkopao gradske bedeme, da bi iste godine nastao plan grada koji je napravio G. Niemann.⁷⁰⁶ Prva sondažna istraživanja, potaknuta nalazima fragmenata arhitrava s natpisima u blizini crkvice sv. Duha, poduzeo je Austrijski institut iz Beča 1898. god. pod vodstvom građevinskog savjetnika Ć. Ivekovića. Nakon istraživanja uslijedila je temeljita objava rezultata koje su publicirali H. Liebl i W. Wilberg 1905. god. Od tada pa do 1998. god. na Aseriji se nisu vršila arheološka istraživanja izuzev istraživanja trase rimskog vodovoda od strane B. Ilakovaca 1970. god.⁷⁰⁷ Nova prilika za reviziju austrijskih istraživanja pružila se tijekom obnove Sv. Duha (na dijelu foruma rimske Aserije) porušene u Domovinskom ratu. Istraživanja je izvodila Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel Zadar, pod vodstvom I. Fadića u suradnji s Odsjekom za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zadru (voditelj N. Cambi). Od tada pa do danas traju istraživanja na više položaja, u samoj Aseriji i prostoru oko nje.

Aserija je podignuta na platou 244 m nadmorske visine i 94 m iznad podnožja široke doline koja se od Benkovca pruža prema Bribirskim Mostinama. Zahvaljujući pogodnoj lokaciji imala je dug kontinuitet života potvrđen od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka. Željeznodobnu liburnsku gradinu preslojilo je predurbano naselje, centar teritorijalne zajednice, koje vjerojatno za vrijeme Klaudija prerasta u municij.⁷⁰⁸ Procvat doživljava u 1. i 2. st. što potvrđuju monumentalne građevine, kad postaje jedan od istaknutijih centara antičke Liburnije. Brojni natpisi iz doba cara Dioklecijana idu u prilog relativnom prosperitetu grada i u to vrijeme. Vjerojatno je bila značajno uporište za vrijeme prisutnosti Istočnih Gota, a nije ju mimoišla ni Justinijanova rekonkvista kada je vjerojatno postala jedan od gradova-kastela, na što upućuju dograđeni fortifikacijski elementi tipični za takve utvrde. Kraj antike i rasulo rimske Dalmacije u 7. st. označilo je prestanak života u mnogim

⁷⁰⁴ A. Fortis 1778, 48 i d.

⁷⁰⁵ Š. Ljubić 1850, 254 i d.

⁷⁰⁶ M. Glavinić 1890, 6 i d.

⁷⁰⁷ B. Ilakovac 1982, 241 i d.

⁷⁰⁸ Th. Mommsen 1877, 232.

naseljima kojima se izgubio trag, no ne i Aseriji čije se ime očuvalo u sklopu hrvatske srednjovjekovne toponimije.⁷⁰⁹

Grad je izgrađen na naglašeno izduženom platou, okružen (s tri strane) duboko usječenim dolinama, dok je s ostatkom zaravni povezan samo na sjeverozapadnoj strani (T. VIII. a). Teren se od najvišeg sjeverozapadnog dijela postupno sužava prema uskoj jugoistočnoj strani. Bio je utvrđen u željeznom dobu suhozidnim bedemom širokim oko 2 m, čiji se ostatci vide neposredno ispred sjevernog i zapadnog, te s unutarnje strane istočnog poteza. Suhozidni bedem je negiran kasnijim monumentalnim koji je očuvan gotovo u cijeloj dužini, izuzev na jugoistočnoj strani gdje se velikim dijelom urušio. Bedem se pruža u blago izlomljenoj liniji, što se može pripisati starijoj liburnskoj tradiciji i konfiguraciji terena (pril. 10-1). Oštro skretanje prisutno je na kutovima nepravilnog peterokuta, na sjevernoj, zapadnoj i južnoj strani. Najveća širina utvrđenog prostora mjeri oko 170 m, a dužina 440 m. Na vanjski plašt prslonjene (usađene) su četvrtaste kule nastale u određenim vremenskim razmacima. Na sjevernom potezu registrirane su četiri, na istočnom jedna pravokutna (vidljiva u tragovima) koja se po načinu gradnje (*opus quadratum*) može povezati sa zapadnim ulazom, te kasnoantička na zapadnom traktu (nemarno građena od spolija) prslonjena uz stariji bedem. Osim kulama sjeverni trakt je ojačan sa šest kasnoantičkih kontrafora.

Zapadni dio fortifikacija je zbog veće izloženosti doživio dvije veće intervencije nastale u kasnoj antici. Jedna od njih je dogradnja nepravilne pravokutne kule, a druga gradnja protihizme odmaknute 5,20 m, koja u dužini od 60 m prati i štiti najosjetljiviji dio gradskih bedema. Grobovi u prostoru između megalitskog bedema i kasnoantičke protihizme u blizini zapadnih vrata, od kojih je jedan (grob br. 6) ispod temelja monumentalnog bedema pružaju osnovu za njegovo datiranje i kao *terminus ante quem non* može se uzeti 4. st. pr. Kr. Ukoliko se pretpostavi vremenski odmak potreban za negiranje nekropole, podizanje megalitskoga bedema može se pretpostaviti najranije početkom ili u drugoj polovici 3 st. pr. Kr., čemu u prilog ide i način gradnje u tehnici *opus quadratum*, četvrtastim blokovima naglašene bunje.

Od posebnog je značaja utvrđivanje kronologije gradnje fortifikacijskih struktura (bedema, kula, propugnakula, kontrafora i protihizme) osobito megalitskog bedema (pritom se uglavnom misli na sjeverni i zapadni potez). U literaturi se megalitski bedem obično datira u sredinu 1. st. pr. Kr. na temelju usporedbe s bedemima Varvarije, Osora i Kurika.⁷¹⁰ I. Fadić

⁷⁰⁹ S. Čače 2003, 31.

⁷¹⁰ M. Suić 1968, 27; A. Faber 1963, 45 i d.

se priklanja takvom mišljenju, a kao potvrdu navodi da je za negiranje gore spomenute nekropole bilo potrebno dugo vrijeme, te da su megalitski bedemi nastali u jednom graditeljskom zamahu u Cezarovo vrijeme („nije im moguće iščitati kronološku slojevitost“).⁷¹¹ Analizom dijelova bedema evidentno je da se prvotna fortifikacijska struktura (najstarija megalitska) očuvala u fragmentima na zapadnom, istočnijem dijelu sjevernog i sjeveroistočnom potezu. Međutim uslijed ratnih razaranja došlo je do dviju adaptacija koje se najbolje diferenciraju na zapadnom potezu. Kasno datiranje gradnje (sredina 1. st. pr. Kr.) svakako ne stoji, jer je teško povijesnim činjenicama opravdati dvije intervencije u tako kratkom vremenu.

U grad se moglo pristupiti kroz zasad registriranih sedam ulaza, a moguće je pretpostaviti još jedan. Na sjevernoj strani su bila najpoznatija, nažalost u cijelosti uništena, Trajanova vrata. Na zapadnom dijelu su druga s propugnakulom na mjestu spoja sa zaravankom. Na jugozapadnom traktu (sjevernijem dijelu) moguće je vizualnom inspekcijom locirati jedna zasad nepotvrđena i druga (južnija) ucrtana na Fortisovu crtežu koja su vjerojatno služila za pristup forumu. Na sjeveroistočnom dijelu su postojala vrata nadsvođena lukom, danas pokrivena urušenim materijalom i troja na istočnom potezu – jedna uz kulu na samom spoju sa sjeveroistočnim, druga nedavno otkrivena i najjužnija oblikovana kao uski propust (ucrtana na Fortisovu planu).

Gradski bedemi su građeni od dva lica s ispunom od kamenja, negdje gline i vapnene žbuke u tehnici *opus quadratum*, ukupne širine koja se kreće u rasponu 3,20 - 4 m. Lica su oblikovana uglavnom od pravilnih, izduženih kamenih blokova, horizontalno uslojenih, na mjestima povezanim glinom ili vapnenim mortom. Visina pojedinog sloja varira između 0,30 m i 0,80 m. Prednje plohe blokova oblikovane s manje ili više naglašenom bunjom, ostavljaju snažan dojam horizontalnosti i rustičnosti.⁷¹²

Najmonumentalniji izgled ima zapadni trakt s vratima, koji se u cijelosti ne pruža u ravnoj liniji. Do loma (uvlačenja) dolazi na mjestu zapadnog prilaza (T. VIII. b) čime se poboljšava obrambena učinkovitost bedema. Ovaj dio fortifikacija je prema Fadiću nastao u jednom potezu i on smatra da je predrimskog liburnskog podrijetla. Nadalje Fadić piše da od prvih temeljnih blokova (najduži 2 m) do ukupne visine očuvanog dijela nema razlike u veličini i tehnici gradnje, a manje razlike uočene na dva mjesta pripisuje gradnji iz dva smjera ili različitim niveletama temeljnih blokova.⁷¹³ Ukoliko se pažljivije pogleda spomenuti potez, odmah postaje jasno da se ta konstatacija ne može održati (pril. 10-2). Postoji nekoliko

⁷¹¹ I. Fadić 2001, 76.

⁷¹² H. Liebl - W. Wilberg 2008, 211 i d.; I. Fadić 2001, 68 i d.

⁷¹³ I. Fadić 2001, 76.

argumenata koji potvrđuju da je riječ o više faza gradnje, od kojih je jedna podizanje megalitskog bedema s dvije adaptacije nastale nakon njegova oštećenja.

Može se započeti analizom bedema od ulaza (s pripadajućim sjevernijim dijelom prolaza u dužini 11,70 m), krajnjeg zapadnog dijela, koji se proteže u smjeru sjevera i prestaje nekih 10-ak m prije kasnoantičke kule (sl. 7). Taj segment je građen uglavnom blokovima monumentalnih dimenzija (najčešće u omjeru 1:2) s istaknutom bunjom (neki od njih su gotovo kubne forme), fino oblikovanim s naglašenom rubnom anatirozom. Visina blokova je ujednačena (nema smanjivanja rastom u visinu), a horizontalna uslojenost apsolutna. Mjesto spoja s dijelom koji se nastavlja prema dograđenoj kuli i pruža daljnjih 30-ak m je jasno vidljivo, a uočljiva je i razlika u gradnji.

Bloкови su u pravilu vidljivo plići i izduženiji, uslojavanje je provedeno manje pažljivo, a vide se spojevi „na koljeno“ zbog potrebe niveliranja (sl. 8). Treći dio istog poteza završava kutnom kulom, a na prethodni se nastavlja prilično nespretno izvedenim spojem koji se kosi s logikom slaganja blokova, jer su vertikalni spojevi gotovo u istoj liniji u svakom redu, a mogu se vidjeti znatno manji i uži blokovi u nižim slojevima čime se postiže osjećaj atektoničnosti (sl. 9).⁷¹⁴ Također se može primijetiti nemarnije slaganje, redovi nisu kontinuirani, a uži i širi blokovi se izmjenjuju u nepravilnom ritmu. Ista nepravilnost vidi se na kutnoj kuli i dijelu sjevernog bedema do Trajanovih vrata (sl. 10). Kod užih blokova bunja je znatno manje istaknuta. Kula dograđena uz srednji dio (zapadnog) bedema, napravljena je od manjih, nepravilnih kamenih klesanaca i od sekundarno upotrijebljenih većih blokova koji predstavljaju različite elemente antičke arhitekture. Navedeni građevni elementi povezani su žbukom u izrazito nepravilnu strukturu koja govori o hitnosti njene gradnje.

Sl. 7. Zapadni trakt (južni dio)

Sl. 8. Srednji dio zapadnog trakta

⁷¹⁴ Vidi I. Fadić 2001, sl. 14.

Sl. 9. Zapadni trakt (sjeverni dio)

Sl. 10. Dio sjevernog trakta s kulom

Jugozapadni trakt počinje kraćim dijelom u ravnoj liniji nakon čega se lomi pod pravim kutom i nastavlja pravocrtni smjer da bi se negdje od polovine ukupne dužine pružao u jedva zakrivljenoj liniji prema spoju s jugoistočnim. Nakon spoja sa zapadnim traktom može se pratiti na veoma kratkom segmentu koji je građen izduženim monumentalnim i horizontalno uslojenim blokovima. Vide se popravci na najnižoj razini gdje su blokovi zamijenjeni znatno užima i izduženijima, kao na završnom (sjevernom) dijelu zapadnog poteza (T. VIII. c). Nekoliko metara dalje vide se ozbiljna oštećenja bedema (urušavanja). Urušeni dio pokazuje zanimljivu unutarnju strukturu sastavljenu od paralelnih ili lučno postavljenih (poluprstenastih) unutarnjih zidova u svrhu dodatnog učvršćivanja (T. VIII. d).⁷¹⁵ U donjim razinama ovog dijela jugozapadnog trakta može se uočiti stariji liburnski bedem građen od nemarno složenog pločastog kamenja nad kojim je podignut onaj megalitski kojem je kao ispuna ostala spomenuta struktura paralelnih zidova (sl. 11). Slična situacija registrirana je i kod zapadnog bedema u Varvariji.

U nastavku ovog poprilično devastiranog poteza vide se brojne zidane strukture u površinskim tragovima, za koje je nemoguće utvrditi kojim redosljedom su nastale i u kakvoj funkciji. Nakon urušenog dijela nastavlja se bedem građen od dva paralelna megalitska zida bez ispune na kojem je očuvana struktura, koju je moguće interpretirati kao dio monumentalnih vrata (sl. 12). Tehnika kojom je ovaj segment građen neodoljivo podsjeća na starije faze megalitskih bedema u Ošanićima i Lješju. Bedem se dalje može pratiti na osnovu dijelova prednjeg lica tako da nije moguće potvrditi da se spomenuta varijanta nastavlja u smjeru juga. Kako je cijeli sklop fortifikacija višekratno popravljan nemoguće je utvrditi da li se ova tehnika ponavljala na nekom od ostalih dijelova. Na južnom dijelu istog trakta vide se ostatci vrata kojima je moguće bila uspostavljena komunikacija s forumom.

⁷¹⁵ Prstenasti i paralelni zidovi u ispuni mogu se pripisati starijoj liburnskoj tradiciji.

Sl. 11. Prstenaste strukture

Sl. 12. Vrata (?) i bedem od dva paralelna zida

Sjeverni potez, koji se pruža u ravnoj liniji do ugrađenih Trajanovih vrata, također pokazuje nekoliko faza u gradnji. Na samom sjeveroistočnom kraju nalazi se isturena kutna kula usađena u plašt bedema građena kao dio uz zapadna vrata od megalitskih blokova naglašene anatiroze i istaknute bunje. Horizontalno uslojavanje se savršeno poklapa s dijelom plašta s obje njezine strane što upućuje da je riječ o njihovom istovremenom podizanju ili veoma kratkom vremenskom odmaku (T. VIII. e). Nastavak bedema rađen je u istom slogu otprilike do druge kule (na kojoj je iznimno naglašena kutna anatiroza), kad se mijenja tehnika, blokovi postaju naglašeno izduženiji i finije oblikovani. Pri dnu su postavljeni oni većih dimenzija da bi se rastom u visinu postupno smanjivali. Ista tehnika gradnje nastavlja se do treće kule što govori o njihovoj istodobnosti. Treća kula je dijelom koso odsječena za potrebe postavljanja monumentalnih Trajanovih vrata, od kojih se očuvao samo kratki lijevi (istočni) odsječak neposredno uz nju. Ostaci ove kule pokazuju nemarniju gradnju, nije prisutna pravilnost u nizanju visina blokova, tako da su u gornjoj polovici blokovi većih dimenzija. Nema kutne anatiroze, štoviše vertikalna linija je blago valovita, pa se može zaključiti da je ponovo(?) komponirana prilikom neke od pregradnji na tom dijelu.

Osim prethodno navedenih kula, sjeverni je potez ojačan (na istočnijem dijelu) gradnjom šest kontrafora. Jedan je uz drugu istočnu kulu, a pet ih je postavljeno na segmentu između druge i treće kule, a uz zadnji je prislonjena grobnica (T. VIII. f).⁷¹⁶ Kontrafori su građeni bez ikakve pravilnosti od uglavnom manjeg kamenja i ukazuju na kasnoantičku gradnju kad se uslijed ratne opasnosti gradilo na brzinu i nije vodilo računa o estetici.

Sjeveroistočni dio gradskih fortifikacija može se pratiti gotovo u cijelosti. Na mjestima je očuvan u svega nekoliko redova, a na njemu su otkrivena i vrata. Na ovom potezu mogu se diferencirati dvije faze gradnje izvedene u tehnici *opus quadratum*. Gornji

⁷¹⁶ I. Fadić 2003, 422 i d.

sjeverni dio (do vrata) može se smatrati ranijom varijantom istovremenom s dijelovima zapadnog, jugozapadnog i istočnog bedema građenima od monumentalnih blokova s naglašenom bunjom, snažnog rustičnog izgleda. Iza vrata bedem pokazuje razlike koje se manifestiraju u obliku i veličini blokova koji su manji i plići horizontalno uslojeni (elegantnijeg izgleda) i podsjećaju na veći dio sjevernog (T. VIII. g) i srednji segment zapadnog dijela bedema uz kasnoantičku pravokutnu kulu.

Istočni potez se blago lomi i pruža u gotovo ravnoj liniji do spoja s južnim (jugoistočnim) dijelom gradskih bedema. Na njemu su probijena tri uska pristupa (vrata), vjerojatno za lokalnu komunikaciju s poljem. Vrata su postavljena u gotovo pravilnim razmacima s time da su prva od njih na samom lomu (spoju) sa sjeveroistočnim traktom (pril. 10-3). Bedem je građen tehnikom *opus quadratum*, na način da su raniji dijelovi oblikovani od megalitskih blokova kao i sjeveroistočni (gornji) dio, a oni dograđivani, registrirani uz novootkrivena vrata (srednja), od manjih i užih blokova.

Postavljanje vrata Š. Perović na osnovu najnovijih istraživanja povezuje uz kasnorepublikansko doba,⁷¹⁷ što bi bila jedna od adaptacija (treća ili četvrta faza). Jedino uz srednja vrata je istraživano i vidljivo unutarnje lice bedema izgrađeno od fino oblikovanih manjih klesanaca povezanih žbukom. Na tom dijelu bedem je širok 3,20 m i izgleda je riječ o kasnijoj intervenciji (popravku unutarnjeg lica) kad su dograđene platforma i stuba kojima se k njoj pristupalo.

Južni (ili jugoistočni) potez je uslijed većeg razaranja i nakon toga obrušavanjem gotovo u cijelosti devastiran. Prema onome što je moguće vizualno detektirati građen je od monumentalnih rustičnih blokova, kao dijelovi zapadnog, jugozapadnog i sjeveroistočnog trakta (T. X. h).

Zapadna vrata na samom kutu gradskih fortifikacija (na planu označena A), bila su poprilično uvučena unutar gradske površine, tako da je bedem iskočio poput kule, osiguravajući ovaj pristup gradu. Ulaz je bio udaljen 11,70 m u odnosu na istureniji sjeverni kut bedema. Uvlačenjem vrata nastao je s obje strane zatvoren koridor dug oko 6,50 m i širok 4 m, na gornjem dijelu oblikovan od monumentalnih izduženih, a zapadnije (donji dio) od manjih izduženijih blokova. Izmicanje bedema i oblikovanje koridora predstavljaju naslijeđe starije liburnske gradnje. Kasnija dogradnja sustava dvostrukih vrata i kamenih pragova koji oblikuju propugnakul (vanjski i unutarnji) dodatno poboljšavaju obrambenu učinkovitost.

Starija glavna gradska vrata, ukoliko su postojala na sjevernom potezu, morala su biti smještena na njegovu zapadnom dijelu, između kutne i prve kule uz nju koja ih je ujedno

⁷¹⁷ Š. Perović 2012, 215.

flankirala. I. Fadić pretpostavlja njihovo postojanje po sredini poteza, između druge i treće kule. Ukoliko bi se prihvatila ta ideja onda to nije na bedemu nastalom u ovoj fazi podizanja (danas vidljivom), jer ne postoje tragovi koji bi ukazivali na tu mogućnost. Bedem je na tom dijelu nastao u istom zamahu bez intervencija poput usađivanja u plašt ili nekakvih popravaka, tako da je jedina mogućnost ukoliko su ranija vrata postojala, lokacija koju su predložili H. Liebl i W. Wilberg, na mjestu kasnijih, iz vremena cara Trajana.⁷¹⁸ Vrata su, prema uglavnom prihvaćenoj ideji, kasnije bila zamijenjena drugima monumentalnima, posvećenim caru Trajanu, o čemu govori pronađeni kameni natpis. Nova vrata su inkorporirana u zidni plašt ukoso u osi prilaznih cesta (G). Tom prilikom je došlo do uklanjanja dijela kule (koso odrezana). Sklop monumentalnog ulaza bio je 13,48 m dug, a 3,82 m dubok, sastavljen od dva pilona i lučno nadsvođenog prolaza (luk širok 4,09 m). Na vanjskoj strani je svaki pilon bio raščlanjen pilastrom uz prolaz i s po dva stupa postavljena na četvrtastim bazama. Između stupova sa svake strane nalazila se po jedna niša. Unutarnja strana vrata pokazuje manje razlike, koje se očituju u postavljanju polustupova umjesto stupova čime se postiže plića profilacija. Piloni su građeni tehnikom *opus quadratum*, od jezgre ispunjene kamenjem i zemljom bez dodataka žbuke, uokvirene fino oblikovanim, fugiranim i ravnim vapnenačkim pločama. Nad pilonima i stupovima nalazila se konstrukcija sastavljena od arhitrava, bogato profiliranog vijenca i visoke atike na kojima se mogu pretpostaviti ugradnje dvaju natpisa, od kojih bi onaj s dedikacijom Trajanu svojim dimenzijama odgovarao središnjem polju atike.⁷¹⁹ Sklop vrata svojom arhitektonskom kompozicijom i plastičkim ukrasima neodoljivo podsjeća na slavoluk, pa je u literaturi ovaj ulaz često nazivan „Trajanov slavoluk“. Vjerojatno su iz sigurnosnih razloga vrata neko vrijeme nakon ugradnje (sudeći prema brižljivoj obradi) sužena umetcima s obje strane prolaza čime mu se reducirala širina na 2,50 m. U kasnoantičko doba dolazi do njihova kompletnog zagrađivanja jakim zidom sastavljenim od spolija (dijelova njihove dekoracije) ojačanim s četiri kontrafora.⁷²⁰ Prema tekstu dvaju natpisa pronađenih kod Trajanovih vrata (*CIL* III, 15034+15021) H. Liebl i W. Wilberg smatraju da su vrata bila posvećena krajem 113. god., jer je caru senat dodijelio počasnu titulu „optimusa“ u rujnu-listopadu iste godine (*KN* 8).⁷²¹ Povod gradnji reprezentativnih vrata N. Cambi vidi u prolasku cara Trajana kroz Aseriju tijekom II. dačkog rata, kojeg pretpostavlja na osnovu identifikacije grada prikazanog

⁷¹⁸ I. Fadić 2001, 72.

⁷¹⁹ H. Liebl - W. Wilberg 2008, 212.

⁷²⁰ H. Liebl - W. Wilberg 2008, 219.

⁷²¹ M. Glavičić 2003, 89 Trajanova vrata datira u 118. god.

na Trajanovu stupu.⁷²² Natpis s imenom donatora svakako ide u prilog značajnom događaju koji je bio povod postavljanju natpisa, a taj bi mogao biti careva nazočnost.

Jedina vrata na sjeveroistočnom traktu (B) su vremenom zasuta urušenim materijalom i mogu se analizirati uglavnom na temelju crteža s istraživanja početkom 20. st., na kojem se vidi njihov gornji dio nadsvođen lukom izvedenim od više segmenata. Moguće su starijeg podrijetla, kako se to može protumačiti prema spomenutom crtežu. Bila su široka oko 3 m i predstavljala važniji prilaz gradu.

Vrata (C) kojima započinje istočni trakt s južne strane su flankirana izbočenom četvrtastom kulom, koja strši oko 4 m u odnosu na plašt. Prag vrata još je bio očuvan kad su vršena prva istraživanja početkom 20. st. Relativno uska (1,28 m) bila su prvotno natkrivena lukom, koji je vjerojatno srušen pri iskapanjima grofa Liliburga. Srednja vrata (E) su otkrivena tijekom kampanje 1990/2000. god. i kasnije su rekonstruirana. Riječ je o naknadno uklopljenom propustu, nadsvođenom lukom od pet kamenih segmenata.⁷²³ Širina vrata je 0,86 m, a visina do luka iznosi 2,65 m. Da je riječ o kasnijoj ugradnji može se vidjeti na vanjskom licu uz vrata gdje se vidi spoj starije i novije gradnje (sl. 13a-b). Vrata su u kasnoantičkom razdoblju bila djelomično zazidana čime im se visina reducirala za trećinu. Ugradnja vrata i obnova unutarnjeg lica vjerojatno nisu istovremene sudeći po načinu njihove gradnje. S obnovom unutarnjeg lica može se povezati dogradnja stuba uza zid neposredno nakon ulaza (lijevo) koje vode na izgrađenu platformu dugu 6 m, a široku 1,50 m nastalu u vrijeme pojačane opasnosti.⁷²⁴

Sl. 13a-b. Unutarnje i vanjsko lice uz srednja vrata (E)

⁷²² N. Cambi 2001, 142 i d. pretpostavlja da je u sceni iskrcavanja cara i njegovih vojnika prikazan Jader iz kojega su se uputili prema Aseriji, Burnumu, Saloni i dalje prema unutrašnjosti.

⁷²³ Š. Perović 2012, 215 konstatira da su vrata istovremena podizanju kasnorepublikanskog bedema. Kako autor smatra da je cijeli megalitski bedem nastao u istom graditeljskom zamahu, logično je zašto ih smatra organski povezanim uz bedem i negira da su naknadno inkorporirana.

⁷²⁴ Š. Perović 2012, 216 podizanje stuba s platformom pripisuje kasnoantičkom vremenu na temelju iste nivelete prve stuba s kasnoantičkim pragom vrata, postavljenim nakon njihove pregradnje. Pravilnost stuba i dijela unutarnjeg lica drastično odstupa od ostalih kasnoantičkih intervencija i ukazuje na raniju gradnju, moguće drugu polovicu 2. st.

Treća vrata (D) koja je zabilježio i A. Fortis na svom crtežu su skromno očuvana, a zapravo su uski propust koji mjeri svega 0,80 m. Nalazi se u sklopu monumentalnog, najstarijeg bedema, a uokviren je ogromnim blokovima.

Zadnja od vrata nalazila su se na jugozapadnom bedemu (F), očuvana su skromno i vjerojatno su vodila u pravcu foruma. U njihovoj blizini pronađen je monolitni nadvratni luk koji im je vjerojatno pripadao.⁷²⁵

Na zapadnom dijelu fortifikacija, paralelno uz monumentalni bedem koji je očuvan u visini i do 7 m, na udaljenosti od 5,20 m, izgrađen je kasnoantički zid koji u cijelosti prati stariji trakt (pril. 10-4). U njega su ugrađeni brojni spoliji poput ulomaka monumentalnih žrtvenika i gradske arhitekture i spomenika sepulkralne namjene. Između ove dvije fortifikacijske strukture napravljen je nasip popunjen zemljom i brojnim antičkim spolijima, koji s novonastalim bedemom oblikuju protihizmu (T. VIII. i).⁷²⁶ Slična situacija detektirana je pred sjevernim bedemom, od druge do treće kule, gdje se vidi nastavak kasnoantičkog bedema s njim usporednog koji u svom sjevernom potezu nije uslojen (pril. 10-5). Veliki kameni blokovi, nadgrobni spomenici i elementi arhitekture kao da su dovučeni do određene linije ispred bedema oblikujući nasip (rastreseni zid?) koji je u funkciji otežavanja pristupa glavnom bedemu.

U strukturi protihizme ustanovljen je i smjer prapovijesnog bedema koji je na istraživanim mjestima negdje viši od 1,50 m. Podignut je na kamenu živcu, građen većim pločastim lomljencima, od dva lica i ispune bez ikakvog veziva i potpuno je identičan segmentima prapovijesnog bedema na zapadnom (liburnskom) ulazu u grad i pod kasnoantičkim zidom. Liburnski bedem (u dužini preko 30 m) prati sjeverni potez antičkoga s kojim je gotovo paralelan. Blagi otklon vidljiv je na početnom zapadnom dijelu, a zatim kod druge kule koja ga je presjekla. Između druge i treće kule otkriven je i dobro branjen ulaz.⁷²⁷ Daljnja istraživanja pokazat će kakav je njegov odnos s monumentalnim bedemom.

Glavno gradsko područje, kompleks foruma s pripadajućim građevinama (hramovi, bazilika, moguće kurija i sl.) leži pokraj male suvremene crkve i groblja koje ju okružuje. N. Cambi na temelju analize kompozicije foruma i pronađenih fragmenata arhitektonske skulpture pretpostavlja da je konačnu fizionomiju dobio u flavijevsko doba, a kao analogiju za njegovo datiranje navodi flavijevski *Templum Pacis* u Rimu i donekle onaj u Ekvu i Dokleji.⁷²⁸

⁷²⁵ I. Fadić 2001, 83.

⁷²⁶ I. Fadić 2001, 79.

⁷²⁷ Š. Perović 2012, 212.

⁷²⁸ N. Cambi 2003, 53 i d.

Osim velikoga kompleksa foruma otkriveni su zidovi kuća, koji nisu bili u međusobnoj vezi tako da se ne može govoriti o unutarnjoj strukturi grada, zatim mjesto za male terme, cisterna i ostatci vodovoda na istočnom obronku platoa. Izvor se nalazio udaljen oko 4 km od sela Lisičića, a kanal je pratio rimsku cestu, koja se pružala dolinom sve do Burnuma.⁷²⁹

Aserija je bila jedno od najvažnijih naselja južne Liburnije, a kasnije i Dalmacije, o čemu svjedoče monumentalni bedemi koji su od svog nastanka pretrpjeli brojna oštećenja, adaptacije i transformacije. Na temelju dosadašnjih spoznaja može se reći da je površina urbanog naselja otprilike kao i prapovijesnog. Registrirano je neznatno odstupanje na istočnoj, zapadnoj i sjevernoj strani, a redukcija urbanog prostora ne pokazuje se ni u nemirnim vremenima kasne antike.

Prema mišljenju Ž. Tomičića Aserija je bila uključena u Justinijanov obrambeni sustav. Svi su ranobizantski gradovi – kasteli imali akropole (utvrđeni povišeni dio) pod vojnim zapovjedništvom s javnim građevinama (crkve, cisterne i sl.) i astipolis (suburbij, podgrađe) civilnog karaktera. Akropolu Tomičić pretpostavlja na najvišem, sjeverozapadnom dijelu Aserije. Astipolis, podgrađe se moralo nalaziti pored ili podno utvrđenog naselja. Ojkonim kasnijeg naselja Podgrađe (podignutog sjevernije) očuvao je uspomenu na kasnoantičko podgrađe, tj. naselje pod gradom – Aserija/Seriem. Potvrdu tomu nalazi u činjenici da se stara urbana jezgra od Justinijanova doba i tijekom cijelog 6. st. preoblikovala u tipični kastron dobivajući protihizmu, kontrafore, kule, sakralni objekt unutar utvrde, cemeterijalnu crkvu s grobljem izvan sjeverozapadnog dijela bedema, cisternu za vodu unutar gradske površine i za sada pretpostavljeno postojanje podgrađa.⁷³⁰

Prema ovdje iznijetim zapažanjima može se diferencirati osam faza gradnje i adaptacija bedema Aserije, od kojih je najstarija liburnska (željezodobna) i sedam antičkih, od kojih dvije kasnoantičke.

Prvu fazu fortificiranja moguće je smjestiti u željezno doba, prema nalazima ne ranije od 4. st. pr. Kr. Zasad su detektirani ostatci sjevernog, jugozapadnog i istočnog željezodobnog bedema izvedenog u suhozidu od pločastih blokova slaganih bez tendencije uslojavanja. Na osjetljivim mjestima ispuna se rješavala kao niz paralelnih zidova (ravnih i poluprstenastih), a nad dijelom jugozapadnog podignut je megalitski bedem. Kao analogija može poslužiti zapadni bedem u Varvariji (njegov sjeverni dio) na koji je naslonjen kasniji monumentalni, a zajedničko im je i rješavanje ispune podizanjem prstenastih zidova.

⁷²⁹ H. Liebl - W. Wilberg 2008, 223.

⁷³⁰ Ž. Tomičić 2010, 391 i d. P. Vežić 2004, 123 također iznosi ideju o nastanku ranobizantske utvrde na Aseriji, uklopljene u justinijanski limes.

Drugoj fazi pripadaju vizualno najimpresivniji megalitski bedemi na spoju sjevernog i sjeveroistočnog, zatim sjevernijem dijelu istočnog, zapadnog (uz ulaz), jugozapadnog i južnog poteza, koji svojom veličinom i rustičnom gradnjom ukazuju na fortifikacijski sloj koji se može povezati s onima u Varvariji, Ošanićima, Risiniju, Budvi, Olciniju, Skodri i Lješju koje se smješta u široki vremenski raspon 5.-3. st. pr. Kr. A. Faber podizanje ovih bedema Aserije vezuje uz 3-2. st. pr. Kr. kao i zapadni bedem Kurika, a istočni bedem Osora i Varvarije stavlja u 3. st. pr. Kr.⁷³¹ Z. Brusić uglavnom predlaže isti vremenski okvir i navodi da je gradnja megalitskim blokovima u Liburniji (Kurik, Osor, Nadin, Aserija i Varvarija) započela vjerojatno krajem 3., a posebno se razvila u 2. st. pr. Kr.⁷³² M. Suić je drugačijega mišljenja; po njemu se kao i Fadiću gradnja monumentalnih bedema vezuje uz vrijeme Cezara.⁷³³

Kako gradnja monumentalnim blokovima pokazuje izvjesne razlike u tehnici (*opus quadratum* grčkog i rimskog tipa) logično je pretpostaviti širi vremenski okvir u kojem je došlo do primjene određenih (unaprijeđenih) rješenja. Kratko razdoblje primjene ove tehnike na prostoru Liburnije, koje bi započelo sredinom 1. st. pr. Kr. i povremeno se zadržalo do kraja 2. st. po Kr., s obzirom na dugo vrijeme mira teško je prihvatiti. Prema dosadašnjim saznanjima željezodobni bedem Aserije mogao je biti negiran podizanjem megalitskog tijekom 3. st. pr. Kr. što bi išlo u prilog mišljenju koje zastupaju Faber i Brusić. Kao potvrda mogu se navesti i različita rješenja ulaza i propusta koja je moguće povezati uz različite koncepcije u gradnji fortifikacijskih sustava. Tako zapadna i istočna vrata s bočnom kulom poboljšavaju defenzivne osobine na način svojstven starijoj tradiciji.

Trećoj fazi može se pripisati gradnja prvog nastavka zapadnog trakta, manji dio jugoistočnog i sjeveroistočnog, kao i velik dio sjevernog poteza s dvije istočnije kule. Iako monumentalni, pokazuju da su kasnijeg podrijetla. U isti vremenski okvir mogla bi se staviti i nadsvođena, srednja vrata (E) od kojih kreće komunikacija prema forumu. A. Faber ovu fazu u gradnji liburnskih bedema vezuje za 1. st. pr. Kr.⁷³⁴ Kako nedostaju podatci o događanjima u ovom dijelu Dalmacije, popravke, dogradnju kula na sjevernom i ugradnju vrata na istočnom potezu moglo bi se eventualno vezati uz dva povijesna događaja: Tuditanov pohod na Japode (129. god. pr. Kr.) ili vjerojatnije sukob s Delmatima (51. god. pr. Kr.). Buduća istraživanja mogla bi pomoći u njihovom preciznijem datiranju.

⁷³¹ A. Faber 2000, 168.

⁷³² Z. Brusić 2000, 125 i d.

⁷³³ M. Suić 1980, 36 i d. Suić zapadni bedem Varvarije smatra najstarijim u Liburniji.

⁷³⁴ A. Faber 2000, 168.

Ostaje nerazjašnjenim nastanak završnog dijela zapadnog poteza, dio sjevernog s kutnom i kulom koja je flankirala Trajanova vrata (četvrta faza?). Njihova gradnja upućuje na ranije tradicije, ali višestruke intervencije na spomenutim vratima mogle su se odraziti na preslaganje blokova tako da je nemoguće bilo što ustvrditi.

Rješavanje naknadno interpoliranih vrata (peta faza) također ukazuje na veći vremenski razmak u odnosu na ona ranija. Trajanova vrata veličinom i reprezentativnim izgledom ukazuju na vrijeme mira i prosperiteta.

Unutarnje lice bedema uz novootkrivena i restaurirana vrata ukazuje na rimsku tradiciju gradnje manjim uslojenim klesancima uz korištenje vapnenog morta, kao i oblikovanje propugnakula na zapadnom ulazu (južnji zid između dvostrukih vrata i unutarnji propugnakul), pa je spomenute intervencije kao i sužavanje Trajanovih vrata (šesta faza) logično pretpostaviti u nemirno vrijeme druge polovice 2. st.

Strateški značaj grada naglašen je na prijelazu iz 5. u 6. st. kada ondje borave Istočni Goti, a osobito tijekom 6. stoljeća u vrijeme Justinijanove rekonkviste. Protjerivanjem Istočnih Gota (535.-538. god.) s prostora sjeverne Dalmacije (i Aserije) nastala je potreba za pojačanjem svih fortifikacija iz kojih su istjerani. Takva intervencija potvrđena je i u Aseriji, što bi mogla biti konačna transformacija (dvije faze, sedma i osma) fortifikacijskog sustava (dogradnja kule, protihizme i kontrafora) i urbanog gradskog prostora (gradnja ranokršćanskog sakralnog objekta na položaju antičkog foruma).⁷³⁵

Zapadni je segment bedema uslijed izloženosti i slabijih defenzivnih karakteristika doživio najveću transformaciju. Jedna od njih (osim gore spomenutih popravaka na plaštu bedema) je promjena razine terena vidljiva uza zapadni ulaz. Otkriven je stariji željeznodobni, liburnski ulaz, negiran onim nastalim istovremeno s monumentalnim bedemom, kojem se kasnije dograđuje propugnakul postavljanjem dvostrukih vrata i kamenih pragova. Daljnje dogradnje predstavlja podizanje pravokutne kule i nedugo nakon nje, kao završna intervencija oblikovanje protihizme koju formira kasnoantički zid s nasipom čiji se nastanak može smjestiti u drugu polovicu 6. st. u vrijeme velikih seoba. U pokušaju rekonstrukcije kasnijih faza gradnje značajno je datiranje pravokutne kasnoantičke kule. Kula je napravljena od manjih, nepravilnih kamenih klesanaca i od sekundarno upotrijebljenih elementa antičke arhitekture. Navedeni građevni elementi povezani su žbukom u izrazito nepravilnu strukturu koja govori o hitnosti njene gradnje, a na isti način je oblikovana i protihizma, unutar koje su brojni spoliji koji je vremenski mogu povezati sa 6. st. Ukoliko se analizira redosljed nastanka kule i kasnoantičkog zida (protihizme) temeljen na otkrivenim nalazima moglo bi se

⁷³⁵ A. Uglešić 2002, 65, Sl. 51.

pretpostaviti da te dvije intervencije nisu istodobne, ali nije ni velika vremenska udaljenost između njihove gradnje. Kula je bila prislonjena uz raniji plašt bedema, na mjestu gdje je on bio defenzivno najosjetljiviji, no nastanak kasnoantičkog zida nije nužno funkcionalno negirao četverokutnu kulu nastalu krajem 5. ili početkom 6. st. kako je to pretpostavio Fadić. Vjerojatno je ostala kao dodatno učvršćivanje dijela bedema koji je bio najizloženiji. Paralelno s gradnjom kule može se pretpostaviti prezidavanje dvaju ulaza: lučno nadsvođenog (E) na istočnoj strani (djelomično) i reprezentativnog Trajanova ulaza (potpuno zazidavanje).

Osim sjeverozapadnog bedema i sjeverni je uslijed izloženosti doživio razne adaptacije. Posljednja od njih nastala u kasnoantičkom razdoblju obuhvaća dodatno ojačavanje s pet kontrafora između druge i treće kule i jednog na samom istočnom kraju između kutne i prve kule. Gradnja kontrafora može se preciznije odrediti jer je jedan od njih podignut iznad starokršćanske grobnice. Grobnica je bila dio nekropole unutar koje se nalazila i cemeterijalna crkva datirana u kraj 5. ili početak 6. st.⁷³⁶ Prema navedenom proizlazi da su kontrafori podignuti kasnije, prema Fadiću krajem 6. ili početkom 7. st.⁷³⁷ Nakon analize nalaza otkrivenih tijekom sustavnih istraživanja, od kojih se neki mogu datirati i u 7. st. može se pretpostaviti da kraj 6. st. nije označio konačni prekid života u gradu.⁷³⁸

Varvarija (*Varvaria*)

Antička Varvarija, udaljena nekih 12 km od Skradina, značajan je arheološki lokalitet bogat raznovrsnim spomenicima, nažalost još uvijek nedovoljno istražen. Dosadašnja istraživanja, bez obzira na njihov relativno skroman obim, značajno su obogatila spoznaje o urbanizmu i kulturnoj klimi toga važnog liburnsko-rimskog središta. Bedemi Varvarije pokazuju veliku raznolikost u gradnji i pružaju izvanredan primjer za proučavanje razvoja obrambenih utvrđenja na liburnskom prostoru.

U izvorima se spominje ime grada i njegovih stanovnika. Plinije kaže kako se Varvari nalaze na prostoru X. regije (*Naturalis historia*, III, 130), a na drugome mjestu navodi kako ostvaruju *ius Italicum* (italsko pravo?) u sklopu skardonitanskog konventa (III, 139).⁷³⁹ Ptolemej u popisu kontinentalnih gradova Liburnije (*Geographia*, II, 16, 6) spominje grad pod imenom *Οὐαρουαρία* (*Ouarouaria*).“ Podrijetlo imena Varvarija je prema Suiću

⁷³⁶ I. Fadić 2003, 423, sl. 15, 16; A. Uglešić, 2003; M. Buora 2008.

⁷³⁷ I. Fadić 2003, 423.

⁷³⁸ O nalazima detaljno vidi M. Buora 2008.

⁷³⁹ S. Čače 2003, 12 smatra kako nije moguće da su liburnske općine imale italsko pravo u to vrijeme te da je Plinije vjerojatno pogriješio u navodu.

autohtono liburnsko, povezano s nazivom „voda“, „mulj“ i sl., koje su naseljavanjem glavice donijeli stanovnici nizinskoga neolitskog naselja.⁷⁴⁰

Zasad nije usuglašeno mišljenje o vremenu stjecanja civiteta. Prema nekim autorima Varvarija kao i neki drugi centri kontinentalne Liburnije, upisani u tribus *Claudia*, stekli su konstituciju s civitetom za vrijeme cara Klaudija,⁷⁴¹ a prema drugima znatno ranije.⁷⁴²

Prva istraživanja bedema i prostora antičke Varvarije započeo je L. Marun 1908. god. i s prekidima traju do danas. Najveći doprinos poznavanju fortifikacija pripada M. Suiću, koji razlikuje pet faza u njihovu razvoju. Najranije gradinske bedeme Varvarije Suić pretpostavlja već u prvoj fazi kulture starijeg željeznog doba Liburnije, na temelju naseobinskih nalaza (9. st. pr. Kr.).⁷⁴³ Pretpostavlja tehniku njihove gradnje prema obrascu primjenjivanom na gradinama istog razdoblja, a kao direktnu poveznicu navodi dio ispune zapadnog bedema građene višestrukim zidovima prislonjenima jedan na drugi. Drugom fazom Suić smatra kasniju željezonodobnu (predrimsku) kojoj ne navodi dataciju. Treća faza (rimska) bila bi prema njemu podizanje megalitskih bedema, započeto za vrijeme Cezara s trajanjem do Trajana. Kao četvrtu fazu uzima obnovu bedema za vrijeme Justinijana, a završnom (peta) smatra onu srednjovjekovnu.⁷⁴⁴

Varvarija se nalazi na prostranoj Bribirskoj glavici, uzvišenju koje se uzdiže nekih 300 m n. v. Naselje zauzima površinu od 7,2 ha, a utvrđeno je monumentalnim bedemom dugim više od 400 m (T. IX. a). Željeznodobni bedem građen megalitskim blokovima, izveden u tehnici *opus siliceum* (četvrta manira), vjerojatno je pratio perimetar Glavice do današnjeg kolnog ulaza s južne strane. Jedan od razloga za usavršavanje gradskih bedema mogla je biti prijetnja susjednih Delmata.⁷⁴⁵ Ta neprijateljstva spominju povijesni izvori, a osobito je važan sukob s Delmatima zbog Promone.⁷⁴⁶ To je bilo u vrijeme Cezarove uprave nad provincijom kad su Varvarini vjerojatno ponovo morali obnoviti veći dio gradskog bedema gradeći novom tehnikom

⁷⁴⁰ M. Suić 1990, 73 kao potvrdu navodi činjenicu da rječica Bribirščica koja izvire podno Bribirske Glavice bila aktivnija i plavila i polje uz Ostrovicu, koja je po tome i dobila ime (izviruje kao otok iz jezera). Razlog zašto se gradina zove tim imenom nalazi u doseljavanju stanovnika s neolitskog lokaliteta Krivaca koji naseljavaju gradinu i sa sobom donose staro ime naselja.

⁷⁴¹ G. Alföldy 1965, 65 i d.; J. Wilkes 1969, 487 i d. municipije upisane u *tribus Sergia* uglavnom pripisuju Augustu, a one upisane u *tribus Claudia* caru Klaudiju. Za liburnske gradove ne računajući Tarsatiku, Skardonu i Burnum, prema autorima, samo tri cara dolaze u obzir u obzir kada je riječ o dodjeli municipalne konstitucije: August, Tiberije i Klaudije.

⁷⁴² W. Kubitschek 1882, 84; A. Degrassi 1954, 94 i d.; M. Suić 1962, 179.

⁷⁴³ M. Suić 1980, 38 i d.

⁷⁴⁴ M. Suić 1980, 40.

⁷⁴⁵ M. Zaninović 1966, 80 i d. govori o ekspanziji Delmata navodeći faze te ekspanzije. U 4. fazu, koja je slijedila poslije Gencijeve propasti 167. god. pr. Kr., mogao bi se datirati početak pritiska Delmata na Liburne i prvi sukobi među njima.

⁷⁴⁶ M. Zaninović 1966, 40.

(*opus quadratum*) pravilnim izduženim megalitskim blokovima, te bi sredina 1. st. pr. Kr. mogla biti donja granica izgradnje dijelova istočnog i jugoistočnog trakta.⁷⁴⁷

Obnavljanje je vjerojatno krenulo od zapadnih gradskih vrata koja su bila glavni ulaz na gradinu i nastavilo se postupno u smjeru sjevera i sjeveroistoka prateći stariji bedem, a na istoku i jugoistoku negirajući postojeće bedeme koji više nisu pružali adekvatnu zaštitu. Na južnoj i jugozapadnoj strani litica na mjestima visoka oko 6 m osiguravala je gradski areal, tako da je na tom potezu bio dovoljan prsobran, oblikovan kao niži zid debljine od oko 0,50 m.⁷⁴⁸ Postojeći bedem se uklanjao, a dijelom se na njegovom mjestu podizao novi. Da linija megalitskog bedema nije u cijelosti pratila duktus ranijih fortifikacija može se vidjeti na jugoistočnom potezu uz istočna gradska vrata gdje se nalazi raniji trakt koji je bio u funkciji do dovršetka novog, datiranog natpisom posvećenim Tiberiju (*KN 9*).⁷⁴⁹ Kako se na tom dijelu povećala gradska površina, starija struktura je poslužila za niveliranje terena tako što je između nje i novog bedema došlo do nasipanja međuprostora. Na gradskim fortifikacijama postojala su dvojna glavna vrata (zapadna i istočna), jedna manja i propust za lokalnu komunikaciju na sjeveroistočnoj strani.

Detaljnom analizom ostataka bedema ukupno se može pretpostaviti sedam faza njihove gradnje (transformacije). Najstarija je pretpostavljena u 9. st. pr. Kr. (nije potvrđena), nakon čega je došlo do gradnje bedema od teških ploča čiji se ostatci vide paralelno uz istočni bedem s njegove unutarnje strane. Ovaj bedem negiran je megalitskim koji je sudeći prema tehnici gradnje nastao u dva vremenska razdoblja (treća i četvrta faza). Prva adaptacija megalitskog bedema (peta faza) može se povezati s nemirnim vremenom druge polovice 2. st. po Kr. kad se događaju promjene u koncepciji zapadnih vrata i pregradnja gornjih slojeva bedema (moguće i izrada kruništa). Zadnje dvije faze, dogradnja kule i kontrafora te njihovo povezivanje zidom (džepovi) uz povremeno učvršćivanje i popravke nekih segmenata može se smjestiti u kasnoantičko (ranobizantsko) razdoblje. Gradnja kontrafora kojima se dodatno učvršćuju istočni i sjeveroistočni potez ne može se precizno vremenski odrediti jer ne postoje nalazi koji bi na to ukazivali. U svakom slučaju uslijedila je između dosad navedenih faza i završne čija je gradnja potvrđena nalazima iz kasnoantičkog razdoblja i uže datirana u vrijeme obnove nakon istjerivanja Istočnih Gota iz Dalmacije.⁷⁵⁰ Zadnjospomenuta faza otkrivena je na dijelu istočnog poteza, a očituje se u podizanju zida paralelnog s bedemom

⁷⁴⁷ M. Suić 1980, 37 pretpostavlja gradnju cijelog poteza u istom zamahu. Početak gradnje pao bi u vrijeme Cezara.

⁷⁴⁸ M. Suić 1968b, 224.

⁷⁴⁹ M. Suić 1980, 36.

⁷⁵⁰ M. Suić 1980, 40, gdje stoji: „Ovu fazu (kasnoantičke) izgradnje zidina smjestio sam još pred 15 godina (1965.) u period nakon istjerivanja Istočnih Gota iz Dalmacije (na Kolokviju o Bribiru, sp. Shp str. 34). Analiza kasnije istraženih slojeva i nalaz Justinijanova novca potvrdili su to mišljenje“.

koji povezuje potpornjake, a prostor između njih ispunjen je ruševnim materijalom i zemljom. Tako je učvršćen najosjetljiviji dio fortifikacije kojim je Varvarija dočekala provalu Avara i doseljenje Slavena u 7. st.

Dosad najstariji segment bedema predrimskog razdoblja otkriven je na jugoistočnoj strani i bio je u funkciji do dovršetka novog. Njegovi ostatci vidljivi su s prekidom u dužini od 8,90 m, počevši od bazena nimfeja južno od istočnih gradskih vrata. Nastavlja se nešto dalje u pravcu sjevera ispod temeljne nivelete zidova rimske kuće smještene sjeverno od istočnih gradskih vrata, koja je s nimfejem na suprotnoj strani vjerojatno flankirala glavni dekuman koji se pružao sredinom Glavice spajajući istočna i zapadna gradska vrata. Otkrivena je gornja površina bedema širokog 2,90 m, a linija mu je udaljena od pravca pružanja rimskih fortifikacija oko 15 m i teče gotovo paralelno s njima. Građen je od ploča domaćeg čvrstog vapnenca kao i blokovi ranorimskog bedema. Ploče su priklesane samo s lica dok su bočne strane potpuno neobrađene. Gornja i donja površina prirodne su slojnice litice s koje su odlomljene, pa ih nije trebalo posebno obrađivati. Velike dimenzije i težina ploča dugih i širokih i preko 1 m, a debljine oko 0,20 m, osiguravale su čvrstoću konstrukcije. Zidnu ispunu čini krš pomiješan s bogatim slojem žute gline (T. IX. b).⁷⁵¹

Arhaičnost u gradnji zapadnog bedema upućuje na zaključak da je gradnja monumentalnih bedema u megalitskoj tehnici vjerojatno počela na tom dijelu, sjeverno od zapadnih gradskih vrata, čemu u prilog ide i rješavanje ulaza sa zavojitim propugnakulom uz obod strme litice (T. IX. c) što je tipično gradinsko rješenje.⁷⁵² Na tom traktu (od loma u pravcu sjevera) vanjsko lice je oblikovano od ogromnih blokova čija je prednja ploha bez bunje, s trbuhom „a baule“ kako ih naziva Lugli. Teški i nekoliko tona, različitih su oblika, najčešće četvrtasti, ali ih ima trapezodnih i poligonalnih, a međuprostor između njih na više je mjesta popunjen tamponima (T. IX. d). Složeni su bez tendencije vodoravnog uslojavanja, pa prema tipologiji i klasifikaciji pripadaju najmlađoj razvojnoj fazi tehnike *opus siliceum* (četvrta manira).⁷⁵³ Za njihovo međusobno povezivanje prilikom slaganja koristila se glina. Unutarnje lice građeno je nešto manjim blokovima, a između njih podignuta su tri reda kosih zidova koji se naslanjaju jedan na drugoga (T. IX. e). Za prednje lice kosih zidova upotrijebljeno je veće kamenje povezano slabom žbukom, a ispunu čini manje gotovo neoblikovano kamenje. Širina prvog kosog (zida) segmenta ispune uz vanjsko lice je 1,30 m, a ostalih dvaju oko 1 m, što ukupno iznosi oko 3,30 m. Uporaba gline i način podizanja bedema, gdje su se između

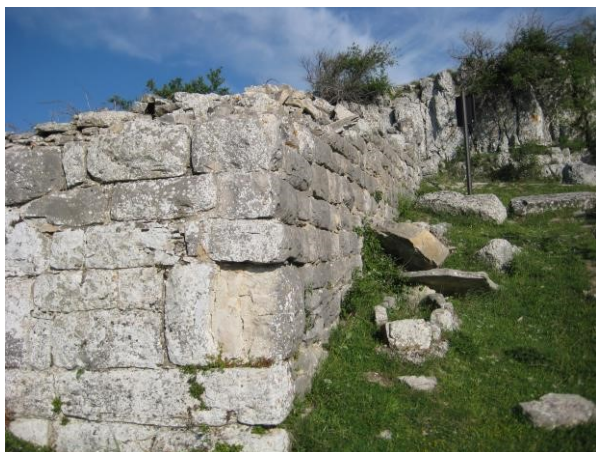
⁷⁵¹ M. Suić 1980, 38.

⁷⁵² B. Bačić 1970, 215 i d.

⁷⁵³ G. Lugli 1957, I, 169, II, Tab. XXXTV-XLVIII; M. Suić 2000, 37, gdje kaže “Nećemo pogriješiti ako ovaj trakt bibrskih utvrda promatramo kao najstariji primjer gradnje u megalitskoj tehnici na tlu Liburnije”.

vanjskog i unutarnjeg lica postavljala tri reda kosih konstrukcija, koje se naslanjaju jedna na drugu dajući čvrstoću konstrukciji, datira iz ranijeg razdoblja, i vjerojatno je tekovina starih liburnskih suhozidnih sustava rađenih od lomljenog kamena, moguće prilagođena novoj tehnici gradnje.⁷⁵⁴ Međutim, nije isključeno da je riječ o ostatku starijeg bedema kojem je adaptirano vanjsko lice, zamijenjeno megalitskim blokovima kao u Aseriji. Ova manira u gradnji upućuje na to da je na sličan način mogao biti građen najraniji bedem Varvarije.⁷⁵⁵ Zapadni bedem se na svom južnom kraju lomi pod pravim kutom i nastavlja se u dužini od 11 m, da bi bio prekinut postavljanjem sklopa bočnih gradskih vrata. Širina mu je znatno manja (1,30 m), a primijenjena je i potpuno drukčija tehnika gradnje. Na mjestu loma bedema primjećuje se težnja vertikalnoj pravilnosti, a blokovi kojima su građena lica tog segmenta značajno su manji, uži (duguljastiji), pravilnije klesani, pliće izbočenosti s tendencijom horizontalnog uslojavanja, što upućuje na kasniju gradnju prilikom koje je oblikovan (adaptiran?) i ulaz u grad (sl. 14). Slična situacija zabilježena je u Aseriji, gdje se ulaz adaptirao oblikovanjem propugnakula u istoj tehnici i sličnoj koncepciji. Uočljivo je smanjivanje visine pojedinih blokova gledajući od dna prema vrhu, što neodoljivo podsjeća na gradnju registriranu na sjevernom bedemu Aserije. Bedem je prekinut postavljanjem prilaza vratima (širine 3,80 m), nakon čega se nastavlja do litice.

Zapadni dio sjevernog trakta u najnižim slojevima je građen tehnikom *opus siliceum* (prva manira), što bi se moglo protumačiti kao ostatak starijeg željeznodobnog bedema analogno situaciji u Aseriji (sl. 15). Istočni dio istog poteza je najslabije očuvan, a neki segmenti su u cijelosti urušeni. S unutarnje strane najoštećenijeg dijela, a paralelno s njim nalazi se struktura, moguće nastavak željeznodobnog bedema koji je suhozidnim konstrukcijama - pregradama povezan s unutarnjim licem megalitskog bedema (T. IX. f).

Sl. 14. Lom zapadnog trakta

Sl. 15. Sjeverni trakt

⁷⁵⁴ M. Suić 1968b, 225 i d.; 1980, 37.

⁷⁵⁵ Rješavanje ispune gradnjom paralelnih zidova registrirano je na jugozapadnom traktu Aserije.

U produžetku, na mjestu skretanja prema istoku došlo je do njegova izmicanja u defenzivne svrhe (T. IX. g). Nastavak segmenta je dobro očuvan i pokazuje razliku u gradnji (*opus quadratum*) u odnosu na zapadni. Blokovi djeluju rustično, monumentalni su i izduženi, oblikovani na bunju, horizontalno uslojeni i pokazuju veliku sličnost s najstarijim megalitskim bedemom Aserije (npr. dio uz zapadni ulaz). U produžetku ispred dograđenih kontrafora (džepova) dolazi do promjene tehnike što je rezultat kasnijih popravaka kad se nije vodilo računa o estetici.

Bedemi s istočne i jugoistočne strane nastavljaju se na prethodni dio, a građeni su tehnikom *opus quadratum*. Uži su od zapadnog poteza, a širina im iznosi oko 2,50 m. Uočljivo je vodoravno uslojavanje blokova koji su pravilnije, izduženije forme, s tendencijom smanjivanja visine blokova gledajući od temelja prema vrhu (T. IX. h). Na licu blokova bunja je plića, finija, a na bridovima se primjećuje anatiroza. U donjim i srednjim dijelovima bedema bunje su srednje veličine kod kojih je odnos širine i visine 1:2,3. Razlika u odnosu na zapadni potez vidljiva je i na primjeru rješavanja istočnog ulaza, koji je smješten frontalno, a linija bedema je izmaknuta, tako da istureni desni zid ima ulogu bočne kule (T. IX. i).

Na zapadnom bedemu nalaze se bočno postavljena glavna vrata s propugnakulom, naslijeđe prapovijesnih gradina. Bočni prilaz podijeljen je na dva uža prostora, koridor (ispred vrata) i zavojiti unutrašnji propugnakul, između kojih su postavljena gradska vrata široka oko 3 m, a uvučena 2 m od ruba.⁷⁵⁶ Prag gradskih vrata nije očuvan izuzev dva segmenta koja su služila za fiksiranje vratnica. Od vrata se pruža glavna komunikacija s podnicom u živoj stijeni. Slična kompozicija prilaza gradu primijenjena je u Aseriji (zapadni ulaz), što ukazuje na možebitni isti vremenski okvir kako nastanka tako i kasnijeg popravka, te mogući zajednički uzrok devastacije.

Istočni ulaz širok oko 1,30 m, s izmaknutom desnom stranom, položen je frontalno i pokazuje više faza gradnje (adaptacija). Kratki dio uz vrata s unutarnjim koridorom ukazuje na stariju tradiciju, blokovi su mu rustičniji, manje izduženi s naglašenom bunjom i anatirozom. Ista tehnika vidi se u nižim slojevima na istom potezu, dok je u gornjim slojevima i uz vrata primijenjena gradnja izduženijim horizontalno uslojenim blokovima. U najstarijoj izvornoj izvedbi, od ulaza vode tri komunikacije. Dvije se pružaju uz gradski bedem, a glavna uzdužna gradska komunikacija prema zapadnim vratima. U sljedećoj fazi izgradnja nimfeja mijenja postojeću situaciju, na način da lijevi pravac preuzima funkciju ulaza u nimfej. M. Suić natpis s imenom Tiberija pripisuje intervenciji na jugoistočnom bedemu, uz spomenuta vrata, i pretpostavlja njegovo ugrađivanje negdje u njihovoj blizini, u

⁷⁵⁶ M. Suić 1980, 39, sl. 4b.

petom redu, na visini od oko 1,70 m, što bi moglo biti vjerojatno ako se uzme u obzir slijed adaptacija pretpostavljen na temelju tehnike i logike gradnje. Intervencija koja vjerojatno nastaje krajem 5. ili u 6. st. negira funkciju vrata, zatvaraju se centralni prolaz i onaj koji vodi desno od vrata, a ostavlja lijevi kao pristup rezervoaru za vodu. Uz bedem južno i sjeverno od vrata dograđeni su potpornjaci i kula desno od vrata s vanjske strane ulaza.

Na potezu od istočnih vrata u smjeru sjevera nalaze se još dva ulaza: vrata nešto uža od glavnih široka otprilike 1,10 m, koja su naknadno zazidana, i jedan koso postavljen propust širine 0,80 m. Oba ulaza su građena istom tehnikom kao i glavna istočna vrata. Blokovi s fino obrađenim rubovima pravilno su uslojeni što upućuje na istovremenost gradnje.

Između istočnih i sjeveroistočnih vrata, osim dograđenih kontrafora širokih oko 1,50 m, a isturenih u odnosu na vanjsko lice 2,20 m, uočava se daljnja intervencija u kojoj se ti potpornjaci povezuju zidom građeni od manjeg nepravilnijeg kamena slaganog bez tendencije horizontalnog uslojavanja. Postavljanje zida paralelno s bedemom stvara svojevrsne džepove (T. IX. j).

Varvarija je grad s dugim kontinuitetom čiji bedemi svjedoče o poleogenezi od prapovijesne gradine, preko rimskoga grada do vjerojatno značajnog uporišta za vrijeme Justinijana. Ako se napravi paralela s transformacijom Aserije, moguće je utvrditi iznimnu povijesnu povezanost ovih dvaju gradova, koja se reflektirala na izgradnju, razvoj i adaptacije njihovih fortifikacija.

Megalitske fortifikacije podignute su na zapadnoj, sjevernoj, istočnoj i jugoistočnoj strani, a na južnoj i jugozapadnoj strani defenzivnu ulogu imala je visoka litica. Monumentalni bedemi se većim dijelom pružaju po liniji onih starijih koji su tom prilikom preslojeni ili razgrađeni, izuzev dijela koji se nalazi unutar gradskog areala i paralelan je s onim konačno definiranim za vrijeme Tiberija.

Na bedemima Varvarije mogu se diferencirati različite faze, od pretpostavljene prapovijesne gradinske početkom starijeg željeznog doba, potvrđene pokretnim arheološkim nalazima, koju je možda moguće prepoznati u najnižoj razini na zapadnom traktu. Daljnji razvoj može se pratiti na segmentu predrimskog bedema građeni velikim izduženim pločama kojima je ispunjena krš obilato povezan glinom, a čiji se duktus većim dijelom poklapao s kasnijim rimskim. Ukoliko se napravi paralela s Aserijom može se pretpostaviti njegov nastanak u 5. ili 4. st. pr. Kr. Slijedi faza gradnje u megalitskoj tehnici rustičkih bunja s gradskim vratima, za koju Suić drži da je započela u vrijeme Cezara na zapadnom traktu, a bila dovršena za Tiberijeve vladavine na istočnom i jugoistočnom, što datira natpisom s

carevim imenom kojeg uzima kao *terminus post quem non*.⁷⁵⁷ Uzevši u obzir sve dosad navedeno teško je prihvatiti njegovu tezu. Zapadni trakt građen nepravilnim megalitskim blokovima u tehnici *opus siliceum* (četvrta manira), s ispunom koju čine koso postavljeni zidovi čija širina iznosi 3,40 m, značajno je različit od ostatka bedema, kako u tehnici tako i u širini. Stoga je teško održiva ideja da je cijeli potez dug oko 400 m građen istodobno. Podizanje zapadnog trakta prije se može smatrati trećom fazom u transformaciji bedema Varvarije, a prema rustičnosti gradnje vjerojatno početkom 3. st. pr. Kr., nešto ranije od onih u Aseriji. M. Suić također upozorava na „frapantnu sličnost gotovo identičnost strukture bedema u Varvariji i onih u Medunu“. ⁷⁵⁸ Dio od sjeveroistočnog bedema prema jugoistoku koji je danas urušen predstavlja granicu gdje se spajaju ova dva dijela. Moguće je da se noviji trakt prema jugoistoku (četvrta faza) u tehnici *opus quadratum* gradio od Cezarova do Tiberijeva doba kako pretpostavlja Suić, iako se na njemu mogu razlikovati tek manje razlike (gradnja izduženim blokovima ujednačene visine i manjima koji se smanjuju rastom u visinu), ali ne i zapadni. Teškoću u mogućem razlikovanju dviju faza na sjeveroistočnom i istočnom traktu otežavaju višestruke prepravke, pa za njihovu potvrdu nema dovoljno argumenata. Peta faza kao i u slučaju Aserije može se povezati s prodorom Kvada i Markomana prilikom čega je došlo do adaptacije zapadnog ulaza i gradnje propugnakula. U isto vrijeme Suić pretpostavlja podizanje kruništa klasične strukture i adaptaciju gornjih slojeva bedema u čijoj je ispuni nađeno dosta izrazito malih bunjasto oblikovanih blokova s anatrozom i poneki arhitektonski spolij.⁷⁵⁹

Ukoliko se bedem promatra u cjelini, očigledno je da je spomenuti urušeni dio slaba defenzivna točka s obzirom na prirodne uvjete, jer je mjesto mjesto spoja više građevnih faza, a tome u prilog ide i današnja izrazito slaba očuvanost. Podizanje kontrafora (šesta faza) nastupilo je prije obnove bedema nakon odlaska Istočnih Gota iz Dalmacije (moguće i za vrijeme njihove prisutnosti?), ali je teško dati vremensko određenje s obzirom na nedostatak bilo kakvih nalaza. Obnova gradskih fortifikacija u vrijeme cara Justinijana predstavljala bi završnu (sedmu) fazu u transformaciji antičkih bedema, koja se manifestira podizanjem zida kojim su se povezali kontrafori prilikom čega je nastala struktura s kazetama (džepovima). Dogradnju kule uz sjevernu stranu istočnih vrata moglo bi se pripisati jednoj od zadnjih,

⁷⁵⁷ M. Suić 1980, 36 konačno dovršenje čitavog bedema, dugačkog preko 400 m, na temelju natpisa s imenom Tiberija datira 23. god. n.e., pa bi po njemu izgradnja bedema Varvarije trajala oko osamdeset godina, što bi bio raspon života dviju generacija. Materijalom, oblikom, dimenzijama i obradom blok odgovara tipu jedne rustične bunje od kojih su bili izgrađeni jugoistočni bedemi, što ga navodi na zaključak da je spomenik bio ugrađen u zidni plašt s vanjske strane bedema na visini od oko 1,70 m. Upozorava na analogije s natpisom posvećenim Marku Aureliju uzidanim u bedeme Salone, te s onima u bedemu antičkog Zadra s natpisom posvećenim Augustu i drugim blokom s natpisom prenesenim u Veronu te Tiberijevim natpisom iz Argirunta.

⁷⁵⁸ M. Suić 1968b, 229.

⁷⁵⁹ M. Suić 1968b, 230.

spomenutih faza u gradnji, a kako su kontrafori i naknadno podignuti zid koji ih povezuje građeni nemarno teško je odrediti kojoj je intervenciji suvremena.

7.2.2. Ranorimski gradovi s integriranim nasebinskim dijelovima

Osim gradova koji su ostali u gotovo istoj površini (utvrđeni dio) tijekom prapovijesnog i antičkog razdoblja Risinij, Olcinij i Lješ su primjeri gradova kojima su postojećoj prapovijesnoj jezgri integrirani jedan ili više nasebinskih dijelova pri čemu je nastao kompleksan obrambeni sustav sastavljen od dijelova odvojenih dijatihizmama, koji su se mogli braniti pojedinačno.

Risinij (ilir. Rhizon, grč. Ῥίζων, lat. *Risinium*)

Risinij je grad na južnom dijelu istočnojadranske obale, u današnjoj Boki, geostrateški značajnom, prostranom zaljevu 15 km uvučenom u kopno. Zaljev je od otvorenog mora zaštićen nizom poluotoka, a s kopnene strane se tlo strmo uzdiže prelazeći u planine Orjen i Lovćen. Kopnena površina Boke je relativno uski pojas (jedva se trećina kopnenih strana zaljeva nalazi na visinama do 200 m) omeđen visokim planinama što je od najranijih vremena usmjeravalo stanovništvo prema moru i pomorstvu. Zaštićenost zaljeva potakla je osnivanje urbanih aglomeracija, a trgovački kontakti s grčkim svijetom utjecali su na razvoj urbanizma što se najbolje vidi na primjeru Risinija koji je oblikovan po modelu grčkog polisa s akropolom i podgrađem. Risinij je jedan od gradova koji se povezuju s legendom o Kadmu i Harmoniji.⁷⁶⁰ Kao enhelejski grad spominje ga Pseudo-Skilak (24-25), tako da je zasigurno osnovan davno prije ilirskog kraljevstva.

Antički izvori donose ime grada u više oblika, grčkom Ῥίζων (*Rhizon*) i Ῥισαν, rimskom *Risinium*, te oblicima *Rhizinium*, *Resinium*.⁷⁶¹ Najranije ga kao Rhizon spominje Pseudo-Skilak u drugoj polovici 6. st. pr. Kr. pišući o emporiju na tome mjestu.⁷⁶² Spominje rhizunsko jezero i rijeku Arion (24-25), dok kasniji izvori ispravno navode termin zaljev.⁷⁶³ Polibije ga naziva Ῥισαν (*Historiae*, II, 16) i spominje kao *polismation* i dobro utvrđeno mjesto (II, 11). Za Plinija *Rhizinium* je *oppidum civium Romanorum* (*Naturalis historia*, III, 144), a Ptolemej ga navodi kao primorski grad Ῥισινον (*Geographia*, II, 16, 3). Livije

⁷⁶⁰ *Herodiani Technici Reliquiae*, ed. A. Lentz, vol. I (Lipsiae, Teubner 1867) 27, 13-17. U navedenom djelu stoji podatak da je osnivač Rhizona sin Kadmon (... Ῥίζων ὁ Κάδμου υἱός και πόλις Ἰλλυρίας καὶ ποταμὸς σμῶνυμος ...).

⁷⁶¹ A. Mayer 1957, 286.

⁷⁶² J. Martinović 1967, 107 i d.; W. Pająkowski 1981, 44.

⁷⁶³ M. Suić 1963, 111 i d.

spominje stanovnike *Rhizonitas* (*Ab Urbe condita*, XLV, 26), na Peutingerovoj karti ucrtan je pod imenom *Resinium* (od Epidaura udaljen 20 milja), kod Anonima iz Ravene je *Rucinium* (IV, 16), a Gvidona *Ratisium*.⁷⁶⁴ Na natpisima se spominje pod nazivima *Ris(inium)* (*CIL* III, 8369) i *Iulium Risinium* (*CIL* III, 12095).⁷⁶⁵

Izgleđ rimskog Risinija može se većim dijelom rekonstruirati na temelju rezultata dosadašnjih istraživanja čiji početci sežu u 19. st. (L. C. Vialla de Sommieres, 1809.-1813. god.).⁷⁶⁶ Prva arheološka istraživanja vršio je A. Evans 1878. god. kojima je obuhvatio cijelo područje Risna,⁷⁶⁷ zatim H. Richlý koji je sistematski istražio područje i 1898. god. objavio svoja saznanja o Boki Kotorskoj.⁷⁶⁸ Opisao je fragment na kojem se spominje *Medaurus*, a najvažniji podatci su geografski i topografski opisi područja. U svojim opisima skrenuo je pažnju na „kiklopske“ kamene strukture uz obalu rječice Spile. Njegove opservacije imaju iznimno značenje zbog devastacije tog područja. Gradnja pilane 1920.-ih god. dovela je do otkrića ostave od 300 srebrnih kovanica i potakla istraživanje lokalnih arheologa na prostoru Carine.⁷⁶⁹ Nastavak istraživanja uslijedio je za vrijeme 2. svjetskog rata kad je talijanski arheolog dr. Valenti otkrio neke mozaike. Nakon rata 1968. god. Č. Marković je istraživao ostatke hrama pronađenog u amaterskim istraživanjima iz 1952. god., a V. Kovačević je započela istraživanja 1988. god. koja su nastavljena u organizaciji Univerziteta Crne Gore u suradnji s arheolozima Sveučilišta u Varšavi s predviđenim trajanjem od 2001. do 2017. god.⁷⁷⁰

Poljski arheolozi su nastavili istraživanje kiklopskih struktura građenih poligonalnim blokovima koje su na temelju usporedbe s onima u drugim ilirskim gradovima kao što su *Meteon*, *Olcinium*, *Scodra*, *Lissos*, *Byllis* i *Apollonia* datirali u 5.-4. st. pr. Kr.⁷⁷¹ Tijekom petnaest godina sistematskih istraživanja na Gradini (akropoli) je otkrivena mala utvrda iz brončanog doba (11. st. pr. Kr.) i raniji „ilirski“ bedemi iz 6. st. pr. Kr. U donjem gradu pronađene su na cijeloj dužini grada Risinija kasnije monumentalne fortifikacije duge oko jednog kilometra (iz 5.-4. st. pr. Kr.), a osim njih pronađeni su ostatci bedema koji je vezao donji dio grada i akropolu. Kod hotela Teuta pronađen je nastavak bedema koji ulazi u more (do 40 m) i potvrđuje da je dio antičkog Risinija ispod morske površine.⁷⁷² Locirane su dvije nekropole (u gradskom parku i uz bedem) i mreža antičkih ulica. Na lokalitetu Carine

⁷⁶⁴ Gvidonis 1960, 114, ed. M. Pinder – G. Parthey.

⁷⁶⁵ G. Novak 1915, 22.

⁷⁶⁶ L. C. Vialla de Sommieres 1820.

⁷⁶⁷ A. Evans 1880, 269 i d ; 1884, 1 i d.; H. Cons 1881.

⁷⁶⁸ H. Richlý 1898, 143 i d.

⁷⁶⁹ B. Horvat 1936, 29 i d.

⁷⁷⁰ Č. Marković *et alii* 1984, 5-6; V. Kovačević 1998, 22 i d.

⁷⁷¹ P. Dyczek 2009, 11-12.

⁷⁷² <http://www.pobjeda.me/wp-content/uploads/2012/08/Pjotr-Dicek-00-u-214x300.jpg8>

otkrivene su dvije gradske četvrti (dijelovi helenističkog Rhizona) i jedna od glavnih ulica koja prelazi antičke bedeme i vodi do dijela grada na kojem se nalazio most.⁷⁷³ Na lokalitetu Džamija, na južnoj obali Spile, očuvani su ostatci kuća iz helenističkog i rimskog razdoblja koje su pripadale siromašnim stanovnicima grada. Najvažnija otkrića ovog projekta su dva arhitektonska kompleksa s mozaicima i ostava od 4656 brončanih kovanica kralj Baleja (*Ballaios*), pronađena ispod jedne prostorije helenističkog stambenog bloka (na prostoru Carine VII.).

Povoljan geografski i strateški položaj bili su ključni za rano naseljavanje Boke u kojoj su pronađeni ostaci materijalne kulture prapovijesnog doba u pećinama Spila i Tamnica kod Perasta, Deletina iznad Dobrota i Brštanova iznad lokaliteta Carina u Risnu.⁷⁷⁴ U Maloj Grudi kraj Tivta otkriven je prapovijesni tumul s nalazima, koji Boku povezuju s Kretom, Fenikijom i Antiohijom što je uzrokovalo održavanje mita o Kadmu i Harmoniji, te njihovim Stijenama, na obali Rizonske rijeke, odnosno zaljeva.⁷⁷⁵

Na prostoru Boke otkriven je velik broj tumula na prirodnim uzvišenjima i padinama okolnih planina. Ponekad se javljaju i uz gradine, od kojih je sustavno istraživana u Risnu (od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kotoru i Centra za arheološka istraživanja Sveučilišta u Varšavi) i nešto slabije Gradina sv. Luke u Gošićima (u vizualnom kontaktu s onom u Risnu), obje u funkciji nadzora ulaza u zaljev.

Počeci utvrđenog naselja Rhizona sežu vjerojatno u 6. st. pr. Kr. Značenje mu raste u 4. st. pr. Kr, da bi vrhunac doživio u 3. st. pr. Kr. kad je tu kraljica Teuta premjestila svoju prijestolnicu. Nakon zadnjeg ilirskog kralja Gencija uslijedilo je dugo razdoblje rimske vlasti. Rhizon je postao rimskim gradom (*Risinium*) i to možda već u Augustovo doba, kada se spominje kao *oppidum civium Romanorum* (Plinije, *Naturalis historia*, III, 144), a njegovi građani bili su upisani u *tribus Sergia*.

Risinij je imao funkciju zaštićene luke, u kojoj se odvijala pomorska trgovina i promet prema zaleđu i obalnim naseljima od Kotora do Budve i dalje prema jugu. Provalom Gota, kasnije Avara i Slavena početkom 7. st. potpuno su uništeni gradovi Risinij i *Acruvium* (podno Grbaljskog polja?), preživjelo romansko i romanizirano stanovništvo se iselilo ili

⁷⁷³ <http://www.pobjeda.me/citanje.php?datum=2010-06-26&id=187509> P. Dyczek drži iznimno značajnim otkriće helenističke kuće sa skladištem za amfore i prodavaonicom keramike, te helenističko „kupaćilo“ s kadom i podnim mozaikom, jer su zasad poznata samo dva „kupaćila“ iz tog vremena i to jedno u Grčkoj a drugo u Egiptu.

⁷⁷⁴ I. Pušić 1969, 7 i d. Osobito je zanimljiv lokalitet u Lipcima kod Risna, gdje su otkriveni crteži sedam figura jelena u pokretu, nekoliko svastika i kvadrata što upućuje na mediteranski kulturni milje.

⁷⁷⁵ P. Butorac 1926-27, 26 i d.

povuklo uglavnom u Kotor (*Decaderon* ili *Catharum*) novo upravno središte preseljeno iz Risinija. Mijenja se i naziv zaljeva u Koterski (*Sinus Catharensis*).⁷⁷⁶

U Rhizonu je djelovala jedna od manje poznatih kovnica novca već u ilirskom (enhelejskom) razdoblju.⁷⁷⁷ Nakon rimskog osvajanja, kuje se novac s oznakom PIZONITAN, a pronađena je iznimno velika količina novca Baleja (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ), koji se naziva i *basileus*, kralj, za kojeg se dosad smatralo da je bio rimski vazal koji je nakon propasti Gencijske države održavao jedan oblik ilirske posebnosti,⁷⁷⁸ a bilo mu je dozvoljeno trgovanje i izvan njegova područja.⁷⁷⁹ Otkrićem iznimno velike ostave s novcima kralja Baleja na prostoru Carine, zakopane u posudu tipa *gnathia* iznad koje je debeli paljevinski sloj, prema poljskim arheolozima mijenja dosadašnju pretpostavku o vremenu vladanja dosad „misterioznog“ kralja kojeg stavljaju u 3. st. pr. Kr. (prije 229. god.), u svakom slučaju prije kraljice Teute.⁷⁸⁰

Risinij se sastoji od akropolskog dijela (gornji grad) i donjeg grada koji su utvrđeni u jedinstveno naselje. Prostor Gradine (207 m n. v.) bio je idealno mjesto u strateškom smislu, omeđeno prirodnim preprekama; tako je na istočnoj strani brežuljka korito rijeke Spile, na zapadnoj strani duboki jarak vododerine Poljički potok (Sopot), dok se južna strana, pri vrhu vrlo strma, blago spušta prema moru. Pri dnu južne strane nalazi se veća ravna površina sprudastog nasipa (Carine) na kojoj je podignut donji grad (sl. 16a-b). U donjem toku rječice Spile nekada je postojao zaljev koji je mogao služiti kao pristanište za brodove. U klasičnom razdoblju arhitektura na Gradini (akropoli) se promijenila postavljanjem četvrtaste platforme cca 15 x 20 m, moguće Medaurova hrama.⁷⁸¹

⁷⁷⁶ A. Marinović 1993, 184 i d.

⁷⁷⁷ D. Rendić-Miočević 1989, 321 i d. Potvrda da je Rhizon emitirao novce kralja Baleja nalazi se u većem broju različitih kovova nastalih u dužem vremenskom razdoblju, kao i podatak da je stekavši autonomiju, nakon što je prestala vlast Baleja ili njegovih nasljednika, Rhizon nastavio emisiju novca s reversom Artemidina lika (Balejev novac je imao isti revers).

⁷⁷⁸ A. Evans 1880, 299 i d. Balejevu vladavinu Evans je okvirno odredio u vrijeme između 167. i 135. pr. Kr.

⁷⁷⁹ A. Evans 1880, 296 i d.; P. Visona 1985, 117 i d.; D. Rendić-Miočević 1989, 321 i d.; J. Brunšmid 1998, 88 i d. Balejevi su novci bili kovani i na otoku Hvaru (bez kraljevske titule), a pronađeni su i pojedini primjerci i na italjskom području (od Akvileje i Veneta na sjeveru do Apulije i Lokrija u Kalabriji).

⁷⁸⁰ R. Ciołek - T. Kowal 2010, 46 i d.; T. Kowal 2010a, 46 i d.

⁷⁸¹ P. Dyczek *et alii* 2010, 131 i d. Jedan od natpisa pronađen u Alžiru opisuje kip Medaura (repliku onog iz Risna) koji je dotični podigao u logoru (Lambaesis). Fraza *arx Delmatiae* na natpisu, koja se odnosi na Risinij može se povezati s najvišom točkom, akropolom s ostatcima arhitektonske strukture povezane s hramom boga Medaura ispred kojeg je moguće bila i njegova monumentalna statua. Spominje se i termin *moenia Aeacia Risinni* što potvrđuje da je grad imao „kiklopske“ bedeme prije rimskog osvajanja.

Sl. 16a-b. Širi prostor antičkoga grada i sonda s ostacima bedema i arhitekture

H. Richlý je u 19. st. zatekao grad podijeljen na naseljeni istočni i prazni zapadni dio - plato uz rijeku Spilu koji je blago nakošen u smjeru morske obale.⁷⁸² Na svom planu je plato oko 6 ha površine (lokalni naziv Carine) podijelio na devet sektora, od kojih su samo VII. i VIII. bili na istočnoj obali rijeke. Šest dijelova (I, II, III, IV, VII, VIII) nalazilo se 0,30-0,60 m iznad morske razine, dok su ostali dijelovi (V, VI i IX) bili povišeni na visini od 1,30-1,50 m ostavljajući mogućnost da je dio ostao neotkriven, potopljen uslijed podizanja morske razine. U njegovo vrijeme Carine je presijecala cesta koja je vodila do podnožja Gradine (akropole). Masivna kamena struktura koju naziva zapadnim dijelom „kiklopskog zida“, je prema njemu počinjala od novoizgrađenog mosta (*m*) i dijelom pratila spomenutu cestu, da bi se nakon toga lomila pod pravim kutom zakrećući prema sjeveru uz rijeku (pril. 11-1). Dio bedema uz kameni most (na spoju sektora I. i V.) mogao je biti lom bedema od kojeg se račvao potez u smjeru zapada u funkciji dodatne zaštite gradskog centra (dijatihizma). Na taj bi način povišeni dio, agora, osim Gradinom na sjevernoj strani bio zaštićen i dijatihizmom. Bedem se nakon spoja s dijatihizmom(?) pruža u smjeru sjevera prateći rijeku, da bi se ponovo izmaknuo pod pravim kutom, približio rijeci oko 2 m i nastavio njenom obalom do špilje (očito nije mogao odrediti gdje prestaje). Gradnju „kiklopskog zida“ pripisao je primarno zaštiti izvora vode u pećini Spila, koji je kasnije mogao poslužiti kao vanjska granica nekropole smještene unutar utvrđenog prostora.⁷⁸³ Monumentalnom bedemu građenom od velikih kamenih blokova (u sektoru V. na samom sjeveru i uz rijeku na nadmorskoj visini od 1,30-1,50 m), odredio je dužinu od 100-120 m i pretpostavio originalnu visinu od 24 m. Duljina očuvanog dijela u njegovo vrijeme iznosila je 12 m, a visina 1,80 m. Od vanjskog lica ostala su tri reda, od kojih su dva niža postavljena nad temeljima, građena masivnim blokovima visokim 0,75 m, a zadnji red značajno manjima (0,30 m).⁷⁸⁴

⁷⁸² H. Richlý je sjevernom stranom smatrao položaj gradine, a južnom morske obale, što će se zbog izbjegavanja zbrke koristiti i dalje.

⁷⁸³ H. Richlý 1898, 145-146.

⁷⁸⁴ H. Richlý 1898, 147.

Novija istraživanja uglavnom su potvrdila podatke češkog arheologa. Geofizička, zračna i podmorska istraživanja, omogućila su nastanak hipotetičkog plana, perimetra gradskih bedema, kula, glavnih komunikacija i vrata.⁷⁸⁵ Potvrdila su liniju bedema („kiklopskog zida“) o kojima je pisao H. Richlý, ali se poljski arheolozi ne slažu sa svim zaključcima prvenstveno o funkciji i visini „kiklopskih zidina“. Smatraju „zidine“ primjerom *par excellence* fortifikacijske arhitekture čija visina ne prelazi 12 m, kojom se osim gradske površine štitio i izvor pitke vode. Rijeka koja je tekla uz bedeme predstavljala je dodatnu prepreku potencijalnim osvajačima. Pitanje nekropole, koju Richlý spominje unutar gradske površine, poljski arheolozi na temelju nalaza smještaju u kasnu antiku od 4. st. nadalje, kad se ukop obavljao u napuštenom dijelu grada.⁷⁸⁶ Poljski arheolozi otkrili su i najstarije gradske bedeme uključujući i naknadne faze gradnje. Zasad je potvrđeno da je grad imao glavnu komunikaciju i forum s pripadajućim građevinama. Otkriće arhitekture na lijevoj strani rijeke govori o širenju grada za vrijeme rimske vlasti, preko Spile u smjeru istoka, što potvrđuju arheološki nalazi na lokalitetu Džamija, nekadašnjoj “livadi Čatovića” (danas stambene zgrade), na brežuljku Gorica, prema Pjaci, oko crkve sv. Petra i Pavla, na prostoru oko rimske vile s mozaicima, Staroj Slanici, Pješčini i dalje. Dio obale odnosno antičkog Risinija pokriven je morem u kojem se mogu nazrijeti ostaci ulica, objekata i zidova. Grad je zacijelo pratio liniju morske obale, koja je ulazila dublje u zaljev što je moguće vidjeti na starim fotografijama.⁷⁸⁷

Na prostoru istočno od rijeke Spile, u ranoantičko doba nalazio se kompleks nekropole koja je obuhvaćala prostor između današnje crkve sv. Petra, Doma kulture, parohijske kuće i gradskog parka. Bila je aktivna od 1. do 4. st.⁷⁸⁸ Drugu nekropolu utvrdio je A. Evans, na prostoru izvan zapadnih gradskih bedema, povezujući je sa stanovništvom iliroantičkog Risna.⁷⁸⁹

Perimetar gradskih fortifikacija bio je dug oko 1 km i obuhvaćao površinu od 6 ha. Evidentirane su dvije faze u gradnji bedema na Gradini i prostoru uz more u razdoblju od 6.-3. st. pr. Kr. Arheološki nalazi upućuju da su obje faze bile vidljive u rimskom razdoblju. Na akropoli se monumentalni bedem pruža oko brežuljka, okružujući ovalnu površinu dimenzija 200 x 100 m, otprilike 1 ha. Pretpostavljena visina bedema je 5-6 m. Vrh Gradine je stršio iznad bedema pa bi građevina postavljena na njemu nadvisivala cijelo područje. Danas je na tome mjestu turska utvrda s više faza gradnje.

⁷⁸⁵ P. Dyczek 2007, 101 i d.

⁷⁸⁶ T. Kowal 2011, 192.

⁷⁸⁷ T. Kowal 2013.

⁷⁸⁸ D. Ujes 1966, 148 i d.

⁷⁸⁹ A. Evans 1883, 44.

Sl. 17. Strukture na akropoli

Arhitektonski kompleksi se nalaze na dvije razine (terase). Na gornjoj je centralna rotonda okružena nizom prostorija i prstenom fortifikacija s kulama (sl. 17). Niža terasa je vrsta dvorišta okruženog bedemom na kojem su glavna vrata. Nije moguće sa sigurnošću datirati najstariji sloj bedema, ali ima sve osobine fortifikacijskog graditeljstva 6.-4. st. pr. Kr. na ilirskom području. Lica su oblikovana tehnikom *opus siliceum* od velikog, nepravilnog lomljenog kamena u poligonalnoj maniri. Unutar ove utvrđene površine vidljive su još dvije strukture. Jedna je cisterna okružena dodatnim zidom s posebnim ulazom koji se nalazi s vanjske strane fortifikacija, a druga struktura U-oblika prislonjena uz Gradinu. Ovakva kompozicija bedema i arhitektonskih elemenata svojom monumentalnošću prema Dyczeku je tipična za ranoilirski utvrđenja.⁷⁹⁰

Na prostoru Carine stariji „ilirski“ bedem je negiran i poslužio je dijelom kao temelj i ispuna novonastalom megalitskom (na akropoli je ostala vidljiva starija fortifikacija). Otkrivene su tri sekcije jugoistočnog poteza, koji se pružao u izlomljenoj liniji (pod pravim kutom) nestajući u rijeci (pril. 11-2). Otkrivena su vrata uz koja se lijevo nalazila (ogromna) kula, a desno (sjeverno) od njih segment poteza širok 2,90 m (u koritu rijeke) u sklopu kojeg je na mjestu loma dograđena s vanjske strane pravokutna kula široka 5 m (sl. 18). Unutarnje lice monumentalnog bedema očuvano je do visine od 1,50 m, a građeno je od masivnih poligonalnih i četvrtastih blokova (dimenzija 0,90/1,00 x 0,55/0,60 x 0,60/0,75 m) međusobno savršeno povezanih (sl. 19). Vanjsko lice oblikovano je blokovima grublje klesanim „a baule“ (lagano konveksni) dok im je stražnja, unutarnja strana ostala neobrađena.⁷⁹¹

⁷⁹⁰ P. Dyczek 2007, 121 i d.; 2009, 133 i d.

⁷⁹¹ P. Dyczek 2007, 129; 2009, 19 i d.

Od vrata se pružala ulica široka 3 m popločena velikim kamenim ploham. Uz nju su na južnoj strani otkrivena brojna četvrtasta skladišta naslonjena na kiklopsko lice bedema s nalazima između 3. i 2. st. pr. Kr. Sa sjeverne strane ulice otkrivene su helenističke stambene jedinice tipičnoga grčkog tlocrta na kojima su registrirane tri urbane faze počevši od 3. st. pr. Kr., vidljive u arhitektonskim promjenama (sl. 20). ali se nije mijenjao osnovni karakter plana kuće poznatog iz Olinta i Mileta.⁷⁹² U jednoj prostoriji pronađena je ostava s novcima kralja Baleja, zakopana u posudu ispod poda nad kojim je pronađen paljevinski sloj koji svjedoči o destrukciji većih razmjera, nakon čega je uslijedila nova gradnja.⁷⁹³

Sl. 18. i 19. Jugoistočni potez

Sl. 20. Stambena četvrt

U središnjem dijelu lokaliteta Carine nalazio se vjerojatno forum sudeći po očuvanim dijelovima građevina koje su ga okruživale. Istraživanjima na forumu (?) 2009. god. na 1 m iznad razine mora (ispod sloja recentnog otpada debelog 1,50 m) pronađeni su ostatci velike građevine sa stilobatom vjerojatno rimskog hrama. Najzanimljiviji je bio nalaz glave karijatide oštećene još u antičkom razdoblju, što je iznimno rijedak nalaz izvan klasičnih grčkih centara.⁷⁹⁴

U antičkom razdoblju Risan je bio kozmopolitski centar gospodarski povezan s gradovima na jadranskoj obali, grčkim kopnom i otocima, te predstavlja jedan od značajnijih istočnojadranskih gradova na prostoru od Visa do Skadra. Voditelj najnovijih istraživanja P. Dyczek tvrdi da je Risan osnovan kao utvrđeni ilirski grad, zatim postao grčka kolonija, te rimski grad koji se prostirao na širem prostoru od današnjeg (do poluotoka Ratac). Da li je na ovom prostoru postojala grčka kolonija ostaje zasad otvoreno pitanje, iako P. Dyczek otkrivene helenističke inzule i mnoštvo popratnih nalaza iz tog doba smatra dostatnim argumentima za postojanje kolonije u Risnu.⁷⁹⁵

Arheološki nalazi potvrđuju da se ilirsko naselje razvilo na istaknutom brežuljku Gradini (u funkciji akropole), s podgrađem koje se prostiralo na desnoj obali rijeke Spile, otprilike od ulaza u pećinu do mora i dalje u samo more barem 40-ak metara, obuhvaćajući

⁷⁹² T. Kowal 2011, 191 i d.

⁷⁹³ R. Ciołek - T. Kowal 2010, 46 i d.

⁷⁹⁴ T. Kowal 2010, 200 i d.

⁷⁹⁵ <http://www.pobjeda.me/citanje.php?datum=2010-06-26&id=187509>.

lokalitet Carine. Za vrijeme rimske vlasti grad se proširio izvan dotadašnjih bedema. U kasnoantičkom razdoblju (4. st.) došlo je do napuštanja sjevernog dijela grada, unutar kojeg se smjestila nekropola.

Gradina je višeslojno arheološko nalazište na kojem su evidentirani nalazi ilirskog, helenističkog, rimskog i turskog kulturnog nasljeđa. Postoji pretpostavka da je na njoj bio i hram posvećen Medauru. Grad je prema nalazima bedema i brojnih nalaza iz tog doba (ukupno 466 artefakata) postojao već u 6. st. pr. Kr. da bi vrhunac dosegao za vrijeme vladavine kralja Baleja do vlasti kraljice Teute (3. st. pr. Kr.) što potvrđuju nalazi na Carinama. Otkriven je kiklopski bedem, arhitektonski sklop s ulicama iz vremena grčke dominacije (kraj 5. početak 4. st. pr. Kr.) brojni fragmenti keramike i novac. Rimljani su nakon osvajanja zatekli utvrđeni grad, što je utjecalo na njegov daljnji rast i razvoj. Promjene u urbanoj strukturi nastale su u vremenskom rasponu 2.-4. st. o čemu svjedoče nalazi na Carinama, gdje je otkriven veliki forum, skladište i kasnoantička nekropola.

Megalitski bedemi građeni su tehnikom *opus siliceum* (treća i četvrta manira), monumentalnim poligonalnim i četvrtastim blokovima koji su na gornjim razinama težili horizontalnoj uslojenosti. Mjestimično se mogu vidjeti i spojevi na koljeno u svrhu niveliranja razina. Bedem se pružao u izlomljenoj liniji što je moguće vidjeti na otkrivenim dijelovima jugoistočnog poteza. Struktura otkrivena ispod akropole koja se pruža u smjeru zapada mogla bi biti ostatak dijatihizme, što će pokazati daljnja istraživanja. Na bedemu su otkrivena zasad jedna vrata uz koja je s lijeve strane podignuta monumentalna kula. Još jedna kula nalazi se u produžetku (desno od ulaza) na lomu bedema pod pravim kutom. Izmicanje bedema i tehnika gradnje upućuju na grčki „utjecaj“ i pretpostavku o nastanku u 4. st. pr. Kr. čine opravdanom. Dodatna potvrda tomu nalazi se u iznimnoj sličnosti s bedemima u Olciniju i Lješju.

Akruvij (*Acruvium*)

Kod antičkih pisaca spominje se grad *Acruvium* između Budve i Risinija, ali su pisani i arheološki podatci o njemu oskudni što otežava ubikaciju. Kao *Acruvium* spominje ga Livije (*Ab urbe condita*, XLV, 26), kod Plinija je *Acruium oppidum civium Romanorum* (*Naturalis historia*, III, 144), kod Ptolemeja Ἀκρούϊον (*Geographia*, II, 16), a na Peutingerovoj tabli nije ucrtan. Ravenat (*Geographia*, IV, 16) je prvi koji spominje Kotor (*Decaderon*), ali kod njega nema riječi o Akruviju.⁷⁹⁶

⁷⁹⁶ A. Mayer 1954, 98. Razlog nespominjanja Akruvija neki autori pripisuju stradanju od provale stranih naroda i zaključuju da je na njegovom mjestu podignut novi grad Kotor. Mayer smatra da bi u tom slučaju Ravenat, kao što je inače radio, spomenuo *Acru(v)ium id est (De)caterum*.

Ime Kotor vezano je za nekoliko lokaliteta na nekadašnjem području Ilirika. Tako Prokopije (IV, 4) bilježi dva kaštila Kotora koje je Justinijan dao izgraditi ili popraviti na sjevernoj granici (smješteni na brdima), iz čega A. Mayer izvodi zaključak da je s obzirom na položaj utvrde nad gradom nastalo ime *Catarum* na kojem je današnji Kotor.⁷⁹⁷ Kotor (*Decaderon*) je od 5.-7. st. kao glavno središte Boke postao autonomni bizantski municipij u sklopu Dalmatinskog temata sa sjedištem u Zadru.⁷⁹⁸ Stradao je kao i Risinij (i *Acruvium*?) za vrijeme provale Avara i Slavena početkom 7. st. kad se mijenja etnička struktura u gradovima i okolnom području.

O ubikaciji grada mišljenja su podijeljena. P. Mijović ga locira na mjesto današnjeg Kotora, na osnovu ostataka kultne građevine s manjom nekropolom u potoku Šuranj, koja je prema nalazima datirana u 2.-3. st. i antičke plastike pronađene u radovima nakon potresa (ugrađene kao spoliji ili temeljni blokovi srednjovjekovnih objekata). Drugi autori nisu istog mišljenja. Tako Mayer smatra da ga treba tražiti kod sela Bigova prema očuvanoj tradiciji o antičkom gradu Gripoli.⁷⁹⁹ Mayer današnje ime Grbalj smatra neposrednim nastavkom starog imena *Acruvium* (*Agruvium*), iz čega proizlazi da se grad nalazio na području Grblja (danas dvadesetak sela).⁸⁰⁰ J. Martinović se slaže s Mayerom i pretpostavlja njegovu lokaciju u plodnoj ravnici Grblja ili eventualno na mjestu današnjeg Bigova.

Kako u Kotoru postoje epigrafski spomenici koji govore o dekurionima i njihovim odlukama (*CIL* III, 1710 i 1711) ustalilo se mišljenje da je današnji Kotor naslijedio urbanu tradiciju antičkoga grada.⁸⁰¹ U prilog tome išli bi nalazi u temeljima kuće Mišulić s natpisom putujućeg grčkog nadliječnika Lukija Luskova i veliki „cipusi“ pronađeni u iskopima kod katedrale Sv. Tripuna i kod Centra za kulturu.⁸⁰²

Ubikacija na područje Grblja mogla bi se opravdati brojnim nalazima i dugim kontinuitetom života na tom prostoru. U Maloj Grudi kraj Tivta 1871. god. otkriven je u tumulu pretpovijesni kneževski grob s nalazima (datiranim u rano brončano doba oko 1800. pr. Kr.) koji povezuju Bokokotorski zaljev sa sjeverom (vučedolskom kulturom) i kulturama istočnog Sredozemlja, Krete i Fenikije.⁸⁰³ U Bigovi su uz obalu evidentirani ostatci

⁷⁹⁷ A. Mayer 1954, 97. Ako *Catarum* znači „kula“, „utvrda“ onda se taj pojam odnosi na „gornji Kotor“, stoga je razumljivo zašto Konstantin Porfirogenet naglašava τὰ κ ἄτω Δεκάτερα, „donji Kotor“ kad govori o naseljenom dijelu grada.

⁷⁹⁸ P. Butorac 1963, 43 i d.

⁷⁹⁹ A. Mayer 1932, 85.

⁸⁰⁰ A. Mayer 1954, 98.

⁸⁰¹ Prvi natpis nađen je 1759. god. u iskopinama blizu Gurdića, oko stotinjak metara udaljenog od Šuranja na kojem je 1956. god. nađena ilirsko-rimska nekropola. U prvom natpisu govori se o o odluci dekuriona o dodjeljivanju mjesta za postavljanje spomenika, a drugi da se Gaju Klodiju Vitelinu duumviru podigne spomenik o trošku mjesne vlasti.

⁸⁰² P. Mijović 1962-63, 27 i d.

⁸⁰³ A. Durman *et alii* 1988; M. Parović-Pešikan 1976, 76 i d.

arhitekture i antička grobnica s mozaičkim podom, a iznad puta dijelovi antičke kule. Spomenute činjenice idu u prilog postojanju starijeg naselja na potezu od tivatskog zaljeva koje se širilo prema plodnoj ravnici u zaleđu (župi poznatoj pod nazivom Grbalj).

Položaj kasnijeg grada Kotora s utvrdom na vrhu i donjeg (dijatihizmom odvojenog) grada, međusobno povezanima u cjelinu, mogao bi biti nastavak ilirske i antičke koncepcije kako je to slučaj s Risinijem, tako da obje lokacije imaju neke elemente koji ih povezuju s antičkim Akruvijem. Prva urbana artikulacija na prostoru današnjeg Kotora očuvana u tragovima datira iz Justinijanovog doba, kad je na krajnjem sjeveru grada izgrađena trobrodna bazilika, a kako je većina antičkih nalaza u Kotoru u sekundarnoj uporabi, ne postoje čvrsti argumenti koji bi dokinuli postojeću dilemu, te rješenje tog pitanja ostaje na budućim arheološkim istraživanjima.

Olcinij (*Olcinium*)

Podatci iz rimskog doba o gradu Olciniju (danas Ulcinju) veoma su skromni. Iako originalno ime *Colchinium* upućuje na osnivanje grada od strane Kolhiđana (5. st. pr. Kr.?) kako navodi Plinije, što ne spominju drugi izvori, nije otkriven ni jedan natpis koji bi to potvrdio.⁸⁰⁴ Plinije ga spominje kao *Olcinium oppidum civium Romanorum* (*Naturalis historia*, III, 144), što pokazuje da je i Ulcinj doživio urbanu evoluciju sličnu Risiniju i Budvi. Kod Ptolemeja (*Geographia*, II, 16) grad je "Ουλκίνιον" (*Ulcinium*) smješten između Budve (Βουλούα ή Βουτούα) i ušća rijeke Drima (Δρίλωνος ποταμού εκβολαί). Na Tabuli Peutingeriani upisan je kao *Vicinium* na krivome mjestu, između Risna i Budve.

Istraživanja Arheološkog instituta SANU 1966. god. u Ulcinju pokazala su da je antički grad izgrađen na visokoj vapnenačkoj stijeni, poluotoku, na mjestu današnjeg grada, povoljnom geostrateškom položaju s lukom u blizini. Istraživanja 1982.-1984. god. na citadeli i izvan urbanog areala, na otočiću na pola puta između Bara i Ulcinja u zalivu Kruče, pokazala su aktivan život osobito za vrijeme Justinijanove rekonkviste kad su nastale vojne strukture podignute nad ilirsko-grčkim fortifikacijama.⁸⁰⁵ U istraživanjima je sudjelovao P. Mijović, koji je na temelju nalaza u dubokoj sondi unutar mletačko-turskog revelina (citadele), pretpostavio osnivanje grada najkasnije u 5. st. pr. Kr. U prilog toj dataciji, osim Plinijeva navoda o Kolhiniju, navodi ostatke monumentalnog „kiklopskog“ bedema u samom podnožju citadele blizu sjevernih vrata, fragmente crnofiguralne keramike, bijelih lekita i votivnu aru pronađenu u blizini spomenutog kiklopskog zida napravljenju od istovrsnog

⁸⁰⁴ G. Novak 1961a, 199.

⁸⁰⁵ http://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/predslovenski/jeli_justinijanov_limes_obuhvatio_olcinium.htm,

kamena.⁸⁰⁶ Hipotezu je dodatno argumentirao zapisom iz Peripla, gdje se u 24. i 25. poglavlju u opisu plovidbe današnjim crnogorskim primorjem spominje Budva i jedan neimenovani emporij koji bi po njemu mogao biti *Oulkinion*.⁸⁰⁷

Sjeverozapadno od današnjeg Ulcinja, na omanjem otočiću (stijeni) u zaljevu Kruče nalaze se ostatci bedema i stambene arhitekture koji se pod nazivom Stari Ulcinj prvi put spominju 1376. god., a u kasnijim, venecijanskim povijesnim izvorima pod nazivom „Dulcigno vecchio”. Arheološkim istraživanjima utvrđeno je da se u antici na ovoj stijeni nalazila signalna stanica (spekula), a u srednjem vijeku tvrđava u funkciji nadzora.⁸⁰⁸ Dvije zasad registrirane gradine (Gradište i Gjat) i brojne mogile na širem području potvrđuju naseljenost u brončanom dobu, stoga bi se i gradinsko naselje, centar lokalne zajednice (*oppidum*) moglo nalaziti na mjestu antičkoga grada. Iako nema arheoloških argumenata koji bi to potvrdili,⁸⁰⁹ uspoređujući topografiju, evoluciju i urbani koncept Olcinija s Risinijem, Budvom, Skodrom i Lješom pretpostavka je opravdana.

Jezgra najstarijeg utvrđenog naselja sudeći prema ostacima dijela kiklopskog bedema na sjevernoj strani grada (prema kopnu) bila je na mjestu citadele, odakle se formiralo podgrađe na nižoj razini spuštajući se u smjeru mora. U naseljeni dio (podgrađe) ulazilo se kroz donja, južna vrata jer je dijatihizmom bio odvojen od akropole. Za vrijeme Rimljana grad je doživio gospodarski i kulturni procvat zahvaljujući položaju na pomorskom putu koji je povezivao Epidaur i Dirahij, postajući *oppidum civium Romanorum* u okviru naronitanskog konventa. Dioklecijanovom reformom izdvojen je iz provincije Dalmacije i postao dijelom provincije Prevalis. Fortifikacije i nalazi iz rimskog doba su malobrojni uslijed brojnih razaranja i pregradnji nastalih tijekom stoljeća kad je gotovo nestao antički sloj. Nakon propasti Zapadnog rimskog carstva Olcinij je postao dijelom Bizanta. Grad se u vrijeme Bizanta afirmirao u približno istom opsegu sudeći prema adaptacijama fortifikacija izvedenim u kasnoantičkoj tehnici gradnje nad ostacima kiklopskog bedema (sl. 21). Brojni nalazi iz spomenutih istraživanja dozvoljavaju izvođenje zaključka da je ulcinjska citadela doživjela dogradnje u rimsko i Justinijanovo doba.

Stariji megalitski bedem vjerojatno se nalazio na mjestu kasnije izgrađene citadele za koju su sekundarno uporabljeni megalitski blokovi u nižim razinama, prije ulaza u utvrđeni kompleks na sjevernoj strani (sl. 22a-b). Otkriveno je njegovo unutarnje lice u visini od četiri reda velikih kamenih blokova grubo obrađenih s unutarnjom anatirozom. Nad

⁸⁰⁶ Isto. Dataciju are posvećene Artemidi Elafoboli paleografskom analizom stavlja u isti vremenski okvir.

⁸⁰⁷ Đ. Bošković *et alii* 1981, 7 gdje autori pišu „Otkriće Olciniuma dopustilo je da se uspješno raspravi podatak o jednom emporionu čiji naziv nije očuvan“.

⁸⁰⁸ P. Mijović – M. Kovačević 1975, 6.

⁸⁰⁹ Đ. Bošković *et alii* 1981, 6.

monumentalnim blokovima podignut je kasnoantički bedem, što se da zaključiti prema ostacima dvaju grobova iz ranokršćanskog razdoblja postavljenim uza sjeverozapadni dio bedema.

Sl. 21. Prostor Olcinija

Sl. 22a-b. Megalitski bedem i blokovi u sekundarnoj funkciji

U konstrukciji srednjevjekovne cisterne upotrijebljeni su spoliji iz 6. i 7. st., a njezin južni zid građen kasnoantičkom tehnikom od manjih kamenih blokova vezanih žbukom, dijelom leži na dvama monumentalnim blokovima složenim poput dijela bedema pred ulazom. Da li je riječ o dijelu ilirsko-grčkog bedema (kuli) ili su blokovi dislocirani, teško je utvrditi s obzirom na stupanj istraženosti. U ranobizantskom razdoblju funkcionira kao utvrđena cjelina (citadela i podgrađe), s tim da su na citadeli (bivšoj akropoli) podignuti i sakralni objekti (veća crkva oko koje su dva groba, od kojih jedan episkopov?), kao što je to bio slučaj u većini gradova - utvrda iz Justinijanova doba.

Olcinij je kao utvrđeni grad osnovan vjerojatno u 5. st. pr. Kr. na iznimno povoljnoj lokaciji. Sastojao se od jedinstvenog utvrđenog kompleksa kojeg je činio povišeni posebno utvrđeni dio (akropola) i podgrađe na južnoj strani. Zasad je samo za sjevernu, kopnenu stranu potvrđeno postojanje megalitskog bedema, koji se nije mijenjao kroz rimsko razdoblje jer Olcinij, Risinij i Akruvij nisu bili razarani 168. god. pr. Kr. (predani su bez borbe). Sve kasnije adaptacije izvođene su unutar najstarije utvrđene površine. Kako se za vrijeme Justinijana nije nalazio blizu ratnih sukoba, nema značajnih fortifikacijskih zahvata iz tog doba na vanjskom perimetru, izuzev spomenutih na citadeli (nekadašnjoj akropoli), na kojoj su registrirani objekti karakteristični za to doba. Već 548. god. Slaveni prema Prokopiju prodiru iz Podunavlja do Drača osvajajući utvrde koje nitko nije branio (*De Bellis*, VII, 29, 2). Vjerojatno su u tom razdoblju dodatno utvrđivani segmenti bedema u Risiniju, Budvi, Kotoru i Olciniju. Papa Grgur Veliki spominje stradanje prevalitanskih gradova Lješa i Risinija 591. god. ne spominjući Olcinij.⁸¹⁰

⁸¹⁰ http://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/predslovenski/jeli_justinijanov_limes_obuhvatio_olcinium.htm

Lješ (Λισσός, *Lissos*, lat. *Lissus*)

Lješ je bio značajan ilirski centar na lijevoj obali rijeke Drim (Δρίλων), na samom njenom ušću u močvarnoj priobalnoj ravnici. Važnost u antičkom vremenu grad duguje svom povoljnom geostrateškom položaju. Nalazi se na strmoj padini (186 m n.v.) što mu osigurava izvrsnu prirodnu zaštitu, a dodatno je zaštićen utvrdom na Akrolisosu (na 410 m visokom vrhu planine). Imao je luku za koju se dugo vremena nije znalo da li je bila riječna ili morska zbog promjena na prostoru nastalih u dugom vremenskom razdoblju (danas je novi grad Lezhi oko 7 km udaljen od Jadranskog mora). Lješ se ujedno nalazio na prometnom čvorištu, važnoj komunikaciji koja je spajala Skodru s Epidamnom (Drač) i cesti koja je vodila prema istoku.

Grad *Lissos* spominju Strabon (*Geographia*, VII, 316), Plinije kao *oppidum civium Romanorum* (*Naturalis historia*, III, 26), Ptolemej (*Geographia*, II, 16, 5), na Tabuli Peutingeriani je ucrtan kao *Listum*, Konstantin Porfirogenet ga naziva *Helissos* (*De Administrando Imperio* c. 30), a sada nosi ime Lezha. Neki znanstvenici još uvijek smatraju da ga je osnovao Dionizije Stariji 385. ili 384. god. pr. Kr. kao dio projekta osnivanja naselja među ilirskim plemenima (Diodor, XV, 13), iako je istraživanjima potvrđeno da je riječ o ilirskom naselju koje je egzistiralo na akropoli u 6. st. pr. Kr. i vremenom evoluiralo u antički grad.⁸¹¹ U izvorima se spominje u kontekstu Prvog makedonskog rata (Polibije, *Historiae*, II, 12), a ugovorom iz 228. god. pr. Kr. postaje najjužnijim gradom Ilirika. Bio je u sklopu kraljevstva posljednjeg ilirskog kralja Gencija koji je boraveći u njemu prikupljao snage za rat protiv Rima (Livije, *Ab Urbe condita*, XLIV, 30). U građanskom ratu između Pompeja i Cezara građani Lješa stali su stranu Cezara koji ga u izvješću (*Bellum Civile*, III, 29, 1) naziva *Conventus civium Romanorum* te navodi i obnovu gradskih fortifikacija.

Interes za *Lissos* počinje 1907. god. kad je T. Ippen, austrougarski konzul u Skadru iznio prvo izvješće o antičkom gradu. Godine 1919. austrijski arheolozi C. Praschniker i A. Schober objavljuju detaljan opis tada vidljivih bedema i prvi topografski plan. Zapadni bedem je u to vrijeme, zajedno sa svojim kulama zadirao gotovo u samu strukturu modernih zgrada. C. Praschniker i A. Schober su uspjeli iste godine, oslanjajući se na podatke iz antičkih izvora (Strabon *Geographia*, VII, 316; Polibije, *Historiae*, VIII, 15, 16) identificirati *Akrolissos* smješten na 410 m visokom Mali e Shelbuemit.⁸¹²

Godine 1972., istražujući Akrolisos, F. Prendi i K. Zheku konstatirali su da je egzistirao kao utvrđeno mjesto već u 8. st. pr. Kr. (željezno doba, Gajtan kultura), da bi nakon dva stoljeća bio obnovljen istovremeno s nastankom akropole u Lješju. Ostaci tvrđave

⁸¹¹ <http://www.dainst.org/de/project/lissos?ft=all>

⁸¹² C. Praschniker - A. Schober 1919.

Akrolisos ponovno su detaljno istraženi u kampanji 2007. god. od strane tima TFH iz Berlina, u cilju izrade nove topografske karte. U neposrednoj okolici (sjeverna periferija) otkriveni su brojni brončanodobni tumuli (Mali i Rrencit, Mali i Kakarriqit), a istraživan je i helenistički grad Bushat smješten na pola puta između Skadra i Lješa.⁸¹³

Zahvaljujući albanskim arheolozima (F. Prendi i K. Zheku) izvršena su djelomična iskopavanja i rekonstrukcija gradskih bedema. Saznanja o lokalitetu objavljena 1972. god. predstavljaju najtemeljitiju analizu utvrđenog grada Lješa. Nakon potresa 1979. god., u kojem su srušeni brojni stambeni objekti na mjestu antičkog donjeg grada, osnovan je nacionalni park koji štiti drevne strukture i omogućuje daljnja istraživanja. F. Prendi je iskoristio ovu priliku za istraživanje gradskih fortifikacija u donjem gradu, pa je otkrio zapadni potez bedema okrenut prema Drimu i na njemu glavna vrata koja vode u luku.⁸¹⁴ Kako se vrata nalaze na zapadnom traktu bedema (u smjeru sadašnjeg toka Drima), nazvali su ih „zapadna vrata“ ili helenistička „Harbor Gate“, ali nije bilo definirano o kakvoj se luci radilo.⁸¹⁵ F. Prendi i C. Zheku su pretpostavili tri faze u oblikovanju fortifikacija. Prva bi bila u drugoj polovici 7. ili početkom 6. st. pr. Kr., i odnosila bi se na utvrđivanje akropole. Kako Lješ krajem 4. st. pr. Kr. postaje značajan centar, to se reflektiralo na utvrđivanje cijele (kasnije urbane) površine monumentalnim bedemima izvedenim u tehnici *opus siliceum*, što bi prema autorima predstavljalo drugu fazu u razvoju fortifikacija. Treću fazu nazivaju „refortifikacija“, za koju drže da je nastala za vrijeme Cezara.⁸¹⁶

G. Hoxha je 2002. god. pokrenuo novi ciklus istraživanja u donjem gradu. Albanski Institut za arheologiju (pod vodstvom G. Hoxha i L. Përzhit) u suradnji s austrijskom ekipom Instituta za arheologiju Sveučilišta u Grazu (voditelji E. Pochmarski i M. Lehner) proveo je iskopavanja 2004. god. u cilju daljnjih istraživanja topografije grada.⁸¹⁷ Sljedeći njemačko-albanski projekt započet 2006. god. imao je za cilj istraživanje urbane evolucije ilirskog grada od helenističkog do ranocarskog razdoblja, na temelju pretpostavke da su promijenjene političke prilike u stoljećima od osnutka, vjerojatno u 4. st. pr. Kr. do ranog carskog razdoblja, utjecale na izgled i prostornu koncepciju grada. Istraživanja su nastavljena 2007. god. na gornjem gradu gdje se sondiranjem pokušalo diferencirati faze gradnje prstena bedema i njihovo vremensko određenje, a obuhvatila su i neposrednu okolicu grada, kao i

⁸¹³ www.dainst.org/de/project/lissos?ft=; F. Prendi 1982, 187 i d.

⁸¹⁴ F. Prendi - K. Zheku 1972, 215 i d.

⁸¹⁵ Postoji nekoliko referenci koje prikazuju Lješ kao lučki grad, J. M. F. May 1946, 54; J. J. Wilkes 1969; E. Pochmarski - G. Hoxha 2005, 248.

⁸¹⁶ F. Prendi - C. Zheku 1972, 268.

⁸¹⁷ <http://archaeologie.uni-graz.at/de/forschen/projekte/abgeschlossene-projekte/lissos-albanien/>

sjeverni dio albanske obalne ravnice u cilju rekonstrukcije obalne linije tijekom različitih vremenskih razdoblja i promjena toka rijeke Drim.

Istraživanja na području donjeg grada vršena su na tri lokacije. Za pokušaj rekonstrukcije faza gradnje bedema najznačajnija je sonda (A) sjeverno (desno) od Skenderbegova spomenika u podnožju obronka na kojem je akropola. Rezultati su pokazali da je na prostoru donjeg grada bilo pet faza gradnje. Prvu fazu potvrđuju ostatci potpornog zida (M6) izgrađenog od velikih četverokutnih blokova (u *isodomica* izvedbi) i ostatci keramike koji su datirani u 2. st. pr. Kr. Zid je negiran novom arhitekturom, koja ne prati stariji tok zida i predstavlja drugu fazu. Ova arhitekture je uništena, a ostatci s njom povezani upućuju na 1. st. pr. Kr.⁸¹⁸ To uništenje je bilo povod za ponovnu gradnju u kojoj su iskorištene starije zidne strukture kao temelji novima. Podignuta je razina cijelog područja za 2 m tako da se izjednačila s ulicom sjever-jug. Ova faza gradnje (3.) predstavljena ostacima sjevernog i južnog zida građenih od opeke s kutovima od fino obrađenih kamenih blokova vjerojatno je bila uništena u 1. st. po Kr. Kasnoantička gradnja (4. faza) u kojoj je podignuta razina na 5,40 m nadmorske visine, može se potvrditi kako tehnikom gradnje zida u sjevernoj prostoriji građevine tako i novčićem iz 4. st. pronađenim u tankom paljevinskom sloju.⁸¹⁹ Zazidavanje ulaza širokog 2 m na istočnoj strani kompleksa malim nepravilnim blokovima u tehnici suhozida moglo bi predstavljati petu fazu (srednji vijek ?) na istraživanom području.⁸²⁰ Druga sonda (B) uglavnom potvrđuju navedeni slijed transformacija.⁸²¹ Treći iskop je napravljen u blizini zapadnih vrata i njime je razjašnjen stratigrafski slijed koji počinje od sloja sa zidom i materijalom iz rimskog (1. st. pr. Kr. kad je došlo do destrukcije na sve tri istraživane lokacije), kasnorimskog do srednjovjekovnog sloja.⁸²²

⁸¹⁸ <http://www.dainst.org/de/project/lissos?ft=all>. Objektu su očuvani temelji (zid M9) izgrađeni od spolija (dijelovi gradskog bedema ili neke zgrade građene istom tehnikom).

⁸¹⁹ <http://www.dainst.org/de/project/lissos?ft=all>. Brojni nalazi keramike (uglavnom amfore za transport) od 4. st. pr. Kr. potvrđuju važnost donjeg grada kao lučkog trgovačkog središta.

⁸²⁰ <http://archaeologie.uni-graz.at/de/forschen/projekte/abgeschlossene-projekte/lissos-albanien/>

⁸²¹ <http://www.dainst.org/de/project/lissos?ft=all> Iскоп B se nalazi izvan grada neposredno uz južna vrata donjeg grada. Funkcija objekta je višekratno promijenjena i nije paralelna s gradskim bedemima (postavljena je pod kutom od 30 stupnjeva u smjeru zapadne kule). Prvu fazu predstavlja zid objekta građenog nepravilnim kamenim blokovima mlađeg od bedema zasad nepoznate funkcije uništenog u 1. st. pr. Kr. čije se rušenje može povezati s uništenjem većih razmjera koje je pogodilo cijeli grad. Na njegov gornji rub nasjeli su zidovi termi nastali u slijedećoj fazi (uglavnom građeni opekama) kojima je *terminus post quem* za gradnju kovanica rimskog cara Klaudija Gota (270. god.) pronađena u hipokaustu. Gradnja objekta nad kojim su izgrađene terme negirala je funkciju bedema jer je dijelom nasjeo na južnu kulu vrata, a u zasad neodređeno vrijeme bio je uklonjen i južni dio bedema. Sljedeća faza nastala je u kanoantičkom (ranobizantskom?) razdoblju kad je došlo do kompletne pregradnje termi u ranokršćansku crkvu.

⁸²² <http://www.dainst.org/de/project/lissos?ft=all>. Četvrta lokacija je na gornjem gradu (iskop M), na mjestu ostataka reprezentativnih objekata istraživanih još u 70-im i 80-im god., a imaju poseban značaj jer su građeni kamenim blokovima koji podsjećaju na gradske bedeme. Kvadratna građevina je podignuta u 1. st. pr. Kr. u sklopu novog planiranja kao i objekt na području A u donjem gradu. Budući da je očuvan samo jedan sloj iznad temelja, a tlocrt se mijenjao naknadnim gradnjama, funkciju tih struktura treba tek utvrditi.

Istraživanja iz 2007. god. su pokazala da je Lješ imao pristup s mora, čime je potvrđeno postojanje morske luke u blizini grada. G. von Hahn se sredinom 19 st., u raspravi vezanoj za postojanje luke služio opisima antičkih pisaca i svojim radom postavio temelj budućim znanstvenicima.⁸²³ Autori su raspoložive primarne izvore iz rimskog doba različito interpretirali. Praschniker i Schober, oslanjajući se na podatke Julija Cezara, Lješ smatraju morskom lukom, dok drugi tvrde da je Cezar napravio jasnu razliku između luke na mjestu Shëngjin (*Nymphaeum*) i druge u Lješ. ⁸²⁴

Samo jedan navod iz antičkih izvora (apsolutno prihvaćen) spominje Lješ kao pomorsku luku na Jadranu, a to je Polibije koji tvrdi da je tijekom I. rimsko-makedonskog rata (213. god. pr. Kr.) Filip V. Makedonski osvojio grad čime je dobio značajnu pomorsku bazu (*Historiae*, VIII, 13). Indirektne informacije o postojanju luke u gradu zabilježio je Cezar opisujući događanja u građanskom ratu koji je vodio protiv Pompeja, navodeći brodove (*pontones* i *naves onerarias*) koji su ostali u Lješ (*Bellum Civile*, III, 29, 3; III,40, 5), čime implicira postojanje dovoljno velike luke koja je mogla dati utočište tolikom broju plovila. Nadalje spominje *Nymphaeum* kao savršeno sigurnu luku (*portus tutissimus*) tri rimske milje (cca. 4,5 km) udaljenu od Lješa (*Bellum Civile*, III, 26, 9).⁸²⁵ Apijan također spominje grad južno od Skadra (*Lissus*) u blizini ušća rijeke Drim, čije impresivne fortifikacije zaštićuju citadelu i luku na rijeci, čime podupire teoriju o dvjema lukama.⁸²⁶

Neslaganja između podataka koje donose povijesni izvori i situacije na terenu temeljene na arheološkim dokazima riješena su geoarheološkim istraživanjima koja su izvršili L. Uncu i H. Brückner. Ona su potvrdila postojanje dviju luka, riječne u gradu (ili njegovoj neposrednoj blizini) iz helenističkog razdoblja i druge morske (kasnija) na Shëngjinu.⁸²⁷ Rt koji se pruža prema zapadu i štiti područje od izravnog utjecaja Drima je vjerojatno bio razlog oblikovanju luke na tome mjestu. Spomenuti rt se može vidjeti na prvom arheološkom planu Lješa,⁸²⁸ a jedna od glavnih gradskih vrata vjerojatno su tu postavljena zbog mogućnosti pristupa riječnim tokom iz pravca mora.

⁸²³ J. G. Hahn 1853.

⁸²⁴ J. M. F. May 1946, 48 i d.

⁸²⁵ J. G. Hahn 1853, 93, smatra da je Cezar pisao o dvjema različitim lukama, od kojih je ona u Lješ (nestala ispod nanosa Drima) morala biti dovoljno velika za primanje ratnih brodova, a nalazila se vjerojatno na kraćoj udaljenosti, južno od grada. Uspoređujući Cezarove podatke s Plinijevim (*Naturalis historia*, III, 23) *Nymphaeum* je vjerojatno današnji Shëngjin.

⁸²⁶ J. J. Wilkes 1969, 184.

⁸²⁷ <http://cografya.bilecik.edu.tr/Dosya/Arsiv/Levent%20Uncu%20Makaleler/Levent%20Hoca%20%C4%B0lhan%20Kayan%20a%20Arma%C4%9Fan%20Makalesi.pdf>; L. Uncu 2012; H. Brückner 2011. U jugozapadnom kutu Skanderbegova spomenika pronađen je debeli kulturni sloj iz ranog helenističkog razdoblja iznad naslaga delte rijeke, čime se dokazuje da je morska obala pomjerena, ali još uvijek blizu helenističkog grada s lako dostupnom lukom kojoj se pristupalo preko ušća.

⁸²⁸ C. Praschniker – A. Schober 1919.

Sedimentološke i radiokarbonske analize pokazuju da je dolina rijeke Drim (uključujući područje oko Lješa) bila intenzivno naseljena već početkom neolitika.⁸²⁹ Tragovi naseljenosti detektirani su na starim riječnim terasama, aluvijalnim naslagama i obroncima planina, jer je cijeli prostor često bio pogađan poplavama.⁸³⁰ Tijekom kasnog željeznog doba (6. st. pr. Kr.) ubrzano širenje delte Drima dovelo je do značajnog smanjenja morskog okruženja u korist riječnog. Ostao je samo uski prolaz s malim morskim zaljevom na sjeveru Lješa. Veza grada s morem prestala je u 4. st. pr. Kr. i moguće je pretpostaviti da je rijeka Drim već prošla uskim jazom između Mali Rrenci i donjeg grada Lješa prije helenističkog doba čime se mogu opravdati kulturni ostatci iz helenističkog i rimskog vremena samo unutar riječnih naslaga.

Impresivne fortifikacije, kao i povijesni izvori svjedoče da je Lješ bio jedan od važnijih helenističkih gradova Ilirika koji je kovao i vlastiti novac.⁸³¹ Prema stupnju istraženosti može se pretpostaviti nastanak grada u ranom helenističkom razdoblju (4. st. pr. Kr.) iz kojeg datiraju monumentalni bedemi koji ga okružuju. Fortifikacijski sustav sa svojim kulama i zidovima, koji zatvaraju akropolu te gornji i donji grad obuhvatili su i ranije bedeme nastale u 6. st. pr. Kr. U razdoblju Carstva, kao najjužnji grad u Dalmaciji, nalazio se na raskrižju između latinskog govornog područja na zapadu i grčkog na istoku. Promjena političkih uvjeta utjecala je na fizionomiju i urbanu strukturu grada, te organizaciju javnog, vjerskog i privatnog prostora. Nakon Dioklecijanovih reformi grad se nalazio u sastavu provincije Prevalis (*Praevalis*), a podjelom Carstva 395. god. postaje dijelom Istočnog Carstva. Za vrijeme Justinijana vjerojatno je došlo do prve redukcije gradskog prostora, da bi u bizantskom i otomanskom vremenu ostala samo akropola u funkciji utvrde, na kojoj je izgrađena srednjovjekovna utvrda (13. st.) obnovljena u 16. st.⁸³² Venecijansko-osmanska citadela Alessio / Lezhi samo dijelom pokriva istu površinu, što se da zaključiti prema dobro očuvanim dijelovima bedema iz antičkog razdoblja nad kojima je izgrađena citadela i ostacima antičkog bedema udaljenog oko 150 m u pravcu rijeke.

Gradsko područje nepravilnog poligonalnog oblika, površine od 20 ha (pril. 12-1), omeđeno je razvedenim prstenom gradskih fortifikacija u opsegu od 2200 m, prema dosadašnjim spoznajama ojačanim sa 24 kule (18 na gornjem gradu) na kojem je otvoreno

⁸²⁹ M. Korkuti 1988, 6. Brda i planine uz obalu između Skadra i Lješa bile su intenzivno naseljene (Gajtan u blizini Skadra, Shtoj i Nenshat između Skadra i Lješa), a tijekom 8. st. pr. Kr. postojalo je utvrđeno naselje na vrhu Mali Shelbuemit.

⁸³⁰ E. E. Jacques 1995, 7.

⁸³¹ *Princeton University Press 1976. Cited Nov 2002 from Perseus Project*

⁸³² <http://archaeologie.uni-graz.at/de/forschen/projekte/abgeschlossene-projekte/lissos-albanien/>

barem 12 vrata (10 na gornjem gradu).⁸³³ Grad se sastojao od tri dijela (akropole, gornjeg i donjeg grada) međusobno odvojena dijatihizmama. Gornji grad je vjerojatno imao vjersku, upravnu i stambenu ulogu, dok je donji bio u funkciji luke, jer se glavni tok Drima u antici nalazio sjevernije, pa je Lješ bio značajna luka kojom je omogućen pristup s mora ne samo zaleđu već i ruti kojom se preko Bijelog Drima kretalo u središnji balkanski prostor.

Na vrhu uzvišenja nalazila se akropola ispod koje se na podzidanim terasama pružalo podgrađe (gornji i donji grad) u pravcu rijeke prilagođavajući se datostima terena (T. X. a). Gornji grad se nalazio poviše dijatihizme na strmoj padini organiziranoj na nekoliko terasa. Može se pretpostaviti da je bio gusto izgrađen i dijelom namijenjen javnim objektima, što potvrđuje dio manje pravokutne građevine (hrama?) iskopane 70-ih ili 80-ih god. 20. st. (rezultati istraživanja neobjavljeni). Kosi teren iziskivao je dodatno učvršćivanje prostora za stambene objekte, što je riješeno brojnim podzidanim terasama.⁸³⁴

Kronologija transformacija gradskog bedema zasad nije u potpunosti utvrđena i prema dosadašnjim spoznajama ne može se isključiti mogućnost da je najstariji antički sloj istovremen s utemeljenjem grada. Tijekom vremena grad je pretrpio četiri značajne intervencije (potvrđene nalazima); prvu u vrijeme I. makedonskog rata, drugu u 2. st. pr. Kr. (sudeći po fragmentima keramike u ispuni bedema) uzrokovanu velikim oštećenjima koja se mogu povezati s ratnim djelovanjem Pirusta,⁸³⁵ zatim popravke i dopune u 1. st. pr. Kr. koje spominje Cezar (*Bellum Civile*, III, 29, 1) i natpis s imenima magistrata zaduženih za obnovu. Četvrta je iz 6. st. kad se gradi potez bizantskog bedema (dijatihizme) i katedrala s baptisterijem. Podizanje dijatihizme predstavlja prvu značajnu redukciju gradske površine donjeg grada. Tijekom vremena urbana površina se vjerojatno svela na utvrdu smještenu na jednom dijelu nekadašnje akropole.

Posebno pitanje je datacija dijatihizme kojom su odvojeni gornji i donji grad. Najčešće se njena gradnja povezuje s Cezarovim djelovanjem iako za to nema materijalnih dokaza; eventualno se može govoriti o njoj obnovi u to vrijeme. Najnovija istraživanja dijatihizme, prema analizi spojeva između blokova upućuju na naknadnu gradnju u odnosu na prvobitne fortifikacije negdje u drugoj polovici 3. st. pr. Kr., moguće u kontekstu makedonskog osvajanja ilirskog Lješa 213. god. pr. Kr.,⁸³⁶ no vjerojatnije je riječ o većoj adaptaciji, jer je njen južni trakt građen u stilu najranijih bedema.

⁸³³ Prendi - C. Zheku 1972, 247. Nazivi i opisi vrata preuzeti su od navedenih autora.

⁸³⁴ F. Prendi - C. Zheku 1972, 258 i d.

⁸³⁵ F. Prendi - K. Zheku 1972, 268; D. Džino - A. Domić Kunić 2013, 125. Prema autorima položaj Pirusta ostaje nejasan jer nisu spomenuti kao rimski saveznici pri zaključivanju mira 167. god. pr. Kr., a Cezar spominje da su napadali njegovu provinciju.

⁸³⁶ www.dainst.org/de/project/lissos?ft=1

Vanjski prsten bedema podignut nad temeljnom stopom koja strši 0,30 m, građen je od dva lica međusobno povezana poprečnim zidovima u intervalima od 4-5 m u svrhu dodatnog učvršćenja i povezivanja paramenata i ispune od grubo klesanog kamenja i škalje ukupne prosječne širine 3,20-3,50 m (emplekton).⁸³⁷ Paramenti su većim dijelom građeni od poligonalnih (*polygonal curviligne* ili *lesbian masonry*) i trapezoidnih (neuslojenih i uslojenih)⁸³⁸ blokova dimenzija: 1,62 x 0,54 x 0,42 m, 1,58 x 0,54 x 0,45 m, 0,82 x 0,30 x 0,40 m, 0,58 x 0,52 x 0,30 m, u tehnici *opus siliceum*.⁸³⁹ Tehnike *saxum quadratum* i *opus quadratum (isodomic)* zastupljene su u malom opsegu, na dvjema kulama i dijelu bedema uz njih. Na većem dijelu je vidljiva sklonost horizontalnom uslojavanju (*pseudo-isodimic*) koja nestaje na mjestima nagle promjene razine terena kad se koriste manji blokovi i uočava valovito kretanje niza blokova ili su slagani kao poligonalna mreža.

Samo vizualni efekt koji nastaje slaganjem blokova ne može biti odlučujući faktor u kronologiji gradnje, a u slučaju Lješa otežavajuće okolnosti u preciziranju gradnje pojedinih segmenata su organski povezani dijelovi zidani različitim tehnikama i situacije u kojima se isti potez gradio tako da je jedno lice oblikovano poligonalnim, a drugo trapezoidnim blokovima.

Najstariji željeznodobni bedem (6. st. pr. Kr.) koji je štitio akropolu negiran je podizanjem novoga vjerojatno u 4. st. pr. Kr. Ostao je manjim dijelom vidljiv unutar gradske površine, nekih 150 m udaljen od novopodignutog na zapadnoj strani (T. X. b). Bio je građen u tehnici *opus siliceum* (druga manira) od dva lica i ispune (masa manjeg i većeg kamenja ubačenog između dva lica). Lica su oblikovana od uglavnom velikih, neobrađenih blokova položenih jedan na drugi kojima su se nastale šupljine popunjavale tamponima (manjim kamenjem). Podizanjem novog bedema reducirala se utvrđena površina, tako da je on vjerojatno samo dijelom (vanjski rub) pratio prapovijesni. Građen je u tehnici *opus siliceum* (treća i četvrta manira), a lica blokova su finije oblikovana s vidljivim tragovima alata za klesanje. Spojevi su oštri i naglašeni, blokovi su povremeno oblikovani „na zub“ s unutarnjom anatirozom koja omogućuje gotovo savršeno prijanjanje dodirnih ploha (T. X. c).

Južni bedem kreće od pravokutne ugaone kule, a na udaljenosti od 50-ak m postavljena su reprezentativna vrata flankirana dvostrukim kulama koje formiraju propugnakul. Od vrata bedem se pruža u izlomljenoj liniji oštro se lomeći u smjeru jugoistoka

⁸³⁷ C. Praschniker - A. Schober 1919; F. Prendi - C. Zheku 1972, 260.

⁸³⁸ R. L. Beaumont 1952, 72. Prema Baumontu „*polygonal curviligne*“ je karakteristična za razdoblje do 4. st. pr. Kr., a mlađa „*coursed polygonal*“ („*trapezoidal regulier*“) svojstvena vremenu Dionizija Sirakuškog.

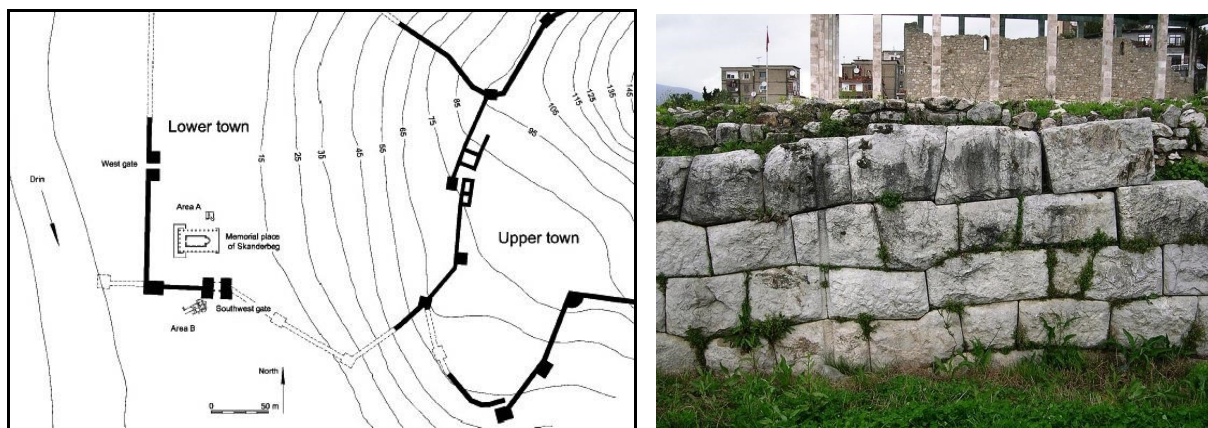
⁸³⁹ F. Prendi - C. Zheku 1972, 252.

da bi nakon oko 120 m ponovno skrenuo prema sjeveroistoku, spajajući se s bedemom gornjeg grada.

Na spomenutom dijelu bedema mogu se prema logici rasporeda na ostatku fortifikacija pretpostaviti još 2 kule između vrata i spoja s gornjim gradom (jedna na potezu od vrata do loma i druga na samom zakretanju bedema na mjestu spoja s južnim traktom gornjeg grada).⁸⁴⁰

Veći dio južnog bedema građen je tehnikom *opus siliceum* (osim dijelova uz vrata) od srednje velikih poligonalnih blokova (sl. 23a-b), od kojih su neki zbog bolje sljubljenosti i niveliranja redova klesani na zub, plitko ispupčenog vanjskog lica, slaganih bez tendencije horizontalne uslojenosti (u valovitoj liniji).

Južni potez gornjeg grada ima prilično razvedenu formu koja započinje oblikom isturenog (konveksnog) luka koji se na polovici prekida i oblikuje duži koridor, utvrđen pravokutnom kulom prislonjenom uz vanjsko lice bedema s desne strane prolaza (jugoistočna vrata na planu kojeg su izradili Prendi i Zheku), kao jednim vidom propugnakula.

Sl. 23a-b. Pružanje i način gradnje južnog trakta

Bedem se dalje pruža u ravnoj liniji i lomi pod pravim kutom u smjeru istoka, a na spoju s prethodnim, lučnim dijelom s vanjske strane je prislonjena polukružna kula (sl. 24a-b). Ovaj završni segment južnog bedema dodatno je ojačan isturenom kulom postavljenom desno od vrata („Petit Porte“) smještenih gotovo na sredini trakta.

⁸⁴⁰<http://archaeologie.uni-graz.at/de/forschen/projekte/abgeschlossene-projekte/lissos-albanien/>, odakle je preuzet plan pružanja bedema korišten na slikama koje slijede i fotografije 24a-b.

Sl. 24a-b. Polukružna kula i dio bedema ispod nje

Istočni potez se pruža u izlomljenoj liniji, tako da duži trakt u smjeru sjeveroistoka obuhvaća citadelu, zatim se pod pravim kutom lomi u pravcu sjeverozapada. Istočni trakt ima potpuno drugačiju koncepciju od ostatka bedema i ukazuje na stariju tradiciju. Umjesto kula postavljenih u relativno pravilnim razmacima, bedem se izmiče u cik-cak liniji (izmak od 6-7 m). Na spoju s južnim traktom nalaze se monumentalna vrata „Porte Gaviarius“ s kulom na desnoj strani. Osim kula uz vrata na cijelom istočnom traktu samo je jedna kula udaljena 50-ak metara od „Porte Gaviarius“ usađena u plašt bedema. Na dijelu između sklopa vrata i spomenute kule je najočuvaniji dio bedema širok 3,50 m, građen od masivnih blokova kvadratne forme naglašeno bunjasto oblikovanih (na mjestima su šupljine između blokova popunjene manjim kamenjem) na koje se nastavlja bedem građen drugačijom tehnikom od manjih, neuslojenih, bunjastih blokova. Na dijelu koji obuhvaća citadelu (akropolu) locirana su dvojna vrata. Na kraćoj stranici citadele postavljena su vrata uz koja je ostala vidljiva bočna kula. Nakon loma u smjeru sjeverozapada pruža se vjerojatno najznačajniji potez na kojem su „Grande Porte“ flankirana dvjema kulama i još jedna vrata uz koja je s lijeve strane postavljena bočna kula. Ovaj je potez očuvan u donjim slojevima i građen je tehnikom *opus siliceum* (treća manira) od višekutnih blokova gotovo ravne prednje plohe obrađenih metalnim alatom (T. X. d).

Od sjevernog bedema gornjeg grada očuvana je gornja trećina (spoj s istočnim), na kojoj su pronađena jedna vrata na kraju očuvanog dijela ojačana bočnom kulom s desne strane i kratki potez na mjestu račvanja dijatihizme s dvije kule. Sjeverni potez nastavlja koncept ojačavanja postavljanjem kula u pravilnim razmacima o čemu svjedoče dvije prislonjene uz vanjsko lice bedema, zatim kula na spoju s donjim gradom i još jedna pretpostavljena na drugoj trećini ukupne dužine. Sjeverni bedem donjeg grada je minimalno očuvan na samom njegovom početku gdje su otkrivene dvije kule pri samom dnu uz rijeku, a C. Praschniker i A. Schober su u svojim istraživanjima pretpostavili još dvije u nastavku.⁸⁴¹ Sjeverni bedem je u

⁸⁴¹ C. Praschniker - A. Schober 1919, 15.

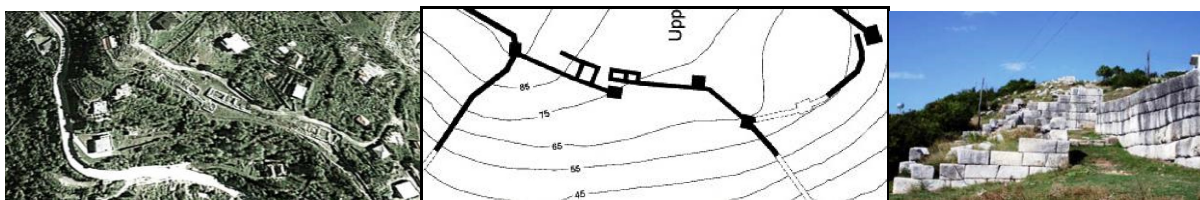
očuvanom dijelu građen od masivnih trapezoidnih blokova izdužene forme i naglašeno bunjaste prednje plohe (T. X. e).

Zapadni potez gradskih fortifikacija istražen je u dužini od oko 150 m, nakon čega se lomi pravim kutom i spaja s južnim. Na njemu su iskopana vrata ojačana četvrtastim kulama postavljenim uz unutarnje lice bedema, a na mjestu spoja s južni potezom nalazi se monumentalna pravokutna kula koja dijelom izlazi izvan bedema s obje strane. Ovaj potez je očuvan u svega nekoliko redova građenih tehnikom *opus quadratum* kao i dio južnog bedema neposredno uz vrata (T. X. f). Finoća obrade prednje plohe i preciznost spojeva ukazuju na kasnije podrijetlo (2. st. pr. Kr.). Da li je ovaj potez nastao na mjestu ranijeg ili ga je negirao pomicanjem unutar nekad utvrđene površine, zasad nema čvrstih pokazatelja osim pretpostavljenog pružanja južnog bedema s kulom u smjeru zapada, što se vidi na crtežu nastalom nakon istraživanja iz 2004. god. (vidi sl. 23).⁸⁴²

Površina donjega grada je u bizantsko doba (6. st.) reducirana podizanjem bedema (dijatihizme) na samom dnu brežuljka pri čemu je nastala gotovo pravokutna forma dimnezija 60 x 260 m. Bedem je s unutarnje strane ojačan četvrtastim kontraforima postavljenim u nepravilnim razmacima. Građen je tako da su pri dnu postavljeni sekundarno upotrijebljeni monumentalni blokovi, a nad njima mali, nepravilni klesanci obilato zaliveni žbukom unutar kojih su bez reda ubačeni veliki blokovi ostavljajući dojam gradnje na brzinu. Kontrafori su građeni uglavnom od velikih blokova, vjerojatno dijelova starijih fortifikacija (T. X. g). Registrirane su i dvije značajne intervencije u donjem gradu. Jedna je prenamjena termi (izvan bedema u blizini glavnih vrata) u ranokršćansku baziliku (početkom 5. st.) i gradnja katedrale s baptisterijem (6. st.) unutar utvrđenog prostora donjeg grada što govori o transformacijama uobičajenim za kasnu antiku i kontinuitetu života na spomenutim dijelovima.

Dijatihizma između donjeg i gornjeg grada duga oko 235 m, na oba kraja ojačana kulama, povezuje bočne dijelove vanjskog prstena i omogućuje pristup u oba gradska dijela kroz glavna i pomoćna vrata (sl. 25-27). Pruža se u smjeru juga u blago slomljenoj liniji i prekida otprilike na polovici oblikujući ulaz („Porte Interieure“). Nastavlja se nešto dužim dijelom sastavljenim od dva segmenta između kojih su pomoćna vrata. Prvi (duži) dio završava četvrtastom kulom i pruža se u gotovo istoj liniji kao sjeverni. Kraći dio se lomi u smjeru jugozapada i na mjestu spoja s vanjskim perimetrom također je ojačan kulom.

⁸⁴² <http://archaeologie.uni-graz.at/de/forschen/projekte/abgeschlossene-projekte/lissos-albanien/>

Sl. 25-27. Dijatihizma

Dijatihizma je struktura građena potpuno drugačijom tehnikom, sastavljena od dva dijela: glavnog bedema širokog 1,70 m i paralelnog zida širine 0,80 m postavljenog s njegove unutarnje strane (okrenute prema gornjem gradu) oblikujući sklop maksimalne širine od 6 m. Oba dijela su povezana poprečnim (okomitim) dugim zidovima postavljenima u nepravilnim razmacima (emplekton).⁸⁴³ Vanjsko lice glavnog bedema (sjeverni dio) oblikovano je od blokova koji teže četvrtastoj formi, približne veličine 1,10 x 0,64 x 0,47 m i 1,38 x 0,55 x 0,57 m, prednje plohe gotovo potpuno ravne na kojoj se ističu urezi dljetom usmjereni u raznim pravcima. Blokovi su međusobno savršeno spojeni i naglašena je tendencija horizontalnog uslojavanja. Južni zid dijatihizme nešto je uži i pokazuje sličnost s poligonalnom tehnikom starijeg razdoblja u kojem se gradilo blokovima različitih veličina i oblika (tehnika *opus siliceum*, treća manira), ravnijih ploha izbrazdanim dljetom. Paralelni (unutarnji) zid dijatihizme u cijeloj dužini je građena od četvrtastih blokova raznih veličina.

Bedem i vrata gornjeg grada ojačani su s 18 kula, od kojih je šest iz četvrte faze. Kule su postavljene u intervalima 40-50 m, uglavnom na mjestima gdje zid mijenja smjer. Integrirane su u sklop bedema na način da su nasjele na njega ili su prislonjene uz vanjsko lice i strše u odnosu na zid u rasponu od 5,5 do 8 m. U pravilu su četverokutne (ponekad nepravilne), osim jedne na južnom bedemu koja je polukružna. Prema očuvanim dijelovima može se reći da su uglavnom istovremene s dijelom trakta uz njih. Široke su (izvana) između 6 i 10,5 m, a iznutra su popunjene blokovima raznih veličina do razine parapeta. Pristup do vrha bio je omogućen stepenicama prislonjenim uz njih (očuvane na „Petit Porte“, „Porte de Gaviarius“ i „Porte de la Source“). Građene su uglavnom trapezoidnim blokovima glatko oblikovanih vanjskih lica s unutarnjom anatrozom, oštih i preciznih kutova (rubna anatroza široka 0,08 m), čime se postiže efekt gotovo savršene vertikalnosti. Na nekima je cijela zidna površina gotovo ravno isklesana.⁸⁴⁴ Primjetna je tendencija horizontalnog uslojavanja. Polukružna kula smještena je na južnom traktu na mjestu gdje bedem naglo skreće pod kutom

⁸⁴³ F. Prendi - C. Zheku 1972, 256. Na planu iz 2004. god. ucrtna su samo glavna vrata, a na mjestu pomoćnih vrata kvadratna kula. Promjena u odnosu na plan iz 1972. god. je i u unutarnjoj strukturi dijatihizme, gdje poprečni zidovi prolaze kroz cijelu ispunu povezujući oba lica.

⁸⁴⁴ C. Praschniker - A. Schober 1919, 16.

od 110 stupnjeva i na taj način osigurava „mrtvi kut“. Promjer joj je 7,80 m, građena je od dugih pravilnih blokova ujednačene visine i blago bunjasto oblikovane prednje plohe.⁸⁴⁵

U donjem gradu otkrivene su četiri četvrtaste kule na plaštu i one uz dvojna vrata. Dvostruke kule uz južna vrata u cijelosti odstupaju od ostalih. Razlikuju se u koncepciji, tehnici i nisu bile ispunjene kao ostale. Dvije od njih (vanjske) su tijekom vremena pregrađivane, tako da su unutar njih izgrađene nove u 8. st. Ugradnja novih kula velikim je dijelom negirala starije i ne može se sa sigurnošću tvrditi da su bile identične unutarnjim koje su relativno dobro očuvane. Oblikovane su tehnikom *opus quadratum*. Blokovi su ujednačene visine i postignuto je gotovo dosljedno horizontalno uslojavanje. Lica blokova su plitko ispupčena, prisutna je unutarnja i vanjska rubna (kutna) anatiroza. Ove četiri kule su specifične i po tome što su građene od dva reda blokova bez ispune (T. X. h), što je registrirano još u Yermi (ΑΝΤΙΓΟΝΕΩΝ, *Antigoneia*) i u Butrintu.⁸⁴⁶ Uvođenje katapulte u obranu iniciralo je gradnju kula s prostorijom u razini terena, a najraniji potvrđeni primjer je u *Aegostheni* (Attica) datiran u kasno 4. ili početak 3. st. pr. Kr. da bi nakon toga postao uobičajen omogućujući instaliranje ratne naprave u razinu s tlom.⁸⁴⁷

Samo na gornjem gradu nalazilo se deset vrata (osam vanjskih i dvojna unutarnja) u rasponu širina od 1,6-4,5 m, koja su omogućavala komunikaciju s okruženjem i unutar gradskih područja. U donjem gradu zasad su registrirana samo dvojna monumentalna vrata na pravokutnom utvrđenom dijelu u podnožju brežuljka od kojih su ona na zapadnom bedemu omogućavala komunikaciju s lukom. Druga, glavna vrata nalazila su se na južnom kraku bedema, a logično je pretpostaviti postojanje i nasuprotnih (sjevernih).

Ona na gornjem gradu pokazuju veliku sličnost kako u planimetriji tako i konstrukciji. Troja od njih mogu se smatrati glavnima s obzirom na njihovu veličinu i vezu s važnijim komunikacijama (putovima) koji vode na sjever, jug i u pravcu mora: južna ili „Porte Gaviarius“, sjeverna ili „Grande Porte“ i jugoistočna (na sredini prvog, polukružnog dijela južnog bedema). „Porte Gaviarius“ nalaze se na kutu gdje se spajaju južni i istočni trakt odakle su vodile komunikacije prema *Akrolisossu* i naseljima u okolici.⁸⁴⁸ Široka su 3,30 m, dok je ulazni pristup dug 4,80 m. S desne strane ulaza nalazi se monumentalna kula (11,20 x 9,60 m) koja strši izvan plašta 5,50 m, građena od pravilnih bunjasto oblikovanih blokova naglašene unutarnje i rubne anatiroze. Pravilnost slaganja i uslojenost svojstvene su ranijoj

⁸⁴⁵ C. Praschniker - A. Schober 1919, 18 i 19.

⁸⁴⁶ N. G. L. Hammond 1967, 585 ovakav tip kula vezuje uz vrijeme Pira (297.-272. god. pr. Kr.).

⁸⁴⁷ F. E. Winter 1971, 153 i d.

⁸⁴⁸ F. Prendi - C. Zheku 1972, 257 vrata su nazvana prema natpisu (*CIL* III, 1704) uzidanom s unutarnje strane vrata.

varijanti tehnike *opus quadratum*.⁸⁴⁹ Prema natpisu (*KN 17*) obnovljena (izgrađena?) su sredinom 1. st. pr. Kr. Na pragu ulaza vide se šupljine kojima su bila fiksirana vrata i tragovi spurila koji govore o njihovoj važnosti. Na desnoj (bočnoj) strani vrata vide se popravci nastali vjerojatno u kasnoantičkom razdoblju sudeći po tehnici gradnje malim blokovima obilato povezanim žbukom, što implicira njihovu uporabu do samog srednjeg vijeka. Nakon prestanka funkcije zazidana su visokim zidom građenim od velikih kamenih blokova (sekundarno primijenjenih).⁸⁵⁰ Jugoistočna vrata imaju širinu ulaza 4,05 m, dubinu prolaza 4,10 m. Nešto su drugačija od ostalih, pristupa im se pod kutom, a na početku se nalazi prag nakon kojeg slijedi kratki prolaz. Bočno se kao i kod većine vrata nalazi nepravilna četverokutna kula (građena trapezoidnim blokovima manjih dimenzija, lica plitko ispupčenih i izbrazdanih linijama). Lice bedema uz vrata i koridor (prolaz) građeno je kao dio bedema iz prvoga (antičkog) razdoblja s razlikom što su blokovi manjih dimenzija i implicira zaključak da je riječ o naknadnoj rekonstrukciji, u svakom slučaju ranijoj od 1. st. pr. Kr. (druga faza). U prilog ranijoj gradnji ide i koso postavljanje koridora zaštićenog s obje strane. Sjeverna ili „Grande Porte“ od kojih je polazila komunikacija prema planinskoj regiji su najveća i najbolje utvrđena vrata flankirana velikim kulama nepravilnog četvrtastog oblika postavljenim s unutarnje strane bedema, dimenzija otprilike 9,40 x 9,70 i 9,50 x 7,80 m. Širina ulaza iznosi 4,20 m, a dužina prolaza omeđenog kulama 9,40 m. Na stepenicama se vide dobro očuvani utori za postavljanje vratnica. Kule su oblikovane uglavnom trapezoidnim blokovima manjih dimenzija, čije je lice manje ispupčeno i izbrazdano linijama. Blokovi su savršeno priljubljeni, a primjećuje se i njihovo horizontalno uslojavanje.

Osim glavnih vrata na gornjem gradu postoje ne manje značajna „Petite Porte“ i „Porte dela Source“. „Petite Porte“ se nalaze ispod „Porte Gaviarius“, a „Porte dela Source“ u blizini „Grande Porte“ i vjerojatno su služila gradskom stanovništvu za opskrbu pitkom vodom.⁸⁵¹ „Petite Porte“ su najmanja vrata na vanjskom prstenu bedema, zaštićena četvrtastom kulom na desnoj strani ulaza. Imala su samo jedno krilo za zatvaranje s obzirom na širinu od svega 1,57 m, dok im prolaz bio dug 3,20 m. Kula i zid uz vrata oblikovani su od četvrtastih blago bunjastih blokova naglašeno različitih veličina, uskih i širokih koji se na mjestima spajaju „na zub“. Bočni i horizontalni pojevi su precizni (unutarnja anatroza), na kuli je primijenjeno *pseudo-isodomica* slaganje blokova, a na dijelu zida *saxum quadratum*. „Porte dela Source“ su jedna od bolje očuvanih vrata, ojačana četvrtastom kulom s desne strane ulaza. Širina na kraju prolaza iznosi 2,80 m, a dužina prolaza 3,80 m. Na ulazu su dvije

⁸⁴⁹ Ista tehnika primijenjena je na južnim vratima donjeg grada.

⁸⁵⁰ F. Prendi - C. Zheku 1972, 257.

⁸⁵¹ F. Prendi - C. Zheku 1972, 259.

ploče s mehanizmom za vratnice i ostatci popločenja ulaza. Zid je oblikovan od blokova ujednačenijih veličina blago ispupčene i grubo oblikovane površine.

„Porte Ineriuere“ se nalaze otprilike na sredini dijatihizme, a pomoćna vrata od njih udaljena su 75 m.⁸⁵² „Porte Interiuere“ su posebno oblikovan tip obrambenog ulaza u odnosu na ostale zbog prolaza u izlomljenoj liniji. S lijeve strane ulaza nalazi se četverokutna kula (građena od uslojenih blokova ujednačene visine poput zapadnog bedema) nakon koje je uski prolaz i pravokutna struktura koja se može smatrati drugom kulom nakon koje se kretanje nastavlja udesno pod pravim kutom. Prag je na sredini prolaza oblikovan poput onog na „Grande Porte“. Unutar bočnih blokova ostale su očuvane brončane šarke zalivene olovom i rupe za zatvaranje. Konstrukcija sustava za zatvaranje upućuje na petu fazu fortificiranja (1. st. pr. Kr.).⁸⁵³

Dijelom su očuvana još jedna vrata na sjeveroistočnom segmentu vanjskog prstena nekih 30-ak m udaljena od „Grande Porte“. Od njih je ostao samo jedan zid prolaza koji pokazuje osobine svojstvene unutarjem licu bedema što ih svrstava u četvrtu fazu gradnje (refortifikacija).

Na akropoli je izgrađena venecijanska i kasnije osmanska utvrda kojom se značajno promijenio antički izgled kompleksa. Moguće je vidjeti ostatke dvaju vrata od kojih su jedna bila na sjevernoj (s isturenom kulom na desnoj strani i dugim prolazom), a druga na istočnoj strani (vide se ostatci kule na desnoj strani).

U donjem gradu zasada su locirana dvojica reprezentativna vrata. Jedna od njih nalaze se na zapadnom bedemu („West Gate“) i omogućuju komunikaciju s lukom. Široka su kao jugoistočna i ojačana četvrtastim kulama postavljenim uz unutarnje lice bedema i oblikuju prolaz (propugnakul) dug oko 5 m. Sklop kula i bedema uz njih, očuvan u visini od dva reda, građen je tehnikom *opus quadratum*. Najreprezentativnija su južna vrata („Southwest gate“?), izniman primjer helenističkog ulaza s dvostrukim kulama (iznutra šupljima) s obje strane prolaza.⁸⁵⁴ Prolaz unutar kojeg je propugnakul širok je oko 4 m, a dug 10 m. Propugnakul oblikuju četiri pilona na kojima se vide utori za fiksiranje vratnica (T. X. i). Oblikovani su tehnikom *opus quadratum* savršene izodomije. Plohe su ravne, s efektom zrnate površine nastale obradom metalnim alatom.

Lješ je nastao kao željeznodobno gradinsko naselje o čemu svjedoče ostatci fortifikacija na akropoli. Zahvaljujući položaju na važnim prometnim pravcima (kopnenim i

⁸⁵²<http://archaeologie.uni-graz.at/de/forschen/projekte/abgeschlossene-projekte/lissos-albanien/>. U istraživanjima navedenog Sveučilišta nisu ucrtna manja vrata; umjesto njih prikazana je četvrtasta kula prislonjena uz unutarnje lice na mjestu blagog skretanja bedema.

⁸⁵³ F. Prendi - C. Zheku 1972, 263.

⁸⁵⁴ <http://archaeologie.uni-graz.at/de/forschen/projekte/abgeschlossene-projekte/lissos-albanien/>

morsko-riječnim) postaje jedan od važnijih helenističkih gradova Ilirika, što je za posljedicu imalo gradnju monumentalnih bedema i prostorni raspored unutar utvrđenog prostora. Bio je istaknut centar ilirskog kraljevstva, osobito za vrijeme posljednjeg ilirskog kralja Gencija. U građanskom ratu između Pompeja i Cezara građani Lješa bili su na strani Cezara što se reflektiralo na njihov status i obnovu gradskih bedema. U vrijeme kasne antike postaje biskupsko središte i doživljava transformaciju koja se odrazila na uvođenje kršćanskih objekata (bazilika, katedrala i baptisterij) i redukciju gradske površine koja se svela na barem dvije manje utvrđene cjeline. Prostor donjega grada reduciran je podizanjem dijatihizme u 6. st. i sveden na utvrđenu pravokutu formu, a da je i akropola bila u funkciji potvrđuje kasnoantička gradnja.

Povijesne okolnosti utjecale su na gradnju i adaptacije gradskih fortifikacija. Može se diferencirati šest faza od nastanka naselja do kraja antike. Najstarija faza potvrđena je ostacima bedema iz željeznog doba (6. st. pr. Kr.) građenog u tehnici *opus siliceum* (prva manira). Druga faza može se datirati u rano helenističko razdoblje (4. st. pr. Kr.) iz kojeg datiraju monumentalni bedemi koji su okruživali cijelu gradsku površinu. Tijekom vremena na fortifikacijama se mogu uočiti četiri značajne intervencije potvrđene nalazima. Prva od njih (treća faza) nastala je u vrijeme I. makedonskog rata, a druga (četvrta faza) u 2. st. pr. Kr. Peta faza odnosi se na popravke i dopune u 1. st. pr. Kr., a šesta je predstavljena potezom bizantskog bedema iz 6. st.

Fortificiranje cijele gradske površine (druga faza) prema dosadašnjim nalazima realizirano je krajem 4. st. pr. Kr., što isključuje hipotezu o osnivanju grada od strane Dionizija Sirakuškog. Analizirajući tehnike gradnje fortifikacija i kompoziciju ilirsko-epirskih gradova nedaleko Lješa može se konstatirati da je riječ o ilirskim naseljima nastalim u istom razdoblju. Datiranje prve faze u predloženo vrijeme moguće je odrediti i s obzirom na koncepciju pružanja bedema i tehniku gradnje. Bedem se u gornjem gradu dijelom pruža u izlomljenoj (cik-cak) liniji u svrhu poboljšane obrambene funkcije, konceptu zastupljenom u Epiru i Iliriku od 7. st. nadalje (u *Phoenice* je primijenjen u ranom 4. st. pr. Kr.),⁸⁵⁵ da bi krajem 3. st. pr. Kr. razvojem ratne tehnologije taj model zamijenile višekatne kule.⁸⁵⁶ Kod Lješa je zastupljena kombinacija izmicanja bedema i dodanih kula koja se u Epiru javila u drugoj polovini 4. st. pr. Kr.⁸⁵⁷ Gradnja od dva lica s ispunom (emplekton) u dvije varijante, s poprečnim blokovima-dijatonima i ugrađenim zidovima koji oblikuju „džepove“, također pruža mogućnost preciznijeg datiranja. L. Karlsson umetanje dijatona stavlja u rano 4. st. pr.

⁸⁵⁵ N. Ceka 1988, 219 - 220.

⁸⁵⁶ R. Martin 1947, 136 i d.; F. E Winter 1971a, 424.

⁸⁵⁷ N. Ceka 1988, 219. i d.; S. I. Dakaris 1993, 34 i d.

Kr. kao jednostavniju varijantu koja je vremenom evoluirala u sustav ugradnje poprečnih zidova u pravilnim intervalima u svrhu sprječavanja većeg urušavanja kod proboja bedema.⁸⁵⁸ Paramenti bedema iz prve faze građeni su monumentalnim blokovima raznih oblika (četvrtasti i poligonalni) bez tendencije uslojavanja u tehnici *opus siliceum*.⁸⁵⁹

Treća faza gradnje mogla bi se odnositi na obnovu dijatihizme i dijelova bedema datiranih keramičkim fragmentima pronađenim u ispuni, u drugu polovicu 3. st. pr. Kr. (gradnja poligonalnim blokovima s tendencijom uslojavanja, prednje plohe oblikovane martelom) te se povezati s djelovanjem Filipa V. Makedonskog.

U četvrtoj fazi (2. st. pr. Kr.) primjećuje se sklonost pravilnosti u gradnji primjenom tehnike *opus quadratum*. Blokovi su ujednačene veličine, lica su im gotovo ravna, a površina oblikovana metalnim alatom. Ova tehnika primijenjena je na zapadnom bedemu, južnim i zapadnim vratima donjega grada i glavnom zidu dijatihizme.

Kako su paramenti većeg dijela bedema izvedeni od trapezoidnih i četvrtastih blokova u tehnici *opus siliceum*, s manjim razlikama u obradi i slaganju, može se govoriti o relativno manjem vremenskom rasponu unutar kojeg su podignuti pojedini segmenti. Refortifikacija cijeloga bedema (potvrđena natpisom), kojom prilikom je obnovljen velik dio unutarnjeg paramenta i šest kula nakon devastacije uvjetovane ratnim operacijama (zabilježene na svim istraživanim lokacijama unutar i izvan bedema), izvršena je u 1. st. pr. Kr. (za vrijeme Cezara)⁸⁶⁰ i predstavlja petu fazu transformacije gradskih fortifikacija. Međutim, nije isključeno da je dio bedema i nešto ranijeg podrijetla. Osim gradnje trapezoidnim blokovima, koji teže pravilnoj četvrtastoj formi u *pseudo-isodomica* izvedbi, u ovoj fazi se primjećuje redukcija širine bedema od 3,30 na 2,00 m.

Šesta, ranobizantska faza predstavljena je dijatihizmom izgrađenom poviše spomenika Skenderbegu. U gradnji se koristila tehnika *opus incertum*, gradilo se manjim blokovima nepravilnog oblika uz obilato korištenje morta i monumentalnih blokova u sekundarnoj uporabi.

Dijatihizma između donjeg i gornjeg grada je vjerojatno nastala istovremeno s vanjskim prstenom prve faze što se može vidjeti na njenom južnom dijelu oblikovanom poligonalnim blokovima raznih veličina. Vjerojatno je bila građena od dva zida (široka 0,80 m) s ispunom, dodatno povezana poprečnim zidom oblikovanim od blokova raznih veličina.

⁸⁵⁸ L. Karlsson 1992, 61-62, 68-74, 83, 107-111.

⁸⁵⁹ N. G. L. Hammond 1967, 584, 668. Poligonalne blokove srednje veličine (zastupljene većim dijelom u Lješu), Hammond vezuje za 280.-230. god. pr. Kr., a oblikovanje rubne anatiroze po njemu je na istom prostoru bilo uobičajeno od 280.-270. god. pr. Kr.

⁸⁶⁰ F. Prendi - C. Zheku 1972, 266. Tom prilikom je izvršena rekonstrukcija jedne kule i vrata „Porte Gaviarius“ kako govori natpis ugrađen kraj spomenutih vrata.

Prema načinu gradnje pojedinih segmenata može se reći da je bila obnovljena barem dva puta. Prva obnova (datirana u njoj otkrivenim keramičkim fragmentima) dogodila se u drugoj polovici 3. st. pr. Kr. (treća faza). Drugoj obnovi (četvrta faza) moglo bi se pripisati podizanje paralelnog, „glavnog“ zida širokog 1,70 m, postavljenog u smjeru zapada (prema donjem gradu), uz postojeći oštećen u ratnim operacijama. Novi zid je građen od blokova četvrtaste forme, prednje površine fino oblikovane metalnim alatima, u gotovo *isodomica* izvedbi, u istom stilu kao glavna (južna) vrata i zapadni bedem u Donjem gradu. Druga obnova mogla se dogoditi u 2. st. pr. Kr. sudeći po tehnici gradnje identičnoj onoj na najstarijoj strukturi u iskopu A datiranoj u to vrijeme. Oblikovanje praga postavljenog na sredinu koridora poput onog na „Grande Porte“ i očuvane brončane šarke zalivene olovom i rupe za zatvaranje upućuju na petu fazu fortificiranja (1. st. pr. Kr.), što bi mogli nazvati trećom obnovom izvršenom u Cezarovom vremenu.⁸⁶¹

Akrolissos

Akrolissos se nalazi na uzvišenju Mali Shelbuëmit (410 m). Izdužen i nepravilan oblik u smjeru sjever-jug (330 m najveća dužina i 80 m širina) rezultat je prirodne konfiguracije terena. Dijelovi pretpovijesnih fortifikacija očuvani su na jugoistoku u dužini od oko 100 m i na sjeveroistoku u vidu kratkog segmenta s isturenom kvadratnom kulom. Ukupna širina bedema iznosi 3,20 m, a maksimalna očuvana visina 1,50 m. Građen je tehnikom *opus siliceum* (druga manira) od dva lica oblikovana od neobrađenih kamenih blokova velikih i prosječnih dimenzija položenih jedan na drugi (razmak između blokova popunjen je manjim kamenjem) i ispune (masa manjeg i većeg kamenja ubačenog između dva lica).⁸⁶² Trasa fortifikacija iz prapovijesnog i antičkog razdoblja moguće se ne poklapa u cijelosti, na što ukazuju ostatci očuvanih antičkih bedema na jugoistočnom dijelu platoa, dugi oko 25 m, na kojima je otkriven ulaz što bi upućivalo na redukciju površine utvrde tijekom antičkog razdoblja.⁸⁶³ Prema kompoziciji vrata s bočnim kulama (istočna 5 x 5 m i zapadna 8 x 8 m) između kojih je prolaz širok 3 m da se zaključiti da je pristup bio iz smjera juga.⁸⁶⁴ Drugi segment antičkog bedema gotovo iste dužine otkriven je na sjeverozapadnom vrhu na kojem se vide ostatci ulaza sa sjevera.⁸⁶⁵ Antički bedem (širok oko 3m) građen je tehnikom *opus*

⁸⁶¹ F. Prendi - C. Zheku 1972, 263.

⁸⁶² F. Prendi i C. Zheku 1972, 245. Ista tehnika gradnje primijenjena je na prstenu bedema u Lješju kojim je bila dodatno utvrđena akropola na Gornjem gradu što upućuje na njihovu istovremenost.

⁸⁶³ Druga opcija kojom bi se opravdao spomenuti antički zid išla bi u prilog dijatihizmi kojom bi se dodatno ojačao južni istak.

⁸⁶⁴ C. Praschniker - A. Schober 1919, 24; F. Prendi i C. Zheku 1972, 242 na svom planu prikazuju samo istočnu kulu.

⁸⁶⁵ F. Prendi i C. Zheku 1972, 242.

siliceum (četvrta manira) od dva lica i ispune od kamenja različitih veličina. Paramenti su izvedeni od horizontalno uslojenog izduženog kamenja ujednačene veličine. Prednja ploha bloka je bunjasto oblikovana, a prisutna je i unutarnja anatiroza kojom se postigao efekt gotovo savršenog međusobnog prijanjanja.

Narona, Epidaur i Budva su primjeri naselja koja su prelaskom u urbanu fazu također integrirala jedan ili više naseobinskih dijelova. Da li je riječ o gradovima utvrđenima u jedinstveni sklop bez dijatihizmi, teško je tvrditi, osobito u slučajevima Budve i Epidaura, čija je istraženost iznimno skromna tako da je bilo kakva tvrdnja upitna. U slučaju Narone situacija je nešto povoljnija. Istraživanja su pokazala sukcesivnost utvrđivanja i moguće postojanje bedema na dnu gornjeg grada. Ostaje otvoreno pitanje postojanja bedema koji je dijelio gornji i donji grad, i je li bio razgrađen ili ostavljen u funkciji dijatihizme.

Narona (*Narona*)

Antički grad Narona, danas naselje Vid, udaljeno od Metkovića 4 km u smjeru zapada, bio je važna rimska kolonija u dolini rijeke Neretve (rimski *Naro*, grčki *Naron*) na njenoj zapadnoj obali. Povoljan trgovački i strateški položaj razlog je dugotrajne naseljenosti prostora već od prapovijesti, o čemu svjedoče i brojne kamene gomile u bližoj okolini.

Narona zasigurno nosi ime po rijeci Naron. Prema S. Čači, od epihorskog hidronima **Narōn* nastaje grčko ime grada, koje se najkasnije od kraja 2. st. pr. Kr. u latinskom obliku ustaljuje kao *Narōna*. Najstariji spomen naselja (emporija) na rijeci nalazio se u izgubljenom djelu Teopompa (4. st. pr. Kr.), koji je koristio starija djela, iz čega proizlazi da je ime rijeke Grcima poznato iz dublje prošlosti. U Pseudo Skilakovu Periplu rijeka Naron se spominje dva puta (23 i 24). Skilak je precizno opisao lokaciju ušća nakon obilaska Pelješca i nekoliko otoka. Pisao je o rijeci i jezeru iz kojega ona istječe, te otoku na njemu koji je pogodan za poljoprivredu. Rijeku Naron spominju Nikandar Kolofonjanin (*Theriaca*, 607-609), koji je vjerojatno koristio stariji izvor, a od kasnijih pisaca Strabon (*Geographica*, VII, 5, 5 i 9), Apijan (*Illyrika*, 11) i Ptolemej (*Geographia*, II, 16, 3 i 7).

U obliku *Narona* grad se prvi put spominje u Ciceronovim pismima 45.-44. g. pr. Kr. (*Ad familiares*, V, 9 i 10; XIII, 77), a to se ime zadržalo do kraja antike (Mela, *De Chorographia* II, 3, 55-57; Antoninov itininerar 338, 4; Tabula Peutingeriana; Ravenjanin IV, 16; V, 14). Nije ostala očuvana ni jedna potvrda imena u starijim grčkim izvorima; tako je i Ptolemejevo *Narîna* (II, 16, 7) vjerojatno odjek latinskog oblika imena. Ktetik *Naronitanus*

javlja se tek na kraju antike: *episcopus ecclesiae Naronitanae* (Akti solinskih crkvenih sabora, 530. i 533.).⁸⁶⁶

O podrijetlu imena grada pisao je A. Mayer, koji upozorava da hidronim *Naron* nije u vezi s ilir. **nāras* 'rijeka' (prema IE. **snā-* 'teći'),⁸⁶⁷ već, kako su ranije predlagali Tomaschek i Jokl, u vezi s ilir. *ner-/nar-* 'ersinken, tauchen' [' tonuti, zamočiti, roniti'] (prema IE. **ner-/nar-*), u prilog čemu ide i kratko *a* u *Naron* (od čega hrv. *Norin*),⁸⁶⁸ odakle nastaje i hrvatski „noriti“ (roniti), kao u *po-nor-nica*.

Prvo arheološko istraživanje Narone vodio je C. Patsch početkom 20. st., rezultat kojega je knjiga o Naroni objavljena u Beču 1907. god. Dugogodišnji zastoj nakon Patscha prekinut je poslije Drugoga svjetskoga rata povremenim istraživanjima Arheološkoga muzeja u Splitu. Posebno su značajna zaštitna arheološka istraživanja koja je na području foruma vodio I. Marović.⁸⁶⁹ Kasnih 60-ih i ranih 70-ih godina prošlog stoljeća sustavna iskopavanja vodio je N. Cambi, koji u cijelosti otkrio sjeveroistočni trakt bedema gornjega grada, portret cara Vespazijana te započeo istraživanje starokršćanske bazilike sv. Vida.⁸⁷⁰ Godine 1985. došlo je do zaštitnih arheoloških istraživanja pod vodstvom F. Buškariola, koji je identificirao dvije supraponirane starokršćanske bazilike.⁸⁷¹ Najveće otkriće, hram u kojem se štovao carski kult, carski kipovi i natpisi iz istraživanja izvršenih 1995.-1996., zasluga su E. Marina.⁸⁷² Iako još nije istražena unutarnja gradska arhitektonska struktura, dosad istraženi bedemi prema Marinu impliciraju postojanje starijeg naselja na brežuljku, tj. na terasama - Gornjega grada - i mlađeg naselja u podnožju - Donjega grada.⁸⁷³

Prije rimske vlasti na mjestu Narone nalazio se emporij u kojemu je boravio određeni broj Grka ili greciziranog stanovništva. Do danas nije razjašnjen karakter emporija, ali arheološki ostatci sigurno potvrđuju njegovo postojanje od sredine 2. st. pr. Kr.⁸⁷⁴ Povoljan smještaj blizu ušća rijeke učinio je Naronu stalnim svratištem trgovačkih brodova. Preko nje se odvijao trgovački promet ne samo s obližnjim plemenima, već sa skupinama i pojedincima koji su dolazili s mora, iz sjevernih panonskih i srednjoeuropskih ravnica, te sa srednjojadranskih i drugih otoka. Kontakte potvrđuju brojni nalazi, od Ošanića i Lisičića, do

⁸⁶⁶ S etimološkog stajališta, većinom se uzima da dočetak koji se u grčkim vrelima prenosi kao $-\omega\nu$ i $\omega\nu\alpha$, a u latinskima kao $-\bar{o}na$, u domaćem jeziku potječe od indoeuropskog sufiksa $-\bar{o}n-$. Iz neobjavljenog članka S. Čače o ojkonomima s dočekom $-\bar{o}na$ koji mi je ljubazno ustupio.

⁸⁶⁷ A. Mayer 1959, 82.

⁸⁶⁸ A. Mayer 1959, 83.

⁸⁶⁹ I. Marović 1999, 39 i d.

⁸⁷⁰ N. Cambi 1972, 67 i d; 1973, 62 i d; 1976, 57 i d.; 1980, 127 i d; 1983, 675; 1984-85, 33 i d.; 1983, 675.

⁸⁷¹ F. Buškariol 1999, 134.

⁸⁷² E. Marin 1996, 1029 i d.

⁸⁷³ E. Marin 2003, 11 i d.

⁸⁷⁴ E. Marin 2003, 11.

Glasinca i Donje doline.⁸⁷⁵ Ostatci raznovrsnih novaca na položaju Orepak uz Norin upućuju na postojanje luke i operativnog prostora.⁸⁷⁶ Na mjestu emporija krajem 1. st. pr. Kr. izgrađen je rimski forum, što je potvrđeno arheološkim nalazima iz istraživanja provedenih 1997.-1999. god.⁸⁷⁷ O važnosti i dugom trajanju emporija svjedoče brojni nalazi novca Apolonije i Dirahija, novca s afričke i galske obale,⁸⁷⁸ te skupni nalaz bizantskih zlatnika.⁸⁷⁹ Poznato je da je Naronu bila baza rimskim vojskovođama tijekom sukoba s Delmatima,⁸⁸⁰ a krajem republikanskog doba postala je sjedište juridičkog konventa.⁸⁸¹ Status kolonije dobila je vjerojatno za vrijeme Augusta, mada postoje mišljenja o osnivanju kolonije u Cezarovo doba, prije 27. god. pr. Kr.⁸⁸² Podizanje na rang kolonije pratila je dedukcija italskih doseljenika. Na upravu joj je dodijeljen prostrani ager od kojega je jedan dio mogao biti obuhvaćen centurijacijom čiji su tragovi danas većim dijelom skriveni pod 2 m debelim nanosima tla.⁸⁸³ J. Vučić ukazuje na jedan „slabašan“ putokaz koji bi mogao pomoći u rasvjetljavanju problematike smjera i veličine centurijacije, a vezan je uz jugozapadni (zapadni) bedem Narone i bedeme utvrde u Mogorjelu koji imaju azimut otprilike 214°, gotovo identičan azimutu tragova centurijacije stonskog i janjinskog polja. Iznosi zanimljivu pretpostavku o tome da je bedem donjeg dijela Narone (kao i Mogorjela) moguće slijedio jedan od pravaca centurijacije agera, analogno primjeru Salone.⁸⁸⁴

Uspon u vrijeme ranog Carstva zasnivao se ponajprije na važnosti trgovačke riječne luke i blizini trase magistralne ceste Akvileja - Solun. Grad se proširuje na ravničarski dio

⁸⁷⁵ M. Zaninović 2003, 282.

⁸⁷⁶ N. Cambi 1999, 43 i d.

⁸⁷⁷ E. Marin 2003, 11.

⁸⁷⁸ C. Patsch 1904, 68; F. Buškariol 1999, 151, od nađenih novaca smatra vrijednim srebrenjak Dirahija, a spominje i brojne primjerke od ranocarskih sestercija do kasnoantičkih srebrenih falsifikata.

⁸⁷⁹ F. Bulić 1902, 197 i d.; I. Marović 2006, 235 i d. Iz Bulićeva popisa može se zaključiti da je najraniji novac iz ostave onaj Justina I., a najkasniji Tiberija II. Ispravak je napravio I. Marović, atribuirajući najraniji novac Justinijanu I. Pri pregledu podataka poznatih do danas evidentno je da su najstariji novci iz naronitanske ostave solidi Justinijana I. (ne tremissis Justina I.), a najmlađi je tremissis Maurcija Tiberija. Ostava ukazuje na činjenicu da je bogata i značajna osoba u društvenom životu Narone živjela u neposrednoj blizini foruma, kao i na veze s Konstantinopolom i s utvrđenom morskom obalom Bizanta, te s gradovima uz obalu.

⁸⁸⁰ M. Zaninović 1980a, 173 i d. Naronu je kao polaznu točku i pribježište koristila rimska vojska predvođena konzulom Gajom Marcijem Figulom 156. god. pr. Kr., prilikom pohoda na ratoborne Delmate. Vojne operacije vođene su na prostoru Neretve i 135. god. pr. Kr. kao kaznena ekspedicija protiv Ardijejaca i Plereja, pod vodstvom konzula Servija Fulvija Flaka. Naronu je bila polazna točka napada i na Delmate 46. god. pr. Kr.

⁸⁸¹ G. Alföldy 1999, 21 i d.; J. J. Wilkes 1969, 165 i d. Osnivanje triju sudbenih konvenata moglo se dogoditi u Cezarovo ili Augustovo doba. U svakom slučaju, sigurno su postojali za života Marka Varona koji je umro 27. god. pr. Kr. Usp. I. Bojanovski 1988, 46 i d.

⁸⁸² J. J. Wilkes 1998, 249, 260; 1969, 248.

⁸⁸³ O granicama i područjima centurijacije iznesena su različita mišljenja, vidi G. Alföldy, 1965, 138; J. J. Wilkes 1969, 251; M. Zaninović 1970, 498; 1980, 178 i d.; 1996, 348; 2001, 157 i d.; I. Bojanovski 1977, 98, bilj. 60; 1980a, 181; 1988, 92, 93, 116, 117; 1985, 66, 67; E. Marin 1980, 208-209; M. Suić 2003, 35-36, 166; Ž. Miletić 2003, 215-216.

⁸⁸⁴ J. Vučić 2012, 17.

podno brežuljka, pri čemu dolazi do negiranja dijela „sjeverne“ nekropole.⁸⁸⁵ Kasnoantička nalazišta i na njima pronađeni materijal daju okvirnu sliku gospodarskih kretanja 4.-7. st. Može se konstatirati da je 4. st. vrijeme prosperiteta, dok je kraj 4. i veći dio 5. st. u znaku izrazite nesigurnosti. Ponovno uspostavljena stabilnost i prosperitet nastupaju krajem 5. i u 6. st., s kraćim prekidom za vrijeme bizantsko-gotskog rata. Kršćanstvo se u konzervativnoj sredini Narone značajnije afirmiralo na prijelazu iz 4. u 5. st. O samom početku kršćanske zajednice još nema pouzdanih dokaza, ali je Narona u razdoblju kasne antike zasigurno postala biskupija i središte jedne velike dijeceze.⁸⁸⁶ Jedini spomen naronitanske biskupije je u aktima salonitanskih koncila iz 530. i 533. god. sačuvanima u više rukopisa jedne novovjekovne kompilacije poznate kao *Historia Salonitana Maior*.⁸⁸⁷ Brojne crkve, kvalitetna arhitektonska skulptura i crkveni namještaj svjedoče o značenju grada do izmaka antike. Kasnoantički ostatci kao što su prije spomenuti bizantski zlatnici,⁸⁸⁸ i brojni drugi nalazi, između kojih su zanimljivi tri šljema, vrškovi kopalja, ognjilo i ulomci oklopa,⁸⁸⁹ određuju propast antičke Narone krajem 6. ili početkom 7. st., no to ne znači da je život potpuno nestao.⁸⁹⁰

Narona je sačuvala predrimski urbanistički model grada sa središnjom jezgrom na padinama brežuljka visokog 58 m, a računajući samo duljinu vidljivih bedema do rijeke Norin zauzimala bi oko 10 ha. Međutim, prema nalazima i njihovom rasporedu vidljiva površina bila bi otprilike trećina pretpostavljene gradske površine.⁸⁹¹ U ranijoj fazi, prema N. Cambiju, gradski bedemi su obuhvaćali dio padine pri vrhu brijega,⁸⁹² dok se kasnije gradski areal širio do podnožja i dijela ravnice. Koliko je područje ravnice bilo u sklopu grada, teško je sa sigurnošću odrediti zbog močvarnog terena teškog za istraživanje.⁸⁹³ Na temelju površnog

⁸⁸⁵ Z. Buljević 1999, 249 i d.; J. Vučić 2012, 249.

⁸⁸⁶ N. Cambi 1999, 35.

⁸⁸⁷ F. Rački 1894, 15 i d.; F. Šišić 1914, 160 i d.; N. Klaić 1967, 81 i d.; M. Ivanišević 1994, 160-161. O problematici nastanka i karaktera djela nazvanog *Historia Salonitana Maior* detaljno N. Klaić 1967, 1 i d.; M. Matijević Sokol 2002, 11 i d.

⁸⁸⁸ Usp. bilj. 867.

⁸⁸⁹ F. Radić 1904, 41 i d.; Lj. Karaman 1930, 126. O šljemovima i njihovoj pripadnosti i tipologiji raspravljaju Z. Vinski (1984), 1985, 77 i d.; A. Uglešić 2003, 201 i d.

⁸⁹⁰ I. Marović 2006, 235 i d. Kako u posljednjih 80 godina nije bilo novih nalaza bizantskog novca koji bi upućivali na naselje na mjestu grada nakon Mauricija Tiberija, Marović iznosi pretpostavku o uništenju grada u posljednjim godinama njegove vladavine, stoga bi 602. mogla bi biti i *terminus post quem non* za uništenje ili napuštanje Narone.

⁸⁹¹ F. Buškariol 1989, 150; E. Marin *et alii* 1999, 131.

⁸⁹² Analiza tehnika gradnje cijelog prstena fortifikacija ukazuje na istovremeno podizanje, uz naknadne adaptacije, tako da se eventualno može govoriti o posebno (dodatno) utvrđenom najvišem dijelu grada što je bio slučaj s Gradinom u Ošanićima, Ulcinjom i Lješom.

⁸⁹³ Cambi 1980a, 128; 1999, 34 na temelju dotadašnjih istraživanja i aviofotogrametrijskih snimaka pretpostavlja veličinu područja grada od oko 25 ha, određuje sjevernu i južnu granicu grada, te pretpostavlja da na istoku nije bilo fortifikacija jer se naselje pružalo do desne obale Neretve, koja je u to vrijeme protjecala istočnije od današnjeg korita Norina.

promatranja, smještaj Narone upućuje na zaključak da se radi o gradini,⁸⁹⁴ no preciznija inspekcija ukazuje na naselje nastalo na istočnoj padini koje seže do vrha uzvišenja, što je uobičajeno za naselja u Grčkoj ili greciziranim krajevima, kao što su Argos, Damatrias i dr., a na istočnom Jadranu Isa (T. XI. a).⁸⁹⁵

Granice Narone, koja se lepezasto širi od vrha prema jugoistoku, bile su gradski bedemi i rijeka Naron (pril. 13-1). Na samom vrhu bila je ključna točka obrane. Na tom mjestu danas se nalazi crkva podignuta nešto prije Drugog svjetskog rata. Uza sjeverozapadni kut crkve otkriven je dio fortifikacijskog sustava značajan za kronologiju razvoja grada i sustava utvrđivanja. U razdoblju rimske penetracije i kasnije vlasti obnavljali su se trošni dijelovi zidova, gradili novi potezi, kule i vrata. Takvi su pothvati obično ostajali zabilježeni javnim natpisima, što se u slučaju Narone može odnositi na pojačavanje i popravku gradskih bedema i gradnju novih kula.

Imajući u vidu razlog osnivanja naselja, može se postaviti pitanje je li emporij nastao na vrhu brežuljka ili uz obalu rijeke. Grčki kolonisti i trgovci obično su naseljavali napuštena domorodačka naselja ili nenaseljeni prigradski dio uz obalu rijeke ili mora, zbog plovnih puteva povoljnih za trgovinu. Ukoliko je postojala opasnost od hostilnih susjeda, to je iziskivalo potrebu za podizanjem bedema od relativno velikih, pravilnih bunjastih blokova, u tehnici suhozida, što bi moglo odgovarati prvoj tehnici gradnje bedema u Naroni koja je dominantna na oba poteza gornjega grada. Istraživanje foruma dovelo je do otkrića ostataka dijela emporija na tome mjestu čime je potvrđena njegova uža lokacija.

Već su u svojim radovima N. Cambi⁸⁹⁶ i J. Marcadé⁸⁹⁷ naglasili helenistički utjecaj na području uz Neretvu. Cambi je iznio pretpostavku o postojanju emporija već u 4. ili 3. st. pr. Kr.⁸⁹⁸ Reljef plesačica Marcadé vremenski smješta u 2. st. pr. Kr., što bi po E. Marinu bilo suvremeno pronađenoj strukturi emporija od koje su očuvane srušena građevina (skladište) ispunjena amforama (upotrijebljena za supstrukciju foruma), zatim ulice uza zid neke helenističke građevine i kanalizacija koja nije bila u funkciji zbog promjena koje su uslijedile. Pronađena keramika i novčići idu u prilog datiranju u sredinu i drugu polovicu 2. st. pr. Kr. Nalazi koji lociraju i identificiraju emporij djelomice su u skladu s novom interpretacijom bedema koju je iznio Marin.⁸⁹⁹

⁸⁹⁴ Marić 1975, 105. Razlika između ilirskih gradina i grčkih gradova na istočnoj obali Jadrana očituje se, osim u položaju na vrhovima brežuljaka i u načinu utvrđivanja gradskog prostora.

⁸⁹⁵ N. Cambi 1999, 50 i d.

⁸⁹⁶ N. Cambi 1980c, 127 i d.

⁸⁹⁷ J. Marcadé 1960, 45 i d.

⁸⁹⁸ N. Cambi 1989b, 42.

⁸⁹⁹ E. Marin 2003, 420 i d.

Prvi koji se sustavno bavio istraživanjem Narone i opisom gradskih bedema bio je C. Patsch, koji je pretpostavio i gradski trg popločan skupocjenim kamenom ispod kojeg je pronađeno skladište s amforama. Skladište je prema analizi slojeva nad njim ležalo na plavljenom prostoru, na mjestu gdje su pristajali brodovi uz rijeku Naron (koja je kako to kaže Patsch oplakivala grad). Prilaz gradu rijeci je kasnije bio zatvoren bedemom, na čiji smjer, istočno od skladišta i između njega i Norina, dakle niz rijeku, upućuje mjesto nalaza natpisa o gradnji bedema i kula (*KN 15*).⁹⁰⁰ Patsch nadalje napominje da je skladište uništeno oko sredine 1. st. pr. Kr. (prije gradnje foruma) na temelju nalaza novca iz Apolonije i Dirahija pronađenog u jednoj amfori, čime se podizanje bedema na tome mjestu (istočnog) može datirati u kraj republikanskog doba. Nadalje, sjeverno od foruma, u bari Lučica, na dubini 1 m, 1907. god. pronađena je ploča s natpisom, kao zadnja od osam u nizu,⁹⁰¹ ispred dugog zida za kojega kaže da je mogući ostatak bedema koji vodi uz Norin. U podnožju sjeveroistočnoga obronka i uz nastavak bedema preko ceste otkrio je prokop (jarak) koji se protezao neposredno ispred gradskih bedema, kasnije korišten kao nekropola. Prokop je bio zapunjen brojnim fragmentima arhitekture, posuda, krovnog crijepa i sl.⁹⁰² Unutar njegovog najistočnijeg dijela (preko ceste) M. Glavinić je 1877. god. otkrio 12 monumentalnih nadgrobnih spomenika od kojih su četiri nadgrobne are.⁹⁰³

Zapažanja koja iznosi Patsch upućuju na zaključak da se utvrđeni grad, okružen prokopom razvijao (rastao) u nekoliko faza, što je bilo popraćeno utvrđivanjem novoizgrađenih dijelova, te bi se donekle mogao usporediti s Lješom, kod kojeg je također potvrđena sukcesivnost utvrđivanja. Kako je prokop kasnije bio zasut nadgrobnim spomenicima velikih dimenzija (neki dosežu dužinu od gotovo 2 m) i ostalom građom nameće se ideja o postojanju protihizme kao dodatne zaštite najugroženijeg segmenta analogno situaciji u Aseriji.

Patsch je proučavanje topografije primarno posvetio okolici Narone, tj. području *extra muros*. Ono *intra muros*, započeo je proučavati Cambi koji je definirao gradske bedeme (odredio opseg grada) i diferencirao dvije tehnike gradnje. Prvu tehniku karakterizira gradnja osrednje velikim blokovima s laganima u relativno pravilne redove bez ubačenih tampona. Drugoj tehnici svojstvena je gradnja manjim blokovima vezanim mortom iza kojih se nižu

⁹⁰⁰ C. Patsch 1908, 87. Natpis je bio uzidan u gostionicu N. Pejara, a pronađen 1891. god. nekih 30-ak metara iza nje. Objavljen je u časopisu „Jahrbuch für Altertumskunde“ br. 2, nije uvršten u CIL i kao takav je ostao gotovo nepoznat domaćim autorima. Cambi ga uzgredno spominje dva puta u kontekstu natpisa *CIL III*, 1820, u fusnoti, ne komentirajući njegov sadržaj; usp. N. Cambi 1980c, 149, bilj. 30; 1999, 53, bilj. 62.

⁹⁰¹ C. Patsch 1908, 22, riječ je počasnom natpisu Ducenija Gemina (...*curatori vectigalium publicorum*...).

⁹⁰² C. Patsch 1997, 27 i d.

⁹⁰³ M. Glavinić 1878, 12 i d.

manji nepravilni blokovi slagani bez reda u svrhu ojačanja prednjeg lica.⁹⁰⁴ Prvu fazu fortificiranja Cambi smješta u 4.-3. st. pr. Kr., pretpostavljajući da bi emporij morao imati neki oblik obrane. U toj fazi utvrđeni dio bi zauzimaio samo manju površinu uz glavicu. Drugu fazu (gradnju na padinama do podnožja) vezuje uz doba kasne Republike, preciznije sredinu 1. st. pr. Kr., a na temelju natpisa o gradnji bedema *CIL* III, 1820 (8423). S tim natpisom (*KN 16*) povezuje boravak rimske vojske u Naroni uslijed sukoba s Delmatima, za što drži da je mogao biti i razlog obnove bedema. Treća faza fortificiranja bila bi za vrijeme markomanskih ratova kad se vrše popravci oštećenih dijelova i utvrđuje dio grada koji se razvijao od 1. st. nadalje, u nizini i širio prema istoku.⁹⁰⁵

S tom tezom se ne slaže Marin koji smatra da se natpis *CIL* III, 1820 može odnositi samo na dogradnju ili popravak kule (*tur(rim) fac(iendam)*), pa ga nije nužno vezati uz drugu fazu fortificiranja, tim više, smatra on, što je natpis bio uzidan u zgradu s južne strane padine gornjega grada, pa se može odnositi na neku od kula u dijelu bedema u kojemu se nalazi i Kula Ereš, ili neka od kula u donjem gradu, što bi po njegovoj zamisli moglo kronološki odgovarati Cambijevoj drugoj fazi (?!).⁹⁰⁶

Na temelju titula dužnosnika navedenih u tekstu i arhaičnog oblika akuzativa jednine *turrim*, natpis *CIL* III, 1820 vremenski se određuje u sredinu 1. st. pr. Kr.⁹⁰⁷ Da su dva natpisa o gradnji vremenski bliska, pokazuje dvoglas *ai* u rodovskome imenu *Caicilius* i akuzativu množine *turris* u trećemu retku.⁹⁰⁸ Natpis s imenom L. Cecilija Marin ne spominje u svom tumačenju kronologije razvoja antičkoga grada, iako je iznimno važan za interpretaciju vremena gradnje danas vidljivog bedema i površine kasnorepublikanskoga grada, a ujedno i negira njegovu ideju da se natpis *CIL* III, 1820 odnosi na dogradnju (popravak) neke od kula na zapadnom potezu ili u donjem gradu.

Urbs vetus, koji Marin uvodi u terminologiju slijedom istraživanja od 1998. do 2001. god., odgovarao bi helenističkom naselju na glavici i samom podnožju brežuljka, gdje je u rimsko doba izgrađen forum. *Urbs vetus* se zbog promijenjenih okolnosti kao i u Saloni širi, u skladu s konfiguracijom terena, radijalno prema jugu i sjeveroistoku te preko rijeke Naron, oblikujući donji grad prema Marinu krajem 1. ili početkom 2. st. Na njihovu spoju nalazio bi se forum.⁹⁰⁹ Nakon istraživanja velikog dijela gradskih bedema i topografije nalaza u samoj blizini bedema, na prostoru gornjega grada, foruma i području tzv. gotske nekropole – koji

⁹⁰⁴ N. Cambi 1999, 3.

⁹⁰⁵ N. Cambi 1976, 59 i d.

⁹⁰⁶ E. Marin 2003, 13 i d.

⁹⁰⁷ M. Glavičić 2002, 417.

⁹⁰⁸ C. Patsch 1908, 88.

⁹⁰⁹ E. Marin 2003, 13 i d.

svi potječu iz helenističkog razdoblja – a i tehnike gradnje bedema, Marin cjelokupni dio bedema koji uokviruje gornji grad sa sjeveroistočne i zapadne strane do njegova skretanja prema jugu, uključujući dio gdje je kula Ereš, pripisuje ranijem razdoblju (emporiju). Time se suprostavlja Cambijevoj tezi o dvije faze razvoja grada, pri vrhu i na padini brežuljka. Zaključak temelji na nalazima iskopanim uz bedeme, u nekoliko sondi najbliže Erešovoj kuli, naglašavajući „da nalazi automatski ne datiraju bedeme, jer oni nisu ispod njih, već uz te bedeme, ali, pomažu osvijetliti njihov kontekst“.⁹¹⁰

Analizom tehnike gradnje zapadnog trakta gradskih bedema, do kule Ereš (uz gore spomenute nalaze), primjećuje se velika srodnost sa sjeveroistočnim potezom, do glavnih (Velikih) vrata. Iz toga proizlazi da bedemi koji uokviruju gornji grad s njegove sjeveroistočne i zapadne strane pripadaju istom razdoblju, tj. helenističko-predrimskom naselju, na vrhu uzvišenja do podnožja, te da su na njima tijekom vremena vršeni višestruki popravci. Natpisi o gradnji kula i bedema koje Patsch pripisuje republikanskom periodu mogli bi se, ukoliko to potvrde daljnja istraživanja, odnositi na utvrđivanje dijela grada uza samu rijeku, što bi bila druga faza u razvoju gradskih fortifikacija.⁹¹¹ Istraživanje lokaliteta Erešove bare omogućilo je lociranje dijela bedema Narone u donjem gradu, gdje je na istočnoj granici tzv. Popovih bara vidljiv segment gradskih bedema, koji je istražen zajedno s dijelom pripadajuće kule.⁹¹² Na tom traktu su postavljena gradska vrata građena tehnikom finije klesanih, četvrtastih blokova slaganih s tendencijom uslojavanja (*opus quadratum*, rimska varijanta), koja nije bila upotrijebljena na dosad istraženim bedemima (T. XI. b i c). Taj kratki dio s vratima mogao bi se povezati s prvim širenjem u kasnorepublikanskom razdoblju kad se podiže i bedem o kojemu govore natpisi. Patsch razliku u načinu gradnje pripisuje nedostatku sredstava u kasnijem razdoblju, zbog čega se finiji način gradnje zadržao samo kod kula i uz gradska vrata.⁹¹³ U svakom slučaju, ostatci južnih (Popove bare) i sjeveroistočnih poteza (položaj Luke) potvrđuju da je i novopodignuti dio – donji grad – također bio utvrđen, što bi predstavljalo treću fazu fortificiranja, prilikom koje je došlo do popravaka dijela unutarnjeg lica bedema na gornjem gradu. Ta bi se faza mogla pripisati vremenu markomanskih ratova, međutim u nedostatku arheološke potvrde teško je precizirati intervencije nastale u tom vremenu i diferencirati ih od četvrte (pete?) kasnoantičke faze. Možda bi se segment sjeveroistočnog bedema s kazetama, izrazite atektoničnosti, mogao pripisati kasnoantičkoj adaptaciji postojećeg bedema oštećenog u nekoj ratnoj akciji,

⁹¹⁰ E. Marin 2003, 13.

⁹¹¹ C. Patsch 1908 (=1997, 10).

⁹¹² E. Marin 2003, 14.

⁹¹³ C. Patsch, 1907, 26 i d.

analogno dogradnji istočnog bedema u Varvariji. Prisanjanje kula uz spomenuti adaptirani dio i zapunjavanje prokopa monumentalnim spolijima (potencijalna protihizma) ukazuju na mogućnost dviju kasnoantičkih faza kao što je to slučaj u Aseriji. U prilog, višekratnom razaranju toga poteza, ide činjenica da se radi o najizloženijem dijelu fortifikacija podignutom prema glavnoj komunikaciji. Na južnom potezu također je moguće razlikovati barem dvije faze, od kojih bi jedna mogla biti iz druge polovice 2. st., jer je donekle poštovana pravilnost u slaganju horizontalnih redova.

Na bedemima se mogu diferencirati tri tehnike gradnje od kojih je primarna tehnika *opus siliceum* (prva, druga, treća i četvrta manira), iznimno rijetka tehnika *opus quadratum* (rimskog tipa) i *opus incertum*. Tehnika *opus siliceum* manifestira se najprije u izvedbi većim, neobrađenim poligonalnim blokovima neujednačene veličine, bez pravilnosti slaganja u slojevima. Druga manira odnosi se na gradnju velikim blokovima s blagom tendencijom horizontalnog uslojavanja s tamponima na potrebnim mjestima. Treća manira je skromno zastupljena uglavnom na kuli sjeveroistočnog poteza i pripadajućem dijelu bedema, a četvrta je registrirana na kuli s glavnim vratima i onoj uz Erešovu kulu. Tehnika *opus quadratum* zastupljena je na južnom potezu uz vrata, kulu i dio bedema uz nju. Zadnja tehnika *opus incertum* (uz uporabu spolija) primijenjena je na unutarnjim licima, južnom potezu, kasnoantičkim kulama i dijelu bedema s kazetama. Gradnja različitim tehnikama upućuje na više faza u transformaciji gradskih bedema. Tehnika *opus siliceum* je starijeg podrijetla, klasičnog ili helenističkog postanka, dok bi *opus quadratum* trebalo promatrati u kontekstu prvog širenja grada izvan ranijih bedema (kasnorepublikansko doba). Zadnja primijenjena tehnika (*opus incertum*) svojstvena je vremenu kad se gradi na brzinu uslijed ratne opasnosti (vrijeme markomanskih ratova i kasna antika).

Gradski bedem je na sjeveroistočnoj strani širok ukupno oko 4,45 m. Isti način gradnje i mjera od 4,55 m primijenjeni su u gradnji zapadnog bedema. Mala razlika od 0,10 m između njih je zanemariva. Unutarnja lica su im sličnija, za razliku od njihova vanjskog lica okrenutog zaleđu, gdje je razlika značajnija. Bedem na položaju Popove bare u donjem gradu je uži i mjeri 3,30 m, čime osim tehnike gradnje ukazuje na kasniji nastanak.⁹¹⁴

Unutarnje lice sjeveroistočnog i zapadnog trakta građeno je od manjih i većih, donekle oblikovanih blokova povezanih mortom. Na zapadnom traktu su poligonalnog oblika i nešto većih dimenzija, brižljivije slagani, mort je povezaniji, a upotrijebljeni pijesak finiji, što govori o obnovi koja nije bila istodobna. Vanjska lica pokazuju veliku razliku, osobito sjeveroistočni trakt, koji je pretrpio više adaptacija, od kojih se izdvaja njegov donji dio

⁹¹⁴ C. Patsch 1907, 13 i d.

između dvaju vrata i nastavak preko ceste za Prud. Spomenuti dio je građen od neobrađenog kamena različite veličine, bez tendencije uslojenosti, kao „rasklimana struktura“ (T. XI. d). Vanjska mu je strana pri dnu šira i iznosi 1,35 m, dok se dizanjem u visinu (očuvana visina je 5,05 m) suzuje do 0,78 m, što znači da je zid sužen za 0,57 m. Unutarnja strana vanjskog paramenta samo je na par mjesta očuvana iznad temeljnog kamena i prema tomu izračunata mu je širina 0,80 m. Primjećuje se nepravilnost i netemeljitost gradnje, a razlog je vjerojatno taj što ta strana nije bila vidljiva jer ju je pokrивao sloj materijala za punjenje. Kroz vanjski parament na sjeveroistoku idu kvadratne pukotine (0,22 x 0,21 m), na različitim udaljenostima jedna od druge, gore gušće raspoređene nego dolje, u kojima su ležale drvene grede.⁹¹⁵ Isti način gradnje od dva lica s kazetama nastavlja se u produžetku poteza, ispod ceste za Prud (pril. 13-2). Na ostatku sjeveroistočnog trakta poviše ceste (sjeverno) mogu se u nižim slojevima vidjeti monumentalni blokovi nad kojima su u različitim visinama, za popravke, upotrijebljeni manji nepravilni blokovi slagani uz manju ili veću pravilnost, sa ili bez morta (T. XI. e).

Na zapadnom potezu je vanjsko lice oblikovano uglavnom kiklopskim poligonalnim, bunjasto oblikovanim blokovima (*opus siliceum*, druga manira), kojima su rijetke šupljine popunjene tamponima (T. IX. f). Razlika je vidljiva i u vapnenoj žbuci ispune, koja je u kiklopskom bedemu bolja i povezanija nego u dijelovima od lomljena kamena, te u uporabljenom pijesku koji je finiji u monumentalnom bedemu. Na nekim mjestima mogu se vidjeti segmenti građeni manjim poligonalnim blokovima što se može pripisati kasnijoj (kasnorepublikanskoj) adaptaciji (T. IX. g).⁹¹⁶

Južni potez bedema koji se blago lomi ispod kule Ereš i pruža u Popovim barama je nešto uži u odnosu na onaj u gornjem gradu. Širina mu je 3,30 m, a formiraju ga dva paramenta ispunjena kamenjem i zemljom. Vanjsko lice bedema građeno je od slojevito slaganih i obrađenih blokova različitih veličina, a širina mu iznosi oko 1,10 m. Unutarnje lice oblikovano je manjim blokovima obilato vezanim žbukom i nešto je uže od vanjskog (0,70 i 0,80 m). U ovom segmentu nalaze se i uvučena gradska vrata s prilazom oblikovanim u tehnici *opus quadratum* (rimska varijanta). Finije klesani, četvrtasti i blago izduženi blokovi slagani su s tendencijom uslojavanja. Širina uvučenog pristupa je nešto manja od 5 m, a nesimetrično postavljenog prolaza 1,10 m. Flankirana su četvrtastom bočnom kulom s lijeve strane ulaza, a ako je nekad postojala i druga, tragovi joj nisu očuvani.

⁹¹⁵ C. Patsch 1996, 24 i d.

⁹¹⁶ C. Patsch 1996, 26.

Na fortifikacijama Narone registrirano je 13 četvrtastih kula na stranama trokuta i dvije okrugle kule na samom vrhu glavice koje su flankirale glavna vrata.⁹¹⁷ Na tome mjestu otkrivena je vrlo kompleksna obrambena struktura s dva bedema nastala u većem vremenskom razmaku, te okruglom i kvadratnom kulom (prilog 13-3). Okrugla kula pokazuje dvije kronološki odvojene faze, predstavljene s dva koncentrična prstena. Unutarnji prsten i stariji potez bedema sudeći po tehnici gradnje (*opus siliceum*, druga manira), velikim kamenim blokovima i organskoj povezanosti su istodobni i predstavljaju najraniju fazu fortificiranja na tome mjestu (okvirno 4.-3. st. pr. Kr.).⁹¹⁸ Drugi prsten je podignut ispred okrugle kule, a građen je od dva reda nešto manjih blokova bunjastog oblika, vezanih mortom (*opus incertum*), koji se neorganski naslanjaju na stariji prsten kule i vanjsko lice bedema i predstavlja drugu fazu u transformaciji fortifikacija (kasnorepublikansku?). Sljedeća, treća faza predstavljena je kvadratnom kulom koja je izgrađena iznad oba prstena okrugle kule, čime ju je negirala, a prema N. Cambiju se može datirati u kasnu antiku (5.-6. st.).⁹¹⁹ Kvadratna kula izgleda (na temelju crteža kojeg je objavio Cambi) organski povezana s mlađim bedemom (očuvano je njegovo prednje lice), koji presjeca(?) raniju gradnju i pruža se pod nešto zapadnijim kutom od ranijeg.⁹²⁰ Novi je bedem građen manjim tesanim kamenjem čiji se redovi miješaju s redovima cigle obilato vezanima žbukom. Cambi takav način dobivanja konstruktivne čvrstoće smatra uobičajenim za grčko graditeljstvo i drži da je vanjski prsten okrugle kule izgrađen nakon vanjskoga lica gradskog bedema. Oba gradska bedema, građena u različitim fazama, iako divergiraju, smatra međusobno povezanim i u nekom trenutku inkorporiranim u jednu strukturu.⁹²¹ Sljedećoj fazi (četvrta) može se pripisati popravak dijela kvadratne kule (onoga unutar prstena okrugle), što se vidi u razlici gradnje i korištenju znatno manjih blokova obilato zalivenih mortom. Okrugla kula slična gore opisanoj pronađena je i prilikom gradnje crkve pred Drugi svjetski rat, no nalazi se ispod crkve i jedini dokaz o njezinu postojanju i izgledu je skica s kratkim opisom na temelju koje se vidi da je građena istom tehnikom i da je imala okrugli oblik. Ta kula je također bila zamijenjena kvadratnom koja je položena uz nju, a ne preko nje.⁹²²

Okrugle kule su bile povezane s nekoliko zidova građenim različitim tehnikama, uključivši i tehniku velikih blokova bez veziva. Ovo su dosad jedine pronađene okrugle kule smještene na vrhu brežuljka, koje su višestruko popravljane, što upućuje na položaj gradskih

⁹¹⁷ N. Cambi 1999, 50 i d.

⁹¹⁸ N. Cambi 1972, 69; 1980c, 130.

⁹¹⁹ N. Cambi 1972, 69.

⁹²⁰ N. Cambi 1972, 69; 1999, 54, sl. 6.

⁹²¹ N. Cambi 1971, 67 i d.; 1976, 59 i d.

⁹²² N. Cambi 1972, 70.

vrata, tim više što je između njih svojevremeno izbijala seoska komunikacija preslojivši stariju, antičku. Podizanje okruglih kula ima opravdanje u činjenici što je okrugli oblik na kutu gradskih bedema optimalno rješenje, jer ne ostavlja nezaštićenim nijedan dio prilaza vratima.⁹²³ Njihova uporaba česta je u grčkom graditeljstvu, osobito u 4. st. pr. Kr. kad se postavljaju na ugroženim mjestima, a preporučuje ih i Filon.⁹²⁴ Od okruglih kula do Malih gradskih vrata, kao i na zapadnom potezu, može se uočiti tehnika gradnje primijenjena na dijelu starijeg bedema uz okrugle kule, s nekoliko intervencija (popravljanja) izvedenih od manjeg kamenja.

N. Cambi je u opisanoj fortifikacijskoj strukturi najprije diferencirao četiri, a zatim dvije kronološki različite faze. Za sjeveroistočni trakt i okrugle kule kaže da po svoj prilici pripadaju najstarijoj fazi utvrđivanja.⁹²⁵ Kao najmlađu drži kvadratnu kulu koju na temelju tehnike pripisuje vremenu markomanskih ratova,⁹²⁶ iako ju je ranije datirao u 5. ili 6. st.⁹²⁷

Za bolji uvid u kasnoantičke intervencije nužno je spomenuti i nalaze otkrivene na položaju Gradina, nakon rušenja stare župne crkve (1901.-1902. god.) i nešto istočnije tijekom istraživanja bedema. Pronađene su tri željezne kacige za koje Z. Vinski drži da su iz 5. st., i dvije luksuznije kacige na bakrena provjesla iz 6. st.⁹²⁸ F. Radić donosi plan i fotografije lokacije nalaza, na kojima se vide zidovi visoki preko 2 m, podignuti nad starijim antičkim bedemom.⁹²⁹ Nalazi ratne opreme (kasnoantičke bogato dekorirane kacige na provjesla, dvije željezne kacige, dvije obrazine, komad karičastog oklopa, vrhovi koplja) svjedoče o prisutnosti vojne posade na najvišoj gradskoj točki početkom 6. st.⁹³⁰ Kasnoantički grobovi pod tegulama pronađeni su ukopani u zidove okrugle kule koje su pritom bile razgrađene,⁹³¹ a u blizini crkve ulomak prozorskog stupca i pilastar ukrašen kasetonom, što ukazuje na postojanje ranokršćanske crkve na tom položaju.⁹³² Pretpostavka o postojanju kasnoantičke utvrde (zid visok oko 2 m na fotografiji), ranokršćanske crkve i bizantske prisutnosti potvrđene nalazima, ide u prilog kasnijeg datiranja popravka kvadratne kule, dok

⁹²³ N. Cambi 1908, 130.

⁹²⁴ Filon 5, 84, 64.

⁹²⁵ N. Cambi 1976, 61.

⁹²⁶ N. Cambi 1976b, 59, 61, 62, bilj. 20, sl. 3.

⁹²⁷ N. Cambi 1972, 69.

⁹²⁸ Z. Vinski 1982, 23 i d.

⁹²⁹ F. Radić 1904, 54 i d.

⁹³⁰ F. Bulić 1902b, 33; 1906, 44; F. Radić 1904; Ć. M. Iveković 1924, 25, 26, sl. 21-23; A. Uglešić 2003, 202; V. Bubić 2011, 261 i d. U početku je izgledalo je riječ o jednoj željeznoj kacigi, međutim nakon konzervacije je otkriveno da se radi o dvije kacige smještene jedna unutar druge. Usp. Z. Vinski 1982, 9, 19.

⁹³¹ N. Cambi 1972, 69.

⁹³² J. Vučić 2003, 199 i d.

bi se njezino podizanje moglo staviti u vrijeme markomanskih ratova, ukoliko se kao osnova uzme Cambijeva tvrđnja da nije organski povezana s novim bedemom.⁹³³

Uza sva tri otkrivena poteza gradskih bedema s vanjske strane prislonjene su četvrtaste kule. Na sjeveroistočnom traktu ih je šest i može se pretpostaviti jedna na samom njegovu vrhu, a na sjeverozapadnom su četiri i jedna na južnom traktu uz vrata.

Od kula sjeveroistočnog poteza četiri su gotovo kvadratnog oblika, raspoređene u relativno pravilnim razmacima (osim one s ugrađenim vratima). Građene su od dva paralelna zida i pokazuju organsku vezu s dijelom bedema uz koji su podignute. Dvije su izduženog oblika značajno nemarnije građene i naknadno prislonjene uz bedem. Donji (istočniji) dio vidljivog trakta započinje isturenom kulom na kojoj su ugrađena gradska vrata. Ima četvrtasti oblik s kraćim stranicama od po 5 m. Na prednjoj stranici dugoj 6,26 m nalazi se prag gradskih vrata (širine 3 m) s ostatcima stožera i četvrtastim rupama koje su služile ojačavanju vrata s unutrašnje strane (T. IV. h). Građena je od masivnih, izduženih i bunjasto oblikovanih kamenih blokova s tendencijom horizontalnog uslojavanja (*opus siliceum*, četvrta manira). Kula i dio bedema uz nju pokazuju da su ranijeg podrijetla. Pravilnost je vizualno naglašenija u kontrastu s nastavkom bedema građenog na brzinu koji vjerojatno predstavlja kasnoantičku adaptaciju nakon veće devastacije. Na tom dijelu, nekih 18 m sjeverno od spomenute kule, vide se ostatci druge kule neorganski vezane uza zid. Pravokutnog je oblika, dviju kraćih strana dugih 5,00 m, a duže 9,80 m. Debljina očuvanih zidova je do 1,30 m, dok im visina doseže 1,50 m. Rustično kamenje kojim je građena vezano je tvrdom žbukom u kojoj su osim vapna i komadići opeke. Donji dio prednjeg zida kule je neoštećen, što omogućuje uvid u način gradnje, koji čini veće, grublje obrađeno kamenje, među kojim su pronađena dva ulomka stela upotrijebljeni kao spoliji, datirani u doba Carstva (1. ili 2. st.).⁹³⁴ Način gradnje pokazuje da je riječ o hitnosti kad se nije vodilo računa o estetici čime bi se podizanje ove kule vezalo uz kasnu antiku (ranobizansko razdoblje?). U produžetku se nalaze Mala vrata široka 1,10 m namijenjena lokalnoj komunikaciji. Poviše njih su istražene i obnovljene četiri kule. Prva uz Mala vrata je gotovo kvadratnog oblika, očuvani dio prednjeg zida dug joj je 7 m, a bočnih zidova 6,60 m. Debljina zida iznosi oko 0,60 m. Građena je od velikih, grubo oblikovanih kamenih blokova, i čini organsku vezu sa zidom uz nju. U nastavku nalazi se nešto manja kula prednje stranice duge 6,40 m, a bočnih 5 m, nešto veće debljine zida od 0,80 m. Građena je manjim blokovima od prethodne, što je uočljivo na unutarnjoj strani kule gdje su vidljivi znatno manji blokovi koji imaju tendenciju uslojavanja. Sljedeća kula (u smjeru

⁹³³ N. Cambi 1972, 69.

⁹³⁴ I. Marović 1952, 153 i d.; E. Marin *et alii* 1999, 40 i d.

sjevera) izrazito izduženog oblika, prislonjena uza zid, naknadno je građena i znatno je većih dimenzija. Prednja strana u donjem dijelu je šira i iznosi 11 m, kasnije se sužava za oko 0,30 m sa svake strane, drugačije je građe nego unutarnja, oblikovana od sitnoga pritesanog kamena položenog u bogat sloj žbuke. Kameni blokovi prednje strane su veći, također obilato vezani žbukom. Bočne stranice su znatno kraće, duge su oko 5,20 m. Debljina zida također varira. Najveća iznosi 1,30 m. Nepravilnosti su naglašene, kako u strukturi vanjskog i unutarnjeg lica zida, tako u građi i širini zida, samom obliku kule, što govori o gradnji na brzinu. Kako se u nemirnom vremenu bedemi pojačavaju dodatnim kulama, u ovom slučaju popunjavajući jedan duži trakt bedema, to bi moglo kulu datirati u razdoblje kasne antike kad su učestali barbarski napadi (5. ili 6. st.).

Zadnja u nizu gledajući prema vrhu je pravilna kvadratna kula kojoj je u gornjem dijelu zid dug 6,60 m, no pri dnu ima istak na donjem kutu, što joj povećava dužinu vanjskog ruba zida za 0,20 m sa svake strane. Organski je vezana za zid i iste je tehnike gradnje kamenim blokovima, većima pri dnu, šavova popunjenim sitnijim komadima kamenja, što ukazuje na istovremenost gradnje kule i bedema. Vanjsko i unutarnje lice kule iste je strukture, a širina mu iznosi 0,90 m. Za razliku od ostalih kula, unutar nje se nalazi pregradni zid paralelan s prednjim zidom kule, čija je funkcija ojačanje istog. Poviše ove kule na kraju vidljivog dijela bedema, istočno se pruža dio zida koji bi mogao pripadati još jednoj, naknadno izgrađenoj kuli.

Na zapadnom potezu nalaze se četiri kule građene tehnikom *opus siliceum* (druga manira) od dva paralelna zida bez ispune. Tri su blago izdužene i istih dimenzija, a jedna je izrazito pravokutnog oblika. Prva od vrha ima bočne strane duge 5,50 m, prednju 7 m sa zidom debljine 0,90 m. Vanjsko lice kule građeno je od velikih nepravilnih blokova složenih usuho i organski se vezuje uz postojeći zid koji je građen istom tehnikom. Unutarnje lice je drugačije građe, upotrijebljeno je sitnije nepravilno složeno kamenje vezano skromnom količinom žbuke.

Ispod nje je najveća od svih do sada otkrivenih kula, duga 11,80 m, bočnih strana od 4,30 m, a debljine zida oko 0,80 m. Očuvan joj je samo prvi red iznad nivoa okolnog tla, a građena je velikim blokovima složenima usuho, koji ponavljaju tehniku bedema kojemu je pridružena.

Treća u nizu duga je 7 m, kraćih stranica 5,50 m, i širine zida od 0,90 m. Očuvana je kao i prethodna samo u redu iznad razine tla. Građena je najvećim nešto pravilnijim blokovima i organski vezana za kiklopski zid.

Zadnja u nizu vidljivih i istraženih antičkih kula na ovom traktu (jedna od tri kule koje su izlazile 5,50 m izvan linije bedema) sa stranicama od 7 m nalazi se uz kulu Ereš, a ne iznad nje, kako se činilo na osnovu vizualnog doživljaja.⁹³⁵ Osim dimenzijama, s navedenim kvadratnim kulama dijeli i tehniku zidanja velikim blokovima, čiji su šavovi popunjeni manjim kamenjem gdje je to zahtijevala situacija.

Iako se o mreži ulica ne može govoriti jer su u gornjem gradu uglavnom uništene, položaj i oblik grada sugerira vodoravne komunikacije po terasama iste visine. Vidljiva je samo glavna komunikacija koja je dio ceste Salona-Bigeste-Narona i vodi do foruma, odakle ide druga cesta u smjeru u antici nastanjenog zaseoka Tuzibelja. Od foruma vodi jedina vidljiva vertikalna komunikacija koja se spiralno uzdiže prema vratima uz okrugle kule, odakle je vodila u pravcu sela Dragovije. Iako nije vidljiva ulica koja od Malih vrata vodi u grad, njeno postojanje nije upitno. Promatrajući nivo terase koju je mogla pratiti, kao logičan završetak ulice nameće se kula uz Erešovu.⁹³⁶

Na gradskim fortifikacijama dosad su utvrđena glavna (Velika) i Mala vrata na sjeveroistočnom, te jedna na južnom potezu. Mogu se pretpostaviti još dvojica u gornjem gradu, od kojih jedna uz okrugle kule, a druga ispod kule Ereš, prema logici pružanja komunikacije kojom bi bila povezana s Malim vratima. Utvrđen je položaj foruma u podnožju brežuljka na kojemu su bili hramovi i kurija. Na osnovu natpisa *CIL* III, 1828 moguće je pretpostaviti teatar ili neko improvizirano kazalište za izvođenje scenskih igara.

Prema ovdje iznijetim zapažanjima mogu se razlikovati četiri (pet?) faze gradnje i transformacija bedema Narone, od kojih je najstarija helenistička, a tri su rimske (moguće dvije kasnoantičke). Najstariji gradski bedemi potječu s prijelaza iz 4. u 3. st. pr. Kr., iz vremena formiranja emporija. Opasavali su vrh brijega, gdje su pronađene dvije okrugle kule koje su flankirale ulazna gradska vrata, i padine brežuljka do podnožja (tzv. gornji grad). Logično je pretpostaviti i stariji istočni potez pri podnožju, možda poviše foruma ukoliko se kao osnova uzme Patschova interpretacija nalaza na njemu prema kojoj je taj dio bio plavljen (pristanište brodova) prije kasnije rimske gradnje.⁹³⁷ Druga faza utvrđivanja može se pretpostaviti sredinom 1. st. pr. Kr. kad dolazi do podizanja istočnog bedema i popravaka (gradnje?) kula o čemu govore dva natpisa. Njihov sadržaj sugerira da su o tadašnjoj izgradnji dijela bedema i kula skrbili gradski magistrati u sklopu redovnih zadaća ili *ob honorem*. Kojim su se redosljedom odvijale spomenute aktivnosti i da li su se odnosile na isti potez teško je utvrditi, međutim mjesto nalaza ih povezuje s pretpostavljenim istočnim potezom.

⁹³⁵ E. Marin 1999b, 41.

⁹³⁶ N. Cambi 1976, 62.

⁹³⁷ C. Patsch 1997, 15.

Novi bedem bi prema tomu spriječio prilaz rijeke gradu, čime bi se povećala utvrđena gradska površina i premjestila operativna obala (sjevero)istočnije. Tom prvom proširenju gradske površine može se pripisati i kraći dio južnog trakta s vratima i kulom. Na mjestu spoja brežuljka s ravnicom početkom 1. st. po Kr. gradi se forum s Augustejom i pripadajućim građevinama. Razdoblje mira iniciralo je širenje grada u 1. st. po Kr. na ravničarski dio u smjeru juga i istoka (donji grad), koji se utvrđuje, što pokazuju ostatci bedema ispod glavne komunikacije i u Popovim barama, te negiranje dijela istočne gradske nekropole, što bi predstavljalo treću fazu u transformaciji gradskih bedema. Ostaje otvorenim pitanje ostanka postojećeg istočnog trakta, koji je mogao biti dijelom razgrađen za potrebe podizanja novih poteza. Ostatci niza masivnih kamenih blokova ispred njega, koje je registrirao Patsch ukazuju i na mogućnost da je ostao u funkciji dijahizme i bio ponovno aktualiziran u kasnoantičkom razdoblju te ojačan gradnjom protihizme. Kada je došlo do utvrđivanja donjeg grada, teško je sa sigurnošću tvrditi. Na otkrivenom dijelu južnog bedema mogu se razlikovati dvije faze gradnje, od kojih bi kasnija (utvrđivanje novoizgrađenog grada) mogla biti iz vremena markomanskih ratova. Istom vremenu pripada obnova dijela unutarnjeg lica sjeveroistočnog bedema i moguće podizanje četvrtaste kule(a) koja negira okruglu(e). Zadnja, kasnoantička faza nastupa krajem 4. st., a obilježena je radikalnim transformacijama urbane koncepcije. Važnost gornjeg grada opada, napuštaju se veći stambeni i javni prostori unutar gradskog perimetra, koji su već krajem 5. st. preslojeni gradnjom nekropola. Rušenje Augusteja pokretni nalazi datiraju nakon Teodozijeve edikta oko 400. god., kad se datira i početak gradnje ranokršćanskih bazilika. Na dijelovima gornjeg grada krajem 5. st. oblikuju se nekropole, a gradnjom crkava afirmira se prostor donjega grada (tri od četiri unutar gradskih bedema). Grobovi se spominju i na položaju Križ,⁹³⁸ uza sami južni bedem unutar gradske površine, što upućuje na njihovo kasnoantičko podrijetlo. Reduciranje prostora stambene i javne namjene početkom 5. st. ukazuje na smanjenje broja gradskog stanovništva. Krajem stoljeća doseljavaju se Istočni Goti, što se vjerojatno reflektiralo na organizaciju gradskog prostora. Popravci bedema na sjeveroistočnom potezu (četvrta faza) i eventualno popravak kule uz okruglu, te nalazi ratničke opreme iz 6. st. na Gradini ukazuju i na vojno-strateški značaj Narone u vremenu istočnogotske i bizantske vladavine. Nalazi kamenih i inih spolija unutar prokopa uz sjeveroistočni potez (u podnožju i ravnici) ukazuju na mogućnost da je on bio dodatno ojačan protihizmom, čime bi se razvoju gradskih bedema mogla dodati i peta faza. Istodobna intervencija mogla bi se odnositi na podizanje pravokutnih kula u nastavku, na sjevernijem dijelu istog trakta.

⁹³⁸ Z. Buljević 1999, 251.

U prilog predloženom slijedu transformacija idu i tehnike gradnje gradskih fortifikacija. Najstariji bedemi Narone građeni su u tehnici *opus siliceum* u četiri manire, a osim nje na perimetru gradskih bedema mogu se diferencirati još dvije tehnike vezane za kasnija širenja i utvrđivanja novoizgrađenih dijelova. Prva od njih je *opus quadratum* (skromno zastupljena), a druga *opus incertum* izvedena na više načina, što ukazuje na veću vremensku udaljenost između zahvata.

Iako su najstariji bedemi Narone građeni u tradiciji ilirsko-helenističkog obrambenog sustava, usporedbom s hercegovačkim gradinama može se zaključiti da imaju malo toga zajedničkog, jer je različit i položaj i razlog njihova osnutka. Smještaj i koncepcija zaštitnih bedema hercegovačkih gradina motivirani su obrambenim razlozima, dok u Naroni naselje nastaje postupno i oblikovano je kao emporij u skladu s urbanističkim preporukama grčkih pisaca 4. st. pr. Kr. Potreba za utvrđivanjem uvjetovana je strateškom važnošću i prerastanjem u urbanu aglomeraciju, te značajno prethodi gradnji infrastrukture inicirane od strane magistrata konventa i kasnije kolonije. Osnovna razlika u dizajnu fortifikacija sastoji se u tome što naronitanski bedemi, koji formiraju svojevrsan trokut (lepezu) imaju velik broj kula četvrtaste osnove i okrugle kule na samome vrhu uz glavna vrata. Jedina gradina s kulama je akropola na Ošanićima, koja se bitno razlikuje po načinu gradnje i obrambenoj koncepciji.

Epidaur (*Epidaurum*)

Rimska kolonija Epidaur ubicirana je na prostoru današnjeg Cavtata na poluotoku Ratu, nekih 19 km južnije od Dubrovnika, na temelju navođenja udaljenosti pojedinih gradova i otoka u povijesnim izvorima. Razlog osnivanju kolonije, vjerojatno i predrimskog naselja, je povoljan strateški, prometni i trgovački položaj te postojanje dviju sigurnih luka. Iznimno skromna arheološka istraženost predstavlja velik problem u proučavanju antičkog sloja, pa tako i gradskih fortifikacija koje zasad nisu utvrđene.

U izvorima se prvi put spominje u kontekstu borbi tijekom građanskog rata 47. god. pr. Kr.⁹³⁹ Kao *Epidaurum* spominju ga Pomponije Mela (*Chorographia*, II, 22) i Plinije (*Naturalis historia*, III 143, 144), u obliku *Epidaurus* Ptolemej (*Geographia*, II, 16, 3), *Epitaurum* Ravenjanin (IV, 16), a kao *Πίταυρα* (*Pitaura*) Porfirogenet (*De Administrando imperio*, 29). Na tabuli Peutingeriani zabilježen je kao *Epitauro*.

Uvjerljivo mišljenje o podrijetlu imena Epidaura iznosi G. Novak koji smatra da je ilirskoga podrijetla, u značenju mjesta „iza šume“. U rimsko doba ilirski *Epidauro* ili

⁹³⁹ Hircije, *De bello Alexandrino*, 44.

Epideuro dobiva latinski sufiks *-um*.⁹⁴⁰ Zbog svoga imena dugo vremena se smatralo da je *Epidaurum* bio grčka kolonija (ili emporij), no kako u grčkim povijesnim izvorima nema spomena o tomu, a nema ni arheoloških tragova koji bi potvrdili grčku prisutnost, takvo mišljenje je uglavnom napušteno.

O antičkom gradu pisali su A. J. Evans, A. Mayer, G. Novak, P. Lisičar, A. Faber, a zahvaljujući N. Cambiju došlo je do novog pogleda na urbani profil i značenje grada.⁹⁴¹ Spoznaje o rimskodobnom Epidauru uglavnom se zasnivaju na epigrafskoj građi, izvoru iznimnog značaja kad je riječ o rekonstrukciji povijesti nekoga naselja, o kojoj su značajne rasprave objavili G. Novak, A. Marinović, I. Bojanovski, M. Šegvić, N. Cambi i M. Glavičić.⁹⁴²

Kako je na prostoru antičkoga grada izraslo suvremeno naselje Cavtat, koje ga je preslojilo, arheološka istraživanja su bila veoma skromna i uglavnom je riječ o zaštitnim istraživanjima koja nisu uvijek ni objavljujivana. Najznačajnija su ona iz 1963.-64. god., uz Jadransku magistralu u okolici Dubrovnika, koja je vršila ekipa Arheološkog instituta Filozofskog fakulteta u Zagrebu pod vodstvom D. Rendića-Miočevića. U istraživanjima je sudjelovala i A. Faber koja je objavila članak o topografiji Epidaura.

Kao agrarna kolonija Epidaur je vjerojatno bio osnovan u vrijeme Augusta,⁹⁴³ dedukcijom rimskih građana, čiji su stanovnici bili upisani u tribus *Tromentina*.⁹⁴⁴ Navod imena dvojice vrhovnih gradskih magistrata je neprijeporna potvrda o postojanju gradskog statusa prije 20. god.⁹⁴⁵ U prilog činjenici da je bila riječ o agrarnoj koloniji ide i parcelizacija Konavoskog polja na tipično rimski način, opremljena sustavom kanala za navodnjavanje dijelom očuvanim do danas.⁹⁴⁶

Rimskom Epidauru prethodilo je željeznodobno naselje (gradinskog tipa) koje je logikom kontinuiteta naseljenosti svojstvenoj ostalim gradovima na istočnoj obali Jadrana vjerojatno bilo podignuto na poluotoku Ratu. Sigurna i zaštićena luka, plodno polje i povoljan

⁹⁴⁰ G. Novak 1965, 120. Nešto drugačije tumačenje imena donosi Lisičar koji također smatra da je ilirskog podrijetla, ali ga izvodi iz indoeuropskog korijena „tauro“ = brdo, bik. Prema njemu bi izvorno ime grada bilo *Epitaurum*. Usp. P. Lisičar 1966, 26, 42.

⁹⁴¹ A. J. Evans 1883; A. Mayer, 1940, 136; G. Novak, 1966; P. Lisičar 1966, 25 i d.; A. Faber 1966, 25 i d.; N. Cambi 2006, 185 i d.

⁹⁴² G. Novak 1966, 24 i d.; A. Marinović 1957-59, 121 i d.; I. Bojanovski 1987, 101 i d.; 1988, 76-77; M. Šegvić 1998, 9 i d.; N. Cambi 2006, 192 i d.; M. Glavičić 2008, 43 i d.

⁹⁴³ I. Bojanovski 1988, 81 prema svega četiri nadgrobna natpisa na kojima se spominju vojnici smatra da Epidaur nije osnovan kao veteranska kolonija.

⁹⁴⁴ I. Bojanovski 1988, 81; N. Cambi 2006, 188-189. Prapovijesno naselje na kojemu je izrastao rimski grad primarno je bilo pomorskog karaktera, jer je bilo nezaobilazna karika u lancu luka koje su omogućavale uspješnu plovidbu od bokokotorskog zaljeva prema korijenu poluotoka Pelješca.

⁹⁴⁵ M. Glavičić 2008, 49.

⁹⁴⁶ M. Suić 1955, 22 u okolici Epidaura pretpostavlja 173 kolonista koji su posjedovali oko 50 centurija polja (10 000 jugera).

položaj na važnim komunikacijama (između rijeke Neretve i Narone na sjeverozapadu i risanskog zaljeva na jugoistoku) činilo je Epidaur glavnim lučkim i prometno-gospodarskim središtem u koje postupno naseljavaju italski trgovci i drugi poduzetnici.⁹⁴⁷ Sredinom 1. st. pr. Kr. dosegli su dovoljno jaku jezgru rimskih građana, koja je vjerojatno bila organizirana kao *conventus civium Romanorum*, što se može pretpostaviti na osnovu prvoga povijesnog spomena Epidaura u kontekstu građanskog rata godine 47. pr. Kr.⁹⁴⁸ Stanovnici Epidaura stali su na stranu Cezara, pa je zbog lojalnosti raniji konvent postigao municipalni status.⁹⁴⁹ *Epidaurum* postaje rimski grad ustrojen prema rimskim pravnim normama kao kolonija rimskih građana,⁹⁵⁰ koji je juridički pripadao konventu u Naroni. Vjerojatno se kriza u 2. st. reflektirala na sami grad, jer su u to vrijeme prema I. Maroviću bili utvrđeni brežuljci Spilan i Gradac.⁹⁵¹ U 3. st. na prostoru Ilirika se pojavljuju Goti, Heruli i njima srodna plemena koja pustoše Ilirik i Italiju.⁹⁵² O tome izvješćuju pisci od koji se može izdvojiti Zosim koji izričito kaže kako su barbari zauzimali neutvrđene gradove,⁹⁵³ a općenito je prihvaćeno da je Epidaur bio utvrđen, pa bi iz toga proizlazilo da je bio pošteđen. Međutim u blizini Epidaura pronađen je ornamentirani fragment posude koja bi mogla pripadati nekom od germanskih plemena,⁹⁵⁴ čime se može pretpostaviti njihova prisutnost na tom prostoru.⁹⁵⁵ Dioklecijanovom reformom pripao je Dalmaciji, a 535. god. Zapadnom carstvu. Dijelio je sudbinu ostalih dalmatinskih gradova za vrijeme Marcelina, Odoakara i Ostrogota. U bizantsko doba poslužio je kao pomorska baza Konstancijanu, a kraj je vjerojatno doživio pustošenjem početkom 7. st. pod naletom Slavena i Avara.⁹⁵⁶

Epidaur je zasigurno imao sva obilježja svojstvena planski osmišljenom antičkom gradu u urbanističkom i upravnom smislu (sl. 27-28). O tomu svjedoče smjerovi pružanja gradskih komunikacija, „dekumana“ koji ide hrptom poluotoka („*decumanus maximus*“) i „karda“ koji ga presjecaju pod pravim kutom i strmo se spuštaju u smjeru mora. Može se pretpostaviti i položaj gradske dominante (na mjestu nekadašnje kapele sv. Roka, danas mauzoleja obitelji Račić) na osnovu kontinuiteta svetog mjesta⁹⁵⁷ i bedem (barem) na istočnoj

⁹⁴⁷ Usporedi P. Lisičar 1966, 29, 42; N. Cambi 2006, 188; M. Glavičić 2008, 43-44; N. Petrić 2009, 511.

⁹⁴⁸ Hircije, *De bello Alexandrino*, 44; M. Glavičić 2008, 44 na osnovu podatka da je *Epidaurum* spomenut kao *praesidium*, pretpostavlja posebno naglašeno geostrateško značenje.

⁹⁴⁹ M. Glavičić 2008, nav. mj.

⁹⁵⁰ Plinije, *Naturalis historia*, III, 22. Usp. i *CIL* III, 12695.

⁹⁵¹ I. Marović 1956, 29.

⁹⁵² H. Cons 1882, 269 i d.

⁹⁵³ Zosimi comitis et ex advocati fiso historia nova (ed. Mendelssohn) 1887, I, cap. 31, 27.

⁹⁵⁴ I. Marović 1956, 18.

⁹⁵⁵ H. Cons 1882, 37; F. Šišić 1925, 210 i d; G. Novak 1959 1 i d.

⁹⁵⁶ A. Evans 1893, 27 smatra se da je egzistirao za vrijeme cara Foke (602.—610. god.) jer su u njemu nađeni novci toga vladara.

⁹⁵⁷ N. Cambi 2006, 199.

strani grada (prema kopnu) nad kojim je moguće bio podignut kasniji iz 15. st. kojeg je s vanjske strane pratio jarak (kanal) širok oko 20 m.⁹⁵⁸ Postojanje jarka logično je pretpostaviti i ranije, u rimsko doba čime bi se omogućila izravna komunikacija dviju luka (kao u slučaju Jadera) i poboljšala obrambena učinkovitost. Tu bi, na kraju glavnog „dekumana“, mogla biti postavljena i glavna gradska vrata, a nije isključena mogućnost da je grad imao više vrata koja su povezivala grad s periferijom.⁹⁵⁹ Osim toga, gradsko područje je imalo komunalnu infrastrukturu, koju potvrđuje vodovod koji je vodom opskrbljivao grad (s izvora Vodovađa) i natapao posjede u Konavoskom polju.⁹⁶⁰

Sl. 27-28. Satelitski snimak i tlocrt prema A. Faber

Dugi kontinuitet života na istom prostoru od antike do danas, uz slabu istraženost, onemogućuje stvaranje cjelovite slike njegovog urbanog profila. Postavlja se pitanje najstarije gradske površine i slijeda širenja naselja.

Poluotok Rat podijeljen je na zapadni makijom zarasli dio i istočni na kojemu je jezgra današnjeg Cavtata, a granica se nalazi istočno od najviše točke poluotoka (mjesto suvremenog groblja). Logično je pretpostaviti najstariji ilirski sloj na tom najvišem dijelu poluotoka u skladu s autohtonom tradicijom, na što upućuju ostatci monumentalnih bedema na južnoj strani brežuljka i samom jezičcu poluotoka. Postojanje bedema u kasnorepublikanskom razdoblju je neophodno, jer se bez njih ne bi mogao održati *praesidium*. Više nalaza s natpisima koji govore o podizanju sakralnih građevina na poluotoku ukazuju da je Rat bio i glavni prostor kolonije na kojemu se prema svemu sudeći nalazio forum s hramom kapitolijske trijade.⁹⁶¹ Za daljnju analizu pružanja i širenja grada važno je locirati položaj nekropola ili pojedinačnih grobova. Antička nekropola se pruža od polovice cavtatskog poluotoka do zaljeva u Tihoj, a najraniji tip grobova (keramičke i kamene urne) nešto južnije od položaja današnjeg groblja. A. Faber na temelju lokacije najranijih grobova pretpostavlja

⁹⁵⁸ A. Faber 1966, 25, bilj. 1.

⁹⁵⁹ N. Cambi 2006, 198.

⁹⁶⁰ M. Zaninović 1988, 89 i d.; <http://www.dumus.hr/hr/arheoloski-muzej/izlozbe/anticki-vodovod-vodovada---cavtat/>

⁹⁶¹ M. Glavičić 2008, 52 kao izravnu potvrdu o „sakralnim građevinama na poluotoku Ratu navodi natpis *CIL* III, 1749, koji govori o gradnji trijema između hramova i nekom građevinskom zahvatu“.

da se ranocarski grad nalazio samo na zapadnoj polovici poluotoka, te bi se u neposrednoj blizini današnjeg groblja (istočnije) mogao tražiti potez bedema iz toga doba, kojega se možda može prepoznati u isprekidanim tragovima ispune masivnog zida (razgrađena lica) uz obalni put u smjeru zapadnog rta.⁹⁶² Cijeli zapadni dio je u katastarskom planu podijeljen u pravilne parcele. Na njegovoj južnoj strani utvrđeni su ostatci većih građevnih kompleksa,⁹⁶³ a smjer njihovih zidova se podudara s međama postojeće parcelizacije, koju je moguće vidjeti i na istočnom dijelu poluotoka (danas izgrađenom), iz čega se može zaključiti da je došlo do širenja grada kojim je preslojena starija nekropola, u prilog čemu idu registrirani ostatci arhitekture na istočnom dijelu poluotoka.⁹⁶⁴

Naseljenost je potvrđena i na obali uz uvalu Tiha, međutim nije moguće utvrditi je li to područje bilo u sklopu gradskog prostora ili namijenjeno za vile i izvangradske objekte, kako to pretpostavlja A. Faber.⁹⁶⁵ Ostatci zidova ispod morske razine, koji su vjerojatno pripadali pristaništu, upućuje na logičan zaključak da je i taj dio bio u sklopu urbane površine (ne nužno utvrđene), što je inače bilo uobičajeno za gradove na istočnoj obali Jadrana.

Na sjevernom rubu polja u Tihom nalazi se uzvisina Obod na kojoj su pronađeni arhitektonski i pokretni nalazi koji svjedoče o naseljenosti tog prostora već od prapovijesnog razdoblja. Pronađen je i antički objekt, tzv. kula Sutivan, u kojoj je otriven natpis s imenom namjesnika Dolabele i fragmenti statua.⁹⁶⁶ A. Faber je pretpostavila da je objekt bio u funkciji cisterne,⁹⁶⁷ što su kasnija istraživanja vodovoda pobila.⁹⁶⁸ Na pitanje gdje je bio smješten hram posvećen carskom kultu, odgovor bi se mogao nalaziti upravo na spomenutoj lokaciji (kasnije pregrađenoj u kapelu posvećenu sv. Ivanu), gdje su pronađene kvadratna kula pokrivena križnim svodom, dijelovi triju statua i spomenuti natpis (*CIL* III, 1741). Smještaj objekta namijenjenog carskom kultu izvan urbanog areala govori da je štovanje carskoga kulta bilo organizirano na razini autohtonih zajednica provincije, jer su kao dedikanti navedene *civitates Superioris provinciae {H}Illyrici*,⁹⁶⁹ a to potvrđuje da je Donji Obod bio važan punkt u funkcioniranju kolonije.

U širi okvir antičkoga grada moguće je ulazio i poluotok Sustjepan, točnije njegova istočna polovica koja zatvara luku, gdje su pronađeni ostatci građevne aktivnosti (usjeci,

⁹⁶² A. Faber 1966, 27.

⁹⁶³ A. Faber 1966, 30, bilj. 14. Na prostoru zapadnije od pretpostavljenih terma pronađeni su brojni arhitektonski fragmenti, kockice mozaika, ranocarski novac, staklo, keramika i sl. Na krajnjem zapadnom dijelu otkriveni su ostatci arhitekture (vile ili nekog javnog objekta) prema tehnici gradnje iz ranijeg (carskog?) razdoblja.

⁹⁶⁴ A. Faber 1966, 30.

⁹⁶⁵ A. Faber 1966, 25.

⁹⁶⁶ A. J. Evans 1883, 12.

⁹⁶⁷ A. Faber 1966, 28 i d.

⁹⁶⁸ Lj. Kovačić 2010, 87 i d.

⁹⁶⁹ M. Glavičić 2008, 47, bilj. 19.

terase, piscine, fragmenti mozaika) i odvojak rimskog akvadukta koji vodi prema Sustjepanu, kako je to naznačio Evans u svom planu.⁹⁷⁰

U vrijeme prije rimske infiltracije vjerojatno je postojala utvrđena površina u funkciji refugija na strmom visokom vrhu (moguće i šire u smjeru zapada), gdje se nalazio i spomenuti *praesidium* cesarovaca. Isti položaj mogao je poslužiti kao utvrda u vrijeme krize prije konačne propasti grada. Rimski Epidaur izrastao je na mjestu ilirskog naselja, na visokom poluotoku sa strmim padinama, što je odredilo njegov urbanistički profil. Vjerojatno je u početku zauzimaio zapadnu stranu poluotoka, da bi se stjecanjem municipalnog statusa počeo širiti na istočni dio negirajući nekropolu. U isto vrijeme logično je pretpostaviti gradnju bedema i kopanje jarka (kanala) na spoju poluotoka s kopnom. Zasad je otkriveno više natpisa i skromni ostatci arhitekture, rekonstruirana trasa s dijelovima akvadukta koji započinje u Konavlima i utvrđena parcelizacija zemljišta, što potvrđuje da je konvent prerastao u agrarnu koloniju. Tijekom vremena zasigurno je pretrpio devastacije i promjene veličine urbane površine, no tragovi tih procesa za sada nisu utvrđeni. Život grada prestaje početkom 7. st. kada nestaje pod najezdom Avara i Slavena.

Iako ostatci gradskih fortifikacija danas nisu vidljivi, logično je pretpostaviti ranije (kasnorepublikanske) nešto istočnije od suvremenoga groblja i kasniji ranocarski bedem barem na mjestu spoja s kopnom. Nije isključeno postojanje najstarijeg ilirskog bedema koji je štitiio najvišu točku – akropolu, što je uobičajena pojava na istočnoj jadranskoj obali. Je li tijekom vremena došlo do negiranja ranijih bedema gradnjom novoga ili je grad bio podijeljen dijatihizmama zasad je nemoguće utvrditi, no sukcesivnost utvrđivanja je evidentna.

Budva (Βουθούη, *Butua*)

Osnivanje grada vezuje se uz legendu o Kadmu, koji je s Harmonijom stigao i do današnje Budve, gdje je osnovao grad *Butou*.⁹⁷¹ Zapis o legendi očuvan je u djelu Stefana Bizantinca (kopirao starije djelo Filona iz Biblosa iz 2. st.), koji navodi da su Kadmo i Harmonija u volovskoj zaprezi stigli u Iliriju, pa se ime grada povezuje s grčkom riječi βούς (vol).⁹⁷² Stefan Bizantinac navodi i podatak preuzet iz djela drugih pisaca, po kojemu je Kadmo ime gradu dao prema egipatskom gradu Buto.⁹⁷³ Arheološka istraživanja potvrdila su

⁹⁷⁰ A. J. Evans 1883, 18 i d.

⁹⁷¹ A. Kaljanac 2010, 59.

⁹⁷² G. Novak 1961a, 198.

⁹⁷³ Stefan Bizantinac *Ethnica* (epitome), 180, 19 i d.

postojanje naselja iz 5. st. pr. Kr. na mjestu današnje Budve, unutar venecijanskih bedema, a brojnost arheološkog materijala na stalnu vezu *Buthoe* s mediteranskim svijetom.⁹⁷⁴

Prvi spomen današnjega grada Budve nalazimo kod Sofokla (5. st. pr. Kr.) koji kaže da je grad Ilirije.⁹⁷⁵ Pseudo Skilak ga u Periplusu (24.) spominje pod imenom *Bouthoe* ne navodeći da je riječ o grčkom gradu.⁹⁷⁶ Plinije ga spominje kao *oppidum civium Romanorum ... Butuanum* (*Naturalis historia*, III, 144) iz čega je izvedeno njegovo rimsko ime *Butua*. Pod nazivom *Boulua*, *Budua* (Βουλοῦα ή Βουτούα) nalazi se kod Ptolemeja (*Geographia*, II. 16), a u obliku *Batua* zapisano je na geografskoj karti Tabula Peutingeriana. Prema izvorima moguće je zaključiti da je *Buthoe* bila ilirsko-grčko naselje sve do kraja 1. st. pr. Kr. kada postaje *oppidum civium Romanorum*.⁹⁷⁷ Kakav je gradski status imala zasad je otvoreno pitanje, jer se ne može pouzdano utvrditi je li imala status municipija ili kolonije.

Prva slučajna otkrića 1938. god., pri gradnji hotela „Avala“, otkrila su položaj helenističke, a na istome mjestu i ranorimske nekropole.⁹⁷⁸ Brojnost i raznolikost nalaza (uporabni predmeti autohtone ilirske kulture, helenistička keramika, zlatni nakit helenističke provenijencije i kacige), pored antičkih izvora, dodatno potvrđuju da je Budva u helenističkom razdoblju bila emporij. Dokazi o rimskoj prisutnosti na lokalitetu su iznimno brojni (*gnathia* keramika, staklene i brončane posude i fibule iz 2. i 3. st.), a većina su grobni prilozi pronađeni na nekropoli nad kojom je izgrađen hotel „Avala“.⁹⁷⁹ Jedine podatke o nalazima ostavio je M. Abramić, što je iznimno značajno imajući u vidu da je velik dio otuđen ili je u privatnom vlasništvu. M. Abramić je sumirao svoja znanja o lokalitetu koja je prezentirao na VI. međunarodnom kongresu u Berlinu 1940. god.⁹⁸⁰ To je dugo vremena bio jedini kvalitetan prikaz prvih otkrića na nekropoli. Kasnije je objavljen jedan manji članak J. Petrovića koji je unio dosta nejasnoća.⁹⁸¹ Č. Marković je 2012. god. napisao monografiju „Antička Budva – nekropole - istraživanja 1980.-1981. god.“ u kojoj je razriješio postojeću dilemu o prostornom i vremenskom razgraničenju nekropola.

Sistematska istraživanja započeta 1952. god. (s prekidima trajala do 1982. god.) u dvorištu hotela „Avala“ pokazala su da je starija ilirsko-grčka nekropola (manje površine, nastala u rasponu 4.-1. st. pr. Kr.) preslojena rimskom (kraj 1. st. po Kr. do početka 6. st.). Od brojnih rimskih natpisa, zanimljivi su oni na tzv. „antropomorfnim cipusima“. Otkriveno je i

⁹⁷⁴ G. Novak 1961a, 198.

⁹⁷⁵ Etymologicum Magnum, Kallierges, 207, 17-19: Βουθοίη Πόλις τῆς Ἰλλυρίδος. Σοφοκλῆς Ὀνομακλεί, Βουθοίη Δριλωνος ἐπί προχοήσιν ἐνάσθη.

⁹⁷⁶ J. J. Wilkes 2001, 108.

⁹⁷⁷ G. Novak 1961, 198.

⁹⁷⁸ M. Garašanin 1967, 220.

⁹⁷⁹ http://www.butua.com/ustanove/muzej/izlozba_bлаго_budvanske_nekropole2.htm

⁹⁸⁰ M. Abramić 1940, 166 i d.

⁹⁸¹ J. Petrović 1939, 170 i d.

nekoliko kasnoantičkih grobova s priložima, što potvrđuje kontinuitet ukapanja od helenističkog do kraja kasnoantičkog doba.⁹⁸²

Tijekom zaštitnih istraživanja (nakon potresa) od 1980.-1982. god., pod vodstvom Arheološkog instituta iz Beograda, u procesu sanacije i revitalizacije staroga grada Budve, otkriveni su ostatci građevina i veći broj pokretnih nalaza iz rimskog doba (ukupno oko 4000 raznih artefakata datiranih od 4. st. pr. Kr. do 6. st.). U blizini nekropole otkrivena je vila urbana s podnim mozaikom (kraj 2. i početak 1. st. pr. Kr.), na kojemu je likovno prikazana legenda o osnivanju Budve. Sondažno istraživanje unutar stare gradske jezgre 1983. god. rezultiralo je otkrićem ostataka ranokršćanske trobrodne bazilike. Radovi na prostoru bazilike nastavljeni su četiri godine kasnije, pri čemu je otkrivena monumentalna trobrodna građevina s transeptom i polukružnom apsidom na istoku, pokrivena mozaikom, podignuta krajem 5. i početkom 6. st. Bogatstvo i kvaliteta arhitektonske plastike, mozaika i pokretnih arheoloških nalaza svjedoče o veličini i značaju Budve u razdoblju od 5. do kraja 9. st.⁹⁸³

Arheološki nalazi potvrđuju da je ilirski grad *Butua* izgrađen prije grčke kolonizacije Jadrana na otočiću koji je pješćanom prevlakom bio spojen s kopnom (tombolo), da bi postupno prerastao u poluotok. Grad je s obzirom na konfiguraciju terena prostorno ograničen, zaštićen prirodnim preprekama (brdom Spas, plažom Mogren i otokom sv. Nikola) i moćnim tzv. kiklopskim bedemima. Iako je tijekom vremena višekratno devastiran, podizan je uvijek na istoj osnovi.

Najranija lokacija grada iz ilirsko-grčkog razdoblja je na najvišoj točki poluotoka, južnom dijelu stijene na mjestu gradske tvrđave (citadele) i prostora do postojećih crkava. Poligonalni oblik (oko 125 m u smjeru istok-zapad i 100 m sjever-jug) moguće je smatrati nukleusom oko kojeg je nastalo antičko naselje (sl. 29). Nakon potresa iz 1979. god. u blizini postojećeg sakralnog kompleksa otkriveni su ostaci ilirsko-grčkog masivnog bedema širokog oko 2,70 m i pilona s ulaznim vratima u najstariji utvrđeni grad. Ovi prvi bedemi nalaze se uz glavnu ulicu koja vodi od Veljih vrata prema istoku (prezentirani u suterenu jednog poslovnog prostora) i predstavljaju kopneni ulaz u najstariju gradsku jezgru. Dio bedema, uključujući monumentalni ulaz, građen je u „kiklopskoj“ tehnici bez veziva (*opus siliceum*, četvrta manira), od masivnih blokova grube obrade s unutarnjom anatirozom, koji su postavljeni horizontalno i na mjestima klesani na zub (lezbijaska spojnica) u svrhu niveliranja redova (sl. 30).⁹⁸⁴ Ista tehnika registrirana je na Gradini iznad Risna i Citadeli u Ulcinju, koji se s Budvom spominju u najranijim izvorima, što omogućuje njihovu dataciju u isto razdoblje

⁹⁸² S. Papović – Lj. B. Popović 2012.

⁹⁸³ http://www.butua.com/ustanove/muzej/izlozba_blago_budvanske_nekropole2.htm

⁹⁸⁴ http://www.butua.com/ustanove/muzej/izlozba_blago_budvanske_nekropole2.htm

između 5. i 3. st. pr. Kr.,⁹⁸⁵ ali ne negira mogućnost da na mjestu ilirsko-grčkog grada nije postojalo starije naselje kao u slučaju Risna. Dijelovi spomenutog bedema moguće su nakon širenja grada u rimskom razdoblju ostali u funkciji dijatihizme.

Sl. 29. Lokacija antičkoga grada

Sl. 30. Ostatci monumentalnog ulaza

Nekih pedesetak metara sjevernije od najstarijeg bedema, na jednome malom trgu (pjaceti na kraju Antičke ulice), otkriveni su nakon potresa ostatci veće reprezentativne javne građevine iz rimskog doba, koju zbog ograničenosti slobodnog prostora nije bilo moguće istražiti u cijelosti. Pronađeni su ostatci arhitektonskih elemenata i dekorativne kamene plastike visoke razine zanatske obrade, koji najbližu analogiju imaju u ostacima velike gradske (profane) bazilike na forumu rimskoga grada Duklje (*Doclea*).⁹⁸⁶ Moguće je i ovdje riječ o građevini iste namjene ili hramu.

Rezultati istraživanja zasad daju okvirnu procjenu značaja i trajanja rimskog naseljavanja i etničkog sastava grada, dok se o prostornoj artikulaciji teško može nešto preciznije reći. Locirano je najstarije naselje iz ilirsko-grčkog razdoblja na mjestu Citadele u čijem je podnožju reprezentativna ranokršćanska bazilika s kraja 5. i početka 6. st., terme iz 3. i 4. st. i ostatci kiklopskog bedema s ulazom. Na kraju Antičke ulice otkrivena je reprezentativna građevina (1.-2. st.), a izvan grada dvije nekropole (jedna iz helenističkog razdoblja na prijelazu iz stare u novu eru preslojena rimskom), u blizini kojih je *villa urbana*, što govori o kontinuitetu i razini gradskog života (prema nalazima) do 9. st. Položaj nekropola upućuje na zaključak da se prostor rimskoga grada nije širio izvan današnjih uglavnom srednjovjekovnih bedema. U prilog tomu idu i ostatci antičkih bedema u temeljima postojećih na zapadnoj strani, koje je moguće pripisati rimskom razdoblju, kao i zazidana vrata (sjeverno od glavnih). Analiza grobnih konstrukcija i nalaza pronađenih u njima pokazuje da je antički grad svoj gospodarski i kulturni procvat doživio tijekom 1. i 2. st. Blaga stagnacija i kasnije

⁹⁸⁵ M. Kovačević 1996, 29.

⁹⁸⁶ V. Korać 1996, 72.

degradacija gradskog života započeta u 3. st. naglašenija je u 5. i početkom 6. st. u vrijeme bizantske vlasti.

7.2.3. Rimski gradovi koji se spuštaju u podnožje uzvišenja

Dolaskom pod rimsku vlast neka autohtona naselja doživljavaju transformaciju koja se očituje u spuštanju u podnožje uzvišenja, gdje nastaje grad oblikovan u skladu s rimskom urbanističkom koncepcijom i započinje usporedna konvivencija dvaju naselja. U kasnoantičkom razdoblju revitalizira se postojeća gradina koja ponovno dobiva ulogu refugija. Proces paralelnog trajanja gradinskog naselja i rimskoga grada (s prekinutim kontinuitetom) može se pretpostaviti na prostoru primorskog obronka Velebita (Senija, Lopsika, Ortopla, Vegij), u slučaju Cise i Ridera, a potvrđen je u Baru i Skodri.

Primorski obronak Velebita-Podgorje

Prostor između Senja i Karlobaga (Podgorje), iako zbog svojih klimatskih i geoloških osobina krajnje neprikladan za stalni boravak, bio je naseljen od paleolita do danas, kako to pokazuju nalazi dosadašnjih istraživanja. Kontinuitet naseljenosti vidljiv je na više lokaliteta na kojima su se u različitim vremenskim razdobljima razvijala naselja manjeg ili većeg lokalnog značaja (Sv. Juraj, Lukovo, D. Starigrad, D. Prizna, Karlobag), osim današnjeg grada Senja koji je tijekom povijesnog i urbanističkog razvoja nadilazio lokalne okvire.⁹⁸⁷

Na promatranom prostoru središta teritorijalnih zajednica (*oppidum*) prema navodu Plinija (*Naturalis historia*, III, 140) bili su *Senia*, *Lopsica*, *Vegium* i vjerojatno *Ortopla*, koji uspostavom rimske vlasti postupno prerastaju u urbana naselja s odgovarajućim pravnim statusom (*municipia*). Gradski status podrazumijeva sigurnost stanovnika (gradnju fortifikacija) i prostornu organizaciju naselja s objektima namijenjenih zajednici i pojedincima.

Materijalni ostatci antičkog nasljeđa na priobalju Velebitskog podgorja otkriveni su ispod ili u neposrednoj blizini današnjih naselja. Tragove prošlih epoha istraživali su već krajem 19. i početkom 20. st. Š. Ljubić, K. Patsch i J. Brunšmid.⁹⁸⁸ Proučavanjem procesa naseljavanja i onomastičkim istraživanjima bavili su se K. Patsch, R. Katičić, M. Suić i M. Zaninović,⁹⁸⁹ a izniman doprinos poznavanju šireg prostora Velebita u vidu terenskih

⁹⁸⁷ M. Glavičić 2001, 203 i d. Naseljenost u kasnom brončanom dobu potvrđena je na Sv. Jurju i Karlobagu i upućuje da su između ostalih ta mjesta prethodila gradinskim naseljima.

⁹⁸⁸ Š. Ljubić 1889; K. Patsch 1900; J. Brunšmid 1901.

⁹⁸⁹ K. Patsch 1900; R. Katičić 1967-1968, 46 i d.; M. Suić 1976; Rendić Miočević 1968, 63 i d.; M. Zaninović 1980, 187 i d.; 1983-1984, 29 i d.; 1988, 9 i d.

rekognosciranja dao je A. Glavičić.⁹⁹⁰ Fortifikacije na promatranom prostoru obradio je M. Glavičić, a recentna istraživanja prostora u formi doktorskog rada iznijela je V. Glavaš.⁹⁹¹

Proces naseljenosti može se pratiti od željeznog doba kad se formiraju gradinska naselja, a na obalnom području između Senja i Karlobaga zasad su registrirana sljedeća: Kuk - Senj, Torina - Kalić, Samograd i Gradina - Sv. Juraj, Jablanova - Rača, Čelinka - Žrnovnica, Zagon - Duboka, Brinovača - Seline, Klis i Glavičica - Lukovo, Gredina - Ažić Lokva, Golubić-grad - Donji Starigrad, Gradina - Donja Klada, Klačnica - Jablanac, Gradina - Donja Prizna, Drvišica - Karlobag.⁹⁹² Oblik i kompozicija naselja određeni su prirodnim datostima terena, pa su bedemi na pristupačnijim stranama bili viši i širi, dok ih na onima strmima nema. Često je najviši dio gradine bio posebno ograđen suhozidom kao središnja obrambena točka, odijeljen od terasasto oblikovanih dijelova naselja namijenjenih stanovanju. Najveće gradine (središta svoje *civitas*) imale su zaravnjeni plato, jedno ili više prirodnih uzvišenja posebno branjenih suhozidom povezanih u jedinstven obrambeni sustav, kao što su Kuk – Senj i Drvišica – Karlobag, preteče rimskih urbanih naselja *Senia* i *Vegium*. Najviši dio gradine bio je u funkciji motrilišta, vjerojatno namijenjen i u kultne svrhe.⁹⁹³

U antičkom razdoblju prioritet u urbanizaciji ima područje morske obale s lukom, pa se rimsko naselje oblikuje u samom podnožju gradine ili podalje od nje, što ne znači potpuno napuštanje postojećih naselja koja u reduciranom obliku nastavljaju život do kraja kasne antike ili čak u srednjem vijeku. Većina antičkih gradova na podvelebitskom području nestaju, kao što je slučaj s Ortoplom, Vegijem (Begijem) i Lopsikom, jer su ostali bez kopnenih komunikacija i izvan bizantskoga plovnog puta. Ranobizantske utvrde kao prvi obrambeni zid nisu bile u stanju održati nasebinski kontinuitet. Izuzetak je Senija, koja je imala trostruku tranziciju lokacije, jer je krajem 6. st. njeno stanovništvo prešlo u refugij utvrde Korintija, uključujući i suburbij između dviju dubokih uvala,⁹⁹⁴ da bi u 11. st. gubitkom strateške važnosti prešla na treću lokaciju, - „kaštel“ poviše baščanske doline.⁹⁹⁵

⁹⁹⁰ A. Glavičić 1983/1984, 19 i d. Istraživanja profane antičke arhitekture bila su djelokrug Suića, a nekropole Abramića i Colnaga. Numizmatiku su proučavali Dukat, Glavičić, Mirnik i Neralić, terminacijske natpise Brunšmid i Suić. Hidroarheologija je bila predmet istraživanja Jurišića, a ranobizantski sloj Gunjače, Brusića i Tomičića. O navedenim istraživanjima vidi M. Suić 1976, 143, sl. 68; M. Abramić - A. Colnago 1909, 13 i d.; Z. Dukat - A. Glavičić 1975, 167 i d.; Z. Dukat *et alii* 1984, 41 i d.; J. Brunšmid 1898, 174 i d.; M. Suić 1976, 15; M. Jurišić 1990, 108; Tomičić 1986-1987, 141 i d.; 1988-1989, 29 i d.

⁹⁹¹ M. Glavičić 2001, 203 i d.; V. Glavaš 2015.

⁹⁹² M. Glavičić 2001, 204.

⁹⁹³ M. Glavičić 2001, 204 i d.

⁹⁹⁴ Z. Gunjača 1986, 127, T. XX.1; A. Faber 1986/1987, 121 i d., T. 8, 9; Ž. Tomičić 1986/1987, 148 i d., T. 6, 7, 8; S. Ciglencečki 1987, 104-105, fig. 153 i d.; Z. Brusić 1988, 112-113; Ž. Tomičić 1988/1989, 34-35, T. 12, 13.

⁹⁹⁵ Z. Karač 1995, 29.

Senija (*Senia*)

Senia je bila najvažnija luka na obalnom pojasu od Tarsatike do Jadera i stoga je s dvije kućice označena na Tabuli Peutingeriani. Nalazila se na početku pradavnog puta koji je vodio od obale preko prijevoja Vratnik u unutrašnjost, uključujući na neki način i otok Krk čiji je južni dio bio usmjeren prema kopnu.

Ime rimskoga grada *Senia*, nastalog na mjestu današnjega grada Senja zabilježeno je u mnogim antičkim pisanim izvorima. Najstariji spomen u obliku etnika *Attienites* je kod Pseudo Skilaka (*Periplus* 21), a u ostalim izvorima navodi se kao *Senia* (Plinije, *Naturalis historia*, III, 139-14; Klaudije Ptolemej, *Geographia*, II, 16, 1-2; Anonimni Ravenjanin, *Geographia*, IV, 22; V, 14; Gvidon, *Geographica*, 116). U istom je obliku navedena u Antoninovu Itineraru (273) i ucrtana na Tabuli Peutingeriani.

Neizravna potvrda imena je natpis na epigrafskom spomeniku *CIL* III, 3016 u kojem se navodi puk antičke Senije (*plebs Senienses*). Značenje imena *Senia* nije utvrđeno i prisutne su različite etimološke kombinacije. T. Klemenc i A. Mayer pretpostavljaju da *Senia* ima indoeuropski korijen *sen-* u značenju „staro mjesto“. P. Skok smatra da je *Senia* predslavenski i predrimski toponim vjerojatno u vezi s keltskim ili etruskim *Sena* > *Sinigaglia* (Italija), *Sena* > *Siena*, pridjevom *senese* (Toskana), a R. Katičić da je u imenu *Senia* sačuvan indoeuropski ilirski korijen riječi zasad nepoznata značenja.⁹⁹⁶

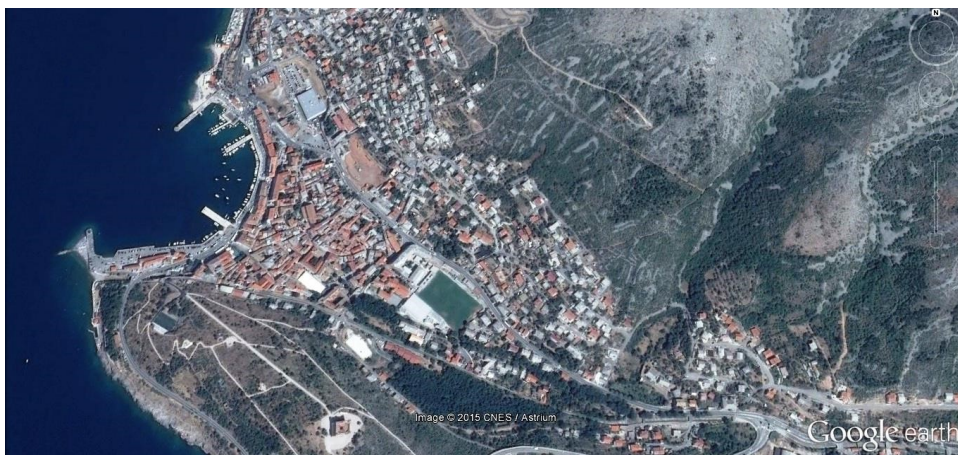
Za razliku od Jadera, Salone, Narone i Epidaura, koji su imali status rimskih kolonija, za Seniju ne raspolažemo arheološkim ni pisanim izvorima koji bi potvrdili status kolonije, iako je bila iznimno važna u prometnom i strateškom smislu.⁹⁹⁷

Na temelju današnjeg stupnja istraženosti moguće je govoriti o predrimskom naselju na brdu Kuk opasanom suhozidnim bedemom (nastalom u željeznom dobu ako ne i ranije), koje se terasasto pružalo niz padine na današnjoj sjeverozapadnoj periferiji grada, poviše predjela Varoš, a u samom podnožju, na potezu od Travice do Velikih vrata, vjerojatno je bilo smješteno trgovište s operativnom obalom (sl. 31). Zbog iznimno dobrog prometnog i gospodarskog položaja razvilo se u centar šire teritorijalne zajednice (*civitas*).⁹⁹⁸

⁹⁹⁶ T. Klemenc 1940, 1; A. Mayer 1957, 299; P. Skok 1973, 222; R. Katičić 1967-68, 46 i d.

⁹⁹⁷ Z. Dukat - A. Glavičić 1975, 170 i d. Nalazi novca Apolonije (Valone), Dirahija (Drač) i Panorma (Palermo) govore o kontaktima s grčkim i italjskim gradovima.

⁹⁹⁸ M. Glavičić 1994, 42. i d. Prapovijesno naselje bilo je najvažnija luka i trgovište, od kojeg je preko Vratnika vodio najkraći put prema unutrašnjosti.

Sl 31. Širi prostor Senije

V. Glavaš iznosi drugačiji pogled, Gradinu Kuk ne smatra značajnim položajem u društvenoj hijerarhiji temeljenoj na monumentalnim fortifikacijama zbog malog segmenta očuvanog bedema na sjeverozapadnoj strani. Vidi je kao prostorni marker koji je mogao služiti u različite svrhe (zbjeg, motrište, kulturno mjesto i sl.), a ne kao prapovijesno naselje. U prilog tome navodi i relativno skromne terase na padinama.⁹⁹⁹ U neposrednoj blizini gradine, vjerojatno u podnožju, gdje su uvjeti za život bolji, pretpostavlja upravno, vjersko i gospodarsko središte zajednice.¹⁰⁰⁰ Pretpostavke koje je iznijela Glavaš nisu u kontradikciji s uobičajenim obrascem organizacije željeznodobnog naselja, koje je imalo istaknuti položaj na vrhu brežuljka što odgovara situaciji na Kuku, zatim naseobinsko-gospodarski dio na padinama i trgovište u podnožju, čime njezino negiranje ubikacije prapovijesnog naselja na gradinu Kuk gubi smisao.

Prapovijesna Senija je imala sve predispozicije (bedeme, prostornu podjelu naselja, kulturni prostor, podgrađe i trgovište)¹⁰⁰¹ za prelazak iz protourbanog u urbano središte s osobinama rimskoga grada.¹⁰⁰² Rimskim osvajanjem grad je dobio i važno strateško značenje (npr. polazište za Oktavijanovu vojnu 35. god. pr. Kr.),¹⁰⁰³ postaje uporišna točka i žarište romanizacije početkom uspostave rimske vlasti u sjeverozapadnom dijelu Liburnije i Japodiji.¹⁰⁰⁴ Morski zaljev je svojom duljinom vjerojatno povećavao značaj lokaliteta, tvoreći prirodnu luku iznimnog značaja na obalnom prostoru od Tarsatike do Jadera. Senija se ujedno

⁹⁹⁹ V. Glavaš 2015, 105 i d.

¹⁰⁰⁰ V. Glavaš 2015, 178.

¹⁰⁰¹ S. Čače 1988, 65 i d.; M. Glavičić 1994, 45. Opće prihvaćeno mišljenje da je prostor današnjeg Hrvatskog primorja u predrimsko doba bio naseljen Liburnima podrazumijeva da je to bio slučaj i sa Senijom. No vijesti koje donose Strabon i Plinije, o Japodima koji su držali dio jadranske obale, ostavlja mogućnost i drugačije interpretacije. Nedostatak arheoloških dokaza zasad ostavlja otvorenim pitanje tko su bili stanovnici predrimske Senije (Japodi, Liburni ili možda neka treća „ilirska“ skupina).

¹⁰⁰² M. Glavičić 1993, 80 i d.

¹⁰⁰³ M. Glavičić 1994, 48.

¹⁰⁰⁴ M. Glavičić 1994, 47. Autor iznosi ideju da moguće već od Tuditane vojne Senija postaje Rimljanima vrlo značajno mjesto koje će služiti kao uporišna baza pri sljedećim vojnim pohodima.

nalazila na mjestu odakle je kretao najkraći prirodni put od morske obale prema unutrašnjosti kontinenta, što je čini važnim prometnim i trgovačkim središtem, na temelju čega je već u vrijeme Augusta dobila status municipija ili kolonije (stanovnici upisani u tribus Sergija).¹⁰⁰⁵ Kao rimski grad razvijala se u skladu s urbanističkim principima tog vremena, na ravničarskom terenu u blizini dubokog zaljeva, vjerojatno je imala bedeme i kule kao glavne attribute grada, ustrojenu gradsku upravu i javne objekte.¹⁰⁰⁶

Urbanistički profil grada definiraju i komunikacije. Kako se magistralna cesta *Aquileia-Tarsatica-Senia* nije spuštala u grad, s glavnom prometnicom Senija je bila povezana vicinalnim cestama. Najznačajnija se vjerojatno spuštala preko prijevoja Vratnik kroz Senjsku dragu. Iako njena trasa nije potvrđena može se pretpostaviti u smjeru SZ - JI na temelju srednjevjekovnog rastera ulica, rasporeda arheoloških nalaza, linije morskog zaljeva i luke. S njom se u blizini današnje katedrale križala okomita komunikacija iz pravca JZ. Jugoistočno od svetišta katedrale nalazilo se gradsko središte, a *umbilicus* potvrđuju najznačajniji i najbogatiji arheološki nalazi pronađeni u blizini.¹⁰⁰⁷

Za vrijeme mira fortifikacije nisu imale veći značaj, vodio se intenzivan život koji je kulminirao u 2. st., o čemu svjedoči postojanje carskog carinskog ureda za Ilirik u gradu (*publicum portorium Illyrici*). Provalom Markomana i Kvada obrambena funkcija grada postaje dominantna, što se moralo odraziti na obnavljanje (utvrđivanje?) ili ojačavanje postojećih fortifikacija. Organiziranje obrambenog sustava u svrhu obrane Italije (*praetentura Italiae et Alpium*) prema nekim autorima se odrazilo i na Seniju koja je ušla u sklop Pretenture.¹⁰⁰⁸

Kriza koja zahvaća Carstvo (3. st.) reflektirala se i na Seniju, opada trgovina i grad postupno odumire, da bi u vrijeme kasne antike i velike seobe naroda nestao u nekom naletu kad je opljačkan i spaljen, o čemu svjedoči paljevinski sloj pronađen na Cimiteru i drugim lokacijama u Senju. Pomoć u određivanju vremena i uzroka tih događaja predstavlja sitni arheološki materijal koji svjedoči o kontinuitetu života u gradu i trgovačkim vezama do kraja 6. st. Zbog izdvojenosti ovog prostora za vrijeme gotsko-bizantskog rata mogli su se voditi sukobi ograničenih razmjera, tako da je vjerojatno vrijeme prvog vala avaro-slavenskih

¹⁰⁰⁵ M. Glavičić 1994, 49 i d. Epigrafska građa ne pomaže u određenju statusa grada jer se dekurioni pojavljuju i u koloniji i u municipiju. Kao pomoć u rješavanju ovog problema Glavičić navodi pojavu svećenika udruženih u kolegije, čija je dužnost promicanje kulta carske osobe, a izvan Italije kolegiji se nalaze samo u kolonijama. Vidjeti: G. Alföldy 1965, 198; L. Margetić 1978-79, 327; 1988, 2.

¹⁰⁰⁶ M. Glavičić 1993, 96.

¹⁰⁰⁷ V. Glavaš 2015, 256 i d.

¹⁰⁰⁸ J. Medini 1980, 367 i d. gdje je navedena i ostala literatura.

najezdi (prijelaz 6. u 7. st.) označilo kraj života u antičkom gradu. Bizantski vojnici smješteni u utverdama uokolo kanala nisu mogli spriječiti masovni dolazak Slavena (Hrvata).¹⁰⁰⁹

Za poznavanje kasnoantičke povijesti Senije bit će značajni rezultati istraživanja velikog naselja u uvali Mala luka (Bosar) na Krku, pripadajućeg kastruma i tri dosad ubicirane starokršćanske crkve, od kojih je najveća bazilika imponantnih dimenzija. Ovaj urbanistički kompleks je vjerojatno nastao kao odstupnica stanovnicima Senije u vrijeme barbarskih napada.¹⁰¹⁰

Nažalost, nisu pronađene epigrafske ni arheološke potvrde koje bi govorele o gradskim fortifikacijama, ali imajući u vidu da je iz Senije 35. god. pr. Kr. Oktavijan krenuo u pacificiranje Japoda i sjeverozapadnog Ilirika, njihovo postojanje čini se logičnim. U svakom slučaju morala je imati fortifikacije najkasnije u vrijeme Augustove vladavine, kada preuzima primat otočnim središtima (*Apsorus*, *Curicum*, *Arba*) i postaje najznačajnije središte i trgovište ovoga dijela istočne obale Jadrana.¹⁰¹¹ Da bi grad postigao municipalni status, morao je zadovoljavati kriterij koji omogućuje sigurnost njegovih stanovnika.

Slaba istraženost širega gradskog područja, poniranje obale (2-2,5 m) i promjene nastale zasipanjem bedema nanosima bujice Potoka (u visini od 3-6 m) zasad čine nemogućim utvrđivanje duktusa gradskih fortifikacija.¹⁰¹² Dodatni problem je činjenica što srednjovjekovni bedemi na prate antičke (barem do sada nisu uočeni njihovi tragovi u srednjovjekovnim). Grad je u vrijeme prvih stoljeća Carstva bio razvučen uzduž dubokog zaljeva,¹⁰¹³ a zatrpavanje zaljeva nanosima Potoka mijenja prostornu situaciju, luka se smanjuje i povlači prema zapadu što se vjerojatno odrazilo na adaptaciju bedema, te promjenu oblika i veličine gradskog prostora koji poprima gotovo kvadratičnu formu.

Smjer pružanja fortifikacija, ostatci temelja, višestruka dozidavanja i tehnika gradnje starijih (antičkih?) bedema vidljivi su na istočnoj i sjevernoj strani grada (uzduž linije Stare ceste i Ulice Stjepana Radića). Visinske razlike bedema nastale uslijed zasipavanja najbolje se mogu pratiti s unutarnje strane grada uz kuće i lijehe vrtova Debelić - Cmrok, Mladen Šojat,

¹⁰⁰⁹ R. Starac 1999, 86.

¹⁰¹⁰ R. Starac 1999, 85.

¹⁰¹¹ M. Glavičić 2001, 208.

¹⁰¹² L. Kos 1975, 429. More je u „ilirsko doba“ mnogo dublje zadiralo u teren nego danas, poput fjorda dugog 1,5 km, a nešto kraćeg u rimskom razdoblju.

¹⁰¹³ M. Glavičić 1992/93, 85. Obalna linija se nalazila na potezu od današnje Travice i Velikih vrata, uz Trg Cilnica, Samostan Sv. Franje i Trg Dvorac. Novija istraživanja (u podrumskim prostorijama Vijećnice) ukazuju na mogućnost njenog pružanja uza zapadni rub Male Place i dalje prema sjeveru do predjela Sv. Ambroz. Operativna obala antičke luke može se pretpostaviti istočno od korita Potoka, na predjelu od današnjih Velikih Vrata do Male place. Usp. V. Glavaš 2015, 256 i d.

Jurčić - Matasić, Fabijanić -ex Samardžija i Šojat-Dizdar. Ukoliko istraživanja pokazu da je riječ o antičkim bedemima, može se reći da nisu velike širine, a visina im doseže do 6 m.¹⁰¹⁴

Nalazi antičke arhitekture na prostoru koji omeđuju spomenute dvije ulice, na kojem je izgrađen i srednjovjekovni grad, svjedoče o kontinuitetu urbanog života. Prema antičkim ostacima M. Viličić forum pretpostavlja negdje u području katedrale podignute na mjestu nekadašnjeg rimskog hrama, o čemu svjedoče nalazi iz istraživanja I. Degmendžić 1949./50. god. Kako je u blizini pronađen natpis koji spominje kuriju, njezina pretpostavka nije bez osnove.¹⁰¹⁵ Katedrala je svojim istočnim dijelom (svetište) nalegla na poganski hram (*Magna matris*), nad kojim je bilo podignuto i jedno staro, kršćansko svetište, vjerojatno propalo krajem 6. i početkom 7. st. za vrijeme seobe naroda.¹⁰¹⁶ M. Glavičić se donekle slaže s pretpostavkom Viličić i prihvaća mogućnost da je vjersko središte bilo na prostoru oko katedrale, čime bi se nastavio kontinuitet svetog mjesta, međutim gradsko središte s forumom, kurijom i bazilikom locira nešto sjevernije na prostoru „Široke kuntrade“.¹⁰¹⁷

Za proučavanje urbanizma Senije veoma su važni i ostatci antičke arhitekture na prostoru „Štela“ (Tvornica trikotaže „Neda“ i nogometno igralište), a mogu se pripisati termalnom kompleksu na koji se nastavljaju zgrade javne namjene. Kompleks kupališta (*balneum*) nastao je sredinom 1. st. da bi početkom 3. st. dijelom ili u cijelosti bio obnovljen (*CIL III*, 10045). Smjerovi zidova kupališta prate planimetriju pretpostavljenih gradskih komunikacija, što može biti dodatna potvrda ortogonalne gradnje.¹⁰¹⁸ Nalazi datiraju od 1. do kraja 4. st. i upućuju na devastaciju spomenutih građevina krajem 4. st., nakon koje nije došlo do revitalizacije prostora u gradskoj funkciji.¹⁰¹⁹

Na današnjem gradskom području pronađeno je više antičkih ostataka, a svakako su najznačajniji nalazi polovice rimske kuće i relativno monumentalni kipovi Velike Majke i još jednog ženskog božanstva na prostoru uz i oko katedrale, koji upućuju na postojanje svetišta povezanog s kultom Magne Mater i još jednog u blizini posvećenog Dijani.¹⁰²⁰ Ostatci spomenute kuće i koncentracija paralelnih ulica okomitih na glavnu transverzalu (ulicu koja Seniju preko Vratnika povezuje s kopnenim zaledem), s kojima se sijeku druge prometnice

¹⁰¹⁴ A. Glavičić 2000, 339 i d.

¹⁰¹⁵ M. Viličić 1988, 65 i d.

¹⁰¹⁶ I. Degmendžić 1952, 251 i d. Prvi kasnoantički grobovi pronađeni su s istočne strane svetišta prilikom istraživanja kompleksa poganskog hrama.

¹⁰¹⁷ M. Glavičić 1995, 2.

¹⁰¹⁸ M. Glavičić 1997, 17-30. U blizini, u predjelu Čopićevo naselje, na terasasto oblikovanim padinama izvan središta grada nalazio i hram Libera, o čijoj obnovi govori natpis (*CIL III*, 10054).

¹⁰¹⁹ A. Glavičić 1973, 447 i d.

¹⁰²⁰ A. Glavičić 1965, 315 i d.; 1966, 384 i d.; 1967-68, 5 i d.; 1970, 45 i d.; 1973, 447 i d.; 1975, 211 i d.; 1980, 171 i d.; 1981-82, 63 i d.; 1983-84, 7 i d. Rušenje vjerskih objekata može se dovesti u vezu s uništavanjem poganskih hramova u vrijeme kasne antike.

pod pravim kutom, pojavljuje se samo na tom dijelu i ukazuje na položaj rimskoga grada nad kojim je izrastao srednjovjekovni. Zanimljiva je činjenica da se pravci uličica poklapaju sa smjerom rimskih zidova uz katedralu koji su ih slijedili, što upućuje na zaključak da su paralelne prometnice u srednjem vijeku nastale prema usmjerenjima onih iz rimskog vremena.¹⁰²¹

Rimska *Senia* je grad nastao u podnožju gradinskog naselja Kuk, uz obalu zaljeva koji je bio dublji od današnjeg i odredio pružanje i organizaciju urbanog naselja (u smjeru SZ-JI). Rimskim osvajanjem i pacifikacijom unutrašnjosti Senija postaje strateško, trgovačko i prometno središte, što se odrazilo na njenu urbanu strukturu. Iako nisu očuvane antičke gradske fortifikacije, grad takvog značaja morao ih je imati! Sporadično pronađeni ostatci arhitekture i kamene plastike mogu pomoći u određivanju areala antičke Senije. Na sjeverozapadu linija je određena na predjelu bivše pilane Olivieri - DIP „Nehaj”, a na jugoistoku do predjela Sv. Petar. Sjeveroistočna granica grada može se pretpostaviti na potezu od Lopike prema Varošu, do bivše kuće Tauzani uz današnju Staru cestu, dok je jugozapadna definirana prirodnim odrednicama morskog zaljeva i koritom senjskog Potoka.¹⁰²² Vrhunac razvoja Senija dostiže u drugoj polovici 2. st., a za vrijeme provale Kvada i Markomana vjerojatno je došlo do obnove gradskih fortifikacija, što je bio slučaj i s ostalim gradovima na istočnojadranskoj obali. U nemirnim vremenima kasne antike dolazi do promjena koje su se vjerojatno odrazile na veličinu naseljenosti gradske površine i nužno na poboljšanje funkcionalnosti fortifikacija u skladu s novim zahtjevima. S obzirom na dosadašnji stupanj istraženosti teško je utvrditi slijed promjena gradskog areala i precizirati razloge širenja i redukcije antičke Senije.¹⁰²³ Ostatci bedema uz Ulicu Stjepana Radića i nestanak kontinuiteta na prostoru balneja možda bi se mogli protumačiti kao redukcija gradske površine, međutim o tome je preuranjeno govoriti. Razlog prestanka funkcioniranja antičke Senije moguće je devastacija u nekom (zasad neutvrđenom) ratnom pohodu krajem antike i početkom ranog srednjeg vijeka. Sudbinu Senije dijelili su na ovom području Lopsika, Ortople i Vegij (Begij).

¹⁰²¹ M. Viličić 1988, 67 i d.

¹⁰²² V Glavaš 2015, 262.

¹⁰²³ R. Starac 1999, 71 i d. Analizom rezultata sondiranja (ranokršćanskog bazilikalnog?) kompleksa na trgu Cimiter, dolazi do zaključka da je podignut u kratkom vremenskom razdoblju, potpune afirmacije kršćanstva, na dotad neurbaniziranom gradskom dijelu.

Lopsika (*Lopsica*)

Lopsica je naziv središta peregrinske zajednice Lopsa, udaljenog desetak kilometara od Senije na mjestu današnjeg Jurjeva. Imala je sve predispozicije za razvoj - snažne izvore vode, zaštićenu luku, prostrano zaleđe i položaj odakle je vodio već u prapovijesti važan trgovački put preko prijevoja Oltara, najlakšeg prijelaza preko Velebita u unutrašnjost. Stoga je već u prapovijesti na tome mjestu nastalo naselje s južne strane Sv. Jurja, na brijegu Gradina. Formiralo se na sunčanom jugozapadnom obronku, niz koji se spuštalo do mora, i dijelom na sjeverozapadnom obronku, u smjeru današnje luke. Prevlakom koja je štitila luku s južne strane (lukobran?) bilo je spojeno (vjerojatno i u antičkom razdoblju) s otočićem Lisacem. Obilje pitke vode, smještaj podno prijevoja Oltari i zaštićena luka bili su preduvjeti zbog kojih je Gradina postala *oppidum* teritorijalne zajednice Lopsa.¹⁰²⁴ Imunitet *ius Italicum* i privilegije najvjerojatnije dobiva od cara Augusta, a za vrijeme Tiberija izrasta u municipij.¹⁰²⁵ Municipalni status potvrdio je nalaz trupa nadgrobne are koju je sredinom 1. st. *Iulia Procilla* podigla svome ocu Titu Juliju. Za pokojnika se navodi da je dva puta bio redovni duovir, kvinkvenalni duovir i edil gradske municipalne uprave, a po pravnom statusu rimski građanin upisan u tribus *Sergia*.¹⁰²⁶ Vrijeme velikih seoba u 5. i 6. st., obilježeno je usporenim razvojem, stagnacijom i konačno prestankom postojanja antičkog naselja.

Pri nabranjanju plemenskih zajednica (njihovih luka) u zemlji Liburna, a na dionici koju obuhvaća podvelebitsko područje, Pseudo Skilak u Periplusu (21) počevši od sjevera navodi niz *Attienites*, *Aloupsoi*, *Olsoi*, *Pedetai* (Senj, Sv. Juraj, Stinica?, Karlobag), i tako prvi spominje Lopse kao etnik (*Aloupsoi*).¹⁰²⁷ Naselje s imenom *Lopsica* spominje jedino Klaudije Ptolemej (*Geographia*, II, 16, 29). U kasnoj antici na mjestu Lopsike, na potezu između Senije i Ospele, Anonimni Ravenjanin navodi ime *Puplisca* (*Geographia*, IV 22, 14),¹⁰²⁸ a Gvidon naselje *Publisca* (*Geographica*, 116).

Otočić Lisac je zadržao kasnoantičko ime u pohrvaćenoj verziji,¹⁰²⁹ a kako je Lisac i naziv gradine u Krasnom polju, koja nadzire cijelo područje sjeveroistočno od Jurjeva,

¹⁰²⁴ M. Glavičić 2012/2013, 521 i d.

¹⁰²⁵ Plinije, *Naturalis historia*, III, 139, 140; L. Margetić 1994, 29-30; 1996, 1 i d.

¹⁰²⁶ M. Zaninović 1988, 9 i d. Spomenuti natpis prema autoru glasi: *[T(ito) Iul(io)...]/ [f(ilio)] Se[rgia / La] — urae a[ed(ili) / II] vir(o) bis II v[ir(o)] / / quinq(uennali) Iulia /T(iti) f(ilia) Procilla / patri suo / t(estamento) p(oni) i(ussit)*. U novije vrijeme izvršen je ispravak teksta natpisa zahvaljujući M. Glavičiću i predložena je sljedeća restitucija: *[T(iberio) Iulio /Ti(beri)?f(ilio)] Se[r(gia tribu) S]uræ a[ed(ili) / II] vir(o) bis II v[ir(o)] / quinq(uennali). Iulia /Ti(beri) f(ilia) Procilla / patri suo / t(estamento) p(oni) i(ussit)*. Usp. M. Glavičić 2012/2013, 524 i d.

¹⁰²⁷ M. Zaninović 1975, 163; M. Suić 1976, 298; M. Glavičić 1993, 104.

¹⁰²⁸ M. Suić 1976, 285.

¹⁰²⁹ M. Zaninović 1988, 12 „koje su Hrvati podesili svome izgovoru kraćenjem imena Pub Lisca i premještanjem (metatezom) skupa - ca - nastalo je ime otočića muškog roda Lisac.

logično je pretpostaviti da su se kod obaju lokaliteta zadržala pohrvaćena imena gradina iste teritorijalne zajednice i kasnijeg rimskog municipija Lopsike.¹⁰³⁰

Luka Sv. Jurja idealna je za uplovljavanje u svim vremenskim uvjetima i stoga sigurnija od senjske. Konfiguracija dna zaljeva prikladna je za izvlačenje brodova na kopno u slučaju popravaka (gradnje). Podmorska arheološka istraživanja vršena između otočića Lisca i kopna rezultirala su nalazima ostataka zidova, moguće antičkih lukobrana.¹⁰³¹

Današnje naselje Sv. Jurja (luka) okruženo je strmim brežuljcima na kojima je niz strateških punktova koji štite luku (kontrola plovnih putova) i pristup zaleđu u slučaju opasnosti s mora. Najistaknutiji položaj imaju dvije gradine suhozidnim bedemom duž grebena povezane u jedinstvenu obrambenu strukturu koja štiti istočni prilaz uz kanjon Rača - Jablanska ili Jablanova (naziva se i Jablanova glavica), kod morske obale (od današnje magistrale) i gradina Rača. Bedem koji povezuje dvije gradine građen je od velikih kamenih blokova nepravilnog oblika čija dužina mjeri preko jednog metra, a širina do osamdeset centimetara. Blokovi su slagani bez tendencije uslojavanja i tvore bedem širine oko 2,60 m. Očuvana visina je na mjestima do 1,80 m, a u duljini se može pratiti preko 80 m. S obzirom na izrazito nepovoljne klimatske uvjete za osnivanje naselja vjerojatno su već od prapovijesti pa do kraja antike bile u funkciji promatračnica.¹⁰³²

Dvije gradine koje su svojim položajem prvi izbor za ubikaciju Lopsike (koja još uvijek nema nalazima potvrđenu užu lokaciju i gradske bedeme) su središnja Gradina (Kalvarija prema A. Faber) i gradina Samograd (Ilijaševac kod A. Faber) s područjem uz nju. A. Glavičić, M. Zaninović, M. Glavičić i V. Glavaš smatraju da je najranije naselje bilo na središnjem gradskom brežuljku Gradini, na njegovu jugozapadnom i sjeverozapadnom obronku, koji se spuštao prema crkvi sv. Filipa i Jakova. Položaj posjeduje karakteristike svojstvene protourbanim naseljima: povišen i utvrđen položaj, te dio naselja formiran u podnožju, uz luku koja je pored sidrišta bila i trgovački punkt.¹⁰³³

A. Faber po pitanju protourbanog naselja iznosi drugačije mišljenje. Smatra da na središnjoj Gradini (Kalvariji) nije bilo osnovnih strateških uvjeta za nastanak naselja brončanog i željeznog doba. Kao argument navodi konfiguraciju terena koja omogućuje pristup sa svih strana, uključujući onaj iz smjera brda, što po njoj ne isključuje mogućnost da je bila iskorištena kao akropola i utvrda rimskoga doba. Kako je sa sjeverne, kopnene strane, utvrđena kasnoantičkim (bizantskim) bedemom, pretpostavlja da je imala značajnu ulogu u

¹⁰³⁰ M. Zaninović 1988, 13; T. Težak-Gregl 1983-84, 1 i d.

¹⁰³¹ M. Jurišić 1985, (izvješće); 1990, 108.

¹⁰³² A. Faber 2003, 635.

¹⁰³³ M. Glavičić 2012, 519 i d.

vrijeme bizantske prevlasti na moru. U tekstu donosi crteže strukture bedema Samograda (Ilijaševac) i supstrukcije bizantskog bedema na Gradini, na kojima je primijenjena ista tehnika gradnje, što implicira postojanje prapovijesnih bedema, čime dovodi u pitanje vlastiti navod o otvorenom pristupu Gradini sa svih strana, što ju je činilo strateški neadekvatnim mjestom za podizanje naselja.¹⁰³⁴

Gradinom Samograd zatvara se strateška barijera oko Sv. Jurja. S nje se otvara pogled na sve strane, uključujući luku i padine Dražice, s kojom kao da čini neku stratešku cjelinu, što prema A. Faber predstavlja idealno mjesto za prapovijesnu jezgru Lopsike. Na rubu gornjeg platoa gradine uočeni su potezi suhozidnog bedema u obrušenom stanju, koji predstavljaju dokaz o postojanju prapovijesne fortifikacije. U podnožju gradine (do današnje magistrale) nalazi se predio Dubrava, a s morske strane Dražica, od bure najzaštićeniji dijelovi Sv. Jurja. A. Faber je na temelju zračnih snimaka područja pretpostavila postojanje nekadašnjeg zgusnutog naselja s pravilnim rasterom terasa na području Dubrava.¹⁰³⁵ Prapovijesno naselje se prema njoj spuštalo od vrha niz padine uzvisine, da bi se u rimsko doba pomaklo na donji dio Dubrave, bliže moru i pristaništu.¹⁰³⁶ Kao analogiju uzima urbanu shemu antičkog Risinija (*Rhizon*), primjere autohtonih gradova u priobalju Albanije,¹⁰³⁷ i položaj Senja s gradinom Kuk. Faber nadalje smatra da se tek u kasnoj antici jezgra naselja premjestila na Gradinu i oko nje. U prilog tomu navodi potez bizantskog bedema sa sjeverne strane Gradine, a na južnim i istočnim padinama ostatke antičkih objekata i ulomaka keramike.¹⁰³⁸

Iako gradina Samograd ima iznimno mali segment bedema, potpuni izostanak pokretnog materijala i sedimenta negira bilo kakvu poziciju u naseobinskoj hijerarhiji. Potpuno je drugačija slika na Gradini, gdje su koncentrirani ostatci materijalne kulture iz vremena 4. do 1. st. pr. Kr.¹⁰³⁹

O urbanizmu rimskog municipija podatci su oskudni i teško je definirati naseobinski areal. Na jugu je s obzirom na geomorfologiju terena mogao sezati do Punte Kol, a na jugoistoku do predjela bivše DI Nehaj. Ostaje upitna istočna granica naselja i je li se uopće pružalo dalje od današnje magistrale s obzirom na osobine terena. Međutim, zbog blizine centra ni taj prostor nije moguće isključiti iz pretpostavljenog areala Lopsike (sl. 32).¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁴ A. Faber 2003, 639 i d.

¹⁰³⁵ A. Faber 2003, 637 i d.

¹⁰³⁶ T. Težak-Gregl 1984, 1 i d., sl. 1, 2 i 3; A. Glavičić 1992, 81. Većina pretpovijesnih nalaza (kasno brončano i starije željezno doba) potječe s lokacije Otinja, koja graniči s Dubravom.

¹⁰³⁷ A. Faber 2000, 147, sl. 6, 148, sl. 7 (Risan), 165, sl. 38 (Zgerdhes, Albanija).

¹⁰³⁸ A. Faber 2003, 642 i d.

¹⁰³⁹ V. Glavaš 2015, 105 i d.

¹⁰⁴⁰ V. Glavaš 2015,

Sl. 32. Širi prostor Lopsike

Nalazi potvrđuju središte na sjeverozapadnoj strani, na potezu od starog groblja do nove crkve sv. Jurja, na kojemu su zabilježeni ostatci keramike, antičkih zidova, a uz samu crkvu rimski kameni spomenici s natpisima.¹⁰⁴¹ U podnožju Gradine, uz staro groblje, ruševine su romaničke crkve sv. Filipa i Jakova. Istraživanja Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorskog odjela iz Rijeke, provedena 2003. god. na temeljima crkve, rezultirala su otkrićem arhitektonskih ostataka većeg antičkog objekta namijenjenog nekim gospodarskim djelatnostima ili trgovini, solidne gradnje i s reprezentativnim podnim mozaikom u sloju ispod poda crkve.¹⁰⁴² Na građevini je moguće sigurno diferencirati dvije faze koje ukazuju kako se u njoj živjelo od kraja 1. do 4. st. Prema tehnici gradnje uslojenim redovima pravilnijih klesanaca obilnije povezanih svijetložutom vapnenačkom žbukom i mjestimice ojačanom morskim šljunkom (*opus incertum*), završnoj obradi podnih i zidnih ploha i nalazima pokretne građe, prva građevna faza mogla bi se vezati za kraj 1. st. ili prijelaz iz 1. u 2. st., a druga faza dogradnje i pregradnje u 3. ili sam početak 4. st. Orijentacija otkrivenih objekata u smjeru S-J inicira pretpostavku o istom smjeru glavne komunikacije na koju se naslonila današnja cesta uz more. U prilog tomu išli bi antički žarni grobovi i nadgrobni spomenici pronađeni 1870. god. ugrađeni u lučku puzaljku,¹⁰⁴³ te pretpostavljeni položaj nekropole uz komunikaciju koja je iz Lopsike preko Hrmotina vodila na Vratnik. Središte antičkog naselja svakako se moralo nalaziti uz obalnu liniju na pretpostavljenoj operativnoj obali u blizini luke, koja je bila i u funkciji trgovišta. Uz nju se nalaze i spomenuti monumentalni objekti koji su osiguravali sadržaje nužne za funkcioniranje manjeg trgovišta.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴¹ M. Glavičić 1993, 104; M. Suić 1976, 299.

¹⁰⁴² M. Blečić 2006, 14 i d.; V. Glavaš 2015, 269.

¹⁰⁴³ Faber, 2003, 644.

¹⁰⁴⁴ V. Glavaš 2015, 271 i d. Prema brojnim nalazima keramike pretpostavljena operativna obala Lopsike obuhvaćala je predio od Lisca, preko potopljene prevlake uz obalu i prema sjeveru do utoka potoka Bakovac.

Gradina u Sv. Jurju s otočićem Liscem iako većim dijelom neistražena, pruža uvid u proces poleogeneze na ovom području. Gradina u početku ima funkciju skloništa (*refugium*). Formiranjem rodovske općine (*pagus*) postaje centar zajednice (*castellum*), a njezinim prerastanjem u *civitas* preuzima ulogu središta (*oppidum*).¹⁰⁴⁵ Otočić Lisac je bio značajan obrambeni faktor željeznodobnog naselja na Gradini i prostora oko nje, s kojim je bio povezan prevlakom. U novije vrijeme V. Glavaš je iznijela mišljenje da sama Gradina nije bila naseljena, već da je prapovijesno naselje bilo smješteno u podnožju lokaliteta, na mjestu kasnijeg rimskog municipija.¹⁰⁴⁶ Međutim analiza željeznodobnih naselja na istočnojadranskoj obali evidentno pokazuje da su sva bila dijelom (najviša točka) ili u cjelini utvrđena, pa je logično pretpostaviti istu situaciju i ovdje, tim više što se bizantski bedem nastavio na prapovijesnu obrambenu strukturu. Odgovor na pitanje gdje se naselje nalazilo, na samoj gradini, padinama i u njenom podnožju, ili samo u podnožju, ostaje na budućim arheološkim istraživanjima. Rimska Lopsika je u svakom slučaju nastala u podnožju Gradine i obuhvaćala sigurno istočni dio otočića Lisca. Središte je moguće pretpostaviti na prostoru uz luku, gdje su pronađeni monumentalni ostatci arhitekture. Prostor nekadašnje prapovijesne gradine revitalizira se u vrijeme kasne antike.

Ortopla (*Ortopla*)

Nedaleko od Jablanca, na malom poluotoku „Punti“ nalaze se prema uvriježenom mišljenju ostatci predrimske i rimske Ortope, značajnog trgovačko-pomorskog naselja, srednjovjekovne Murule i hrvatske Stinice.¹⁰⁴⁷ Je li bila utvrđena u antičkom razdoblju, zasad je nepoznato, ali je u bizantsko doba naselje pouzdano utvrđeno jer se u starohrvatskim ispravama spominje kao *castrum*.¹⁰⁴⁸ Početkom 12. st. Stinica se više ne spominje (napuštena je ili stradala u ratovima hrvatsko-ugarskog vladara s Rabom ili Venecijom), a počinje jačati obližnje mjesto Jablanac. Kao bizantski kastrum, Murula ili Stinica je morala od 8 st. imati značajnu vjersku i upravnu ulogu cijelog današnjeg jablanačkog kraja.¹⁰⁴⁹

Na mjestu Stinice prema arheološkim nalazima može se pretpostaviti prapovijesno i antičko naselje (sl. 33), sa sjedištem na poluotočiću Punti (Pulver) i brdu Panosu, čija je luka bila u funkciji i u protohistorijskom dobu kako to svjedoči Pseudo Skilak (*Periplus*, 21). U izvorima se navodi pod imenima *Ortopla* (Ptolemej, *Geographia*, II 16, 2), *Ortoplinia* (Plinije, *Naturalis historia*, III, 140), *Ospela* (Ravenjanin, *Geographia*, IV, 22; v 14) i *Ospella*

¹⁰⁴⁵ M. Glavičić 1997, 45; 2001, 207.

¹⁰⁴⁶ V. Glavaš 2015, 179.

¹⁰⁴⁷ M. Zaninović 1980, 192-193.

¹⁰⁴⁸ J. Brunšmid 1901, 59.

¹⁰⁴⁹ A. Glavičić 2003, 36.

(Gvidon, *Geographica*, 116). Prema Pliniju je bila *oppidum* rimskih građana, a drži se da je municipalitet stekla za vrijeme Augusta ili Tiberija. Osim pisanih izvora, na postojanje antičkog naselja ukazuju i brojni nalazi koji su jednim dijelom do arheologa došli nakon devastacije mjesta otkrića. Kao primjer može se navesti sadnja borova na prostoru antičke nekropole, koja se nalazila poviše obale istočno od luke i naselja.¹⁰⁵⁰

Sl. 33. Širi prostor Ortople?

Prvo rekognosciranje uvale Mala Stinica vršio je Hrvatski restauratorski zavod, Odjel za podvodnu arheologiju, pri čemu je otkriven antički materijal koji je zatrpan nasipanjem priobalnog pojasa uslijed recentne gradnje na poluotoku, kao i ostatci antičke luke koji se nalaze ispod novoizgrađenih objekata.¹⁰⁵¹ Na području pretpostavljenog antičkog naselja nisu vođena sustavna arheološka istraživanja, a prva zaštitnog karaktera poduzeta su 2009. god. od strane HRZ-a zbog izgradnje trajektnog pristaništa. Tom je prilikom iz osam sondi izvađeno preko 200 pokretnih nalaza koji se mogu datirati u razdoblje od 1. st. pr. Kr. do 2. st., uglavnom keramičko stolno posuđe i svjetiljke.¹⁰⁵²

Ortopla je bila značajna luka za antički Rab (Arba), tj. najkraći prijelaz na kopno i obratno (najbliža točka za trgovinu), no brojni ulomci iz radionica diljem Carstva ukazuju da nije bila riječ o luci lokalnog značaja. Municipalno područje Ortople sezalo je preko 20 km u unutrašnjost i graničilo sa zajednicom nepoznatih japodskih Parentina,¹⁰⁵³ a na jugu s teritorijem Beka, što potvrđuje međašni natpis pronađen 1962. god. tri kilometra južnije na

¹⁰⁵⁰ Z. Dukat – A. Glavičić 1973, 172.

¹⁰⁵¹ M. Jurišić 2005, 5.

¹⁰⁵² Detaljnije o nalazima I. Miholjek – I. Stojević 2012, 143 i d.

¹⁰⁵³ O tome govori natpis uklesan u stijeni 22 km sjeveroistočno od sela Krasnog, *CIL* III, 15053. M. Zaninović 1988, 23 kaže da „Zapadno od Begovače, visovi Apatišanske dulibe izdvajaju Lomsku dulibu od Krasnog polja, pa možemo pretpostaviti da je tu negdje bila granica teritorija i Lopsike i Ortople.“

brijegu Panasu datiran 14.-20. god. kada je namjesnik bio L. Kornelije Dolabela.¹⁰⁵⁴ Natpis i međa na kojoj je otkriven potvrđuju da je granica bila između Stinice i Klačnice, te stavljaju u pitanje ubikaciju Ortople na položaj Klačnica kako je pomišljao A. Glavičić. Vjerojatnija je lokacija Stinica, iako se V. Glavaš ne slaže s tom mogućnošću. To opravdava nedostatkom arhitektonskih fragmenata (opeka, tegula, imbreksa), spomenika i natpisne građe.¹⁰⁵⁵ Ujedno ne odbacuje mogućnost lokacije Ortople na Klačnicu, te pretpostavlja da je postojanje međašnog zida utjecalo na zanemarivanje te mogućnosti.¹⁰⁵⁶ Kao drugu potencijalnu lokaciju Ortople navodi Gradinu u Starigradu kod Senja (udaljenu 10 km od granice s Bekima), naselje koje pokazuje kontinuitet života od ilirsko-rimskog i dalje preko srednjovjekovnog razdoblja. Osim kontinuiteta naseljavanja, u prilog ubikaciji Ortople u Starigrad navodi pogodnu uvalu za pristanište brodova, izvor pitke vode i relativno brz pristup planinskom prijevoju Alanu.¹⁰⁵⁷ Arheološke nalaze u Stinici smatra ostacima pristaništa Ortople smještene u Starigradu, što je pomalo neuvjerljivo s obzirom na udaljenost lokaliteta. U nedostatku arheološke potvrde teško je sa sigurnošću tvrditi koja lokacija pretendira na mjesto Ortople. Prema dosadašnjim saznanjima najviše argumenata ide u prilog Stinice, gdje je potvrđena luka, nekropola i značaj lokaliteta u bizantskom razdoblju. Po pitanju blizine pristupa Alanu, Stinica definitivno ima prednost pred Starigradom.

Vegij (*Vegium*, *Begium*)

Prapovijesno naselje prethodnik antičkog Vegija (Begija) nalazilo se na mjestu današnjeg Karlobaga, točnije na brijegu Drvišica. Lokalitet je imao velik značaj od prapovijesti, preko rimskog, do bizantskog razdoblja. Početkom 12. st. na Drvišici i u njenom podnožju (Vidovcu) nestaje život, da bi se nešto zapadnije od stare luke razvilo novo naselje *Scrissa–Bag*, koje tijekom vremena postaje važno trgovačko, pomorsko i vjersko središte Podgorske župe.¹⁰⁵⁸

U izvorima naselje pod imenom *Vegium* spominju Plinije (*Naturalis historia*, III, 140) i Ptolemej (*Geographia*, II 16, 2), a kao *Ouegia* i *Bigi* Ravenanjanin (*Geographia*, IV, 22; V, 14) i Gvidon (*Geographica* 116). *Vegium* (*Begium*) je u dijelu svojega imena (*bag*) očuvao izvorno ilirsko ime.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁴ M. Zaninović 1980b, 187 i d.

¹⁰⁵⁵ V. Glavaš 2015, 273.

¹⁰⁵⁶ V. Glavaš 2015, 180 i d. Nedostatak kasnolatskih i ranorimskih nalaza pripisuje činjenici da lokalitet nije bio sustavno istraživ.

¹⁰⁵⁷ V. Glavaš 2015, 180.

¹⁰⁵⁸ A. Glavičić 1996, 46; Ž. Tomičić 1990, 141.

¹⁰⁵⁹ D. Rendić-Miočević, 1968, 70. Današnji ostatak tog imena očuvao se i u toponimu Karlo-*bag* pri čemu se središte Beka/Vega izjednačava s današnjim Karlobagom.

Ostatci materijalne kulture razbacani po obroncima Drvišice i Ognjila govore o utvrđenim gradinskim naseljima nastalima u željezno doba, središtima „ilirskih“ Mentora, koji su još naseljavali otok Pag, a moguće i Rab. U predrimsko i rimsko doba ovdje je vjerojatno bilo središte zajednice Beka (Bega), koji su na sjeveru graničili s Ortoplinima i u Velebitu s Parentinima. V. Glavaš izražava sumnju da je veliki prostor „do graničnog zida udaljenog 25 km sjeverno od Karlobaga, te najmanje još 10-ak km južno do prvih gradina južnog Velebita“ pripadao jednoj zajednici. Sklona je ideji o postojanju dviju zajednica na tom prostoru.¹⁰⁶⁰ Sjeverniji dio (od Karlobaga do međašnog zida) pripisuje zajednici Beka s mogućim centrom u Prizni, dok bi druga zajednica, zasad nepoznatog imena zauzimala južniji dio prostora kojemu se središte možda moglo nazivati Vegij (*Vegium*).¹⁰⁶¹ Iako su njezina razmišljanja temeljena na prostornim odrednicama i obilježju okoliša zanimljiva, zasad nemaju čvrstog uporišta u povijesnim izvorima, a ni sigurnu arheološku potvrdu.

Drvišica je najveća gradina podvelebitskog primorja. Na njenom vrhu nalazi se zaravnjeni plato nastao vađenjem kamena za gradnju fortifikacija. Taj utvrđeni dio Gradine vjerojatno je bio centar obrane stanovnika (zajednice Beka) u predrimskom i rimskom razdoblju, a kasnije i hrvatskog Vidovgrada (sl. 34).

Sl. 34. Drvišica

Monumentalni bedem i potencijalno velika nasebinska površina na Drvišici ostavljaju sliku tipičnu za opida. Iako naseljenost lokacije dosad nije potvrđena arhitektonskim objektima, velika količina arheološkog materijala na površini i u istraženim sondama ukazuje na postojanje naselja na toj lokaciji ili u neposrednoj blizini. V. Glavaš nije sklona govoriti o protourbanizmu lokaliteta dok se to ne potvrdi nasebinskim objektima i unutarnjom organizacijom prostora. Recentna su istraživanja pokazala veliko terasiranje

¹⁰⁶⁰ Detaljnije o razlogu pretpostavke postojanja dviju zajednica i njihovu razgraničenju V. Glavaš 2015, 201 i d.

¹⁰⁶¹ V. Glavaš 2015, 181 i d.

gradine u 1. st. pr. Kr., za što Glavaš kaže da se može povezati „uz rekreiranje lokacije kao posljedice novih društvenih potreba“.¹⁰⁶² Kako je potvrđena intenzivnija građevinska aktivnost, logično je i postojanje dijela naselja na vrhu koje se naknadno proširuje na izgrađene terase, da bi se kasnije spustilo u podnožje.

Značaj lokaliteta u kasnoj antici arheološki je potvrđen. Na sjevernoj strani platoa, na stijenama, vidljiva je dobro očuvana kula u funkciji motrilišta, izgrađena kao jednokatna kvadratna struktura stranica od 7 m i visoka preko 6 m. Zidovi su građeni od većih, uslojenih, tesanih blokova povezanih žbukom debljine do 1 m. Još je jedna utvrda ostala očuvana na južnoj strani, osigurana zidanim bedemom, u sklopu koje se nalazi bunar kružne osnove izgrađen u tehnici suhozida kombiniranog s ilovačom.¹⁰⁶³

Antički grad (*municipium Vegium*) vjerojatno je nastao na prostoru Vidovačke drage, sudeći po ostacima rimske arhitekture i grobova. U Vidovcu je pronađen natpis dekuriona Lucija Sestija Silvestra iz tribusa Sergia (*CIL* III, 10027)¹⁰⁶⁴ čime je potvrđen municipalni rang naselja stečen u vrijeme Augusta.¹⁰⁶⁵ Kao što je Ortopla bila veza (luka) antičkog Raba s kopnom, tako je vjerojatno i Vegij imao istu ulogu za antički Pag. Smjer međašnog suhozida na kojem je bio natpis o razgraničenju između Ortoplina i Beka (*CIL* III, 15053) govori u prilog tvrdnji da je i teritorij Vegija zadirao u unutrašnjost velebitskog područja.

Prvi stručni pregled Gradine (Drvišica) izvršio je J. Brunšmid 1900. god. Pregledao je i nalaze iz rimskog vremena u Vidovačkoj dragi, te crkvu sv. Vida koju je tlocrtno izmjerio.¹⁰⁶⁶ Većina nađenih artefakata, koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu, potječe iz jednog rimskog objekta u Vidovcu, oko 3 km od Karlobaga, uz cestu koja vodi na Velebit.¹⁰⁶⁷ Veći broj ulomaka mramornih kipova raznih veličina, koji vjerojatno potječu iz navedenog objekta, mogli bi sudeći po nekim dijelovima pripadati Jupiterovu hramu.¹⁰⁶⁸ Postojanje naselja osim spomenutih arhitektonskih ostataka i monumentalne plastike

¹⁰⁶² V. Glavaš 2015, 252.

¹⁰⁶³ A. Glavičić 1996, 41 i d.

¹⁰⁶⁴ M. Glavičić, 2002, 514. Kako je *Vegium* bilo naselje lokalnog značaja, Glavičić pretpostavlja autohtono porijeklo Sestija.

¹⁰⁶⁵ M. Zaninović 1988, 14.

¹⁰⁶⁶ J. Brunšmid 1898, 92 i d.

¹⁰⁶⁷ J. Brunšmid 1898, 151 i d. Prvi stručnjak, koji se bavio rimskim ostacima u karlobaškoj okolici, bio je major Sabljar, čija je saznanja priopćio Neugebauer u svojem putopisnom djelu „Die Südslaven und deren Lander“ iz 1851. god. Uz staru cestu u Drvišici, ispod sela Vidovca, 1851. god. kopao je Lj. Slamnik, umirovljeni gimnazijski ravnatelj, koji je pronašao temelje građevine s tri prostorije, popločane mozaikom. U istočnom dijelu objekta pronašao je ulomak mramorne baze s nogom kolosalnoga kipa, zatim dio ramena koji je pripadao figuri u oklopu, nekoliko ulomaka mramora, opeke i posuda, te jedan rimski novac. Teško je na temelju pronađenih ulomaka tvrditi kojoj je svrhi bila namijenjena (hram?). Sabljar je za rimske spomenike zainteresirao svoga prijatelja Iliju Rukavinu Ljubačkoga, koji je 1865. god. kopao izvan spomenute građevine i pronašao ulomke tegula s pečatima, lucernu s reljefom rimskog vojnika, više željeznih čavala, krhotine staklenih bočica i životinjskih kostiju, koje je pripisao postojanju poganskog hrama i žrtvenika, u što Brunšmid sumnja povezujući nalaze s rimskim grobovima i priložima, ali ne isključuje ni mogućnost da je riječ o Jupiterovu hramu.

¹⁰⁶⁸ J. Brunšmid 1898, 153 i d.

potvrđuje i velika količina građevinskog materijala tipična za rimsku gradnju (tegule, imbreksi, opeke). Iako fragmentarni, ulomci natpisa pronađeni u Vidovcu jasno dokazuju postojanje urbane sredine. U istom kontekstu treba promatrati i ulomke tropeja pronađenog u Vidovcu podignutog u čast neke pobjede (ilirsko delmatskog rata za vrijeme Augusta?).¹⁰⁶⁹

Iako ne postoje epigrafska svjedočanstva koja bi potvrdila lokaciju Vegija (Begija) na karlobaško područje, ostatci antičkog objekta u selu Vidovcu otkriveni sredinom 19. st. potvrđuju postojanje antičkog naselja. Krajem 6. i početkom 7. st. život u antičkom Vegiju je zamro, a naselja na Drvišici i obližnjem Ognjilu održala su se još neko vrijeme. Zidovi antičkih objekata u podnožju i bedemi utvrde (kastroma) iz bizantskog i gotskog razdoblja (oko 550.-600. god.) te ostaci Vidovgrada (stara *Scrissa - Scrissela*), središta prvih doseljenih Hrvata, svjedočanstva su povijesti i kontinuiteta života od prapovijesti do danas.

Cisa - Kisa (*Cissa*)

Otok Pag prvi put pojedinačno navodi Plinije koji nabraja liburnske otoke i „gradove“ na njima. On u opisu istočnojadranske obale dva puta navodi Cisu (Kisu), jednom u opisu zapadne istarske obale (*Naturalis historia*, III, 151),¹⁰⁷⁰ a drugi put kod nabiranja liburnskih otoka (III, 140). Drugi navod se po većini istraživača odnosi na otok Pag (*Gissa*) iza kojeg stoji *Portunata*, što se tumači različito, ovisno o kasnijem prijepisu i stavljanju interpunkcijskih znakova, te povlači pitanje je li Plinije naveo još jedan *oppidum* ili je riječ o epitetu Kise. Naziv *Portunata* donose izdanja Plinijeva teksta temeljena na starijim rukopisima, dok mlađa bilježe *Gissa portu nota* (Kisa poznata po luci). Nije isključeno da je riječ o dva naselja od kojih je jedno bilo u funkciji luke. U tom slučaju Plinijev bi se navod odnosio na važnu luku grada Cise, Novalju (*Navalia* lat. „luka“) udaljenu 3 km, preko koje se od kasnijeg helenističkog doba mogla odvijati trgovina s lukama Velebitskog kanala.¹⁰⁷¹ Kao analogija može poslužiti situacija s Lješom i njegovom lukom *Nymphaeum* udaljenom tri rimske milje (cca. 4,5 km).

Najstariji kartografski prikaz otoka Paga (*ins. Sissa*) nalazi se na Tabuli Peutingeriani. Razlog navođenja otoka u itineraru (*itinerarium pictum*) nalazi se u njegovoj ulozi na

¹⁰⁶⁹ J. Brunšmid 1899, 155.

¹⁰⁷⁰ M. Suić 1996a, 732 i d.; 1987, 190. Prema Suiću *Cissa Pullaria* stoji u opreci s *Cissa (Gissa) Portunata*, te istarsku ubicira na Brijune, a liburnsku na Pag i ističe da je kod Plinija čest slučaj navođenje epiteta uz toponim ukoliko postoji više istih naziva. S. Čače upozorava na rad B. Marušića [Še o istrski Kisi (Cissa) in kesenskem škofu (episcopus cessensis), *Arheološki vestnik*, 41, 1990, 403-430] koji istarsku Kisu ubicira na obalu između Rovinja i Pule i mišljenja je da *Pullaria* nije epitet već poseban nesomim. usp. S. Čače 1993, 18, bilj. 81.

¹⁰⁷¹ Gisa je oblik kojeg donosi Plinije, no sigurno je riječ o izvornom obliku *Cissa*, što se vidi uspoređujući ostale izvore i glasovni sastav kasnije nastalih imena: *Kissa* (kod Konstantina Porfirogeneta), *Kessa* (u srednjovjekovnim ispravama) i današnje ime Caska.

istočnojadranskoj pomorskoj ruti,¹⁰⁷² a anonimni rimski kartograf je otočja smjestio prema položaju najbližih kolonija, u ovom slučaju Jadera.¹⁰⁷³

Otok Pag, u obliku imena *Cissa* spominje se u djelu Anonimnog Ravenjanina (*Geographia*, V, 24, 408) koji je koristio prijepise iz drugih izvora. Ravenjanin skupine otoka niže od jugoistoka prema jugozapadu, a određene nedosljednosti u navođenju otoka vidljive su kad je riječ o otočnom nizu zadarskog područja, u kojem iza Molata (*Malata*) dolazi Pag (*Cissa*). Takav raspored moguće je povezati s plovidbenom rutom koja vodi od „Sedmovraća“ (prolazi između Dugog otoka i Molata) i Paga preko tzv. Virskog mora, pa smještaj otoka Paga iza Molata može biti ciljano postavljen, a ne pogreška.¹⁰⁷⁴

Primjećuje se kontinuitet imena Cisa, kao naziva za otok Pag ili naselje na njegovom sjevernom dijelu. Različitost pisanja naziva *Cissa* (*Gissa*, *Kissa*) tumači se na više načina. N. Županić i M. Suić razlog vide u predindoeuropskom podrijetlu imena otoka, što je mogući razlog Plinijevoj nesigurnosti kod izgovora,¹⁰⁷⁵ a Skok je u početku mislio da je toponim grčkog podrijetla, no kasnije prihvaća tezu o prastarom mediteranskom imenu mjesta.¹⁰⁷⁶

Ostaje još uvijek nepoznato pitanje statusa,¹⁰⁷⁷ a i geografskog položaja Cise (i) Portunate. Dio znanstvenika smješta Cisu na prostor koji danas nosi naziv Caska,¹⁰⁷⁸ dok je neki ubiciraju na šire područje Novalje ili sam grad Novalju.¹⁰⁷⁹ A. Škunca područje antičke Kise određuje od uvale Klopotnica do Anđelke i u širinu do brda Sv. Jurja, a ne isključuje ni mogućnost postojanja pripadajućeg agera.¹⁰⁸⁰ Z. Brusić središte predrimske, liburnske Kise locira na brdo Košljun, jugoistočno od Novaljskog polja iznad Caske, za koje kaže da se kasnije premjestilo u uvalu Caska preuzimajući naziv prijašnjeg naselja.¹⁰⁸¹ Košljun ima značenje i u antičkom razdoblju, o čemu svjedoče ostatci arhitekture iz tog doba, a s utvrđenog naselja na Košljunu može se kontrolirati novaljsko područje, koje obuhvaća luke u Caskoj, Novalji i Staroj Novalji.¹⁰⁸² A. Šonje prvi iznosi pretpostavku da je rimska Kisa bila

¹⁰⁷² Z. Brusić 1993.

¹⁰⁷³ M. Kozličić 1995, 23.

¹⁰⁷⁴ S. Čače 1992, 41 i d.

¹⁰⁷⁵ N. Županić 1952, 245; M. Suić 1953, 19 predindoeuropskog korijena su imena mjesta koja imaju završetke – ssa, –ssos, kao npr. *Cissa*, *Lissa*, *Sissa*, *Issa*.

¹⁰⁷⁶ P. Skok 1950, 103 i 109.

¹⁰⁷⁷ B. Ilakovac 1997-1998, 81 pretpostavlja postojanje biskupije, što bi, osim limitacije, ukazivalo na mogućnost da je svojevremeno imala status municipija.

¹⁰⁷⁸ P. Skok 1950, 69; M. Suić 1953, 18; P. Šimunović 1986, 61; B. Ilakovac 1997-1998, 76 i d.

¹⁰⁷⁹ S. Čače 1993, 18; J. S. Škunca 2002, 84-85;

¹⁰⁸⁰ A. Škunca 1989, 26.

¹⁰⁸¹ Z. Brusić 1993 (rukopis-neobjavljeno), bilj. 14; Š. Batović 1973, 32 i d. u radu vezanom za prapovijest zadarskih otoka navodi da je Sv. Juraj, brdo iznad Caske središte liburnske zajednice, što mijenja nakon terenskog pregleda navodeći gradinu Košljun proizvodnim i kulturnim središtem. Usp. Š. Batović 1990, 28-29.

¹⁰⁸² M. Sabljarić 1852, 7; A. Škunca 1989, 27; I. Radić Rossi – J. Zmaić 2009, 149.

kastrum s kulama i bedemima (!), vjerojatno na temelju srednjovjekovnih dokumenata i karata u kojima se spominje *castrum Cessae* te ostataka monumentalnih zidova na obali.¹⁰⁸³

B. Ilakovac smatra da bi se Plinijev navod otoka s gradovima moglo čitati „*Cissaportu nota*“ (po pristaništu poznata Kisa), što bi se u tom slučaju odnosilo na otok koji osim zaštićenih luka ima povoljan tranzitni pomorski položaj.¹⁰⁸⁴ Arheološki ostatci idu u prilog mišljenju Ilakovca da se antičko ime Cisa moglo odnositi na novaljsko područje koje obuhvaća današnja naselja Casku, Staru Novalju i Novalju. Novalja bi u tom slučaju mogla biti glavna izvozna luka povezana s kompleksom u uvali Caska koji osim registriranih gospodarskih dijelova može obuhvaćati i utvrđeno, antičko urbano naselje. S obzirom na dosad obrađene arheološke nalaze cijeli se kompleks može datirati već od početka 1. st. po Kr., pa i ranije,¹⁰⁸⁵ jer se na širem području nalaze liburnske gradine, tumuli i groblja na ravnom s brojnim materijalnim ostacima.¹⁰⁸⁶ Rimska Cisa je prema Ilakovcu imala limitirani ager koji se pružao između Slatine i uvale Trinčel, zatim gradski vodovod, bedeme, kanalizaciju i forum.¹⁰⁸⁷

Caska se kako je rečeno povezuje s antičkim naseljem *Cissa*, po kojem se do 14. st. nazivao i čitav otok Pag.¹⁰⁸⁸ Arheološki ostatci iz Caske oduvijek su izazivali interes okolnog stanovništva, a od 16. st. povijesno-arheoloških stručnjaka i laika. O njima piše humanist-pedagog P. Fusco (15. st.), u svom djelu „Opis obale Ilirika“ (*De situ orae Illyrici*).¹⁰⁸⁹ A. Fortis spominje ulomke rimskih natpisa, no nije potpuno jasno na što se natpisi odnose, jer spominje razvaline *Kesse* iz kojih su nastala dva sela Stara i Nova Novalja.¹⁰⁹⁰ Polovicom 19. st. M. Sabljar, u svojoj putnoj bilježnici *Bag – Pag*, bilježi: „Kod Novalje je bio pod Grcima grad Tis, a dvije talij. milje od nje je grad Caz, sada se zove zadnje mjesto, koje je porušeno i u strašnom se moru utopila Cazka“. Navodi arheološke lokalitete i crteže od Stare Novalje do Caske.¹⁰⁹¹ Don F. Bulić u dva navrata posjećuje novaljsko područje, 1883. god. i poslije Prvog svjetskog rata. Između ostalog donosi podatke o arhitektonskim ostacima na obali i u moru i navodi dva veća klesana komada kamena za koje pretpostavlja da su are te komad

¹⁰⁸³ A. Šonje 1958, 311.

¹⁰⁸⁴ B. Ilakovac 1997-1998, 79-80. Smatra da je Kisa kao priobalno naselje imala tri izlaza na more i najmanje dva morska pristaništa: ispod same Kise i u novaljskoj luci, na koju je bio usmjeren i završetak akvadukta Škopalj-Novalja.

¹⁰⁸⁵ I. Radić Rossi – J. Zmaić 2009, 160.

¹⁰⁸⁶ Š. Batović 1973, 6 i d.; 1990, 29; 1992, 74; A. Šonje 1997, 103 i d., bilj. 1; A. Škunca 2006, 188.

¹⁰⁸⁷ B. Ilakovac 1992, 17 i d.; 1997-1998, 80.

¹⁰⁸⁸ F. Bulić 1885a, 146; P. Skok 1950, 69; N. Županić 1952, 242; M. Suić 1953, 25. Zadnji put se otok naziva imenom Cisa 1372. god. nakon čega se mijenja u *insula Paghi*.

¹⁰⁸⁹ P. Fusco 1990, 109 „Da se otok ranije zvao Gisom tvrde domaći ljudi, i pokazuju na njemu ostatke grada koji se do danas naziva Gisom“.

¹⁰⁹⁰ A. Fortis 2004, 270.

¹⁰⁹¹ M. Sabljar 1852, 1 i d.

stupa.¹⁰⁹² A. Šonje bilježi da je od antičke Cise vodio put prema Slatini, čiji su ostatci još uvijek bili vidljivi u njegovo vrijeme.¹⁰⁹³ Č. Iveković također spominje cestu koja vodi iz Caske prema Novalji kao rimsku.

Sustavna istraživanja započeta 2003. projektom „Uvala Caska, otok Pag – Istraživanje i zaštita kompleksnog arheološkog nalazišta“ nastavljena su zaštitnim arheološkim istraživanjem tijekom 2005. i 2006. god. koje je rezultiralo pronalaskom gospodarskog kompleksa na parceli J. Palčića. Otkopana je površina od 320 m² unutar koje su pronađene zidane strukture od kamena i opeke iz dva različita vremenska razdoblja.¹⁰⁹⁴ Između otkrivenog kompleksa i Tunere, nasuprot crkvice sv. Ante, pronađeni su ostatci antičkog lukobrana dugog oko 120 m, nastalog nasipanjem neobrađenog kamenja različitih veličina, koji se izdiže metar iznad pjeskovitog tla.¹⁰⁹⁵ Na rtu Zrće također su vidljivi ostaci antičkih zidova ispred kojih se u moru nalazi kameni plato na dubini 0,5 - 1 m ispred kojeg je veća koncentracija tegula i imbreksa.¹⁰⁹⁶

Na spoju uvale Caska i poluotoka Zrće nalaze se ostaci antičke nekropole. Istraživanja nekropole odvijala su se u razdoblju 2003. - 2007. god. u pet kampanja.¹⁰⁹⁷ Istraženo je oko 250 m² s 46 grobova.¹⁰⁹⁸ Nekropola se širila prema sjeveru, na što upućuju grobovi na lokalitetu Blato udaljenom od nekropole 350 m, a moguće je pretpostaviti i pružanje prema položaju Gramače, Polačine i sjevernim Palčićevim kućama kraj crkvice sv. Ante.

Pronađeni su ostaci dvaju antičkih vodovoda - nadzemnog koji je dovodio vodu s područja Kolana u uvalu Caska i podzemnog koji iz Novaljskog polja dovodi vodu do novaljske luke.¹⁰⁹⁹ Nadzemni vodovod je dug 8209 m i kompleksne je konstrukcije u sklopu koje su visinski nosači koji su nosili gravitacijski kanal i sifone,¹¹⁰⁰ građeni istom tehnikom kao monumentalni zidovi u uvali. Ilakovac postavljanje gravitacijskog kanala na visoke nosače dovodi u vezu s planskim dovođenjem vodovoda na veću visinu i smatra da na toj razini treba tražiti forum Cise.¹¹⁰¹

Ostatci utvrde s crkvicom sv. Jurja na sjeveroistočnoj padini uvale Caska pokazuju kontinuitet življenja na ovom području. Nedovoljna istraženost lokaliteta ostavlja mogućnost

¹⁰⁹² F. Bulić 1885a, 195.

¹⁰⁹³ A. Šonje 1969, 49 i d., bilj. 4.

¹⁰⁹⁴ G. Skelac 2005, 281 i d. Na sjeveroistočnom dijelu iznad podnice je pronađen novčić datiran u početak 3. st. po Kr.

¹⁰⁹⁵ I. Radić Rossi 2005, 285; M. Čelhar 2008, 179.

¹⁰⁹⁶ I. Radić Rossi – Z. Brusić 2007a, 23 i d.

¹⁰⁹⁷ A. Kurilić 2007, 369.

¹⁰⁹⁸ A. Kurilić 2007, 369; 2009, 30.

¹⁰⁹⁹ F. Bulić 1885a, 208 i d.; P. Sticotti 1940, 181; M. Suić 1953, 25 navodi netočan podatak o širini, oko dvije rimske stope (60 cm).

¹¹⁰⁰ B. Ilakovac 1992, 11; 2008, 132.

¹¹⁰¹ B. Ilakovac 1992, 18 i d.

različitim pretpostavkama vezanim uz vremensku pripadnost sklopa. Batović ga smatra brončanodobnom gradinom koja je u funkciji do bizantskog razdoblja.¹¹⁰² Šonje negira postojanje prapovijesne gradine, jer za to ne postoji arheološka potvrda, što dovodi u pitanje postojanje liburnskog naselja s kontinuitetom.¹¹⁰³ Brusić utvrdu smatra kasnoantičkom s kontinuitetom u srednjovjekovno razdoblje i povezuje je s razaranjem Kise iz 1203. god. od strane Zadrana.¹¹⁰⁴ Zbog izrazito strateškog položaja, prisutnih tehnika gradnje, blizine sidrišta i naselja podno brežuljka, većina autora je sklona mišljenju o bizantskom karakteru utvrde.¹¹⁰⁵

Istočno od Novalje, na južnom kraju Novaljskog polja nalazi se uvala Caska s istoimenim naseljem (T. XII. a). Povoljan zemljopisni i klimatski položaj razlog su njezine naseljenosti vjerojatno još od kasnog brončanog doba,¹¹⁰⁶ a rimskodobni su se stanovnici naselili uz obalu uvale, na njenom sjevernom dijelu, što potvrđuju brojni ostatci pronađeni na cijelom prostoru uvale (na kopnu i u moru). Privlačnost položaja najbolje pokazuje naseljavanje uglednih rimskih obitelji, kao što je obitelj Kalpurnijevaca koja se spominje na nadgrobnom natpisu pronađenom 1970. god. na zapadnom dijelu Uvale Caska, na lokalitetu Blato.¹¹⁰⁷ Riječ je o obitelji čiji je boravak također zabilježen na teritoriju Istre i spominju se kao vlasnici zemljišnih posjeda.¹¹⁰⁸

Cisa (Kisa) se spominje u više legendi kao grad potonuo u potresu iz 361. god.¹¹⁰⁹ Ideja o potonuću dugo se zadržala i u znanstvenoj literaturi. Ilakovac je analizirao područje Caske i nije našao nikakve naznake tektonske dislokacije već zaključuje da se obalni dio našao u polju prirodne transgresije. Vidljivi ostatci arhitekture su u izvornim položajima, osim dijela zidova srušenih djelovanjem prirodnih faktora, no ne isključuje mogućnost da je područje bilo pogođeno potresom, ali ne takvim koji bi izazvao potonuće cijelog naselja.¹¹¹⁰ Bulić također negira iznenadno potonuće Cise, smatrajući da je potapanje antičke arhitekture u plitkom moru uvale Caske rezultat dokazane promjene morske razine.¹¹¹¹

¹¹⁰² Š. Batović 1973, 32 i d.; 1992, 75. Isto mišljenje dijeli Suić: M. Suić 1953, 22.

¹¹⁰³ A. Šonje 1997, 103 i d., bilj. 1.

¹¹⁰⁴ Z. Brusić 1989, 116, bilj. 11.

¹¹⁰⁵ K. Regan 2002; I. Radić Rossi 2006, 320. U jednoj od prostorija utvrde nađen je bizantski zlatnik kojeg spominje I. Petricioli.

¹¹⁰⁶ Š. Batović 1973, 66. Na području Caske pronađen je brončani ingot ciparskog tipa u obliku životinjske kože datiran se u 11. st. pr. Kr. Slični nalazi u Makarskoj i Kloštar Ivaniću pripisuju se Kulturi polja s žarama. Za željezno doba novaljskog područja. Usp. Š. Batović 1992, 75.

¹¹⁰⁷ A. Kurilić 2004a, 20-21.

¹¹⁰⁸ J. Šašel 1963, 389; A. Starac 1995, 139.

¹¹⁰⁹ F. Bulić 1885a, 195; J. Kunkera 1982, 16.

¹¹¹⁰ B. Ilakovac 1991, 245 i d.

¹¹¹¹ F. Bulić 1885a, 195-196.; D. Vrsalović 1979, 453; I. Radić Rossi 2004, 23; I. Radić Rossi – A. Kurilić 2005, 279.

Osobitu pažnju privlače ostatci monumentalnog зида (bedema) koje je dobrim dijelom razlog održavanju ideje o postojanju grada. Ostatci mu se pružaju od prvih kuća na zapadnoj strani naselja Caska do položaja Kut na istočnom dijelu uvale, a očuvani su u različitim visinama i protežu se s mjestimičnim prekidima u dužini od oko 500 m prateći luk uvale (pril. 14/1-5). Najviši se nalaze istočno od Tunere i prelaze visinu od 5 m (T. XII. b).¹¹¹² Djelovanjem prirodnih faktora došlo je značajnih oštećenja zidnog lica te je širina vidljivih zidova različita; kod nekih prelazi 1,50 m. Osim oštećenja površine došlo je do lomljenja i urušavanja segmenata koji su dislocirani s izvornog položaja. Širina zida značajno premašuje dimenzije primjenjivane za gradnju arhitektonskih objekata, što implicira mogućnost atribucije zida fortifikacijskom sklopu.

Vanjsko i unutarnje lice bedema rađeno je u tehnici *opus incertum* s ispunom u tehnici *opus caementicium*. Kombinacija tih dviju tehnika gradnje doživjela je nagli razvoj i vrhunac u 2. i 1. st. pr. Kr., a reprezentativan primjer predstavljaju bedemi Terracine. U nemirno vrijeme između 100. i 91. god. pr. Kr. podiže se velik broj fortifikacija građenih na takav način, koji se postupno gubi i nestaje krajem republikanskog doba.¹¹¹³ Oba lica bedema oblikovana su manjim blokovima nejednake veličine i oblika povezanih žbukom s fugama ujednačene širine. Prednja strana blokova je djelomično obrađena i pokazuje sklonost vertikalnoj pravilnosti. Ispunu čine veći komadi priklesanog kamenja i rijetki komadići opeke obilato zaliveni žbukom. Kamenje je slagano u redove, ali zbog nejednake veličine dolazi do poremećaja horizontalnog nizanja, što je korigirano nizom pravilno klesanih blokova koji ukazuju na tendenciju uslojavanja (T. XII. c). Slična tehnika gradnje je primijenjena na dijelu fortifikacija uz Herkulova vrata u Puli koji pripada kasnorepublikanskom ili augustovskom razdoblju.¹¹¹⁴ U ispuni nisu prisutni ostatci spolija, a sklonost pravilnosti uočljiva u slaganju i uslojavanju blokova i fino oblikovanim rubovima isključuje mogućnost da je zid građen u kasnoantičkom ili srednjovjekovnom razdoblju. Uz donji rub vanjskog pojasa zida, na nekim dijelovima, vidljiva je temeljna stopa koja strši dvadesetak centimetara u odnosu na plašt (T. XII. d) i pruža se dalje od očuvane dionice nestajući u moru. Unutar zidnog plašta može se primijetiti više otvora. Jedan od njih se nalazi istočno od Tunere, na položaju „Podbuža“. Riječ je o podzemnom, umjetno izgrađenom kanalu (ulazni dio mu je dijelom zatrpan vjerojatno uslijed urušavanja dijela zida), uz čiji su ulaz očuvani duži potezi zida i jedna nadsvodena konstrukcija.¹¹¹⁵ Konstrukciju su spominjali i o njoj pisali M. Sabljar, don F.

¹¹¹² U 19. st. u uvali je izgrađena tunera, kamena građevina valjkastog oblika namijenjena promatranju jata tuna.

¹¹¹³ J. P. Adam 2005, 297.

¹¹¹⁴ A. Starac 2001, 15.

¹¹¹⁵ A. Kurilić 2004, 69.

Bulić i P. Sticotti.¹¹¹⁶ Sabljar skicira zasvođeni „hodnik pod zemljom“ i na polovici iscrtanog kanala crta šupljinu koju označava jednako kao i vidljive odihe podzemnog vodovoda u Novalji.¹¹¹⁷ Konstrukcija stropnog luka je slična podzemnom vodovodu u Novalji, što bi upućivalo na isto vrijeme gradnje i moguću svrhu otvora. Nameće se i ideja o kanalizacijskom kanalu koji bi zbog dimenzija išao u prilog pretpostavci o urbanom karakteru kompleksa u uvali. Osim spomenutog otvora može se primijetiti još nekoliko njih (T. XII. e), koji su možda imali funkciju drenažnih kanala za odvođenje oborinskih voda.

U produžetku obale, od lokaliteta „Podbužu“ do Gavranišća, nalazi se veliki nasip dug 205 m i širine od 15 do 20 m. Sastoji se od nepravilnog kamenja raznih dimenzija, s većim kamenim blokovima s vanjske strane.¹¹¹⁸ Unutar nasipa pronađeno je pet dijelova urušenog zida, lica okrenutih prema gore, koji se protežu nekih 18 m, a visina im varira od 0,16 do 0,27 m. Vanjsko im je lice građeno od redova naslaganih opeka, ispod kojega se nalazi kompaktno vezivno sredstvo debljine 0,10 do 0,15 m.¹¹¹⁹ Vjerojatno je riječ o zidovima s pet ulaza u more o kojima piše F. Bulić.¹¹²⁰ U nastavku nasipa prema uvali Klopatnica nalazi se tzv. „šetnica“, duga oko 30 m i široka oko 1 m. Prostor između strme stijene koja se nalazi iznad nje ispunjen je sitnim kamenjem koje ostavlja dojam popločenja. Nedostatak arheološkog materijala onemogućuje sigurno kronološko određenje zidova unutar nasipa i „šetnice“, ali ne isključuje njihovo antičko podrijetlo.¹¹²¹

Brojnost arheoloških ostataka i složenost lokaliteta navela je brojne autore na različite zaključke o karakteru kompleksa.¹¹²² U literaturi je prisutna nedovoljno utemeljena analogija s rezidencijalnom vilom u uvali Verige na Brijunima, temeljena na sličnostima kao što su prirodni smještaj, gospodarski sklop na sjevernoj obali i lučka operativna obala.¹¹²³ Međutim, dužina površine uz obalu od preko 500 m na kojoj su pronađene arhitektonske strukture daleko premašuje prostor i najmonumentalnije vile. Monumentalni zid s vidljivom temeljnom stopom, na mjestima visok preko 5 m, ima oba paramenta oblikovana s težnjom ka estetskoj dimenziji. U dužini od 20-ak m pruža se na značajnoj udaljenosti od padine, nakon čega se dijelom može pratiti ispod morske razine, što negira mogućnost da je riječ o potpornom zidu

¹¹¹⁶ F. Bulić 1885a, 194; P. Sticotti 1941, 179.

¹¹¹⁷ M. Sabljar 1852, 13.

¹¹¹⁸ M. Čelhar, 2008, 185.

¹¹¹⁹ I. Radić Rossi – Z. Brusić 2007, 15-18; M. Čelhar 2008, 185.

¹¹²⁰ F. Bulić 1885a, 195, spominje i „šetnicu“ (*kao putac*) koja ide ka uvali Klopatnica koja se nalazi na samom dodiru s položajem Gavranišće.

¹¹²¹ M. Čelhar 2008, 185.

¹¹²² M. Suić 1953, 25 i d. Suić pripisuje antičku Kisu vlasništvu pojedinih bogatih rimskih obitelji, a kad spominje kastrum, veže ga za srednji vijek. A. Šonje ostavlja otvorenim pitanje utvrđenja Caske, a za ostatke „bedema“, kako ih on interpretira preporuča dataciju od ranog Carstva do 3 st. Usp. A. Škunca 1989, 26.

¹¹²³ R. Matijašić 1998, 113; V. Begović – I. Schrunck 2002, 116-117; M. Suić 2003, 325 i d.

terase, već ga treba smatrati definiranom obrambenom strukturom. Ilakovčeva ideja da je Kisa imala limitirani ager od 23 centurije, vodovod, fortifikacije, kanalizaciju i forum za sada nema potpunu potvrdu temeljenu na čvrstim arheološkim dokazima uslijed nedovoljne istraženosti. Plinijev spomen opiduma i monumentalni zidovi iz kasnorepublikanskog razdoblja, koji svojom građom, dužinom, visinom i širinom upućuju na fortifikacijsku ulogu, idu u prilog postojanja urbanog naselja. Pretpostavku o naselju u podnožju Sv. Jurja, za kojega A. Šonje kaže da je bio utvrda u funkciji akropole Cise kroz 2. i 3. st.¹¹²⁴ osnažuje i Batovićeva tvrdnja o njegovoj naseljenosti od brončanog doba. Spuštanje naselja u podnožje je bio obrazac tipičan za autohtona naselja koja su stekla urbani status i profil rimskoga grada. Stradanje grada i utvrde pretpostavlja se u potresu u drugoj polovini 4. st., nakon čega je mogla uslijediti obnova utvrde u vrijeme Istočnih Gota i oporavak naselja uz luku. Nova devastacija nastupila je zacijelo u vrijeme gotsko-bizantskog rata (535.-555. god.). Nakon bizantskog osvajanja otoka obnavlja se utvrda u funkciji bizantskog obrambenog lanca utvrda, a što je bilo s naseljem nije poznato.

Rider (*Rider*)

Antički grad Rider nalazio se na mjestu današnjeg naselja Danilo nekih 17 km u zaleđu Šibenika. Povoljna lokacija na sjeveroistočnom rubu plodnog Danilskog polja, okruženog brežuljcima nad kojima dominantan položaj ima Gradina i blizina važne komunikacije Salona-Akvileja razlog su dugoj naseljenosti prostora od starijeg željeznog doba do srednjeg vijeka.

Iako je Rider u povijesnim izvorima zabilježen samo kod Anonimnog Ravenjanina (*Geographia*, V, 14, 11-19) i Gvidona (*Geographica*, 115), gdje se navodi kao postaja nakon Skardone prema Traguriju, njegov značaj je neupitan. Tako se na jednom natpisu (*CIL* III, 2774) Kvint Rutilije Prokul naziva duumvirom i prvakom riderskog municipija (*princeps Municipi Riditarum*).¹¹²⁵ Na natpisu o gradnji mosta preko rijeke Cetine (*pons Tiluri*) u kojoj su 184. god. sudjelovali i Riditi (*CIL* III, 3202), navedena je i titula *princeps Delmatarum*, koja svjedoči o njihovoj važnosti u sklopu delmatskog korpusa. Da je Rider mogao biti i sjedište biskupije,¹¹²⁶ govori natpis iz Milana na kojemu se spominje *Riditionis episcopus*.¹¹²⁷

¹¹²⁴ A. Šonje 1975, 287.

¹¹²⁵ *CIL*, III, 2774; D. Rendić-Miočević 1989b, 849, 854, Pl. XV.

¹¹²⁶ D. Rendić-Miočević 1972, 229–234; 1977b, 133–145; 1984, 119–132; 1989a, 845–852; 853–869; 871–890; 891–892; 1989b, 575–583; 1990, 471–485; M. Suić 1994–1995, 293; 1998, 181; S. Čače 1995, 36; M. Zaninović 1996b, 307–323; 1998b, 125–126.

¹¹²⁷ *CIL* V, 620, br. 7; 6183a; ILCV 1043; N. Cambi 2001, 13.

Prvi objavljeni podatci o Rideru nastali su u drugoj polovici 17. st. kada je nekoliko natpisa objavio I. Lucić, a od druge polovice 19. st. zahvaljujući Th. Mommsenu postaje poznat po bogatoj epigrafskoj građi. Mjesni župnik fra S. Zlatović doprinosi popularizaciji lokaliteta u znanstvenim krugovima objavom izvješća o spomenicima uzidanima u kuće, gospodarske objekte i ogradne zidove, što je ukazivalo na značajnije rimsko naselje.

Sustavna arheološka istraživanja lokaliteta započeta 1951. god. na poticaj ondašnje JAZU, preko Arheološkog muzeja u Splitu i Muzeja grada Šibenika nastavljena su u organizaciji Arheološkog odjela Instituta za povijest umjetnosti i arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu pod vodstvom D. Rendića-Miočevića (1958.-1968. god.). Definirani su potezi bedema i velik dio naseobinskog areala. Kasnija istraživanja vršili su M. Šmalcelj i Z. Gunjača (1970.-1971. god. i 1981.-1986. god.), a u novije vrijeme istraživanja, konzervaciju i prezentaciju vodi Arheološki odjel MGŠ. Na lokalitetu su u dužem vremenskom razdoblju otkriveni brojni arheološki nalazi na Verušama, Šematoriju i Starom šematoriju, od kojih je osobito zanimljiv epigrafski materijal. Pokretni nalazi potvrdili su kontinuitet naseljenosti od željeznog doba, preko antike do srednjeg vijeka.

Osim Danila u kojemu je bilo središte ilirsko-rimskog Ridera, na rubovima polja značajne su naseobine Danilo Bitinj (nalazi iz neolitika), Gradina (s nalazima iz željeznog doba), Stražbenica (s ostacima suhozidnog bedema) i nekoliko grobljanskih lokaliteta u funkciji od rane antike do srednjeg vijeka. Taj je prostor u predrimsko doba pripadao delmatskoj zajednici Ridita sa središtem na Gradini iznad zaseoka Klisović koja je dominirala prostorom od Labina do Skradina (sl. 35). Nakon pacifikacije Ilirika u podnožju gradine formira se ilirsko-rimsko naselje koje prema autohtonoj zajednici dobiva naziv Rider. Podizanjem naselja u podnožju nije prestao život na Gradini. Potvrda tomu su epigrafička svjedočanstva o pripadnicima višeg društvenog položaja koji su živjeli na Gradini, a građansko pravo realizirali u municipalnom središtu u podnožju.

Sl. 35. Gradina

Strateški položaj na važnoj komunikaciji Salona – Skardona razlog je prosperitetu grada koji je bio prirodna postaja, odmorište i nadzorni punkt. Municipalni status vjerojatno dobiva za vrijeme Klaudijevaca,¹¹²⁸ što potvrđuju kameni spomenici epigrafskog karaktera, od kojih je posebno važna spomenuta ara s navodom *municipium Ridentarum*. Naselje nastalo u podnožju vjerojatno je bilo oblikovano u skladu s rimskom urbanom koncepcijom o čemu svjedoče ostatci arhitektonske kamene plastike, urbane i rustične vile.¹¹²⁹ Rider tako postaje tipični municipij u kojemu prevladava autohtona populacija.¹¹³⁰ Afirmacijom kršćanstva nastupaju promjene registrirane na prostoru urbane vile (Stari Šematorij) u kojoj se u skladu s novim potrebama gradi manji sakralni objekt cemeterijalnog karaktera, oko kojeg se formira nekropola čiji se kontinuitet održao do srednjeg vijeka.¹¹³¹ Zasad nije apsolutno potvrđeno, ali postoje indicije da je Rider u 5. i 6. st. postao sjedište biskupije.

Središte rimskoga grada pretpostavljeno je na položaju Stari Šematorij, na osnovu nalaza arhitektonskih fragmenata koje se pripisuje kapitolijskom hramu, međutim nije sigurno da je riječ o njihovom originalnom položaju, jer su mogli biti naknadno doneseni i korišteni kao spoliji.¹¹³² Na širem prostoru Starog Šematorija pronađene su manje rustične vile uokolo kojih su manja obiteljska groblja nastala u kasnoj antici.¹¹³³ Jugoistočno od crkvice sv. Danijela otkriveni su (ali još nisu u cijelosti istraženi) ostaci kasnoantičke arhitekture i bazena za ulje, moguće još jedan (pri)gradski posjed. Kako se nalazi u središnjem dijelu riditske nekropole, danas preslojene suvremenim grobljem, sustavna arheološka istraživanja se ne mogu poduzeti.

¹¹²⁸ M. Suić 2003, 65.

¹¹²⁹ I. Pedišić 1994; 1999-2000, 522.

¹¹³⁰ A. Faber – M. Zaninović 1963, 103; D. Rendić-Miočević 1989, 882.

¹¹³¹ I. Pedišić 1997, 92; 2004, 122.

¹¹³² I. Pedišić 1999-2000, 523.

¹¹³³ D. Rendić-Miočević 1989b, 851; Pedišić 1994, 50-51; 2006, 329.

Ostaje otvorenim i pitanje ranocarske nekropole, koja se pretpostavlja na jugozapadnoj strani Gradine, na temelju površinskih nalaza fragmenata helenističke i rimske keramike, a kao analogija uzima se situacija na gradinama Velika Mrdakovica i Dragišići. Grobovi bi se tako nalazili uz put koji vodi s Gradine preko zaseoka Klisovići do polja.¹¹³⁴

Zbog iznimno male površine na kojoj su vršena istraživanja teško je govoriti o veličini, prostornom rasporedu ili karakteru rimskoga grada, međutim raspršenost sporadičnih nalaza ukazuje na prilično veliku površinu. Nisu pronađeni ni ostatci gradskih bedema iako ih je logično očekivati u gradu takvoga značaja barem u nemirno vrijeme druge polovice 2. st. Zasad je jedino istraživani i dijelom poznati dio fortifikacija na Gradini koja pokazuje kontinuitet utvrđivanja i transformaciju u skladu s razvojem ratne tehnologije.

Gradina se nalazi na zapadnom brdskom lancu, a iznimnim strateškim položajem, zanimljivim oblikom i strmim stijenama ističe se u krajoliku. Željeznodobno naselje smjestilo se na samom vrhu brda, zaštićeno prirodnim preprekama (liticama) na južnoj i istočnoj strani. Pristup gradini sa sjeverne i na zapadnoj strani branio je masivni suhozidni bedem. Unutar utvrđenog prostora i na južnoj padini registrirani su ostatci pedesetak kuća u obliku četvrtastih udubljenja u litici (pril. 15-1). Starije su malih dimenzija (8 do 12 m²) kojima je priklesana litica bila u funkciji stražnje zidne stjenke. One izgrađene u rimsko doba su solidnije, kamenje je bilo povezano mortom, a krovovi pokriveni tegulama. Uz jugoistočni rub Gradine (nad provalijom), bio je izdubljen sustav povezanih cisterna, kaskadno komponiranih na četiri terase, a duž južnih padina pronađena je razasuta keramika. Nalazi determiniraju naseljenost koju se može pratiti od prapovijesti do srednjeg vijeka, tako da je imala sudbinu sličnu ostalim gradinama na prostoru provincije Dalmacije koje su egzistirale paralelno s urbanom aglomeracijom u podnožju, a u nemirnim vremenima kasne antike poslužile su kao refugij.¹¹³⁵

Željeznodobni bedem je velikim dijelom očuvan na sjevernoj i zapadnoj strani, a da li je u nekoj formi postojao i na ostalim stranama teško je utvrditi s obzirom da je tijekom vremena došlo do velike devastacije i obrušavanja (pril. 15-2). Oblikovan je kao prstenasti bedem sastavljen od tri ili četiri paralelno postavljena zida građena tehnikom *opus siliceum* (prva manira) od manjeg pritesanog kamenja. S unutarnje strane prstenastog kompleksa fortifikacija vidi se mlađi bedem točnije njegov sjeverni i zapadni potez koji se pružaju u gotovo ravnoj liniji. Na mjestu njihova spoja je nepravilna, puna četvrtasta kula (sl. 36-37). Sjeverni trakt na svom istočnom kraju ima stariju poluelipsoidnu strukturu (bastion, tumul?) mjestimično očuvan u visini od 2 m. Zapadni potez na južnom kraju završava kulom od koje

¹¹³⁴ T. Brajković – Ž. Krnčević – E. Podrug 2013, 91.

¹¹³⁵ A. Faber – M. Zaninović 1963, 104.

je očuvana polovica, a na mjestima je moguće vidjeti i kontrafore postavljene s njegove unutarnje strane. Ovaj dio fortifikacija građen je manjim kamenjem povezanim žbukom, s tendencijom horizontalne uslojenosti. Bedemi su tijekom vremena obnavljani i adaptirani, pa se na pojedinim mjestima mogu vidjeti i sekundarno upotrijebljeni arhitektonski elementi koji potvrđuju i kasnoantičke adaptacije, naglašenije prisutne na zapadnom potezu.

Sl. 36-37. Kula i bedem u produžetku

Gradina sa zamršenim spletom obrambenih struktura s kulama i prilaznim putovima (puteljak sa stubama isklesanima u živcu kamenu), kompleksom primitivnih nastambi dijelom usječenih u stijene s cisternama za vodu, te mnoštvom keramičkog materijala, osobito iz mlađeg željeznog doba, potvrđuje da je bila snažno uporište Ridita i najintenzivnije naseljena tijekom nekoliko posljednjih stoljeća pr. Kr. Ostatci finog posuđa uvezenog iz grčkih kolonija svjedoče o jakim trgovačkim vezama. Na širem prostoru Danilskog polja željeznodobni ostatci otkriveni su još u naselju na brijegu s crkvom sv. Jurja u Birnju i na Stražbenici.

Delmatska zajednica Ridita postupno je romanizirana, a dolaskom pod rimsku upravu formiralo se naselje urbanih značajki, središte zajednice i municipaliteta. Novi Rider smjestio se podno prapovijesne gradine i jedan je od boljih primjera takve pojave. Podizanjem novoga grada Gradina nije bila napuštena, već je koegzistirala s naseljem podno nje tijekom čitave antike, o čemu svjedoče arheološki nalazi (osobito numizmatički). Stjecanje municipaliteta pretpostavlja se za doba Klaudijevaca u prvoj polovini 1. st po Kr. Dosadašnja istraživanja nisu dala odgovore na pitanja o veličini i karakteru urbane površine, gradskom središtu, te je li i gdje imao izgrađene bedeme.

Fortifikacije su otkrivene samo na Gradini i pokazuju promjene od prapovijesnog višestrukog sustava bedema izvedenog u tehnici *opus siliceum*, koji je dijelom negiran ali ostao u funkciji protihizme, do podizanja rimskog bedema s njegove unutarnje strane. Novi bedem je izveden u tehnici *opus incertum* od manjeg kamenja koje teži horizontalnoj

uslojenosti, a dijelom je popravljana ugradnjom spolija čime se potvrđuje njegova važnost i u kasnoantičkom razdoblju.

Bar

Na mjestu današnjeg Starog Bara vjerojatno se nalazio centar teritorijalne zajednice (*oppidum*) i jako fortifikacijsko uporište, s kojeg je bilo moguće nadgledati velik dio Barskog polja. U vrijeme rimske uprave došlo je do spuštavanja naselja na prostor uz obalu, da bi se u kasnoj antici položaj ponovno afirmirao osnivanjem jednog oblika naselja na koje se nastavio bizantski, srednjovjekovni i novovjekovni sloj. Velik značaj za gospodarski i kulturni razvoj utvrđenog grada Bara imao je Pristan (kasnije Novi Bar) i njegovo okruženje. Pristan je prošao razvojni put od primitivnog prapovijesnog ribarskog naselja, preko antičkog emporija do glavne srednjovjekovne luke grada Skadra.

Prva istraživanja Starog Bara 60-ih god. 20. st. vodio je Đ. Bošković i objavio rezultate koji su u stručnoj literaturi preko četrdeset godina uzimani kao jedini izvor o lokalitetu.¹¹³⁶ Višegodišnji projekt pod nazivom „Heritage of Serenissima“ pokrenut 2003. god., u sklopu kojeg je prioritetno bilo istraživanje Starog Bara, organizirali su Sveučilište Ca' Foscari u Veneciji (voditelj S. Gelichi), Univerzitet Primorska u Kopru - Institut za proučavanje Baštine Mediterana (voditelj M. Guštin) i JP Kulturni centar - Zavičajnog muzeja u Baru pod vodstvom M. Zagarčanina, nakon čega su objavljeni rezultati istraživanja u četiri knjige. Cilj istraživanja bio je utvrditi početke urbanizacije, a paralelno proučavati strukturalna pitanja vezana uz socio-demografske preobrazbe jedne ili više abitativnih cjelina. Osim arheoloških nalaza iz neolitskog i brončanog razdoblja otkriveni su tragovi ilirske gradine iz željeznog doba, kasnoantičko naselje, bizantske, srednjovjekovne i novovjekovne arhitektonske i obrambene strukture.¹¹³⁷ Rezultati istraživanja upućuju na početak fortificiranja u 8. i 9. st., a zasad najranije evidentirane fortifikacije su na polukružnoj kuli citadele i dijelu bedema s ulazom flankiranim polukružnim kulama, i vezane su za srednjobizantsko razdoblje iz kojeg datiraju i prvi pisani izvori.¹¹³⁸

Počeci življenja na širem prostoru današnjeg Bara prema nalazima sežu oko 5000. god. pr. Kr. Obradom dosad nađenih neolitskih artefakata može se govoriti da je krajem petog tisućljeća postojalo barem jedno veće neolitsko naselje. Pogodni uvjeti života (blizina mora, plodna ravnica i defenzivni punktovi u zaleđu) omogućili su daljnji razvoj, što potvrđuje manje naselje duž oboda Volujice nastalo u eneolitskom i ranobrončanom dobu

¹¹³⁶ Đ. Bošković 1962.

¹¹³⁷ M. Zagarčanin 2006.

¹¹³⁸ S. Gelichi 2013, 7 i d.

(oko 2000 g. pr. Kr.), kada ujedno počinje proces etnogeneze ilirskog stanovništva. Kulturu Ilira karakteriziraju primitivne utvrde (gradine) građene u tehnici suhozida, registrirane na uzvišenjima oko Barskog polja, u funkciji nadzora ulaznih trgovačkih putova i refugija u slučaju opasnosti. Veće, dijelom istražene gradine, u funkciji kontrole putova registrirane su na brdima Volujica („Vrh od Grobovlja“), Petiljevo i Gorak, na mjestu Lisice i na Nehaju.

Na širem području Bara u razdoblju 6.-3. st. pr. Kr. prema dosadašnjim nalazima može se govoriti o postojanju manjeg naselja s emporijem, preko kojega je ostvarivan trgovački kontakt s grčkim svijetom. Glavna priobalna naseobina još nije ubicirana. Nalazi helenske keramike iz 6. i 5. st. pr. Kr., u vrijeme kada Grci šire svoje trgovačke veze Sredozemljem otkriveni su na lokalitetu Kapljeva u podnožju brda Volujica (oko 2 km udaljenom od današnje Luke, na periferiji nekadašnjeg Pristana), gdje se formiralo naselje koje je nestalo uslijed djelovanja vodene stihije (rijeka Rikavac).

Iako nedostaju konkretni ostatci naselja (ili više njih) uz more iz razdoblja 1. st. pr. Kr. do 4. st. po Kr., moguće je pretpostaviti lokaciju jednog na području Pristana (kasnije Novi Bar) na temelju pokretnog arheološkog materijala (nalazi s dna barske luke od 3. st. pr. Kr. do 4. st.) i arhitektonskih ostataka.¹¹³⁹ Osim podvodnih arheoloških nalaza iz antičkog razdoblja, pronađeni su i ostatci manjih rimskih kuća s fragmentima tegula, amfora i uljanih svjetiljki (nekoliko njih nasuprot današnje zgrade Općine, ex Zabran). Dio arhitrava antičkog hrama otkopan je ispred starog hotela Agava na dubini od dva metra, dugačak 1,80 m, širok 0,50 m (potječe najvjerojatnije iz 2. ili 3. st.) i prvi je nalaz monumentalne rimske građevine na prostoru od Ulcinja do Bara. Blizu mjesta nalaza otkopani su i ostatci trolisne crkve s grobom u jednoj konhi iz sredine 5. st.

Ostatci arhitektonskih elemenata u uvali Maljevik i veliki broj ostataka italo-grčkih amfora (3. st. pr. Kr.) i građevinskih konstrukcija na hidroarheološkom lokalitetu Bigovica impliciraju postojanje emporija na tim mjestima i svjedoče o trgovačkim vezama s najudaljenijim crnomorskim obalama, sjevernom Afrikom i Galijom. U moru kod sutomske plaže Maljevik, pedesetak metara od obale mora, na dubini od jedva 2 m, pronađeni su 2009. god. ostatci arhitektonskih elemenata (antičkog hrama?), među kojima dva stupa promjera 0,90 m i arhitektonski elementi velikih dimenzija teški više tona.¹¹⁴⁰ Istraživanja započeta 2010. god. u organizaciji JP Kulturnog centra Bar pod vodstvom M. Zagarčanina, u suradnji

¹¹³⁹ Naselje je imenovano prema pristaništu Starog Bara (udaljenog 4 km) koje je tu odavno postojalo i omogućavalo pomorsku trgovinu. Uslijed širenja „Luke Bar“ Novi Bar je 1976. god. iseljen i potpuno srušen sa zemljom, čime su uništeni brojni arheološki ostatci rimske civilizacije i onemogućen pokušaj sistematskog istraživanja područja.

¹¹⁴⁰ <http://vijesti.cg.Yu/index.php?=314934>. Engleski arheolog koji je otkrio nalaz, C. LeQuesne, prof. sveučilišta u Southemptonu, ih je po monumentalnosti usporedio s potopljenim ostacima Aleksandrije.

sa sveučilištem iz Southtemptona (voditeljica L. Blue), još uvijek su u tijeku. Iskristalizirale su se dvije pretpostavke. Jedna je postojanje antičkog naselja danas ispod morske površine (kao i dio Risna!), a pronađeni elementi mogli bi biti dijelovi hrama iz 2.-4. st. Druga je vezana za emporij s kojeg su otpremani obrađeni arhitektonski elementi (poput pronađenih).¹¹⁴¹ Razlog drugoj pretpostavci su izvrsni uvjeti za nastanak emporija, blizina i eksploatacija (vađenje i trgovanje) nalazišta kamena vrhunske kvalitete.¹¹⁴² Otkriveni arhitektonski elementi napravljeni od lokalnog kamena grupirani su u dvije skupine međusobno udaljene desetak metara. Postoje indicije da su oblikovani na mjestu nalaza jer je zbog pedološke depresije (do 40 metra) ovaj lokalitet danas ispod morske razine. Na prostoru Sutomora otkriveni su i dijelovi veće antičke nekropole, što potvrđuje postojanje naselja iz istog vremena. Istraživanja koja još uvijek traju vjerojatno će razriješiti dilemu.¹¹⁴³

Bigovica je tip lokaliteta iznimno važan za proučavanje arheologije malih emporija. Ovo je možda najbogatije nalazište na istočnojadranskoj obali s očuvanim dijelovima antičkih molova i rampe za pretovar tereta uklesane u živoj stijeni pod kutom, čime je bilo omogućeno pristajanje blizu same obale, a u blizini su pronađena i dva velika recipijenta za vodu udubljena u stijeni. Povoljan smještaj osigurao joj je status pomoćne luke u slučajevima sjevernog vjetra. Sudeći po tipologiji amfora otkrivenih na lokalitetu (italo-grčki tipovi, Dressel 1 i 2, Dressel 6b, istočno i sjeverno mediteranski Late Roman 1 i 2, gotovo sve poznatije sjevernoafričke produkcije, bizantske amfore od 6. do 13. st.) može se reći da je Bigovica bila antička luka od 3. st. pr. Kr. do srednjeg bizantskog doba.¹¹⁴⁴

Prostor užeg i šireg okruženja oko Barskog polja ima veći broj nalaza koji potvrđuju kvalitetu života tijekom rimskog doba. Osim ostataka arhitekture kod nekadašnje željezničke ložionice, za koje se pretpostavlja da pripadaju vili u sklopu latifundija, otkriveni su i dijelovi nekog objekta u maslinjaku poviše Gvozden brijega (s novcima Marka Aurelija i Faustine Mlađe). Locirane su dvije kasnoantičke nekropole u naselju Mirovica i u današnjem Sutomoru na lokalitetu Gorelac i Karlova (datirana grobnim prilozima u 4. st.), koje impliciraju postojanje naselja iz istog vremena.

U kasnoj antici revitaliziraju se prostori nekadašnjih gradina, pa se tragovi ponovnog utvrđivanja prostora na mjestu današnjeg Starog grada javljaju već na prijelazu iz 3. u 4. st., što je potvrđeno recentnim istraživanjima. Provala barbara krajem 4. st. mogla je označiti

¹¹⁴¹ www.svetronjenja-sdt.r (Mladen Zagarčanin).

¹¹⁴² <http://montenegrina.net/fokus/podvodna-istrazivanja-u-crnoj-gori/>; L. Blue *et alli* 2012, 55 i d.

¹¹⁴³ <http://www.divemontenegro.com/reportsnews.asp>; www.svetronjenja-sdt.r

¹¹⁴⁴ <http://www.divemontenegro.com/reportsnews.asp>; <http://montenegrina.net/fokus/podvodna-istrazivanja-u-crnoj-gori/>; L. Blue *et alli* 2012, 55 i d.

privremeni prekid života u antičkom naselju (naseljima) uz more i premještanje života na nekadašnju utvrđenu lokaciju na mjestu Starog Bara, uz nužne adaptacije fortifikacija (sl. 38).

Sl. 38. Stari Bar

U Starom Baru pronađeni su i dijelovi kasnoantičke rimske komunikacije, temelji objekata na pravcu pretpostavljenog križanja karda i dekumana, veći broj fragmenata krovnih tegula, keramike i stakla. Navedeni materijalni dokazi, zajedno s ostacima kvadratnih pilona, obrambenog ulaza 112 i 70A registriranih tijekom istraživanja 50-ih godina, opovrgavaju starije tvrdnje prema kojima je Stari Bar srednjevjekovna fortifikacija (9.-11. st). Revitalizacija utvrđenja na isturenom platou s kojeg je moguć nadzor kretanja robe i ljudi stvara pretpostavku sigurnijeg života i mogućnost kontrole gospodarskih aktivnosti u emporijima i latifundijima.¹¹⁴⁵

Iako nema dovoljno podataka vezanih za 5. st. (vrijeme kada su Alarikove trupe protutnjale Dalmacijom devastirajući naselja), vjerojatno su egzistirala barem dva naselja uz obalu. Rijetki materijalni dokazi koji se mogu povezati s ovim vremenom su ostatci Topoličkog trikonhosa na prostoru grada Bara i arhitektonski kompleks na lokalitetu Veliki Pijesak.¹¹⁴⁶

¹¹⁴⁵ http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/pristan_grupa_autora.htm

¹¹⁴⁶ http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/pristan_grupa_autora.htm Topolički trikonhos je značajan paleobizantski sakralni objekt na istočnoj obali Jadrana, smješten na rubu ranokršćanske nekropole u Baru. Izgrađen je na mjestu gdje je vjerojatno postojao objekt iz 4. st. (devastiran) nad kojim je bila podignuta memorijalna kapela u 5. st., a za vrijeme Justinijana dogradnjama postojeće građevine nastao je veći sakralni objekt (koji je bio u funkciji prema materijalnim ostacima do 10. st.) podizanjem zvonika i atrija, da bi se sa strane razvila nova nekropola na rubu antičke. Slična situacija dogodila se lokalitetu Veliki Pijesak (stotinjak metara od morske obale) gdje su pronađeni ostatci kasnoantičkog objekta i paleobizantske crkve. Riječ je o tri sukcesivno izgrađena objekta na istom mjestu. U prvoj fazi bila je izgrađena rimska kuća ili mauzolej sa sarkofagom u sredini, čija se destrukcija (utvrđena novcem) dogodila u 4. st. Nedugo nakon rušenja podignuta je sakralna građevina nalazima datirana u prvu polovinu 5. st. Treća faza gradnje na istom mjestu je vjerojatno u vrijeme Justinijana, nakon čega crkva egzistira sve do 8.-9. st. kad je ponovo srušena.

Skodra (Σκόδρα, *Scodra*)

Skodra leži na lijevoj obali jezera Shkodra (*lacus Labeatis ili palus Labeatis*), na mjestu gdje se spajaju tri rijeke: Drim, Buna i Kiri. Ilirska utvrda bila je izgrađena na visokom i strmom brežuljku u podnožju kojega se razvio utvrđeni antički grad.

U pisanim izvorima (Polibije, *Historiae*, XXVIII, 8; Plinije, *Naturalis historia*, III, 144, Livije, *Ab urbe condita* XLIV, 31) spominje se kao glavni grad ilirskog vladara Gencija, a ranije kao mjesto odakle su vladali Argon i njegova žena Teuta. Najstariji opis utvrde *Scodra* potječe od Livija, iz opisa rata s Gencijem (XLIV, 31), koji kaže da je *arx munitissima i difficilis aditu* od svih labeatskih utvrda, prirodno zaštićena (*munitum situ naturali oppidum*) i okružena bedemima, s kulama i vratima (*portarumque turres*) s jednim mogućim pristupom. Nadalje Livije piše da je okružena dvjema rijekama, Kirom (*Clausala*) na istoku i Bojanom (*Barbanna*) na zapadu koja izlazi iz jezera *Labeas*. Te dvije rijeke se spajaju u *Oriundus flumen* (vjerojatno greškom iskrivljeno *Drinius*), koja izvire iz Šar planine (*Scodrus, Scardo*). Skodra je bila značajan komunikacijski i trgovački centar, pa je kao takva zabilježena na Tabuli Peutingeriani.

Ime grada očuvano je tijekom dugog vremenskog razdoblja u izvornom obliku (*Scodra*) kako su ga nazivali Grci i Rimljani, samo je u vrijeme Bizanta došlo do promjene u pluralni oblik (Σκόδραι). Ime možda derivira od imena planine *Scodrus* ili *Scordus* (Polibije, *Historiae*, I, 5) najveće u regiji.

Manja istraživanja i dokumentacija o njima nastali su u 19. i 20. st., a realizirali su ih A. Evans, T. Ippen, B. F. Nopsca, K. Jireček, C. Praschniker i A. Schober te G. Hoxha.¹¹⁴⁷ Sustavna arheološka istraživanja započeta su od strane Instituta za arheologiju iz Tirane u suradnji s Univerzitetom iz Varšave, u trajanju od 5 godina, u cilju istraživanja topografije antičkoga grada i okolice, utvrđivanja kronologije i analize osnovnih faza izgradnje, te evolucije naselja od ilirskog do kasnoantičkog vremena.¹¹⁴⁸ U prvoj arheološkoj kampanji obavljena su geomagnetska istraživanja površine od preko 50 ha. Prva intervencija na utvrđenom brežuljku sastojala se od isušivanja i čišćenja cisterne na citadeli izgrađene 1397. god.¹¹⁴⁹ U njoj je pronađen potporni stup s tri natpisa, od kojih prvi (*CIL* III, 12693) govori o rimskoj vojnoj administraciji i na kraju eksplicitno navodi da je Skodra rimska kolonija, dok su druga dva pogrebnog sadržaja i dosta oštećeni. Prvospomenuti je ujedno drugi natpis koji sadrži dragocjenu informaciju za rekonstrukciju povijesti grada. Istraživani su bedemi utvrde i

¹¹⁴⁷ A. Evans 1883; T. Ippen 1907, 13 i d.; K. Jireček 1916; F. B. von Nopsca 1929, 7 i d.; G. Hoxha 1994, 231 i d.

¹¹⁴⁸ M. Lemke 2011, 209 i d.

¹¹⁴⁹ O. J. Schmitt 2001, 533.

pronađeni kiklopski zidovi koje je detektirao Evans,¹¹⁵⁰ te više segmenata iz ilirske faze koji će pomoći u rekonstrukciji helenističke utvrde. Arheološki su obrađene još dvije lokacije: ravni plato u blizini „Lead Mosque“ uz rijeku Drim u staroj gradskoj četvrti Tabaki i poluotok između Drima i Bune gdje je bio smješten antički grad. Na poluotoku su pronađene dvije nekropole i dijelovi gradskog bedema s bastionom.¹¹⁵¹ Na istoj lokaciji pronađeni su artefakti koji datiraju od 6. st. pr. Kr. do modernog vremena. Zanimljivi su ostatci helenističke keramike (Gnatia), komadi *stucco* dekoracija i kasnoantički željezni nož. U četvrti Tabaki pronađena je otomanska cesta i nekropola iz istog vremena prije no što je Drim počeo redovito plaviti područje. Debljina sedimenta u zadnjih 250 godina otkad je Drim promijenio tok iznosi preko 2 m.

Skodra je smještena na prostranoj ravnici koja se proteže od Jadrana do Skadarskog jezera, najvećeg na Balkanu, između planine Tarabosh (Taraboš) i Prokletija (sl. 39).

Sl. 39. Citadela i prostor donjega grada na poluotoku

Reljef je oblikovan trima rijekama koje su značajno utjecale na naseljenost regije, osobito u vremenima kada su mijenjale tok. Labeati su zbog svog geografskog položaja vrlo rano došli u kontakt s grčkom kulturom, a trgovačke veze s Dirahijem i Apolonijom ubrzale su kulturni razvoj unoseći elemente helenističke kulture u ilirske gradove. Ekonomska stabilnost Ilira bila je najizraženija u 6. i 5. st. pr. Kr., u vrijeme formiranja plemenske aristokracije i profesionalnih ratnika. Jačanju države pridonijele su trgovačke veze s grčkim svijetom odakle dolaze kulturni utjecaji, osobito izraženi nakon osnivanja emporija. Po uzoru na Grke pojedini vladari kuju novac i podižu gradove, tako da početkom 4. st. pr. Kr. Iliri postaju jaka politička i gospodarska zajednica.¹¹⁵²

¹¹⁵⁰ A. Evans 1883, 93.

¹¹⁵¹ www.novae.uw.edu.pl/english/scodra2011.htm

¹¹⁵² O. Velimirović-Žižić 1966, 61 i d.

Središte ilirske države vjerojatno je bilo na području oko Skadarskog jezera, a najimpresivniji spomenici tog doba su utvrđeni gradovi, gradine i tumuli. Gradine locirane u prvom planu brdovitog pojasa na današnjoj crnogorskoj strani su: Samobor, dvije u blizini sela Prifte, zatim iznad korita Crijevne (Kodra), u Fundini, Suvi Grad iznad sela Sjenice, Stara gradina u Zlatici i Jažnjak iznad Morače, na Zelenici, Progonovićima, Gracu, Buronjima, zatim sustav gradina od Virpazara (Mali Bes, Gradište u Livarima, više gradina na području Ostrosa) prema Ulcinju i Baru. Na albanskom dijelu mogu se izdvojiti Gaitani u blizini Skadra, Shtoj i Nenshat (između Skadra i Lješa),¹¹⁵³ Kodra Maršenjt i Maja Balcit.¹¹⁵⁴ Posebnu važnost imaju utvrđena naselja (gradovi) Rhizon, *Meteon*, Skodra i Lješ podignuti tijekom 4. st. pr. Kr. kao rezidencijalni centri ilirske države.

Nekropola nedavno otkopana na obali jezera govori o Labeatima koji su živjeli više kao vojnici i trgovci u okviru urbane sredine, možda ne tako razvijene kao grčki polis. Postojanje kovnice novca u Skodri krajem 3. i početkom 2. st. pr. Kr. govori o njezinu značaju urbanog centra, za kojeg se može pretpostaviti da je bio slobodan grad u sklopu makedonske hegemonije.¹¹⁵⁵ Uništenjem Gencijeve države od Labeata i Dokleata stvoreno je posebno upravno područje, što impicira postojanje jedne ili više razvijenih urbanih zajednica, koje su mogle prihvatiti politički život u skladu s rimskim načinom upravljanja. Od vremena Flavijevaca u mnogim mjestima koja su bila u rangu plemenskih *civitates* osnovani su municipiji. Na području Labeata i Dokleata takav je slučaj bio sa Skodrom i Doklejom. Koliko je bila jaka rimska uprava na tom području govori činjenica da je bilo potrebno ponovno osvajanje dokleatskog teritorija 33. god. pr. Kr.¹¹⁵⁶

Plinije spominje Skodru kao *oppidum civium Romanorum*, čime potvrđuje da je već u ranorimsko doba bila utvrđeni grad, što su pokazala i recentna istraživanja. Skodra je imala značajan geostrateški položaj, a akropola je kao ključ cijelog bazena bila i jedno od važnijih uporišta ilirskih kraljeva. Nakon Gencijeva poraza postala je značajan rimski administrativni centar, rimska kolonija nastala na širem području ilirskog grada kako je to precizno napisao Livije (XLIV, 31). U početku je središte provincije Ilirika, nakon toga značajan grad na jugu Dalmacije, a 395. god. postaje centar provincije Prevalis. Kršćanstvo se na ovom prostoru rano afirmiralo i grad je imao biskupa već u 4. st. Nakon podjele Carstva bila je dijelom

¹¹⁵³ M. Korkuti 1988, 6.

¹¹⁵⁴ C. Praschniker - A. Schober 1919, 86 i d.

¹¹⁵⁵ A. Evans 1883, 83.

¹¹⁵⁶ O. Velimirović-Žižić 1966, 61 i d.

Bizanta, što se nije promijenilo ni nakon prodora Slavena u 7. st. kada su Skadar i Lješ ostali pod Bizantom u okviru teme Dirahija.¹¹⁵⁷

Danas se na mjestu utvrđenog ilirskog grada i antičke akropole (na zaravnjenom vrhu uzvišenja) nalazi utvrda Rozafa podignuta za vlasti Venecije i adaptirana u vrijeme otomanske okupacije (T. XIII. a). O podrijetlu imena *Rosafa* dugo je postojala mistificirana legenda, no novija istraživanja pokazuju na bliskoistočnu provenijenciju imena.¹¹⁵⁸ Slabo je istražena, a nekoliko probnih sondi pokazuju naseljenost na mjestu utvrde najkasnije od brončanog doba, a probni rovovi u podnožju pokazuju tragove helenističke i rimske naseljenosti.¹¹⁵⁹

Ilirska Skodra nalazila se na izoliranom brežuljku na visini od 130-ak m. Akropola na kojoj je podignuto naselje ima eliptičnu formu i iznenađujuće je slična atenskoj, osobito gledajući iz pravca jezera, iako je površinom najmanje dvostruko veća. S nje se pruža pogled na jezero i cijelu regiju, vidi se Bojana kako izlazi iz jezera, a dalje prema istoku teče jedna od većih rijeka Balkanskog poluotoka - Drim (grč. *Drillon*, lat. *Drinius*). Naselje je bilo utvrđeno jednostavnim bedemom izvedenim od kiklopskih blokova bez veziva, tehnikom *opus siliceum* (prva manira) kao što su građeni Gaitani, Maršenjt, Samobor i akropola Lješa (prva faza).¹¹⁶⁰ Površina platoa na kojem je kasnije izgrađena venecijansko-osmanska utvrda (T. XIII. a) iznosi 3,5 ha što je bilo dovoljno za smještaj cijelog naselja, koje je bilo okruženo dvostrukim bedemom (T. XIII. b).¹¹⁶¹ Dvostruki bedem inicirao je ideju o kasnijem širenju gradske površine na južnom obronku uzvišenja, što je teško održivo s obzirom na konfiguraciju terena.¹¹⁶² Veća je vjerojatnost da je vremenom došlo do redukcije površine, tako da je stariji ilirski bedem ostao u funkciji protihizme onom kasnijem. Slična situacija može se vidjeti na Akrolisosu, gdje je unutar utvrđene površine došlo do podizanja antičkih bedema u 4. st. pr. Kr. Obnova fortifikacija prema Praschnikeru i Schoberu dogodila se za vrijeme Gencija, ali moguće i ranije, jer podsjećaju na one u Medunu gdje se vidi grčki utjecaj (ili su u proces obnove bili uključeni grčki graditelji).¹¹⁶³

Povijesne okolnosti utjecale su na promjene dizajna i tehnika gradnje fortifikacija, pa su tijekom vremena gotovo u cijelosti uništeni originalni bedemi, danas vidljivi samo na tri mjesta. Evans je registrirao segment na jugozapadnom kutu, koji je kao i prethodno spomenuti u funkciji protihizme građen od kamenih blokova bez veziva, poput onih u

¹¹⁵⁷ K. Jireček 1916.

¹¹⁵⁸ G. Hoxha 2003, 179 i d.

¹¹⁵⁹ K. Jireček 1916.

¹¹⁶⁰ A. Evans 1883, 83.

¹¹⁶¹ K. Jireček 1916.

¹¹⁶² C. Praschniker - A. Schober 1919, 8.

¹¹⁶³ C. Praschniker - A. Schober 1919, 8.

temeljima akropole u Lješu.¹¹⁶⁴ Na suprotnoj, istočnoj strani nalazi se očuvan srednjovjekovni ulaz u grad oblikovan kao monumentalna vrata s dužim koridorom koji prolazi kroz antički bedem, kojem su dijelovi ostali vidljivi u sklopu nove gradnje (T. XIII. c). Blokovi su poligonalnog i trapezoidnog oblika koji teže četvrtastoj formi (tehnika *opus siliceum*, četvrta manira), velikih su dimenzija, slični onima korištenim za gradnju bedema u Lješu i Medunu.

U podnožju naselja, na poluotoku (T. XIII. d), podignut je utvrđeni antički grad (donji grad), od kojega su ostali iznimno skromni ostatci vremenom preslojeni novim kulturama i izloženi prirodnim nepogodama (poplavama).¹¹⁶⁵ Istraživanja koja su u tijeku možda će pomoći u rasvjetljivanju karaktera i urbanističkog profila antičkoga grada.

Skodra je dominantnim položajem držala ključ cijele regije. Višekratno je opsjedana, ali nije bila osvojena.¹¹⁶⁶ Najraniji tragovi naselja na uzvišenju datiraju iz ilirskog doba, a predstavljeni su kiklopskim bedemima vidljivim u nižim slojevima kasnije utvrde iz 1397. god. (T. XIII. e).¹¹⁶⁷ U antičkom vremenu utvrda je pregrađena barem jedanput, o čemu svjedoče ostatci bedema građenih pod grčkim utjecajem. U podnožju izrazito strmog brežuljka razvilo se naselje čiji se tragovi mogu pratiti od 6. st. pr. Kr. Zbog nepovoljnih prilika (poplavljanje područja) i debelog aluvijalnog sloja otežano je istraživanje i samim tim rekonstrukcija faza razvoja donjega grada.

¹¹⁶⁴ A. Evans 1984, 83.

¹¹⁶⁵ C. Praschniker - A. Schober 1919, 8 i d.

¹¹⁶⁶ M. Lemke 2011a, 14 i d.; T. Ippen 1907, 16 i d.

¹¹⁶⁷ M. Lemke 2011, 209 i d.

7.3. Vojne fortifikacije i sustav kastrametacije

7.3.1. Legijski i auxilijarni logori

Rimska urbana koncepcija proizišla je iz ideje okola što je evidentno u prostornoj kompoziciji grada i agera, u modulima, rasporedu gradskih četvrti, smještaju dominante i centra. Komponenta „kastriзма“ neodvojiva je od opće ideje rimskoga urbanizma i osim u gradovima koji su nastali iz vojnog logora vidljiva je u novopodignutima i onima s autohtonom osnovom.¹¹⁶⁸

Rimski legionarski logor je utvrđeni sklop vojarni koji je u funkciji duže ili kraće vrijeme, pravilnog je četvrtastog tlocrta, zaobljenih kutova, utvrđen bedemima dodatno ojačanima nasipom (*agger, vallum*) i opkopom (*fossa*), kojemu je pripadao dio državnog zemljišta (*prata legionis*) gdje su veterani dobivali manje parcele.¹¹⁶⁹ Podizanje i organizacija vojnih logora ima dugu povijest, koja je po Liviju stara koliko i grad Rim“ (*Ab urbe condita*, X, 15). U početku su podizani pokretni logori zaštićeni jarkom i nasipom (*castra*). Daljnji razvoj predstavljaju *castra hibernia* organizirani u slučaju dužeg boravka, gdje su unutar jarkom, nasipom i palisadom zaštićenog prostora građene barake. Kakav je bio dizajn rimskih logora prije Republike, nije poznato, a značajni izvori za kasnije razdoblje su Polibije i Higin (Pseudo Higin).¹¹⁷⁰ Stalni logori (*castra stativa*) potječu iz razdoblja Carstva, a prema istraženim rimskim kastrumima može se zaključiti da je polovicom 1. st. uspostavljen standard u gradnji vojnih objekata, što nije nužno podrazumijevalo striktno pridržavanje utvrđenog obrasca.¹¹⁷¹ Unutarnji raspored diktiran je glavnim komunikacijama *via principalis* i *via praetoria* prema kojima su trasirane ostale komunikacije u logoru. *Via principalis* (odgovara kardu) povezuje dvojna vrata na dužim stranama logora (*porta principalis sinistra* i *porta principalis dextra*). Od *porta praetoria* do križanja s poprečnom ulicom teče *via praetoria*

¹¹⁶⁸ M. Suić 2003, 154. Originalno rimsko ostvarenje na polju urbanizma svakako treba tražiti u planiranju i organizaciji vojnog okola (*castra*), iz kojega su se razvili gradovi primarno na području limesa, a i drugdje, što se vidi i u toponomastici (npr. u Britaniji u imenima gradova s dočetakom – chester). Sustav kastrametacije (od *castra* - okol i *metiri* - premjeriti), tj. potpunu podudarnost odnosa utvrđenog perimetra i organizacije unutarnjeg prostora, razvili su do savršenstva.

¹¹⁶⁹ H. von Petrikovits 1975, 33.

¹¹⁷⁰ A. Schulten 1933. Polibije sredinom 2. st. pr. Kr. donosi model pokretnog logora za dvije legije s konjicom i pomoćnim trupama (*Historiae*, VI, 24), čija je primjena potvrđena arheološkim iskapanjima u Numanciji (Španjolska). Pseudo Higin je u svom djelu *De munitionibus castrorum* iz 1. st. po Kr. opisao pokretni logor, čime je dao mogućnost analize njegova razvoja u rasponu od nešto više od dva stoljeća. Razlike su vidljive u kompoziciji unutarnjeg prostora uvjetovanoj organizacijskim novinama u vojsci. Nijedan od njih ne spominje principij kao „arhitektonski“ kompleks; umjesto njega (na mjestu gdje se on nalazi kod stalnih logora) je prostor označen pojmovima *forum, praetorium, questorium* i *latera*. Iako Higin navodi da je ulica *Via principalis* dobila ime po principiju, ne opisuje o kakvom je kompleksu riječ. Ista je situacija i kod Cezara koji detaljno govori o organizaciji vojske, taktici i podizanju pokretnih logora, ali ne spominje principij.

¹¹⁷¹ R. Fellmann, 1984, 15.

(odgovara dekumanu), uz koju su se nalazile nastambe legionara (*canabae*). U njenom produžetku obično je bio principij (*principium*), središte sa zgradom zapovjedništva i slobodnim prostorom za okupljanje četa i žrtvovanje, iza kojega je na glavnoj ulici pretorij.¹¹⁷²

Iz flavijejskog doba potječe standardni oblik principija, u sredini kojeg se u pravilu nalazilo otvoreno dvorište s tri strane omeđeno trijemom, u sklopu kojeg je bio postavljen žrtvenik, što naglašava vjersku dimenziju prostora.¹¹⁷³ Na bočnim stranama nizale su se prostorije, kao što su skladišta i spremišta oružja (*armamentaria*). Četvrta strana dvorišta - ona nasuprot ulazu u kompleks - bila je zatvorena većom građevinom (*basilica*).¹¹⁷⁴ Na užoj strani bazilike nalazila se govornica (*tribunal* ili *suggestus*). Iza bazilike su u odnosu na centralnu prostoriju u funkciji svetišta zastava (*aedes principiorum*), ispod koje je bila blagajna (*aerarium*), bile simetrično raspoređene prostorije namijenjene časnicima (*cornicularius*, *actarius* i *librarii*), pisarnica (*tabularium*) i ured stjegonoše (*signifer*). Neki principiji su na ulazu imali predprostoriju koja je pokrivala prostor na *via principalis*.¹¹⁷⁵

U Dalmaciji krajem 1. st. pr. Kr. i početkom 1. st. po Kr. nastaju stalna utvrđenja za legijske (Burnum i Tilurij) i augzilijarni logori za pomoćne vojne postrojbe (Promona, Magnum, Andetrij i Bigeste). Rješavanje pitanja točnog razloga njihova nastanka i vremena gradnje još uvijek je sporno. Uglavnom su prisutne opcije da je razlog njihova podizanja formiranje limesa,¹¹⁷⁶ vođenje vojnih operacija,¹¹⁷⁷ te zaštita rimskih kolonija od delmatskih upada.¹¹⁷⁸ Ovisno o prihvaćanju razloga nastanka određuje se i vrijeme podizanja, u rasponu od 33. god. pr. Kr. do 17. god. po Kr. Na osnovu arheoloških ostataka logora u Burnumu i Tiluriju i lokacija augzilijarnih tabora moglo bi se reći da podizanje stalnih (kamenih) logora treba tražiti u potrebi vojne kontrole tek osvojene provincije, jer su izgrađeni u blizini mjesta gdje je pružen najjači otpor autohtonog stanovništva.¹¹⁷⁹ Osim gušenja potencijalnih ustanaka, primarni zadatci su im bili gradnja cesta i kontrola ključnih komunikacijskih pravca, te osiguravanje rimskih kolonizatora. Podizanje ranijih privremenih logora može se povezati uz Oktavijanov pohod na Delmate i Narensu (Tilurij i Bigeste) ili Panonski rat i ustanak dvojice

¹¹⁷² M. Sanader, 1999, 100. Najstariji do sada registrirani principiji potječu iz vremena Augusta (Neuss, Haltern i Rödgen). Bile su to drvene građevine komponirane od unutarnjeg dvorišta, hodnika i poprečne zgrade bez središnje prostorije (*aedes*). Oni iz doba Klaudija, iako građeni od drva, imaju ujednačeniji tlocrt.

¹¹⁷³ Žrtvenik je najčešće bio posvećen personifikaciji vojničke stege i reda (*Disciplina*), a također povezan i s carskim kultom.

¹¹⁷⁴ R. Fellmann, 1984, 15.

¹¹⁷⁵ R. Fellmann, 1983, 15 i d.; M. Sanader 1999, 109 i d.

¹¹⁷⁶ M. Zaninović 1968, 122; 1984, 66; M. Sanader 2007, 67 i d.

¹¹⁷⁷ M. Suić 1981, 232.

¹¹⁷⁸ J. Šašel 1974, 194-195; M. Šašel-Kos 1997, 284; 2005, 469-470.

¹¹⁷⁹ N. Cambi *et alii* 2007, 8.

Batona (Burnum). Iako je u znanstvenoj literaturi prisutna ideja da su kameni logori podizani krajem 1. ili početkom 2. st., na primjeru Burnuma, Tilurija i Bigesta evidentno je da se to dogodilo znatno ranije.

Burnum (*Burnum*)

Kastrum Burnum nalazio se na desnoj obali rijeke Krke, na strateški iznimno važnom mjestu - granici između Liburna i Delmata (Plinije, *Naturalis historia*, III, 139-140). O važnosti lokacije i prije rimske infiltracije govori utvrđeno liburnsko naselje, gradina kod sela Puljane na suprotnoj strani rijeke.

Osim Plinija (III, 142) *Burnum* spominje Ptolemej o obliku Βοῦρνῶν (II, 16), a kao *Burno* upisan je na Tabuli Peutingeriani. Ime *Burnum* je nejasnog podrijetla i značenja. Tako A. Mayer pretpostavlja ie. osnovu *bauriam 'utvrda',¹¹⁸⁰ P. Skok ga povezuje s etnonimom Liburni,¹¹⁸¹ a prisutno je i objašnjenje da je ime logora izvedeno od etnika *Burnistae* (stanovnici liburnske *civitas*), što se čini najlogičnijim.¹¹⁸²

O ostacima logora prve informacije donio je A. Fortis 1774. god., a prva sustavna arheološka istraživanja čiji su podaci temelj poznavanju logora vršio je Austrijski arheološki institut iz Beča 1912.-1913. god. te revizijska 1973.-1974. god. kada su započela i istraživanja Arheološkog muzeja u Zadru. Dugogodišnja sustavna istraživanja Sveučilišta u Zadru i Gradskog muzeja u Drnišu započeta 2003. god., koja još uvijek traju, donijela su značajne rezultate po pitanju arhitektonskih struktura, od kojih su najvažniji otkriće amfiteatra i velike pravilne građevine s monumentalnim trodijelnim ulazom i trijemovima sa strana, funkcionalno vezane uz amfiteatar (*campus?*).¹¹⁸³ Istraživanjima se 2005.- 2007. god. priključio Laboratorij za istraživanje arheoloških struktura Odjela za arheologiju Sveučilišta u Bolonji. Kao rezultat recentnih istraživanja izdan je katalog o rimskoj vojsci u Burnumu,¹¹⁸⁴ te rad koji je napisao A. Campedelli o samom logoru, gdje je na temelju skromnih arheoloških podataka pretpostavljena kronologija nastanka stalnog logora i njegova transformacija u urbani centar.¹¹⁸⁵

Podizanje stalnog logora (*castrum stativum*) s obzirom na obrambene i osvajačke pothvate rimske vojske teško je pretpostaviti prije konačne pacifikacije prostora 9. god. Možda se može govoriti o postojanju ranijeg privremenog logora čiji tragovi još nisu

¹¹⁸⁰ A. Mayer 1957, 102.

¹¹⁸¹ P. Skok, 1936, 217 i d.

¹¹⁸² N. Cambi *et alii* 2007, 5.

¹¹⁸³ N. Cambi 2010, 84.

¹¹⁸⁴ N. Cambi *et alii* 2007.

¹¹⁸⁵ A. Campedelli 2011, 33 i d.

pronađeni na terenu ili pretpostaviti da su vojnici XX. legije *Valeria Victrix*, privremeno zaposjeli utvrđeno naselje Burnista na lijevoj obali Krke. Podizanje stalnog logora moguće je vezati uz aktivnosti Kornelija Dolabele (krajnji datum između 14. i 17. god.),¹¹⁸⁶ u svrhu osiguranja prometnice koja je iz Salone išla uz vojni logor i nastavljala *ad fines provinciae Illyrici* (CIL III, 3198/a = 10156/a + 3200).¹¹⁸⁷ U prilog takvoj ideji idu rezultati istraživanja 1973. i 1974. god., prema kojima su najstariji nalazi unutar logora datirani u doba Augusta. Unutar raspona od četiri godine može se pretpostaviti i gradnja starijeg principija (manje površine),¹¹⁸⁸ a kako se prema B. Ilakovcu kraj izgradnje akvadukta ne može datirati ranije od 20. god. po Kr. logično je pretpostaviti da su logor i akvadukt izgradili pripadnici XI. legije.¹¹⁸⁹ Međutim, nalaz augzilijarnog kastela (oko 175 x 105 m) sjeveroistočno od legijskog logora, za kojega nije utvrđeno vrijeme podizanja (stariji, mlađi ili suvremen kastrumu?) ostavlja mogućnost da su pripadnici pomoćnih postrojbi sagradili prvi čvrsti kastrum, potreban za smještaj XI. legije, analogno situaciji u Akvinkumu.¹¹⁹⁰

Revizijska istraživanja koja je vodio M. Kandler 1973.-1974. god. rezultirala su nalazima (cigle sa znakom *Legio XI C.P.F.* i natpis CIL III, 14987/1)¹¹⁹¹ koji su inicirali hipotezu o novom zahvatu u logoru, moguće rekonstrukciji principija.¹¹⁹² Međutim, vjerojatnije je riječ o gradnji novog principija,¹¹⁹³ i podizanju amfiteatra, što bi bila nagrada XI. legiji za vjernost prilikom Skribonijanove pobune.¹¹⁹⁴ Odlaskom IV. legije *Flavia Felix* 86. god. prestaje vojni život logora i zasad je nemoguće pratiti što se s njime događalo do osnivanja municipija (napušten ili su se zadržale neke pomoćne jedinice). U svakom slučaju, prerastanje u gradsko naselje dovelo je do izgradnje novog civilnog foruma - trga okruženog lukovima na dužim stranama, prema kojemu su se otvarale taberne.¹¹⁹⁵

Burnum je bio vojnički legijski logor u blizini kojeg se nalazio jedan ili više kastela (*castella*) namijenjenih za pomoćne (augzilijarne) jedinice.¹¹⁹⁶ Područje oko logora bilo je

¹¹⁸⁶ N. Cambi *et alii* 2007, 15.

¹¹⁸⁷ I. Bojanovski 1974, 17; A. Campedelli 2011, 56 i d.

¹¹⁸⁸ N. Cambi *et alii* 2007, 19.

¹¹⁸⁹ B. Ilakovac 1982, 104; N. Cambi *et alii* 2007, 16.

¹¹⁹⁰ N. Cambi *et alii* 2007, 23.

¹¹⁹¹ M. Kandler 1977, 39 i d.

¹¹⁹² A. Campedelli 2011, 59. Kako nedostaje originalna dokumentacija s iskopavanja, autor ostavlja otvorenim pitanje manjeg kompleksa, kojeg se može interpretirati kao dio principija logora iz Tiberijeva vremena ili obnovu (reorganizaciju) logora iz doba Klaudija.

¹¹⁹³ N. Cambi *et alii* 2007, 19.

¹¹⁹⁴ M. Glavičić 2011, 294 na temelju arheološkog materijala i analize arhitektonskih struktura pretpostavlja dvije faze u gradnji amfiteatra, prvu u vrijeme Klaudija i drugu iz vremena Vespazijana.

¹¹⁹⁵ A. Campedelli 2011, 62.

¹¹⁹⁶ A. Campedelli 2011, 38, bilj. 7. Kontrolu komunikacija vršila su odjeljenja koja su bila smještena u Strmici, Pađanima / Mokropolju, Kapitolu kod Knina i na Kadinoj glavici kod Promone. Legijske *vexillationes* i pomoćne postrojbe bile su posade kastela, burgova, tvrđa (*arces*) i stražarskih kula (*turres*) tih udaljenih točaka sa središtem u Burnumu, usp. N. Cambi *et alii* 2007, 6.

organizirano u *prata legionis*, a pružalo se u smjeru Knina i na prostor koji je pripadao zajednici Burnista (*CIL* III, 2809) te zauzimao prostor od oko 455 km.¹¹⁹⁷ Logor je bio u funkciji od oko 20. god. pr. Kr. pa do 86. god. kad je Dalmacija postala *provincia inermis*,¹¹⁹⁸ nakon čega su ulogu obrane preuzele pomoćne jedinice. Logor se napušta, a na mjestu kanaba (*canabae*)¹¹⁹⁹ izrasta civilno naselje koje je u 2. st. dobilo municipalni status sudeći po natpisu datiranom u 118. god. (*CIL* III, 2828=9890) vjerojatno u vrijeme Hadrijana. Važnost grada kao administrativnog i vojnog centra u 2. i 3. st. potvrđuju natpisi konzularnih beneficijarija,¹²⁰⁰ a važnost je vjerojatno zadržao i dalje sve dok ga krajem 5. st. nisu zauzeli Istočni Goti.¹²⁰¹

U literaturi je općeprihvaćena ideja o logoru pravilnog pravokutnog oblika (330 m x 295 m) sa zaobljenim kutovima, podijeljenom na dvije velike cjeline, no neki autori ostavljaju otvorenom mogućnost da je logoru pripadao i trokutasti prostor sa sjeverozapadne strane.¹²⁰² Konfiguracija terena na krajnjem jugoistočnom dijelu isključuje tu mogućnost, a u prilog nepravilnom obliku utvrđene površine idu i istraživanja E. Reische, koji je uočio da se na gornji bočni dio južne osmerokutne kule zapadnih vrata (*porta principalis dextra*) nastavlja bedem u obliku oblog ispupčenja (sl. 40) te je kao analogiju naveo ekstenziju u logoru Karnuntum (sl. 41).¹²⁰³ Zanimljivo je da oba logora imaju slično proširenje uz vrata i sukcesivnost utvrđivanja, što je potvrđeno i u Nijmegenu (*Noviomagus*).¹²⁰⁴

¹¹⁹⁷ M. Zaninović 1985, 63 i d.; A. Starac 2000, 36 i d.

¹¹⁹⁸ M. Pavan 1958, 62 i d.; M. Zaninović 1968, 122 i d. U logoru je od oko 20. god. pr. Kr. boravila XX. legija (*Legio XX Valeria Victrix*), nju je oko 10. god. Kr. zamijenila XI. legija (od 42. po. Kr. poznata kao *Claudia Pia Fidelis*), koja je napustila kastrum 69. po. Kr. Nakon njenog odlaska došla je IV. legija (*legio IV Flavia Felix*) koja se zadržala petnaestak godina.

¹¹⁹⁹ N. Cambi *et alii* 2007, 13. Prema autorima kanabe su neki oblik polumunicipalne organizacije (*vicus militaris*), a čine ga „*cives Romani consistentes ad legionem*, oni koji su *ad castra*“. Koncentracija arhitektonskih objekata (kuća, gostionica, trgovina i radionica) koji su pripadali kanabama bila je u neposrednoj blizini kastruma, a pojedini objekti su se nalazili i na samom rubu legijskog teritorija.

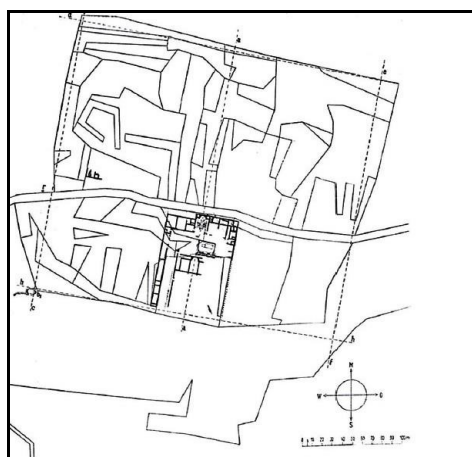
¹²⁰⁰ A. Campedelli 2011, 40.

¹²⁰¹ N. Cambi *et alii* 2006, 6.

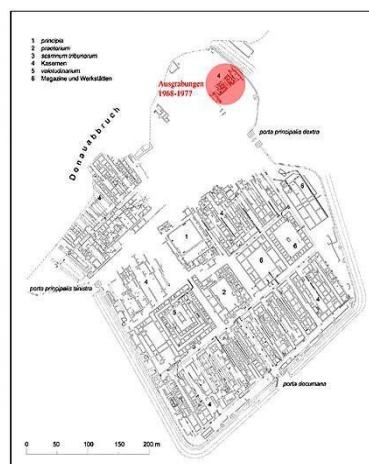
¹²⁰² N. Cambi *et alii* 2007, 20 i d.

¹²⁰³ E. Reich 1913, 122 i d.

¹²⁰⁴ <http://www.willemwillems.com/the-early-roman-camps-at-the-kops-plateau.html> Trokutasto izbočenje prisutno je i logoru Nijmegen. W. J. H. Willems je na prostoru Kops Plateau registrirao tri logora podignuta na istoj lokaciji u vremenskom rasponu od 12. god. pr. Kr. do 67.-70. god. i otkrio položaj nekoliko pomoćnih logora.

Sl. 40. Burnum (prema E. Reischu)

Sl. 41. Karnuntum (autori:
G. Becker – O. Harl)

Oko logora se nalazio opkop (jarak) što su pokazala neinvazivna istraživanja provedena 2010. god. (geomagnetska, georadarska i ARP), prilikom kojih je utvrđen i segment zapadnog bedema iznad ulaza (pril. 16-1).¹²⁰⁵ Na stranicama logora nalazila su se vrata, ishodišta glavnih komunikacija vjerojatno flankirana kulama, kako to pokazuje situacija na zapadnom ulazu. Uza zapadna vrata, kako je već spomenuto, otkrivena je južna kula osmerokutnog oblika, pa je moguće pretpostaviti drugu na sjevernoj strani i paralelne uz istočni ulaz (*porta principalis sinistra*). Analogijom sa spomenutim logorima moguće je pretpostaviti i kule postavljene u intervalima.

Unutar većeg sjeverozapadnog dijela retenture (*raetentura*) vjerojatno su se nalazila skladišta (*horrea*), štale i vojničke nastambe, a u nešto manjem jugoistočnom dijelu pretenturi (*praetentura*) bolnica (*valetudinarium*) i barake obrambenih jedinica. Principij ima neuobičajen smještaj u blizini bedema iznad rijeke, čime je reduciran slobodni prostor u pretenturi, dodatno smanjen ako je ispred zgrade zapovjedništva bila *via principalis*. Sjeverozapadno iza principija trebao bi biti pretorij (glavni stan zapovjednika) danas odvojen od principija suvremenom asfaltnom cestom (Kistanje – Knin), koja bi mogla biti refleksija originalne logorske ulice između nizova građevina.¹²⁰⁶

Istraživanja iz 1912. i 1913. god. rezultirala su otkrićem dvaju građevinskih sklopova unutar kastruma nastalima u većem vremenskom razmaku, što ukazuje na barem dvije faze do konačnog oblikovanja legijskoga logora. Najstarija gradnja predstavljena je pravokutnom strukturom (60 x 40 m), zatvorenom s kraće, sjeverne strane nizom prostorija, od kojih je središnja prostorija s apsidom u razini srednje osi cijele strukture.¹²⁰⁷ Spomenuta struktura

¹²⁰⁵ F. Boschi 125, 2011, sl. 10.

¹²⁰⁶ N. Cambi *et alii* 2007, 22; A. Campedelli 2011, 58 i d.

¹²⁰⁷ E. Reich 1913, 122-123.

(stariji principij) kasnije je preslojena većim kompleksom (104 x 73 m) koji je zadržao istu orijentaciju građevina. Na kraćoj strani (na povišenom mjestu) novog principija nalazile su se središnja prostorija s apsidom, a s njene obje strane po tri, simetrične prostorije.¹²⁰⁸ Taj povišeni dio bio je od dvorišta (forum) odijeljen nizom arkada (središnja viša i šira).¹²⁰⁹ Na dužim stranama otvorenog popločanog prostora (zapadnoj i istočnoj) nalazio se niz prostorija. Južno od principija otkriveni su ostatci ulice u smjeru zapad-istok (*via principalis*), u pravcu zapadnih vrata (*porta principalis dextra*) kojima je otkrivena južna kula.¹²¹⁰

Dok je u logoru boravila XI. i IV. legija nije moglo doći do transformacije principija u civilni forum s adjacencijama. Ta intervencija mogla se dogoditi tek nakon što je naselje steklo municipalni rang, nakon čega se vojničko središte preselilo u nedaleki auxilijarni kastel. Vjerojatno je nakon odlaska vojske (u trajansko-hadrijanskom razdoblju) započeta gradnja poprečno postavljene bazilike koja se uklopila u postojeće arkade. Mogla je biti završena u vrijeme nastanka municipija kad se na prostoru Kapitolija uvelo štovanje carskog kulta, što potvrđuju nalazi posveta carevima Trajanu i Hadrijanu.¹²¹¹

Da je logor ranijeg postanka (početak 1. st.) potvrđuju tlocrt i raspored objekata u njemu (primarno principija), jer još nije bila u cijelosti ustaljena shema vojnih logora. U logorskom okruženju formirala su se spontana naselja, kanabe, koja su uslijed gospodarske važnosti i sigurnosti koju su garantirale pomoćne jedinice u utvrdama (*castella*) oko Burnuma, uzdignuta na razinu autonomije na prijelazu iz 1. u 2. st. Kako nije poznat datum osnivanja municipija kao *post quem non* uzima se 118. god. Na širem prostoru otkrivene su ceste, dvije nekropole, amfiteatar (većim dijelom restauriran i konzerviran) i registriran auxilijarni kastel (možda dva) u kojemu su boravile pomoćne čete tijekom 1. st., jer je relativno mali legijski logor mogao udomiti samo jednu legiju (pril. 16-2).¹²¹² Prerastanjem legijskog logora u centar civilnog naselja, kastel je mogao funkcionirati kao središte vojnog teritorija, a nije isključeno da su ga koristili i beneficijariji. Analogijom s logorima iz 1. st., koji su od osnutka početkom stoljeća (a možda i nešto ranije) doživjeli transformacije, čime je došlo do odstupanja od tipične sheme vojnih logora, može se pretpostaviti i raster civilnog naselja u Burnumu kojega su odredile glavne komunikacije u logoru, kao što je to vidljivo u Karnuntumu i Nijmegenu (pril. 16/3-4).

¹²⁰⁸ E. Reich 1913, 125 i d.

¹²⁰⁹ N. Cambi *et alii* 2007, 20.

¹²¹⁰ A. Campedelli 2011, 42.

¹²¹¹ N. Cambi *et alii* 2007, 20.

¹²¹² Ž. Miletić 2005, 181 i d., sl. 2; N. Cambi 2010, 86.

Tilurij (*Tilurium*)

Legijski logor Tilurij nalazi se nekoliko kilometara udaljen od Trilja, na sjeveroistočnom dijelu visoravni iznad desne obale rijeke Cetine (*Hippus flumen*), na mjestu današnjega sela Gardun. Položaj je imao izuzetnu stratešku važnost jer je omogućavao kontrolu putova prema unutrašnjosti Dalmacije, što je bio razlog zadržavanja vojne funkcije tijekom čitave antike.

U izvorima ga kao kastel spominje Plinije (*Historia naturalis*, III, 142), kao logor *Tilurio* zabilježen je na Tabuli Peuntigeriani (6,3), a kao riječni prijelaz *Ponte Tiluri* u Antoninovu itineraru (337,5). Ravenjanin spominje prijelaz preko rijeke *Ponteluri* i legijski logor *Tilurion* (IV,16). U Justinijanovoj darovnici sv. Benediktu (A. L. Muratori, *Rerum Italicarum scriptores*, T.2. S. 353) iz sredine 6. st. spominje se *Pontem Ciluri*, a u fragmentu kodicila nepoznate osobe s početka 7. st. utvrda *Tilu...* (Marini, *Papiri diplomatici* S. 121, Nr. 78). Ime logora je zapisano i na dva miljokaza, od kojih je jedan pronađen u Runovićima (*CIL* XVII/4, 342), a drugi na nalazištu Orepak u selu Prud kod Narone (*CIL* XVII/4, 363).

Znanstveni interes za Tilurij počinje krajem 19. st. brojnim nalazima sa šireg područja, a za ubikaciju je zaslužan S. Gunjača.¹²¹³ Sustavna arheološka istraživanja započeta su 1997. god. od strane Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom M. Sanader, i traju do danas. Tijekom višegodišnjih kampanja okvirno je utvrđen perimetar rimskog logora (otkriveni zapadni, južni i sjeverni potez), otkopano nekoliko vojnih građevina, cisterna i lociran položaj amfiteatra.¹²¹⁴

Vrijeme podizanja stalnog legijskog logora nije sa sigurnošću utvrđeno, no ostatci arhitekture i pokretni nalazi ukazuju na početak 1. st. po Kr. Stalno stacioniranje VII. legije u Tiluriju vjerojatno nije bilo moguće prije 9. god.¹²¹⁵ U legijskom logoru najduže je boravila VII. legija,¹²¹⁶ a vrijeme njezinog odlaska najvjerojatnije je između 56. i 62. god.¹²¹⁷ Zamijenile su je pomoćne vojne postrojbe, od kojih se najduže zadržala *cohors VIII. voluntariorum civium Romanorum*, ujedno posljednja postrojba (zadnji spomen datira se u 243. god. (*CIL* III, 9724 [2706])).¹²¹⁸ Njenim odlaskom Tilurij postaje beneficijarijska postaja

¹²¹³ S. Gunjača 1937, 39 i d.; 1950, 50 i d.

¹²¹⁴ M. Sanader 2003, 96.

¹²¹⁵ E. Ritterling 1924–25, 1616; J. J. Wilkes 1969, 92–94; M. Zaninović 1996a, 284; K. Strobel 2000, 528 smatraju da je legija došla tijekom ili neposredno nakon delmatsko-panonskog ustanka, dakle 6.–9. god. Neki autori se zalažu za znatno raniji dolazak, usp. O. Cuntz 1929, 75; A. Betz 1938, 14 i d.

¹²¹⁶ O boravku legije usp. E. Ritterling 1924–25, 1619; A. Betz 1938, 38; K. Strobel 2000, 528; J. J. Wilkes 1969, 96; M. Zaninović 1996a, 287; D. Maršić 2010, 74.

¹²¹⁷ D. Maršić 2010, 74 i d.

¹²¹⁸ Natpisima su potvrđene: *cohors II. Cyrrhestarum* (*CIL* III, 14934), *ala Claudia nova* (*CIL* III, 9727 [2712]), *ala (Tungrorum) Frontoniana* (*CIL* III, 9735), *cohors Aquitanorum* (*CIL* III, 9760), *cohors I. Belgarum* (*CIL* III, 9739), *cohors III. Alpinorum* (*CIL* III, 14935), *cohors VIII. voluntariorum civium romanorum* (*CIL* III, 9724 [2706]; *CIL* III, 9732; *CIL* III, 13187; *CIL* III, 13975; *CIL* III, 143361 [10182]; *CIL* III, 14930).

koja zadržava vojnu i prometnu funkciju do kasne antike.¹²¹⁹ Kako su legije bile stacionirane u stalnim logorima izgrađenim na pomno odabranim strateškim mjestima, pomoćne su čete bile smještene u kastelima izgrađenim u njihovoj blizini ili na drugim strateškim mjestima. Iako zbog iznimno skromne površine na kojoj su vršena istraživanja dosad nisu otkriveni tragovi augzilijarnog logora zasigurno je postojao barem jedan za što može poslužiti i analogija s Burnumom.

Analize pokretnih nalaza (keramika, staklo, metalni nalazi i novac) potvrđuju intenzivan život u prvim desetljećima 1. st. po. Kr., nešto smanjen u 2. i 3. st., da bi se sudeći po rijetkim nalazima u znatno smanjenom intenzitetu nastavio do kasne antike. Prema dosadašnjem stupnju istraženosti ne može se tvrditi da na mjestu legijskog logora nije nastalo veće antičko naselje, iako M. Zaninović smatra nepotrebnim postojanje dvaju upravnih centara, Ekvuma i Tilurija na tako malom prostoru. „Civilnu“ funkciju on pripisuje riječnom naselju *Pons Tiluri* koje se razvilo u podnožju logora uz rijeku.¹²²⁰

Tilurij je bio gradinsko naselje, koje je prethodilo rimskom legijskom logoru.¹²²¹ Na zapadu današnje selo Gardun graniči s teritorijem sela Vojnić. Ulazak u vojničku dolinu sprječavao je ilirski bedem zvan Prizida, koji je zatvarao pristup s visoravni Poda, a pružao se od krajnjega juga brda Čemernica do lokaliteta „Kusića gomile” koji se nalazi istočno od sela Bućani.¹²²² Taj je bedem, širine oko 2 m, a visine oko 4 m bio građen tehnikom *opus siliceum* (prva manira). Na mjestu strateški dobro smještene gradine Rimljani su podigli legijski logor koji je imao svoj *territorium legionis*, a kako nedostaju podatci za njegovo precizno utvrđivanje moguće ga je samo pretpostaviti.¹²²³

Legijski logor se nalazio na 429 m n.v., na blago nagnutom terenu (razlika između najviše i najniže točke je oko 20-ak m), kojeg su Rimljani nivelirali nasipavanjem kamenja, zemlje, a ponegdje i žbuke, što je rezultiralo odstupanjem od oblika pravilnog pravokutnika. Logor je prema otkrivenim fortifikacijama imao trapezoidni oblik i zauzimao površinu od 12

¹²¹⁹ M. Zaninović 2009-2011, 504.

¹²²⁰ M. Zaninović 2009-2011, 504.

¹²²¹ M. Zaninović 2007, 146.

¹²²² A. Milošević 1998, 206 i d. Cijelo područje oko Sinjskog polja nalazilo se u zatvorenom obruču utvrda i bedema (dijatihizmi) izvedenih u suhozidu. Sustav utvrda četvrtastih oblika s niskim bedemima koji je učvršćivao palisadu na brdu Visoka, Radašuša i Svalinova gradina bile su upotpunjene manjima (namijenjenima za promatranje i signalizaciju) na Čabinoj gomili iznad Jabuke, Bugarinovojoj (Bošnjakovojoj) gomili iznad Graba i Botičinoj gomili iznad Ovrlja.

¹²²³ M. Zaninović 2009-2011, 503. Na sjeveru je vjerojatno graničio s teritorijem kolonije Ekvum, prema istoku se pružao preko Cetine u smjeru Runovića i Narone. Zapadno od logora, prema Dicmu i Andetriju, prostire se ravnica Turjački podi na čijem je kraju bedem od kamenja i zemlje koji bi mogao predstavljati granicu na toj strani.

ha. Tijekom vremena doseljeno stanovništvo je razgradilo arhitektonske strukture iskorištavajući ih za gradnju kuća i parcelizaciju zemlje (međe).¹²²⁴

Bedem je najbolje vidljiv na zapadnoj strani logora i djelomice na sjevernoj i južnoj strani. Očuvana visina mu na mjestima iznosi nekoliko metara, a debljina oko 3,60 m. Na zapadnoj strani je očuvan u dužini od 7,8 m. Građen je tehnikom *opus incertum* od nabacanog kamena obilato zalivenoga mortom. Prednje strane su oblikovane slaganjem pravilnijeg četvrtastog kamena s tendencijom uslojavanja. Da bi se postigla željena pravilnost uvedeni su redovi ploča u svrhu niveliranja redova. U svrhu postizanja bolje statike, unutar ispune je uvedena mreža drvenih greda postavljenih vodoravno i vertikalno kao jedan oblik armature. Drvena je građa vremenom istrunula, ali su ostali vidljivi njeni tragovi u vidu četvrtastih šupljina i tragova površine drva utisnute u žbuku. Zasad je takva tehnika gradnje registrirana samo na ovom kompleksu, i to osim samih bedema i na pojedinim građevinama, od kojih se ističe ona u jugoistočnom dijelu logora.¹²²⁵

Građevinski sklop u jugoistočnom dijelu prepoznat je kao vojničke spavaonice (*centuriae*), a paralelno s njima (sjevernije) otkrivene su slične strukture pomoću kojih je bilo moguće rekonstruirati otkrivenu građevinu i pretpostaviti joj funkciju.¹²²⁶ Monumentalnu građevinu (spavaonice) od bedema dijeli 9 m široki *intervallum*. Očuvan je njezin južni zid u dužini od 66,97 m, širok 0,9 m (do 2 m visok) i dva međusobno udaljena istočna segmenta duga 9,5 m i 17,6 m. Građeni su kao bedem s drvenom armaturom u tehnici *opus incertum*, kutni dijelovi su izvedeni u tehnici *opus quadratum* (rimska varijanta), a vanjsko im je lice bilo ožbukano. Zidovi su ojačani s 28 (u razmacima 1,23-1,83 m), odnosno 8 snažnih kontrafora prislonjenih na ožbukani zid, koji su prekrivali drvenu konstrukciju.¹²²⁷ Sklop pokazuje i zanimljiva građevinska rješenja, kao što su supstrukcije za niveliranje terena kombinirane sa zemljanim tamponima. Prema analizi pokretnih nalaza gradnja se može datirati u prvu polovicu 1. st. po. Kr.

Druga građevina zasad nepoznate namjene, koja je tehnikom gradnje i nalazima također datirana u 1. st. po. Kr., smještena je u sjeverozapadnom dijelu logora udaljena oko 16 m od bedema. Otkriven je njezin vanjski, zapadni zid paralelan s bedemom, u dužini od

¹²²⁴ M. Sanader 1998, 246. Razlog što su očuvani donji dijelovi vanjskih zidova dvaju kompleksa uza zapadni i istočni bedem je njihova funkcija međa između poljoprivrednih parcela.

¹²²⁵ Kombinacija kamena i drvene armature uz uporabu škalje ili ilovače za ispunu, koristila se za podizanje fortifikacija željeznog doba u srednjoj Europi o čemu svjedoči *murrus galicus* kojeg je detaljno opisao Cezar (*De bello galico*, VII, 23). Slična varijanta uz primjenu iskustava grčkih graditelja poznata kao *murrus dacicus* česta je u Daciji u vremenu 1. st. pr. Kr. - 1. st. po. Kr., a zastupljena je na nizu utvrda (npr. Căpâlna, Tilișca, „Blidaru“). U slučaju Tilorija mogla bi biti riječ o rimskom unaprijeđenju starije gradnje gdje se obrambeni aspekt poboljšava uvođenjem tehnike *opus incertum*.

¹²²⁶ M. Sanader *et alii* 2004, 222 i d.

¹²²⁷ M. Sanader *et alii* 2004, 225.

40,80 m. Smještaj na rubnom dijelu logora, dužina zida i podjela na više manjih prostorija upućuju na zaključak da je i tu riječ o vojnim barakama (spavaonicama), tim više što dijele isti način gradnje.

U istom dijelu je otkrivena i cisterna za vodu nepravilnog pravokutnog oblika ukopana u zemlju zdravicu. Zidovi i pod su joj bili zaštićeni slojem šljunka i premazani slojevima vodootporne žbuke. Krovnište je bilo naslonjeno na pilone, a očuvano je stubište kojim se ulazilo u cisternu i odvodni kanal kojim se voda razvodila u logor. U središnjem dijelu logora, na mjestu gdje je obično smješten principij, otkriveni su temelji zgrade s tri mozaičke podnice.¹²²⁸ Amfiteatar se nalazio na jugozapadu; očuvao se njegov nekadašnji oblik, obrisi arene i nasipi gledališta, na temelju čega mu se mogu odrediti dimenzije.

Vrijeme podizanja stalnog logora arheološki ostatci određuju na početak 1. st. po Kr. i potvrđuju kontinuitet do kasne antike, međutim ne idu u prilog ideji o postojanju većeg antičkog naselja na mjestu logora (analogno Burnumu). Dijelovi bedema vidljivi na zapadnoj, sjevernoj i južnoj strani definiraju nepravilan trapezoidan oblik prilagođen terenu, kojemu bi glavni ulaz *porta principia* možda trebalo tražiti na istočnoj strani, odakle je vodila komunikacija prema današnjem Trilju. Bedem je građen tehnikom *opus incertum* ojačanom mrežom horizontalnih i vertikalnih drvenih greda unutar ispune, što je zasad jedinstvena pojava na obalnom prostoru provincije Dalmacije. Otkrivene građevine paralelne s bedemom (građene u istoj tehnici), od kojega su odvojene intervalumom, po svome položaju, veličini i dispoziciji unutarnjeg prostora vjerojatno su bile u funkciji baraka. Mozaik u središnjem prostoru pripadao je jednoj od glavnih zgrada. Izduženom formom i površinom od 120 m² mogao je biti podnica bazilike principija ili trijema oko peristila pretorija. Postojanje triju podnica govori o naknadnim intervencijama na pripadajućem objektu, koje se mogu smjestiti u vremenski okvir od kraja 1. st. pr. Kr. do kraja 1. st. po Kr. Odlaskom VIII. kohorte Tilurij postaje beneficijarijska postaja, zadržavajući vojnu i prometnu funkciju do kasne antike. Zasad ostaje otvoreno pitanje postojanja antičkog naselja na prostoru nekadašnjeg legijskog logora.

Osim dvaju legijskih logora duž magistralne prometnice Akvileja – Dirahij, usred delmatskog teritorija u funkciji osiguravanja magistralne prometnice krajem 1. st. pr. Kr. ili početkom 1. st. po Kr. podignuti su i auxilijarni logori Promona, Magnum, Andetrij i Bigeste.

¹²²⁸ M. Sanader 1998, 249. Najmlađa podnica s pet mozaičkih fragmenata prostirala se na prostoru od 120 m². Mozaici se okvirno datiraju u vrijeme od kraja 1. st. pr. Kr. do kraja 1. st. po Kr.

Augzilijski logor Promona (?) pronađeni kameni spomenici s imenima pripadnika postrojbi potencijalno vežu uz tri lokacije – Tepljuh (Promona), Kadinu Glavicu i Balinu Glavicu.¹²²⁹ Na tim lokacijama zasad nisu vršena arheološka istraživanja. U novije vrijeme I. Glavaš je na osnovu sustavnog rekognosciranja terena pretpostavio mjesta na kojima se nalazio pomoćni logor Promona i beneficijarijska postaja u municipiju Magnumu.¹²³⁰ Razlog zbog kojega autor negira postojanje pomoćnog logora u Magnumu je nedostatak nalaza koji bi potvrdili stacioniranje vojne posade, te navodi da „zato vojna uprava otpada kao ograničavajući čimbenik za stjecanje municipalnoga statusa“.¹²³¹ Nadalje smatra da se po odlasku legija u blizini Magnuma nalazila postaja konzularnih beneficijarija u kojoj su služili pripadnici legija *XI. Claudia* i *XIII. Gemina* s dunavskog limesa.¹²³²

Logor pomoćnih postrojbi *Promona*, koji je vjerojatno bio pod zapovjedništvom legijskog logora u Burnumu Glavaš smješta na sjeverni dio Petrovog polja u Kadinu Glavicu. Na prostoru logora zabilježena je prisutnost jedne konjaničke ale (*ala I. Claudia Nova*) i četiri kohorte (*I. Lucensium equitata*, *III. Alpinorum equitata*, *I. Belgarum equitata* i *I. milliaria Delmatarum*), koje su prema epigrafskim podacima tu boravile od prve polovice 1. do 3. st. Za razliku od Burnuma koji je dobio municipalni status, Promona (delmatski *oppidum*) je ostala na razini pagusa.¹²³³

Andetrij (*Andetrium*)

Lokacija augzilijskog logora i naselja do danas nije potvrđena. Na tu temu magistarski rad napisao je L. Bekić. On je pretpostavio i položaj ilirskog Andetrija na Ćukovoj gredi, na temelju zaključka J. Alačevića, koji je slijedom opisa bitke kod Andetrija (Diona Kasija) i postaja na Tabuli Peutingeriani locirao položaj u okolicu Muća,¹²³⁴ što je prihvaćeno u stručnoj literaturi.¹²³⁵

D. Periša se ne slaže s idejom o lokaciji Andetrija na Ćukovu gredu, temeljem interpretacije Dionovog opisa Andetrija (*Romaike Historia*, LVI, 12-14) i prema njemu samo gradina između Postinja Gornjeg i Postinja Donjeg odgovara lokaciji ilirskog Andetrija.¹²³⁶

¹²²⁹ G. Alföldy 1962, 284; J. J. Wilkes 1969, 139.

¹²³⁰ Pregledno o ubikaciji pomoćnih logora: I. Glavaš 2011, 63 i d.; 2012, 93 i d.

¹²³¹ I. Glavaš 2012, 100.

¹²³² I. Glavaš 2011, 63.

¹²³³ I. Glavaš 2011, 63 i d.

¹²³⁴ J. Alačević 1878, 142.

¹²³⁵ M. Zaninović 1867, 7; I. Bojanovski 1988, 373.

¹²³⁶ D. Periša 2008, 512 „smještena je na dobro utvrđenoj i teško pristupačnoj izduženoj stjenovitoj visoravni između dvaju dubokih klanaca kroz koje protječu dvije rječice (Vrba sa sjeverne i Suvača s južne strane); na sjevernoj se strani nalaze duboke vododerine, a gradina se sastoji od dvaju glavnih dijelova odvojenih blagim sedlom, od kojih je na jednom bilo naselje, a na drugom snažna utvrda zaštićena kamenim bedemima“.

Sustavna arheološka istraživanja Gornjeg Muća nisu vršena. Jedino je don M. J. Granić 1869. god. započeo višegodišnja istraživanja u potrazi za zanimljivim predmetima, pa su njegova pisma, jedini podatci o nalazima na lokalitetu, poslužila Bekiću u pokušaju utvrđivanja lokacije rimskog vojnog logora.

Na širem području Muća Gornjeg Bekić je locirao dva položaja koja bi mogla odgovarati rimskom logoru i kasnijem naselju. Prvi položaj je Ordžija, uz desnu stranu potoka Zmijavca, a drugi Dobreč uz lijevu obalu istog potoka. Razlog je obilje pokretnih i nepokretnih nalaza na oba položaja. Pretpostavlja da se vojni tabor nalazio na položaju Ordžija zbog topografskih značajki, jer se nalazi na sredini Mućke doline čime ima nadzor nad cestovnom komunikacijom kroz dolinu od Magnuma prema Tiluriju. U prilog lokaciji logora uzima pravilnije postavljene gromače i suhozide, a ostatke kupelji s lijeve strane potoka smatra dijelom vojnih kanaba.¹²³⁷

Dobreč je prema Bekiću vjerojatnije bio civilno naselje vezano uz vojni tabor (obično udaljeno oko 2 km od njega i pripadajućih mu kanaba), a kao analogiju navodi situaciju u Burnumu i Tiluriju.¹²³⁸ U takvim naseljima su se obično naseljavali veterani, a mogle su živjeti i obitelji aktivnih vojnika, što se vidi iz natpisa pronađenih na Dobreču.¹²³⁹ Naselje je kasnije pripalo ageru kolonije Ekvum s kojom je bilo povezano putem kroz dolinu Sutine.

Podizanje vojnog logora Bekić povezuje s padom Andetrija (čije je ime preuzeo), nakon čega su izgrađeni cestovni pravci Andetrij-Salona i dva kraka koja su povezivali logore Burnum i Tilurij.¹²⁴⁰ U logoru su do 3. st. bile stacionirane kohorte *VIII. voluntariorum civium Romanorum*, *III. Alpinorum equitata* i *I. Belgarum equitata* nakon čega je izgubio vojno značenje. Jedino je u civilnom naselju u dolini život nastavljen do kasne antike, što potvrđuju brojni ostatci.¹²⁴¹ Većina kasnoantičkih nalaza, uključujući i oni vojnog porijekla iz 4. i 5. st., impliciraju da je na lokalitetu Dobreč podignut kasnoantički kastrum istog imena, koji je poslužio kao sklonište okolnom stanovništvu. Nalazi koje Bekić povezuje sa Zapadnim Gotima i bizantskom vojskom govore o kontinuitetu života kastruma Andetrija do sredine 6. st. ili do osvajanja Dalmacije od strane Slavena početkom 7. st.¹²⁴²

Dva natpisa koja je fra Frane Radman, epigrafičar s početka 18. st., pronašao na lokalitetu Ordžija, o kojima doznajemo preko I. J. Pavlovića Lučića, bacaju drugačiju sliku na predloženu lokaciju logora i civilnog naselja. Radman za logor kaže da se nalazio posred

¹²³⁷ L. Bekić 2011, 317 i d.

¹²³⁸ M. Zaninović 1996, 165, 269, 277.

¹²³⁹ L. Bekić 2002, 132.

¹²⁴⁰ L. Bekić 2002, 12.

¹²⁴¹ L. Bekić 2011, 318.

¹²⁴² L. Bekić 2002, 67, 129.

mućke doline, te da se od njega u 18. st. nije vidjelo ništa. Naziva ga *turris*, što podsjeća na naziv Kaštel („Kastell“) u njemačkoj literaturi korišten za manje tabore, većinom namijenjene stacioniranju kohorti. Radman nadalje spominje ostatke maloga gradića na udaljenosti od oko 500 koraka (nekih 750 m) istočno od kaštela, koji se naziva Orgija (danas Ordžija), u kojem su mještani pronašli natpise, od kojih jedan počinje s imenom Kastora i Poluksa, a drugi je zavjetni spomenik rimskoga časnika (*CIL* III, 2743, 2744).¹²⁴³ Osim navedenih podataka u prilog lokaciji augzilijarnog logora u Dobreč ide i činjenica da je na tome mjestu podignut kasnoantički kastrum, čime je potvrđena njegova prednost u strateškom smislu.

Bigeste (*Bigeste*)

Rimski vojni logor Bigeste nalazio se na lokalitetu Gračine nekih 5 km jugozapadno od Ljubuškog. Podignut je na ravnom platou (oko 75 m n.v.) između lijeve obale rijeke Trebižat na jugu i naselja Humac na sjeveru.

Za pretpostavku o postojanju vojnog logora u Gračinama Th. Mommsenu i C. Patschu poslužila je Tabula Peutingeriana, na kojoj se, na području Ljubuškog navodi putna postaja, *mansio Bigeste*.¹²⁴⁴ C. Patsch je istražio prostor, locirao logor i pretpostavio *canabae* uz njega te cijeli kompleks identificirao kao rimsku putnu stanicu Bigeste.¹²⁴⁵ Pretpostavka o vojnom logoru Bigeste na Gračinama zadržala se do sedamdesetih godina 20. st., a zastupali su je brojni autori.¹²⁴⁶ Uglavnom je bila prihvaćena i Mommsenova ideja da se logor zvao *Bigeste* (*CIL* III, 1029 i 1501). Nešto drugačije mišljenje iznio je I. Bojanovski, koji putnu postaju (*mansio Bigeste*) locira 4 km sjeverozapadno u selu Radišići na putu između Ljubuškog i Vitine,¹²⁴⁷ ne dovodeći u pitanje postojanje logora na Humcu, upozoravajući samo da je logor mogao imati i drugi naziv.¹²⁴⁸

Interes za lokalitet potaknut je brojnim nalazima fragmenata tegula, keramike i obrađenih kamenih ulomaka. Fra P. Bakula je u svom šematizmu iz 1867. god. opisao „*Gradčine*“ na Humcu, gdje se vide zidovi antičkih građevina, velika količina vješto obrađenog kamenja, ostatci opeke i crijepa, nasipi, te ostaci starog rimskog mosta i ceste s miljokazima.¹²⁴⁹ O Gračinama su pisali J. Alačević, M. Hoernes i C. Patsch.¹²⁵⁰ Njemački povjesničar U. Kahrstedt je posjetio Gračine 1937. god., nakon čega je opisao vojni logor,

¹²⁴³ I. J. Pavlović Lučić 1789, 13 i d.

¹²⁴⁴ C. Patsch 1897, 468 i d.

¹²⁴⁵ C. Patsch 1893, 57, 90.

¹²⁴⁶ G. Alföldy 1965, 134 i d.; J. J. Wilkes 1969, 139 i d.; E. Pašalić 1960, 57; M. Zaninović 1980, 178; V. Paškvalin 1986, 157; M. Sanader 2002, 123 i d.

¹²⁴⁷ I. Bojanovski 1988, 119.

¹²⁴⁸ I. Bojanovski 1969, 142; 1973, 308 i d.; 1977, 107 i d.

¹²⁴⁹ P. Bakula 1867, 174; 1970, 159.

¹²⁵⁰ J. Alačević 1878, 52; M. Hoernes 1880, 40; C. Patsch 1897, 468 i d.; 1907, 64; 1910, 177 i d.; 1914, 162 i d.

ostatke arhitekture i jarke s iskopima, uz napomenu da je lokalitet istraživao i Patsch 30 godina prije njega.¹²⁵¹ O vojnom logoru je pisao i D. Sergejevski, koji ga naziva najstarijim i najvećim logorom u BiH, spominje ostatke „praetoriuma“ i temelj bedema na istočnom kutu koji je uništen za vrijeme II. svjetskog rata.¹²⁵²

Prilikom modernizacije ceste Ljubuški - Vrgorac 1976. god. na predjelu Gračine otkriveni su ostatci temelja zidova, što je potaklo kustosa arheološke zbirke u Franjevačkom samostanu Humac fra B. Rupčića na manje sondažno iskopavanje, prilikom kojega je otkrivena prostorija s mozaicima i podnim grijanjem. Nalazi su inicirali sustavno arheološko istraživanje 1977.-1980. god. u organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu, koja je vodio I. Bojanovski u suradnji s V. Atanacković-Salčić, predstavnicom Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar.

Istražena je šestina utvrđenog prostora i to samo na sjevernoj i istočnoj strani,¹²⁵³ na kojoj su otkrivena četiri arhitektonska kompleksa. Bojanovski je na temelju rezultata bio uvjeren da je riječ o stalnom logoru, a dvije bolje očuvane građevine prepoznao je kao zgradu zapovjedništva (*principium*) i paviljon za momčad jedne centurije.¹²⁵⁴ Drugačije tumačenje ponudio je Đ. Basler, koji je istražene objekte interpretirao kao kuću s atrijem (*casa*), a središnji objekt kao kupelj (*balneum*), složivši se da je riječ o vojnom logoru.¹²⁵⁵ Novu pretpostavku o kompleksu slijedi i R. Dodig, koji prihvaća Baslerovu ideju da je objekt II *balneum* s pripadajućim sadržajima, a objekt III kuća s atrijem i vestibulom. Negira da su otkriveni kompleksi dio logora, smatra ih dijelom civilnog naselja ili utvrđene vile i drži da postojanje logora nije sporno, ali da ga tek treba naći u širem arealu Gračina.¹²⁵⁶

Lokalitet obuhvaća preko 4 ha površine. S tri strane je omeđen lokalnim putovima, sjeverozapadno cestom Vrgorac-Ljubuški, a južno se nalazio most preko rijeke Trebižat.¹²⁵⁷ Bojanovski smatra da je podignut zbog obližnje rimske kolonije Narone, koja je nakon Oktavijanova Ilirskog rata postala značajno političko i upravno središte u pokrajini.¹²⁵⁸ Kroz područje naronitanskog agera prolazio je dio magistralne ceste koja je od Narone, preko Bijače, Humca i Klobuka, preko doline Tihaljine, vodila u imotsko polje i dalje prema Saloni, a Humac se nalazio na dijelu trase Narona-Klobuk. Logor je predstavljao centar kojemu su

¹²⁵¹ U. Kahrstedt 1940, 183 i d.

¹²⁵² D. Sergejevski 1955, 67.

¹²⁵³ V. Atanacković-Salčić 1977, 80 i d.; 1978, 73 i d.; I. Bojanovski 1980, 18 i d.; 1981, 63 i d.

¹²⁵⁴ I. Bojanovski, 1981, 64.

¹²⁵⁵ Đ. Basler 1985, 22.

¹²⁵⁶ Detaljnije o problematici interpretacije otkrivenih objekata: R. Dodig 1985, 96 i d.; 2006, 327 i d.

¹²⁵⁷ I. Bojanovski 1980, 10.

¹²⁵⁸ Narona je zadnjih godina Cezarova vremena postala vojna baza u ratu protiv Delmata, a spomen o vojnom logoru kod Narone sačuvan je u tekstu prvog pisma što ga je Cezarov general Vatinije pisao 5. prosinca 45. god. pr. Kr., u svom vojnom stanu (*ex castris Narona*) Ciceronu. Spomenuti logor nije ubiciran.

pripadali razni obrambeni punktovi na okolnim brdima. U posjedu je imao prostran teritorij s obje obale Trebižata, a nizvodno prema Hardomilju moguće logorsku nekropolu.¹²⁵⁹ Sva gospodarska kretanja u dolini oslanjala su se na njega, pa je bio i najjači centar romanizacije pripadajućeg područja.¹²⁶⁰

Vrijeme podizanja logora u Gračinama nije definitivno utvrđeno, a prema materijalnim ostacima (arhitektura, tegule s pečatima C. P. Pansiana iz 43.-42. god. pr. Kr. i nekoliko Augustovih novčića iz 31. god. pr. Kr.)¹²⁶¹ može se govoriti o drugoj polovici 1. st. pr. Kr.¹²⁶² Opravdanje za predloženu dataciju nalazi se i u povijesnim događanjima.¹²⁶³ U logoru su prema epigrafskom materijalu boravila odjeljenja sedam legija i pet kohorti.¹²⁶⁴ Logor je napušten na prijelazu iz 2. u 3. st., no ostaje otvorenim pitanje što se s njime dogodilo, je li pripao carskom fisku ili je služio u neke druge svrhe.¹²⁶⁵ Arheološki materijal potvrđuje da se na lokalitetu nastavio život, ali smanjenog intenziteta.

Logor je bio podignut na nenastanjenom terenu i zauzimao je površinu od 1,5 ha. Bio je utvrđen bedemom širokim oko 0,90 m. Otkopana su sva četiri kuta perimetralnog bedema na osnovu kojih su mu određene dimenzije 140 m x 110 m. Devastacija terena onemogućuje utvrđivanje položaja ulaza i kula te dispoziciju unutarnjeg prostora. Bojanovski je logor definirao kao stalni, izgrađen za jednu kohortu i pripadajuću konjičku turmu od 30 konjanika (400-500 vojnika), te smatra da se protezao izvan bedema na sve četiri strane, skoro do suvremenih komunikacija koje omeđuju teren.¹²⁶⁶

Sudeći po materijalnim ostacima logor je prošao više građevinskih faza. *Cohors III. Alpinorum equitata*, koja je boravila u logoru na Gračinama cijelo 1. st. nije ostavila građevinske natpise i pečate, ali je u vrijeme njenog boravka najviše učinjeno po pitanju izgradnje logora. U 2. st. zamijenila ju je *Cohors I. Belgarum*, koja je izvršila određene adaptacije, o čemu govore pečati na opekama.¹²⁶⁷ Pokretni arheološki materijal tipičan je za

¹²⁵⁹ R. Dodig 1985, 115 i d.

¹²⁶⁰ I. Bojanovski 1985, 67.

¹²⁶¹ I. Bojanovski 1985, 78 pečat *Q. C. P. Pansiana* datira u 43.-42. g. pr. Kr., što mu predstavlja ključan argument za dataciju u sredinu 1. st. pr. Kr.; usp. I. Bojanovski 1980, 24; 1988, 377. Međutim, postoje mišljenja da se ta serija može staviti u vremenski okvir 40.-27. god. pr. Kr. Vidi R. Matijašić 1983, 989; M. Buora 1985, 213.

¹²⁶² I. Bojanovski 1988, 124, 367.

¹²⁶³ I. Bojanovski 1985, 67; 1988, 367. Misli se na borbe s Delmatima 53.-39. god. pr. Kr. ili Augustov pohoda na njih 35.-33. god. pr. Kr.

¹²⁶⁴ R. Dodig 2007, 15 i d. Nalazima potvrđene legije su: *Legio VII* (11 natpisa), *VIII. Augusta* (7 pečata na crijepu), *IV. Flavia felix* (3 pečata na crijepu), *I. Adiutrix* (2 natpisa), *XI. Claudia* (2 natpisa), *II. Adiutrix* (1 natpis), *XV. Apollinaris* (1 natpis) i sljedeće kohorte: *I. Belgarum* (9 natpisa i 9 pečata na crijepu), *III. Alpinorum* (7 natpisa), *I. Bracaraugustanorum* (5 natpisa), *VIII. voluntariorum civium Romanorum* (2 natpisa i 1 pečat) i *I. Lucensium* (2 natpisa).

¹²⁶⁵ I. Bojanovski 1985, 67.

¹²⁶⁶ I. Bojanovski 1980, 18.

¹²⁶⁷ I. Bojanovski 1988, 120.

logore, a sastoji se od oružja, opreme, predmeta svakodnevne uporabe, opeka s pečatima vojnih jedinica (*LEG. VIII. AVG, COH. I. BELG, COH. VIII. VOLUNTARIORUM*) i numizmatičkih nalaza.¹²⁶⁸

U istraživanjima 1977.-1980. god. otkrivena su četiri kompleksa od kojih dva u cijelosti sačuvanih temelja (označeni kao objekt II i III). Svi su se pružali u smjeru SI-JZ i prema Bojanovskom bile su međusobno povezane. Objektu I pripisuje periferni položaj u logoru, a o njegovoj arhitekturi i namjeni nije mogao ništa određenije zaključiti.¹²⁶⁹ Funkcija tog objekta kao staje ili barake može se pretpostaviti s obzirom na standardnu organizaciju augzilijarnih logora.

Za objekt II kaže da je bio centralna građevina u logoru, najsolidnije građena, od relativno pravilnih horizontalno uslojenih blokova. U istočnom dijelu je imao dvije razine (podrum s centralnim grijanjem i prizemlje), a zapadni dio je imao samo prizemlje s plićim temeljima, što Bojanovski smatra naknadnom dogradnjom.¹²⁷⁰ Površina zgrade je oko 550 m², a debljina očuvanih temeljnih zidova je 0,5-0,6 m. Bojanovski ju je identificirao kao zgradu zapovjedništva logora (*principia*) i nazvao „centralnim“ objektom. Pokretni arheološki nalazi u njoj datirani su u drugu polovicu 1. st. po Kr.¹²⁷¹ Raspored prostorija ukazuje da nije riječ o zgradi zapovjedništva već o stanu zapovjednika (*praetorium*). Pretorij je obično ponavljao dispoziciju prostora svojstvenu luksuznoj kući. U sklopu pretorija bilo je dvorište s prostorijama namijenjenima obitelji i posluži (moguće ga je pretpostaviti u neistraženom zapadnom dijelu), privatna kupelj i prostori za primanje časnika i uglednih osoba,¹²⁷² pa on na taj način objedinjuje vojnu funkciju s civilnim domaćinstvom.¹²⁷³ Centralna pozicija objekta također potvrđuje pretpostavljenu funkciju.

Zgrada III je bila prizemna, s užim zidovima u odnosu na zgradu II. Komponirana je kao niz manjih prostorija oko središnjeg hodnika. Bojanovski prema nalazima pretpostavlja da je bila paviljon za vojnike jedne centurije.¹²⁷⁴ Veličina prostorija i njihova prostorna organizacija ne idu u prilog takvoj pretpostavci. Raspored većih prostorija nasuprot ulazu s dva niza bočnih (manjih) oko središnjeg prostora uobičajen je za zgradu principija. Centralna (najveća) prostorija na začelju mogla je biti na dvije razine, od kojih bi se u donjoj

¹²⁶⁸ Pronađena su 63 primjerka novca iz 1. st. koji pripadaju carevima Augustu, Tiberiju, Kaliguli, Klaudiju i Neronu, usp. G. Kraljević 1985, 134. Iz kasnijeg razdoblja nađeni su denar Aleksandra Severa iz 224. god. i folis Konstancija II iz 337. god., usp. I. Bojanovski 1980, Prilog 2, Numizmatički nalazi.

¹²⁶⁹ I. Bojanovski 1980, 20 i d.

¹²⁷⁰ I. Bojanovski 1980, 29.

¹²⁷¹ I. Bojanovski 1988, 366.

¹²⁷² D. B. Cambel 2006, 50.

¹²⁷³ A. Johnson 1983, 136; E. M. Green 2012, 95, 258.

¹²⁷⁴ I. Bojanovski 1980, 21.

(podijeljenoj na manje prostore) mogle nalaziti kase. Središnji položaj unutar logora, s ulazom u smjeru gdje bi trebalo tražiti vrata - *porta praetoria* - dodatno upućuju na principij.

Zgrada IV je gotovo u cijelosti devastirana; ostao joj je očuvan istočni zid paralelan s građevinama II i III od kojih je udaljena 3 m i moguće vestibul kojim je bila povezana s pretpostavljenim pretorijem. Bojanovski smatra da je mogla biti aneks centralnoj građevini.¹²⁷⁵ Kako se crteži situacije na terenu koju donose Bojanovski i Basler (pril. 16/5-6) donekle razlikuju, teško je pretpostaviti funkciju objekta IV. Ukoliko se kao osnova uzme crtež Bojanovskog, izgleda kao sastavni dio kompleksa i pripada oko 40 m dugoj građevini. Basler je prikazuje fizički odvojenom, tako da bi se mogla protumačiti kao bolnica ili vojna baraka, koje jedine mogu imati toliku dužinu zida. Prema svemu iznesenom može se konstatirati da otkriveni arhitektonski kompleksi pripadaju auxilijarnom logoru. Utvrđeni sklop svojim dimenzijama, oblikom i rasporedom potvrđuje da je riječ o vojnom logoru, a dva objekta protumačena kao principij i paviljon za vojnike trebalo bi promatrati u kontekstu stana zapovjednika (pretorija) i zgrade zapovjedništva (principija). Ostala dva objekta mogla bi se odnositi na vojne barake (zgrada IV bolnica?). Kako je kohorta imala 6 centurija, unutar logora se može pretpostaviti još pet kompleksa baraka s pripadajućim stajama. Uz njih bi trebalo tražiti skladište (*horreum*), radionice (*fabricae*) i bolnicu (*valetudinarium*). Vrijeme podizanja logora prema nalazima pada u drugu polovicu 1. st. pr. Kr. U uporabi je bio nešto više od dva stoljeća, što je iziskivalo izvjesne graditeljske aktivnosti potvrđene nalazima.

7.3.2. Fortifikacije gradova s ortogonalnim rasterom

Ortogonalni raster na obalnom području provincije Dalmacije primarno imaju kolonije (uglavnom agrarne), ali i naselja koja su u predurbanoj fazi pokazala afinitet prema tekovinama klasične kulture i urbanizma. Primjena ortogonalnog sustava na cijelom arealu ili u nekim dijelovima postala je mjerilo vrijednosti pojedinog naselja. Za proučavanje razvoja urbanizma neizostavni faktor su i vojnici veterani koji naseljavaju prostor civilnih naselja uz logor primjenjujući iskustva organiziranja vojnog okola. Osim otpuštanja cijelih veteranskih skupina uz dodjelu zemlje (*missio agraria*) prilikom dedukcije kolonija, prakticiralo se i pojedinačno otpuštanje uz naknadu u vidu dobivanja zemlje. Od 1. st. nadalje (osobito za Trajana) rimska urbana koncepcija težila je naglašenoj ortogonalnoj planimetriji, što je realizirano u gradovima koji su podizani u Africi, Hispaniji i drugdje.¹²⁷⁶ Na prostoru

¹²⁷⁵ I. Bojanovski 1980, 21.

¹²⁷⁶ L. Crema 1959, 335 i d.

provincije Dalmacije najdosljednije je primijenjena u Ekvumu, Argiruntu, Enoni, Jaderu, Sikulima i Saloni, može se pretpostaviti u Fulfinumu, a nešto manje je naglašena u Kuriku, Apsoru i Arbi što se može pripisati prirodnim datostima terena.

Ekvum (*Aequum*)

Veteranska kolonija *Aequum* nalazila se na prostoru današnjeg naselja Čitluk udaljena nekih 5 km od Sinja. U izvorima je spominje Ptolemej kao Αίκούον κολοωνία (*Geographia*, II, 16, 7), Anonimni Ravenjanin kao *Aequon* (*Geographia*, IV, 16), a u aktima crkvenog sabora u Solinu iz 535. god. nalazi se oblik *Equitinum*.¹²⁷⁷

Spomenici pronađeni na lokalitetu davno su pobudili interes. Tako ih već u 17. st. spominju A. L. Muratori i A. Fortis, a u 18. st. I. Lovrić. Prva arheološka istraživanja započinje franjevac A. K. Matas 1860. god., čime se intenzivira zanimanje za antički Ekvum.¹²⁷⁸ Poznavanje antičkoga grada (veličina, položaj, bedemi i arhitektura) velikim dijelom je rezultat istraživanja iz 1912. god., provedenih od strane Arheološkog instituta iz Beča pod vodstvom M. Abramića.¹²⁷⁹ Rezultate Abramićevih istraživanja objavio je E. Reisch, koji je donio detaljni opis istraženih arhitektonskih nalaza i tlocrt gradskih bedema.¹²⁸⁰ Jedina monografija o Ekvumu je doktorska disertacija fra A. P. Mišure iz 1921. god., a temelji se na zatečenim nalazima i onima koja je sam vršio 1911. god.

Istraživanja zaštitnog karaktera provode se nakon II. svjetskog rata. B. Gabričević je vodio istraživanja 1957. god., prilikom kojih je došlo do otkrića manjeg kulnog objekta i kanala gradske kanalizacije uz zapadni potez bedema, koji su potvrdili pretpostavljeni ortogonalni raster gradskih komunikacija. Nastavak istraživanja 1966. god. pod vodstvom A. Vuletića rezultirao je pronalaskom još jednog kulnog objekta u zapadnom dijelu uz sjeverni potez bedema. Za detaljniju interpretaciju urbanog karaktera i poznavanje fortifikacija najvažniji su rezultati istraživanja A. Miloševića iz 1981., 1986. i 1988. god., tijekom kojih su otkrivena južna gradska vrata s kulama i ostatci bedema na unutarnjem prostoru, koji potvrđuju klasični oblik *urbs quadrata* i dio sjevernog poteza s ostacima suburbane arhitekture.¹²⁸¹ Za poznavanje lokaliteta (i starijih antičkih nalaza) dragocjena je i topografija Ekvuma fra N. Gabrića.¹²⁸²

¹²⁷⁷ M. Zaninović 2009-2011, 507.

¹²⁷⁸ A. K. Matas 1880, 12 i d.

¹²⁷⁹ Abramićeve terenske bilješke čuvaju se u Arheološkom muzeju u Splitu, v. A. Milošević 1998, 32 i d.

¹²⁸⁰ E. Reisch 1913, 133 i d.

¹²⁸¹ Detaljnije o tim istraživanjima kao i o literaturi v. A. Milošević 1998, 42 i d.

¹²⁸² N. Gabrić 1984, 273 i d.

Ekvum (*Colonia Claudia Aequum*) je nastao kao veteranska kolonija u području logora Tilurija. Prema M. Zaninoviću osnivanju kolonije prethodio je *conventus civium Romanorum*, potvrdu čemu vidi u natpisu *CIL* III, 2733,¹²⁸³ koji implicira da je osnivanje kolonije uslijedilo nakon podjele zemljišta veteranima (*missio agraria*) koji su se naselili u Ekvumu, jedinom naselju takvog tipa u unutrašnjosti Dalmacije. Ekvum je vjerojatno tijekom antike zadržao središnju upravnu funkciju, dok je Tilurij imao vojno-strateški značaj, te nije stekao civilni status, jer nije bilo potrebe za postojanjem dvaju naselja municipalnog ranga (kolonije ili municipija) na tako maloj udaljenosti. Nekakav oblik civilne funkcije moguće je imao *Pons Tiluri*, riječno naselje (kanabe?) u podnožju logora.¹²⁸⁴

Ekvum je bio glavna naseobina na širem području, čiji su stanovnici upisani u *tribus Tromentina*. Bio je planski izgrađen u duhu rimske urbanističke koncepcije i jedan je od rijetkih gradova, bez autohtone podloge.¹²⁸⁵ Prema veličini utvrđene površine bio je u rangu manjih administrativnih i sakralnih centara ispunjen adekvatnim objektima. Naseljenost izvan utvrđenog grada potvrđena je samo na prostoru sjeverno od istočnog proširenja, obilježenom kao nekropola na planu kojeg je objavio Mišura. Nedostatak veteranskih natpisa na pretpostavljenoj gradskoj nekropoli Gabričević objašnjava time što su veterani živjeli na imanjima izvan grada koji im je samo služio kao mjesto okupljanja u vrijeme političkih i religioznih događanja.¹²⁸⁶ O visokoj kulturnoj razini svjedoče primjerci skulpture vrhunske kvalitete oblikovanja (Heraklova glava, donji dio kipa Klaudija?, kipovi Dijane Lucifere ili Hekate, Fortune, božice Rome), kao i činjenica da su građani Ekvuma zauzimali visoke pozicije diljem Carstva. U onomastici prisutna su samo rimska imena, a i kulturna slika je neilirska.¹²⁸⁷ Kršćanski kulturni sloj je zasad nepoznat, što Marina navodi na ideju da se moguće radi o situaciji analognoj Saloni i Naroni, gdje je došlo do premještanja urbanog središta. Prema toj ideji mijenja se urbanistički okvir i šire područje kojemu je Ekvum bio središte dobiva na značenju u tom razdoblju, što potkrepljuju pronađeni starokršćanski ulomci i ostatci nekoliko bazilika.¹²⁸⁸ Grad je vjerojatno bio devastiran za vrijeme seobe Gota, Slavena i Avara, no sudeći po arhitektonskim ostacima i pokretnim nalazima iz srednjeg vijeka, to nije bio konačni kraj života u gradu.¹²⁸⁹

¹²⁸³ M. Zaninović 2009-2011, 503 i d. kako su veterani za svoga prvoga edila i duumvira izabrali dotadašnjeg kuratora zbora (*conventus*) rimskih građana autor zaključuje da se kolonijsko gradsko vijeće sastojalo od prijašnjih stanovnika i novodošlih veterana VII. legije.

¹²⁸⁴ M. Zaninović 2009-2011, 504.

¹²⁸⁵ E. Marin 2013, 129.

¹²⁸⁶ B. Gabričević 1953, 187.

¹²⁸⁷ G. Novak 1956, 117.

¹²⁸⁸ E. Marin *et alii* 1994, 161.

¹²⁸⁹ A. Milošević 1988, 132.

Stroga pravilnost gradskoga rastera (u formi kvadrata) bila je očekivana, ponajprije zbog vremena i svrhe utemeljenja, a odstupanje duktusa gradskih fortifikacija od apsolutne pravilnosti tumačilo se konfiguracijom terena. Međutim, novija istraživanja bacaju drugačije svjetlo na interpretaciju oblikovanja i razvoja grada. Ekvum se prema Miloševiću sastojao od zapadnog dijela u ravnici, u obliku pravokutnika, i istočnog trapezoidnoga na blagom uzvišenju, što je zaključio na temelju pronalaska bedema paralelnoga s istočnim, otkrivenog unutar gradske površine (pril. 17-1). To potvrđuje da je grad imao oblik *urbs quadrata* s dvije glavne komunikacije koje su povezivale četvora gradska vrata. Otkrio je položaj južnih i sjevernih vrata flankiranih kulama. Otkriće unutarnjeg bedema implicira naknadno širenje u smjeru istoka kojemu zasad nije u cijelosti utvrđena površina. Da je riječ o naknadnoj gradnji, pokazuje tehnika kojom je podignut bedem dograđenog dijela.¹²⁹⁰

U znanstvenoj literaturi podatci o površini grada i opsegu fortifikacija znatno se razlikuju. Mišura je na svom planu ucrtao liniju gradskih bedema (pril. 17-2) koji zatvaraju površinu od nekih 20-ak ha i odredio im ukupnu dužinu od 1582 m. Na najnovijem planu koji donosi Milošević opseg bedema kolonije iznosio bi 1380 m (420 x 270 m), površina 11,3 ha, dok bi površina proširenja mjerila oko 4 ha.¹²⁹¹ Zaninović govori o površini od 32 ha s čvrstim zidovima dužine 400 x 530 m.¹²⁹²

Već u prvim istraživanjima lociran je položaj foruma s kapitolijem u zapadnom dijelu grada, a kasnije kanalizacijski kanali, vodovod, dva kulturna objekta, terme i suburbana arhitektura na mjestu pretpostavljene nekropole sjeveroistočno od gradskog proširenja.¹²⁹³ Uz južni dio istočnog trakta pronađene su velike nakupine ruševina između kojih je A. Fortis 1742. god. prepoznao amfiteatar čije je ostatke detaljno opisao.¹²⁹⁴

Grad opasan reprezentativnim bedemima prema prikazima većine istraživača imao je oblik pravokutnika sa zaobljenim rubovima, što je tipično za vojne logore toga vremena.¹²⁹⁵ Prema istraženim dijelovima može se reći da su bedemi bili građeni od monumentalnih kamenih blokova (muljike), bez temeljne stope, položeni direktno na nivelirani kamen živac. U prosjeku su bili široki 3,20 m, a građeni od dva lica s ispunom (rimska varijanta tehnike *opus quadratum*). Lica su im oblikovana od većih blokova, prednje plohe su fino obrađene

¹²⁹⁰ A. Milošević 1998, 175 i d.

¹²⁹¹ A. Milošević 1998, 45.

¹²⁹² M. Zaninović 2009-2011, 506.

¹²⁹³ A. P. Mišura 1921, 11.

¹²⁹⁴ A. Fortis 1778, 77.

¹²⁹⁵ Prema planovima nastalima 1780. god (iz zemljišne knjige Franjevačkog samostana u Sinju), 1884. god. (F. Bulić), 1912. god. (E. Reisch) i 1921. god. (A. P. Mišura).

zubačom, a osim lomljenog kamenja u ispuni su fragmenti keramike i tegula obilato zaliveni žbukom.¹²⁹⁶

Trapezoidno proširenje na istočnoj strani utvrđeno je bedemom građenim drugačijom tehnikom, od manjih blokova vezanih velikom količinom žbuke, što pokazuje da je riječ o kasnijoj gradnji. Kako nema dovoljno podataka niti fotografija s istraživanja teško je preciznije govoriti o tehnici i vremenu dogradnje (utvrđivanja) ovoga dijela. Analogno intervencijama u ostalim gradovima na promatranom prostoru, utvrđivanje proširenja najranije se može datirati u drugu polovicu 2. st. Je li dogradnjom ovoga dijela došlo do negiranja istočnog trakta ili je ostao u funkciji dijatihizme, s obzirom na stupanj istraženosti ne može se odgovoriti.

F. Bulić je na svom planu nacrtao i isturene polukružne kule postavljene u pravilnom ritmu. Na južnom traktu ima ih 9, dok se na zapadnom potezu nalazi njih 6 samo u njegovu južnijem dijelu.¹²⁹⁷ Slična je situacija i na planu koji donosi Mišura. Milošević na svom tlocrtu nije ucrtao spomenute kule, već dvije pravokutne na istočnijem dijelu sjevernog poteza, od kojih jednu uz sjeverna vrata i dvije uz južna gradska vrata.¹²⁹⁸

Istočna gradska vrata (na proširenju) detektirali su Reisch, Mišura i Milošević, koji ih ne lociraju na istome mjestu. Reisch ih je postavio decentralizirano u smjeru sjevera na istoj osi sa zapadnima, Mišura ih smješta po sredini, a kod Miloševića su pri samom sjevernom kutu. Na temelju ostatka dvaju zaglavnih kamena luka, od kojih je na jednome reljef s prikazom Viktorije (*Roma Victrix*) pred kojom kleči pokoreni Delmata zavezanih ruku, jedino se može zaključiti da su imala lučni prolaz. Na sredini sjevernog poteza nekad pretpostavljena vrata otkrio je Milošević. Bila su vjerojatno flankirana pravokutnim kulama od kojih je očuvana donja (zapadna). Milošević je potvrdio i položaj vrata na sredini zapadnog poteza (prema Andetriju) i južna gradska vrata flankirana dvostrukim kulama. Južna gradska vrata (prema Saloni) predstavljaju zanimljiv fortifikacijski sklop sastavljen od dvostrukih monumentalnih kula koje su ih flankirale. Istražen je njihov istočni dio predstavljen vanjskom okruglom i unutarnjom četvrtastom kulom. Okrugla kula (promjera 6 m) postavljena je na šesterostranu temeljnu stopu (promjera 8 m) i zadire u južni zid četvrtaste kule. Obje kule prema crtežu koji je objavio Milošević građene su od monumentalnih blokova, koji na četvrtastoj dosežu dužinu od preko 2 m. Četvrtasta kula se nalazi u pravcu pružanja bedema i dijelom ulazi u unutarnji gradski prostor. Okrugla (šuplja) kula je prema načinu povezivanja, točnije zasijecanju četvrtaste kule vjerojatno nastala naknadno i oblikovala reprezentativniji

¹²⁹⁶ A. Milošević 1998, 42 i d.

¹²⁹⁷ F. Bulić 1885, 8 i d.

¹²⁹⁸ A. Milošević 1998, 45.

pristup glavnim gradskim vratima, što se može pretpostaviti i po iznimno fino oblikovanim blokovima izvedenim u tehnici *opus quadratum*.¹²⁹⁹

Kompleks foruma s pripadajućim građevinama zaprema središnji prostor naselja (90 x 60 m), uz križanje dviju glavnih gradskih komunikacija, u skladu s kanonskim shvaćanjima rimskog urbanizma. Forum je bio popločan i okružen trijemom iza kojega su se nalazile prostorije koje su vjerojatno služile kao taberne (u jednoj od njih nađeni su fragmenti carskih kipova), a na sjevernoj strani je stajao kompleks kapitolija. Na njemu su se prema ostacima nalazile kurija.

Analizom dosadašnjih nalaza može se reći da je prisutan potpuni izostanak prapovijesnog sloja, a kamena plastika i natpisi pronađeni na lokalitetu svjedoče o njegovoj važnosti, koja se s promijenjenim intenzitetom provlači do kraja antike. Jedino su fragmenti keramike (3. st. pr. Kr.) stariji od osnutka kolonije, te govore o životu na širem prostoru koji je prethodio rimskom sloju. Ne postoje ostatci arhitekture koji bi išli u prilog helenističko-predrimskom naselju, no nije isključeno da je na mjestu povišenog istočnog dijela postojao neki oblik života.

Zasad nije sigurno potvrđen položaj nekropole niti su registrirani ostatci ranokršćanske arhitekture. Izvan grada su na sjevernoj strani otkriveni ostatci arhitekture iz 12. st., a unutar utvrđene površine grobovi iz kasnog srednjeg vijeka. Iako su vršena višekratna istraživanja, nije došlo do prezentacije i konzervacije otkrivenih fortifikacija i arhitekture, pa tako na površini nekadašnjeg antičkog grada nisu vidljivi nikakvi tragovi, jer se istraženi dijelovi bedema i arhitekture nalaze duboko ispod današnje razine tla.

Argirunt (*Argyruntum*)

Rimski grad u antičkim izvorima poznat kao *Argyruntum* nalazio se u centru današnjeg Starigrada Paklenice na položaju Punta. Smještaj na poluotoku, postojanje manje ravnice nastale nanosima rječice komunikacija sa zaleđem Velebita, pogodovali su nastanku značajnijeg središta možda već u prapovijesti.

Podatke o rimskom gradu donose antički povijesni izvori. Tako ga kao *Argyruntum* spominje Plinije (*Naturalis Historia*, 140), Klaudije Ptolomej kao *Αργυροντων* (*Geographia*, II, 16, 2) Anonimni Ravenjanin u oblicima *Argerunto* i *Argerunton* (*Geographia*, IV, 22;V, 14),¹³⁰⁰ a pod nazivom *Argerunton* i Gvidon (*Geographica*, 116).¹³⁰¹

¹²⁹⁹ A. Milošević 1998, 42 i d.

¹³⁰⁰ S. Čače 1993, 347 i d.; M. Suić 2003, 31, 440 i d.; M. Kozličić 1990, 321–322.

¹³⁰¹ N. Cambi – U. Pasini 1980, 292-293; M. Zaninović 1981, 194; M. Matijević-Sokol 1994, 38-39.

Rimski nazivi liburnskih gradova nastali su dodavanjem latinskih nastavaka autohtonim imenima,¹³⁰² izuzev Argirunta kojem je latinski nastavak dodan riječi izvedenoj iz grčkog jezika. U osnovi je grčka riječ *ἀργυρος* „srebro“, u značenju mjesta u kojem ima srebra ili kao kvalitativni pridjev u smislu „obilan s tim“ ili „načinjen kao to“ (čest slučaj u staroj grčkoj toponimiji).¹³⁰³ Razlog te nedosljednosti u imenovanju zasad je nejasan (moguće je vezan s pritjecanjem srebra, tj. srebrnog novca).

Arheološka istraživanja u Starigradu započinju 1908. god., na položaju rimske nekropole, pod vodstvom M. Abramića i A. Colnaga.¹³⁰⁴ U razdoblju prije početka II. svjetskog rata istraživanjem i rekognosciranjem cijele okolice bavio se župnik Starigrada i Selina don Ante Ađija, zaslužan i za početna istraživanja srednjovjekovne crkve sv. Petra koja je nastavio Arheološki muzej u Zadru.¹³⁰⁵ Vršena su manja i sondažna istraživanja prapovijesnih lokaliteta,¹³⁰⁶ a rekognosciranje Velebita u dužem vremenskom razdoblju pod vodstvom A. Glavičića rezultiralo je ubiciranjem dotad nepoznatih lokaliteta.¹³⁰⁷

Najraniji nalazi pronađeni su u spiljama, koje su značajne kao pokazatelji kontinuiteta života. Iz brončanog i željeznog doba otkriveno je 18 gradinskih naselja.¹³⁰⁸ Za vrijeme rimske vlasti većina ih odlaskom stanovnika prestaje funkcionirati, dok neka nastavljaju kontinuitet života unutar domene novonastaloga centra Argirunta. Gradina Sv. Trojica, Velika gradina i Gradina Modrič egzistiraju jedno vrijeme kao manja naselja stočarskog karaktera na teritoriju rimskoga grada, da bi se u kasnoantičkom razdoblju iz sigurnosnih razloga na njima revitalizirao život te nastavio i za vrijeme bizanske vlasti kad se podižu strateški značajne utvrde.

Nastanak Argirunta bio je određen procesom poleogeneze, pa je naselje prošlo etape od prapovijesne gradine brončanog i željeznog doba, preko središta teritorijalne općine, do stjecanja urbanih karakteristika i funkcije središta prapovijesne *civitas*, postavši grad s municipalnim pravom (*Argyruntum*) koji se razvija na poluotočnom dijelu današnjeg Starigrada.

Lokacija predrimskoga grada poznatog kao *Argyruntum*, središta liburnske teritorijalne općine, nije sa sigurnošću potvrđena. To je otvorilo mogućnost pretpostavci da je prapovijesno naselje moglo biti na Gradini poviše crkve sv. Trojice nedaleko od Šibuljine, na

¹³⁰² R. Katičić 1967-1968, 47-48; S. Čače 1976, 133 i d.; M. Suić 2003, 74 i d.

¹³⁰³ M. Kravar 1994, 81-82.

¹³⁰⁴ M. Abramić – A. Colnago 1909, 18 i d.; I. Fadić 1986, 7 i d.

¹³⁰⁵ R. Jurić 1995, 246 i d.; 2001, 125 i d.; 2002, 225 i d.; 2002a, 90 i d.; 2003, 649 i d.

¹³⁰⁶ S. Forenbaher – P. Vranjican 1985, 1 i d.; 1982, 5 i d.; A. Faber 2000, 15 i d.; R. Jurić 2002, 90 i d.; A. Glavičić 1984, 7 i d.

¹³⁰⁷ A. Glavičić 1982a, 33 i d.; 1981-1982b, 91 i d.; 1984, 7 i d.; 1992, 81 i d.; 2003, 21 i d.

¹³⁰⁸ Detaljno o gradinskim lokalitetima: Š. Batović 1977, 855 i d.; A. Glavičić 1984, 7 i d.; M. Glavičić 1995, 217 i d.; A. Faber 2000, 15 i d.; R. Jurić 2002, 90 i d.; M. Dubolnić 2006, 9 i d.; 2007, 3.

što upućuju debeli kulturni slojevi. Lokalitet Sv. Trojica udaljen je 6 km zapadno od Starigrada i ubraja se među najveća prapovijesna naselja podvelebitskog prostora. Riječ je o dvojnoj gradini s dominantnim položajem, smještenoj na vrhu i obroncima brijega. Kompleks su činila četiri utvrđena platoa, od kojih su dva na vrhu bila međusobno povezana suhozidnim bedemom, na mjestima širokim 3-4 m. Zapadniji od njih (viši) bio je u funkciji akropole. Elipsastog je oblika, utvrđen bedemom s dodanim kulama.¹³⁰⁹ Niži plato (istočni) je pravokutnog oblika, a na sjeveroistočnoj, izloženijoj strani ojačan je ugaonim kulama izvan i unutar bedema. Na sjevernoj strani je obrambena učinkovitost poboljšana s još dva paralelna suhozida uklopljena u kamen živac, čime se dodatno štitio ulaz u naselje. Na obroncima brežuljka nalazio se naseobinski dio podijeljen u dva platoa. Na najnižim obroncima brijega podignuta je ranobizantska utvrda (170 x 130 m) usred koje se nalazi crkvice sv. Trojice.¹³¹⁰

Iako je gradina Sv. Trojica prema bogatstvu materijalnih dokaza imala sve predispozicije za nastanak središta jedne autohtone zajednice, nije isključena mogućnost da je rimski Argirunt nastao romanizacijom i adaptacijom postojećeg liburnskog naselja na poluotoku uz kanjon Velike Paklenice, iako dosadašnja istraživanja na tom prostoru nisu pružila nikakve potvrde toj ideji. Međutim, imajući u vidu povoljnu poziciju rimskoga grada na poluotoku s prirodnom lukom, plodnom ravnicom u zaleđu i kanjonom Velike Paklenice - početkom trgovačkog puta koji je spajao priobalje s Likom kontroliranog s dvije gradine (Marasovića gradina i Paklarić) - logično je pretpostaviti predrimsko trgovačko središte na istome mjestu, analogno situaciji u Jaderu.

Postojanje gradskih bedema glavni je atribut rimskih gradova, a epigrafski spomenici svjedoče o njihovoj izgradnji ili obnovi. U Argiruntu su na zemlji A. Katalinića pronađena dva natpisa - jedan 1895. god. (*CIL* III, 14322)¹³¹¹ i drugi (očuvana dva ulomka) 1908. god. (ILJug 2894), - koji pomažu u određivanju vremena kad je grad dobio bedeme ili je došlo do popravka postojećih, eventualno i podizanja novih dijelova (*KN 3*). Restituciju natpisa iz 1908. god. (ILJug 2894) izvršio je M. Abramić služeći se ranije pronađenim natpisom (*CIL* III, 14322) koji mu je pomogao u preciznijoj dataciji. Tekst natpisa očuvan u dva ulomka govori o podizanju bedema i kula (*KN 4*).¹³¹² Rekonstrukcijom i usporedbom podataka obaju natpisa moguće je odrediti vrijeme gradnje (adaptacije?) bedema i kula u vrijeme cara Tiberija

¹³⁰⁹ A. Glavičić 1984, 19 i d.

¹³¹⁰ A. Glavičić 1984, 16 i d. S položaja Sv. Trojica može se nadzirati velik dio akvatorija Velebitskog kanala, a uspostavljen je vizualni kontakt s kastronom iznad Modrić drage i onim na rtu Ljubljana.

¹³¹¹ M. Glavinić 1896, 41; M. Abramić - A. Colnago 1909, 50 i d.; M. Suić 2003, 188; J. Medini 1969, 52 i d.; A. Kurilić 1999, Katalog natpisa II, AK 2494. Natpis (dimenzija 66 x 84 x 10 cm) se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru (inv. br. 172), bio je postavljen u spomen na događaj od velike važnosti za grad, a tekst natpisa glasi: *Ti(berius) Caesar / divi Aug(usti) f(ilius) / Augustus / imp(erator) pontif(ex) max(imus) trib(unicia) / pot(estate) XXXVI ded(icavit) / L(ucio) Volusio Saturnin(o) / leg(ato) pro pr(aetore)*.

¹³¹² M. Abramić - A. Colnago 1909, 49 i d.

kada je namjesnik provincije bio Lucije Voluzije Saturnin (34.-35. god.). Osim ta dva natpisa još jedan pronađen 1878. god. (*CIL* III, 9972) potvrđuje municipalnu autonomiju Argirunta, a dao ga je postaviti dekurion Gaj Julije Sula.¹³¹³ Kako su *Iulii* često spominjani kao magistrati i uglednici na prostoru Liburnije, Argirunt bi mogao pripadati kategoriji municipija kojima je elita autohtonog podrijetla bila u funkciji gradskih vijećnika.¹³¹⁴ Navedeni natpisi spominju Lucija Voluzija Saturnina, patrona municipija Enone, koji je bio posebno angažiran u Argiruntu, ako je suditi po brojnosti pronađenih spomenika. Grad je za njegova namjesništva doživio vrhunac, o čemu govore arhitektonski ulomci i nalazi najbogatijih grobova s gradske nekropole (iz druge četvrtine 1. st.).¹³¹⁵

Rezultati arheoloških istraživanja objavljeni 1909. god. od strane Abramića i Colnaga, osim otkrića sjeveroistočnog i jugozapadnog poteza gradskih fortifikacija, omogućili su i uvid u urbanističku strukturu rimskoga grada.¹³¹⁶ Istraživači su donijeli tlocrt tadašnjeg Starigrada, što je od iznimne važnosti jer je današnja situacija značajno izmijenjena.¹³¹⁷ Na njemu je vidljiv poluotočni smještaj rimskoga grada gotovo pravilnog pravokutnog tlocrta s ucrtanim nalazima. Pretpostavljena gradska površina temeljena na očuvanim dijelovima bedema i arhitekture zauzimala bi oko 3,8 ha (230 x 160 m). Ucrtan je položaj i smjer glavne prometnice, lokacija nekropole i mjesto pronalaska carskih epigrafskih spomenika (pril. 18). Podizanjem razine mora došlo je do potapanja dijela grada (i bedema uz obalu), što potvrđuju zračni snimci na zapadnoj i južnoj strani poluotoka na kojima se vide ostatci bedema. Uz posjed obitelji Katalinić u smjeru mora (sjeveroistok - jugozapad) i danas su za vrijeme oseke vidljivi ostatci rimske arhitekture od pravilno obrađenog kamena povezanog žbukom (sl. 42).¹³¹⁸

Sjeveroistočni potez udaljen je nekih 20 m od župnog ureda i pružao se u potpuno ravnoj liniji prema sjeveru, vjerojatno do kraja poluotoka. Abramić i Colnago ne govore o tehnici gradnje bedema, samo napominju da su široki i očuvani u zamjetnoj visini na svom južnom kraju.¹³¹⁹ Sjeverozapadni potez nalazio se u njihovo vrijeme ispod morske razine, a danas je nasipanjem mora između njega i nekadašnje obale ostalo vidljivo njegovo vanjsko lice(?) i četvrtast istak (sl. 43-44). Ukoliko se pođe od pretpostavke da je struktura u

¹³¹³ M. Abramić – A. Colnago 1909, 51; M. Glavičić 2002, 515; M. Zaninović 1981, 195; 1984, 39. Kako je Sula domaćeg podrijetla, moguće je time realizirao „upisninu“ u čast izbora u gradsko vijeće.

¹³¹⁴ J. J. Wilkes 1969, 315; A. Kurilić 1999, 220; M. Glavičić 2002, 514. *Iulii* su vrlo vjerojatno pripadnici domaćeg vladajućeg sloja. Tako je i Gaj Julije Sula za izbor u gradsko vijeće podigao natpis i posvetio ga carici Liviji Juliji Augusti.

¹³¹⁵ B. Nedved 1995, 226; J. J. Wilkes 1969, 442–443; M. Suić 1996, 546; K. Appio Giunio 2001, 46 i 47.

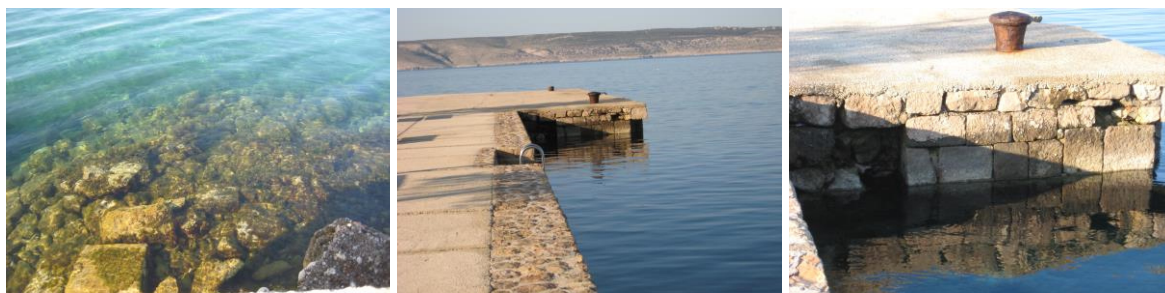
¹³¹⁶ M. Abramić – A. Colnago 1909, 45 i d.

¹³¹⁷ M. Dubolnić 2007, 18.

¹³¹⁸ M. Dubolnić 2007, 23.

¹³¹⁹ M. Abramić – A. Colnago 1909, 47 i d. (= 2009, 162.)

originalnoj izvedbi, prema današnjoj situaciji može se reći da je bio građen tehnikom *opus quadratum* (rimska varijanta), od blokova koji teže kvadratnoj formi prednje plohe oblikovane zubačom, kakve je moguće vidjeti na antičkim bedemima u Apsoru i Kuriku.

Sl. 42. Ostatci rimske arhitekture Sl. 43-44. Sjeverozapadni trakt(?)

U Kuriku je blok s natpisom o gradnji bedema (*CIL III*, 13295) identičnog oblika, pa bi se analogijom s pretpostavkom o podizanju dijela bedema u Kuriku, o kojemu natpis govori, moglo odrediti i vrijeme gradnje jugozapadnog trakta Argirunta u sredinu 1. st. pr. Kr. Ta ideja išla bi u prilog postojanju starijeg naselja na istome mjestu, a natpis o gradnji bedema i kula iz Tiberijeva vremena odnosio bi se na kasniju pregradnju.

Na sjeveroistočnom potezu nalazila su se vrata, ishodište glavnog dekumana, čija se trasa s djelomično očuvanim popločenjem može pratiti izvan grada u smjeru juga. Osim njih logično je pretpostaviti i druga, nasuprotna vrata na jugozapadnom traktu i eventualno jedna (ishodište karda) na sjevernoj strani namijenjena lokalnoj komunikaciji.

Kako nisu vršena istraživanja unutar nekad utvrđene površine, teško je preciznije govoriti o lokaciji gradskog središta. Monumentalni arhitektonski fragmenti, dio brončanog kipa i carski natpisi upućuju na postojanje hrama namijenjenog carskom kultu. Koncentracija arheoloških nalaza na mjestu današnjega mjesnog groblja i susjednog posjeda Katalinić,¹³²⁰ ukazuje na položaj foruma s hramom čime bi se održao kontinuitet kulturnog mjesta do danas.¹³²¹

Ostatci naboja glavne rimske ceste (široke do 4 m) potječu od glavnog dekumana koji je od ulaza u grad tekao u smjeru kanjona Velike Paklenice usporedno s obalom, pa se može pretpostaviti ortogonalni raster grada svojstven ranocarskim gradovima. Spomenuta komunikacija poslužila je kao osnovica u formiranju gradske nekropole. U početku, nekropola se nalazila u blizini gradskih vrata, da bi se vremenom proširila u pravcu juga. U grobovima prve trećine nekropole pronađeni su novci iz republikanskog i julijevsko-

¹³²⁰ C. F. Bianchi 1879, 283–284; M. Abramić – A. Colnago 1909, 47-49. spominju dijelove vijenaca antičke arhitekture ugrađene pri dnu stubišta zvonika kapele sv. Jurja. Dio arhitektonskih i kiparskih nalaza (ulomak brončane ruke kipa nadnaravne veličine, kamena greda dimenzija 2 x 1,5 m, kanelirano tijelo stupa i korintski kapitel) poznati su samo iz literature jer im se vremenom izgubio trag.

¹³²¹ M. Suić 1996, 333 i d. Smještaj gradskog centra na periferiju naselja mogao je biti prilagodba ilirskim autohtonim tradicijama, naslijeđenim iz prapovijesti.

klaudijevskog vremena, u srednjem dijelu pečati Flavijevaca i Antonina, a posljednjem novčići iz 3. st. Potpuni izostanak novca iz vremena nakon Dioklecijana Abramić i Colnago pripisuju mogućoj dislokaciji nekropole ili katastrofi koja je zadesila grad.¹³²²

Liburnski Argirunt ili njegova luka s emporijem vjerojatno se nalazio na poluotoku. Povoljan položaj i razdoblje mira (*pax Romana*) išli su u prilog razvoju naselja koje je postalo općinsko središte sa statusom municipija, o čemu svjedoči i urbanistički koncept. Iako nije pronađen natpis koji izrijeком spominje municipalni status Argirunta, Plinijevo ubrajanje u *oppida*, postojanje fortifikacija, gradskog vijeća i štovanje carskog kulta ukazuju na stjecanje municipaliteta, najvjerojatnije u vrijeme cara Tiberija. Zasad nije sa sigurnošću utvrđen tribus u koji su stanovnici grada bili upisani, a pretpostavljene su dvije mogućnosti: *Claudia* i *Sergia*.¹³²³ Od istočnih vrata, s obje strane glavne ceste, pružala se gradska nekropola u dužini od preko pola kilometra (s preko 400 paljevinskih grobova). Grobni prilozi govore o vrhuncu koji je Argirunt dosegao u drugoj četvrtini 1. st. Najmlađi grobni nalazi upućuju na opadanje moći grada krajem 3. i početkom 4. st. te mogućnost prestanka života početkom 4. st., iz dosad neutvrđenog razloga.¹³²⁴ Uzevši u obzir devastaciju uzrokovanu novogradnjama i djelomičnu istraženost nekropole, pronađeni nalazi ne pružaju dovoljno argumenata za potvrdu navedene tvrdnje. Nije isključena ni mogućnost da je zbog nekog razloga (inhumacija) nekropola dislocirana i da je grad nastavio život u kasnoj antici.

Nestanak rimske države i uspostava bizantske vlasti odrazila se na teritorij nekadašnjeg Argirunta. Na mjestima prapovijesnih gradina podižu se dvije utvrde u svrhu nadzora plovidbe Velebitskim kanalom: jedna na padinama Gradine oko crkve sv. Trojice i druga na rtu Gradina, poviše Modriča.

Enona (*Aenona*)

Rimska *Aenona* nalazila se na mjestu današnjeg Nina oko 15 km sjeverozapadno od Zadra. Smještaj na malom poluotočiću u plitkom moru s muljevito-pješčanim zaljevom nudio je idealnu zaštitu, a udaljena sigurna luka gospodarski razvoj.

U djelima antičkih pisaca Enona se rijetko spominje. Plinije njeno ime donosi u obliku *Aenona* (*Naturalis historia*, III, 140), Klaudije Ptolemej kao *Αίνώνα* (II, 16, 2), Anonimni Ravenjanin *Enona* (V, 14; IV, 22), Gvidon (115) i Konstantin Porfirogenet u obliku *Nóna* (*De administrando imperio*, 30, 31), što odgovara hrvatskom Nin (preko **Nyn-*). Nije poznat ni

¹³²² M. Abramić – A. Colnago 1909, 53 i d.

¹³²³ M. Abramić – A. Colnago 1909, 20; M. Suić 1981, 238; J. J. Wilkes 1969, 488; M. Zaninović 1981, 194 i d.; 1988, 14.

¹³²⁴ M. Abramić – A. Colnago 1909, 53 i d.; M. Zaninović 1984, 39; M. Glavičić 1992, 112 i d.; I. Fadić 1995, 235.

etnik ni ktetik. Pseudo-Skilak u poglavlju posvećenom Liburnima (*Periplus*, 21) donosi ime stanovnika (etnik) Hemioni (Ἡμίονοι), a kako imena naselja vezuje uz etnik u nominativu plurala, neki autori u tom, prepisivanjem iskrivljenom nazivu traže stanovnike Enone (Αἰώνοι).¹³²⁵ Toponim *Aenona* ima dočetak *-ona* čest u granicama rimske Dalmacije, pa i u susjednim predjelima. Gotovo je sigurno da je ime koje je poslužilo za izvođenje oblika prilagođena latinskom jeziku nastalo u razdoblju prije utjecaja stranih idioma na lokalnu toponimiju.

Plinije Enonu (*Aenona*) nabraja u nizu gradova (*oppida*) duž obale, što je ujedno i prvi potvrđen spomen grada u tom obliku. Nakon uspostave konačne rimske dominacije Enona je prerasla u municipij, vjerojatno za vrijeme Augusta.¹³²⁶ Rano je imala svog patrona Publija Silija Nervu, a duže je vrijeme bila pod zaštitom carskog namjesnika Volusija Saturnina kojemu su stanovnici podigli tri spomenika.¹³²⁷ Stanovnici Enone bili su upisani u *tribus Sergia*, kao i oni u Jaderu, Arbi, Seniji i dr.

Manja istraživanja 1777. god. na položajima zapadno od otočića predstavljaju prvi spomen arheoloških iskapanja na području grada Nina. Prije toga je 1768. god. došlo do iznimnog otkrića 8 monumentalnih kipova (zbirka Pellegrini-Danielli).¹³²⁸ Istraživanja krajem 19. st. vršio je M. Glavinić, a nastavio L. Jelić od 1912. god. Jelić je otkopao liburnsku nekropolu iz starijeg željeznog doba i rimski hram, no rezultate nije objavio. Sustavna istraživanja započeta 1969. god. s ciljem dopune i revizije dotad postignutih rezultata vršili su Š. Batović, M. Suić i J. Belošević, a godinu kasnije B. Ilakovac, koji provodi detaljna istraživanja trase akvadukta. Nakon njih započinju dugotrajna istraživanja od strane Arheološkog muzeja Zadar, koja s prekidima traju do danas.

Enona spada u red liburnskih središta koja se formiraju početkom željeznog doba (10./9. st. pr. Kr.). Najstarije predliburnsko naselje bilo je izgrađeno na položaju ninske glavice, na malom i niskom poluotoku nepravilnog ovalnog oblika, okruženom Ninskim zaljevom na sjeveru i rijekom Ričinom (Miljašić jarugom) na jugoistočnoj strani.¹³²⁹ Morska luka se zbog loših maritimnih uvjeta nalazila 2,5 km udaljena od naselja, na rtu Kremenjača u današnjem Zatonu.¹³³⁰ Postojanje luke na tome mjestu rano je osiguralo uvjete potrebne za razvoj jakog pomorskog i trgovačkog središta, o čemu svjedoči import metalnih i keramičkih

¹³²⁵ M. Suić 1968, 35 i d.

¹³²⁶ Taj se podatak iščitava posrednim putem s natpisa *CIL* III, 2973 i 10017 posvećenog patronu Enone P. Siliju i završne formule *d(ecreto) d(ecurionum)*.

¹³²⁷ *CIL* III 2973, 2974, 2975, 2976. Usp. M. Suić 1968, 71 i d.

¹³²⁸ L. Jelić 1900, 168 i d.

¹³²⁹ Paleogeografska analiza okoline Nina pokazala je da je Enona bila sjeveroistočnom stranom vezana uz kopno i da je rijeka Ričina protjecala uz grad samo na jugozapadnoj strani, iz čega slijedi da je imala samo jedan most kojim je bila uspostavljena komunikacija s Jaderom. Detaljnije: B. Ilakovac 1995-1996.

¹³³⁰ B. Ilakovac 1995-1996a, 83 i d.

predmeta iz Grčke i južne Italije. Još jednu luku lokalnog značaja (za trgovinu sa zaleđem) moguće je pretpostaviti na položaju Ždrijac, čemu u prilog idu brojni nalazi na kopnu i podmorju.¹³³¹ Enona u rimsku sferu ulazi u vrijeme čvršće afirmacije rimske vlasti u provinciji Dalmaciji, na što ukazuju arheološki ostaci, primarno epigrafski spomenici. Rimski grad je preslojio starije naselje, slijedeći dijelom i prostornu organizaciju, što potvrđuju ostaci arhitekture (oko i unutar župne crkve sv. Anselma, na položaju rimskog hrama, oko crkvice sv. Križa) i tragovi prapovijesnog bedema istočnog i jugoistočnog trakta (kraj Gornjih vrata i u vrtu Sirotković) građenog u tehnici *opus siliceum*.¹³³²

Enona je imala eliptičan oblik kojemu je uzdužna os od crkve sv. Marka do kule Mala Kandija nekih 570 m, a poprečna os koja spaja Gornja vrata i Kaštel oko 418 m. Sredina poluotoka je blago podignuta u smjeru od jugozapada ka istoku - od Donjih ka Gornjim vratima - dok se obje bočne strane lagano spuštaju k moru, što se vjerojatno odrazilo i na unutarnju organizaciju prostora. Poniranje obale i nanosi Rječine doveli su do toga da su nivelete temelja nekih rimskih zdanja danas 0,25-1,90 m ispod hodne razine.¹³³³ Prilaz gradu iz pravca Jadera omogućen je mostom ispred južnih vrata koji je povezivao grad s tom važnom komunikacijom. Jelić pretpostavlja još jedan rimski most uz istočna vrata, no kako je Ilakovac dokazao da je Enona bila poluotok, što potvrđuje i bakrorez G. Camotija iz 1571. god. na kojemu je prikazan samo Donji most, ta pretpostavka nema osnove.¹³³⁴ Gradski areal je proširen u odnosu na površinu ranijeg naselja smještenog na središnjem dijelu (položaji Sv. Asel, Sv. Duh, Sv. Križ i Mijovilovac), o čemu svjedoče nalazi liburnskih nekropola na sjevernom i sjeveroistočnom dijelu grada unutar kasnijih fortifikacija. Kad je došlo do širenja gradskog areala nije moguće apsolutno utvrditi, a konvencionalno se uzima vrijeme 6./5. st. pr. Kr. Logično je pretpostaviti i postojanje bedema iz prve faze naselja, za što zasad nema arheološke potvrde. Prošireno naselje u cijelosti je bilo utvrđeno bedemima, na koje su se naslonili kasniji rimski.¹³³⁵ U nedostatku bilo kakvih podataka teško je utvrditi o kakvim je bedemima bila riječ i eventualno im predložiti dataciju. Ostateci kvadratnih i poligonalnih blokova u rimskim fortifikacijama dozvoljavaju pretpostavku o postojanju ranijih megalitskih izvedenih pod helenističkim utjecajem.

Stjecanjem municipalnog statusa započinje intenzivna preobrazba fizionomije postojećeg naselja, koje je kulminaciju doživjelo tijekom julijevsko-klaudijevske i flavijevske dinastije. Grade se (i/ili obnavljaju) bedemi koji omeđuju površinu od nekih 0,3 km².

¹³³¹ Z. Brusić 1972, 245 i d.; I. Radić Rossi 2009, 514 i d., 2011, 271 i d., M. Dubolnić Glavan 2015, 110.

¹³³² M. Kolega 2009, 123 i d.; M. Dubolnić Glavan 2015, 20 i d.

¹³³³ L. Jelić 1900, 156. (=2010); M. Kolega 2005, 10.

¹³³⁴ L. Jelić 1900, 157; B. Ilakovac 1995-1996.

¹³³⁵ M. Dubolnić Glavan 2015, 39.

Planiraju se gradske četvrti, popločavaju i uređuju komunikacije, gradi se kameni most na južnoj strani i akvadukt te monumentalni kapitolijski hram na forumu.¹³³⁶ Grad je bio prilagođen prirodnoj konfiguraciji terena, ali je imao relativno pravilnu organizaciju komunikacija, na što ukazuju moguća dva (ili više) rastera (istočni i zapadni) koja se pod kutom spajaju na glavnoj ulici (tzv. kardu)¹³³⁷ tvoreći mrežu u obliku „riblje kosti“. Na mjestu križanja glavnih ulica, koje su spajale nasuprotna vrata, nalazio se forum. Što se događalo s gradom u kasnoj antici, ne može se sa sigurnošću rekonstruirati, no može se pretpostaviti da je dijelio sudbinu ostalih gradova u Dalmaciji, na što ukazuju popravci bedema i dogradnja kula registrirani na južnom potezu.

Od dijelova antičkog urbanog rastera poznati su ostatci fortifikacija (srednjovjekovne fortifikacije uglavnom slijede pravac antičkih), tzv. Gornja i Donja vrata s kulama, sklop foruma s čuvenim carskim skulpturama, rimski stambeni sklop uokolo Sv. Križa, nekropole (na položaju crkve sv. Marije, između crkve sv. Ambroza i gradskih bedema te izvan otočića na Ždrijacu i uz cestu prema Zadru), pravac „karda“ i luksuzna *villa urbana* na lokalitetu Banovac.¹³³⁸ Najmonumentalniji građevni sklop je forum s hramom podignut na najistaknutijoj točki poluotočića, otprilike na njegovoj sredini, na mjestu gdje se nalazilo i središte predrimske Enone.¹³³⁹ Kapitolijski hram datiran u doba Flavijevaca po svojim dimenzijama je dosad najveći poznati antički hram na istočnoj obali Jadrana.¹³⁴⁰ Prilikom istraživanja starijih slojeva, ispod predvorja hrama, otkriveni su 1968. i 1970. god. temelji starijeg hrama manjih dimenzija (tetrastilni prostil?).¹³⁴¹

Gradski bedemi iznimno su slabo proučeni. Može se pretpostaviti da danas vidljive srednjovjekovne i novovjekovne fortifikacije velikim dijelom slijede rimske, kako to već u 18. st. piše zadarski bilježnik I. Sorari u rukopisnom zborniku *Zadarski anonim*, gdje navodi da se ispod novovjekovnih nalaze temelji starijih monumentalnijih bedema (*spaziose muraglie*).¹³⁴² Konfiguracija poluotočića odredila je duktus bedema, koji se pruža u višekratno blago izlomljenoj liniji (pril. 19-1). Naglašeniji lomovi (pod tupim kutom) su na mjestu istočnih

¹³³⁶ M. Suić 1968, 35 i d.; B. Ilakovac 1969, 265.

¹³³⁷ Kolega negira da je riječ o pravilnom ortogonalnom rasteru, a za glavnu komunikaciju koristi termin *cardo*, rezerviran za potpuno pravilnu mrežu, čime upada u kontradikciju. Usp. M. Kolega 2005.

¹³³⁸ Izabrana bibliografija: M. Cagiano de Azevedo 1948, 194 i d., sl. 31; M. Suić 1968, 35 i d.; B. Ilakovac 1997, 86 i d., sl. 2; M. Kolega 2006, 178-179. S natpisne građe doznaje se za postojanje taberne s lođom i ogradom (*CIL III, 14322*), te moguće Dijanina svetišta (*CIL III, 2970*). Usp. i Appio Giunio 1997., 229 (nalazi koji upućuju na *iseum i metroon*).

¹³³⁹ M. Cagiano de Azevedo 1948, 195 i d.; K. Appio Giunio 1997, 230 i d., T. 112-114; B. Ilakovac 1995, 212 i d.

¹³⁴⁰ M. Cagiano de Azevedo 1948, 216; Suić 1969, 93.

¹³⁴¹ Š. Batović 1968, 36 i d.; 1970, 279 i d.; 274 i d.; S. Skefich 1971, 214. Sintetizirano: K. Appio Giunio 1997, 231 i d.

¹³⁴² Prijepis rukopisa djelo je L. Jelića, koji 16. poglavlje III. knjige *Della citta di Nona sotterranea* pripisuje I. Sorariju. Usp. H. Morović 1970, 224.

vrata i na polovini dužine segmenta koji se pruža između kula Velika i Mala Kandija, nakon čega se lomi pod pravim kutom u smjeru juga. Srednjovjekovni ulazi – osobito slučajevi Donjih i Gornjih vrata daju naslutiti i položaje ostalih vrata. Poznat je položaj južnih nešto uvučenih u odnosu na danas vidljiva Donja vrata. Istočna vrata nalazila su se na mjestu Gornjih vrata. Logično je pretpostaviti i nasuprotna vrata na kraju glavnih komunikacija (zapadna i sjeverna) i na strateški slabijim mjestima (dugi potezi i skretanja pravca bedema, npr. na položaju srednjovjekovnih Vrata od kaštela). Južnim vratima moguće su komplementarna sjeverna između kula Velika i Mala Kandija (37 m zapadno od Velike Kandije),¹³⁴³ a istočnima zapadna vrata na kraju komunikacije koja se pruža sjeverno od foruma. Postojanje ostalih vrata i propusta zasad nije registrirano. Uz istočna i južna vrata bile su prislonjene kule, a može ih se pretpostaviti i uz ostala vrata. Pravce glavnih prometnica dijelom su pratile ostale ulice čiji su manji segmenti otkriveni, a prema ostacima arhitekture može se reći da su urbani prostor organizirale na relativno pravilne blokove – inzule.¹³⁴⁴

Prapovijesni bedem očuvan je u veoma malim segmentima. Uglavnom je manjim ili većim dijelom negiran podizanjem rimskog. Teškoću u njegovu datiranju predstavlja činjenica što rezultati istraživanja nisu objavljeni, tako da ostaje nepoznata i manira tehnike *opus siliceum* kojom je građen, ali ga se može pripisati bedemu liburnske faze naselja. Jedan njegov dio u dužini 7-8 m otkriven je istočno od Gornjih vrata na dubini od 2 m. Građen je od naslaganog lomljenog kamena, a na mjestima je širok 2-3 m. Vanjsko mu lice nije definirano jer se nalazi unutar srednjovjekovnog bedema i nije mu moguće utvrditi točnu širinu. Nešto južnije u vrtu Sirotković otkriven je još jedan njegov kraći potez, očuvan u širini od 1,15 m. Vanjska strana uništena mu je gradnjom rimskog bedema.

Rimski bedem, koji je negirao stariji prapovijesni, širok je 1,60-1,80 m i građen od većih blokova povezanih mortom (*opus quadratum*, rimska varijanta).¹³⁴⁵ Najbolje su dokumentirani dijelovi bedema uz južna (južni i jugozapadni trakt) i istočna vrata (sjeverozapadni i istočni). Južna rimska vrata (?) Jelić je prepoznao na bedemu uz kuću L. Zanchija i donio njihov izgled i detaljan opis (pril.19-2). Vrata je s istočne strane oblikovao masivni bedem širok 1,80 m, a sa zapadne strane srednjovjekovna kula uzidana uz spomenutu kuću. U svom donjem dijelu bedem je bio građen rustičnim blokovima nejednako visokih slojeva (0,33, 0,44, 0,25, 0,38 m), različite dužine (0,41-0,86 m), a dubine 0,66 m. Blokovi su bunjasto oblikovani (bunjatura istaknuta 0,03 m), a spajaju se kosim i vertikalnim spojevima s naglašenom anatrozom širokom do 0,02 m. Po načinu gradnje Jelić bedem uspoređuje sa

¹³⁴³ M. Dubolnić Glavan 2015, 139.

¹³⁴⁴ M. Suić 1996, 561 i d.; 2003., 220, sl. 81; M. Kolega 2005.; 2009, 123 i d.

¹³⁴⁵ M. Dubolnić Glavan 2015, 137 i d.

starijim zidom „solinske akropole“ (*Urbs vetus*). Napominje da od dekoracije vrata nije ništa ostalo *in situ*, a kao jedan njihov dio spominje „ključ svoda“ od bijelog kamena (0,51 x 0,51 m) s reljefnim prikazom božanstva s rogovima (stilskih osobina svojstvenih otprilike vremenu Trajana),¹³⁴⁶ kojeg prepoznaje kao božanstvo obližnje ninske Rječine. Od tih vrata pretpostavlja glavnu komunikaciju, koja je do polovice 14. st. bila žila kucavica gradskoga života.¹³⁴⁷

Prilikom arheoloških istraživanja provedenih 2000.-2004. god. otkriven je točan položaj južnog rimskog ulaza flankiranog četvrtastim kulama, uvučenog u odnosu na postojeći, na koji se nastavlja glavna komunikacija. Otkrivena je zapadna bočna kula i segment fortifikacija u nastavku (uza zapadnu stranu Donjih vrata). U bedemu su pronađeni sekundarno upotrijebljeni spomenici (spoliji),¹³⁴⁸ što govori o naknadnoj kasnoantičkoj adaptaciji registriranoj i na južnom potezu, na položaju Dvorine. Zapadna kula, relativno dobro očuvana, jednim je dijelom uklopljena u masu kasnosrednjevjekovnog bedema. Gotovo je kvadratnog oblika (4,70 x 7,30 x 7,30 x 6,10 m), građena tehnikom *opus quadratum* (rimska varijanta). Pravilno oblikovani blokovi s istaknutom bunjom i anatirozom horizontalno su uslojeni. Od istočne kule je očuvano samo njezino zapadno lice građeno na isti način. Između kula pronađena su vrata široka 3,30 m, na koja se nastavljao glavni „kardo“.¹³⁴⁹ Jelić je, kao što je prethodno rečeno, glavna vrata locirao uz crkvu sv. Marka, nešto istočnije (20-ak m) od mjesta gdje su utvrđena nedavnim istraživanjima, o čemu je pisala Kolega.¹³⁵⁰ Razlog razmimoilaženja po pitanju položaja gradskih vrata moguće je tražiti u krivoj pretpostavci Jelića. Vodeći se analogijom s kasnijim srednjevjekovnim ulazom na tomu mjestu (srušenim novijom gradnjom), pretpostavio je isti položaj i antičkih vrata unutar bedema koji pokazuje karakteristike megalitske gradnje.

Jelić je donio i položaj istočnih vrata (Gornja vrata), za koja je pretpostavio da povezuju grad s kopnom na sjeveroistočnoj strani (pril. 19-3) i od kojih je kretala glavna komunikacija prema forumu („*decumanus maximus*“).¹³⁵¹ Kako je Ilakovac utvrdio da je Enona bila na poluotoku,¹³⁵² istočna vrata nisu povezivala grad s kopnom već su izlazila na komunikaciju koja je vodila prema nekropolama i ageru. Svojom širinom od 4,15 m sugeriraju ulogu glavnih gradskih vrata. Bila su flankirana blago nepravilnim kvadratnim kulama (zapadna 6 x 5,75 m) građanim od uskih blokova (0,25-0,80 m) koji su složeni u

¹³⁴⁶ N. Cambi 2005, 74.

¹³⁴⁷ L. Jelić 1901, 188.

¹³⁴⁸ M. Kolega 2005, 11.

¹³⁴⁹ M. Kolega 2005, 12 i d.

¹³⁵⁰ M. Kolega 2005.

¹³⁵¹ L. Jelić 1901, 186 i d.

¹³⁵² B. Ilakovac 1995-1996, 76 i d.

pravilne redove (*opus quadratum*, rimska varijanta). Blokovi su oblikovani s blago istaknutom bunjom, rubova djelomično oblikovanih bez tragova sljubnica i upućuju na raniju gradnju od one na južnim vratima. Ostatci niša i baza za pilastre (?) ukazuju na mogućnost da su kule bile spojene lučnim nadvratnikom. Na licima segmenta bedema sjeverozapadno od vrata potvrđena je kasnija rimska gradnja izvedena u tehnici *opus incertum*. U nedostatku adekvatne dokumentacije teško ga je preciznije datirati. Unutarnje mu je lice oblikovano uskim pravilno oblikovanim blokovima s tendencijom uslojavanja, a u vanjskom licu mogu se vidjeti gotovo kvadratni blokovi na mjestima horizontalno uslojeni i oni poligonalnog oblika (spoliji?), što ukazuje na stariju gradnju pod helenističkim utjecajem.¹³⁵³

U kontekstu položaja gradskih vrata zanimljiv je otvor (treća vrata?) pronađen u blizini kule Velika Kandija, koji se nalazi približno u pravcu Donjih vrata, što bi išlo u prilog rimskim vratima kako su to pretpostavili Suić i Kolega.¹³⁵⁴

Južni potez bedema aktualiziran je arheološkim istraživanjima dionice rimskoga vodovoda Boljkovac-Nin, koje je u srpnju 1970. god. proveo Arheološki muzej Zadar, pod vodstvom B. Ilakovca.¹³⁵⁵ Na lokalitetu Dvorine otkopan je manji segment kasnoantičkog bedema s mnogim spolijima u njegovoj strukturi i u utemeljenju s unutarnje strane.¹³⁵⁶ Otkrivena su dva zida koja zatvaraju pravi kut u lošem stanju usčuvanosti, ali zbog prodiranja mora nisu mogli biti istraženi do temeljne stope. S obzirom na položaj i tehniku gradnje karakterističnu za kasnoantičko fortifikacijsko graditeljstvo (čemu u prilog govore i dimenzije), Ilakovac je pretpostavio da je riječ o ostatcima četvrtaste kule.¹³⁵⁷ Tijekom obnove i konzervacije južnoga i jugozapadnog bedema u travnju 2010. god., koje je izvodio Arheološki muzej u Zadru - Muzej ninskih starina, pod vodstvom M. Radovića, ponovno je na istome mjestu otkriven manji broj spolija, ovaj put isključivo u utemeljenju s unutarnje strane antičkoga zida, koje je poslužilo za kasnosrednjovjekovnu ili ranonovovjekovnu nadogradnju.¹³⁵⁸

U literaturi je uglavnom prihvaćeno mišljenje o relativno pravilnom rasteru gradskih komunikacija,¹³⁵⁹ koje je nedavno pokušala opovrgnuti M. Kolega iznoseći potpuno drugačiji

¹³⁵³ M. Dubolnić Glavan 2015, 33 i d.

¹³⁵⁴ M. Suić 2003, 221, sl. 81; M. Kolega 2005, 23.

¹³⁵⁵ B. Ilakovac 1995-1996, 85. Rimski kameni most (kasnije srušen) bio je izgrađen početkom 1. st., a nalazio se nešto istočnije od danas vidljivog. Oko 80 m uzvodno rimski su hidrotehničari podigli kamenu konstrukciju na lukove u svrhu nosača akvadukta Boljkovac-Nin. Ruševine mosta i kamena konstrukcija nosača vodovoda stvorile su riječne brane, koje si između ostalog bile uzrokom da se uzvodno podizala razina rijeke i stvorili zametci Ninskog jezera koji će kasnije opkoliti grad sa sjeveroistočne strane.

¹³⁵⁶ B. Ilakovac 1970, 171 i d., sl. 1, oznaka K.

¹³⁵⁷ B. Ilakovac 1970, 174.

¹³⁵⁸ Podatak o nalazima poznat zahvaljujući usmenom priopćenju voditelja istraživanja M. Radovića.

¹³⁵⁹ L. Jelić 1900, 157; M. Suić 1969, 87 i d.; 1980, 274; 2003, 22; B. Ilakovac 1995-1996, 79, sl. 4.

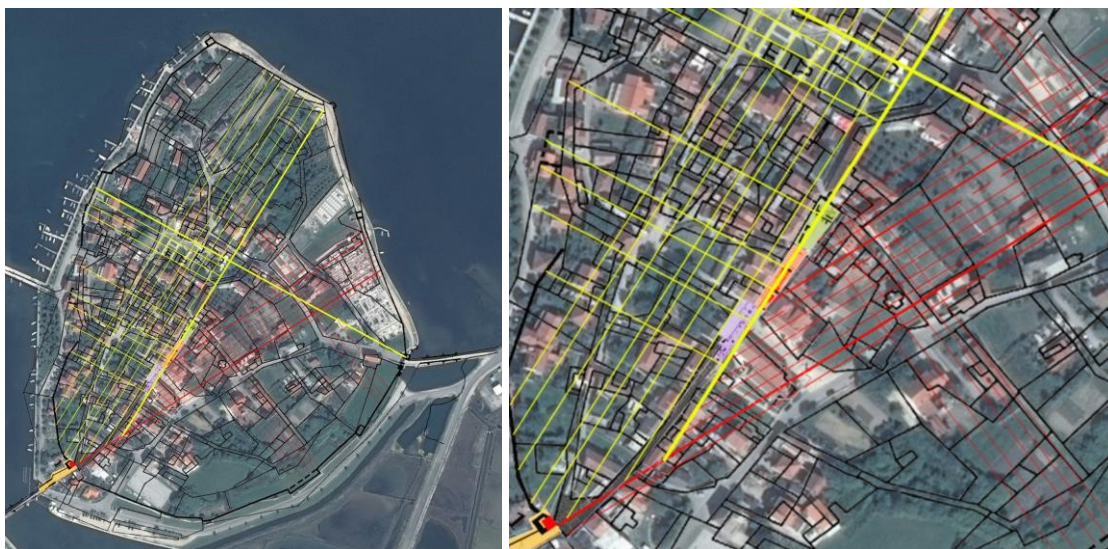
koncept organizacije mreže gradskih ulica. Ona smatra da nije bio primijenjen ortogonalni sustav, već da je prostorna kompozicija ovisila o morfologiji i prirodnoj konfiguraciji poluotočica i ranijim liburnskim strukturama. Kao dokaz uzima sklop glavnog ulaza u grad, gdje je između kula na južnim vratima otkriveno popločenje glavne komunikacije koje se pripisuje ranoj fazi rimske urbanizacije.¹³⁶⁰ Kolega smatra da se glavni „kardo“ pružao u lagano zakrivljenoj liniji od južnih gradskih vrata prema forumu. Stanovnici za segmente te ulice imaju različite nazive, što govori o promjenama sadržaja i značenja tijekom vremena. Najkompleksnija promjena ulice („karda“) registrirana je ispred pročelja župne crkve sv. Anselma (lokalni naziv Kalelarga), gdje se u srednjem vijeku nalazio dio groblja, a ulogu glavne prometnice preuzela je ulica koja od južnih vrata zakreće prema istočnim (Gornjim) vratima.¹³⁶¹

Novim arheološkim istraživanjima utvrđen je u cijelosti pravac te komunikacije, popravljane u kasnoantičko vrijeme. Prije danas vidljivih Donjih vrata i na prostoru između njih i uvučenih rimskih vrata (lokalni naziv Bardelina) registrirane su dvije ulične razine nastale u ranorimskom i kasnoantičkom razdoblju.¹³⁶² Nakon ulaska u grad smjer komunikacije se mijenja i primjećuje se blago skretanje u smjeru sjevera. Ukoliko se zamisli linija koja se nastavlja istim pravcem pružanja ishodišta „karda“ (sjeveroistok), paralelna s bočnom stranom kule, otkriva se zanimljiva situacija (sl. 45 crvene linije). Tako zamišljen pravac „karda“ savršeno se poklapa sa smjerovima zidova antičkih stambenih blokova oko Sv. Križa i vile na Banovcu. Pravilnost se može pratiti i na poprečnim zidovima, što vodi ka pretpostavci o primjeni ortogonalnog rastera u istočnoj polovici grada ili barem jednom njegovu dijelu. Nadalje, važno je analizirati i raspored zidova (ulica) u zapadnom dijelu. U tu svrhu pomažu ostatci zidova hrama na forumu i zgrada na položaju Kalelarga i Kraljevac s ostacima antičke komunikacije na srednjoj ulici. Ponavljanjem istog postupka dolazi se do pravilne mreže uzdužnih i poprečnih ulica, koja odstupa od rastera istočnog dijela (sl. 45 žute linije).

¹³⁶⁰ M. Kolega 2005, 12 i d.

¹³⁶¹ M. Kolega 2009, 123 i d.

¹³⁶² Detaljno vidi M. Kolega 2005.

Sl. 45-46. Linijama naznačeni smjerovi otkrivenih ulica i zidova

Razlog nepoklapanja tih dvaju rastera moguće je pripisati datostima terena, koji se po sredini lagano uzdiže, što se moglo odraziti na račvanje glavne komunikacije (moguće u tri smjera) nedugo nakon ulaska u grad, čemu su se prilagodile poprečne ulice. Drugo potencijalno objašnjenje jest da je stariji raspored komunikacija, zadan prapovijesnom gradnjom, dijelom diktirao kasnije intervencije uz prilagođavanje novoj koncepciji, što je rezultiralo formiranjem rastera „riblje kosti“ na analiziranom dijelu gradske površine. Iako nije moguće tvrditi da je riječ o tipičnom ortogonalnom rasteru, ne može se negirati određena pravilnost svojstvena gradovima nastalim u skladu s rimskom urbanom koncepcijom.

Liburnsko naselje razvilo se na poluotočiću u 9. st. pr. Kr. Na njegovoj osnovi nastaje rimski grad *Aenona*, koji za vrijeme Augusta stječe municipalni status. Uživa zaštitu patrona Publija Silija Nerve, a kasnije namjesnika Volusija Saturnina, što se odrazilo na prosperitet grada i visoku razinu umjetničke i kulturne aktivnosti. Može se konstatirati da je grad imao dosad najveći hram podignut nad starijim i forum s uobičajenim sadržajima, dio kojih je prema natpisu, kako to pretpostavlja Suić, dao izgraditi edil Kvint Bebije Zuprik.¹³⁶³ O visokoj kulturi života svjedoče otkrivene kuće i popratni materijal (freske, mozaici, predmeti svakodnevnog života). Obnova fortifikacija u kasnoj antici potvrđuje da grad nije bio izvan dometa istočnogotske i bizantske vlasti. Dolaskom Avara i Slavena vjerojatno je bio devastiran, a na poluotoku se formiralo naselje na novim kulturnim osnovama. Uništenje srednjovjekovnog grada Foscolovom ofanzivom zatire i urbani karakter naselja. Sve to otežava rekonstrukciju gradskih fortifikacija i poznavanje rastera gradskih komunikacija.

Pitanje ranijih, željeznodobnih fortifikacija (dvije faze?) građenih u tehnici *opus siliceum* od lomljenog naslaganog kamenja, registriranih samo na istočnom i

¹³⁶³ M. Suić 1996, 565; 2003, 191.

sjeverozapadnom potezu, za sada ostaje otvoreno. Međutim, logično je pretpostaviti da je cijelo naselje bilo utvrđeno. Prema Jelićevim zapisima mogu se pretpostaviti i fortifikacije protourbanog naselja (2. do sredine 1. st. pr. Kr.) građene monumentalnim blokovima u tehnici *opus quadratum*, navodno slične onima na prostoru *Urbs vetus* u Saloni (treća faza). Do adaptacije postojećih bedema vjerojatno je došlo nakon stjecanja konstitucije, za što je potvrdu možda moguće naći u segmentu uz južna vrata građenom od većih kvadratnih blokova s istaknutom bunjom u rimskoj varijanti tehnike *opus quadratum* (četvrta faza). Istom vremenu ili nešto kasnije moguće je pripisati i adaptaciju obaju ulaza s četvrtastim kulama (peta faza?). Na mogućnost da kule nisu međusobno i s bedemom istovremene ukazuje razlika u njihovoj tehnici. Uz istočna vrata zastupljena je tehnika gradnje izduženim blokovima bez anatiroze, a uz južna se primjećuje brižljivija obrada i anatiroza. Asimetrično postavljene nepravilne kule i sužavanje prolaza na vanjskoj strani ukazuju na naslijeđe ranije tradicije, što je mogao biti razlog odstupanju glavnih komunikacija od pružanja u ravnoj liniji. Logično je pretpostaviti sličnu situaciju i na suprotnim krajevima ulica. Osim kula uz vrata, zbog boljih defenzivnih karakteristika vjerojatno su bile postavljene i druge na mjestima skretanja pravca pružanja bedema. Adaptacija južnih vrata (šesta faza) prema nalazu ključnog kamena s protomom može se pretpostaviti krajem 1. ili početkom 2. st. Kako je kasnoantička intervencija na južnom potezu obilježena tehnikom *opus incertum* i upotrebom brojnih spolija (sedma faza), može se prihvatiti pretpostavka da su antički bedemi tekli istom linijom kojom su izgrađene srednjovjekovne i kasnije fortifikacije.

Jader (*Iader*)

Antički grad Jader nalazio se na poluotočiću, današnjem središtu grada Zadra. O povoljnom položaju svjedoče antički izvori temeljeni na višestoljetnim iskustvima plovidbe Mediteranom i kontinuitet naseljenosti mjesta dug oko tri tisućljeća.

U antičkim izvorima se Jader i njegovo područje jedva spominje, uglavnom u širem kontekstu geografskih, topografskih ili etnografskih podataka vezanih za Liburne.¹³⁶⁴ Pseudo-Skilak (*Periplus*, 21) u opisu obale Liburna navodi naselje pod nazivom Idasa (Ἰδασσα), što veliki dio lingvista i interpretatora njegova teksta smatraju najstarijim nazivom današnjeg grada Zadra.¹³⁶⁵ Suić smatra da se radi o nazivu stanovnika (etnika), a ne imenu

¹³⁶⁴ Hekatej (61-63); Pseudo Skilak (21), usp. M. Suić 1966, 52 i d.; Apolonije Rodski vidi R. Katičić 1970, 71 i d.

¹³⁶⁵ H. Krahe 1925, 10 i d. Za autentičnost se zalaže i M. Fluss osobito zbog pred i. e. sufiksa -ssa, usp. M. Fluss 1931, col. 311 s.v. P. Skok ide i dalje, pa postanak glasa -r- u Iader (a) izvodi rotacizmom od Iadesa, v. P. Skok 1954, 40.

naselja. Ukoliko su pretpostavke točne, to bi bio najstariji spomen liburnskog naselja ili njegovih stanovnika.¹³⁶⁶

Predrimsko i antičko ime Jader pripada ilirskom jeziku i vjerojatno je nastalo prema hidronimu, kako to pretpostavljaju Krahe i Mayer,¹³⁶⁷ a potvrđuju istraživanja I. Fadića prema kojem je u Gaženicu (na korijenu poluotoka) utjecala Grobljanska rječica.¹³⁶⁸ U izvorima se javlja u dva oblika (s različitim grafijskim varijantama) kao *Iader* (Plinije, *Naturalis historia*, III, 140, 141; Pomponije Mela, *De chronographia*, II, 57; Ptolemej, *Geographia*, II, 16, 2; Antoninov itinerar 272, 1; 496, 2; Anonimni Ravenjanin, *Geographia*, IV, 16; V, 14), odnosno *Iadera* (Tabula Peutingeriana; Anonimni Ravenjanin, V, 14; *Julius Honorius*, *Geographia*, 19; *Annales Regni Francorum*, 806, 821) i *Iadora* (Gvidon, *Geographica* 115; Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 29, 30).¹³⁶⁹ Ime stanovnika javlja se u oblicima *Ιαδασινοι*, *Ιαδαστινο*, *Iadestini*,¹³⁷⁰ *Iadertini*, a u postantičko doba *Iadrenses*, *Iaderani*, *Iaderitani* i dr.¹³⁷¹

Da je Jader imao status kolonije potvrđuju Plinije (III, 140, 141) i Ptolemej (II, 16, 2) te natpisi *CIL* III, 2932, 2907 i 13264.¹³⁷² Zasad je otvoreno pitanje tko je osnovao koloniju u Jaderu, Cezar 46.-44. god. pr. Kr. ili Oktavijan nakon bitke kod Akcija.¹³⁷³ Na natpisima se osim duovira javljaju i kvatuorviri, kao i u Naroni, Saloni i Ekvumu, što se u starijoj literaturi objašnjavalo refleksijom izrastanja kolonije iz nekadašnjeg konventa.¹³⁷⁴ Većina je stanovnika sudeći prema natpisima iz 1. i 2. st. bila upisana u tromentinski i sergijski tribus.

Arheološki spomenici Zadra i okolice potakli su zanimanje naših humanista,¹³⁷⁵ koji su proučavali dostupne arheološke ostatke *in situ*, te sakupljali i registrirali izolirane pokretne nalaze. Jedino djelo koje je prije sustavnih arheoloških istraživanja cjelovito prikazivalo

¹³⁶⁶ M. Suić 1955a, 160 i d.

¹³⁶⁷ H. Krahe 1955, 98; A. Mayer 1957, 159. Oba autora upozoravaju da riječ Jader upućuje na vodu. Suić pretpostavlja postojanje aktivne tekućice prema kojoj je grad dobio ime, usp. M. Suić 1999-2000, 124.

¹³⁶⁸ I. Fadić 1986, 407 i d.; 1999, 47 i d.

¹³⁶⁹ P. Skok 1917, 121 i d. Oblik *Iadera* češće se susreće kod kasnijih pisaca, a od njega se razvio i hrvatski naziv Zadar i talijanski Zara.

¹³⁷⁰ Prema mišljenju nekih autora Jadestine koji se javljaju na nekoliko natpisa ne treba uvijek vezivati za Liburne i Jader, već kao etnik tj. toponim nastao po hidronimu u salonitanskoj okolici, moguće aglomeraciju koja je prethodila rimskim Sikulima, usp. D. Rendić-Miočević 1953, 74 i d.; N. Cambi 2012, 10 i d.

¹³⁷¹ M. Suić 1964, 95 i d.

¹³⁷² Natpisi *CIL* III, 13264 i 2907 gotovo su isti (osim dodatka imena investitora na drugom) i govore o podizanju (obnovi) bedema i kula s imenom „oca kolonije“ (*parens coloniae*), cara Augusta, što bi se moglo datirati poslije 27. god. pr. Kr. I. Lučić je već u 17. st. izrazio sumnju u značenje termina „*parens coloniae*“ smatrajući da može biti riječ o počasnoj tituli, usp. J. Lucius 1666, 32. Novija istraživanja idu u prilog njegovoj ideji, tim više što na natpisu iz Ancire (*Res Gestae*) nije naveden Ilirik kao jedna od osvojenih provincija (ni kolonija na njenom prostoru), što povlači razne pretpostavke i tumačenja, vidi M. Suić 1981, 150 i d.

¹³⁷³ C. F. Bianchi 1875, 5; B. Saria 1938, 250; G. Novak 1915, 10 podržavaju ideju da je osnovana za Cezara, dok Suić smatra da „takav odnos Augusta prema tadašnjim Jadestinima vjerojatno odražava njegovu zahvalnost za vidno učešće njihovih lađa u bici kod Akcija...“, usp. M. Suić 1981, 151.

¹³⁷⁴ Usp. M. Suić 1958, 12 i d.

¹³⁷⁵ Usp. F. Bulić 1924-25, 11 i d.

prošlost Zadra i njegova područja je „Povijest Zadra“ („Storia della città di Zara“) V. Brunellija.¹³⁷⁶ Najsažetiji prikaz antičkog Zadra nalazi se u vodiču Arheološkog muzeja u izdanju M. Abramića na njemačkom i na talijanskom jeziku.¹³⁷⁷

Osobit doprinos poznavanju antičkih ostataka dali su F. Bulić i A. Hauser kad su prilikom istraživanja Sv. Donata otkrili ostatke antičke arhitekture i dijelove pločnika foruma,¹³⁷⁸ te J. Bersa koji je otkopao ostatke gradskih vrata u obliku slavoluka na Trgu Petra Zoranića.¹³⁷⁹ Između dva rata otkriven je još jedan dio foruma nakon rušenja zgrada naslonjenih na Sv. Donat (s istočne i južne strane) i antička nekropola na predjelu Babindub.¹³⁸⁰ U II. svjetskom ratu došlo je do masivne devastacije gradskog područja, što se odrazilo na sustavnije istraživanje grada pod vodstvom M. Suića. Šezdesetih godina 20. st. pokrenut je projekt pod nazivom „Prošlost Zadra“ s ciljem izrade sinteze povijesti grada. Najopsežnija istraživanja provedena između 1963. i 1971. god. rezultirala su brojnim podacima o arhitekturi, fortifikacijama, topografiji i razvoju grada.¹³⁸¹ Prilikom obnove zgrade današnjeg Dječjeg dispanzera i proučavanja dijelova rimskih bedema, otkriveni su prvi prapovijesni nalazi (dva liburnska groba s nalazima),¹³⁸² koji su s kasnije otkrivenim materijalnim ostacima (keramika i dijelovi nastambi) ponudili okvirno datiranje predantičkog naselja u 9. st. pr. Kr.¹³⁸³

Većina nalaza na užem gradskom području rezultat je recentnih gradnji tijekom kojih je dolazilo do arheoloških otkrića. Istraživanja u zapadnom dijelu grada i njegovom jugoistočnom kutu pokazala su tragove sustavne rimske urbanizacije koja je nastavak dosad utvrđenog rastera gradskih komunikacija, što ukazuje na veću površinu antičkoga grada od ranije pretpostavljene.¹³⁸⁴ Arheološka istraživanja iz 2006. i 2007. god. na Trgu P. Zoranića rezultirala s nizom novih saznanja i mogućih tumačenja, pri čemu je gotovo u cijelosti definiran fortifikacijski sustav ulaznog prostora s kopnene (jugoistočne) strane. Potvrđene su glavne razvojne faze, od one iz ranocarskog razdoblja (vrata s kulom), preko dogradnji u 4. i

¹³⁷⁶ V. Brunelli 1913. Poviješću Zadra i okolice bavio se već u 17. st. I. Lučić, a starije prošlosti Zadra dotiču se osim epigrafičara lokalni kroničari, od kojih je najkorisniji C. F. Bianchi, koji je zabilježio brojne topografske podatke o arheološkim nalazima iz 19. st. Usp. C. F. Bianchi 1883.

¹³⁷⁷ M. Abramić 1912.

¹³⁷⁸ A. Hauser – F. Bulić 1884, 5 i d.

¹³⁷⁹ J. Bersa 1900, 194 i d.2

¹³⁸⁰ M. Suić 1981, 19. Druga kasnoantička nekropola otkrivena je na Kolovarama. Usp. Š. Batović 1968, 59 i d.

¹³⁸¹ Radove je vodio M. Suić s brojnim suradnicima, utvrđena je topografija antičkog naselja (ostatci pločnika), položaji cijelih kompleksa (npr. antički forum s kapitolijem, bazilika i dr.) i pojedinačni objekti (gradski bedemi, terme, kuće, bunari, kanalizacija), vidi M. Suić 1958, 43 i d.; I Petricioli 1952, 263 i d.; B. Ilakovac 1958a, 43 i d.; 1959, 453 i d.; 1960-61, 271 i d.; B. Ilakovac 1976, 12.

¹³⁸² B. Ilakovac 1958a, 2 i d.

¹³⁸³ M. Suić 1981, 17.

¹³⁸⁴ P. Vežić 1990, 7 i d.; B. Nedved 1992, 128 i d.; Brusić 2008, 103 i d.; K. A. Giunio 2008, 234 i d. ; K. Gusar – D. Vujević 2009, 219 i d.

5. st. (propugnakul), kasnoantičkog bedema iz 6. st., srednjovjekovog bedema s kraja 11. i početka 12. st., do vrata iz 13. st.¹³⁸⁵

Poznavanje predrimskog naselja na mjestu antičkog Jadera je skromno. Uglavnom je riječ o ostacima stambene arhitekture, pokretnim nalazima i grobovima (dva) u dvorištu dječjeg dispanzera, odmah ispod rimskih gradskih vrata, koji ukazuju na položaj liburnske nekropole. Ostatci predrimskih bedema nisu registrirani, ali je moguće pretpostaviti da je naselje bilo utvrđeno i da je linija antičkih fortifikacija pratila prapovijesnu barem na kopnenoj, najizloženijoj strani.

Osnivanjem kolonije rimskih građana (*colonia Iulia Iader*) naselje doživljava društveni, gospodarski, kulturni i urbanistički preobražaj.¹³⁸⁶ Jaderski *ager centuriatus* se prema novijim istraživanjima pružao na širokom prostoru oko grada i susjednom otoku Ugljanu te potvrđuje da je bila riječ o agrarnoj koloniji.¹³⁸⁷ Pronalazak novca na kojemu se naziva *colonia Claudia*, ukoliko je iz Jadera, otvara mogućnost da je i car Klaudije (41.-54. god.) na neki način participirao u njenom razvoju.¹³⁸⁸ Liburnsko utvrđeno(?) naselje doživljava transformaciju u duhu rimske urbanističke misli (ortogonalni raster komunikacija) čime je poništena autohtona gradnja. Da li je i u kojoj mjeri došlo do urbanističke intervencije od strane naseljenog italskog stanovništva iz Cezarova vremena, ne znamo, ali gradnja stambenih jedinica veće kvalitete nameće se kao logičan zaključak. Grad se utvrđuje novim bedemima, koji se vjerojatno dobrim dijelom nalaze poviše originalnih iz prapovijesnog doba. Postojanje bedema na morskoj strani potvrđuju njegovi ostatci u nižim slojevima srednjovjekovnih, vidljivi na starim fotografijama.¹³⁸⁹ Ostatci grobova ispod očuvanih gradskih vrata ukazuju da se rimski grad nalazio na gotovo istoj površini i postupno preslojavao ranije liburnsko naselje. Suić prema nivoima na utvrđenom prostoru pretpostavlja organizaciju liburnskog naselja (i rimskoga grada) na dvije razine, prema čemu bi „gornji grad“ zauzimao prostor kasnijeg kapitolija.¹³⁹⁰ Izvršena je i limitacija agera s izvjesnim odstupanjem (mreža inzula nema istu orijentaciju kao mreža centurija), vjerojatno uslijed konfiguracije terena.¹³⁹¹

¹³⁸⁵ I. Fadić – B. Štefanac 2011, 325 i d.

¹³⁸⁶ M. Suić 1981, 165.

¹³⁸⁷ Istraživanjima katastra antičkog Zadra bavilo se relativno malo autora, usp. J. Bradford 1947, 202 i d.; 1957, 181; M. Suić 1955a, 16; 1981, 153; R. Chevallier 1957, 22; N. Jakšić 1985-1986, 214 i d.; D. Maršić 1992-1993, 105 i d.

¹³⁸⁸ G. Novak 1965a, 8. U slučaju vjerodostojnosti nalaza, moguće je riječ o izrazu priznanja zbog odanosti caru tijekom Skribonijanove pobune. Usp. M. Suić 1981, 155.

¹³⁸⁹ M. Suić 1981, 190.

¹³⁹⁰ M. Suić 1981, 185.

¹³⁹¹ M. Suić 1955a, 26.

Restrukturiranje grada počinje planskom izgradnjom ranokršćanskih bazilika, o čemu svjedoče odnosi bazilika prema položajima dominantnih gradskih točaka, foruma, emporija i javnih terma.¹³⁹² Vrijeme gotske vlasti i prve polovice 6. st. u znaku je devastacije ranijih spomenika, što se odrazilo i na Jader kojeg je pogodio i razoran potres, na što ukazuju i rezultati istraživanja.¹³⁹³ Obnova ima karakter improvizacije, pa su npr. dijelovi antičke arhitekture s kapitolija ugrađeni po cijelom gradu.¹³⁹⁴ Reduciraju se javne površine (forum i emporij), a na mjestu kapitolija pojavljuje se dezorganizirana izgradnja koja potpuno odudara od stare gradske sheme. Prekidaju se i negiraju gradski kardi i dekumani čime je stvorena mogućnost oblikovanja većih gradskih inzula (npr. kompleks Sv. Marije). Kraj antike obilježen je većim pritiskom stanovništva na utvrđeni gradski prostor, izgradnja postaje gušća, a pokapanja se vrše *intra moenia* (npr. u dvorištu Historijskog arhiva i nedaleko od bazilike sv. Tome). Ipak, sustav ortogonalnih uličnih pravaca i inzula održao se do danas.¹³⁹⁵

Jader je smješten na poluotočiću kojem je okosnica greben (hrbat) koji se pruža u ravnoj liniji od Kopnenih vrata do kapitolija na sjeverozapadnoj strani (T. XIV. a).¹³⁹⁶ Djelovanjem prirodnih procesa i ljudskom intervencijom izdizala se i povećavala površina naselja, a podizanjem razine mora izmijenila prvotna konfiguracija.¹³⁹⁷ Svaki grad, središte kolonije i municipija bio je utvrđen bedemima koji su svjedočili i o njegovu statusu. Arheološki nalazi pokazuju da je grad, osim na kopnenom dijelu, bio utvrđen i s morske strane, iako mu s te strane nije prijetila opasnost, barem u doba ranijeg Carstva. S obzirom na datosti terena nije mogao imati klasičnu formu *urbs quadrata*, međutim moguće je pretpostaviti ovisnost rastera komunikacija o perimetru fortifikacija i položaju vrata. Najbolje je istražen jugoistočni trakt na kojemu su bila postavljena troja vrata od kojih kreću dekumani prema forumu. Glavni je dekuman kretao od monumentalnih vrata u obliku slavoluka, a glavni kardo je spajao forum s emporijem.¹³⁹⁸ Na jugozapadnom dijelu poluotoka nalazio se kompleks foruma s adjacencijama.

Kopneni jugoistočni potez je vrlo kompleksna struktura koja pokazuje višekratne transformacije. Registrirana su tri gotovo paralelna bedema (s nešto većim odstupanjem u

¹³⁹² V. Jović Gazić 2011, 473 i d.

¹³⁹³ M. Suić 2003, 324. Jednoličan kulturni sloj s gomilom ruševina (viši od onog ranijeg za 0,60 do 1,20 m) u kojem nisu detektirani ostatci kasniji od 6. st.

¹³⁹⁴ M. Suić 1949, 217 i d.

¹³⁹⁵ V. Jović Gazić 2011, 473 i d.

¹³⁹⁶ M. Suić 1981, 40. Poluotočić je u srednjem vijeku prokopavanjem jarka na prevlaci (lat. *fossa* — jarak) postao otočić. Dužina od lučice Foše do sjeverozapadnog završetka mjeri oko 750 m, a prosječna širina 330 m.

¹³⁹⁷ M. Suić 1981, 45. Početkom 20. st. otkopani su ostatci antičkog objekta kod današnjeg Suda s temeljima ispod morske razine.

¹³⁹⁸ Sudeći po ostacima rimskog pločnika, antičke ulice su se nalazile ispod današnje hodne razine u rasponu 1-2 m. Usp. M. Suić 1981, 191.

smjeru sjevera) postavljena jedan ispred drugog. Unutarnji, rimski bedem pronađeni natpis vezuje za cara Augusta (*KN 5*) kad je izgrađen vjerojatno jedan njegov dio s kulama,¹³⁹⁹ što pretpostavlja postojanje i onog starijeg. Ispred ranocarskog bedema podignut je kasnoantički, negiran kasnijim srednjovjekovnim bedemom. U literaturi je bila prihvaćena ideja o pružanju ranocarskog bedema u ravnoj liniji,¹⁴⁰⁰ što su opovrgla recentna istraživanja na prostoru Citadele i Pomorske škole.¹⁴⁰¹ Dio istog bedema pretpostavljen preko materijalnih ostataka i sekundarno upotrijebljene građe (kamene bunje i spoliji) u novim srednjovjekovnim bedemima, zasigurno je imao na završnom jugoistočnom dijelu blagi otklon kojim je bila obuhvaćena antička stambena arhitektura.¹⁴⁰² Osim negiranja prvotne ideje o pružanju ranocarskih bedema paralelno s glavnim kardom (pril. 20/1-2) mijenja se i pretpostavka o veličini utvrđene površine.¹⁴⁰³ U prilog navedenom idu i istraženi dijelovi fortifikacija na prostoru dvorišta Pomorske škole, gdje je otkriven segment gradskog bedema (vanjsko mu lice nije očuvano) koji odgovara ranocarskim fortifikacijama i ukazuje na skretanje bedema (T. XIV. b). Da i kasnije fortifikacije prate ranocarske i imaju blagi otklon od ravne linije uočeno je u istraživanjima sredinom 20. st., unutar sjevernog dijela dvorišta Pomorske škole, prilikom kojih su otkrivena dva veća, paralelna segmenta kasnoantičkog i srednjovjekovnog bedema međusobno udaljena nekoliko metara (pril. 20-3).¹⁴⁰⁴ Dosljedno praćenje više uzastopnih razvojnih faza fortifikacija (ranocarskih, kasnoantičkih i srednjovjekovnih) logično je pretpostaviti i u nastavku, prema južnoj obali grada.¹⁴⁰⁵

Ostatci bedema iz Augustova vremena otkriveni su 1950. god. u dvorištu zgrade dječjeg dispanzera. Bedem je bio širok 1,60 m, temeljen na sloju sitnog kamenja povezanog žbukom. Najbolje je očuvan uz srednja vrata, gdje mu visina od donjeg praga do imposta nad kojim počinje luk iznosi 2,20 m. Građen je tehnikom *opus quadratum* od ovećih (0,50-1 m) naglašeno bunjasto oblikovanih i horizontalno uslojenih blokova (u nižim slojevima većih dimenzija) s antirozom. Na njemu su tri ulaza. Središnja vrata (*Porta Media*) su jednostavna,

¹³⁹⁹ *CIL* III, 13264, natpis pronađen u crkvi Sv. Nediljice 1891. god.

¹⁴⁰⁰ M. Suić 1981, 200.

¹⁴⁰¹ O rezultatima istraživanja: Izvješća 2002, 370. Posljednja istraživanja Citadele provedena 2008. god. duž jugoistočne strane utvrde, osim ispravke i nadopune postojećih tumačenja tog obrambenog elementa, donijela su spoznaje na osnovu kojih se može predložiti nova ideja o rimskoj urbanizaciji. Usp. K. Gusar – D. Vujević 2009, 219 i d.; V. Jović Gazić 2011, 481 i d.

¹⁴⁰² P. Vežić 1990, 8 i d., sl. 42, rimske zidove datira u raspon 1.-2. st. čemu u prilog ide i pretpostavljeno vremensko određenje pripadajućeg mozaika. Nova interpretacija pružanja kopnenih gradskih fortifikacija, osobito krajnje jugoistočnog dijela ovisi o dataciji otkrivene stambene arhitekture (*villa urbana*).Usp. J. Meder 2003, 82-83.

¹⁴⁰³ V. Jović Gazić 2011, 481 i d.

¹⁴⁰⁴ M. Suić 1958, 20 i d.; I. Petricioli 1965, 189-190, Sl. 17.

¹⁴⁰⁵ V. Jović Gazić 2011, 183, sl. 12.

nadsvođena polukružnim lukom naglašene rubne anatiroze (T. XIV. c).¹⁴⁰⁶ Izvorno su bila široka 4,20 m, a kasnije nešto sužena (gornji prag je dug 3,80 m), što ukazuje na kasniju adaptaciju.¹⁴⁰⁷ Lijevo od njih (jugozapadno), u blizini kasnijih Kopnenih vrata, nalazila su se gradska vrata flankirana četvrtastim kulama građenim istom tehnikom kao i oktogonalne kule uz sjevernija monumentalna vrata. Očuvan je fragment jedne kule (konzerviran), dok je druga uništena kasnijim gradnjama, a morala se nalaziti nedaleko fasade Pomorske škole. U blizini je pronađen natpis o popravku kule koji je o svom trošku izvršio Tit Julije Optat krajem 1. st. (KN 6).¹⁴⁰⁸ U prilog pretpostavci da se natpis odnosi na spomenutu kulu ide i tehnika gradnje koja je čini bliskom ili istovremenom oktogonalnim kulama. Treća vrata (sjevernija od srednjih) naknadno inkorporirana na mjestu starijih, otkrivena su na trgu Petra Zoranića.¹⁴⁰⁹ Vrata su reprezentativna, 16,40 m duga i 5,30 m duboka,¹⁴¹⁰ oblikovana u formi slavoluka. Imala su tri propusta (središnji širi), što su ih zatvarala četiri piona (unutarnja dva šira) s pripadajućom skulpturom i atikom na vrhu.¹⁴¹¹ Prema stilskim odlikama nastala su znatno kasnije od bedema, krajem 1. ili na početku 2. st.¹⁴¹² Bila su flankirana oktogonalnim kulama na kvadratnom postolju (T. XIV. d), isturenima u odnosu na bedem. Dobro je očuvana lijeva kula (pravokutne baze u cijelosti uništene), dok su ostatci desne (sjeverne) kule pod temeljima stambene zgrade. Kule i baze građene su u tehnici *opus quadratum* (rimska varijanta). Blokovi su izduženi, ujednačene visine, prednje su im plohe gotovo ravne, a anatiroza savršena. Da je na mjestu reprezentativnih vrata postojao raniji ulaz potvrđuju ostatci dijela izvornog antičkog nivoa iz ranocarskog perioda i niveleta iz vremena gradnje monumentalnog ulaza. Nivo suvremen gradnji bedema oblikovan je od velikih kamenih blokova s vidljivim spurilama, na kojima je ugrađen kameni prag starijih vrata s utorima za osovine. Ispred dvaju piona vrata uz lijevu kulu nalazi se četvrtasta forma oblikovana monumentalnim blokovima koju Fadić tumači kao popločenje izvan ulaza u grad, jer smatra da nema dovoljno elemenata koji bi upućivali da je riječ o ranocarskoj kuli.¹⁴¹³ Pravac ranocarskog bedema i položaj suvremenih (?) vrata, u odnosu prema spomenutoj strukturi idu u prilog pretpostavci da je riječ o kuli kvadratne osnove, tim više što je na njenom bočnom dijelu (okrenutom prema vratima) vidljiva širina zida, a i popločenje izvan grada čini se besmislenim.

¹⁴⁰⁶ M. Suić 1950-1951, 239. Kao *Porta Media* spomenuta su na ulomku stele podignute Eumetilenu.

¹⁴⁰⁷ M. Suić 1949, 214 i d.; K. Giunio 2001, 54.

¹⁴⁰⁸ *CIL* III, 2907 pronađen 1446. god. uzidan u blizini kopnenih vrata do 16. st, a kasnije u vanjski zid dvorišta Ninskih biskupa u Kampu Kaštelu.

¹⁴⁰⁹ J. Bersa 1910, 194 i d.

¹⁴¹⁰ J. Bersa 1910, 125.

¹⁴¹¹ J. Bersa 1910, 194; M. Suić 1976a, 533.

¹⁴¹² M. Suić 1981, 189 i d.

¹⁴¹³ I. Fadić 2011, 327.

Ranocarski bedem (jugoistočni potez) doživio je barem dvije transformacije, od kojih je jedna gradnja propugnakula ispred monumentalnog ulaza, a druga dogradnja paralelnog zida s njegove unutarnje strane. Propugnakul je bio oblikovan ispred monumentalnog ulaza i izlazio je izvan gabarita kasnijih srednjovjekovnih vrata. Stuktura nije nastala u jednom graditeljskom pothvatu, na što upućuju razine zidova, njihovi spojevi i tehnike gradnje. Fadić i Štefanac su je protumačili kao vanjski propugnakul u obliku uglatog slova U, moguće ojačan dvjema isturenim četvrtastim kulama, nastao u 4. st. i dodatno ojačan unutarnjim zidom u 5. st. Po pitanju vremena gradnje prednjeg zida propugnakula, unutar kojeg su ugrađeni brojni spoliji, a na kojem su vjerojatno bila vrata, moguće je povući paralelu s kasnijim kasnoantičkim zidom iz 6. st. Imajući u vidu naglašeno dekorativni izgled glavnih vrata, a slabijih defenzivnih karakteristika mogu se pretpostaviti i neke intervencije ranije, u drugoj polovici 2. st., za koje zasad nema potvrde.¹⁴¹⁴

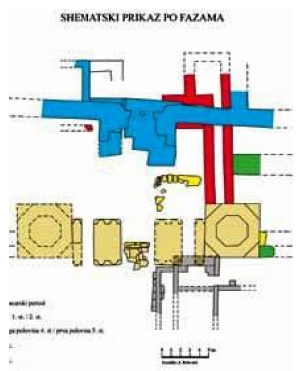
Propugnakul započinje od vanjskog lica južne (lijeve) oktogonalne kule na koju je okomito postavljen. Sastavljen je od dva masivna paralelna zida položena na živac poravnat u 1. st između kojih je „prolaz“ do pretpostavljene četvrtaste kule (sl. 47-48). Da je riječ o prolazu Fadića i Štefanca je naveo ostatak podnice u međuprostoru naknadno zasutom u kojem je pronađen kasnoantički materijal. Vanjski zid građen je tehnikom *opus incertum* od manjih, uslojenih klesanaca i ukazuje na raniju gradnju (4. st.?), dok su unutarnji s nešto višom temeljnom stopom, građen nemarnije Fadić i Štefanac pripisali kasnijoj gradnji (5. st.?). Istu situaciju pretpostavljaju i uz drugu oktogonalnu kulu.¹⁴¹⁵ Datiranje dvaju zidova odredili su na temelju materijalnih ostataka (uglavnom keramike) iz druge polovice 4. i prve polovice 5. st. pronađenih u nasipu između njih.¹⁴¹⁶ Iako su različite nivelete zidova to nije argument koji bi isključio mogućnost njihove istovremenosti, jer bi se razlog tomu mogao tražiti u nagibu terena koji se blago spušta. Zidove bi se trebalo promatrati kao jedinstvenu (istodobnu) stukturu dovoljno široku za postavljanje grudobrana i parapeta. Širina jednog zida ne udovoljava tim zahtjevima. Na unutarnji zid nastavlja se pod pravim kutom zid građen istom tehnikom, ali s većom količinom ranoantičkih spolija (vjerojatno s monumentalnog ulaza devastiranog u 4./5. st.), što ukazuje na kasniju bizantsku gradnju kad je moguće došlo do sužavanja prolaza. Ideja da se ispred reprezentativnih vrata defenzivno slabih karakteristika dogradio propugnakul je opravdana. Kao bliska analogija može se navesti situacija uz *Porta Andetria* u Saloni, uz koja se prilikom generalne obnove bedema u prvoj

¹⁴¹⁴ Prema usmenom priopćenju J. Vučića određene aktivnosti na prostoru foruma kao što je otpadni materijal u tabernama uz dekuman ukazuju na neke akcije za vrijeme markomanskih ratova.

¹⁴¹⁵ I. Fadić - B. Štefanac 2011, 326 i d.

¹⁴¹⁶ Podatak dobiven od B. Štefanca kojem se ovom prilikom zahvaljujem. Materijalni ostaci pronađeni u nasipu dosad nisu obrađeni i publicirani.

polovici 5. st. podižu paralelni zidovi u svrhu ojačanja dotrajalih. Istovremeno ili nešto kasnije moguće za vrijeme ostrogotske vlasti dograđuje im se ili ojačava propugnakul gradnjom paralelnih zidova, a potvrđena je i kasnija intervencija (za vrijeme Justinijana?) kad se na kule propugnakula dograđuju prizme (sl. 49).

Sl. 47-48. Plan (autor I. Fadić) i istraženi dio propugnakula

Sl. 49. Porta Andetria (preuzeto od J. Jeličić-Radonić)

Osim propugnakulom ranocarski bedem je bio dodatno ojačan paralelnim zidom podignutim s njegove unutarnje strane. Zid širok 1,40 m izgrađen je na nasipu visine 0,60 m u odnosu na nivo starije obrambene strukture. Građen je od nemarnije uslojenih klesanaca, u tehnici *opus incertum*, kao i kasnoantički bedem ispred njega što je bio razlog njegovu datiranju u 6. st.¹⁴¹⁷ Nije isključena mogućnost njegova nastanka istovremeno s dogradnjom propugnakula. Kasnoantički bedem vidljiv u dužini od 40-ak m prema Suiću završavao je četvrtastom kulom tankih zidova.¹⁴¹⁸ Izgrađen je uslijed novih povijesnih okolnosti, u prvoj polovici 6. st., ispred ranocarskih fortifikacija. Unutar njega su brojni spoliji, od kojih su osobito zanimljivi dugi kameni žljebovi akvadukta koji su poslužili kao armatura na brzinu podignutog bedema. Koncentracija žljebova (njih oko 75) ukazuje na mjesto ulaza akvadukta Biba-Jader u grad, uz južna rimska vrata (T. XIV. e).¹⁴¹⁹ Na bedemu se nalazio uski propust (tzv. malena vrata), nastao u sklopu novog fortifikacijskog sustava u doba bizantske uprave (T. XIV. f).

Srednjovjekovni bedem s kraja 11. i početka 12. st. presijeca paralelne zidove propugnakula, tako da se njegovo unutarnje lice prislono na poprečni zid propugnakula (zid sa spolijima), dok je dio propugnakula uz vanjsku stranu bedema poravnat do temeljne stope zbog gradnje još jednog bedema okomitog na glavni pravac srednjovjekovnih fortifikacija. Unutar plašta glavnog srednjovjekovnog bedema otkrivena su naknadno interpolirana vrata

¹⁴¹⁷ I. Fadić – B. Štefanac 2011, 327.

¹⁴¹⁸ M. Suić 2003, 198, sl. 61; K. Giunio 2007, 406, linija tog bedema potvrđena je i nedavnim arheološkim istraživanjima provedenima na zapadnoj strani zadarskog poluotoka.

¹⁴¹⁹ B. Ilakovic 1980, 338.

visoke kvalitete izrade iz 13. st., u gotovo istoj liniji i nivou s glavnim rimskim vratima. To pokazuje da je pravac glavne komunikacije (dekumana) zadržan sve do 13. st. i da nije doživio značajnija nasipavanja kakva su registrirana jugozapadno od propugnakula.¹⁴²⁰

Opisana situacija dovodi u pitanje dosadašnje mišljenje da je ranocarski bedem negiran gradnjom novog i ukazuje na to da je kasnoantički (bizantski) bedem, širok 2,50 m, bio u funkciji protihizme ispred glavnog bedema i s propugnakulom formirao kvalitetnu obrambenu strukturu, kako to preporučuje i Anonim u svom djelu *Περί Στρατηγικής (Peri stratēgikes)*.¹⁴²¹

Na morskoj strani, uz rub Ulice Zadarskog mira 1358. otkopani su dijelovi bedema s kulama i gradskim vratima (srednjevjekovna *Porta angeli*, glavna morska vrata).¹⁴²² Prema tehničarima, dimenzijama kamenih blokova i stratigrafiji mogu se pripisati rimskoj gradnji, očuvanoj samo u temeljima. Nažalost, kasnijom gradnjom bedema u vrijeme mletačke vlasti antički su potpuno prekriveni (negirani).

U istraživanjima 1995.-1996. god. na prostoru glavnog karda, na njegovom sjevernom kraju, otkriveni su ostatci bedema građenog od antičkih spolija, širokog 1,50 m. Paralelan je sa srednjevjekovnim od kojeg je udaljen 3,70 m, pa je moguće pretpostaviti i onaj iz ranocarskog vremena na kojemu bi se morala nalaziti vrata čiji pravac prate kasnija (*Porta marina*), izravna komunikacija između luke i emporija i dalje ka forumu.¹⁴²³

Da je došlo do kasnijih fortifikacijskih intervencija unutar gradskog tkiva, prema Suiću potvrđuju ostatci struktura iz kasnoantičkog (ranobizantskog?) razdoblja kod zvonika Sv. Stošije. Riječ je o šesterokutnoj kuli (vjerojatno kutnoj) moguće dijelu fortifikacijskog sklopa, dijatihizmom izoliranog u samom gradu, unutar kojeg se nalazio centar kršćanskoga kulta s bazilikom, baptisterijem, episkopijem i gospodarskim dvorištem. Tragove druge kule istog sklopa Suić povezuje s malom kvadratnom prostorijom građenom od spolija što je opasavala Stup sramote.¹⁴²⁴

Forum se nalazio u zapadnom dijelu grada, blago decentraliziran. Uzduž njegove istočne i sjeverne strane pružaju se *tabernae*, podignute najkasnije u Augustovo vrijeme. Kapitolij je s tri strane bio okružen trijemovima, a po sredini se uzdizao hram (*templum*). Uz jugozapadnu stranu foruma nalazila se monumentalna gradska bazilika (tzv. *basilica Severiana*) koju se može datirati u kraj 2. ili početak 3. st. Gradska vijećnica (*curia*) s

¹⁴²⁰ I. Fadić – B. Štefanac 2011, 328 i d. Istu dogradnju moguće je na temelju tragova pretpostaviti i uz drugu oktogonalnu kulu.

¹⁴²¹ G. T. Dennis 1985, 23 i d.

¹⁴²² Opširnije: J. Bersa 1910, 124 i d.; I. Petricoli 1965.

¹⁴²³ K. Giunio 2001, 56, bilj. 46.

¹⁴²⁴ M. Suić 2003, 354.

obzirom na dosad poznate položaje javnih građevina pretpostavlja se u blizini bazilike. Na jugoistočnom kutu nalazila se fontana-nimfej, a u neposrednoj blizini bila je i javna latrina.¹⁴²⁵

U blizini gradske luke nalazio se emporij s očuvanim ostacima masivnih zidova koje s obzirom na položaj i orijentaciju Suić pripuje lučkom skladištu.¹⁴²⁶ Popločenje emporija spominje natpis uklesan na atiku slavoluka koji je uzidan s unutarnje strane kasnijih Morskih vrata (*KN 7*).¹⁴²⁷ Slavoluk je bio više puta premještan te njegov originalni položaj nije utvrđen, ali nije isključena mogućnost da je zapravo riječ o ostacima reprezentativnog ulaza u grad.

Ostaje otvoreno pitanje lokacije teatra. Suić pretpostavlja da ga treba tražiti jugoistočno od crkve sv. Marije u smjeru obale.¹⁴²⁸ Od reprezentativnih građevina može se spomenuti i amfiteatar izgrađen izvan gradskih bedema, na prostoru mletačke utvrde Mezzaluna, čiji su ostaci još bili vidljivi u 17. st.¹⁴²⁹ U gradu su otkrivena i tri termalna kompleksa orijentirana kao i gradski kardi.¹⁴³⁰

Prema Suiću, inzule su na temelju uličnog rastera mjerile površinu 1125m² (45 x 25 m), iz čega proizlazi da je u svakoj moglo biti 4 do 5 stambenih objekata.¹⁴³¹ K. Giunio pretpostavlja 50 inzula nešto veće prosječne veličine (52 x 34 m), koje se sastoje od četiri kuće po inzuli. Na jugoistočnom dijelu, prema autorici, nalazile su se najamne kuće (*insulae* u užem smislu riječi), a na zapadnom objektu bogatijih građana (*domus urbana*).¹⁴³²

Tijekom vremena Jader je doživljavao razne preinake, prešavši put od istaknutog liburnskog naselja (?), preko planski izgrađenoga grada (kolonije) nastalog na prijelazu iz stare u novu eru, koji je u promijenjenim uvjetima nastavio egzistirati u kasnoj antici, s kontinuitetom naseljenosti do danas. Urbanistički razvoj grada može se pratiti od osnivanja kolonije u drugoj polovici 1. st. pr. Kr. do dobivanja gotove urbane fizionomije tijekom 1. st. po Kr. Neke inovacije moguće je datirati u kraj 2. ili početak 3. st., na što upućuju ostaci ulomaka lukova koji su mogli biti dijelovi trijemova poviše nogostupa (*viae porticatae*), gradnja severske bazilike i vanjske kolonade peribola oko kapitolija. Intervencije za vrijeme

¹⁴²⁵ M. Suić 1981, 214; 2003, 251-252; K. Giunio 2007, 406 i d.

¹⁴²⁶ M. Suić 1981, 200.

¹⁴²⁷ *CIL* III, 2922. Natpis osim emporija potvrđuje gradnju slavoluka (najkasnije do kraja 1. st.), koji je u 13. st. služio kao pročelje crkve sv. Foske, a u 16. st. su mu dijelovi ugrađeni u renesansna (Morska) vrata. Usp. M. Suić 1981, 200; I. Petricioli 1965, 178 i d.

¹⁴²⁸ M. Suić 1981, 203.

¹⁴²⁹ V. Brunelli 1913, 135; M. Suić 1981, 202 i d.

¹⁴³⁰ M. Suić 1956-57, 42 i d.; 1981, 199 i d.; L. Crema 1959, 403 i d. Povezuje ih se s vremenom poslije vladavine Trajana kad je izgrađen drugi vodovod većeg kapaciteta.

¹⁴³¹ M. Suić 1981, 192.

¹⁴³² K. Giunio 2008, 154.

Dioklecijana logično je pretpostaviti, ali se zasad ne mogu arheološki potvrditi. Afirmacijom kršćanstva dolazi do izgradnje prve kršćanske bazilike u sjevernim tabernama, što uvjetuje izgradnju episkopalnog kompleksa i plansku gradnju ranokršćanskih bazilika koje uglavnom slijede postojeći urbani raster grada. Vrijeme gotske i bizantske vlasti obilježeno je uništavanjem ranijih spomenika, što je uz posljedice potresa iniciralo reorganizaciju gradskog prostora.

Jader je oblikovan u duhu rimske urbane koncepcije proizišle iz vojnog okola, s ortogonalnom mrežom komunikacija. Smještaj na poluotoku odrazio se na perimetar gradskih bedema, koji pokazuje odstupanja od ravne linije, što je i potvrđeno na jedinom očuvanom potezu. Da je grad u cijelosti bio utvrđen bedemima svjedoče antičke fortifikacije očuvane u jugoistočnom kopnenom dijelu, manji segmenti u donjim razinama kasnijih fortifikacija na morskoj strani i njegovi ostatci ispod kasnije arhitekture. Logikom razvoja fortifikacija svih gradova na obalnom prostoru Dalmacije logično je na istome mjestu ili u blizini pretpostaviti postojanje ranijeg prapovijesnog bedema kojemu zasad nisu otkriveni tragovi.

Ispred jugoistočnog, jedinog očuvanog segmenta ranocarskih fortifikacija nalazila su se još dva paralelna bedema (kasnoantički i srednjovjekovni) koji su pratili njegovo pružanje s većim ili manjim odstupanjem. Usljed prirodnih datosti sva tri se blago lome u dvorištu Pomorske škole, što uvjetuje odstupanje od ravne linije i oblikovanje istaka nešto veće površine koji se blago smanjuje na krajnjem južnom dijelu. Ostatci rimske arhitekture u krajnjem jugoistočnom kutu grada, ispod Citadele, mijenjaju dosadašnju urbanističku sliku po pitanju urbanog areala i pružanja linije bedema.¹⁴³³ Sudeći po dosadašnjim spoznajama, paralelni bedemi mogu se očekivati i na sjevernoj strani.

Fortifikacije na najizloženijoj kopnenoj strani doživjele su brojne transformacije. Registriran je ranocarski bedem na kojemu su zasad otkrivena tri ulaza. Na južnijem su se uz vrata vjerojatno nalazile dvije četvrtaste kule. Srednja vrata su oblikovana kao jednostavni lučni prolaz, kasnije sužen za 0,40 m. Sjeverniji ulaz je doživio začajniju preobrazbu ugradnjom osmerokutnih kula i reprezentativnih vrata u obliku slavoluka krajem 1. ili početkom 2. st. Kao najslabija defenzivna točka najkasnije za vrijeme istočnogotske vlasti dobio je propugnakul s kulama. U prvoj polovici 6. st. propugnakul se adaptira dogradnjom (popravkom?) čeonog zida.

¹⁴³³ M. Suić 1976, 128; 1981, 193. Prema Suićevoj interpretaciji širi prostor srednjovjekovne Citadele bio je izvan sustava rimske planske gradnje.

U kasnoantičkom ili ranobizantskom razdoblju podignut je gotovo na istoj niveleti bedem paralelan s ranocarskim, građen od spolija (dijelovi akvadukta), te je zidom s unutarnje strane ojačan onaj postojeći iz vremena Augusta čime mu se širina gotovo udvostručila. Taj podatak baca novu sliku na funkciju kasnoantičkog bedema kojega se može smatrati protihizmom, a ne novim bedemom koji je negirao stariji. U istom razdoblju moglo je doći i do naknadnog utvrđivanja ranokršćanskog kompleksa (gradnja dijatihizme), kako to pretpostavlja Suić.

Na bedemima su primijenjene dvije tehnike gradnje: starija *opus quadratum* (rimska varijanta) i kasnija *opus incertum*. Registrirane su dvije izvedbe u tehnici *opus quadratum*. Ranija je zastupljena na ranocarskom bedemu, a karakterizira je gradnja pravilnim izduženim blokovima naglašene bunje s anatirozom. Za kasniju je svojstvena uporaba fino oblikovanih blokova gotovo ravne površine sa savršenim rubnim spojevima, primijenjena u gradnji monumentalnih vrata i oktogonálnih kula. Tehnika *opus incertum* s uslojenijim redovima zastupljena je na propugnakulu i pripisuje se gradnji iz 4. i 5. st. (vjerojatnije 5.st), dok je slabija uslojenost i uporaba spolija svojstvena bizantskom vremenu i može se prepoznati na protihizmi.

Sikuli (*Siculi*)

Antički grad Sikuli poznat je tek zadnja dva desetljeća. Prostire se u moru i na kopnu lokaliteta Resnik, na zapadnom dijelu Kaštelanskog zaljeva između Tragurija i Salone. Njegov nastanak uvjetovan je povoljnim položajem na komunikaciji Tragurij – Salona, obiljem pitke vode, plodnim poljem i lukom, što su razlozi kontinuiteta naseljenosti do danas.

Najstariji podatak o naselju nalazi se kod Plinija (*Naturalis historia*, III, 141) u kontekstu opisa istočnojadranske obale iza Tragurija, a prije Salone, gdje ga spominje kao naselje rimskih veterana koje je naselio car Klaudije. Kasnije ga spominju Klaudije Ptolemej (*Geographia*, II, 16, 3), Anonimni Ravenjanin (*Geographia*, IV, 16) i Gvidon (*Geographica*, 115). Urcrtan je na Tabuli Peutingeriani u obliku *Siclis*, pet rimskih milja od Tragurija i devet od Salone.

Toponim *Siculi* nejasnog je podrijetla. Formalno je isti kao ime prastanovnika Italije, a kako se u literarnim vrelima spominje i etnik *Siculotae* (Plinije, *Naturalis historia*, III, 143) koji spadaju pod naronitanski konvent, vjerojatno je autohtonog, predgrčkog postanka.

Sikuli je u stručnoj literaturi dugo vremena bio smještan u šire područje oko brežuljka Bijaći. Neki autori su pretpostavljali da je riječ o autohtonom naselju vezanom uz jednu od okolnih gradina, na čijem su se teritoriju naselili veterani, spomenuti na natpisima

nađenim oko Bijaća i u trogirskom Malom polju.¹⁴³⁴ Tako je Ljubić pri opisivanju Bijaća spominjao Resnik i Tarce, navodeći da su na tim prostorima vidljivi stari zidovi, te da je Resnik služio kao luka Sikulima koji su bili smješteni podno Velikog Bijaća.¹⁴³⁵ Klaudijev Sikuli smjestio je u Žabljak ispod Velog Bijaća, gdje su bili vidljivi ostatci vile rustike, iako se na Peutingerovoj karti vidi da se nalazi uz more. Bulić toponim Sikuli smješta na šire područje Bijaća, sjeverno od Resnika, oko Velog Bijaća i Stombrata.¹⁴³⁶ Lucić ga locira u Tarce, gdje su bili vidljivi antički zidovi.¹⁴³⁷

Zahvaljujući arheološkim istraživanjima Zavičajnog muzeja Kaštela Sikuli je ubiciran na području današnjeg lokaliteta Resnik (sl. 50), ispod brda Veli Bijać na kojemu se nalazila željeznodobna gradina, vjerojatno prapovijesno naselje Sikuli. Istraživanja njegova podmorskog dijela započeta su 1988. god. pod vodstvom Z. Brusića, a ona na kopnu traju s prekidima od 1991. i vodi ih I. Kamenjarin. Tijekom 2007. god. otkriveni su ostatci planski građenoga grada, a sljedeće godine dijelovi sjevernog bedema.

Sl. 50. Zračni snimak lokaliteta (preuzeto od I. Kamenjarin - I. Šute)

¹⁴³⁴ B. Gabričević 1966, 155 i d.

¹⁴³⁵ Š. Ljubić 1879, 12 i d.

¹⁴³⁶ F. Bulić 1908, 64 i d.

¹⁴³⁷ I. Lucić 1979, 75 i d.

Utvrđene su dvije razvojne faze naselja: prva helenistička iz 2. i 1. st. pr. Kr. i druga, rimska faza koja započinje u 1. st. po. Kr. U prvoj fazi naselje je bilo planski izgrađeno uz istočnu stranu potoka Resnik, koji ima kratak, vodom bogat tok. Obuhvaćalo je prostor dimenzija oko 200 x 180 m, organiziran kao ortogonalni raster s 10 komunikacija položenih u smjeru sjever – jug i ukupno 11 stambenih blokova širokih oko 13 m, podijeljenih u dvije veće prostorije od 6 m. Objekti su građeni od fino obrađenih kamenih ploča bez vezivnog sredstva, kao u Isi. Krajem 1. st. pr. Kr. naselje je pretrpjelo veliku devastaciju, o čemu svjedoče ostatci srušene arhitekture i veći slojevi gareži.¹⁴³⁸

Druga, rimska faza započinje u 1. st. i preslojava starije naselje novim rasterom ulica. Iznimku čini samo jedna ulica koja se preklapa sa starijom. Naseljava se i prostor izvan nekadašnjih bedema, a grade se i vile rustike. Zanimljiva je činjenica da postoje dvije istovremene, odvojene nekropole, koje osim paralelne egzistencije dijele i način ukapanja (inhumacija) te vrstu grobova (zidani i u amforama). Prema nalazima može se zaključiti da krajem 4. st. dolazi do stagnacije, da bi u vrijeme seobe naroda život potpuno zamro.¹⁴³⁹

Naselje je smješteno na prilično nezaštićenome mjestu. Sjeverna i istočna strana su jako izložene, dok je pristup južnom i zapadom dijelu naselja zaštićen potokom i morem. Ukoliko se napravi paralela s Tragurijem i Epetijem, vidljiv je drugačiji pristup kod odabira lokacije, dok je evidentna podudarnost s položajem najstarijeg dijela Salone (*Urbs vetus*). I. Kamenjarin i I. Šuta to pripisuju činjenici što su oba nastala u vrijeme kad defenzivne karakteristike nisu bile od primarnog značaja, jer je postojala izvjesna sigurnost osvajača, ali i uključivanju u proces šire društvene i gospodarske preobrazbe kroz 2. st. pr. Kr.¹⁴⁴⁰ Kako je naselje ipak bilo utvrđeno vjerojatnije je razlog odabira lokacije gospodarskog karaktera - postojanje sigurne luke uz koju se mogao razviti emporij.

Prilikom arheoloških istraživanja krajem 2008. god. otkriveni su segmenti bedema na sjevernom rubu naselja u dužini od oko 80 m (pril. 21). Očuvani su uglavnom u temeljnoj razini, širina im iznosi 2,70 m, a najveća visina mjeri 1 m. Bedem je građen tehnikom *opus quadratum*, od dva lica s ispunom. Vanjsko lice oblikuju monumentalni pravokutni blokovi, grubo klesani, na mjestima oblikovani na zub da bi bolje nasjeli na donji red. Unutarnje lice je građeno manjim pravilno slaganim blokovima, a ispunu čini amorfnu kamenje većih dimenzija (emplekton).

U jednom dijelu sonde 1/08 blokovi gornjeg reda su manji i finije klesani, a ispuna od sitnijeg kamenja je pravilnije slagana, što je vjerojatno rezultat kasnijeg popravka. (sl. 51-

¹⁴³⁸ I. Kamenjarin – I. Šuta 2011, 31 i d.

¹⁴³⁹ I. Kamenjarin – I. Šuta 2011, 39 i d.

¹⁴⁴⁰ I. Kamenjarin – I. Šuta 2011, 37.

52). U sondi 3/08, koja se nalazi najistočnije od dosad istraženih dijelova (sl. 53), uz vanjsko lice vide se tragovi priklesavanja živca u svrhu boljeg temeljenja.

Sl. 51-52. Bedem u sondi 1/08. pogled odozgo i vanjsko lice
(preuzeto od I. Šute)

Sl. 53. Bedem u sondi 3/08
(preuzeto od I. Šute)

Tragovi vađenja kamena vidljivi su na više mjesta uz unutrašnje lice bedema, što upućuje na njihovo iskorištavanje pri gradnji fortifikacije. Kamen je vjerojatno vađen u blizini naselja, gdje se nalazi dosta pravilno uslojenih vapnenačkih stijena. U istoj sondi pronađena je plića četvrtasta struktura prislonjena uz unutarnje lice bedema. Građena je finije oblikovanim blokovima s anatirozom, što ukazuje na novu fazu u gradnji. Kako je proces istraživanja u tijeku, zasad se ne može utvrditi da li je riječ o unutarnjem dijelu kule koja flankira vrata.¹⁴⁴¹ Tehnike primijenjene u gradnji fortifikacija, podudarnost faza gradnje i širina bedema nesumnjivo ukazuju na bliskost s onima u Isi i Faru. U prilog tomu ide i tehnika gradnje stambenih objekata.

Druga faza naselja počinje u 1. st. naseljavanjem rimskih veterana, što je značajno utjecalo na prostornu organizaciju naselja koje se širi izvan utvrđenog područja. Ostaci bedema mlađega naselja podignutog na ruševinama starijeg dosad nisu pronađeni. Ta faza je slabije očuvana zbog korištenja prostora u poljoprivredne svrhe. Na zračnoj snimci vide se dvije uzdužne gomile duge stotinjak metara nastale uništavanjem antičkog naselja. Novo je naselje negiralo raster komunikacija iz ranije faze, a naseljavao se i prostor izvan bedema. Pristanište starijeg naselja se također napušta i gradi novo oko 100 m istočnije. Prema Kamenjarin i Šuti blokovi korišteni u gradnji novog pristaništa veličinom i oblikom upućuju na pretpostavku da su vjerojatno pripadali nekadašnjem bedemu i da se radi o sekundarnoj uporabi. Veliki kameni blokovi pronađeni su i uz ušće potoka s istočne strane. U tom dijelu vide se i ostatci manjih pristaništa, od kojih je jedno građeno kamenim blokovima s kolcima

¹⁴⁴¹ I. Kamenjarin – I. Šuta 2011, 31 i d.

zabodenim sa strane. Između dvije faze naselja nema kontinuiteta, što se vidi na više mjesta gdje glavnu komunikaciju preslojava mlađa arhitektura.¹⁴⁴²

Na temelju dosadašnjih spoznaja može se govoriti o naselju koje je planski izgrađeno najkasnije sredinom 2. st. pr. Kr. i koje na više razina pokazuje povezanost s Isom i Tragurijem. Razlog zbog kojega Prostorni raspored i tehnike gradnje ukazuju na helenističko podrijetlo, analogno Isi i Traguriju. Razlog zbog kojega ga ne spominje Polibije još uvijek ostaje nepoznanica. Plinije donosi podatak da je car Klaudije u Sikuli naselio veterane, čime potvrđuje postojanje naselja u to vrijeme. U drugoj polovici 1. st. pr. Kr. naglo se prekida život prve faze naselja, što se vjerojatno može povezati s ratnim operacijama za vrijeme građanskog rata. Novo naseljavanje započinje dolaskom veterana. Ostaje otvorenim pitanje postojanja bedema iz mlađe faze, ali ih je logično pretpostaviti s obzirom da su svi gradovi tog vremena na promatranom prostoru imali bedeme kao statusni simbol. Kasnoantičko razdoblje predstavlja dekadenciju života na cijelom području, koje zamire najkasnije u 6. st.

Otkriven je samo sjeverni trakt bedema starijeg naselja i registrirana tehnika *opus quadratum* u dvije izvedbe. Starija, karakteristična za autohtonu gradnju pod helenističkim utjecajem zastupljena je većim rustičnim blokovima dijelom klesanima na zub, s ispunom koju čini veće kamenje. Mlađa varijanta može se prepoznati na dijelovima gdje su upotrijebljeni finije oblikovani blokovi na kojima je prisutna anatiroza. Uporaba dviju varijanti pokazuje na vremensku razliku u gradnji, što se može pripisati dvjema fazama prije naseljavanja veterana.

Salona (*Salonae*)

Na području današnjega grada Solina nalazila se antička Salona, glavni grad rimske provincije Dalmacije. Nastanak emporija, a kasnije i rimskoga grada na tome mjestu uvjetovali su povoljni prirodni uvjeti i strateška važnost položaja, kao značajnog trgovačkog punkta iz kojeg vode putovi prema unutrašnjosti.

Uz ušće rijeke Salon nalazila se luka Delmata o kojoj piše Strabon, oko koje je bio okupljen niz gradina, što bi po nekim autorima objasnilo navođenje imena grada u pluralu (prilog 22-1).¹⁴⁴³ Strabon spominje delmatsku luku dvaput (VII, 5, 5); prvi put kada na temelju svojega glavnoga geografskog izvora Artemidora iznosi da je Σάλων delmatska luka i malo dalje u akuzativu (Σάλωνά) kao πόλεις u kontekstu Oktavijanova ratovanja s Delmatima

¹⁴⁴² I. Kamenjarin – I. Šuta 2011, 39 i d.

¹⁴⁴³ N. Cambi 1991, 11 i d.

34.-33. g. pr. Kr.¹⁴⁴⁴ Taj oblik je u grčkom istovjetan s imenom rječice koja protječe kraj Salone, čije ime Anonimni Ravenjanin bilježi kao *Salon* (IV, 16).¹⁴⁴⁵ Oblik *Salon* (Σάλων) u Ravenjanina jedina je literarna potvrda izvornog imena, a mogao bi biti preuzet iz grčkog izvora, što je slučaj s brojnim Ravenjaninovim toponimima. S. Čače smatra uvjerljivijom pretpostavku da je u vrijeme rasta emporija u grčkom svijetu bilo prihvaćeno ime rijeke s razlikom u gramatičkom rodu: prema pravilima grčkog jezika *Salon* – rijeka je muškoga roda, a *Salon* – grad ženskoga.¹⁴⁴⁶

Iako se Salona spominje u vezi s rimskom intervencijom protiv Delmata, najstariji tekst u kojem je navedeno ime grada u pluralnom liku *Salonae* su Cezarovi komentari o građanskom ratu (*Bellum civile*, III, 9), dok se u „Aleksandrijskom ratu“ (43), spominje u singularnom obliku *Salona*. Oba naziva (singularni i pluralni lik) javljaju se često u antičkim djelima na latinskom jeziku i kasnijim grčkim tekstovima koji preuzimaju latinski oblik imena.¹⁴⁴⁷

Problem oko ubikacije predrimске Salone još je uvijek aktualan. N. Cambi najprije razmišlja o dvije Salone, stavljajući jednu na prostor starog dijela rimske Salone, a drugu, tzv. ilirsku Salonu na desnu obalu Ilijina potoka, na jezičac koji se od padina Kozjaka odvaja prema tom potoku.¹⁴⁴⁸ Naselje uz potok bilo je utvrđeno bedemom na južnoj i na istočnoj strani gradine, gađenim od monumentalnih kamenih blokova tehnikom *opus quadratum*, kako su bili građeni i dijelovi hortusa salonitanskih nekropola. Isti način gradnje primijenjen je u staroj jezgri (*Urbs vetus*), na sjevernom i istočnom traktu bedema, kako je to utvrdio D. Rendić-Miočević.¹⁴⁴⁹ U sklop tih dvaju lokaliteta Cambi kasnije uključuje naselje u Vranjicu, gradine u Klisu, Uvodićima, Žižinu glavicu i moguće jednu gradinu iznad izvora Jadra.¹⁴⁵⁰

Marović je predložio da bi gradinsko naselje najprije trebalo tražiti na području sjeverno od Salone, na mjestu Manastirina.¹⁴⁵¹ C. W. Clairmont područje na kojem je sagrađen forum uzima kao mjesto starijeg neilirskog naselja u Saloni, Cezarov *oppidum*. Razmišljanje bazira na ostacima građevina koje potječu iz četiri razdoblja, a za navedenu

¹⁴⁴⁴ R. Baladié 1989, 23.

¹⁴⁴⁵ A. Mayer 1959, 97-98, za ime grada kaže da potječe od imena rijeke; **salōn* 'rijeka' prema IE. **sal-* ('sich unruhig bewegen' ['nemirno se kretati'] – za razliku od imena povezanih s IE. **sal-* 'sol').

¹⁴⁴⁶ S. Čače s ovom rječicom dovodi u vezu i rijeku Salangon koju spominje Apolonije Rodski (*Argonautica*, IV, 336-337). Podatak iz neobjavljenog teksta o ojkonomima s dočekom – *ōna* u rimskoj Dalmaciji.

¹⁴⁴⁷ Osim Cezara, Salonu spominju brojni izvori, npr. Plinije (*Naturalis historia*, 32, 150), Marcijal (10, 78), Lukan (*Pharsalia*, IV, 104), Eutropije (*Breviarium historiae Romanae*, VI, 4 i 9), Ptolemej (II, 16, 3), Antoninov itinerarij (269, 7), Tabula Peutingeriana i dr., te natpisi *CIL* III, 1940, 2019, 3200, 9576 itd.

¹⁴⁴⁸ N. Cambi 1989, 37 i d.

¹⁴⁴⁹ D. Rendić-Miočević 1970, 112-113.

¹⁴⁵⁰ N. Cambi 1991, 12-13. Autor ne isključuje mogućnost postojanja i drugih, zasad neotkrivenih naselja na salonitanskom teritoriju.

¹⁴⁵¹ I. Marović 1960, 26-27.

tezu zanimljivo je prvo razdoblje kojemu pripisuje niz zidova i kanala kojima nije određena namjena, građeni bez uporabe žbuke.¹⁴⁵² E. Marin spominje slične konstrukcije na prostoru Manastirina, koje datira na prijelaz iz 2. u 1. st. pr. Kr. i drži da je time potvrđena točnost datacije koju je predložio Clairmont. Ujedno iznosi ideju da se predrimsko („helenističko“) naselje moglo protezati do mora.¹⁴⁵³ M. Katić negira Marinovu tvrdnju o helenističkom naselju i ostatke suhozidne arhitekture pripisuje kasnorepublikanskom naselju.¹⁴⁵⁴ Ilirsko naselje smatra kompleksom sastavljenim od niza gradina u vizualnoj komunikaciji, kojima je izlaz na more i luka bila gradina u Vranjicu.¹⁴⁵⁵ Drži da su se gradine nadopunjavale pokrivajući širi prostor Klisa i solinskoga bazena, pa bi takva situacija opravdala pluralni oblik imena grada. Primat daje onoj na Sutikvi koju smatra najstarijim i najznačajnijim naseljem. Razlog nalazi u lošem strateškom položaju ilirske Salone kojoj je bila nužna ona na Sutikvi, kojom je taj nedostatak kompenziran. Isključuje mogućnost da je *Urbs vetus* ilirsko utvrđeno naselje, već ga smatra rimskom intervencijom.¹⁴⁵⁶

Zaštitnim istraživanjima iz 2011. god. na položaju Bencunuša pronađeni su artefakti iz 2. i 1. st. pr. Kr. Nisu otkriveni tragovi arhitekture, koja je vjerojatno devastirana djelovanjem prirodnih sila i ljudskom intervencijom. U prilog naseljenosti prostora u kasnorepublikanskom dobu na tom mjestu ide i rimska komunikacija koja se može pratiti od Trstenika u Kaštel Sućurcu preko Manastirina i dalje prema Kliškim vratima. Kulturni sloj s Manastirina i Bencunuše s obzirom na udaljenost od oko 200 m prema I. Šuti treba promatrati kao jednu kronološki zatvorenu cjelinu s homogenim materijalom datiranim od sredine 2. do sredine 1. st. pr. Kr.¹⁴⁵⁷ Mjesto nema prirodno povoljan strateški položaj, a nepostojanje ranijih željeznodobnih nalaza negira pretpostavku o starijem autohtonom naselju.

Kako zasad na prostoru rimske Salone nema tragova željeznodobnog naselja, iako unutar bedema istočnoga dijela nalazi potvrđuju naseljenost položaja u kasnobrončanom dobu

¹⁴⁵² C. W. Clairmont 1975, 13 i d. Osnova za njihovo datiranje u vrijeme od (200.) 150. pr. Kr. do oko 10. god. bili su keramički nalazi.

¹⁴⁵³ E. Marin 2002a, 417 smatra da je na tome mjestu bila *Salonae* (njezin dio) koju je upoznao Metel i srušio Koskonije, o čemu svjedoče tragovi rušenja objekata i paljenja.

¹⁴⁵⁴ M. Katić 2010, 9, „...najvjerojatnije je riječ o tragovima boravka rimske vojske krajem 2. i početkom 1. st. pr. Kr. u Saloni.“

¹⁴⁵⁵ M. Katić 2010, 7. Početkom 20. st. pronađen je grob s pretpovijesnim nalazima, što upućuje na postojanje naselja u Vranjicu; usp. F. Bulić 1926-1927, 114-115; I. Marović 1960, 6 i d. Tijekom uređenja vranjičke rive, podvodnim arheološkim istraživanjima otkriveni su na južnoj strani ostatci brončanodobnoga naselja, vidi I. Radić Rossi 2008a, 29.

¹⁴⁵⁶ Katić smatra da je tzv. *Urbs vetus* bio vojni logor koji je služio pri rimskoj opsadi okolnih gradina, što zaključuje po kvadratnom obliku koji podsjeća na konture rimskog vojnog logora. Nadalje pretpostavlja njegovo razvijanje u urbano naselje, poput Burnuma i Tilurija. Usp. M. Katić 2010, 17.

¹⁴⁵⁷ I. Šuta 2011a, 117; 2012, 12 i d.

u centru današnjeg Solina (položaj *basilica orientalis*) ili u neposrednoj blizini,¹⁴⁵⁸ treba ga (ili više njih) tražiti na drugim položajima. Kandidati za gradinsko željeznodobno naselje su Sutikva (lokalitet s izuzetnim strateškim položajem i dugim kontinuitetom života još od brončanog doba) na kojoj je rekognosciranjima prikupljeno dosta keramike iz željeznog doba,¹⁴⁵⁹ i naselje negdje oko Kliškog prijevoja (ili na samoj tvrđavi) čije je strateško značenje istaknuo S. Bilić Dujmišić.¹⁴⁶⁰ Na tvrđavi su, na najvišim dijelovima, otkriveni ostaci antičke cisterne za vodu izgrađene između 1. i sredine 3. st., koji predstavljaju zasad jedinu potvrđenu rimsku gradnju.¹⁴⁶¹ Značaj položaja je neupitan, što potvrđuju i kasniji izvori, kao što su Prokopije (*Bellum gothicum*, I, 7)¹⁴⁶² i Konstantin Porfirogenet (*De administrando imperio*, XXIX, 41, 44).

Iako je općeprihvaćeno mišljenje o postojanju više naselja, postoje različita viđenja broja i položaja tih naselja. Cambijeva ideja čini se najprihvatljivijom, uz mogućnost da se u sustav gradina uključi i naselje na Sutikvi. Ukoliko se situacija promotri šire, spomenuta gradinska naselja predstavljala bi stariji sloj onima koja nastavljaju život u razdoblju grčke infiltracije.¹⁴⁶³ Njihov se broj povećao utvrđivanjem naselja na prostoru *Urbs vetus* najkasnije u 2. st. pr. Kr.,¹⁴⁶⁴ što se da zaključiti iz navoda o prezimljavanju rimske vojske u Saloni 119. pr. Kr., koje spominje Cecilije Metel, i prvi je povijesno zabilježen podatak uopće o Saloni. Smještanje vojske, osobito u nemirnim vremenima, govori o postojanju nekog fortifikacijskog sklopa, koji je boravak u toj ilirsko-grčkoj Saloni učinio sigurnim. U prilog toj pretpostavci idu i opisi kasnijih opsjedanja Salone, počevši od onog Gaja Koskonija 78./77. god. pr. Kr., pa do Cezarova opisa ratnih sukoba tijekom građanskoga rata 48. god. pr. Kr. kad je u Saloni već bio ustanovljen konvent rimskih građana, koji je pristavši uz Cezara uspješno suzbio opsadu salonitanskih bedema. Stoga ne iznenađuje da je Marko Oktavije u cilju zauzimanja grada podigao pet logora,¹⁴⁶⁵ jer se salonitanski konvent rimskih građana nalazio u utvrđenom gradu (*oppidum*). Možda bi se u istom kontekstu moglo promatrati osnivanje naselja Sikuli, planski izgrađenog u 2. st. pr. Kr. na dotada nenaseljenom položaju usred najplodnijega dijela

¹⁴⁵⁸ I. Marović 1981, 22; I. Šuta 2012, 12 smatra da je „riječ o kulturnom sloju povezanom s ranijim nalazom fibule tipa Peschiera, jer se radi o istoj dubini i neposrednoj blizini (k. č 3372/15, 3372/1, 3372/28,3372/29, 3372/30)“.

¹⁴⁵⁹ S. Čače 2001a, 47 i d.; I. Šuta 2002, 14 i d.

¹⁴⁶⁰ S. Bilić Dujmušić 2011, 165 i d.

¹⁴⁶¹ I. Alduk 2014, 51 i d. Autor pretpostavlja i postojanje beneficijarijske postaje na Klisu.

¹⁴⁶² Prokopije u opisu bitke za Salonu i njezinu okolicu 536. god. spominje da je Konstancijan poslao Sifila da zauzme „uzak prijevoj“ (στενοχωρία) u blizini grada, najvjerojatnije Klis.

¹⁴⁶³ Neka od njih nastavljaju život u carsko doba, što se ne može reći za Žižinu glavicu i onu na izvoru Jadra.

¹⁴⁶⁴ H. Kähler 1991, 205 i d.

¹⁴⁶⁵ Cezar, *Bellum civile*, III, 9: „*Octavius quinque castris oppidum circumdedit*“; tom prilikom navodi podatke i o izgledu grada koji je bio utvrđen po prirodnom položaju, a branio ga je i brežuljak. Navodi i da su rimski građani brzo napravili drvene kule da se njima brane, dok u daljnjem tekstu piše da su na bedeme postavili žene i djecu čime potvrđuje da je grad bio utvrđen.

srednjodalmatinskog priobalja. I. Šuta povezanost s naseljem na prostoru *Urbs Vetus* temelji na pretpostavci da se linija zapadnoga bedema Sikula nastavlja na njegov istočni bedem (19. kardo salonitanskoga agera), te da jedan od dekumana salonitanskoga agera ulazi unutar utvrđenoga areala Sikula.¹⁴⁶⁶ U svakom slučaju postoje brojna otvorena pitanja vezana uz ulogu italskoga elementa, centurijaciju agera i odnos isejskih Grka i Rimljana na srednjodalmatinskom prostoru tijekom 2. i 1. st. pr. Kr.

Salona se sustavno istražuje već gotovo 200 godina, ali na mnoga pitanja još uvijek nije moguće odgovoriti, pa ju je teško u potpunosti interpretirati, osobito u urbanističkom i arhitektonskom smislu. Početak sustavnih istraživanja, u kojima se između ostalog nastojao utvrditi perimetar antičkoga grada, započeo je osnivanjem Arheološkoga muzeja u Splitu 1820. god. i imenovanjem prvog ravnatelja C. Lanze. Carskom odredbom nastao je 1824. god. prvi shematski snimak Salone s naznačenim arheološkim ostacima (pril. 22-2) koje je otkrio Lanza (izradio ga je Holzel ili Holzet, na osnovu Lanzinih istraživanja). Prvi snimak cijeloga područja Salone na kojem su se vidjeli potezi gradskih bedema (pril. 22-3) izradio je V. Andrić 1821. god.¹⁴⁶⁷ Sredinom 19. st. F. Carrara je na osnovu arheoloških istraživanja koja je provodio između 1846. i 1849. god. utvrdio stvarni izgled i veličinu grada (pril. 22-4). Sustavnim istraživanjem u cijelosti je otkrio sjeverni i zapadni potez bedema.¹⁴⁶⁸ Problem je bio s utvrđivanjem južnog, koji se povremeno gubio pod morem, a dijelom se nalazio na močvarnom području, da bi s jugoistočnim kutom završio u rijeci.¹⁴⁶⁹ Zbog ceste koja se nalazi nad istočnim traktom samo je sondažnim istraživanjima utvrdio njegov smjer, te je na temelju otkrića iz 1848. god. dao napraviti plan, koji je izradio geodet Conrad ucrtavši sve dotadašnje nalaze. Carrarin plan je i danas značajan izvor za poznavanje antičke Salone. Najznačajnije dopune nastale su kao rezultat suradnje Bulića i Dyggvea, a jedan sadržajno bogatiji plan tiskan je u novije vrijeme.¹⁴⁷⁰ Dyggve je dobrim dijelom na temelju Carrarinih istraživanja utvrdio osnovni razvoj grada i izradio rekonstrukciju bedema sa svim kulama (pril. 22-5). U topografskim istraživanjima provedenim 1929. god. utvrdio je da se Salona dva puta širila, što ga je navelo na zaključak da je to razlog navođenju grada u množini (*Salonae*).

¹⁴⁶⁶ I. Šuta 2012, 13.

¹⁴⁶⁷ Prije njega bili su izrađeni dosta manjkavi planovi od strane G. Calergija (1672. god.), V. Paterna (1699. god.) i G. B. Camozzija (prije 1751. god.). Geodet A. Putti po narudžbi J. Čobarnića izradio je 1835. god. prvi geodetski plan na kojem su prikazani vidljivi ostatci antičkih građevina.

¹⁴⁶⁸ F. Carrara 1991, 145. O zapadnim bedemima je napisao: „Prva strana na zapadu, osobito na dijelu blizu mjesta gdje se linija zidina savija prema sjeverozapadnom kutu, ima nekoliko mjesta gdje su zidine veoma dobro očuvane, ali su kule gotovo sasvim pod zemljom. Na drugoj, sjevernoj strani, zidine i kule su na takav način uništene i prekrivene zemljom da mi je valjalo svuda iskapati da bih pronašao gornje tragove. (...) Druga strana na zapadu, od amfiteatra do mora veoma je uništena, međutim, svladavši poteškoće koje su se pojavile, mogao sam ih posve ogoliti do mjesta gdje ih prekriva more.“

¹⁴⁶⁹ N. Cambi 2009, 227.

¹⁴⁷⁰ F. Bulić 1986, karta na kraju publikacije; J. Jeličić-Radonić - A. Sedlar 2009, 13.

Na temelju istraživanja istočnog, jugoistočnog, zapadnog i sjeverozapadnog dijela bedema krajem 20. st. i pronađenih ostataka J. Jeličić-Radonić je izradila plan Salone (pril. 22-6) koji uglavnom potvrđuje Carrarine pretpostavke.

Carrara je izmjerio i dimenzije Salone: opseg prstena bedema iznosi 4077 m, površina je 720.000 m², dužina grada (u smjeru istok-zapad) je 1593 m, a širina 705 m. Na perimetru grada locirao je 88 četvrtastih kula. Na 38 kula četvrtastih pročelja, nepravilnog rasporeda, naknadno su prislonjene bez ikakvog povezivanja trokutaste prizme, a na još osam prislonjene su dvostruke trokutaste prizme radi poboljšanja obrambene funkcije. Od ukupnog broja kula, 43 je registrirao na prvoj sjevernoj strani (gledano s istoka), 5 na prvoj zapadnoj, 27 na drugoj sjevernoj, 4 na drugoj zapadnoj, na jugu 5, a na istoku 4 kule. Uz sjevernu stranu bedema konstatirao je širok jarak između stijena i gomilu kamenja.¹⁴⁷¹ Vrijeme dogradnje prizmi na kulama Carrara na temelju pronađenog fragmenta jednog natpisa stavlja između 423. i 426. god. Natpis je pronašao 12. ožujka 1846. god. kod *Porta Suburbia*, na zapadnoj strani perimetra, i prema njemu je zaključio da je kule obnovio privremeni vikar prefekta pretorija (čije ime i ime suvladara cara nedostaje) za vrijeme nekog Teodozija.¹⁴⁷² Na četiri mjesta je locirao gradska vrata čija su imena i danas u uporabi; tako su na istoku *Porta Andetria*, najveća vanjska vrata smještena u blizini sjeveroistočnog kuta, druga *Porta Capraria* na sjeveru, treća *Porta Suburbia* na zapadnom proširenju, a četvrta, najveća *Porta Cesarea* na gornjem istočnom dijelu bedema najstarijeg dijela grada (*Urbs vetus*).¹⁴⁷³

Istraživanja koja su uslijedila uglavnom su potvrdila Carrarine pretpostavke. Postoje neki detalji koji su neprecizni, a bili su rezultat nagađanja jer na svim mjestima nije bilo moguće provesti istraživanja, pa se tako pretpostavljeni smjer pružanja sjevernog dijela istočnog poteza pokazao nešto drugačijim, jer je nalazima potvrđeno njegovo pružanje u izlomljenoj liniji. Iz istog razloga nisu bile ucrtane i neke kule na tom potezu. Istraživanja iz 1979. god. o kojima je pisao F. Oreb potvrđuju postojanje donjeg dijela istočnog bedema i jedne kule uz istočne kule Gradine, kako je to ucrtao Carrara, pa je logično pretpostaviti točnost njegova podataka o spoju istočnog i južnog poteza u koritu Jadra.¹⁴⁷⁴

Povijest rimske Salone moguće je pratiti od pojave utvrđenog naselja *Urbs Vetus* (2. st. pr. Kr.), preko vremena rimske uprave kad je preuzela ulogu šireg centra, do kraja

¹⁴⁷¹ F. Carrara 1850, 117 i d.; N. Cambi 2009, 227 piše da se „spominje da je Konstancije u ratu protiv Gota dao kopati jarak vrlo široko na sjevernoj strani, između stijena i gomila kamenja.“

¹⁴⁷² F. Carrara 1850, 127 i d. Natpis je pročitao: „*Salvis Dominis Nostris Theodosio... Cunctasque Turres... Res Munimento Civitatis... Agens Vices Eminentissimi Viri...*“.

¹⁴⁷³ F. Carrara 1850, 141 i d. Za njih je naveo da „imaju propugnakul protiv iznenadnih napada (Vegecije, *De re militari*, IV, 4. Glavna unutarnja vrata Salone slična su onima iz Rima Sv. Sebastijana, Sv. Lorenza.) Spuštajući se niže rustičnim stepenicama pojavljuju se stupovi koji se dižu na pločniku, poput ogromnog četvrtastog kamenja u Pompejima i jedan veliki stalaktit“.

¹⁴⁷⁴ Salona Centar - Istraživanja 1979.

ranobizantskog razdoblja. Neka naselja predrimskog kompleksa Salone nastavljaju kontinuitet života, kao što su naselje u Donjim Rupotinama i luka u Vranjicu, a depopulariziraju se tipične gradine, poput Žižine glavice i Gradine iznad Jadra. Utvrđeno naselje (*Urbs vetus*) raste, širi se izvan bedema i osim javnih funkcija preuzima ime Salona u singularnom obliku. Longitudinalan urbanistički razvoj nije bio nepoznanica u rimskom urbanizmu, što potvrđuju primjeri iz drugih provincija. Kao analogije mogu poslužiti Ampurias (Ἐμπορίον, *Emporiae*) na katalonskoj obali i Glanum (Γλανόν, *Glanum*) u južnoj Francuskoj, blizu Saint-Remy-de-Provence, koji su kao i Salona rezultat kontakta helenističkog svijeta i rimskog urbanizma. Osim po prostornom rasporedu, Ampurias sa Salonom dijeli i pluralni oblik latinskog imena, koji ukazuje na topografsku kompleksnost grada.¹⁴⁷⁵

Iako su prisutna mišljenja da je poput Tragurija i Epetija Salona bila isejska naseobina, u izvorima nema potvrde za takvu tvrdnju. Nije isključena mogućnost da su Rimljani porazivši Delmate Salonu prepustili Isejcima. Sudeći po brojnim grčkim natpisima u Kaštelima, Solinu i Splitu, može se reći da je taj dio obale bio snažno heleniziran,¹⁴⁷⁶ te da je dominacija helenističke kulture očevidna, kao i uporaba grčkog jezika kao sredstva komunikacije. Infiltracija italčkog poslovnog elementa prije Cezarova prokonzulata bila je vjerojatno jaka i rezultirala je formiranjem zajednice rimskih građana (*conventus civium Romanorum*).¹⁴⁷⁷

Salona je podignuta na rang kolonije vjerojatno za vrijeme Augusta kada postaje i glavni grad provincije Dalmacije (*CIL* III, 1933).¹⁴⁷⁸ Novoosnovana kolonija (*Colonia Martia Iulia Salona*) moguće je započela svoj razvoj na mjestu koje je Dyggve nazvao *Urbs vetus*.¹⁴⁷⁹ Riječ je o površini trapezoidnog oblika zaštićenoj gradskim bedemima, koja je do danas manjim dijelom otkrivena. Izvan ovog prostora nalazile su se nekropole. Uza zapadni bedem i cestu prema Traguriju razvila se zapadna nekropola, čiji se ostatci unutar okvira tzv. *murazza* mogu pratiti u dužini od 2 km do položaja Stačuline, a vjerojatno se pružala i dalje u pravcu Tragurija. Druga, istočna, nekropola, na isti način uokvirena megalitskim blokovima (*murazzo*) širila se od *Porta Cesarea* uz cestu koja je išla duž desne strane danas nepostojećeg rukavca Jadra u pravcu lokaliteta „Pet mostova.“ Od tog položaja počinje i jugoistočna nekropola u pravcu Epetija. Ukopi su evidentirani i na sjevernoj strani uz vanjsko lice

¹⁴⁷⁵ Marin *et alii* 2002, 12.

¹⁴⁷⁶ Grčke natpise prikupljene do kraja 19. st. objavljuje Brunšmid, a novije nalaze Nikolanci. Natpisi potječu iz Trogira, Kaštela, Solina i Splita. Usp. J. Brunšmid 1898; M. Nikolanci 1980.

¹⁴⁷⁷ S. Čače, iz neobjavljenog teksta o ojkonomima s dočetcima – *ōna* u rimskoj Dalmaciji.

¹⁴⁷⁸ Oko pitanja vremena utemeljenja kolonije značajna su neslaganja. Dio znanstvenika sklon je ideji da Salona dobiva status kolonije za Cezara (M. Abramčić 1917, 3; A. Degrassi 1949, 320; M. Suić 1991, 84), a drugi dio da je za to zaslužan August (Th. Mommsen 1873, 305; H. Kähler 1991, 229).

¹⁴⁷⁹ Najstariji središnji dio grada po njemu je bio grčkog podrijetla: E. Dyggve 1996, 26.

bedema, otkrivajući položaj sjeverne nekropole koja se u formi luka spušta kroz *Porta Suburbia I*.¹⁴⁸⁰

Grad se tijekom 1. i početkom 2. st. počeo širiti prema istoku i zapadu, uz postojeće komunikacije, što je uzrokovalo stanovitu nepravilnost mreže kasnijih gradskih ulica. Pritisak Kvada i Markomana na granice Rimskoga Carstva za Marka Aurelija (170. god.) uvjetovao je osiguravanje suburbija sa zapadne i istočne strane prvobitne gradske jezgre (*Urbs vetus*). Gradi se prsten gradskih bedema, pri čemu se vjerojatno istovremeno formiraju *Urbs occidentalis* i *Urbs orientalis*, na što upućuje istovjetnost u gradnji novog bedema koji povezuje ta tri dijela grada (T. XV. a). Tom intervencijom se u gradski bedem uklopio i amfiteatar izgrađen na zapadnom dijelu suburbija, a dijelovi zapadne, sjeverne i istočne nekropole našli su se *intra moenia*. Veliki blokovi kojima su građeni ogradni zidovi tih nekropola, monumentalne stele i are upotrijebljeni su kao spoliji za gradnju vanjskog lica fortifikacija,¹⁴⁸¹ a dio *murazza* uz *Porta occidentalis* iskorišten je kao sjeverno čelo gradskih vrata koja se naslanjaju na bedem.¹⁴⁸² Iz natpisa pronađenih na gradskom području, od kojih su dva još uvijek *in situ* na vanjskom plaštu sjevernog bedema (*CIL III*, 6374, 8570), saznaje se da su taj fortifikacijski zahvat realizirale stacionirane vojne jedinice I. i II. kohorte Delmata, te veksilacije legije II. Pije i III. Konkordije, posebno detaširane iz Panonije (*KN 10* i *11*). Natpisi su uzidani jedan uz drugi na vanjskom licu, četrdesetak metara zapadnije od kule br. 78. Na prvom stoji da je II. delmatska kohorta sagradila 800 stopa (236,80 m) zida i jednu kulu, a na drugom da su veksilacije legija II. Pije i III. Konkordije sagradile 200 stopa (59,20 m) zida. Drugi natpis ima duplikat (*CIL III*, 1980) pronađen u navedenoj kuli, koji je u nju ugrađen kao spolij (*KN 11*). Dva su natpisa vjerojatno obilježavala početak i kraj dijela bedema kojeg je sazidala odnosna postrojba. Treći izgubljeni natpis (*CIL III*, 1979) je, s obzirom na isti tekst vjerojatno kopija prvog (*CIL III*, 6374) i logično je pretpostaviti da su i oni stajali na početku i kraju izgrađenog odsječka (*KN 12*).

Za vrijeme Dioklecijana, na vrhuncu svoje moći Salona dobiva ime *Martia Iulia Valeria Salona Felix*. Poznat po izuzetnoj građevinskoj aktivnosti, Dioklecijan je vjerojatno podigao više građevina u Saloni. Osim hrama posvećenog Veneri Victrix kraj *Porta Andetria*, obnovio je i Jupiterov hram na forumu u središtu *Urbs orientalis*, gdje su pronađeni brojni

¹⁴⁸⁰ Ž. Miletić 2001, 109.

¹⁴⁸¹ Kao potvrda ovoj činjenici mogu se navesti arhitektonska stela Gaja Utija i nadgrobna ara Pomponije Vere ugrađeni u nove bedeme.

¹⁴⁸² Ž. Miletić 2001, 111.

arhitektonski fragmenti i baza skulpture carice Priske.¹⁴⁸³ Osim na arhitektonske interpolacije unutar grada, Dioklecijanova se aktivnost vjerojatno odrazila i na fortifikacije, o čemu zasad nema čvrste arheološke potvrde. Međutim, natpis *CIL* III, 1980 uzidan kao spolij na 78 kuli mogao bi ići u prilog takvoj intervenciji, jer navedeni građevni natpisi spominju bedeme i samo dvije kule, što znači da je prije generalne obnove za vrijeme Teodozija II moralo doći do podizanja većeg broja kula! Jedan pokazatelj mogućih adaptacija za vrijeme Dioklecijana su i dvostruke herme tetrarha (kao i na sjevernim vratima njegove palače), čije se kopije danas nalaze na kući Šperac u Zvonimirovoj ulici u Solinu, ispred koje se proteže linija istočnih bedema. Herme se mogu povezati s gradskim vratima ili mostom na mjestu gdje je izlazila gradska komunikacija (kardo).

Značaj grada potvrđen je i boravkom mnogih careva i članova njihovih obitelji, što govori da je Salona pružala sigurnost i zadržala visok urbani standard i nakon Dioklecijana. U 5. st., u vrijeme kad nadiru Goti i Huni dolazi do temeljite rekonstrukcije fortifikacija, osobito sjevernog poteza koji se višekratno ojačavao, što potvrđuju dva natpisa (*KN 13* i *14*) s imenima Teodozija II. i Valentijana III. pronađena uz *Porta Andetria* i *Porta suburbia* II (*CIL* III, 1984 i njegova dubleta).¹⁴⁸⁴ Logično je očekivati popravke i ojačanja za vrijeme ostrogotske vlasti, kada je moguće datirati gradnju ili adaptaciju propugnakula ispred *Porta Andetria*.

Razdoblje bizantske vladavine obilježeno je stagnacijom i propadanjem grada. Visoki porezi, unutarnji nemiri i prodori barbarskih naroda koji prolaze preko provincije Dalmacije prekidaju kontinuitet antičke civilizacije. Salona u novim okolnostima doživljava transformaciju o kojoj govori Prokopije, opisujući bizantsko-gotske sukobe oko grada 536. god. Spominje zapušteno stanje gradskih bedema, popravke istih (dogradnja prizmi?) i gradnju jarka oko Salone (*Bellum gothicum*, V, 16).

Salona je slom doživjela u prvim desetljećima 7. st. Po Buliću, to je moglo biti između 612. i 615. god., što je zaključio na osnovu natpisa sa sarkofaga opatice Ivane iz Sirmija, koji je smatrao zadnjim ukopom iz tog perioda.¹⁴⁸⁵ Kao godina sloma najčešće se navodi 614., no novija istraživanja tu granicu pomjeraju kasnije, u 625. kako je svojevremeno pisao Toma Arhiđakon, odnosno tridesete ili četrdesete godine 7. st. kako to predlaže Marović.¹⁴⁸⁶

¹⁴⁸³ J. Jeličić-Radonić 1998, 5 i d.; 2006, 43 i d. U neposrednoj blizini novoga foruma prolazio je glavni rukavac rijeke Jadro u čijim su bankinama kao spoliji bili ugrađeni veći dijelovi Jupiterova hrama, pa autorica pretpostavlja da se na forumu nalazio hram u kojemu se štovao carski kult.

¹⁴⁸⁴ J. Jeličić-Radonić 2007, 13 i d.

¹⁴⁸⁵ F. Bulić 1906a, 304.

¹⁴⁸⁶ N. Cambi 1991, 495; I. Marović 2006, 261.

Najstariji dio rimske Salone poznat kao *Urbs vetus (Salona quadrata)* nalazi se na lokalitetu Glavičina. Istraživanja bedema toga dijela grada pokazuju različite faze gradnje nastale pregradnjama i adaptacijama uvjetovanim novim okolnostima. Dio istočnoga poteza pored *Porta Caesarea* ne nastavlja se po pravcu, već se na mjestu ulaza u grad lomi pod tupim kutom. U sklop postojećih bedema bila su umetnuta vrata s kulama datirana ulomcima posvetnoga carskog natpisa u vrijeme Augusta. Kompleksna situacija detektirana je na dijelu nedavno otkrivenog sjevernog poteza, koji osim što se proteže na različitim nivoima terena, pokazuje razlike u načinu gradnje unutarnjeg i vanjskog lica bedema. Stoga neki autori unutarnje lice povezuju sa zidom nekog utvrđenja(?) koje se nalazilo sjeverno, izvan duktusa današnjih bedema, kojem bi to moglo biti vanjsko (južno) lice.¹⁴⁸⁷ S obzirom na učestale popravke i dogradnje paralelnih zidova, nije isključeno da je ta razlika u veličini blokova koji formiraju lica bedema nastala u žaru hitnih popravaka zbog ugroženosti grada, kad se gradilo pomalo stihijski koristeći dostupnu građu.

Na mjestu gdje se spajaju istočni i sjeverni trakt bedema nalazila se pomalo nepravilna četvrtasta kula na kojoj se vide tragovi obnavljanja (pril. 22-7), građena u sličnoj tehnici masivnih kamenih blokova.¹⁴⁸⁸ Jesu li postojale samo ugaone kule ili ih je bilo više, zasad je nepoznato, ali se postavlja pitanje da li su na mjestu kula uz *Porta Caesarea* postojale one iz ranije faze postojanja grada, što je logično za pretpostaviti. U produžetku, uz kut sjevernog poteza nalazi se dograđen zid sa zazidanim lukovima visok do 5 m, a ispod šest zazidanih lukova u istočnom dijelu niza nalaze se još dva veća luka. Temeljna stopa ispod dijela sa dva reda lukova je znatno jača, što upućuje na postojanje neke konstrukcije koju je sustav rasteretnih lukova držao.¹⁴⁸⁹ Nakon niza lukova slijedi još jedna četvrtasta kula.

Istočni trakt je najbolje očuvani dio bedema najstarijega dijela grada, u sklopu kojega su bila umetnuta vrata *Porta Caesarea* flankirana dvjema osmerokutnim kulama.¹⁴⁹⁰ Očuvan je samo sjeverni dio ovog poteza s vratima (pril. 22-8), koji razdvaja staru jezgru od istočnog, novog dijela grada. Sjeverno od vrata pruža se bedem širok 5,20 m, građen tehnikom *opus quadratum*, koji pokazuje tragove adaptacija iz kasnijih vremena. Vanjsko lice mu je bilo građeno od većih i pravilnih blokova, horizontalno uslojenih, bunjasto oblikovanih i slaganih bez veziva (T. XV. b). Unutarnji parament se značajno razlikuje. Blokovi su mnogo manji, finije oblikovane prednje plohe i vezani su žbukom. Razlog toj razlici je činjenica da je riječ o

¹⁴⁸⁷ D. Rendić-Miočević 1991, 54; J. Jeličić-Radonić - A. Sedlar 2009, 7.

¹⁴⁸⁸ M. Suić 1958, 23 i d.; E. Dyggve 1928, 11 i d.; E. Dyggve 1951, 5, Fig. I 4-6; D. Rendić-Miočević 1977a, 54 i d.; J. Jeličić-Radonić 1997-1998, 5 i d.

¹⁴⁸⁹ A. Rendić-Miočević 1973a, 58.

¹⁴⁹⁰ Razlog postojanja dijela bedema s kulama i nakon proširenja može biti u njihovoj sekundarnoj funkciji - nošenju dijela vodovoda, čemu je služio bedem, i spremištu vode, za što su mogle poslužiti kule i konstrukcija nad južnom.

dograđenom paralelnom zidu koji nosi vodovod, jer se na mjestima gdje je dogradnja uništena vidi ostatak lica starijeg bedema građenog u suho (*opus quadratum*) s nešto manjim bunjastim blokovima. Ispunu čini zemlja pomiješana sa sitnim lomljenim kamenom. Takav način gradnje (emplekton) identičan je onom primijenjenom u Isi i Faru. Najsjeverniji dio tog poteza pokazuje odstupanje u gradnji u odnosu na navedeno, što bi mogao biti rezultat kasnijih preinaka bedema. Južno od vrata pruža se dio istog segmenta dug 50-ak m, građen nešto drugačijom tehnikom. Blokovi vanjskog lica uza sama vrata nešto su duži i niži u odnosu na sjeverni dio, ali su u produžetku istovjetni onima na sjevernom traktu. Uz njegovo unutarnje lice bio je prislonjen nimfej, stariji od vrata, oblikovan kao slovo E, a očuvan samo u donjem dijelu. Taj dio doživio je višestruke adaptacije; dijelom se vide monumentalni blokovi u nižim slojevima nad kojima su manji, ravne prednje plohe, obilato vezani žbukom. Uočljiva je i razlika u širini bedema, koja na ovom dijelu iznosi oko 3,50 m. Uzrok toj razlici vjerojatno su dvije faze u gradnji bedema, jer je razlika u širini sjevernog i južnog segmenta uz vrata upravo tolika koliko je širok dio koji je u funkciji nosača vodovoda. J. Jeličić-Radonić iznosi ideju da su se na mjestu gradskih vrata spojila dva bedema pod tupim kutom, koji su mogli biti dijelovi različitih urbanih aglomeracija,¹⁴⁹¹ ali je logičnije da su navedene razlike rezultat intervencije koja se odnosila na gradnju supstrukcije vodovodu kojem je dograđeni dio poslužio kao nosač.

Sjeverni trakt građen je kao istočni, tj. ima dva lica između kojih je ispunjena sa sličnom zemljano-kamenom građom (emplekton). Južno, unutarnje lice građeno je od dugih, masivnih, bunjasto oblikovanih blokova, dok je vanjsko lice oblikovano manjim blokovima. Razlika je vidljiva i kod obrade površine bloka, koja je na vanjskom licu potpuno glatka, te u vezivanju blokova žbukom, što ukazuje na kasniju (rimsku) adaptaciju.

Istočni i sjeverni potez povezivala je kvadratna kula građena kao *corpus separatum* u istoj tehnici kao i bedemi, mada se i na njoj mogu vidjeti tragovi kasnijih intervencija. Na nju se nadovezao zid nastao u 2. st. koji *Urbs vetus* povezuje sa suburbijima. Kula je monumentalna, kvadratna, blago nepravilna, stranica dugih 8 m, osim unutarnje koja je duga oko 9 m. Usađena je u tkivo obaju bedema na mjestu njihova spoja, izvan kojih većim dijelom strši. Način na koji je uklopljena govori o njenoj kasnijoj ugradnji, koja se mogla realizirati nedugo nakon gradnje bedema. Zidovi su joj široki jedan metar, građeni pravilnim bunjasto oblikovanim, monumentalnim blokovima. Slične kule jednostrukih zidova registrirane su u Faru, Ošanićima, Naroni i Lješju.¹⁴⁹² Na spoju s unutarnjim licem istočnog bedema vide se

¹⁴⁹¹ J. Jeličić-Radonić - A. Sedlar 2009, 14.

¹⁴⁹² N. G. L. Hammond 1967, 585 taj tip kula vezuje uz vrijeme Pira, pa bi analogijom s navedenim gradovima gradnju salonitanskih kula trebalo smjestiti najkasnije u 2. st. pr. Kr.

tragovi naknadno zazidanog ulaza (?) u prostor kule, što s pronađenim kamenim kuglama govori o njenoj praktičnoj uporabi. Otkriće kule mijenja ranije spekulacije i interpretacije cesarovske Salone, za koju se držalo da je bila bez kula.¹⁴⁹³

U najstarijem dijelu grada (*Urbs vetus*) otkrivena su dvojna vrata povezana gradskom komunikacijom. Jedna od njih, *Porta Cesarea*, nalaze se na istočnom traktu, a nasuprotna *Porta Graeca* su na zapadnom potezu. Carrara je 1846. god. otkopao *Porta Caesarea*, koja je ponovo pokrio zemljom da bi ih zaštitio od razaranja, dok ih Bulić 1906. god. nije ponovo otkrio. Snimak i rekonstrukciju vrata koja je datirao u kasnorepublikansko doba dao je W. Gerber.¹⁴⁹⁴ Njegov prijedlog prihvatili su Abramić, i Dyggve.¹⁴⁹⁵ Kähler ih je na temelju analize posvetnog natpisa datirao u posljednje godine Augustove vladavine.¹⁴⁹⁶

Porta Caesarea (T. XV. c) su reprezentativna vrata u istočnom traktu, nekih 35 m udaljena od sjeveroistočnoga gradskog kuta, široka 8,5 m, oblikovana kao ulaz s tri prolaza, od kojih je srednji služio za promet kolima, dok su bočni bili namijenjeni pješacima. Vjerojatno su bila višekatna, barem na dva nivoa, što je bilo nužno za podizanje rešetke koja je zatvarala prolaz. S vanjske strane flankirana su istovremeno nastalim osmerokutnim kulama.¹⁴⁹⁷ Širina zidova kula iznosi nešto manje od metra, građene su u tehnici *opus quadratum* (rimski varijanta), od istog materijala kao i bedem, s razlikom što je veličina blokova znatno manja. Blokovi su povezani tankim slojem žbuke, vanjsko lice im je finije obrađeno, a horizontalna uslojenost i pravilnost naglašena. Vrata leže pod tupim kutom u odnosu na bedem, tj. južni segment je vanjskom stranom isturen gotovo 1 m prema istoku u odnosu na sjeverni. To odstupanje kompenziraju osmerokutne kule (pril. 22-9), koje nisu naslonjene na bedem već se s njim dodiruju jednim vrhom, što upućuje na njihovu naknadnu gradnju. Kod sjeverne kule je međuprostor popunjen velikim blokovima koji su organski povezani s kulom i samo se naslanjaju na vanjsko lice bedema. Situacija s južnom kulom je nešto drugačija jer se nalazi na isturenom dijelu bedema. Ona svojim unutarnjim, zapadnim rubom probija vanjski omotač prednje strane gradskih bedema, vjerojatno zbog vizualnog efekta koji je na taj način postignut. Spoj je teško precizno definirati jer je ugradnja distributivnog bazena vodovoda uništila gornji sloj bedema.¹⁴⁹⁸ Na tome mjestu vidi se intervencija na vanjskom licu bedema koji kula probija, a blokovi su nešto manjih dimenzija i

¹⁴⁹³ D. Rendić-Miočević 1991, 55.

¹⁴⁹⁴ W. Gerber 1917, 136.

¹⁴⁹⁵ J. Brøndsted *et alii* 1927, 19.

¹⁴⁹⁶ H. Kähler 1991, 229, smatra da pored stila arhitektonskih detalja i povijesna situacija upućuje da natpis spada u period od 12. g. pr. Kr. do 14. god. po Kr., tj. u posljednje godine Augustova vladanja. „Ako se razmisli koji je morao biti povod izgradnji vrata, tada valja najprije uzeti u obzir rat protiv Delmata od 6.-9. god.“

¹⁴⁹⁷ H. Kähler 1991, 212.

¹⁴⁹⁸ H. Kähler 1991, 206 i d.

izduženiji. Unutarnja, zapadna strana vrata zasad je slabo istražena i nije obuhvaćena rekonstrukcijom koju su predlagali Gerber i Kähler. Promjene na vratima nastale su i kasnoantičkom razdoblju, pa iako je postojala greda s natpisom o rekonstrukciji vrata u 4. st. (*CIL* III, 8710) Gerber i Kähler je nisu u svom prijedlogu razmatrali. Osim tog natpisa na kamenoj gomili pored „Pet mostova“ pronađen je i zaglavni dio luka s reljefnim prikazom Tihe (personifikacijom grada Salone), koja u desnoj ruci drži *vexillum* s natpisom M I V S F (*Martia Iulia Valeria Salona Felix*), a lijevom se oslanja na *modius* žita. Veličinom i načinom oblikovanja kamena gotovo sigurno se može povezati s obnovom gradskih vrata *Porta Caesarea* u vrijeme Konstancija, kako je to obrazložio N. Cambi.¹⁴⁹⁹ Dio ansambla bio je vjerojatno i stupić s natpisom FELIX SALON, pronađen na istoj gomili s prikazom Tihe, u funkciji nošenja amblema ili gradske zastave. Ostaje, dakle, otvoreno pitanje izgleda vrata nakon obnove u 4. st., a potreba ukrašavanja istih upućuje na značaj tih vrata u kasnoj antici.¹⁵⁰⁰

U nastavku istočnog segmenta, iza vrata (T. XV. d), ponovo se vidi gradnja slična onoj uz sjeverni dio vrata, što bi govorilo u prilog umetanju vrata građениh drugačijom tehnikom u postojeći, stariji bedem. Razlog postojanju istočnog trakta nekadašnje najstarije aglomeracije (*Urbs Vetus*) nakon proširivanja gradskog areala prema istoku i zapadu, osim zaštite i nošenja vodovoda, mogao je biti u funkciji dijatihizme, kojom se dodatno zaštićuje najvažniji (istočni dio) grada, na što upućuje ponovna aktualizacija *Porta Caesarea* koja nose personifikaciju grada u liku Tihe.

Na zapadnom traktu su bila gradska vrata *Porta Graeca* u sklopu ostataka nisko očuvanog bedema. Taj potez je građen drugačijom tehnikom, blokovi su manjeg formata i povezani žbukom, što bi govorilo o njihovoj kasnijoj gradnji, moguće zamjeni postojećeg bedema.¹⁵⁰¹ Dvoja vrata povezuje glavna gradska komunikacija (*Via principalis*), koja se nastavlja zapadno i istočno izvan bedema, te pruža preko mosta jednog od tokova rječice Jadro. Osim uzdužne ulice vidljivi su i tragovi poprečne, koja je vjerojatno spajala vrata na sjeverom traktu s južnima namijenjenima komunikaciji s lukom.

Gradski bedemi koji su opasavali *Urbs vetus* neosporno su najstariji dio dosad istraženog područja Salone. Gradnja vodovoda i vrata *Porta Caesarea* predstavljaju *terminus ante quem*, no ostaje pitanje datiranja njihova nastanka, koje bi se, uzimajući u obzir tehniku gradnje i povijesne izvore, moglo smjestiti u kasnohelenističko razdoblje. Cezarov opis događaja, usprkos nekim nejasnoćama, ipak govori o postojanju gradskog bedema kojem su

¹⁴⁹⁹ N. Cambi 1971, 55 i d.

¹⁵⁰⁰ J. Jeličić-Radonić 1998, 5 i d.

¹⁵⁰¹ D. Rendić-Miočević 1983, 536; N. Cambi 1991, 16.

možda bile potrebne dodatne drvene kule, jer u njemu jasno stoji da „su u nuždi na *zidine* poslani žene, djeca i robovi...“.¹⁵⁰²

Sjeverni gradski bedem nastao za vrijeme Marka Aurelija povezo je stari dio s istočnim i zapadnim suburbijem u jedinstvenu cjelinu. U isto vrijeme slične intervencije mogu se pretpostaviti i na bedemima Narone i Jadera, iako nisu dokumentirane natpisima kao što je slučaj u Saloni. Sjeverni potez je višekratno pregrađivan i nadograđivan zbog svoje izloženosti napadima, koji su uslijedili u kasnijim stoljećima.¹⁵⁰³

Na sjevernom segmentu starog dijela Salone (T. XV. e) poznatom po pregradama (džepovima), vide se tragovi kasnijih faza, od kojih je jedna bila gore spomenuta u 2. st. kad je potpuno drugačijom tehnikom podignut novi sjeverni bedem ojačan četvrtastim kulama koji je štutio čitavu Salonu. Slične pregrade utvrđene su na površini istočnog bedema središnjeg dijela (*Urbs vetus*) (T. XV. f), što ukazuje na istovremenost dogradnje, odnosno jednu zajedničku fazu rekonstrukcije starih bedema. Oba lica novoizgrađenog bedema građena su manjim blokovima obilato vezanim žbukom (*opus incertum*), kojima su zbog čvrstoće dodane pregrade, popunjene sitnim kršem s obiljem žbuke.

Na cijelom sjevernom traktu vide se brojne intervencije i popravljjanja nakon njegove izgradnje 170. god. Za poznavanje transformacija tog poteza značajan je jedan njegov segment na lokalitetu Klanac kraj kule br. 60 gdje je otkriven paralelni zid podignut u svrhu ojačanja postojećeg. Zanimljiv je stoga što je prostor širok 2,25 m između dva lica zida bio popunjen s barem dva reda amfora ispunjenih mršavom žbukom, kojom su ujedno bili i povezani. Razlog takvoj gradnji mogla je biti izolacijska funkcija amfora, ali i brzo popunjavanje velike površine.¹⁵⁰⁴ Analiza pronađenih amfora datira popravak tog segmenta u vrijeme bizantsko-gotskog rata oko 535. god.¹⁵⁰⁵ Sekundarna primjena amfora registrirana je i na istočnijem dijelu istog poteza, u ispuni bedema između kula br. 74 i 75, na visini od 3-4 m u odnosu na antičku razinu. Otkrivene amfore datirane su u raspon 5.-7. st. i govore o značajnijem zahvatu u kasnoantičkom razdoblju.¹⁵⁰⁶

Podizanje paralelnog zida s vanjske strane bedema registrirano je na istom potezu i u njegovom sjeveroistočnom kutu, kod *Porta Andetria* (T. XV. h). Na tome mjestu starija je struktura s unutarnje strane ojačana kontraforima povezanima mostovima i lukovima, koji su ujedno bili u funkciji proširenja prostora potrebnog za ratne naprave. Na sjevernom dijelu

¹⁵⁰² H. Kähler 1991, 228; D. Rendić-Miočević 1991, 57.

¹⁵⁰³ Duž cijelog sjevernog trakta, pronađeni su ugrađeni kao spoliji brojni ulomci ukrašenih kamenih fragmenata ili natpisa, a jedan od njih je dio stele vojniku na pročelju kule kraj amfiteatra. Usp. D. Maršić 1999, 15.

¹⁵⁰⁴ N. Cambi 1980, 74.

¹⁵⁰⁵ N. Cambi 1980, 75.

¹⁵⁰⁶ J. Jeličić-Radonić 1998, 24.

navedenog kuta pronađen je još jedan zid s unutarnje strane, udaljen od glavnog bedema čiju liniju dosljedno ne slijedi, a s njim čini cjelinu jer je prostor između njih popunjen zemljom, uslijed čega nastaje trostruko šira površina za komunikaciju ratnih strojeva.¹⁵⁰⁷ Ostatci bedema na tom kutu dosežali su visinu od preko 9 m (iznimno rijetka očuvanost u toj visini), a konzervatorskim zahvatima dijelom su očuvani i prezentirani.

Podizanjem novog prstena gradskih bedema oko zapadnoga suburbija, amfiteatar koji je bio izgrađen na zapadnoj periferiji grada postaje sastavni dio novonastalog gradskog prostora - *Urbs occidentalis*.¹⁵⁰⁸ Dyggve je izgradnju ovog objekta povezo s gradnjom novih fortifikacija 170. god., smatrajući da je riječ o jedinstvenom arhitektonskom sklopu nastalom istovremeno na način da se amfiteatar vanjskim obodom (redom stupova koji prate ovalnu liniju) nastavljao na bedem.¹⁵⁰⁹ Zaštitnim istraživanjima 2005. i 2006. god., koja je proveo Konzervatorski odjel u Splitu, pokazalo se da je pri gradnji novih bedema uklonjen vanjski plašt s arkadama na zapadnoj i sjevernoj strani amfiteatra i da se gradski bedemi direktno naslanjaju na radijalne zidove supstrukcija gledališta. Iz navedenog proizlazi da je amfiteatar starijeg podrijetla, te da se kao bastion uklopio u sjeverozapadni kut fortifikacija.¹⁵¹⁰ U strukturu bedema ugrađeni su kao spoliji veći arhitektonski dijelovi amfiteatra i komadi obrađenih klesanaca koji su bili odbačeni kao građevinski šut.

Vanjsko lice plašta sjevernog trakta ojačano je nizom od 75 kula neujednačene međusobne udaljenosti.¹⁵¹¹ Neke su otkrivene prazne, a druge ispunjene različitim materijalom. Tijekom vremena su također doživjele promjene, a na nekim mjestima se organski nastavljaju na lice bedema, što govori da su s njim istovremene. Na mjestima gdje je došlo do većih intervencija, kao što je ojačavanje zida s vanjske strane, dobiva se dojam da su dijelom usađene u zidnu masu. Na 38 nepravilno raspoređenih kula četvrtastih pročelja naknadno su prislonjene (bez ikakvog povezivanja) trokutaste prizme s obložnim zidanjem, bez nagiba ili suženih prostora,¹⁵¹² a na još 8 prislonjene su dvostruke trokutaste prizme, pa tako nastaju poligonalne forme vanjskih kula. S obzirom na način gradnje i povezivanje s

¹⁵⁰⁷ F. Carrara 1850, 26 i d.

¹⁵⁰⁸ D. Rendić-Miočević 1977a, 56 i d.; F. Bulić 1986, 71 i d. Bulić amfiteatar datira u prvu polovinu 1. st., vjerojatno za cara Klaudija, na osnovu pronađenog fragmentarnog natpisa da je neki Sextus Zosimus sagradio „amfiteatar te ga poklonio općini - *Salonae R(ei) p(ublicae) don[ō] dedit*““. Dyggve koji je također proučavao ovaj natpis koji potječe sa zida podija amfiteatra, smatra ga nedovoljno sačuvanim da bi se takvo što moglo tvrditi. Usp. E. Dyggve 1933, 78 i d.

¹⁵⁰⁹ E. Dyggve 1933, 139 i d. smatra da je premještanje bedema unutar građevine naknadna intervencija i datira je u 536. god. za vrijeme bizantsko-gotskog rat kada su bedemi žurno popravljani. Kao razlog izmještanju segmenta bedema naveo je odluku Justinijanova generala Konstancijana, voditelja radova, koji je „odbio ponovo podići vanjski zid amfiteatra, i mjesto da ga podigne, pomaknuo je liniju zida prema kružnom zidu, na koje se samo treba zatvoriti arkade.“

¹⁵¹⁰ J. Jeličić-Radonić 2008, 35 i d.

¹⁵¹¹ F. Carrara 1850, 29.

¹⁵¹² N. Cambi 2009, 227.

plaštom, kule se međusobno razlikuju, ali ih je teško sa sigurnošću datirati. Moguće je samo konstatirati da su trostrane prizme građene od spolija kasnijeg (ranobizantskog) podrijetla.

Na sjeveroistočnom gradskom kutu koji je istražen do temelja najbolje se mogu vidjeti faze gradnje cijelog sjevernog poteza. Najprije se može izdvojiti jezgra koja se dva puta ojačavala. Taj središnji dio bio je širok oko 1,90 m, imao je dva paramenta debljine dvije stope, između kojih je ispuna od lomljenog kamena i vapna. Lica paramenata građena su manjim kamenjem povezanim žbukom. Kamenje je dosta pravilno slagano mada nije u cijelosti provedeno horizontalno uslojavanje. Uz taj zid bile su podignute kule. Neke su naknadno prislonjene, izgrađene od razgrađenih bedema najstarije faze, kao što su kule br. 78 i 79 u kojima su bili ugrađeni spoliji s natpisima uključujući i *CIL* III, 1980. Bilo ih je i istovremeno podignutih (kula br. 81), o čemu govore natpisi o gradnji *CIL* III, 6374, 8750 i 1979 u kojima se navodi 1800 stopa zida (432 m) i dvije kule.¹⁵¹³ Slijedeća faza je pojačavanje starijih bedema (iz 170. god.) zidom s vanjske strane uz dogradnju četvrtastih kula, koje su na taj način međusobno povezane. Nakon tog učvršćivanja moguće je ustanoviti novu intervenciju, koja se očituje u gradnji ojačanja s unutarnje strane, između kula 79 i 81, te ponovnom podizanju zida na mjestu prethodno spomenutog, uništenog u nekom teškom razaranju. Ta dva ojačanja (unutarnje i vanjsko), kao i dograđene prizme, pokazuju istu tehniku gradnje, što upućuje na njihovu istovremenost (ili kraći vremenski razmak). Vrijeme spomenutih dogradnji moglo bi biti rezultat najmanje dvaju kasnijih događanja, jednog tijekom 5. st., u vrijeme prodora Gota i Huna, kojemu bi se mogla pripisati gradnja kula i paralelnih zidova koje ih povezuju, i drugog početkom 6. st., kad bizantski vojskovođa Konstancijan provodi obnovu bedema dogradnjom prizmi, popravkom bedema i kopanjem jarka.

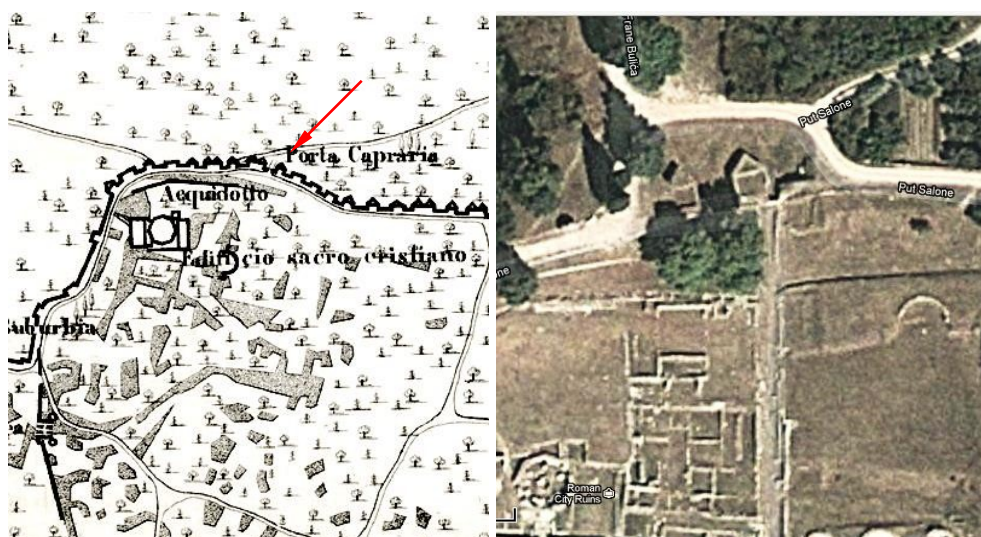
Osim glavnih vrata postojao je vjerojatno i veći broj sporednih vrata ili propusta nužnih za lokalnu komunikaciju. Na sjevernom traktu registrirana su tri takva ulaza, od kojih se jedan nalazi u zapadnom dijelu grada (*Urbs occidentalis*) između 9. i 10. kule (pril. 22-10), nazvan *Porta suburbia I* (po Dyggveu). To su relativno uska vrata širine oko 1,30 m, kojima je za nadvratnik stavljena sekundarno upotrijebljena stela Gaja Utija. Uz njih su bile asimetrično postavljene pravokutne kule, zapadno nešto šira dimenzija 7,20 x 4,35 m i istočno dim. 6 x 4,50 m, koje su naknadno dodatno ojačane trokutastim prizmama, da bi u kasnoantičkom razdoblju vrata zbog sigurnosti bila zazidana.¹⁵¹⁴

¹⁵¹³ H. Kähler 1991, 233 i d.

¹⁵¹⁴ E. Dyggve 1931, 21 i d.; J. Jeličić-Radonić 1997-1998, 17-18.

Porta suburbia II, kako ih naziva Bulić, vrata su na dijelu zapadnog segmenta istočnog proširenja (*Urbs orientalis*) namijenjena pješacima, a spajaju se s putom koji vodi na Manastirine nad kojima je naknadno izgrađen most. Široka su 2,70 m i vjerojatno su ostatak interkolumnija akvadukta koji je naknadno uklopljen u gradski bedem,¹⁵¹⁵ jer se vidi da organski ne pripadaju bedemu. Građena su korištenjem blokova svih dimenzija, od ogromnih do vrlo sitnih, pomiješanih bez nekog reda. Uz njih je na južnoj strani podignut kontrafor, a sa sjeverne strane prislonjena je četverokutna građevina, iznutra ožbukana, a izvana ojačana kontraforima, koja je imala funkciju sprema vode iz gradskog vodovoda koji je tekao uz i po perimetralnim bedemima.

Treća vrata, *Porta suburbia III (Porta Capraria)*, široka 2,35 m, nalaze se između 43. i 44. kule prvog dijela trakta na sjeveru, otprilike nasuprot Manastirina. Na ovome mjestu nužno je upozoriti na pogreške koja se javljaju na Carrarinom i ostalim planovima generiranim iz njegova, a vezane su uz smještaj navedenih vrata i kule uz njih. Naime, očito je da su na Carrarinom planu ucrtana na krivome mjestu, što je moguće provjeriti na temelju zračne snimke (sl. 54-55) gdje se vidi da je zapadna kula s jednom prizmom, a prije nje se nalazi pravokutna kula s dvostrukom prizmom (sl. 56-57). Drugim riječima, nisu između 44. i 45. kule, već između 43. i 44. kule.

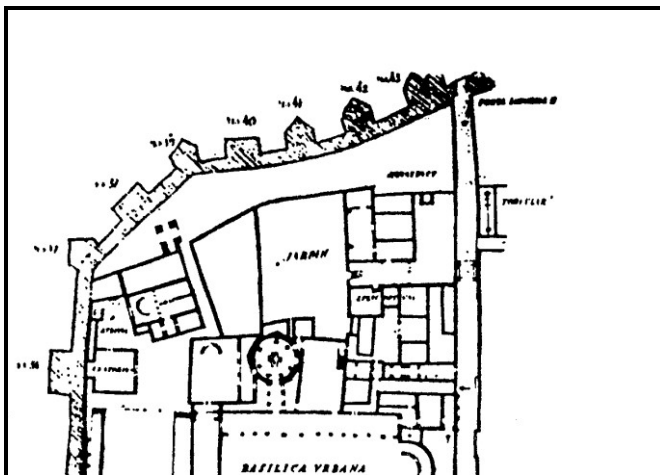
Sl. 54-55. Usporedba Carrarinog plana i realne situacije

¹⁵¹⁵ D. Rendić-Miočević 1980, 96.

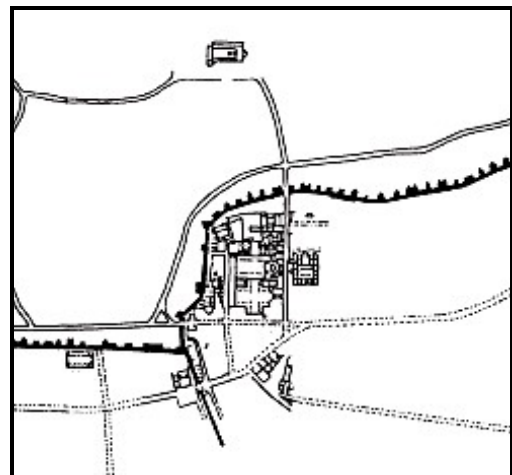

Sl. 56-57. Zapadna kula uz vrata (br. 44) i kula prije nje

Na Dyggveovom i planu Jeličić-Radonić javlja se greška u prikazu spomenute kule uz vrata koju oba autora crtaju kao kulu s dvostrukom prizmom (sl. 58-59). Istočna kula je pravokutnog oblika (8,70 x 4,20 m) i naknadno je ojačana dvjema prizmama, a zapadna je kvadratna (stranica oko 4 m) i na nju je dograđena jedna prizma. S vanjske strane vrata vide se dvije faze u gradnji bedema, koje se mogu interpretirati kao dva organski nepovezana zida prislonjena jedan uz drugi, široka po 1,70 m. Vrata su iz sigurnosnih razloga naknadno zazidana.

Sl. 58. Plan prema E. Dyggveu

Sl. 59. Plan prema J. Jeličić-Radonić

Zapadni dio grada, *Urbs occidentalis*, nastavljao se na zapadni bedem stare gradske jezgre na kojem su locirana vrata *Porta Graeca*. Njegov zapadni trakt istraživani je više puta (T. XV. h), ali su istraživanja samo preliminarno objavljena, pa neki istraživači uz nove nalaze donose i postojeću arhivsku dokumentaciju. Tako je Abramić pronašao zaboravljene crteže zapadnog poteza i porušenih kula koji su vrlo dragocjeni.¹⁵¹⁶ Na južnom dijelu zapadnog bedema, između nove ceste za Trogir i željezničke pruge prema moru, još su krajem

¹⁵¹⁶ M. Abramić 1953, 162 kaže: „za zidanje tog bedema upotrijebljeno je mnogo balvana, natpisa i reljefa iz obližnje nekropole. (...) Za jednu četverokutnu kulu bilo je uzeto mnogo epigrafičkog materijala iz nekropole. Nažalost, ova vrlo karakteristična kula morala je biti rušena radi gradnje željezničke pruge Split-Knin. (...) Naknadno sam našao u arhivu Arheološkog muzeja, odnosno Konzervatorskog zavoda, u Splitu jedan oleat, koji nam prikazuje zapadni gradski bedem stare Salone, gdje je označena porušena kula (A) te druga, koja tada još nije bila demolirana, ali se morala rušiti (B.)“

19. st. postojale dvije četvrtaste kule koje su naknadno uklonjene, a u njih su bili ugrađeni brojni kameni ostatci s poganskih nekropola.

Godine 1986. i 1987. provedena su zaštitna istraživanja pod vodstvom Arheološkoga muzeja u Splitu, koja su obuhvatila zapadni bedem i nekropole, preko kojih je izgrađena suvremena prometnica Solin - Kaštela. Istraživanjima je obuhvaćen dio bedema u dužini od 11,8 m, koji se nalazi južno od kaštelanske ceste. Bedem je širok 2,50 m, a građen je od dva lica s ispunom od neobrađenog kamenja i žbuke. Unutarnje (istočno) lice oblikovano je pravilno tesanim kamenjem manjih dimenzija koje leži na temeljnoj stopi, kao i sjeverni potez istočnog proširenja. Vanjsko (zapadno) lice građeno je od velikih blokova složenih bez tendencije pravilnom uslojavanju. Na vanjsko lice prislonjen je pod pravim kutom zid koji je očuvan u nivou temelja i vjerojatno pripada sjevernom zidu jedne od kula.¹⁵¹⁷ Na ovom traktu česta je uporaba spolija, koji su većim dijelom uzeti sa zapadne nekropole. Vide se ugrađene are, stele, dijelovi arhitekture većih spomenika i blokovi *murazza* (potpuno uništenog neposredno uz obje strane *Porta occidentalis*).¹⁵¹⁸ U sklopu bedema, na mjestu gdje dolazi do blagog loma pravca njegova pružanja, otkrivena su između 5. i 6. kule zapadna gradska vrata *Porta occidentalis*, kojima je južni dio slabo očuvan jer je na njega nalegla cesta. Kroz njih je prolazila antička cesta koja je iz grada vodila u Tragurij. Uz nju je bio podignut ogradni zid (*murazzo*), koji je u vratima ostao očuvan, a na njega se naslonio sjeverni trakt bedema.¹⁵¹⁹

Sredinom 19. st. Carrara je djelomice istražio istočni i jugoistočni potez i ucrtao njihove osnovne pravce na svojoj topografskoj mapi Salone.¹⁵²⁰ Na istočnom dijelu otkrio je 4 kule, 2 na njegovu najsjevernijem, a 2 na najjužnijem kraju, između kojih se nalazila Gradina. Na spoju istočnog s južnim potezom, do ulaska na most koji vodi na Gospin otok, još je detektirao 4 kule. Veća zaštitna istraživanja na ovom području provodila su se tijekom 1969. god., u trokutu koji čine današnje ulice S. Radića na zapadu i Ulica kralja Zvonimira na istoku i pokazala su zanimljiv obrambeni sustav nastao u odnosu na rijeku.¹⁵²¹ Napravljen je i plan zatečene situacije na kojem se vidi istočni potez koji se pruža u izlomljenoj liniji.¹⁵²² U istraživanjima 1979. god. došlo je do otkrića stambene arhitekture, termalnog kompleksa ispod bazilike *orientalis*, i položaja poznatog kao „4 baze“, ali nije potvrđeno postojanje bedema južno od Gradine.¹⁵²³ Zaštitna istraživanja vršena 1992. god. obuhvatila su

¹⁵¹⁷ J. Mardešić 1988, 310.

¹⁵¹⁸ Ž. Miletić 1988-1989, 65.

¹⁵¹⁹ J. Mardešić 1988, 311.

¹⁵²⁰ F. Carrara 1850, 22.

¹⁵²¹ F. Oreb 1969, 6 i d.

¹⁵²² F. Oreb 1969, plan 2.

¹⁵²³ F. Oreb 1984, 29.

jugoistočni i istočni rub istočnog proširenja (*Urbs orientalis*), točnije dio južnih i istočnih fortifikacija, pri čemu su otkrivena tri segmenta gradskih bedema (prilog 22/11-13).

Prvi segment je na južnom potezu. Dugačak je 20,7 m i pruža se u pravcu sjeverozapad – jugoistok, od mosta koji vodi na Gospin otok u Zvonimirovoj ulici. Na njega se nastavlja dva dijela istočnog trakta, jedan oko 180 m sjevernije (dug 73 m, s očuvanim unutarnjim licem) i drugi u njegovu produžetku odvojen mostom (segmenti dugi 29 m i 8,4 m).

Širina segmenta na južnom potezu može se zbog očuvanosti obaju lica lako odrediti i iznosi 2,50 m, a najviša očuvana visina (ne uključujući temelje) mu je 2 m. Temelji ukopani u sloj pjeskulje duboki su 0,70 m, a građeni su od lomljenca manjih dimenzija povezanog žbukom. Vanjsko lice bedema očuvano je u visini od 4 reda i uglavnom je oblikovano od velikih blokova modraca povezanih s malo žbuke, čija dužina varira od 0,35 m do 2,50 m. Osim velikih blokova, za gradnju su upotrijebljeni i značajno manji, osobito na zapadnom dijelu vanjskog lica, gdje su uslojeni u redove. Osim razlike u tehnici obrade blokova – od kojih su neki bunjasto oblikovani, a većina ravno priklesani – primjećuje se i uporaba spolija. Unutarnje lice očuvano u visini od 10 redova uglavnom je oblikovano od manjeg uslojenog i priklesanog kamenja povezanog obilatim žbukom. Povremeno se mogu vidjeti i veći blokovi, a predzadnji je red uglavnom građen od spolija (sanduka i poklopaca četvrtastih urni, vjerojatno uzetih s jugoistočne nekropole). Ispunu čini kamen lomljenac, žbuka i nešto zemlje. Na zapadnom dijelu tog segmenta otkrivena je četvrtasta kula čija je vanjska širina 7,4 m. Zidovi su joj široki 1 m, a vanjsko lice građeno od većih blokova modraca vezanih s malo žbuke, kao i većina vanjskog lica bedema. Unutarnje je lice građeno od uslojenog priklesanog kamenja manjih dimenzija vezanog žbukom, osim donjeg reda kojeg čini kamenje većih dimenzija. Opisani segment pripada najstarijem bedemu istočnog proširenja koji je kasnije popravljan, osobito njegovo vanjsko lice. Kako nije bilo moguće istražiti spoj kule s bedemom, teško je odrediti da li su nastali istodobno.¹⁵²⁴

Istočni potez položen na temelje ukopane u pjeskulju, registriran je nekih 180 m sjevernije. Započinje skromnim ostatcima od svega dva reda nad temeljima, da bi se dalje prema sjeveru mogao pratiti u ravnoj liniji, u visini do 14 redova (1,7 m) i dužini od 73 m. Otkriveno mu je unutarnje lice, građeno od pažljivo uslojenih i pravilnih četvrtastih blokova obilato vezanih žbukom, a ispunu čini lomljenac, manja količina zemlje i mort. Na unutarnje

¹⁵²⁴ J. Mardešić 1999-2000, 145 i d.

lice naknadno je prislonjeno 8 kontrafora dimenzija 1,30 x 1 m, postavljenih u razmaku od 2,30 do 3 m, bez temeljne stope.¹⁵²⁵

Na zadnjem, najsjevernijem dijelu istog trakta dugoga 89 m, pronađena su dva segmenta međusobno spojena pod tupim kutom. Između njih se nalazio most koji je ostao izvan bedema. Nad mostom je nakon prestanka njegove funkcije vjerojatno bila izgrađena jedna od kula, na što upućuje način na koji je zazidan luk mosta. Južni dio u odnosu na most, otkopan u dužini od 29 m (ostatak je uništen prilikom izvođenja radova) pruža se u pravcu sjeveroistok - jugozapad, a očuvana širina mu iznosi 1,90 m. Vanjsko lice mu doseže visinu od 1,90 m. Građeno je kao i prethodni dijelovi - donji dio tvore 4 reda velikih blokova (od 0,60 do 2,10 m), na koje se nastavlja pravilno priklesano manje kamenje vezano s dosta žbuke. Također se vidi razlika u obradi lica i uporabi spolija. Kako je unutarnje lice uništeno, može se pretpostaviti da je građeno kao i prethodni segmenti, a uz njega su naknadno bila prislonjena dva kontrafora. Otkriveni su i ostatci četvrtaste kule (dva bočna zida), koja je bila organski vezana uz bedem. Vanjska širina kule iznosi 7,35 m, a širina zida 1 m, kao kod već spomenute na segmentu južnog trakta, građene istom tehnikom, što upućuje na istovremenost njihove izgradnje. Sjeverniji dio (od mosta) pruža se u pravcu sjeveroistok – jugozapad. Otkrivena dužina mu je 8,4 m, širina 1,8 m, a najveća visina 1,8 m. Vanjsko mu je lice građeno tako da prvi red čine veliki i bunjasto oblikovani blokovi modraca visoki 0,70 m. Dužina im varira 1,60 - 3,10 m. Na njih su položena 4 reda manjeg, pravilno priklesanog kamenja vezanog s dosta žbuke, nad kojima je postavljen jedan red nešto većeg kamenja. Unutarnje lice ponavlja obrazac prvog i drugog segmenta, s razlikom što je uslojenost redova manje pažljiva. Ispunu čini lomljenac i žbuka. Uz bedem je također prislonjeno 5 kontrafora, ali su oni iste dubine kao bedemi na čije su temelje nalegli. Građeni su od kamena sлагanog u redove i vezanog žbukom. Dugački su 1,50 m, široki 1 m, a međusobno udaljeni 1,50 m.¹⁵²⁶

Na istočnom traktu nalazila su se glavna vrata *Porta Andetria*, koja je otkrio Carrara. Vrata su vodila na najvažniju komunikaciju s unutrašnjošću (*Via Gabiniana*), a imala su i reprezentativnu funkciju. Zbog njihova značaja, monumentalnosti i tehnike gradnje fino oblikovanim kamenim blokovima sličnim onima u obližnjoj palači, Carrara ih je pripisao Dioklecijanovoj intervenciji. Vrata su flankirana nepravilnim poligonalnim šupljim kulama s unutarnjim ulazom, isturenima s obje strane bedema. S vanjske strane bila su dodatno ukrašena ogromnim bočnim dovratnicima koji naglašavaju njihovu važnost i poboljšavaju obrambenu učinkovitost (prilog 22-14).¹⁵²⁷ Prolaz su zatvarala dvostruka vrata - prednja

¹⁵²⁵ J. Mardešić 1999-2000, 146.

¹⁵²⁶ J. Mardešić 1999-2000, 148 i d.

¹⁵²⁷ F. Carrara 1850, 63.

kojima su zatvarani bočni prolazi i unutarnja koja su zatvarala cijeli prolaz. Zaštitnim istraživanjima provedenima 2001. i 2002. god. istražen je istočni dio vrata, pri čemu je otkriven dograđeni propugnakul s kulama (prilog 22-15). Dvije kvadratne kule dvostrukim su zidom povezane s dovratnicima i naknadno ojačane trokutastim rizalitima, što je vjerojatno kasnija intervencija istovremena s dogradnjom trokutastih ojačanja ostalim kulama na sjevernom traktu. Kule su građene od manjih blokova povezanih žbukom s tendencijom uslojavanja. Između njih se spuštala rešetka, što se da zaključiti po jasno vidljivom utoru na bočnoj strani sjeverne kule. Dogradnjom propugnakula s uskim propustom poboljšan je obrambeni aspekt ulaza u grad. U pločniku između vanjskih kula propugnakula, prema Jeličić-Radonić ugrađen je kao spolij dio javnoga natpisa o obnovi gradskih bedema koji je originalno bio postavljen na samim vratima.¹⁵²⁸ Natpis se može povezati (dubleta) s onim pronađenim kod *Porta suburbia* I (*CIL* III, 1984). Analizom očuvanih sadržaja obaju natpisa može se zaključiti da su postavljeni u čast careva Teodozija II. i Valentinijana III., kako to pokazuje početak Teodozijeva imena na starijem nalazu i završetak Valentinijanova imena na novom natpisu o generalnoj obnovi bedema u prvoj polovici 5. st. Pronalazak novog natpisa potvrđuje dosadašnju pretpostavku o takvom zahvatu, štoviše detaljno je opisano uklanjanje urušenih dijelova i nabava materijala za dogradnju pojačanja (paralelnih zidova) između kula. Radove je izvršio Publijan, ugledni dostojanstvenik najviše senatorske titule, u vrijeme mira i biskupa Hezihija, kada se dovršava katedrala i obnavlja episkopalni centar.¹⁵²⁹ Natpis ne spominje gradnju propugnakula što bi s obzirom na zahvat bilo vrijedno spomenuti. Kako je natpis skinut s originalnog položaja (vrata?) to bi se možda moglo povezati s promjenom vlasti (istočnogotske), odnosno zato što je sadržajem davao za pravo Bizantu u ratu oko Salone i Dalmacije. Ujedno ukazuje na mogućnost gradnje propugnakula ili njegovu adaptaciju nastalu u vremenu istočnogotske vlasti.

Osim ranije navedenog dijela bedema otkrivenog uz most koji vodi na Gospin otok, južni salonitanski bedem istražen je u veoma malom opsegu. U najstarijem dijelu grada moglo ga se locirati na svega par mjesta: s južne strane ceste za Trogir na kat. čest. 4279, preko puta bazilike „iuxta portum“¹⁵³⁰ i na kat. čest. 4269/1, preko puta položaja tzv. „sedam mostova“ istočno od teatra i na susjednoj kat. čest. 426317.¹⁵³¹ S obzirom na karakteristike terena koji je močvaran bilo je nužno njegovo nasipanje zbog zdravstvenih razloga.

¹⁵²⁸ J. Jeličić-Radonić 2007, 22. Autorica navodi da je natpis bio ugrađen u pločnik s čime se, prema usmenom priopćenju, ne slažu ostali sudionici istraživanja prema kojima je to s obzirom na stratigrafsku situaciju teško prihvatiti.

¹⁵²⁹ J. Jeličić-Radonić 2007, 13 i d.

¹⁵³⁰ F. Buškariol 1988, 274 i d.; F. Bulić 1884, 116 i d.

¹⁵³¹ F. Buškariol 1988, 274 i d.; F. Bulić 1902a, 4 i d.; 1884, 132-133; 1905, 148-149; 1898, 157-158.

Urbanistički koncept primijenjen u Saloni pokazuje tendenciju ortogonalnom rasteru, na što ukazuju glavne komunikacije, položaj foruma, smještaj javnih građevina i njihov međusobni odnos, te organizacija užih gradskih cjelina. Odstupanje od pravilnosti uvjetovano je datostima terena, što je nešto naglašenije u jugoistočnom dijelu istočnog proširenja. Iako su prometni pravci koji vode iz središnjeg dijela grada kroz oba proširenja bili nepravilni, novoformirane ceste unutar bedema suburbija u skladu su s rasterom starijeg dijela (*Urbs Vetus*), čime nastaju gotovo pravilne, relativno male inzule. U prilog planskoj organizaciji ide i odnos salonitanskog agera i gradskih ulica, jer se linija istočnog bedema središnjeg dijela poklapa s linijom jednog karda limitacije, a dio južnog bedema istočnog proširenja s linijom agerskog dekumana.¹⁵³² Afirmacijom kršćanstva dolazi do značajnih promjena urbanog tkiva. Podižu se novi kompleksi namijenjeni kultu, ruše ili adaptiraju postojeće građevine za potrebe nove vjere i bitno mijenja izgled i funkcioniranje gradskog prostora.

Gradski bedemi na položaju Glavičina (*Urbs vetus*) najstariji su dio dosad istraženog područja Salone (prva faza). Gradnja vodovoda i *Porta Caesarea* predstavlja *terminus ante quem*, a njihov nastanak, uzimajući u obzir tehniku gradnje i povijesne izvore morao bi se smjestiti u kasnohelenističko razdoblje. Ugradnja vrata i oktogonalnih kula za vrijeme Augusta predstavlja drugu fazu u transformaciji fortifikacija. Grad se u 1. st. počeo širiti oblikujući zapadni i istočni suburbij. Tijekom ranocarskog razdoblja nije bilo razloga za utvrđivanjem nastalih proširenja. Potreba za bedemima koji će obuhvatiti cijelo područje - središnje utvrđeno i ono izvan njega – javlja se u doba Marka Aurelija (treća faza), pri čemu se u formiranju istočnog proširenja vodilo računa o uključivanju vodovoda u gradski prostor, što je rezultiralo pomalo neobičnim oblikom grada. Gradi se novi prsten gradskih bedema u sklopu kojeg je i amfiteatar, a dograđuju se i četvrtaste kule. Prema tehnici gradnje, spojevima s bedemom i njihovoj gustoći očigledno je da nisu podignute u jednom graditeljskom zahvatu. Dio je nastao naknadno, usađivanjem u plašt (četvrta faza?), moguće za vrijeme Dioklecijana. Kasnije se postojeći bedemi višestruko ojačavaju ili popravljaju, osobito na sjevernom traktu. Početkom 5. st. u vrijeme gotskih prodora (peta faza) podižu se paralelni zidovi s vanjske strane i dograđuju s njima povezane kule, što je dokumentirano natpisima. Krajem 5. ili početkom 6. st. dolazi do novih popravaka prstena gradskih fortifikacija (šesta faza), dogradnje dijela kontrafora i moguće gradnje propugnakula uz *Porta Andetria*. Naknadne intervencije na 46 kula sjevernog i istočnog poteza realizirane su u vidu dograđenih trostranih prizmi, koje su na pravokutnim kulama udvostručene (sedma faza). Prizme su građene

¹⁵³² M. Suić 1958, 79.

nemarnije uz korištenje spolija, pri čemu nastaje peterkutni oblik iznimnih strateških osobina. Dogradnja prizmi je preporuka arhitekata i vojnih inženjera Justinijanova vremena, kao i klesanje škarpe uz oblikovanje dubokog jarka, što je također registrirano uz fortifikacije Salone.

Bedemi Salone građeni su uglavnom na način da je vanjsko lice oblikovano od većih kamenih blokova, a unutarne od manjih kvadratičnih klesanaca, koji su neujednačene veličine i pažljivo uslojeni. Ispuna je najvećim dijelom sastavljena od lomljenca obilato vezanog žbukom. Nakon 170. god., proširenjem grada, bedemi starog dijela (*Urbs vetus*) su u svom istočnom i zapadnom dijelu izgubili obrambenu funkciju, pa je njegov zapadni bedem ostao slabo očuvan, vjerojatno zato što su blokovi sekundarno upotrijebljeni za gradnju novih bedema. Prilikom gradnje novih fortifikacija vrlo često su korišteni spoliji, a prostor između dva lica ispunjavan je uglavnom kamenim kršom i drugim pristupačnim materijalom, poput amfora obilato zalivenima mortom. Iako je uočljivo nastojanje da se vanjski parament gradi od velikih blokova, to nije dosljedno provedeno u svim segmentima, što se vidi u jugoistočnom i sjeveroistočnom kutu grada. Primjetna je i nedosljednost u obradi velikih blokova modraca što je rezultat njihova korištenja za različite svrhe, jer su većinom u sekundarnoj uporabi. Iako pripisivanje najstarijih fortifikacija Salone Grcima ili Delmatima na temelju uporabe tih monumentalnih blokova možda nema uporišta, jer se mogu smatrati salonitanskom graditeljskom tradicijom koju su kreirale generacije graditelja,¹⁵³³ način njihove primjene na bedemima značajno odstupa od navedenih gradnji. U najstarijim bedemima na mjestima gdje se nalaze *in situ* (prva faza) blokovi su ujednačene visine, blago bunjasto oblikovani (*a baule*) s unutarnjom antirozom i slagani u pravilne redove, čime je postignut efekt gotovo savršene horizontalne izodomije. Kao analogije mogu poslužiti bedemi nastali od strane Grka (u Isi, Faru i moguće Traguriju i Epetiju) ili pod utjecajem njihovih graditeljskih iskustava (bedemi Aserije, Varvarije, Narone, Risinija, Lješa i Skadra) s kraja 4. i iz 3. st. pr. Kr. Bedeme na prostoru najstarijeg dijela Salone trebalo bi promatrati u istom kontekstu. Popravci tijekom i nakon razaranja u 1. st. pr. Kr. izvedeni su nešto manjim i izduženijim blokovima finijeg oblika, što potvrđuju oktogonalne kule, *Porta Caesarea* i dijelovi bedema uz njih. Utvrđivanje cijele površine u 2. st. izvedeno je manjim i fino uslojenim blokovima vezanim žbukom, što je evidentno u najnižim slojevima fortifikacija, osobito na zapadnom traktu istočnog proširenja. Uslijed dotrajalosti i ratnih razaranja pojedine dionice se grade ponovno, a nekima se obnavljaju lica ili dograđuju novi konstruktivni elementi, što otežava praćenje transformacije gradskih bedema. Uspoređujući

¹⁵³³ D. Rendić-Miočević 1980, 95. i d.

širinu bedema primjećuje se značajna razlika. Tako su krajnji zapadni i dio južnog bedema uz most koji vodi na Gospin otok široki 2,50 m, dok je istraženi istočni i sjeverni dio bedema istočnog proširenja (*Urbs orientalis*) značajno uži i mjeri oko 1,90 m. Razlog zbog kojeg su navedeni potezi građeni „solidnije“ i s manje naknadnih intervencija možda se može pripisati činjenici da su bili manje izloženi potencijalnim napadima, u čemu su presudni bili prirodni uvjeti. Zbog obrambenih razloga, a ujedno i zahtjeva terena u svrhu postizanja bolje stabilnosti, na sjevernom i jugoistočnom potezu te uza zapadna gradska vrata bedemi su podignuti u izlomljenoj liniji.

Na fortifikacijama Salone primijenjene su dvije građevne tehnike: *opus quadratum* i *opus incertum*. Starija tehnika evidentirana je u središnjem dijelu grada (*Urbs Vetus*). Primijenjena je na njegovom istočnom i sjevernom potezu, kao i kutnoj kuli na njihovu spoju. Rimska varijanta te tehnike zastupljena je na oktogonalm kulama, monumentalnim vratima *Porta Caesarea* i dijelu bedema uz njih, a nema sumnje da je dominirala i na razgrađenim dijelovima zapadnog i istočnog bedema. Ostatak fortifikacija građen je tehnikom *opus incertum*, s razlikama u pravilnosti, količini žbuke i spolija. Veći dijelovi građeni su s tendencijom uslojavanja, pa ih se može pripisati vremenu utvrđivanja suburbija. Kasnije popravke vršene su s manjom pažnjom i govore o hitnosti gradnje.

7.3.3. Fortifikacije u gradovima s određenim stupnjem ortogonalne organizacije prostora

Osim opisanih gradova s ortogonalnim rasporedom komunikacija, gradovi na otocima Kvarnera pokazuju određeni stupanj organiziranosti urbanog areala u duhu rimske koncepcije. Prema dosadašnjim saznanjima najnaglašenije je zastupljen u Fulfinumu, a nešto manje u Kuriku, Apsoru i Arbi, što se može pripisati autohtonom naslijeđu i prirodnim datostima terena.

Područje današnjeg Kvarnera predstavljalo je tijekom 5. st. pr. Kr. značajan dio kulturnog prostora sjevernog Jadrana (*Caput Adriae*). Otoci Krk, Cres i Lošinj čije su luke (*Fulfinum*, *Crexa* i *Apsorus*) bile na samom kraju istočnojadranskog plovnog puta,¹⁵³⁴ skupina su sjevernojadranskih otoka u antičkim izvorima spominjana pod raznim imenima ovisno o starosti izvora. Elektride spominje više autora (Pseudo-Skilak, *Periplus*, 21; Pseudo-Aristotel, *De mirabilibus auscultationibus*, 81; Pseudo-Skimno, *Periegesis*, 369-374; 21; Apolonije

¹⁵³⁴ M. Zaninović 2005, 16 i d.

Rodski, *Argonautica*, IV, 305-306; IV, 580), a obično ih se vezuje uz spomenute otoke.¹⁵³⁵ Kasniji izvori posebno spominju Krk u obliku Κυρικτική (Strabon, *Geographica*, VII, 5, 4), Κουρίκτα (Ptolemej II, 16, 8), *ins. Curica* (tabula Peutingeriana) i *Curricus* (Anonimni Ravenjanin, V, 24). Izdvajaju i otoke Cres i Lošinj, pa se nalaze u obliku *Absyrtides* (Strabon, VII, 5, 4; Plinije, *Naturalis Historia*, III, 151-152), *Absyrtis* (Pomponije Mela, *De cronographia*, II, 114), Αψορρος (Klaudije Ptolemej, *Geographia*, II, 16, 8) i *Absarus* (Anonimni Ravenjanin, V, 24).¹⁵³⁶ Ostaje nejasan status otoka Raba za kojeg nije moguće dokazati da se nalazio u skupini Elektrida.¹⁵³⁷ Veći dio znanstvenika Rab (*Arba*) i Pag (*Cissa*, *Kissa*) sa susjednim otocima povezuje s otočjem Mentoridi (Μεντορίδες) koje spominje Pseudo-Skilak (21).¹⁵³⁸ Najstariji spomen otoka Raba naveden je u obliku *Arba* (Plinije, III, 21, 140), što se zadržalo i u kasnijim izvorima npr. Ἀρβα (Ptolemej, II, 16, 8) ili Ἀρβη (Konstantin Porfirogenet, 29, 30).¹⁵³⁹ U tekstu Ptolemejeve „Geografije“ *Arba* dolazi odmah iza otoka Kurika, no u pripadajućem atlasu otoka Arbe nema, a istoimeno naselje nalazi se na otoku *Scardona*.¹⁵⁴⁰ Greška u smještanju na atlasu moguće je utjecala i na Peutingerovu kartu, na kojoj je otok Rab kao *Arve* prikazan između Zadra i Skradina.¹⁵⁴¹ Izdanje „Geografije“ nastalo u 16. st. donosi točan smještaj otoka Arbe, iako u oba spomenuta izvora veličina otoka ne odgovara njegovoj realnoj veličini, što je razumljivo imajući u vidu sredstva kojima se izvodilo mjerenje.¹⁵⁴²

Krk je sa susjednim otocima i akvatorijem pripadao sjevernom dijelu Liburnije koji je pokrивao i obale Riječkog zaljeva, područje Vinodola, te velebitsko Podgorje. Srednjim vratima (kanalom između otoka Krka i Cresa) uz zapadnu obalu otoka vodila je jedna od važnijih pomorskih komunikacija.¹⁵⁴³

¹⁵³⁵ Detaljnije o prijedlogu naziva Κλείτρηλιτρία vidi M. Suić 1955, 61 i d. Kako je za vrijeme grčke kolonizacije bilo uobičajeno da isti naziv nosi više područja ili naselja, tako je sporna i lokacija otoka Apsirtida. Katičić navodi razna tumačenja vezana za njihovu lokaciju, usp. R. Katičić 1980, 5 i d.

¹⁵³⁶ M. Križman 1979, 37 i d.

¹⁵³⁷ S. Stanić 1864, 32 i d.; G. Novak 1915 (1918), 27; 1961a, 160; A. Mayer 1957, 134; L. Braccesi 1971, 3 i d.; 1974, 217 i d.; M. Suić 1981, 91 i d.

¹⁵³⁸ J. Alačević 1903, 200; V. Brunelli, 1913, 67 i d.; A. Mayer 1940, 196 i d.; 1957, 37, 226; J. J. Wilkes 1969, 4 i d.; R. Katičić 1970, 115 i d.; Š. Batović 1973, 340 i d.; M. Suić 1981, 121.

¹⁵³⁹ M. Suić 1976, 300-301; 1981, 249; M. Marković 1987, 47-48; S. Čače 1988, 65.

¹⁵⁴⁰ *Ptolemaeus KL*, Quinta Europae Tabula (u Atlasu). Spomenuti otok smješten je jugoistočnije, do ušća rijeke Tisis u Jadransko more, a uz Arbu na njemu je ucrtano i naselje Colento.

¹⁵⁴¹ *Monumenta cartographica Jugoslaviae*, sv. I, Antičke karte 1974.

¹⁵⁴² *La Geografia di Clavdio Tolomeo Alessandrino* (izd. G. Ruscelli, 1574), na 5. tabli prikaza Europe kriva je predstava otoka pod nazivom *Scardona* (s gradom *Arba*), ali je u istom izdanju na karti „Tabula nova di Schiavonia“ otok s imenom *Arbe* lociran na točnome mjestu, a nema onog s nazivom *Scardona*.

¹⁵⁴³ D. Vrsalović 1979, 510 i d.; A. Badurina 1992, 9.

Najviše podataka vezanih za otok nalazi se u izvorima iz 1. i 2. st., a odnose se na zbivanja u vremenu prvih kontakata krčkih zajednica s Rimljanima. Događaji iz 3. i 2. st. pr. Kr., spominjani u pisanim izvorima iz kasnijeg razdoblja, omogućuju relativno pouzdanu povijesnu interpretaciju.¹⁵⁴⁴ Prvi dosad poznati spomen imena otoka Krka vezan je uz Japode: Κυρικτικη κατα τουζ Ιαποδαζ (Strabon, VII, 5, 5).¹⁵⁴⁵ U tom razdoblju Japodi uspijevaju osvojiti vlast na dijelu liburnskog prostora, kvarnerskoj obali nasuprot otoka Krka.¹⁵⁴⁶ Napori Rimljana u svrhu ostvarivanja strateških interesa u ovoj regiji rezultirali su ratovima s Japodima tijekom 2. i 1. st. pr. Kr., a pokušavajući ih pokoriti tražili su saveznike u zajednicama koje su s njima graničile (*Curictae* i *Fertinates*). Sklapanjem savezništva s Rimljanima starosjediлаčke zajednice su dobile zaštitu od Japoda, a nakon toga autonomiju. Na Krku je pouzdano potvrđeno postojanje dviju autohtonih teritorijalnih općina (Plinije, *Naturalis historia*, III, 139): jednoj je centar bio *Curicum*, a drugoj naselje na omišaljskoj gradini. U rimski pravni sustav bile su uključene još u 2. st. pr. Kr. kao *civitates peregrinorum*,¹⁵⁴⁷ a uspostavom rimske vlasti stečena se prava zajednice u pravilu nisu mijenjale. Ta središta razlikuju se po smještaju i prostornoj organizaciji naselja.

Teško je znanstveno potkrijepiti pretpostavku autonomnog razvoja gradinskih naselja na mjestima srednjovjekovnih kaštela Dobrinja, Vrbnika i Baške, ali imajući u vidu njihov smještaj u blizini plodnih poljoprivrednih površina i važnost vizualnog nadzora nad morskim putovima logično je pretpostaviti da su u prapovijesti bila središnja naselja, iako se nisu razvila do urbane razine. Predantička mreža središnjih naselja na otoku vjerojatno je bila gušća nego u srednjem vijeku, na što upućuje Korintija, gradinsko naselje na poluotoku Sokol koje je nakon prapovijesti revitalizirano za vrijeme bizantske vlasti.¹⁵⁴⁸

Zaštitom antičkog naslijeđa na otoku bavio se I. Žic-Rokov, koji je s M. Bolonićem 1977. god. objavio knjigu „Otok Krk kroz vjekove“. Istraživanja grada Kurika, uglavnom zaštitnog karaktera, provedena 1960.-ih rezultirala su utvrđivanjem perimetra i tehnika gradnje gradskih bedema zaslugom A. Faber, koja je dala značajan doprinos i poznavanju urbane strukture Fulfinuma. Zadnja tri desetljeća problem fortifikacija, urbanizma i arhitekture bio je interes N. Novaka, arheologa konzervatorskog odjela u Rijeci, koji istražuje urbanizam i arhitekturu Kurika i Fulfinuma te donosi nove spoznaje vezane za njihov urbanistički profil.

¹⁵⁴⁴ S. Čače 1982, 79 i d.

¹⁵⁴⁵ M. Križman 1979, 74.

¹⁵⁴⁶ M. Kozličić 1983, 109 i d.

¹⁵⁴⁷ S. Čače 1988, 85.

¹⁵⁴⁸ Z. Gunjača 1986, 127; Z. Brusić 1988, 112-113; Ž. Tomičić 1989, 34 i d.

Kurik (*Curicum*)

Kurik je bilo najveće naselje smješteno na jugoistočnoj obali, orijentirano prema morskoj komunikaciji koja je spajala Seniju s Kvarnerskim zaljevom (*Sinus Flanaticus*). Dovoljna količina pitke vode i zaštićena luka s kojom je naselje činilo funkcionalnu cjelinu bili su preduvjeti za razvoj važnog centra već od prapovijesti.

Ime grada (kao i otoka) zabilježeno u brojnim antičkim pisanim izvorima, bez obzira na jezik i karakter tekstova u kojima se javlja, ima korijen *curic-*, što ukazuje da je izvedeno od imena zajednice *Curictae* i pouzdano pripada predrimskom toponomastičkom sloju.¹⁵⁴⁹ Ime je potvrđeno u tekstu jednog epigrafskog spomenika (*CIL* III, 3126) u kojemu se govori o komunalnim gradnjama u presjajnom gradu Krčana (*splendidissima civitas Curictarum*). Pitanje stjecanja municipalnog statusa zasad je otvoreno, a prisutno je mišljenje da se to dogodilo za vrijeme Klaudija i da su stanovnici bili upisani u *tribus Claudia*.¹⁵⁵⁰

Dolaskom pod rimsku upravu Kurik nastavlja kontinuitet življenja unutar prostornog okvira prapovijesne gradine koja se nalazila na uzdignutom poluotoku. Potvrda tomu su ostatci keramike registrirani u najdubljem sloju iskopa kod katedrale.¹⁵⁵¹ Na istom lokalitetu pronađen je i veći broj cipusa karakterističnih za kulturu Liburna.¹⁵⁵² Ostatci antičkih bedema, arhitekture¹⁵⁵³ i nadgrobnih natpisa upućuju na dug kontinuitet naseljenosti, potvrđen od 1. st. pr. Kr. do kasne antike.¹⁵⁵⁴

Vjerojatno je već u 3. st. pr. Kr. naselje bilo opasano bedemom građenim masivnim kamenim blokovima, s obzirom na to da je nastalo na teško branjivome mjestu, u neposrednom kontaktu s morskom obalom.¹⁵⁵⁵ Pristup gradu s kopnene, sjeverne strane, putem hrpta, bio je lako branjiv, a dijelovi istočnog i zapadnog bedema uzdizali su se visoko iznad morske razine.¹⁵⁵⁶ Logično je pretpostaviti i da se veći dio danas vidljive linije gradskih bedema poklapa s antičkom. Očuvani dijelovi najstarijeg bedema (megalitska gradnja) povezuju ga s krugom helenističkih fortifikacija.¹⁵⁵⁷ Na njegovu plaštu sredinom 1. st. pr. Kr. izvršena je adaptacija zabilježena ugrađenim natpisom. Natpis *CIL* III, 13295 pronađen u blizini vijećnice datirao je P. Sticotti, a odnosi se na izgradnju jedne dionice gradskoga

¹⁵⁴⁹ S. Čače 1976, 133.

¹⁵⁵⁰ G. Alföldy 1965, 70 i d.

¹⁵⁵¹ A. Mohorovičić 1964, 3.

¹⁵⁵² M. Suić 1950, 70.

¹⁵⁵³ A. Mohorovičić 1964, 8. Autor navodi podatak da ostatci arhitekture ispod katedrale datiraju iz 1. st. Nad njima su bili dograđeni termalni objekti u 3. i 4. st., a uz njih je pronađena bazilika iz Justinijanova doba.

¹⁵⁵⁴ P. Sticotti 1882, 5. Tipove grobova i pronađene priloge datira od 1. st. pr. Kr., a novce smješta u vremenski okvir od Kaligule do Hadrijana.

¹⁵⁵⁵ A. Faber 2000, 167 i d. za starije bedeme široke 3,40 m pretpostavlja dataciju u 5.-4. st. pr. Kr.

¹⁵⁵⁶ Podizanjem morske razine i novijim nasipavanjima i regulacijama obale promijenjena je izvorna antička situacija.

¹⁵⁵⁷ P. Sticotti 1893, 35; A. Faber 1965, 45 i d.; G. Lipovac 1991, 37 i d.

bedema (KN 1).¹⁵⁵⁸ Tekst govori o segmentu dugom 111 stopa (33 m) i visokom 20 stopa (5,90 m). Osim kao dokument kojim se omogućuje datiranje podizanja dijela bedema, značajan je i zbog spoznaje da je gradnja realizirana u dionicama i da su inicijatori gradnje osobe autohotnog podrijetla.¹⁵⁵⁹ Kako na natpisu nisu navedeni uobičajeni razlozi popravka bedema, moguće ih je dovesti u vezu s boravkom Cezarovih trupa, o čemu on govori u svojim komentarima (*De bello civili*, III, 8) ili intervencijama nastalim nakon vojnih razaranja tijekom građanskog rata, kad je između ostalog bio obnovljen i oštećeni Venerin hram.¹⁵⁶⁰ Na plaštu su vidljive i kasnije promjene nastale kao rezultat dotrajalosti i oštećenja.

U skladu s rimskim standardima korigirana je prapovijesna shema gradskih komunikacija. Ortogonalnost urbanog rastera najbolje se može uočiti na najnižem, južnom dijelu (T. XVI. a). Mogu se pretpostaviti četiri ulaza na krajevima glavnih komunikacija, a ulica koja spaja zapadna i istočna gradska vrata mogla bi biti antički dekuman.¹⁵⁶¹ Prema očuvanoj arhitekturi u neposrednoj blizini, sjeverni ulaz (današnja *Porta Superior*) sigurno datira iz antičkog, a moguće i predantičkog razdoblja.¹⁵⁶² Dvoja su vrata vjerojatno na mjestu ili u neposrednoj blizini današnjih; istočna vrata uz *Porta Pizana* i zapadna u blizini glavnog ulaza u grad - *Magna porta civitatis*. Položaj južnih vrata Novak pretpostavlja na mjestu današnjeg izlaska na more iz biskupove rezidencije.¹⁵⁶³

Gradsko područje nešto je promijenjeno intervencijama u kasnijim razdobljima, o čemu svjedoče ostatci kasnoantičkog bedema na krajnjem zapadnom i južnom potezu, čime je došlo do manje redukcije utvrđene površine. Osim smanjenja urbanog areala, došlo je i do izdizanja hodne površine za nekih 2-3 m i negiranja dijela starijeg bedema i arhitekture.

Položaj nekropola na istoku (uza zaljev sv. Jurja) i jugozapadu (na lokalitetu „Vila Šinigoj“)¹⁵⁶⁴ dijelom određuje granice urbane površine. Gradske fortifikacije tako zatvaraju površinu kruškolikog oblika, plato koji je zaravnjen na obodu i naginje se u pravcu juga (prilog 23-1). Prilagođavanje terenu potvrđuju i višekratni lomovi (izmicanja) bedema, čiji je opseg prema izračunu A. Faber bio dug preko 1000 m.¹⁵⁶⁵ Zasad je na njemu evidentirano

¹⁵⁵⁸ P. Sticotti 1893, 36.

¹⁵⁵⁹ D. Rendić-iočević 1948, 35 i d.

¹⁵⁶⁰ <https://www.yumpu.com/hr/document/view/13514894/gradovi-istone-obale-jadrana-nasta-ju-prije-tri-milenija-volsonis>

¹⁵⁶¹ I. Žic-Rokov 1971, 220 i d.

¹⁵⁶² A. Faber 1963-1965, 48.

¹⁵⁶³ <https://www.yumpu.com/hr/document/view/13514894/gradovi-istone-obale-jadrana-nasta-ju-prije-tri-milenija-volsonis>

¹⁵⁶⁴ Nekropola uz vilu najveća je na otoku i u uporabi nakon dolaska kršćanstva. U njoj je evidentiran početak ukopavanja istovremen s podizanjem grada.

Usp. <https://www.yumpu.com/hr/document/view/13514894/gradovi-istone-obale-jadrana-nasta-ju-prije-tri-milenija-volsonis>

¹⁵⁶⁵ A. Faber 1963-1965, 52.

nekoliko faza, počevši od one prapovijesne, preko kasnorepublikanske, do kasnoantičke. Iako nisu potvrđene kule, može ih se pretpostaviti na mjestu naglog skretanja bedema i uz vrata, na osnovu ostataka kasnoantičke (južne) kule uza zapadna vrata.

Najduži potez gradskih fortifikacija, očuvan kao dva manja segmenta, nalazi se ispod današnjeg franjevačkog i samostana benediktinki (dijelovi sjeverozapadnog i zapadnog trakta). Osim na tom dijelu, istraženi i/ili vidljivi su segmenti: sjevernog (uz vrata), krajnjeg zapadnog i južnog trakta (prezentirani u lapidariju Stanić), te jugoistočni i dio istočnog poteza (protihizma).

Segment zapadnog trakta starijeg je podrijetla. Očuvan je u dužini od 11 m, a visina mu doseže 2 m (pril. 23-2). Način obrade blokova i izvedba spojeva karakteristična je za gradnju usuho (*opus siliceum*, četvrta manira) i vjerojatno je rezultat predantičke gradnje (4.-3. st. pr. Kr.). Vanjsko mu je lice bilo građeno od velikih kvadratnih i pravokutnih blokova (dimenzija 0,60 x 0,60 m i 0,65 x 1,20 m). Prednje plohe su nešto grublje oblikovane bez vanjske anatiroze. Unutarnje sljubnice su fino zaglađene, pa se blokovi savršeno priljubljuju jedan uz drugi. Na nekim mjestima može se uočiti izvedba spoja „na zub“, koja je vjerojatno rezultat naknadne pregradnje u ranorimskom razdoblju. U tu svrhu su vjerojatno sekundarno uporabljeni postojeći blokovi povezani mortom sivkaste boje. Istim mortom zaglađene su i fuge između blokova u najnižem redu.¹⁵⁶⁶

Susjedna, kraća dionica sjeverozapadnog trakta (ispod franjevačkog samostana), očuvana je na većoj visini, dok su joj niži slojevi do visine od 2 m bili oštećeni i naknadno pregrađivani loše izvedenim zidom s poroznom žbukom ili samo suhozidom u svrhu sprječavanja daljnjeg urušavanja (T. XVI. b). Taj segment građen je potpuno drugačijom tehnikom. Blokovi su ujednačeni, izduženog oblika 0,37 x 1,05 m, slagani s gotovo pravilnom izodomijom (tehnika *opus quadratum*). Na rubovima je naglašena vanjska anatiroza široka 0,20-0,30 m, a bunja je istaknuta (pril. 23-3). Izmjerena širina bedema iznosi oko 1,60 m. Oblikovanje blokova, uslojenost i širina bedema neodoljivo podsjećaju na bedem u Jaderu iz Augustova doba. U samostanskom vrtu moguće je vidjeti i unutarnje lice istog dijela, očuvano do visine od 1 m. Građeno je tehnikom *opus incertum* od manjih nepravilnih blokova, slaganih bez horizontalnog uslojavanja, što ukazuje na značajno kasniju, kasnoantičku adaptaciju (pril. 23-4). Zbog naknadnih dogradnji srednjovjekovnih i novovjekovnih bedema nije bilo moguće odrediti kako je izvedena ispuna bedema.¹⁵⁶⁷

¹⁵⁶⁶ A. Faber 1963-1965, 48.

¹⁵⁶⁷ A. Faber 1963-1965, 50.

Zbog kruškolikog oblika sjeverni je potez najkraći. Istražen mu je dio uz sjeverni ulaz u grad u zidu franjevačkog samostana i preko puta u ogradnom zidu u dužini od 8 m, nakon čega nestaje pod kulom. Građen je monumentalnim blokovima bez vanjske anatroze čime ukazuje na starije predantičko podrijetlo, kao i segment zapadnog trakta. Uz samostanski zid očuvana su mu dva istaka koja su u refektoriju samostana povezana masivnim zidom. Prema njima je moguće pretpostaviti širinu bedema od oko 1,50 m. Istaci se nastavljaju preko puta istočno i zatvaraju ulaznu kulu.¹⁵⁶⁸

Ostatci krajnjeg zapadnog i dijela južnog trakta danas se dijelom nalaze ispod morske razine. Prezentirani su na prostoru „ribnjaka“ (sjeverno od kasnoantičke kule) i „fontane“ u eksterijeru lapidarija Stanić (T. XVI. c-d). Riječ je o dva paralelna bedema nastala u ranoantičkom (?) i kasnoantičkom razdoblju. Vanjski je bedem raniji. Novak ga datira u ranoantičko razdoblje i pretpostavlja da se dionica o kojoj govori natpis *CIL* III, 13295 može prepoznati u tim dijelovima zapadnog i južnog trakta.¹⁵⁶⁹ Bedem je građen u tehnici *opus incertum*, od kvadratnih blokova neobično malih dimenzija, precizno uslojenih i postavljenih po klasičnim standardima, naglašene čvrstoće bez obzira na veličinu blokova. Iako je Novakova ideja zanimljiva, nije moguće bez rezerve prihvatiti da se natpis odnosi na te segmente, pa ostaje otvoreno pitanje o kojem je potezu riječ. Sumnju donekle baca kameni blok na kojemu je natpis, koji obradom podsjeća na tehniku *opus quadratum* u kojoj su bili izvedeni dijelovi bedema kod franjevačkog samostana na *Porta Superior*, a upitna je i dužina.

Spomenute i u svakom slučaju ranije dionice negirane su kasnoantičkom gradnjom. Transformacija bedema može se pratiti na temelju spoznaja dobivenih zaštitnim arheološkim istraživanjima na prostoru Vele Place. Tim su istraživanjima, osim temeljnih ostataka ranoromaničke crkve sv. Stjepana, utvrđena tri paralelna zida nekoliko metara zapadnije od pročelja crkve.¹⁵⁷⁰ Temelji zidova nalazili su se oko 3 m niže od razine Vele Place nastale u 11. ili 12. st. Smjer njihova pružanja vodio je do podzemne razine galerije Stanić i ispod zapadnog zida susjedne kuće. Dva od tri otkrivena zida, položena istočnije, pripadaju gradskim fortifikacijama. Prvi zid pripada gore opisanom bedemu (ranoantičkom?), koji je poravnavanjem i zatrpavanjem postao suvišan, pa je poslužio kao čvrsta podloga kasnoantičkom koji se uvukao u gradski prostor. Novi je bedem prizidan na nivou povišenom najmanje za 2 m u odnosu na prethodni, a u svrhu podizanja razine poslužili su brojni arhitektonski i kiparski fragmenti, te monumentalni blokovi najstarijeg prapovijesnog

¹⁵⁶⁸ A. Faber 1963-1965, 51.

¹⁵⁶⁹ <https://www.yumpu.com/hr/document/view/13514894/gradovi-istone-obale-jadrana-nasta-ju-prije-tri-milenija-volsonis>

¹⁵⁷⁰ N. Novak – A. Brožić 1995, konzervatorski elaborat.

bedema. Osim temelja krajnjeg dijela zapadnog (kasnoantičkog) bedema, otkrivena je struktura i njegovo unutarnje lice do visine strijelnica, kao i dobro očuvana kula na kojoj je vidljiva međukatna konstrukcija (T. XVI. e). Oblikovanje unutarnjeg lica tehnikom *opus incertum* manjim, nepravilnim i neuslojenim blokovima, što je registrirano i na ranije opisanom zapadnom traktu, ukazuje na kasnoantičko podrijetlo (kraj 5. ili početak 6. st.) i moguće istovremenu intervenciju. Istom tehnikom građena je i četverokutna kula. Na temelju istraženosti moguće je pretpostaviti krajnju zapadnu liniju gradskih bedema, koja se pružala sa sjevera sredinom Vele place i razmeđem palače Perossa s lapidarijem Stanić. Nastavljala se podziđem cisterne koja je izgrađena u 19. st. na mjestu gradskih vrata, zatim ispod danas urušenih baroknih zdanja i kroz vrt parcele Stanić prema moru. Prijelaz na južnu liniju gradskih fortifikacija nije otkriven, ali je prema Novaku moguće pretpostaviti kutnu kulu karakterističnu za kasnoantičke bedeme.¹⁵⁷¹

Južni potezi iz obiju faza bili su nagnuti prema unutarnjem gradskom prostoru i pojačani kontraforima, vjerojatno zbog nestabilnosti kosog terena. Ojačavanje kontraforima uobičajeno je za kasniju gradnju, što otvara mogućnost da vanjski bedem ne pripada ranoantičkoj gradnji (T. XVI. f), kako to pretpostavlja Novak, već nekoj kasnijoj fazi. Pravilnost gradnje upućuje na vrijeme druge polovice 2. st., međutim nije isključena mogućnost da se radi o popravcima iz 3. ili 4. st. kad se vrše i adaptacije u Tarsatici. Posebno je zanimljiva temeljna masa bedema kojega Novak datira u 5. st., u cijelosti izvedena sekundarno upotrijebljenim materijalom. Vidi se niz arhitektonskih elemenata s foruma i njegovih adjecencija, od trijemova, dijelovi gradske bazilike i hramova. U temelje su uzidani i dijelovi antičkih nadgrobnih spomenika; liburnskih cipusa i rimskih stela, te četiriju žrtvenika s karakterističnim jastucima (*pulpitum*).¹⁵⁷²

Jugoistočni potez registriran je nedaleko današnjeg istočnog ulaza, na mjestu gdje se linija bedema izmiče pod pravim kutom u smjeru juga. Očuvan je veoma skromno, svega u dva najdonja reda. Građen je od velikih blokova s naglašenom bunjom, kao i sjeverni segment uz vrata.

Na dijelu istočnog trakta, poviše *Porta Pizana*, otkrivena je struktura riješena u formi nižeg bedema, postavljenog neposredno uz već postojeći, građena od dva paralelna zida s unutarnjim pregradama koje oblikuju kasete i poboljšavaju čvrstoću strukture. Blokovi su manjih dimenzija i nepravilnog oblika, povezani mortom, a slagani bez tendencije

¹⁵⁷¹<https://www.yumpu.com/hr/document/view/13514894/gradovi-istone-obale-jadrana-nasta-ju-prije-tri-milenija-volsonis>

¹⁵⁷²<https://www.yumpu.com/hr/document/view/13514894/gradovi-istone-obale-jadrana-nasta-ju-prije-tri-milenija-volsonis>

uslojavanja. Kako su istraživanja u tijeku i otkriven je tek mali segment strukture, ne može se govoriti o njenoj dužini. Kako se nalazi izvan danas vidljivih fortifikacija, moguće je pretpostaviti da je struktura zapravo kasnoantički bedem u funkciji protihizme. (T. XVI. g).

Nedavno završena istraživanja u dvorištu Frankopanskog kaštela na trgu Kamplin, donijela su nove podatke o razvoju rimskoga grada. Na prostoru od 30-ak m² uz vanjski plašt tzv. Austrijske kule registrirano je pet građevinskih faza u rasponu od 1. st. pr. Kr. do 11. st., čime su potaknuta istraživanja podzemlja uz vanjski plašt građevine. Otkriveno je nekoliko artefakata velike vrijednosti, od kojih je po pitanju fortifikacija značajan komad tegule s pečatom *Neronis Clavdi Pansiana* otkriven u nadograđenom dijelu najstarijeg zida, što potvrđuje nadogradnju kojoj je donja granica kraj druge polovice 1. st. Slučajnim urušavanjem unutarnjeg plašta Kaštela prilikom istraživanja, izišao je na vidjelo stariji bedem građen od manjih pravilnih klesanaca u tehnici *opus incertum*.¹⁵⁷³ Zatečena situacija neodoljivo podsjeća na paralelne bedeme registrirane uza zapadni i južni potez, što implicira njihovo pružanje i dalje u smjeru sjeveroistoka.

Otkrićem trase dvaju bedema na jugozapadnoj i južnoj strani negirana je teza o antičkom forumu na Veloj placi. Forum se nalazio istočnije, u gradu, čemu u prilog svjedoči nalaz u prostoru „ribnjaka“ ispod galerije Stanić. Iznad zatrpanog ranoantičkog (?) bedema položene su masivne ploče, u kojima se nalazi fragmentom polustupa nadsvođeni kanal za oborinske vode koje podno ulice teku iz grada. Ta bi ulica mogla biti glavni „dekuman“ koji spaja istočna i zapadna gradska vrata. U tom kontekstu, spomenuta kasnoantička kula stajala bi na južnom boku vrata, osiguravajući ulaz.

Koncentracija antičke arhitekture, terme i vježbalište, a kasnije starokršćanska bazilika na prostoru katedrale i nešto sjevernije od nje (trg Kamplin) ukazuju na mogući položaj foruma. Jedna od pretpostavki jest da se forum nalazio sjeverno od katedrale, na spoju glavnih rimskih ulica uz luku, na što prema M. Makarunu ukazuju pronađeni ostatci arhitekture iz 1. st. pr. Kr., građene od pravilnih klesanaca, savršene izodomije, u tehnici *opus quadratum* karakterističnoj za javne građevine. Indikativan je i sloj građevinskog materijala u funkciji pripreme za podnicu velike površine, s ulomcima amfora grčko-italske produkcije i nekoliko izlizanih kamenih ploča i ostatkom stuba, koji idu u prilog iznesenoj pretpostavci.¹⁵⁷⁴

Rimski grad Kurik izrastao je na autohtonoj podlozi, na mjestu predantičkog naselja utvrđenog megalitskim fortifikacijama (prva faza). Duktus antičkih bedema dobrim dijelom prate novije fortifikacijske i arhitektonske strukture, pa se može pretpostaviti i zadržavanje

¹⁵⁷³ <http://www.novilist.hr/Kultura/Ostalo/Urbanizam-Krka-od-antickog-doba-do-ranog-srednjeg-vijek>

¹⁵⁷⁴ <http://www.novilist.hr/Kultura/Ostalo/Urbanizam-Krka-od-antickog-doba-do-ranog-srednjeg-vijek>

antičkog rastera ulica. Obilaskom gradskih fortifikacija s vanjske strane mogu se vidjeti ostatci originalnih antičkih dionica ili dijelovi građeni od sekundarno uporabljanih blokova koji su bili u sastavu antičkog bedema. Osim bedema iz prve faze, potvrđene su popravke ili učvršćivanje bedema sredinom 1. st. pr. Kr. (druga faza), kad je grad došao pod rimsku upravu, o čemu svjedoči pronađeni natpis. Moguće je pretpostaviti i neke intervencije na dotrajalim dionicama zapadnog i južnog poteza (treća faza?) u drugoj polovici 2. st., što je moguće povezati s njihovim starijim, negiranim segmentima. Krajem 4. st. carski oficij u Rimu izdao je edikt o obvezi popravka i gradnje bedema, čiji je efekt, osim u Kuriku, registriran na fortifikacijama Tarsatike, moguće Jadera i drugih gradova na obali koji su u to vrijeme popravljali i učvršćivali gradske bedeme. U Kuriku je izveden obiman zahvat popravljanja zapuštenih bedema (četvrta faza), koji se može pratiti ispod razine pločnika južno od Vele place i u prostorima muzeja - lapidarija Stanić, bara Volsonis i njihovu podzemlju. Srednjevjekovni i renesansni bedemi ne naslanjaju se na kasnoantički i podignuti su izvan antičkog urbanog areala. U prostoru između njih arheološkim istraživanjima otkriveno je postojanje urbanog tkiva koje se dijelom prislonilo na starije antičke fortifikacije. Posljednja antička transformacija (peta faza) može se pripisati Justinijanovu vremenu, kad se uz istočni bedem dograđuje protihizma.

Analiza očuvanih dionica bedema dozvoljava pretpostavku da su se kod gradnje rimskog Kurika, osim blokova namijenjenih njihovoj gradnji, oblikovanih u određenim proporcijama, koristili i blokovi ranijih liburnskih bedema izvedenih u tehnici *opus siliceum*. Velike blokove s naglašenom bunjom bez anatiroze (*opus siliceum*, četvrta manira) moguće je vidjeti *in situ* na sjevernom i jugoistočnom potezu. Gradnja tehnikom *opus quadratum* primijenjena na sjeverozapadnom segmentu ukazuje na nešto kasniju adaptaciju (druga polovica 1. st. pr. Kr. ili početak 1. st. po Kr.). Naknadne popravke potvrđuje tehnika *opus incertum* izvedena na dva načina. Na jugozapadnom dijelu, u današnjem lapidariju Stanić, ostatci ranijeg bedema s vanjskim kontraforima načinom gradnje uslojenim blokovima manjih dimenzija ukazuju na gradnju od 2. st. pa nadalje. Gradnja neuslojenim i nepravilnim blokovima može se pripisati kasnoj antici (kraj 4. do 6. st.), a otkrivena je na unutarnjem jugozapadnom i južnom potezu te unutarnjim licima starijih fortifikacija.

Fulfinum (*Fulfinum*)

Fulfinum je izgrađen kao planirani grad u 1. st., na obali uvale Sepen nedaleko starijeg gradinskog naselja (danas Omišalj) koje nije udovoljavalo novim standardima.¹⁵⁷⁵

Epigrafska potvrda imena grada - *municipium Fulfinum* - nalazi se na natpisu o poboljšanju kapaciteta već postojećeg vodovoda zaslugom cara Domicijana, čime se isključuje Ptolemejeva varijanta Φουλφίνιον (II, 16, 8), tj. *Fulfinium*. Tekst natpisa svjedoči o postojanju starijeg vodovoda u gradu, koji već nosi epitet *Flavia*, zbog čega se stjecanje municipaliteta može povezati s Vespazijanom.¹⁵⁷⁶

Gradinsko naselje s iznimno važnim strateškim položajem, na lako branjivoj klisuri između Omišaljskog polja i zaljeva, imalo je prirodnu luku zaštićenu od vjetrova u podnožju i izvor pitke vode, što je bilo od presudne važnosti za značaj i prosperitet prapovijesne zajednice Fertinata. Iako unutarnja organizacija željeznodobne gradine nije egzaktno potvrđena, na temelju analogija mogu se pretpostaviti poluprstenaste komunikacije na južnom dijelu, s radijalnim pravcima koji su vodili od trga u središtu gradine do recinkta bedema i gradskih ulaza. Postojanje fortifikacija iz tog vremena nije arheološki potvrđeno, ali ih je analogijom sa svim gradinskim naseljima logično pretpostaviti. Da je autohtono naselje nastavilo život u vrijeme gradnje novoga grada u uvali Sepen (Sapan) je neupitno, što potvrđuju opsegom skromna arheološka istraživanja na trgu Smitir (*cemeteryum*) i u crkvi sv. Marije koja se na njemu nalazi. Nalazi fragmenata željeznodobne materijalne kulture, velik broj arhitektonskih artefakata i onih keramičke produkcije iz ranocarskoga i kasnoantičkoga doba upućuje na kontinuitet naselja na gradini od željeznog doba preko cijele antike, barem do 4. st. Može se pretpostaviti da je riječ o dvojnog naselju; rimskom gradu i postupno romaniziranoj autohtonoj gradini, čije se razlike vremenom ublažavaju, a standardi života harmoniziraju jer ih pokriva zajednički municipalitet.¹⁵⁷⁷

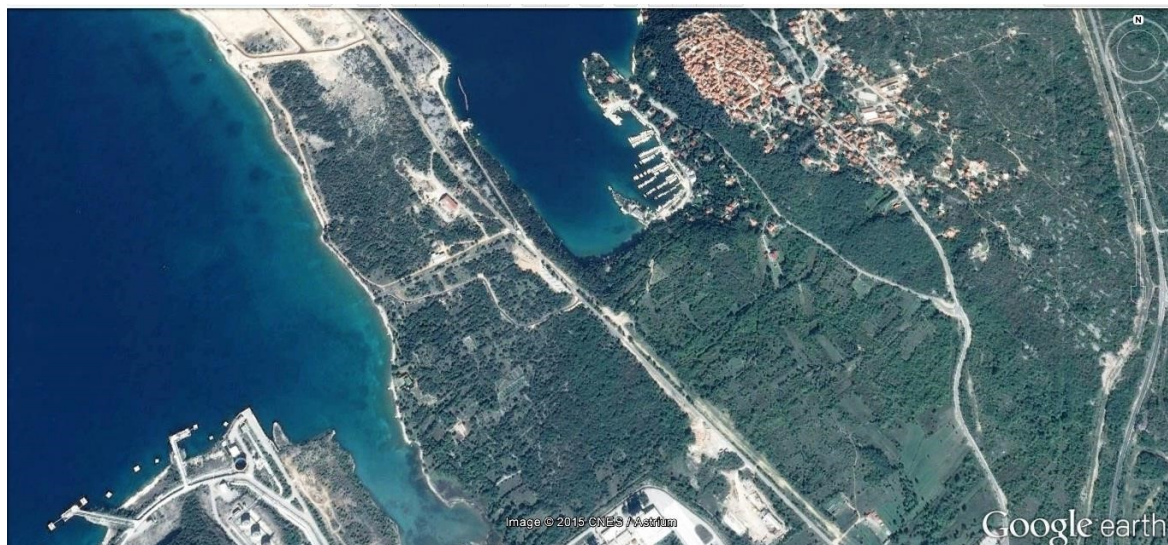
Fulfinum je izgrađen kao planirano naselje s ortogonalnom mrežom komunikacija, a prigradske prometnice povezivale su grad s agerom i dvjema nekropolama (Kurilovo i Siniške). Opća morfologija uvale uvjetovala je formiranje uzdužnoga grada kojem je u središtu bio forum dužim pročeljem okrenut prema moru. Na temelju dosadašnjih istraživanja može se reći da se grad protezao do rta Zaglav koji je štito sjeverni dio uvale od vjetrova. Zapadnije od foruma antički ostaci relativno brzo nestaju, dok im se tragovi mogu pratiti u pravcu sjeverozapada. Sjeverno od foruma nalazi ukazuju na kasnoantičke intervencije

¹⁵⁷⁵ M. Bolonić - I. Žic-Rokov, 1977, 439. Autori smatraju ležišta kamena na poluotoku Ert ključnim za izbor lokacije.

¹⁵⁷⁶ D. Rendić-Miočević 1975, 51.

¹⁵⁷⁷ N. Novak - A. Brožić 1995, 32.

(adaptacije ili kontinuitet grada?), a nešto zapadnije nalazi se centar starokršćanskog kompleksa - crkva na Mirinama (sl. 60).¹⁵⁷⁸

Sl. 60. Satelitski snimak Fulfinuma s Omišljem

Opsežna gradnja na cijelom gradskom području registrirana je prilikom istraživanja koje je 1974.-1982. god. provodila A. Faber. Tom je prilikom otkriven položaj foruma s kapitolijem, tabernama i bazilikom, zatim stambene četvrti i gradske vile, a prema istočnom dijelu naselja ostaci termalnog kompleksa, stambeno-gospodarskih objekata, lučka infrastruktura s trgovačkim dijelom i vodovod. Kako je opseg istraživanja bio relativno skromnog obima, dosad nije utvrđeno postojanje fortifikacija, koje je logično očekivati, ako ne prilikom osnivanja grada, onda u vrijeme kriza koje su uslijedile od druge polovice 2. st. U prilog tomu ide podizanje bizantske utvrde (?) u samoj luci, što govori o važnosti lokacije na kojoj je bio podignut Fulfinum. Kad je grad prestao funkcionirati kao urbano naselje, nije moguće precizno odrediti. Faber na osnovu novca Konstantina i Gracijana „napuštanje“ datira u sam kraj 4. st. Smatra da je na mjestu grada nastala postaja bizantske vojske, a kao potvrdu navodi izgradnju kasta unutar gradskog perimetra, što prema njoj podupire i Justinijanov novac pronađen u jednom od tornjeva utvrde.¹⁵⁷⁹

Izgradnja kasta unutar grada ne znači da je on bio napušten, već da je pretrpio određene promjene, što je slučaj s većinom promatranih gradova na obali. Transformacija gradova u kasnoj antici obično započinje uvođenjem novih sadržaja afirmacijom kršćanstva, što je slučaj i s Fulfinom u kojemu se na zapadnoj „periferiji“ gradi ranokršćanski sklop Mirine. Započinje ukop unutar gradske površine, reducira se naseljeni prostor i grade fortifikacijski kompleksi na ključnim mjestima, što je u Fulfinumu bila luka. U prilog

¹⁵⁷⁸ N. Novak - A. Brožić 1995, 3.

¹⁵⁷⁹ A. Faber 1982, 68.

kontinuitetu života naselja idu i istraživanja na forumu, koja pokazuju opadanje kvalitete života u 4. st., ali i korištenje prostora potvrđeno nalazom drvenih aneksa, svojstvenih kasnoantičkim intervencijama.¹⁵⁸⁰

Cresko-lošinjski arhipelag je od antičkih vremena bio jedna od ključnih točaka jadranskog plovnog puta koji je povezivao baltičke obale s antičkim mediteranskim kulturama. Iako su Cres i Lošinj kod Ptolemeja naznačeni kao jedan otok –Αψορρος (Apsorros), vjerojatno su kanal na prevlaci između njih prokopali Liburni, a kasnije proširili i produbili Rimljani.¹⁵⁸¹ Važnost otoka već u brončanom i željeznom dobu potvrđuje otkriće prapovijesne luke u Bijaru (sjeverna uvala Osora).¹⁵⁸²

Podrijetlo imena otoka (*Apsýrtides nêsoi*) tumači se na razne načine, a najprivlačnija je interpretacija kroz legendu o slavnim grčkim moreplovcima Argonautima iz Kolhida (Apolonije Rodski, *Argonautica*, III, 210-259), u kojoj je zabilježen njihov sukob s Apsirtom, Medejinim bratom. Argonauti su ga na prevaru ubili i osakaćeno tijelo zakopali u naselju koje nosi njegovo ime Apsor (Apsoros), kao i otoci Apsirtidi, te narod Apsirtejci ili Apsirti.¹⁵⁸³

Arheološka istraživanja otkrila su intezivnu vezu otoka s grčkim kroz trgovačku razmjenu.¹⁵⁸⁴ Plovidba se zbog sigurnosti odvijala južnim obalama otoka, što je bio razlog osnivanju naselja (od prapovijesti) na vanjskoj strani otoka. Za nadzor prometnih putova služile su brojne gradine, kojih je na Cresu zabilježeno 29, a na Lošinju 30.¹⁵⁸⁵

Prve urbane aglomeracije pojavljuju se nakon rimskog osvajanja, a po količini arheoloških nalaza koji su potvrda intenziteta naseljenosti izdvajaju se *Apsorus* i *Crepsa*, kao dva značajnija središta na otoku. Apsor je bio najveće i najbolje utvrđeno naselje, ujedno središte pomorskih i trgovačkih aktivnosti, čija je luka bila stanica rimske mornarice.¹⁵⁸⁶ Za vrijeme Justinijanove rekonkviste u funkciji nadzora prometnih putova izgrađene su utvrde na otočiću Palacolu (istočno od Velog Lošinja i južno od otoka Cresa) i na Sv. Petru kod Ilovika (južno od otoka Lošinja).¹⁵⁸⁷ Važnost sjevernojadranskih otoka u gotsko vrijeme (493.-537.

¹⁵⁸⁰<http://www.novolist.hr/Kultura/Ostalo/Causevic-Bully-U-crkvu-Mirine-ulazilo-se-s-mora-ono-im-je-bilo-bitno>

¹⁵⁸¹ A. Faber 1980, 297.

¹⁵⁸² B. Čečuk 1968, 402; Z. Brusić 1970; D. Vrsalović 1979; A. Faber 1983, 729 i d.; M. Kozličić 1990, 339 i d.

¹⁵⁸³ R. Katičić 1970.

¹⁵⁸⁴ P. Lisičar 1951, 7 i d.; G. Novak 1961a, 145 i d.; D. Rendić-Miočević 1970, 135 i d.

¹⁵⁸⁵ M. Zaninović 1989a, 10.

¹⁵⁸⁶ N. Cambi 1980, 153. Točnost navoda potvrđuje nadgrobna stela centuriona Likeja, sina Vejova, časnika na liburni Lukusti.

¹⁵⁸⁷ A. Badurina 1982, 171 i d.

god.) potvrđuje podatak da njima upravlja posebni *comes* kome su povjerene *insulae Curitanae et Celsinae*, što se vjerojatno odnosi na otoke Krk i Cres.¹⁵⁸⁸

Prapovijesne kulture i gradinske komplekse na Cresu i Lošinju istraživali su V. Mirosavljević i Š. Batović.¹⁵⁸⁹ Poznavanje urbanizma Osora i značenja osorske luke zasluga je A. Faber.¹⁵⁹⁰ Topografiju otoka Cresa i Lošinja prikazala je J. Ćus-Rukonić,¹⁵⁹¹ a strukturu uprave u rimsko doba obradio je E. Imamović.¹⁵⁹² O arheološko-strateškoj ulozi otoka Cresa i Lošinja u antici pisali su M. Suić, M. Zaninović i D. Glogović.¹⁵⁹³

Apsor (*Apsorus*)

Antički grad *Apsorus* nalazio se na mjestu današnjeg grada Osora. Naselje je imalo velik značaj od prapovijesti do punog procvata u razdoblju rimske vladavine, zahvaljujući položaju na jadranskom plovnom putu („jantarski put“). Luka Apsora, izgrađena na uskoj, u antici prokopanoj prevlaci između otoka Cresa i Lošinja, rano je postala nezaobilazna postaja te morske magistrale.¹⁵⁹⁴

Ime grada vjerojatno je ilirskog podrijetla i može se pratiti njegova preobrazba od grčkih, rimskih, bizantskih i latinskih zabilješki, do današnjih talijanskih i hrvatskih naziva (*Apsoros*, *Absortium*, *Apsorros*, *Absarus*, *Absoros*, *Opsare*, *Osero* i *Osor*).¹⁵⁹⁵

Protourbano naselje Apsor imalo je značajnu gospodarsku perspektivu. Zahvaljujući izrazito pomorskoj i posredničkoj orijentaciji njegovo stanovništvo se rano uključilo u globalna kretanja gospodarskih i društvenih sustava o čemu svjedoče brojni predmeti materijalne kulture. Preduvjet za nastanak većeg naselja na plitkom platou, spoju dvaju otoka, bilo je osim obilja pitke vode u njegovoj neposrednoj blizini i postojanje luka. Jedna se nalazila na sjevernoj strani (Bijar), druga na južnoj (Jaz) i treća na jugozapadnoj strani (Kavuada), pa je naselje bilo morem zaštićeno sa svih strana (pril. 24-1). Umjetni kanali prokopani na oba kraja platoa grad su činili potpuno nepristupačnim, a odvajanjem otoka Cresa i Lošinja uspostavljena je i morska komunikacija među lukama. Kada su prokopi

¹⁵⁸⁸ Kasiodor, *Variae*, VII, 16; M. Suić 1981, 321; M. Zaninović 1986-1987, 16; 1990, 183 i d.; 1994, 179 i d.; 1994, 125 i d.

¹⁵⁸⁹ V. Mirosavljević 1955, 205 i d.; 1962, 175 i d.; Š. Batović 1960, 64 i d.; 1966, 14 i d.; 1975, 11 i d.

¹⁵⁹⁰ A. Faber 1974, 79 i d.; 1980, 289 i d.

¹⁵⁹¹ J. Ćus-Rukonić 1982, 9 i d.; 1991; 2014; 2014a.

¹⁵⁹² E. Imamović 1979.

¹⁵⁹³ M. Suić 1981, 121; M. Zaninović 1982, 43 i d.; 1989, 9 i d.; D. Glogović 1989.

¹⁵⁹⁴ J. Ćus-Rukonić 2012, 399. Osim u funkciji broskog međuotočnog povezivanja, osorske luke, creska i manje lučice razasute po otočju bile su važne za komunikaciju s istočnojadranskom obalom i govore o intenzivnom gospodarskom životu otočja.

¹⁵⁹⁵ Pod nazivom *Apsoros* nalazi se kod Pomponija Mele (II, 114), *Absortium* kod Plinija (III, 139-140), *Apsorros* u Ptolemeja (II, 16,13), kao *Absarus* spominje ga Ravenjanin (V, 24), u Antoninovom itineraru je *Absoros* (519, 3), a kod Porfirogeneta *Opsare* (29, 52, 288).

probijeni, ne može se sa sigurnošću utvrditi, no evidentno je da probijanje zapadnog kanala Kavuada (Cavanella) prethodi rimskom vremenu jer je tim pravcem usmjerena gradska kloaka.¹⁵⁹⁶ Pod utjecajem helenističkog kulturnog kruga, već krajem 4. st. pr. Kr. Apsor prihvaća nove kulturne standarde, koji se manifestiraju i na polju urbanizma, kad se postojeći bedemi transformiraju u skladu s novim potrebama. Nakon rimskog osvajanja nastupa proces romanizacije, koji se može pratiti na više razina. Primarno se odražava u etničkom sastavu stanovništva (priliv italskih doseljenika) i građevnoj aktivnosti (rekonstrukcija gradskih bedema). Dolazi do prilagodbe rastera gradskih komunikacija rimskom ortogonalnom sustavu, izgradnje vodovodne i kanalizacijske mreže. Naselje kojim upravljaju duoviri i edili mahom autohtonog podrijetla,¹⁵⁹⁷ vjerojatno je steklo municipalitet u vrijeme Augusta ili Tiberija.¹⁵⁹⁸ Značaj grada potvrđen je i u kasnoj antici kad je kratkotrajno bio pod vlašću Ostrogota (5. st.), da bi početkom 6. st. ušao u sastav Bizanta. U literaturi je prisutna ideja o biskupiji u Apsoru osnovanoj 530. god. na sinodi u Saloni, koja je postojala gotovo jedno i pol tisućljeće, o čemu svjedoče tragovi prvotne katedrale na današnjem mjesnom groblju.¹⁵⁹⁹

Željeznodobno naselje pokrivalo je površinu cijelog platoa, na što ukazuju ostatci najstarijeg bedema koji zatvara kružnu formu i omeđuje znatno veću površinu u odnosu na srednjovjekovni Osor poznat iz gravira.¹⁶⁰⁰ Linija prapovijesnog bedema potvrđena je na sjevernoj strani, koja se strmo ruši prema uvali Bijar, a utvrđena je i stratigrafija do u brončano doba. Na zapadu se prapovijesni bedem može pratiti na pravcu luke, gdje je otkrivena kula odnosno njegovo skretanje u smjeru juga (današnje gradske jezgre). Kod suvremenog groblja otkriven mu je dulji potez koji se podudara s linijom ograde groblja i skreće preko ceste za grad. Nastavak mu se može vidjeti na unutarnoj strani istočnog trakta megalitskog bedema ispod groblja.

Kasniji megalitski bedem prati liniju starijeg uz manja odstupanja. Utvrđen mu je južni (T. XVII. b), istočni i dio sjevernog trakta na putu za Bijar (na mjestu gdje se staza lagano spušta prema ruševinama samostana). Zapadni potez protezao se linijom obale prateći osorsku luku. Otkriven je njegov južni segment ispred ranijeg željeznodobnog bedema. Kako se rimske fortifikacije većim dijelom naslanjaju na prapovijesne, očito nije došlo do veće promjene dolaskom pod rimsku vlast, već do prilagodbe postojećih arhitektonskih sklopova novim uvjetima života. Na središnjem dijelu južnog trakta otkriven je koso postavljen ulaz u grad (morska vrata), ostatak prapovijesnog naslijeđa. Uslijed podizanja morske razine, temelj

¹⁵⁹⁶ A. Faber 1980, 296 i d.

¹⁵⁹⁷ *CIL* III, 3137, 3138, 3139, 3147, 3148.

¹⁵⁹⁸ M. Suić 2003, 64.

¹⁵⁹⁹ G. Cuscito 1999-2000, 19 i d.; K. Regan - B. Nadilo 2010, 152.

¹⁶⁰⁰ A. Mohorovičić 1953, 12 i d.; A. Faber 1980, 289 i d.

gradskih bedema, preciznije pretpostavljena razina praga spomenutih vrata, nalazi se oko 0,80 m ispod današnje razine mora.¹⁶⁰¹

U kasnoantičkom razdoblju dolazi do adaptacije gradskih fortifikacija, što se može pratiti na južnom potezu, uz jugoistočni kut venecijanskih utvrda, gdje se na ranoantički bedem nadovezuju kasnoantička kula i bedem u vrtu uzduž obalne ceste prema groblju. Još jednu četvrtastu kulu Faber pretpostavlja na jugozapadnom kutu i iznosi pretpostavku o značajnijoj kasnoantičkoj redukciji kojom bi se gradski areal sveo na gotovo pravilan četverokut kojemu bi južna granica bila određena spomenutim kulama (pril. 24-2).¹⁶⁰² Ukoliko se prihvati njezina pretpostavka, podizanjem novog bedema - dijahizme grad bi poprimio pravilan četverokutni oblik (T. XVII. c).

Gradski bedemi zatvaraju ovalan oblik prateći konfiguraciju terena. Na njima je utvrđeno nekoliko razvojnih faza koje se uglavnom naslanjaju jedna na drugu. Sukcesivnost utvrđivanja na gotovo istome mjestu potvrđena je na zapadnom traktu (pril. 24-3). Ispred ranijeg prapovijesnog bedema, kojeg Faber datira u razdoblje 6.-4. st. pr. Kr., podignut je novi građen megalitskim uslojenim blokovima nastao u 4.-3. st. pr. Kr. Nad njime je izgrađen rimski bedem izveden u tehnici *opus incertum*, višekratno adaptiran u vremenskom rasponu od 1. st. pr. Kr. do 4. st. Sljedeću fazu u transformaciji gradskih fortifikacija predstavlja nad njime podignut srednjevjekovni, značajno uži bedem. Osim promjene u tehnici gradnje, analiza slojeva pokazuje i značajnu redukciju njegove širine.¹⁶⁰³

Najstariji prapovijesni prstenasti bedem širok je preko 4 m. Građen je od nepravilnih klesanaca slaganih bez tendencije horizontalnog uslojavanja, u tehnici *opus siliceum* (prva manira). Faber ga datira u 7.-6. st. pr. Kr. Starijim (prapovijesnim) izvedbama u suhozidu kasnije se dodavanjem gline u ispunu poboljšala učinkovitost (6.-4. st. pr. Kr.).¹⁶⁰⁴ S obzirom na nedostatak materijalnih potvrda za tako preciznu dataciju ona se treba uzeti s rezervom.

Megalitski bedem najbolje se može rekonstruirati prema ostacima istočnog poteza, uz groblje, kojemu temeljni sloj leži na starijem grobnom humku. Kako načinom gradnje i veličinom blokova podsjeća na bedeme Ise, Epetija i Tragurija, nije čudno da se pripisivao grčkim graditeljima. Širina bedema iznosi 2,70 m. Građen je u najstarijoj fazi tehnike *opus quadratum*, od dva lica s ispunom (emplekton). Lica su oblikovana izrazito dugim kamenim blokovima dimenzija 0,60-1,50 m, visokima 0,40-0,60 m. Unutarnja anatroza je gotovo savršena, a na mjestima se može vidjeti i spajanje blokova na koljeno. Prednja ploha blokova

¹⁶⁰¹ A. Faber 1980, 300.

¹⁶⁰² A. Faber 1980, 297 i d.

¹⁶⁰³ A. Faber 2000, 154.

¹⁶⁰⁴ A. Faber 1964, 48 i d.; 1980, 298; 2000, 132 i d.

je blago bunjasta, što prema Faber upućuje na gradnju kasniju od 4. st. pr. Kr. (3. st. pr. Kr.?). U toj fazi bedem prema dosadašnjim istraživanjima nije imao kule, već mu je blagim izmicanjem poboljšana obrambena učinkovitost.¹⁶⁰⁵ U zidnom plaštu moguće je diferencirati više izvedbi vanjske plohe blokova, što ukazuje na adaptacije nastale u nešto većem vremenskom razmaku. Nekim segmentima lica su oblikovana bez izražajne bunje s pažljivo izvedenim sljubnicama, nadalje se mogu vidjeti oni s plitkom bunjom bez anatiroze, zatim se javlja nešto naglašenije ispupčenje i savršeno prijanjanje uz povremeno korištenje spojeva „na koljeno“.¹⁶⁰⁶

Ranorimske adaptacije manifestiraju se u oblikovanju uslojenih redova sa slabije izvedenom bunjom i pažljivo izvedenom anatirozom (*opus quadratum*, rimska varijanta), te naglašenijom bunjasto oblikovanom plohom s izrazitijom anatirozom. Svojtvena im je i uporaba žbuke u ispuni. Širina bedema nastalih u rimskom razdoblju iznosi oko 1,80 m, a za poboljšavanje obrambenih svojstava dograđene su im isturene četvrtaste kule prislonjene uz vanjsko lice.¹⁶⁰⁷

Lica kasnoantičkog bedema građena su od manjih kamenih blokova povezanih mortom s tendencijom uslojavanja, a ispunu čini manje kamenje obilno zaliveno žbukom (*opus incertum*). S obzirom na relativnu pravilnost Faber ih vezuje uz razdoblje ne starije od 4. st.¹⁶⁰⁸

Položaj gradskih vrata se mijenjao ovisno o strateškim nužnostima, pa je iznimno teško locirati gradske ulaze na istočnom potezu bedema koji je svoju ulogu izgubio nakon napada Đenovežana, kad se reducirala gradska površina i antički bedem poslužio kao građevinski materijal. Zasad je moguće pretpostaviti nekoliko gradskih vrata. Dvoja su bila ishodište pretpostavljenog glavnog „dekumana“ i spajala dva značajna kulturna kompleksa: na zapadnoj strani samostan sv. Marije od Anđela, a na istoku ranokršćanski episkopalni sklop iz 5.-6. st. uz kojega je i kasnoantička nekropola. Kako je na istoku grad s otokom bio povezan tek uskim rukavcem, koji se zbog nasipavanja terena danas slabo vidi, postojanje vrata u blizini je opravdano.¹⁶⁰⁹ Od južnih vrata (morskih) tekao je glavni „kardo“ prema Sv. Petru (crkvi sa samostanom) u pravcu luke, gdje je logično pretpostaviti barem još jedna vrata.

U dosadašnjim istraživanjima kao glavna komunikacija (poveznica kopnenih putova s creske i lošinjske strane)¹⁶¹⁰ označena je ona koja dijelom prati današnju glavnu gradsku

¹⁶⁰⁵ A. Faber 2000, 153 i d.

¹⁶⁰⁶ A. Faber 2000, 131 i d.

¹⁶⁰⁷ A. Faber 2000, 163 i d.

¹⁶⁰⁸ A. Faber 2000, 154.

¹⁶⁰⁹ A. Faber 1982, 64 (prilog I).

¹⁶¹⁰ A. Mohorovičić 1953, 8.

ulicu. „Dekuman“ je ekscentrično postavljen, jednako kao i forum lociran na prostoru današnjeg trga ispred katedrale,¹⁶¹¹ čije se popločenje može i danas vidjeti oko zgrade Muzeja.¹⁶¹² Arhitektonske strukture otkrivene na gornjoj (sjevernoj) strani foruma, na mjestu sadašnje lođe, J. Ćus-Rukonić prepoznala je kao ostatke hrama i kurije (bazilike urbane?), ispod koje se pruža spomenuta glavna komunikacija u smjeru starokršćanskog episkopalnog kompleksa Sv. Marije (pril. 24-4).¹⁶¹³ Na temelju utvrđenog smjera pružanja „dekumana“ može se pretpostaviti pružanje ostalih komunikacija, vodeći računa o tome da je rimski grad naslijedio i nepravilnosti starijeg naselja.¹⁶¹⁴

Na širem prostoru registrirane su prapovijesne gomile kod istočnog prilaza naselju, a postoje indicije o prapovijesnim ukopima i na zapadnoj periferiji naselja. Ranoantička nekropola nalazila se na lošinjskoj strani kod mosta. Bila je u funkciji od vremena Augusta do Kaligule, što potvrđuju nalazi, a nije isključeno njeno korištenje i do ranokršćanskog razdoblja kad je došlo do formiranja nove nekropole uz baziliku sv. Marije kod današnjeg groblja.¹⁶¹⁵ Potvrda stagnacije grada u kasnoj antici (4. i 5. st.) su ukopi unutar gradskih bedema na dvije lokacije. Jedna je u blizini foruma, a druga uz baziliku sv. Marije na današnjem groblju. Iz vremena seobe naroda jedna se nalazi na početku puta za Bijar, kod ulaza u groblje.¹⁶¹⁶

Prapovijesno utvrđeno liburnsko naselje Apsor nastalo je na južnoj strani otoka kao odraz pomorske aktivnosti stanovništva orijentiranog na trgovinu i druge gospodarske djelatnosti koje prate lučka naselja. Svoj značaj duguje povoljnom geografskom položaju, zahvaljujući kojem su njegovi stanovnici ostvarivali kontakte s helenističkim svijetom čime su osigurali materijalni i kulturni uspon, što je bio i razlog prerastanja u urbani centar za vrijeme rimske vlasti. Kontinuitet naselja potvrđen je i u kasnoantičkom razdoblju, što se, osim značaju osorske luke, može pripisati i izoliranom položaju, koji je odgovarao strateškim uvjetima u vremenu bizantske uprave. Iako se osorska biskupija spominje od prve polovice 6. st. monumentalni sakralni sklop oko prve katedrale sv. Marije vjerojatno je nastao već u 5. st.

Na gradskom prostoru otkriveni su položaji foruma i javnih zgrada, trase glavnih komunikacija, kanalizacije i vodovoda. Istraživanja su pokazala koncentraciju

¹⁶¹¹ A. Mohorovičić 1953, 11; E. Imamović 1979, 56; M. Čaušević 2003, 33 i d. Forum je na prostor današnjeg trga ubicirao talijanski istraživač Sticotti početkom 20. st. Više: P. Sticotti 1914.

¹⁶¹² A. Faber 1980, 299.

¹⁶¹³ M. Čaušević-Bully – J. Ćus-Rukonić 2008, 253 i d. Faber drži da je riječ o hramu posvećenom kapitolijskoj trijadi, usp. A. Faber 1982, 66 i d.

¹⁶¹⁴ M. Čaušević-Bully – J. Ćus-Rukonić 2008, 225.

¹⁶¹⁵ A. Faber 1980, 301.

¹⁶¹⁶ A. Faber 1974, 79 i d.

reprezentativnih objekata u južnom dijelu grada gdje je vjerojatno bila i stambena zona, dok je sjeverna vjerojatno bila rezervirana za obranu i skladištenje.¹⁶¹⁷

Na primjeru Apsora može se pratiti kontinuitet utvrđivanja od prapovijesnog do kasnoantičkog razdoblja, a za posljednje je pretpostavljena redukcija gradske površine na sjevernoj i istočnoj strani grada podizanjem novog bedema u funkciji dijahizme. Na prapovijesne bedeme (prva faza) naslanjaju se antički, koji se i danas mogu pratiti na nekim dionicama. Prstenasti bedemi građeni u tehnici *opus siliceum* (prva manira) poslužili su kao temelj megalitskim, predrimskim bedemima, nastalima pod utjecajem helenističkog kulturnog kruga moguće krajem 4. ili u 3. st. pr. Kr. (druga faza). Nove fortifikacije građene su ogromnim kamenim blokovima u tehnici *opus quadratum*, čiji su ostatci vidljivi na istočnoj strani (pored današnjega groblja) i na samom ulazu u grad sa zapadne strane. Promjene u tehnici gradnje vidljive u oblikovanju lica i spojeva monumentalnih blokova ukazuju na kasnije adaptacije nastale prije rimske vlasti (treća faza). U rimsko doba obnavlja se prsten prapovijesnih bedema bez promjene trase (četvrta faza). U gradnji se koriste nešto manji i pravilnije oblikovani blokovi i žbuka kao vezivo (tehnika *opus quadratum*, rimska varijanta). U kasnoj antici dolazi do novih transformacija (peta faza); obnavljaju se dotrajale dionice u tehnici *opus incertum* i dodaju četvrtaste kule uz vanjsko lice bedema, što je potvrđeno na južnom potezu, gdje je Faber otkrila jednu i pretpostavila dvije kule. Potvrđena je kutna kula na jugoistoku, te pretpostavljena komplementarna na jugozapadu i jedna na dijelu između vrata i jugoistočne kule.

Kreksa, Krepsa (*Crexa, Crepsa*)

Kreksa se vjerojatno nalazila na mjestu današnjega grada Cresa u dnu dobro zaštićenog zaljeva na zapadnoj strani istoimenog otoka. Središnji položaj na otoku i povoljna pozicija na pomorskoj komunikaciji osigurali su joj ulogu značajnog centra.

Ime grada zabilježeno u oblicima *Crexi* (Plinije, III, 40) i Κρέψα (Ptolemej, II, 16, 8) potječe iz predrimskog vremena i ne može se objasniti grčkim i latinskim jezičnim sredstvima. P. Šimunović smatra da toponim Cres spada u grupu onih kojima je motiv imenovanja nastao na temelju izgleda tla (ie.*(s)*querep* 'litica').¹⁶¹⁸ Kreksa je kao i Apsor stekla municipalitet za vrijeme Augusta ili Tiberija.¹⁶¹⁹

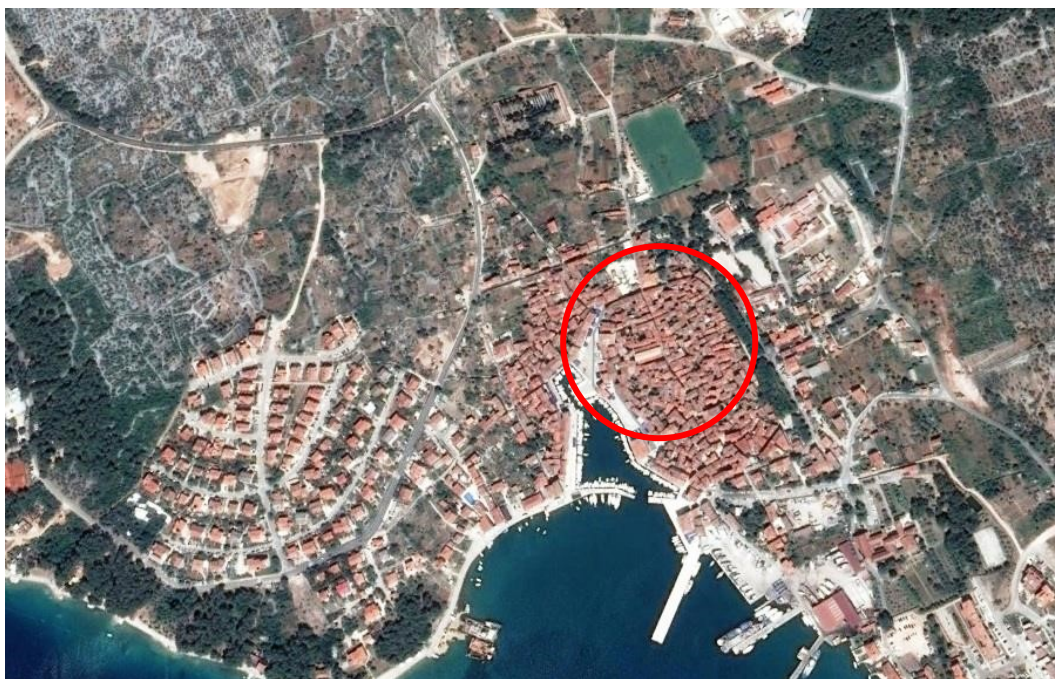
Ubikacija antičke Krekse još uvijek je predmet rasprave. Kako se prema više autora u tkivu današnjega grada Cresa ne može prepoznati pravilan raster rimskih komunikacija, u

¹⁶¹⁷ M. Čaušević-Bully – J. Ćus-Rukonić 2008, 264.

¹⁶¹⁸ P. Šimunović 2013, 153.

¹⁶¹⁹ M. Suić 2003, 64.

stručnoj literaturi uglavnom je zastupljena pretpostavka da se rimski grad nalazio na brdu sv. Bartolomeja (Bartula), gdje su otkriveni nalazi iz prapovijesnog i rimskog razdoblja.¹⁶²⁰ A. Mohorovičić je kao argument za takvu ubikaciju uzeo činjenicu kako nema primjera novonastalog rimskog naselja na području bez prapovijesnog sloja.¹⁶²¹ Izostanak ostatka rimske stambene arhitekture (osim Silvanova hrama?) tezu o antičkoj Kreksi na mjestu ilirske gradine čini upitnom. Otkriće antičkog Fulfina podignutog izvan zone prapovijesne gradine otvara mogućnost sličnog razvoja Krekse. U prilog tome idu recentna istraživanja na prostoru grada Cresa, u kojima su otkriveni ostatci antičke arhitekture (zidovi i ostaci popločenja u Ulici kapetana Nikole Draže br. 3),¹⁶²² a pažljivim promatranjem rasporeda komunikacija (sl. 61) ideja o nepostojanju pravilnog rastera također je upitna osobito u sjevernijem dijelu današnjeg naselja poviše crkve sv. Sidara, u kojem je istoimena ulica mogla naslijediti trasu glavne rimske komunikacije.

Sl. 61. Pretpostavljena lokacija Krekse

Nastanjenost prostora može se pratiti od prapovijesti, o čemu svjedoče okolne gradine, od kojih je ona smještena sjeveroistočno na brdu sv. Bartolomeja bila povijesno ishodište antičkoga grada Krekse.¹⁶²³ Strateški položaj gradine omogućavao je Liburnima nadzor plovnih putova Kvarnera i Kvarnerića, Creske luke i uvale Merag, te je očito bio razlog kontinuiteta života na gradini, što potvrđuje otkriće Silvanova žrtvenika. Logično je

¹⁶²⁰ A. Cella 1951, 3 i d.; A. Mohorovičić 1956, 476 i d.; I. Beuc 1953, 5 i d.

¹⁶²¹ A. Mohorovičić 1956, 478 i d.

¹⁶²² Izvješće o zaštitnom arheološkom istraživanju u prizemlju zgrade u Ulici Kapetana Draže 3 u Cresu, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci, 1998.

¹⁶²³ B. Fučić 1990, 26.

pretpostaviti i postojanje emporija u blizini luke. Pitome padine zaštićene od udara bure i obilan izvor vode u obližnjem Piskelu, uz manje izvore u samoj gradskoj luci (Krušija) bili su preduvjet za nastanak grada (koji je preuzeo ime naselja na gradini) uz sjeverni rub creske luke duge oko 1800 m, a široke 800 m. Luka je s Kvarnerom povezana morskim kanalom dugim oko 1000 m i širokim 300–400 m.¹⁶²⁴

Osim logike organizacije rimskih gradova na obalnom području, postojanje luke Krekse potvrđuje nedavni nalaz rimskih zidova nedaleko crkve sv. Sidara (Izidora).¹⁶²⁵ Iako nisu pronađeni ostatci antičke arhitekture i fortifikacija koji bi potvrdili lokaciju Krekse, može se pretpostaviti naselje uz gradsku luku nastalo na razmeđu kasne antike i ranoga srednjeg vijeka.¹⁶²⁶ Dugotrajna naseljenost prostora uz luku ide u prilog tezi o antičkom gradu na sjevernom dijelu današnjeg Cresa. U tom kontekstu gradinsko naselje na brdu sv. Bartolomej moglo je paralelno egzistirati s gradom uz more.

Arba (*Arba*)

Arba se nalazila na mjestu današnjeg grada Raba, na jugozapadnom dijelu otoka - uskom poluotoku između uvale Sv. Eufemija na zapadu i rapske luke na istoku.

Naziv grada u obliku Arba pronađen je na epigrafskim spomenicima (*CIL* III, 2931 i 10541 = 3852) i na amfori (*CIL* III, 14336) o kojoj je pisala B. Nedved.¹⁶²⁷ Osim imena otoka i grada spominjanih u antičkim izvorima (navedenim u uvodnom dijelu o Kvarnerskim otocima), na natpisu Marka Ulpija Gelijana (*GZM*, LII, 1940, 20) javlja se i etnik *Arbenses*.

Današnje ime grada (i otoka) Raba nastalo je od liburnskog imena Arba, koje ima indoeuropski korijen *arb-*, u prijevodu „mrk“ ili „taman“, moguće zbog nekadašnjih gustih crnogoričnih šuma.¹⁶²⁸ Na istočnojadranskoj obali često su otok i glavno naselje imali isto ime, što implicira postojanje predrimskog naselja na mjestu današnjega grada Raba. Teško je sa sigurnošću govoriti o starosti imena, ali se javlja najkasnije od početka željeznoga doba, sudeći prema poznatim ostacima naselja.¹⁶²⁹

Arba je za vrijeme Augusta dobila status municipija, a stanovnici su upisani u *tribus Sergia*,¹⁶³⁰ o čemu svjedoči niz natpisa.¹⁶³¹ Postoje različita mišljenja o vrsti stečenog

¹⁶²⁴ Z. Brusić 2010; J. Čus-Rukonić 2012, 397 i d.

¹⁶²⁵ Indirektno dobivena usmena informacija gđe. J. Čus-Rukonić, višeg kustosa Muzeja grada Cresa.

¹⁶²⁶ B. Fučić 1990, 40 navodi jedini do sada pronađen ranosrednjovjekovni ostatak; ulomak stupića koji je uzidan u ogradu stubišta kuće iza apside crkve sv. Sidra.

¹⁶²⁷ B. Nedved 1988, 29 i d.

¹⁶²⁸ A. Mayer 1957, 56.

¹⁶²⁹ Š. Batović 1987, 149.

¹⁶³⁰ W. Kubitschek 1882, 191.

¹⁶³¹ J. Medini 1987, 171 i d. Stečeni municipalitet i gradsko vijeće potvrđuju i natpisi: *CIL* III, 3117, 3118; 3119; 3121 = 10119, moguće i 3120.

privilegija. J. Medini smatra da je Arba na taj rang podignuta izravno iz peregrinskog statusa.¹⁶³² L. Margetić zastupa mišljenje da je najprije podignuta na rang municipija s *ius Latium minus*, a da je naknadno dobila status s *Latium maius*.¹⁶³³ Polazište za raspravu o vrsti municipalnog statusa je poznavanje etničke strukture stanovništva na temelju relativno skromne epigrafske građe.¹⁶³⁴ Dosad pronađeni natpisi ukazuju na dominantnu ulogu domaćeg stanovništva čiji predstavnici sudjeluju u radu gradskog vijeća.¹⁶³⁵

Sustavna istraživanja grada Arbe nisu vršena, a otok samo usputno spominju pisci od 17.-20. st.¹⁶³⁶ Prikazi otoka nalaze su u vodičima i putopisima, između kojih su značajniji Schleyera i Brusića.¹⁶³⁷ Bolje poznavanje prošlosti Raba uslijedilo je nakon tiska radova sa znanstvenog skupa o Rabu održanog 25.-27. listopada 1984. god.

Iako prve vijesti o otoku Arbi (*Arba*), današnjem Rabu, nalazimo kod antičkih pisaca najstariji tragovi života datiraju iz srednjepaleolitskog razdoblja (Lopar).¹⁶³⁸ Na Arbi je dosad ustanovljeno 9 prapovijesnih gradina, a većina ih je smještena na sjevernom dijelu otoka i položajima pogodnim za nadzor i obranu.¹⁶³⁹ S obzirom na relativno skroman stupanj istraženosti ostatka otoka može se pretpostaviti da ih je bilo znatno više. Zasad registrirane gradine bile su u vizualnom kontaktu udaljene nekih 250 m do 4 km, na nadmorskim visinama u rasponu od 30 m (Arba) do 220 m (Sv. Damjan).¹⁶⁴⁰ Mogu se razlikovati stalno naseljene na obali (s debelim kulturnim slojevima), od kojih je najvažnija Arba, upravno središte otoka, i one za zbjege ili izvidnice (Kužekino, Gromače), uvučene u središnje dijelove otoka (očuvani su im jedino bedemi). Na nekima se prema Š. Batoviću život nastavlja i u rimsko doba (Trbušnjak na Loparu i Kaštelini u Kamporu).¹⁶⁴¹ Pitanje kontinuiteta ostalih

¹⁶³² J. Medini 1973-1974, 34.

¹⁶³³ L. Margetić 1978-1979, 330-331; 1987, 199.

¹⁶³⁴ D. Rendić-Miočević 1955; G. Alföldy 1965, 75; 1969; J. J. Wilkes 1969, 198 i d.; J. Medini 1973-1974, 38; 1976, 69; M. Suić 1981, 249-250 smatraju da su Arbu naseljavali Liburni i doseljeni Italici, a u kasnom principatu i orijentalci.

¹⁶³⁵ B. Nedved 1988, 33. Od četiri poznata rapska dekuriona dvojica su zasigurno liburnskog podrijetla, moguće i *Trebius*, a četvrtom dekurionu nije očuvano ime. Na natpisu *CIL III, 13293* spominju se *Baebia T. f. Callida* i *Quintius* (starosjedoci) što Arbu stavlja u I. skupinu municipija.

¹⁶³⁶ Neki od njih su: I. Lučić 1966, 16; A. Fortis 1771, 7 i d.; D. Farlati 1775, 223 i d.; W. Kubitschek 1882; 1889; 1891, 72; A. Cons 1882, 209; F. Bulić 1885, 145; 1886, 40, 133; 1892, 82; L. Jelić 1898, 241 i d., 544 i d.; 1900, 180, 186, 187, 193; K. Patsch 1900, 365; K. Jireček 1902; 1962, 73; J. Alačević 1903, 156 i d.; 1904, 30; V. Brusić 1925, 48 i d.; H. Krahe 1925, 15; A. Mayer 1931, 27 i d. i drugi.

¹⁶³⁷ W. Schleyer 1914; V. Brusić 1925.

¹⁶³⁸ Š. Batović 1987, 151.

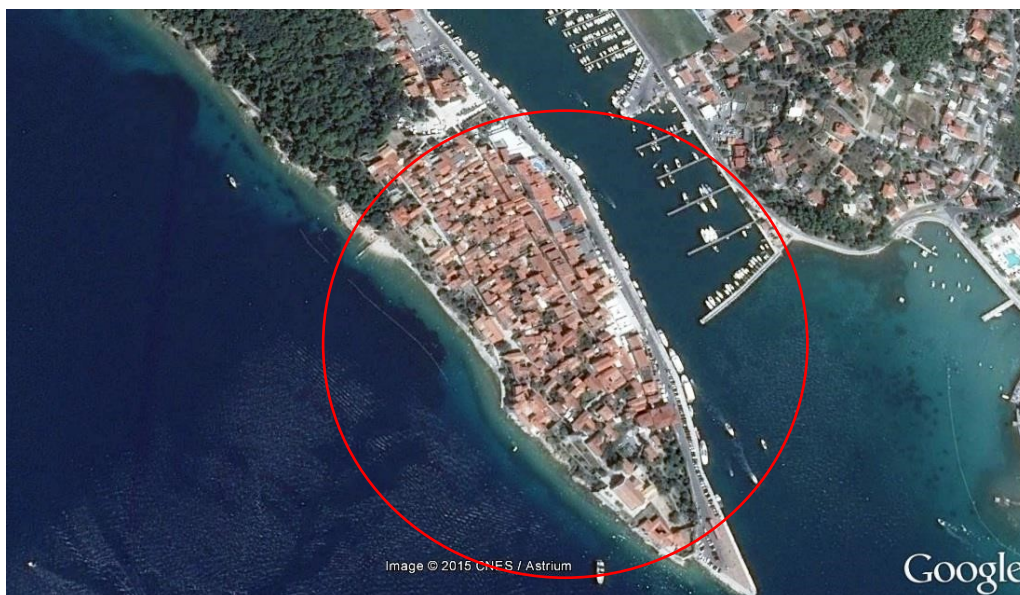
¹⁶³⁹ Š. Batović 1987, 160 i d.

¹⁶⁴⁰ Zasad se može okvirno govoriti o 4 osnovne zajednice gradina međusobno udaljene oko 1-3 km, a gradine svake zajednice na udaljenosti 3-6 km: jedne oko Lopara (četiri gradine s 4-5 km velikim prostorom), druge oko Kašteline u Kamporu (oko 4-6 km prostora), treće po sredini otoka s gradinom Gromače-Silba (3,5-4 km prostora) i četvrte s Rabom i Sv. Damjanom (oko 10 km).

¹⁶⁴¹ Š. Batović 1987, 158 piše da „o tome svjedoči i natpis L. Bebija Malavika (*CIL III, 10121*), koji još koncem 1. st. uz rimsku imensku formulu zadržava epihorsku, a što upozorava na sporu romanizaciju“.

prapovijesnih naselja ostaje otvoreno; moguće je da je i na njima život trajao do kasne antike, kad je, ako ne i ranije, bila naseljena utvrda Sv. Damjan iznad Barbata.¹⁶⁴²

Rimski grad Arba nastao je na mjestu prapovijesne gradine dimenzija 200 x 300 m, s bogatim kulturnim slojem debljine do 2 m (sl. 62). Prapovijesno naselje bilo je utvrđeno višestrukim bedemom, kao i ostale gradine na Kvarneru.

Sl. 62. Prostor antičke Arbe

U vremenskom rasponu od 4.-1. st. pr. Kr. dolazi do obnove postojećih fortifikacija koje se grade od megalitskih kvadara u tehnici *opus quadratum* (ili *opus siliceum*, četvrta manira).¹⁶⁴³ Iako slaba istraženost onemogućuje uvid u predantičku strukturu naselja, nalaz megalitskih blokova namijenjenih gradnji fortifikacija ukazuje na postojanje starijeg peregrinskog naselja. Dobivanjem municipalne konstitucije, Arba se oblikuje kao gradsko naselje, o čemu svjedoče gradski bedemi (*CIL* III, 3117) i prostorna artikulacija (ortogonalni raster).¹⁶⁴⁴ Važnost grada u kasnoj antici potvrđuju akti salonitanskih crkvenih sabora (530. i 533. god.) u kojima se spominje i prvi poznati rapski biskup *Tycianus*.¹⁶⁴⁵ Nakon kratkog interregnuma, poslije 535. god. dolazi pod vlast Bizanta, što se moralo odraziti na transformaciju fortifikacija i gradnju sakralnih objekata (uključujući i biskupsku baziliku), ostatci kojih se mogu prepoznati u supstrukcijama rapske katedrale i kompleksu bazilike sv. Ivana.

Na mjestu antičke Arbe razvio se srednjovjekovni i kasnije suvremeni grad, što značajno otežava arheološka istraživanja. Stoga je nemoguće argumentirano raspravljati o urbanističkoj strukturi i lokaciji bitnih komponenti jednog municipija, koji je taj status prema pronađenom

¹⁶⁴² B. Nedved 1988, 35.

¹⁶⁴³ Š. Batović 1987, 157.

¹⁶⁴⁴ M. Suić 1976, 19 i d.; J. Medini 1987, 171 i d.

¹⁶⁴⁵ N. Klaić 1967, 81 i d.

natpisu (*CIL* III, 3117) imao već 10. g. Natpis nije očuvan, pa se ne može govoriti o dimenzijama bloka na kojemu se nalazio, niti o stupnju epigrafske sličnosti s njemu usporedivim nalazima na području Liburnije (*KN* 2). Zahvaljujući kronološkim elementima u tekstu natpisa moguće je ustvrditi da je riječ o najranijem sloju Augustovih munificijencija.¹⁶⁴⁶ Osim restitucije natpisa nema drugih materijalnih ostataka koji bi pomogli u utvrđivanju gradskog perimetra ili površine urbanog areala, što je otvorilo mogućnost različitih interpretacija. Prema V. Brusiću antički grad obuhvaćao je samo krajnji istočni dio poluotoka (lokalni naziv Kaldanac). Zapadna granica bi tako bila srednjovjekovna ulica *Ruga di medio*, koja je povezivala dva srednjovjekovna trga: *Platea vetus* i *Platea nuova* na obali. Danas vidljivi zapadni bedem s kulama Brusić datira nakon 12. st., a eventualne nalaze (arhitektonske elemente) zapadnije od ulice *Ruga di medio* smatra da treba povezati uz suburbane aktivnosti.¹⁶⁴⁷ Oprečno mišljenje iznosi Suić, a temelji ga na pravilnosti pružanja uzdužnih ulica u zapadnom dijelu grada, što je bio standard u rimskoj urbanoj misli, pa zaključuje da je prostor antičkoga grada obuhvaćao i zapadni dio do linije srednjovjekovnih bedema.¹⁶⁴⁸

Iako gotovo u cijelosti neistražena, Arba ipak pokazuje urbanističko promišljanje svojstveno rimskim gradovima, bez obzira što nije osnovana kao kolonija. Oblik grada određen je prirodnim datostima i ima izduženu formu koju naglašavaju unutarnje komunikacije. Bedem prema ageru okomito siječe poluotočić i određuje pružanje „karda“ paralelnih s njime. Istočni i velikim dijelom zapadni potez bedema prate „dekumani“. Smještajem na jezičcu koji se pruža u more i oblikuje luku na istočnoj strani, Arba pokazuje sličnost s Jaderom i s Parencijem, dok se od njih razlikuje unutarnjom, izrazito izduženom ortogonalnom shemom, prilagođenom obliku poluotočića. Iz oblika proizlazi i drugačiji odnos „karda“ i „dekumana“, u korist prvih. Kardi se kao poprečne ulice sa zapadnog hrpta spuštaju prema luci, tvoreći s uzdužnima izdužene inzule. „Dekumani“ su ujedno imali značajnu ulogu u komuniciranju centra s agerom. Zasad je nepoznata lokacija gradskog središta - kapitolija i foruma - kao i njihov međusobni odnos, ali je moguće pretpostaviti da su bili organizirani kao cjelina, što je bio slučaj u većini gradova. Suić se poziva na činjenicu da su kasnije srednjovjekovne crkve nastavljale tradiciju starokršćanskih i smatra da je mala vjerojatnost da se na mjestu današnje katedrale nalazilo gradsko središte. Analiza položaja glavnih komunikacija, prema Suiću, otvara mogućnost da se u produžetku ulice koja ide uz bedem s istočne strane do luke mogao nalaziti forum i hram na samom kraju poluotočića.¹⁶⁴⁹

¹⁶⁴⁶ J. Medini 1987, 171.

¹⁶⁴⁷ V. Brusić 1925, 147 i d.

¹⁶⁴⁸ M. Suić 1976, 137 i d.

¹⁶⁴⁹ M. Suić 2003, 222 i d.

Od zahvata unutar gradske jezgre tijekom rimskog razdoblja vrijedno je spomenuti poboljšanu opskrbu vodom (sredstva osigurao Gaj Recije Ruf), te gradnju portika posvećenog Majci bogova (gradi ga Tit Prusije Optat)¹⁶⁵⁰ uz božičino svetište (?) i još barem jednog hrama ili svetišta na koji se može odnositi ulomak natpisa *CIL* III, 10124.¹⁶⁵¹

Antički bedemi su u cijelosti razgrađeni, a nad njima su vjerojatno podignuti kasniji srednjovjekovni i novovjekovni, kao što je to slučaj u ostalim gradovima na Kvarnerskim otocima. Iako nema tragova antičkih bedema, postoje elementi koji potvrđuju njihovo postojanje. Najvažniji je svakako natpis koji govori o gradnji bedema i kula *CIL* III, 3117 (10117), a za njegovu restituciju kao analogija poslužili su natpisi iz Jadera (*CIL* III, 13264; *CIL* III, 2907). Natpis se nalazio na kamenu koji je po svoj prilici bio građevni blok, sastavni dio bedema koji se na njemu spominje, što je bila uobičajena praksa u gradovima provincije Dalmacije.

Osim bloka s natpisom pronađena su još četiri megalitska bloka karakteristična za prapovijesne bedeme, što implicira postojanje i onih ranijih, a očekivano je imajući u vidu značaj lokacije. Medini je u kuli sv. Kristofora pronašao tri kamena bloka i još jedan u palači Nimira, koje na temelju monumentalnosti (dužine od 0,90 do 1,65 m, debljine između 0,30 i 0,69 m te širine od 0,30 do 0,35 m) i načina oblikovanja povezuje s fortifikacijskim strukturama predantičkih fortifikacija. Prednja strana blokova bunjasto je oblikovana, u formi nepravilnog paralelopipeda, a gornja i donja strana rezultat su prirodnog karaktera (debljine sloja). Kraće stranice su zakošene, rubnjaci i sljubnice pravilno oblikovani. Najveći blok ima utor „na zub“ u donjem lijevom kutu prednje plohe, oblikovan finim dlijetom kao i bočni bridovi. Medini tako oblikovane blokove smatra segmentima karakterističnima za *opus quadratum*, prisutan i vremenski precizno određen na cijeloj istočnoj obali Jadrana, ne isključujući mogućnost varijante *opus siliceum* koja je prethodila spomenutoj tehnici, a na koju upućuje pojava utora na dva pronađena bloka.¹⁶⁵² Oblikovanje utora „na zub“ svojstveno je predantičkim konstrukcijama, kao npr. onima na Krku i zapadnom zidu Varvarije, koje govore u prilog da je riječ o prijelaznoj fazi, tj. četvrtoj maniri tehnike *opus siliceum*, kako je imenuje G. Lugli. Obrada rubne anatiroze i utora ukazuje na stariju gradnju i na mogućnost da je na mjestu ili neposrednoj blizini antičke Arbe postojalo utvrđeno predantičko naselje. Lokacija pronađenih blokova, na temelju analogije s Jaderom i Argiruntom, govori o kopnenoj granici poluotoka na kojoj su nužne fortifikacije, pa je vrlo vjerojatno da su bili ugrađeni u neposrednoj blizini mjesta pronalaska, u zapadni antički bedem, najizloženiji dio gradskog perimetra, na koji se vjerojatno

¹⁶⁵⁰ J. Medini 1964-1965, 48; M. Suić 1981, 278.

¹⁶⁵¹ B. Nedved 1988, 33.

¹⁶⁵² J. Medini 1987, 171 i d.

odnosila i Augustova munificijencija. Natpisi pronađeni u Jaderu iz Augustova i Argiruntu iz Tiberijeva vremena odnose se na gradnju prema kopnu okrenutih poteza i po svoj prilici su postavljeni uz vrata, pa je istu situaciju logično pretpostaviti i u Arbi. Medini interpretacijom spomenutih blokova potvrđuje Suićevu ideju o opsegu i gradskom perimetru. Ne isključuje mogućnost da u postantičkom razdoblju cijelo područje grada nije bilo u funkciji urbanog areala, ali je zadržalo antički raster i planimetriju.¹⁶⁵³

Još jedan nalaz značajan za proučavanje povijesti Raba odnosi se na amforu pronađenu u Ninu 1896. god. (*CIL* III, 14336).¹⁶⁵⁴ Na ramenu amfore nalazi se natpis *Felix Arba*, koji se vjerojatno odnosi na Rab kako to iznose Suić i Nedved.¹⁶⁵⁵ Ukoliko se to tumačenje prihvati, a nema osnove za sumnju, proizlazi da je Arba u jednom povijesnom trenutku zaslužila taj epitet.¹⁶⁵⁶

Gradovi s epitetom *felix* su npr. Roma, Ravena i Akvileja u Italiji, Kartaga u Africi, a u istočnim provincijama Kremna, Berit i Heliopol. Taj epitet gradovi često dobivaju za vrijeme dinastije Severa, a vezan je za uspon, slavu, prosperitet ili zahvalnost za posebne zasluge. Na obalnom području provincije Dalmacije nosi ga i Salona, jer je zabilježen na ulomku stupa s natpisom *Felix Salon* i na ključnom kamenu s reljefom Tihe na kojem je ispisano *MIVS/F* (kolonija *Martia Iulia Valeria Salona felix*) datiranom poslije 300. god.¹⁶⁵⁷

Postavlja se pitanje razloga stjecanja titule, u koji zasad nije moguće proniknuti. Zanimljivu pretpostavku iznosi Nedved, koja ga dovodi u vezu sa Septimijem Severom, koji se zbog vremenskih ili nekih drugih razloga mogao zaustaviti na Rabu krajem travnja ili početkom svibnja 202. god., što je mogao biti razlog stjecanja i drugih privilegija.¹⁶⁵⁸

Arba je zanimljiva i zbog pravokutnih baza (postamenti statua?) s posvetnim natpisima članovima carske obitelji. Iz razdoblja od Marka Aurelija do Trebonijana Gala pronađeno ih je na prostoru provincije Dalmacije 20, a najveći broj (6) podignut je za Marka Aurelija. Od tog broja 5 ih potječe s Raba (*CIL* III, 3118, 3119, 3120, 3121 i 3122).¹⁶⁵⁹ Događaji krajem 2. i početkom 3. st. očito su potakli stanovništvo na iskazivanje počasti i odanosti caru. Stalni ratovi, pustošenja i povećan broj legija na sjevernim granicama omogućili su gospodarski procvat u Dalmaciji, koji se zrcali u povećanoj graditeljskoj

¹⁶⁵³ J. Medini 1987, 174 i d.

¹⁶⁵⁴ N. Lamboglia 1958, 294. Po tipologiji, posuda je najbliža autorovoj klasifikaciji "terra sigillata chiara A forma 26 a", koju se datira u 2. i 3. st.

¹⁶⁵⁵ M. Suić 1981, 249; B. Nedved 1988, 29 i d.

¹⁶⁵⁶ T. Klauser 1969, 713 pridjev *felix* objašnjava pozivajući se na Cicerona i kaže da je to *honestarum rerum prosperitas* ili *fortuna adiutrix consiliorum bonorum*.

¹⁶⁵⁷ M. Abramčić 1935-1949, 279 i d.; D. Srejović 1985, 60. U Gamzigradu se nalazi Galerijeva carska palača, podignuta početkom 4. st., koja nosi naziv *Felix Romuliana*.

¹⁶⁵⁸ B. Nedved 1988, 39.

¹⁶⁵⁹ B. Nedved 1988, 36 i d.

aktivnosti.¹⁶⁶⁰ Ista se može očekivati i na Rabu, a logično je pretpostaviti i obnovu gradskih fortifikacija.

Na mjestu prapovijesne gradine za vrijeme rimske vlasti nastaje grad Arba, koji je postao srednje veliko lučko i otočko središte Kvarnera. Poznavanje dijela urbane planimetrije i organizacije društvene uprave Arbe zasnovano je na natpisima. Većinu ih donosi Th. Mommsen (*CIL* III), a iz njih se doznaje da je bedeme i kule oko grada dao podići August. Postavši municipij Arba je dobila gradsku upravu kojoj su na čelu bila dva duumvira i dva edila.

Grad je vjerojatno imao uobičajenu urbanu strukturu zasnovanu na glavnim komunikacijama (*cardo* i *decumanus*). U gradskom središtu (moguće na vrhu poluotoka) nalazio se vjerojatno forum s većim upravnim zgradama i hram, dok su ostali objekti javne namjene bili smješteni podalje od središta.

Postojanje gradskog vodovoda posvjedočeno je natpisom (*CIL* III, 3116) iz kojeg se doznaju imena građana (*C. Raecius Lea* i *C. Raecius Rufus*) koji su trudom i sredstvima priskrbili gradu zdravu vodu. Natpis na kamenu iz 165. god. (*CIL* III, 3118) veliča cara Marka Aurelija kao zaslužnog vladara i filozofa, zbog toga što je grad zadužio nama nepoznatim dobrim djelom. Natpisi (5 prethodno navedenih) govore da je grad u 2. i 3. st. bio u bliskoj vezi sa središnjom rimskom vlašću. Na urbanu strukturu i bedeme zacijelo su se odrazila previranja tijekom 4. i 5. st., a vjerojatno je bio i važna točka u sustavu obrane u vrijeme Bizanta.

Gradske fortifikacije nisu istraživane, ali nalazi megalitskih blokova i analogija s gradovima na Kvarnerskim otocima dozvoljavaju pretpostavku o njihovoj transformaciji od prapovijesnih, preko onih nastalih pod helenističkim utjecajem, do rimskih adaptacija.

Povijesni razvoj sličan Fulfinu može se pretpostaviti kod gradova na jugoistočnoj obali Istre - Albone (*Albona*, *Alvona*) i Flanone (*Flanona*), smještenim na strmoj i nepristupačnoj obali izloženoj jakim udarima bure. Kako je nastanak naselja uz obalu diktiran položajem prikladnim za iskorištavanje obale, mora i plovidbe, tako su ona bila smještena na povišenome mjestu (brdu ili litici), a perimetar bedema, oblik naselja i organizaciju prostora diktirali su prirodni uvjeti. Iznimnu važnost imale su i prirodne luke oblikovane morfologijom obale, zaštićene od opasnih vjetrova, te izvori vode u neposrednoj blizini.¹⁶⁶¹

Na potezu od rta Mašnjak (u povijesnim izvorima *Pax Tecum*) na sjevernoj strani ulaza u Plominski zaljev, do rta Mulac na južnoj strani ulaza u Raški zaljev, Flanona i Albona

¹⁶⁶⁰ M. Suić 1981, 210 i d.; N. Cambi 1987, 175 i d.

¹⁶⁶¹ K. Buršić-Matijašić 2012, 208 i d.

su bile nezaobilazne luke. Luka antičke Flanone nalazila se sjevernije u dnu Plominskog zaljeva, a nešto južnije bile su se uvale Rabac i Prtlog, pristaništa antičke Alvone.

Kao značajnija autohtona opida, Albona i Flanona su tijekom ranoga Principata ustrojene kao samostalne gradske općine u rangu municipija s latinskim pravom (*ius Latium maius* i *minor*).¹⁶⁶² Urbanistički profil im nije poznat, ali R. Matijašić pretpostavlja da se radi o aglomeracijama otvorenog tipa nastalim u podnožju starijih gradina, koje su bile više-manje napuštene.¹⁶⁶³ Međutim spoznaje o povijesnom razvoju Fulfina i Skodre dozvoljavaju pretpostavku o relativno pravilnom rasteru komunikacija i postojanju bedema kod novopodignutih rimskih gradova uz morsku obalu.

Albona (*Alvona, Albona*)

Albona se nalazila na istočnoj obali Istre na mjestu današnjeg Labina. Podignuta je na istaknutom vapnenačkom brežuljku iznad Podlabina (novog dijela grada), na visini od 320 m i udaljenosti od oko 3 km zračne linije od obale.¹⁶⁶⁴ Zahvaljujući prirodnom izoliranom i dominantnom položaju odigrala je značajnu ulogu u povijesti Istre i Kvarnera.

Albonu u obliku Ἀλῶον spominje Artemidor iz Efeza (*Epitome*, fr. 7), kao *Alvona* nalazi se kod Plinija (*Naturalis historia*, III, 140), a tako je upisana i na Tabuli Peutingeriani. Ptolemej je spominje dvaput - kao Ἀλούωνα (II, 16, 2) i Ἀλοῦον (III, 1, 24) - a Anonimi Ravenjanin u obliku *Albona* (IV, 22).

P. Šimunović smatra da je ime *Albona* (vulgarnolatinski: *Alvona*) predantičkog podrijetla s indoeuropskom osnovom **alb-* 'uzvisina', te da pripada skupini toponima kojima je kamen bio motiv imenovanja.¹⁶⁶⁵ S tim mišljenjem se slaže i A. Mayer, koji lik Albona drži izvornim, a ne *Alvona*: *al-* 'wachsen' ['rasti'], prema IE. *al-* s istim značenjem.¹⁶⁶⁶ Po S. Čači je izvorni oblik *Alvona* i drži gotovo sigurnim da *Albona* nastaje tek u odmaklo rimsko doba (betacizam) od gen. pl. *Albonessium* (CIL III, 3047). Uvjeren je da ime grada u grčkom jeziku ima dočetak -oj ili -on (ime uključuje u o-deklinaciju), te da je osnova imena **Alwo-*, što se u grčkom prenosi kao Ἄλω- ili kao kod Ptolemeja latinizirani lik imena Ἄλωο-. Smatra da se ime grada izgovara kao *[*alwōn(a)*], pa je za njega legitiman zaključak da Alvonu pripada etnik *Alutae* (**alw-ta-* → *aluta-*) posvjedočen u Plinija (III, 139).¹⁶⁶⁷

¹⁶⁶² http://zprojekti.mzos.hr/public/c-prikaz_det.asp?psid=6-02&ID=1145

¹⁶⁶³ <http://www.istrapedia.hr/hrv/66/antika-anticka-umjetnost-u-istri/istra-a-z/>

¹⁶⁶⁴ A. Degrassi 1957, 75.

¹⁶⁶⁵ P. Šimunović 2013, 168.

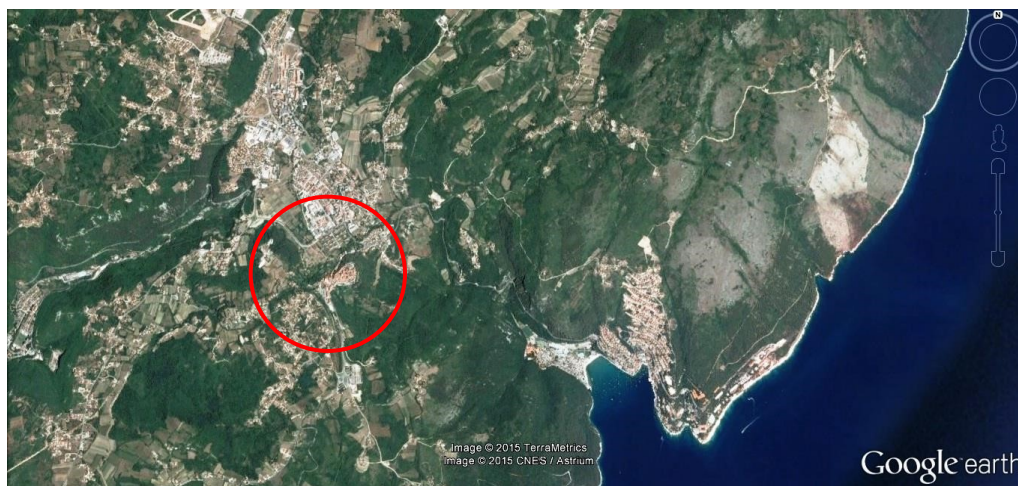
¹⁶⁶⁶ A. Mayer 1959, 4.

¹⁶⁶⁷ Iz neobjavljenog članka S. Čače o ojkonimima s dočekom -ōna u rimskoj provinciji Dalmaciji.

Prvi put se na epigrafskom spomeniku spominje 285. god. kao *res publica Albonessium* (CIL III, 3047). Municipalni status stječe za vrijeme Tiberija, a njeni stanovnici bili su upisani u tribus *Claudia*.¹⁶⁶⁸

O arheološkim lokalitetima Labinštine pisali su početkom 18. st. labinski apotekar B. Giorgini, zatim u 19. st. P. Kandler i britanski istraživač i pustolov R. F. Burton, a nakon II. svjetskog rata B. Fučić.¹⁶⁶⁹ Giorgini piše o povijesti Labina i spominje gradinu Stari grad (Kunci) za koju smatra da je prethodila osnutku Albone. Gradina Kunci udaljena je oko 2 km sjeveroistočno od Albone. Naselje je smješteno na platou prosječne nadmorske visine između 300 i 346 m, koji je na sjeverozapadnoj i sjevernoj strani okružen s četiri brežuljka (Križni breg, Mali breg, Šilac i Breg) s čijih se vrhova kontrolirao velik dio Labinštine. Južni rubovi platoa u vizualnoj su komunikaciji s gradinskim naseljem Albonom, a s najsjevernijeg brežuljka mogli su se kontrolirati putovi prema Flanoni. Uza zapadno podnožje platoa prolazila je rimska cesta koja je povezivala gradove Albonu i Flanonu.¹⁶⁷⁰

Albona je izgrađena na mjestu prapovijesne gradine iz 2. tisućljeća pr. Kr. U 1. tisućljeću pr. Kr. bila je važno liburnsko trgovačko i obrtničko središte. Rimski grad nastao na istome mjestu je, kako pokazuju brojni natpisi, bio republika (kako piše i na reljefu iz 3. st.) i municipij s edilima, duumvirima i vijećem dekuriona. Gradsko područje na sjeveru određuje Kožljačko jezero, a na jugu i zapadu Raša (sl. 63).

Sl. 63. Položaj Albone

Cijelo je područje pretrpjelo velike devastacije u napadima Markomana i Kvada, Herula, Ostrogota i Langobarda, što se moralo odraziti na obnovu ili dogradnju fortifikacija.

¹⁶⁶⁸ G. Alföldy 1965, 69 i d.; J. J. Wilkes 1969, 51.

¹⁶⁶⁹ B. Giorgini 1906; R. F. Burton 1874; B. Fučić 1953.

¹⁶⁷⁰ V. Kos 2005, 49.

Nakon propasti Zapadnog Rimskog Carstva, gradom su naizmjenično vladali Germani, Ostrogoti, Bizant i Langobardi, a od 788. god. Franci.¹⁶⁷¹

Vrlo skromna istraženost onemogućuje uvid u prostornu organizaciju naselja, a podizanje srednjovjekovnih bedema u 14. st. (čtvrta Gorica) i novih renesansnih u 16. st. (čtvrta Dolica) razgradilo je prapovijesne i antičke fortifikacije. S vremenom su oba obrambena pojasa zamijenjena nizovima perifernih dvokatnih kuća, renesansnih i baroknih palača, čiji su vanjski zidovi preuzeli funkciju zidova i kružno zatvorili zgusnuto gradsko tkivo.

Analogijom s Fulfinom može se pretpostaviti da je planski organiziran rimski grad nastao u podnožju uz luku, pa je došlo do paralelne egzistencije dvaju naselja. U nemirnim vremenima kasne antike težište se vjerojatno uslijed obrambenih razloga premjestilo na povišeni položaj.

Flanona (*Flanona*)

Flanona se nalazila na jugoistočnoj obali Istre, na mjestu današnjeg Plomina. Važnost lokaliteta potvrđuje činjenica da je današnji Kvarnerski zaljev u antici nosio ime *Sinus Flanaticus* (Plinije, *Naturalis historia*, III, 139).

Flanonu najranije spominje Artemidor iz Efeza i to u obliku Φλάωνων (*Epitome*, fr. 7). Plinije pored imena grada *Flanona* (III, 140) navodi etnik *Flanates* (III, 139) i kтетик *Flanaticus (sinus)* (III, 129). Kod Ptolemeja se nalazi kao Φλανωνα (II, 16, 2). Anonimni Ravenjanin ne spominje Flanonu prilikom nabiranja obalnih gradova u Liburniji, već u kontekstu s Tarsatikom navodi zaljev (*Sinus Flanaticus*) u korumpiranom obliku *Phanas* (IV, 37).¹⁶⁷² Iz kasne antike potječu još dva spomena grada i to kod Sokrata Skolastika (*Historia Ecclesiastica*, II, 34) i Sozomena u iskvarenom obliku *Elavona* (*Historia Ecclesiastica*, IV, 7).

Ime grada *Flanona* javlja se na natpisima *CIL* III, 1940 i VI 209, etnik *Flanates* potvrđen je natpisom *CIL* V, 60 (*Fla[nati]um*), a kтетик *Flanaticus* imenom na Peutingerovoj karti (*Port(us) Flanaticus*) i natpisom (*Inscr. It. X 2, 194*).

Mayer ojkonom Flanona drži po tvorbi ilirskim, međutim ne isključuje mogućnost da bi se moglo raditi o osnovi predilirskog podrijetla, što dovodi u vezu s glasovnim promjenama u jeziku Etruščana.¹⁶⁷³ Oblik na -on (-ων) u pravilu se javlja kod grčkih pisaca do Augusta,

¹⁶⁷¹ http://www.gradpula.com/nova_istra/2003/burton-34.htm

¹⁶⁷² ... *quod iugum Carnium dicebatur ab antiquis Alpibus Italia. Qui montes finientes ipsam Italiam descendunt ex parte ad mare Adriaticum non longe a civitate Tharsatico provinciae Liburniae in loco qui dicitur Phanas...*

¹⁶⁷³ A. Mayer 1959, 49.

zaključno sa Strabonom. Imena koja su poslužila za izvođenje oblika bila su prilagođena najprije grčkom i kasnije latinskom jeziku (Alvona, Flanona), a nastala su prije nego su strani idiomi mogli utjecati na lokalnu toponimiju.¹⁶⁷⁴

O postanku i razvoju predrimskog naselja nema pouzdanih arheoloških podataka. Plinije Flanonu spominje u popisu privilegiranih liburnskih općina (III, 139), a u 1. st. po Kr. postaje municipijem,¹⁶⁷⁵ prema M. Šašel-Kos prije za vrijeme Augusta negoli Tiberija, dok su njeni stanovnici bili upisani u tribuse *Sergia* i *Claudia*.¹⁶⁷⁶

Prapovijesna, a kasnije i antička *Flanona* nastala je poviše Plominskoga zaljeva, iznad luke, na brdu (168 m apsolutne visine) iz kojeg je izvirao potok (sl. 64).¹⁶⁷⁷

Sl. 64. Položaj Flanone

Kontinuitet nastanjenosti potvrđuju ostatci gradinskog naselja iz 2. tisućljeće pr. Kr. i arheološki nalazi iz doba Liburna. Nakon dolaska Rimljana došlo je do spuštanja naselja u podnožje, preciznije na mjesto današnje Plominske luke, što potvrđuju recentna istraživanja podmorja praćena istraživanjima i kopnenih arheoloških nalazišta.¹⁶⁷⁸ O prostornoj organizaciji novog naselja s obzirom na neistraženost nije moguće govoriti, kao ni o eventualnim fortifikacijama. Spuštanje naselja ne podrazumijeva nužno prestanak života na gradini. Vjerojatno je došlo do paralelne egzistencije obaju naselja, kao što je to bio slučaj s Fulfinom (a moguće i Kreksom i Albonom). Vrijeme markomanskih ratova moralo se odraziti i na Flanonu, no kako nisu vršena istraživanja fortifikacija naselja na uzvišenju, kao ni onog u podnožju, o njima je teško bilo što govoriti. Analogijom s brojnim gradovima na obali može se eventualno očekivati da se ispod djelomice očuvanih srednjovjekovnih i novovjekovnih bedema na uzvišenju nalaze stariji prapovijesni i rimski, što bi trebala potvrditi sustavna

¹⁶⁷⁴ Iz neobjavljenog članka S. Čače o ojkonomima s dočekom ona u rimskoj provinciji Dalmaciji.

¹⁶⁷⁵ A. Degrassi 1934, 7; A. Starac 2000, 70 i d.

¹⁶⁷⁶ <http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/flanona-e412130?s.num=60&s.start=60>

¹⁶⁷⁷ K. Buršić-Matijašić 2012, 208 i d.

¹⁶⁷⁸ V. Kos 2008, 41.

istraživanja. Raspadom klasičnog antičkoga svijeta aktualizira se prapovijesna pozicija, pa se koncentracija života vraća na mjesto gradine kako bi se stanovništvo lakše obranilo. U kasnoj antici područjem Flanone vladali su Ostrogoti i Bizant, što se moralo odraziti i na transformaciju gradskih fortifikacija.

7.4. Fortifikacije 2. i 3. st.

Utvrđivanje gradova aktualizira se nakon prvog ozbiljnijeg ugrožavanja Carstva provalom Kvada i Markomana šezdesetih godina 2. st. Ubrzano se grade fortifikacije u gradovima koji ih dosad nisu imali, što je potvrđeno npr. u tračkim gradovima: Plovdivu (*Philippopolis*, *Trimontium*) Sofiji (*Ulpia Serdica*), Kjustendilu (*Pautalia*) i Staroj Zagori (*Beroe*, *Augusta Traiana*).¹⁶⁷⁹ Analiza tehnika gradnje i koncepta novih bedema na gradovima poput navedenih od iznimne je važnosti u prepoznavanju obnovljenih segmenata ili dograđenih poteza gradskih fortifikacija, jer je zahvaljujući dugotrajnom miru prisutan određeni konzervativizam, pa ih je teško razlikovati od onih iz Augustova vremena. Promjene koje se mogu pratiti odnose se na duktus bedema, koji varira između pravilnog i nepravilnog. Nešto širi od ranijih (preko 2 m), postavljani su na čvrstu supstrukciju i ojačani četvrtastim usađenim kulama. Uglavnom je zastupljena tehnika *opus incertum*, blokovi su manji, relativno pravilno oblikovani i prisutna je tendencija horizontalnoj uslojenosti. Ispuna se rješavala kao smjesa morta i kamenja. Kako je riječ o utvrđivanju već izgrađenih gradskih aglomeracija i popravcima postojećih bedema koristili su se i spoliji, pri čemu se donekle nastojala poštivati pravilnost vanjskog izgleda paramenata. Na obalnom području Dalmacije najbolje su poznate i dokumentirane gradnje u Saloni i Naroni, gdje se tom prigodom utvrđuju suburbiji.

U Saloni se utvrđivanje iz tog vremena može lakše pratiti, jer je riječ o gradnji potvrđenoj natpisima od kojih su neki na izvornom mjestu. Kao analogija može poslužiti dobro istražen Plovdiv (*Trimontium*) u kojemu je registrirana gradnja (potvrđena natpisom) pravilnim blokovima povezanima mortom i ubacivanjem poprečnih blokova u ispunu (emplekton u rimskoj izvedbi tehnike *opus quadratum*). Širina bedema varira 2,30-2,40 m, što odgovara bedemima Salone (južni i zapadni potezi). Još im je zajedničko i helenističko naslijeđe, utvrđivanje novoizgrađenih dijelova u jedinstveno cjelinu, težnja ortogonalnom rasteru i podizanje trostranih prizmi u bizantskom vremenu. U Trimotiju je za vrijeme

¹⁶⁷⁹ R. F. Hoddinott 1975, 169 i d.

Justinijana podignuta unutarnja dijatihizma kojom je reducirana urbana površina,¹⁶⁸⁰ što bi se moglo povezati s aktualizacijom istočnog bedema starog dijela Salone (*Urbs Vetus*).

U slučaju Narone može se govoriti o popravcima oštećenih dijelova unutarnjeg lica bedema na gornjem gradu i adaptaciji kule koja je preslojila okruglu. Ostatci južnih (Popove bare) i sjeveroistočnih poteza (položaj Luke) potvrđuju da je i novopodignuti dio – donji grad koji se razvijao u nizini od 1. st. nadalje i širio prema istoku – također bio utvrđen. Analogijom sa Salonom i prema tehnici gradnje (*opus incertum*) pravilnim uslojenim blokovima, gotovo ga se sigurno može pripisati istom vremenu.

Rimska varijanta emplektona prepoznatljiva po strukturama s džepovima, potvrđena na segmentima bedema u Traguriju, Epetiju i sjeveroistočnom traktu Narone, razlog je što se njihovo podizanje pripisuje istovremenoj intervenciji. Kako su slične adaptacije svojstvene i kasnoj antici, nije ih moguće apsolutno sigurno datirati.

Neke pregradnje u Aseriji i Varvariji također bi se mogle povezati s vremenom prodora Kvada i Markomana. U Aseriji bi to mogli biti segment uz unutarnje lice bedema uz novootkrivena i restaurirana vrata, propugnakul na zapadnom ulazu (južniji zid između dvostrukih vrata i unutarnji propugnakul) i sužavanje Trajanovih vrata. U slučaju Varvarije istovremena bi mogla biti prva adaptacija megalitskog bedema, kad se događaju promjene u koncepciji zapadnih vrata i pregradnja gornjih slojeva bedema (moguće i izrada kruništa). Međutim, nije isključeno da je riječ o kasnijim promjenama nastalima tijekom 3. st.

Osim gradnje novih poteza i adaptacija postojećih bedema formira se i obrambeni sustav poznat kao *Praetentura Italiae*, od Recije, Norika, Panonije do Liburnije (Tarsatike), koji je trebao zatvoriti prilaze Italiji kroz istočne Alpe.¹⁶⁸¹ Činile su ga brojne utvrde, promatračnice, kule i zaporni zidovi, a dio obrambenog sustava *Aquileia-Emona-Tarsatica* s alpskim prijelazima bio je pod vojnom upravom sa sjedištem u Akvileji. Točno vrijeme nastanka sustava i njegovo funkcioniranje i dalje je predmet rasprave. Tarsatika je zbog svog položaja osiguravanja pograničnog područja prema Italiji dobila poseban značaj, koji se manifestirao nastankom posebne prokuratorske provincije Liburnije (184.-185. god), čiji je prvi namjesnik (presidijalni prokurator) bio L. Artorije Kast,¹⁶⁸² što je bio završni potez u

¹⁶⁸⁰ Grad je dobio bedeme 172. god. o čemu svjedoči IGBulg. III, 1, 878, na kojemu je dvojezični natpis o osiguravanju sredstava za gradnju bedema koji su obuhvatili donji grad na platou. Usp. I. Topalilov 2012, 9 i d.

¹⁶⁸¹ A. Degrassi 1954, 113 i d.; M. Suić 1955a, 281; R. Matejčić 1968, 28.

¹⁶⁸² J. Medini 1980, 365-366; A. Starac 2000, 67-73; M. Blečić 2001, 79.

stvaranju strateško-obrambene linije.¹⁶⁸³ Provincija je najvjerojatnije već krajem 2. ili početkom 3. st. ponovno priključena Dalmaciji.

Fortifikacije 3. st. zbog povećanog pritiska barbara potakle su inovacije na polju utvrđivanja. Novi bedemi su monumentalniji, veće visine i širine (3-4 m), ojačani brojnim kulama raznih oblika, postavljanima u intervalima. Povećavanjem visine bedem se sužavao, a postavljanjem stepenastih parapeta s unutarnje strane poboljšavala njegova stabilnost. Vrata su bila posebno oblikovana u defenzivne svrhe s jednim otvorom i dvokatnim nadgrađem, flankirana isturenim jakim kulama. Postavljana su u stražnjem dijelu prolaza, tako da se ispred njih formirao propugnakul. Osim novog dizajna glavnih vrata otvaraju se i propusti za lokalnu komunikaciju. Na promatranom prostoru nema gradova koji su prvi put utvrđeni u 3. st., a ni natpisa koji bi potvrdili takvu intervenciju. Kako se razvoj fortifikacija u 4. i 5. st. nastavlja na prethodni dizajn teško ih je međusobno odijeliti.

Najbolji primjer za proučavanje promjena na gradskim fortifikacijama 2. st. je Tarsatika, na koju se odrazila i kriza Carstva u 3. st. uslijed pritiska barbara i unutarnjih borbi za vlast, kad su brojni vladari izabrani od vojnih postrojbi pretendirali na apsolutnu vlast u državi. Vjerojatno je u to vrijeme Tarsatika ponovo dobila na važnosti jer se nalazila na prometnici od Akvileje prema Dalmaciji, a zbog smještaja vojne postrojbe izgrađeni su principij i ostali sadržaji nužni za odvijanje vojnih aktivnosti.¹⁶⁸⁴

Tarsatika (*Tarsatica*)

Tarsatika je mještena na ušću Rječine, u zaljevu koji je dio Jadranskih vrata kroz koja vodi važan prolaz između alpskih prijelaza i Dinarida. Preko nje je bio lak pristup alpskom rubnom prostoru i dalje prema gornjoj Posavini, a planinskim dijelom Gorskog kotara srednjedunavskom prostoru i Panoniji, što je bio preduvjet za gospodarski i kulturni razvoj.

U povijesnim se izvorima ne spominje tijekom 1. st. pr. Kr., pa vjerojatno nije imala značajniju prometnu ulogu, iako je prema nekim autorima mogla poslužiti kao polazište za Oktavijanov pohod na Japode 35. god. pr. Kr.¹⁶⁸⁵ Pokoravanjem Japoda osiguran je najlakši put prema Panoniji, čime je Tarsatika jako dobila na važnosti. Gradnja mreže cesta, u početku u vojne svrhe, a kasnije za učvršćivanje vlasti, te trgovački, poštanski i putnički promet

¹⁶⁸³ Postoje pretpostavke da je sjeverni dio provincije, u kojem se nalazila i Tarsatika, u ovom periodu ušao u sastav Italije (A. Degrassi 1954, 130-132; M. Suić 1970, 711; J. Medini 1980, 369-369; R. Starac, 2000, 66-67), iako dio autora smatra da do toga nije došlo (L. Margetić 1988a, 738; M. Blečić 2001, 79).

¹⁶⁸⁴ J. Višnjčić 2009, 29, piše da se prema numizmatičkim i pokretnim nalazima gradnja tarsatičkog principija može datirati u vrijeme vladavine cara Galijena ili njegovih neposrednih nasljednika.

¹⁶⁸⁵ M. Hoti 1992, 136; J. Šašel 1992a, 615.

pogodovali su usponu pojedinih urbanih centara, pa bi u tom kontekstu trebalo promatrati i Tarsatiku.¹⁶⁸⁶

U svojim djelima spominju je Strabon (*Geographica*, VII, 5, 2; 5, 4) i Ptolemej (*Geographia*, II, 16, 5), a prema Pliniju (*Naturalis historia*, III, 21, 140) imala je položaj peregrinske zajednice koja je plaćala *civitates stipendiaria*.

Ime joj se javlja u raznim oblicima: *Tarsatica* (Plinije, *Naturalis historia*, III, 140; Tabula Peutingeriana, seg. V), *Ταρσατικά* (Ptolemej, *Geographia*, II, 16, 2), *Tharsatico* (Antoninov itinerar 273, 5) i *Tharsaticum* (Anonimni Ravenjanin, *Geographia*, V, 14). Zadnji je put kao *Tharsatica* zabilježena u franačkim izvorima iz 9. st.¹⁶⁸⁷

Lingvističko tumačenje toponima Tarsatika nudi se od 19. st. i dosad nije postignuto jedinstveno mišljenje. Većina autora vezuje ga za uzvisinu koja se izdiže iznad Rječine, gdje se prema R. Matejčić nalazilo gradinsko naselje, središte pred rimske zajednice čije je ime preuzeo rimski grad.¹⁶⁸⁸ N. Novak smatra da današnji naziv za uzvišenje s kaštelom i Marijanskim svetištem ne treba vezati za ime antičkoga grada zbog njihove različite etimologije.¹⁶⁸⁹ G. Kobler je naziv naselja izveo iz keltskog jezika, od riječi *Tar* i *Sa*, koje tumači kao vezu rijeke i litice. Pojašnjenje imena Rječina nalazi u keltskom jeziku, u nazivu *Phlawon*, što je keltska riječ za rijeku.¹⁶⁹⁰ Rimljani su zadržali i preveli oba autohtona naziva na latinski jezik, tako da se njeno ime javlja u obliku *Flavius* i *Tarsatica*.¹⁶⁹¹ Prvi naziv je moguće bio češće u uporabi, jer su ga u 7. st. preuzeli Slaveni kao Reka, a uz manje promjene se zadržao do danas.¹⁶⁹²

Nema jedinstvenog stajališta o pitanju kada Tarsatika postaje municipij,¹⁶⁹³ u vrijeme Augustove vladavine ili za vrijeme Flavijevaca u procesu globalne romanizacije Kvarnera, osobito otoka Krka na kojem se u uvali Sepen podiže *Municipium Flavium Fulfinum*, predvorje Tarsatike na sjeveroistočnom dijelu plovnog puta Jadranom.¹⁶⁹⁴ U prilog stjecanju municipaliteta u doba Augusta ide upis njenih stanovnika u *tribus Sergia* (*CIL* III, 3027+ add.p.2328, 114), što je bio slučaj kod većine liburnskih gradova.¹⁶⁹⁵

¹⁶⁸⁶ R. Matijašić 1998, 414 i d.

¹⁶⁸⁷ *Annales Laurissenses, Annales Regni Francorum, Vita Caroli Magni*, Rački 1877, 295 i d.

¹⁶⁸⁸ R. Matejčić 1982, 9.

¹⁶⁸⁹ N. Novak 1999a, 2.

¹⁶⁹⁰ G. Kobler 1995, 37 i d.

¹⁶⁹¹ M. Blečić 2001, 66.

¹⁶⁹² G. Kobler 1995, 40.

¹⁶⁹³ Pojedini autori smatraju da se to zbilo u vrijeme Augustove vladavine (G. Alföldy 1965, 75-76; J. J. Wilkes 1969, 195-196; J. Šašel - P. Petru 1971, 53; A. Starac 2000, 77; M. Blečić 2001, 76), dok su drugi skloniji mišljenju da se to dogodilo za vrijeme Flavijevaca (A. Degrassi, 1942, 191-192; M. Suić, 1976, 35; L. Margetić 1988a, 737).

¹⁶⁹⁴ N. Novak 2007-2008, 191.

¹⁶⁹⁵ G. Alföldy 1965, 68; J. J. Wilkes 1969, 195.

Istraživanja antičkih ostataka u Rijeci i njenoj okolici počinju u 18. st. (C. De Marburg i arhidakon T. De Peri),¹⁶⁹⁶ a postaju opsežnija kroz 19. st. u procesu izgradnje infrastrukture koja je imala i negativne posljedice na otkrivene lokalitete. Prve općenite spoznaje rezultat su radova P. Kandlera i G. Koblera, a konzervatorske radove na rimskom luku već je početkom 19. st. predlagao F. Flichtl.¹⁶⁹⁷ Početkom 20. st. intenzivnije istraživanje gradskog područja provode L. G. Cimiotti, G. Depoli i R. Gigante.¹⁶⁹⁸ Gigante je sustavno pristupio istraživanju urbanog areala dokumentirajući i dijelove gradskog bedema, a svoja je istraživanja objavio u prvoj arheološkoj topografiji Rijeke.¹⁶⁹⁹ Uz njih, u prvoj polovini 20. st. potrebno je spomenuti i arheološka istraživanja M. Mirabella-Robertija.¹⁷⁰⁰ Nakon drugog svjetskog rata započela je intenzivnija urbanizacija grada Rijeke uslijed čega je došlo do novih otkrića. Na lokalitetu „Granja gomila“ (Vranjeva gomila), u blizini „Starih vrata“, otkriveni su ostatci kasnoantičkih gradskih bedema, koji prema R. Matejčić ukazuju i na mjesto „prvobitne tarsatičke utvrde“.¹⁷⁰¹ Desetljeća koja su slijedila obilježena su istraživanjima i radovima R. Matejčić, koja je dala značajan doprinos u proučavanju tarsatičkog urbanizma, osobito fortifikacija.¹⁷⁰² Na kraju 20. st., u sklopu zaštitnih arheoloških radova, ističe se rad N. Novaka koji je doprinio poznavanju stambenih, vojnih i sakralnih objekata unutar gradske jezgre.¹⁷⁰³ Najnovija istraživanja principija objavljena 2009. god. od grupe autora dopunila su saznanja o vojnoj ulozi grada.¹⁷⁰⁴

Oko lokacije predrimskog naselja postoje značajna neslaganja. Smješta ga se na položaj današnjeg Trsata,¹⁷⁰⁵ ali i na mjestu kasnijeg antičkog naselja,¹⁷⁰⁶ na osnovu indicija da se prapovijesni koine spustio i do mora, te se postupno urbanistički formirao posljednjih stoljeća pr. Kr.¹⁷⁰⁷ Promatrajući konfiguraciju antičkoga grada, naselje ranog željeznog doba

¹⁶⁹⁶ A. F. Marsigli – C. de Marburg 1700-1726, 75; T. de Peri 1783, u 5. tomu „Austria Sacra“ gradnju Starog luka povezuje s Tiberijevim trijumfom nad Ilirima i Panoncima.

¹⁶⁹⁷ Historijski arhiv Rijeka, Dokumentacija općine Rijeka 1807., br. spisa 463 od 22. 8. 1807., s potpisom F. Fichtel objavljeno u R. Matejčić 1988a, 13-14; P. Kandler 1858, 93 i d; G. Kobler 1896-1995, 37 i d.

¹⁶⁹⁸ L. Cimiotti 1910, 96 i d.; 1912, 3 i d.; 1913, 139; G. Depoli 1925, 19 i d.; R. Gigante 1925, i d.; 1944, 7 i d.

¹⁶⁹⁹ R. Gigante 1944, 7 i d.

¹⁷⁰⁰ M. Mirabella-Roberti 1949, 291 i d.

¹⁷⁰¹ R. Matejčić 1988a, 15.

¹⁷⁰² R. Matejčić 1967, 1 i d.; 1968, 27 i d.; 1969, 1 i d.; 1969, 25 i d.; 1970, 1-2; 1971, 53 i d.; 1977, 1 i d.; 1982, 13 i d.; 1985, 5 i d.; 1988a, 17 i d.; 1988b, 61-62.

¹⁷⁰³ N. Novak 1984, 1 i d.; 1988, 1 i d.; 1955, 387 i d.; 1996, 2 i d.; 1977 1 i d.; 1977a, 1 i d.; 1999, 5 i d.; 2007-2008, 169 i d.

¹⁷⁰⁴ Bekić et alli 2009.

¹⁷⁰⁵ G. Depoli, 1925, 24; A. Faber – R. Matejčić 1969, 319; M. Suić 1976, 24; R. Matejčić 1982, 13. Osim na Trsatu, Matejčić i Faber pretpostavljaju i liburnsko naselje uz more u Augustovo doba, koje je dolaskom italskih naseljenika evoluiralo u naselje rimskog tipa i razvilo se u urbano središte. Usp. A. Faber – R. Matejčić 1969, 319; R. Matejčić 1982, 30 i d.

¹⁷⁰⁶ L. Margetić 1988a, 736; N. Novak 1995, 399; M. Blečić 2001, 76.

¹⁷⁰⁷ R. Matejčić 1982a, 11. Na osnovu nalaza na povišenom dijelu Rijeke, ispod ulica Pomerio i Žrtava fašizma, smatra da se naselje zbog pitke vode i povoljne luke spustilo sa Trsatskog brijega na navedenu lokaciju.

moglo se nalaziti na prostoru Vranjeve gomile, u prilog čemu govore nalazi helenističke keramike.¹⁷⁰⁸ Predmeti iz etruškanskog i venetskog područja pronađeni na području Pomerija, Dežmanove, Barčićeve ulice i teatra *Fenice*, datirani u razdoblje 4.-1. st. pr. Kr., sugeriraju postojanje malog trgovačkog emporija na tom položaju, koji se mogao protezati i na prostor Vranjeve (Vranje ili prema Matejčić Granja) gomile.¹⁷⁰⁹

Na temelju dosadašnjih nalaza može se govoriti o autohtonom naselju koje prerasta u rimski grad i razvija se u skladu s praksom rimskih municipija. Koliko se prostorno podudarala površina starosjedilačkog naselja s rimskim gradom zasad nije moguće utvrditi. Arheološki ostatci s užeg tarsatičkog područja upućuju na činjenicu da su se u sklopu municipalne zajednice nalazila manja naselja uključujući i gradine (neke od njih su Solin, Veli Vrh kod Pulca, Sv. Križ, Stupnjak i Kastav).¹⁷¹⁰ *Pax Romana* donosi prosperitet koji se očituje u urbanizaciji potvrđenoj arheološkim istraživanjima na prostoru uže gradske jezgre (ostatci vila i termi datirani od sredine 1. st. nadalje).¹⁷¹¹ U razdoblju 3.-5. st. Tarsatika dobiva važnu ulogu, jer postaje značajno mjesto u sustavu obrane Italije (*Claustreae Alpium Iuliarum*), što joj je osiguralo kontinuitet u kasnoantičkom razdoblju. Obrambeni aspekt mogla je steći u posljednjoj trećini 2. st. (možda i ranije) postavši dio sustava *Praetenture Italiae*, da bi od sredine 3. st. (?) formalno preuzela ulogu zapovjedništva zaštite južnog krila Klauzure.¹⁷¹² Prometno-trgovačko središte postaje utvrda jedne kohorte, nužno mijenjajući urbanu strukturu gradnjom ili obnovom bedema i kula, uvođenjem novih sadržaja i podizanjem centra vojne i političke moći – Principija Alpske klauzure (klaustre).¹⁷¹³ Kao pomorska luka bila je najbrža poveznica s Italijom, što je odlučujuće u teškim situacijama, zbog čega je njezin položaj bio iznimno važan. Za nadzor ceste *Tergeste -Tarsatica* oko 260. god. izgrađen je i „monumentalni kohortni kastel,“ na položaju Gradina kod sela Pasjak.¹⁷¹⁴ Provale Kvada, Sarmata i Gota u 4. st. afirmirale su (dijelom) stariji obrambeni sustav Pretenture gradnjom novog obrambenog sustava zidova zatvarača s logorima i stalnim posadama, poznatim pod imenom *Claustra Alpium Iuliarum* ili Bedem Julijskih Alpi od Kvarnera do Koruške i Furlanske nizine. Tarsatika je dobila ulogu središta vojno-upravnog područja sa zadatkom raspoređivanja postrojbi na ugrožene položaje.¹⁷¹⁵ Od Rijeke do Željeznih vrata postavljene su barijere u dužini od 30 km. Cijelo područje postaje vojna zona,

¹⁷⁰⁸ N. Novak 2007-2008, 191.

¹⁷⁰⁹ R. Starac, 2004, 23.

¹⁷¹⁰ M. Blečić 2001, 78.

¹⁷¹¹ M. Suić 1976, 72 i d.; R. Matejčić 1982, 21; M. Blečić 2001, 78.

¹⁷¹² A. Degrassi 1971; J. Medini 1980.

¹⁷¹³ R. Gigante 1944; R. Matejčić 1985; 1982; N. Novak 1995.

¹⁷¹⁴ R. Starac 2004, 24.

¹⁷¹⁵ M. Blečić, 2001, 80; G. Lipovac - B. Šiljeg 2007, 79.

u kojoj postojeće gradine postaju refugiji ili pokrajnje stacije i vidikovci, npr. Kastav (*Castra, Castelum*) i Pulac (*Palacium*).¹⁷¹⁶ Obrambeni zidovi (dijatihizme) započinjali su od samog grada, pružajući se preko Sv. Katarine i Kalvarije, izvora Rječine, Grobničkog polja, Donjeg Jelenja, dalje prema sjeveru i zapadu do odredišta *Forum Iulii*. Zidovi (zatvarači) vremenom se ojačavaju kontraforima, kulama i stražarnicama, a građena su i nova naselja i logori, kao npr. Ajdovščina (*Castra*), koju je funkcionalno moguće povezati s Tarstikom. U to se vrijeme obnavljaju i bedemi Tarsatike, što potvrđuju nalazi novca u zidnoj žbuci iz vremena careva Gracijana (367.-383. god.), Valentinijana II (375.-392. god.) i Teodozija (379.-395. god.).

Tragove utvrđivanja krajem 4. st. moguće je detektirati na većem dijelu perimetra, a novim bedemima se dodatno zaštitila strana okrenuta moru jer je luka osim trgovačke postala i ratna, kako to pokazuju istraženi i djelomice prezentirani dijelovi na Korzu, Starčevićевой i Supilovoj ulici. Istraživanja na istočnom traktu rezultirala su pronalaskom ostataka bedema i potvrdila pružanje antičkoga grada i na tom slabije urbaniziranom dijelu, čime je omogućeno precizno utvrđivanje gradske površine. Promjene su vidljive i na postojećim arhitektonskim sklopovima; rekonstruiran je termalni kompleks na istočnom rubu grada uz Rječinu i uvedene su inovacije na njegovom zapadnom kutu, gdje je prema Novaku vjerojatno podignuta vojna faktorija.¹⁷¹⁷

Utvrđivanje urbanog areala novim bedemom nije spriječilo rušenje principija krajem 4. ili na samom početku 5. st., što se može zaključiti na temelju numizmatičkih nalaza. Da je riječ o nasilnom činu, svjedoče tragovi paljevine pronađeni u prostorijama uz trg,¹⁷¹⁸ što se može pripisati prolasku Alarikovih Vizigota 401. god. prema Italiji.¹⁷¹⁹ Funkcija principija je u svakom slučaju prestala početkom 5. st., a da nije bio prenamijenjen u civilne svrhe. Rušenje principija ne podrazumijeva prestanak funkcioniranja grada, o čemu svjedoči naziv *Liburnia Tarsaticensis* (IV, 22) kod Anonimnog Ravenjanina.¹⁷²⁰ Grad se spominje i u nekoliko franačkih izvora nastalih početkom 9. st., u kontekstu pogibije furlanskog vojvode

¹⁷¹⁶ R. Matejčić 1971, 53 i d; A. Degrassi 1954, 136.

¹⁷¹⁷ N. Novak 2007-2008, 169 i d.

¹⁷¹⁸ J. Višnjčić 2009, 30.

¹⁷¹⁹ L. Margetić 1988a, 740; A. Bernardi 2007, 18. Nakon osvajanja Mediolanuma i bitke kod Pollentie 402. god. Alarik je privremeno napustio Italiju vodeći Vizigote u Dalmaciju i Norik, da bi se već sljedeće, 403. god. vratili na Apeninski poluotok. Značajan izvor za razumijevanje ovih događaja je Klaudijanovo djelo *De bello Gothico* sastavljeno 402. god., prema kojem su se Vizigoti u prvom naletu sukobili s rimskim postrojbama na rijeci Timavi, što implicira njihov prolazak cestom *Senia - Tarsatica*. Ne postoje arheološki dokazi koji bi sa sigurnošću potvrdili da je do rušenja principija došlo baš u spomenutim previranjima, ali prestanak dotoka kovanog novca iz državnih kovnica početkom 5. st. primjetan i na drugim lokacijama u gradu, kao i ukopi unutar gradske jezgre na području Grivice, datirani na temelju kovanica u vrijeme cara Honorija, svjedoče o općoj nesigurnosti i rasulu u tom razdoblju. Usp. R. Starac 2004, 25 i d.

¹⁷²⁰ L. Margetić 1988a, 741; M. Blečić 2001, 81.

Erika kojeg su ubili stanovnici Tarsatike.¹⁷²¹ Vijest o „biskupiji“ u Tarsatici, koju car Oton potvrđuje 996. god., bez obzira na njenu vjerodostojnost, potvrda je postojanja grada koji je vjerojatno imao lokalno značenje.¹⁷²² Grad se nakon toga ne spominje u izvorima do 13. st. kad grofovi Devinski osnivaju Reku (Rijeku) Svetog Vida.

Tarsatika je građena po standardnom principu rimskih gradova kojima su okosnica glavne gradske komunikacije *decumanus maximus* i *cardo maximus* i danas dijelom vidljive (T. XVIII. a). Gradska vrata Depoli pretpostavlja na mjestu zgrade Municipija (danas Gradska vijećnica) pokraj crkve sv. Jeronima (zapadna), na trgu kod Zborne crkve (istočna), kod crkve sv. Vida (sjeverna) i ispod gradskog tornja (južna).¹⁷²³ Rezultati arheoloških istraživanja na sjecištu glavnog karda i dekumana (Užarska ulica) upućuju na zaključak da su upravo ti pravci zacrtani od njegove primarne urbanizacije u 1. st.¹⁷²⁴ Inzularne karakteristike moguće je pretpostaviti s obje strane dekumana promatrajući kompleks principija u odnosu na spomenute komunikacije.¹⁷²⁵ Nalazima antičke i kasnoantičke arhitekture na prostoru Zborne crkve Uzašašća Blažene Djevice Marije potvrđen je dugi urbani i arhitektonski akcent mjesta. Na prostoru crkve i južno od nje, u razdoblju Flavijevaca, nastao je kompleks gradskih termi, uz koje bi urbanističkom logikom, nešto zapadnije, bilo moguće pretpostaviti i forum nastao u ranocarsko doba.¹⁷²⁶

Otkrićem segmenata rimskih fortifikacija moguće je odrediti gradski perimetar, tim lakše jer su srednjovjekovni bedemi nalegli na rimske. Oblik i struktura grada prilagođeni su prostornim i geografskim uvjetima. Tako je južni bedem određivala morska obala, sjeverni strmo zaleđe, istočni ušće Rječine, a jugozapadni nekropola uz prometnicu iz Tergeste prema Seniji. Druga nekropola nalazila se na Kortilu u Sušaku (Hotel Neboder), uz cestu koja je vodila prema Seniji.¹⁷²⁷

Dio gradskih fortifikacija evidentiran je 1904. god. prilikom rušenja Kaštela, no nažalost nisu vršena istraživanja strukture zida, niti temelja i vrste veziva da bi se moglo utvrditi vrijeme njihova nastanka, iako ih Gigante s obzirom na monumentalnost povezuje s onima kasnije otkrivenima na Korzu. Imajući u vidu istaknut položaj Kaštela u odnosu na more i zaleđe te blizinu „limesa“, moguće je pretpostaviti da je dijelom podignut na rimskoj

¹⁷²¹ *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I (l. 501-800), (ur. F. Kos) 1902, 363-364, br. 329. Einhardovi anali taj događaj smještaju *apud Tharsaticam, Liburniae civitatem*, usp. *Vita Karoli Magni*, c. XIII.

¹⁷²² L. Margetić 1990, 33.

¹⁷²³ G. Depoli 1925, 25.

¹⁷²⁴ N. Novak 2007-2008, 182.

¹⁷²⁵ N. Novak 2007-2008, 193. „jednostavnom tripartitnom podjelom možemo pretpostaviti primarnu gradsku inzulu dimenzija 30 x 15 odnosno 22,5 x 15 metara, naravno izraženu u rimskim stopama.“

¹⁷²⁶ N. Novak 2007-2008, 182.

¹⁷²⁷ A. Faber – R. Matejčić 1969, 318; R. Matejčić 1982, 31.

kuli.¹⁷²⁸ Gigante je otkrio supstrukcije bedema koje zatvaraju pravi kut na sjevernom i zapadnom dijelu Staroga grada, u visini od 2 m,¹⁷²⁹ što je bilo polazište ideji o postojanju pravilnog grada (*urbs quadrata*). Dodavši tome De Marburgov opis bedema, koji se spuštao s Kalvarije na vrata sv. Vida i presijecao grad prema kuli Sokol, od koje se pružao dalje i ispod mora u dužini od 200 koraka,¹⁷³⁰ pretpostavka se ne čini neutemeljena (iako dionica kroz grad nije otkrivena), tim više jer je postojanje bedema na južnoj strani registrirano do spomenute kule.¹⁷³¹ Na temelju dosadašnjih istraživanja i interpretacije gradskih fortifikacija moguće je pretpostaviti redukciju starijega grada podizanjem kasnoantičkog bedema u drugoj polovici 4. st., u vrijeme pretvorbe grada u utvrdu u sklopu *Claustreae Alpium Iuliarum*.

Južni trakt se pokazao prilikom građevinskih zahvata na Korzu 1914. god. (T. XVIII. a), kad su na dubini od 0,70 m ispod razine ceste otkrivena dva paralelna zida građena tehnikom *opus incertum*, međusobno udaljena oko 6 m, a duga 20 m (pril. 25-1). Unutarnji zid širok je 1,80 m, a vanjski 2 m, što čini monumentalnu strukturu široku gotovo 10 m.¹⁷³² Između dvaju zidova nalazio se zasipni materijal u kojem su pronađeni ulomci keramike, amfora, svjetiljki, tegula i posuda raznolike namjene.¹⁷³³ Gigante je naveo da je rastavljaajući unutarnje lice bedema (okrenuto prema gradu?) kamen po kamen, u žbuci pronašao novčiće Gracijana i Valentinijana. Isti numizmatički nalazi, uz jedan Teodozijeve novčić, ponovljeni su i u jednoj pravokutnoj prostoriji uz sjeverno lice unutarnjeg bedema, uz kojeg su osim elemenata arhitekture, pronađena grla za bunare, jedna ara i zazidani kasnoantički sarkofag.¹⁷³⁴ Ostale nalaze činili su ulomci keramike, staklenih posuda, urni, sarkofaga i pribora za žensku toaletu izrađenih od bronce. Pronalazak dijelova drvenih greda i nekoliko fragmenata prapovijesne keramike ukazuje na postojanje struktura iz ranijih razdoblja koji su upotrijebljeni u obnovi gradskih bedema. U ostacima objekta prislonjenog uz bedem pronađeni su novci Augusta i Filipa Arabljanina,¹⁷³⁵ što dodatno implicira postojanje grada iz ranijeg razdoblja, koji je vjerojatno bio utvrđen u 1. st., ako ne i ranije (imajući u vidu povijesni okvir), no zasad nema sigurnih arheoloških dokaza koji bi to potkrijepili.

U izvješću s istraživanja dijela južnog trakta Gigante nije detaljno naveo tehniku izvedbe paramenata i ispune, a na osnovu postojećih fotografija (slabije kvalitete) moglo bi se zaključiti da je prisutna tendencija horizontalnog uslojavanja na licima obaju bedema. Kod

¹⁷²⁸ R. Gigante 1925, 6 i d.

¹⁷²⁹ R. Gigante 1925, 3 i d.

¹⁷³⁰ A. F. Marsigli- C. de Marburg 1700-1726, 75 i d.

¹⁷³¹ G. Kobler 1896, 26.

¹⁷³² R. Gigante 1925, 3 i d; 1944, 7 i d.; A. Faber - R. Matejčić 1969, 317 i d.; N. Novak 1995, 390 i d.

¹⁷³³ R. Gigante 1925, 3-18; A. Faber-R. Matejčić 1969, 317 i d.

¹⁷³⁴ R. Gigante 1925, 13; R. Matejčić 1964, 8; 1082, 17.

¹⁷³⁵ R. Matejčić 1988, 61.

ispune je primjetno zasipanje materijalom bez vidljivog poravnavanja slojeva. Na središnjem dijelu poteza otkrivena su i dva poprečna ojačanja bedema koja oblikuju „kazetu“, građena od grubo klesanog kamena, što je osobina gradnje u teškim uvjetima kad se nije vodilo računa o estetici.¹⁷³⁶ Nameće se pretpostavka da je riječ o dodatnom ojačanju (kuli?) unutarnjeg bedema nastalom u kasnijem kasnoantičkom razdoblju.¹⁷³⁷

U istraživanjima 1953. god. otkriven je nastavak istog trakta koji se proteže od današnje zgrade Poglavarstva do gradskog tornja, sastavljen također od dva bedema koji teku kontinuirano. U međuprostoru nisu otkriveni arheološki ostatci kao u prethodnom segmentu istog trakta, izuzev nekih fragmenata prepoznatih u vanjskom licu unutarnjeg bedema koji su potvrdili dataciju u 4. st.¹⁷³⁸ Nastavak poteza registriran je prilikom izrade temelja za robnu kuću „Korzo“ 1971. god., a riječ je ostacima unutarnjeg bedema širokog 1,80 m.¹⁷³⁹ Bedem se pružao dalje prema istoku, što su potvrdila istraživanja u Ulici A. Starčevića u prvim desetljećima 20. st., ona provedena pri gradnji zgrade Brodomaterijala (1955. god.) i u produžetku ove ulice (1969. god.) do mjesta gdje se svojevremeno nalazila Sokol-kula. Otkriveni je potez nastavak bedema južnog trakta širine od 1,80 do 2 m.¹⁷⁴⁰ Građen je tehnikom *opus incertum*, paramenti su izvedeni od obrađenog uslojenog kamena povezanog mortom, a u međuprostoru je bila ubačena smjesa sitnijeg kamena lomljenca, ulomaka amfora i tucane opeke, obilato zalivena žbukom.¹⁷⁴¹

Datiranje unutarnjeg bedema u drugu polovicu 4. st. temeljem pokretnih nalaza i tehnike gradnje nije sporno. Ostaje otvoreno pitanje vanjskog bedema, o čijoj tehnici gradnje nema preciznih podataka. Njegovo postojanje moglo bi predstavljati ostatke ranije fortifikacije koja je poslužila kao protihizma novonastaloj, čijom gradnjom je reducirana gradska površina. U prilog tomu idu nalazi istraživanja iz 1969. god. na „Rovu“, gdje je rušenjem kuće Verneda i pavlinskog hospicija otkriven samo nastavak unutarnjeg bedema.¹⁷⁴² Sljedeće godine je u istoj ulici otkriven bedem u dužini od 26,5 m, s temeljnom stopom, ukopan u sterilne slojeve, širine na cijelom potezu 2,35 m, što odstupa od dosad otkrivenih bedema (T. XVIII. c). Tehnika gradnje je *opus incertum*, lica blokova su izvedena od poluobrađenog kamenja veličine 0,15-0,30 m i pažljivo su horizontalno uslojeni. Slojevi

¹⁷³⁶ N. Novak, 1997, 2.

¹⁷³⁷ R. Gigante 1925, 11. Na objavljenom crtežu uočava se zadiranje srednjovjekovnog barbakana u sami vanjski zid. Na veduti iz 1579. god. vidi se da je nad spomenutim ojačanjima „kazetom“ podignuta kuća zbog koje je barbakan slomljen pod tupim kutem da bi je obuhvatio. Nameće se zaključak da je izvorno na tome mjestu bila dograđena kula uz unutarnji bedem.

¹⁷³⁸ M. Blečić 2001, 83.

¹⁷³⁹ R. Matejčić 1982, 18.

¹⁷⁴⁰ R. Matejčić 1988b, 62.

¹⁷⁴¹ M. Blečić 2001, 82 i d.

¹⁷⁴² R. Matejčić 1982, 17.

ispune su poravnati, sastavljeni od nepravilnog kamenja, stucane opeke i amfora zalivenih žitkom žbukom od negašenog vapna i vapnenih grudica. Takav način gradnje svojstven je vremenima kad se gradilo bez velike žurbe. Ista tehnika primijenjena je u gradnji bedema na Goljaku (Kozala), a analizom žbuke došlo se do zaključka da su istovremeni. U usporedbi s ostatkom otkrivenih fortifikacija uočljiva je kvalitetnija izvedba, što govori u prilog pretpostavci da je ovaj dio nastao u vrijeme prve faze rimske urbanizacije, prema Matejčić moguće istovremeno s ranijim termalnim sklopom kod Zborne crkve.¹⁷⁴³

Zapadni trakt se nadovezuje na ostatke supstrukcija bedema ispod Slogin kule u pravcu mora, a registriran je i uz južnu bočnu stranu crkve sv. Jeronima u Supilovoj ulici, u najzapadnijem dijelu stare gradske jezgre. Dva paralelna zida okomita na pročelje crkve, od kojih je zapadni (vanjski) širok 2 m, a unutarnji 1,20 m, prema fakturi se mogu povezati s onima na Korzu te moguće predstavljaju početak zakretanja zapadnog trakta.¹⁷⁴⁴ Nalaz novaca od Augusta do Valentijana I (1.-4. st.) u iskopinama Supilove ulice dodatno povezuje spomenute poteze bedema. Istraživanja iz 1996. i 1997. god. u istoj ulici rezultirala su otkrićem ostatka zida građenog od grubo obrađenog kamenja, okomito položenog na bedem, koji bi mogao biti poprečno ojačanje (kontrafor ili zid kule), slično spomenutom na Korzu.¹⁷⁴⁵

Sjeverni je krak registriran na spoju sa zapadnim i pruža se prema istoku prolazeći vjerojatno kroz Kaštel, da bi se nastavljao ispod zgrade bivšeg isusovačkog kolegija, što je 1933. god. otkrio Gigante i usporedio ga s bedemom na Kalvariji (T. XVIII. d).¹⁷⁴⁶ To bi značilo da je građen poput onog pronađenog u produžetku Starčevićeve ulice, čime pokazuje odstupanje od većeg dijela gradskih fortifikacija.

Na sjeverna vrata nadovezivao se obrambeni sustav, južni trakt *Claustre Alpium Iuliarum*, koji je imao funkciju blokiranja i nadzora lako prohodnih prijelaza na području od Rijeke do Prezida. Od sjevernih vrata može se pratiti prema usponu Kalvarija, Goljaku (Kozala II), u Ulici O. Valića i sv. Katarini. Iako u arhivskim dokumentima stoji da je taj defenzivni sustav počinjao od mora na mjestu današnje palače Modelo, njegovi tragovi danas nisu vidljivi. Kako nema razloga sumnjati u točnost izvora, podizanje tog zida bilo bi u funkciji dijatihizme kojom je dodatno zaštićen središnji dio s principijem. Moguće je da su ostatci bedema ispod Isusovačkog kolegija bili dio spomenutog sustava, a ujedno i gradskih

¹⁷⁴³ R. Matejčić 2012, 41.

¹⁷⁴⁴ R. Matejčić 1985, 35.

¹⁷⁴⁵ N. Novak, 1997, 2.

¹⁷⁴⁶ R. Gigante 1925, 3 i d.

fortifikacija. Taj je obrambeni sustav više puta znanstveno obrađivan, a novost bi bila pretpostavka da je tarsatički kastrum centar obrane ovog područja.¹⁷⁴⁷

Prilikom interpretacije južnog trakta Novak spominje kasnoantički bedem širok oko 10 m, ojačan poprečnim zidovima koji formiraju kazete (pril. 25-2). Ide i korak dalje, pa na planu rimskoga grada pretpostavlja dvostruki bedem u cijelom opsegu i ucrtava strukture koje bi ukazivale na moguće poprečne zidove (kazete).¹⁷⁴⁸ Zasad ne postoje analogije kojima bi se potvrdila njegova ideja.

Novakovu ideju opovrgavaju ostaci sjevernog bedema ispod isusovačkog kolegija i trakt u ulici A. Starčevića, nastali ranije od ostatka dokumentiranih dionica koji nemaju paralelne fortifikacije. Dvostruki bedem trebalo bi promatrati u kontekstu dviju graditeljskih faza (kao u slučaju Kurika i Jadera). Za unutarnji je bedem datacija prilično sigurna, potvrđena novcem, ugrađenim spolijima i antičkim prostorijama naslonjenima na bedem. Kako je oblik koji zatvaraju relativno pravilan, moguće je pretpostaviti da je nastao kao utvrda Klauzure krajem 4. st., prilikom čega je zbog nepovoljnih uvjeta za gradnju isključen istočni dio starijega grada (kako je teren podvodan, prema rimskim vojnim propisima na njemu se nije gradilo zbog velike vlažnosti). Ostaci vanjskog trakta su uslijed oštećenosti ili dotrajalosti mogli ostati u funkciji protihizme nakon podizanja onog u 4. st. Kako nema dovoljno podataka koji bi omogućili precizniju dataciju, ostaje pretpostavka da je nastao u vrijeme prodora Kvada i Markomana ili paralelno s gradnjom principija krajem 3. st. Ojačanja između bedema (koja tvore „kazete“) nemarnijom gradnjom i zasipanjem međuprostora ukazuju na bizantsko podrijetlo.

Zgrada vojnog zapovjedništva (principij), centra vojne i političke moći, implicira adaptaciju grada (ili njegova većeg dijela) u vojne svrhe. Arheološkim istraživanjima na prostoru Trga J. Klovića tijekom ljeta 2007. g. upotpunjeno je znanje o tom vojnom objektu s obzirom na njegovu funkciju i unutarnju organizaciju prostora (pril. 25-3).¹⁷⁴⁹ Numizmatički nalazi i ostali pokretni nalazi određuju vrijeme gradnje za vladavine cara Galijena (253.-268. god.) ili njegovih izravnih nasljednika. Galijen je uveo brojne inovacije u vojne strukture prilagođene novim okolnostima, po uzoru na metode ratovanja koje su primjenjivali Parti. Vojska je bila podijeljena na granične postrojbe, pokretnu carsku vojsku i regionalne

¹⁷⁴⁷ B. Benussi 1921, 145 i d.; I. Gariboldi 1921, 1147 i d.; R. Matejčić 1969.

¹⁷⁴⁸ N. Novak 2007-2008, 193, T. 1.

¹⁷⁴⁹ M. Sanader, 1999, 100; R. Fellmann 1983; 6 i d.; M. Blečić 2001, 88. Objekt je do posljednjih istraživanja nazivan pogrešno – *pretorium*, prema organizaciji pokretnih vojnih logora prije 1. st., kojima je u središtu bio zapovjednikov šator. U kasnije nastalim vojnim logorima sa stalnom vojnom posadom centralna zgrada je imala funkciju zapovjedništva kojeg se naziva principij. Jedino ga je ispravno nazvala M. Blečić.

postrojbe stacionirane duboko u unutrašnjosti.¹⁷⁵⁰ Povećao je broj pomoćnih postrojbi koje su smještane kao pričuva u zaleđa velikih gradova.¹⁷⁵¹ Logično je pretpostaviti da je u njegovo vrijeme Tarsatika dobila na značenju kao važan strateški punkt u obrani Italije od barbarskih provala. Vojna postrojba bi u tom slučaju bila smještena u sam grad, a za potrebe vojnih aktivnosti adaptirani su postojeći objekti i izgrađena zgrada vojnog zapovjedništva.¹⁷⁵² Vrijeme prestanka funkcije principija (rušenje) moglo bi se povezati s Vizigotima i njihovim vladarom Alarikom, koji je 401. god. krenuo prema Italiji, ili uz neki drugi događaj u istom vremenskom intervalu, na što upućuju numizmatički i ostali nalazi na drugim položajima u gradu datirani početkom 5. st.¹⁷⁵³ Neovisno o preciznom vremenskom određenju trenutka i okolnosti uništenja, principij je prestao funkcionirati u izvornoj namjeni i nije obnavljan ni prenamijenjen u vremenima koja su slijedila.¹⁷⁵⁴ Područje principija ponovno se naseljava tek od 15. st., o čemu svjedoči gotovo cijeli arheološki materijal kojeg je moguće datirati u 3. i 4. st.¹⁷⁵⁵

Istraženi dio tarsatičkog principija, otprilike jedna četvrtina, omogućuje uvid u prostornu kompoziciju kompleksa izgrađenog u skladu s pravilima vojne gradnje temeljene na simetriji i hijerarhiji prostora, uz poštivanje datosti terena.¹⁷⁵⁶ Mogu se izdvojiti tri visinske razine, od kojih je najniža na mjestu središnjeg trga, nešto viša (oko 0,50 m) je bila plato uza zapadni zid (može se pretpostaviti i na istočnoj strani), a najviša razina je sjeverni stražnji dio.¹⁷⁵⁷ Prostorna organizacija velikim dijelom poštuje utvrđeni obrazac (pril. 25-4). Principij ima središnje popločeno dvorište (20,6 x 17,8 m) okruženo zgradama. Na južnoj strani, na kojoj se nalazio i monumentalni ulaz („Stara vrata“ ili „rimski luk“), dvorište je bilo zatvoreno nizom prostorija širokih 8,47 m. Na zapadnoj bočnoj strani utvrđene su četiri prostorije, koje je logično očekivati i na istočnoj strani, uz pretpostavku simetričnog rasporeda. Sjeverna strana bila je omeđena bazilikom postavljenom na visoki podest, kojoj se prilazilo stubištem u osi glavnog ulaza. Prostor između bočnih dvorana i bazilike bio je zatvoren stijenom uvučenom u odnosu na pročelje bazilike. Iza nje su se nalazile prostorije

¹⁷⁵⁰ J. Šašel - P. Petru, 1971, 7.

¹⁷⁵¹ J. Višnjić 2009, 29.

¹⁷⁵² N. Novak 2007-2008, 171 („rekonstruirao se i amplificira već postojeći termalni kompleks na istočnom rubu grada uz Rječinu“).

¹⁷⁵³ R. Starac 2004, 25 i d. Na području Grivice, unutar gradske jezgre Tarsatike, pronađeni su ukopi koji se na temelju nalaza kovanica mogu datirati u vrijeme cara Honorija, na početak 5. st. Unutar grada, kao i u kasnoantičkoj vili u Jadranovu, prestaje dotok kovanog novca za plaće vojnika krajem 4. i početkom 5. st., usp. J. Višnjić 2009, 32.

¹⁷⁵⁴ J. Višnjić 2009, 32.

¹⁷⁵⁵ J. Višnjić 2009, 39.

¹⁷⁵⁶ J. Višnjić 2010, 69.

¹⁷⁵⁷ J. Višnjić 2009, 48.

(vjerojatno ih je bilo pet) u širini cijelog principija, nešto uvučene u odnosu na baziliku. U usporedbi s dosad poznatim principijima, tarsatički je bio prosječne veličine.

Principij je arhitektonski sklop kvadratnog oblika, površine 2025 m² (45 x 45 m), ograđen zidom građenim tehnikom *opus mixtum*, u kojem se izmjenjuju redovi uslojenih kamenih blokova s tri ili manje redova opeke u funkciji niveliranja slojeva. Iako se ta tehnika vezuje za kasnoantičko razdoblje, bila je u uporabi i ranije.¹⁷⁵⁸ Mogućnost vremenskog određenja struktura građenih tehnikom *opus mixtum* pružaju razlike u veličini opeka i sloja morta između njih. Tako zidovi nastali prije polovice 3. st. imaju tanje opeke s plitkim slojem morta znatno manjim od debljine opeka. Od druge polovice 3. st. može se pratiti povećanje debljine opeka i vezivnog sloja, koji može i premašiti debljinu opeke. Debljina opeka u zidu principija iznosi 0,35 m, a sloja vapna 0,25 m, što odgovara građevinama iz doba Proba i Aurelijana.¹⁷⁵⁹ Nadalje, na nekim segmentima se koristila galska inačica tehnike *opus vittatum mixtum*,¹⁷⁶⁰ kod koje se dva lica zida cijelom širinom povezuju slojem opeke, a koja je specifična za utvrde u Galiji iz zadnje trećine 3. st.¹⁷⁶¹ Potvrda dataciji kompleksa u sredinu 3. st. je i većina pronađenog pokretnog materijala i numizmatičkih nalaza. Nedostatak tragova ranije gradnje može se opravdati stvaranjem preduvjeta za smještaj ovako velikog kompleksa, negiranjem postojećih objekata.¹⁷⁶² Zapadni zid izgrađen na živoj stijeni, koja se neujednačeno spušta u smjeru juga, najbolje pokazuje koliko je bilo zahtjevno niveliranje terena za smještaj principija.¹⁷⁶³

Povremeni nalazi artefakata nastalih između 4. i 1. st. pr. Kr. na području Pomerija, Dežmanove i Barčićeve ulice, te teatra *Fenice* upućuju na lokaciju predrimskog (liburnskog) emporija, koji se dolaskom italskih stanovnika spušta istočnije na zaravan do mora, koju omeđuju potok iz ulice Dolac i utok potoka Lešnjaka. Time je u zadnjim stoljećima stare ere započela prva povijesno-urbanistička etapa u razvoju budućeg rimskog municipija. Prva faza urbanizacije traje do oko sredine 2. st. kad se Tarsatika oblikovala u skladu s rimskom urbanom koncepcijom. Postojanje bedema na samom početku urbanizacije zasad nema arheološku potvrdu. Zahvaljujući razdoblju mira i intenzivnoj romanizaciji grad je u tom razdoblju prosperirao, o čemu svjedoče arheološki ostatci kao što su dijelovi vila, gradskih

¹⁷⁵⁸ J. P. Adam 1994, 139 i d.

¹⁷⁵⁹ M. Čanak-Medić 1980, 142.

¹⁷⁶⁰ J. Višnjić 2009, 62.

¹⁷⁶¹ J. P. Adam 2005, 284 i d. U Galiji se počela koristiti početkom 2. st. i ostala je u uporabi do kraja Carstva. U Italiji je sloj opeke služio nivelaciji vanjskih paramenata i nije se protezao cijelom širinom zida.

¹⁷⁶² J. Višnjić 2009, 63. Prema nizu elemenata poput modula od jedne decempede (*decempedes* 2,97 m), kastrametacijskih elemenata, popločenja foruma, temeljnih nosača tetrapilona, dijelova očuvanih stupova, pročelja hrama, uključujući i tehniku gradnje, Novak gradnju smješta na kraj 2. st., što se po njemu poklapa s posljednjom fazom formiranja sustava *Praetentura Italiae*. Usp. N. Novak 2007-2008, 175.

¹⁷⁶³ J. Višnjić 2009, 50.

termi i zapadne nekropole Andrejšica. Sredina 2. st. obilježena je gradnjom obrambenog sustava *Praetentura Italiae* s ciljem zatvaranja prolaza prema Italiji kroz istočne Alpe. Tarsatika je dobila značajnu ulogu unutar prokuratorske provincije Liburnije, osnovana u svrhu osiguravanja pograničnih regija prema Italiji kao završna faza osiguravanja ovog područja, što je podrazumijevalo i utvrđivanje gradskog područja. Ta urbana faza prema nalazima novca i predmeta na nekropoli ispod riječkog nebodera mogla je trajati do zadnje četvrtine 2. st. Dio bedema otkrivenih u ulici A. Starčevića i ispod Isusovačkog kolegija potvrđuje utvrđivanje proširenog naselja u smjeru luke (prema istoku) na ušću Rječine, što je rezultiralo blago izduženim nepravilnim oblikom grada koji se prilagođavao datostima terena. Ostatci tog dijela fortifikacija idu u prilog pretpostavci da je cijelo gradsko područje bilo fortificirano analogno situaciji u Saloni, iako zasad nema potvrde o postojanju bedema iz te faze na ostatku gradskog areala, što je razumljivo imajući u vidu ograničenost istraživanja i pregradnje nastale tijekom stoljeća.

Druga (eventualno i treća) faza transformacije gradskih fortifikacija započinje sredinom 3. st. i traje do kasnog 4 st. Izrazito teško razdoblje za Carstvo Tarsatici je najznačajnije u njenoj povijesti. Značajnu vojnu poziciju potvrđuje izgradnja Principija, vojnog zapovjedništva između 260. i 270. god. Može se postaviti pitanje je li vanjski trakt na istraženim dvostrukim bedemima ostatak onog iz te (druge) faze urbanizacije? Stalne opasnosti od barbarskih upada, gospodarska kriza i previranja unutar granica Carstva pogodovali su nastanku novog obrambenog sustava *Claustra Alpium Iuliarum*. Južni dio sustava bedemskih zatvarača kretao je od Tarsatike prema Željeznim vratima. U okviru te obrambene linije Tarsatika je podizanjem novih gradskih bedema (treća faza) krajem ovog razdoblja pretvorena u vojno-pomorsku utvrdu, a kao jedina luka u sustavu postala je središte prihvata i distribucije proizvoda namijenjenih vojnim jedinicama. Gradnjom unutarnjeg bedema i dijatihizme od vrata Sv. Vida prema kuli Sokol i dalje ispod današnje morske razine, reducira se utvrđena površina i nastaje gotovo pravilan četverokutni oblik utvrđenog prostora. Kraj ovog razdoblja označava i prestanak funkcioniranja obrambenog sustava - nasilno uništavanje Principija, nakon čega se vojska nije ponovno vratila u grad.

Četvrta faza nastupa početkom 5. st., a obilježena je općom nesigurnošću, što potvrđuju ukopi unutar grada na lokalitetu Grivice. U zadnjoj četvrtini 5. st. slijedi oporavak i svojevrsna obnova života zahvaljujući stabilizaciji prilika u vrijeme Ostrogota. To vrijeme jake kristijanizacije potaklo je nastanak brojnih crkava. Gradnja bazilike s raskošnim mozaicima, sjedišta primasa kršćanske zajednice (biskupa ili arhiprezbitera) krajem prve trećine 5. st. na trgu Pul Vele Crikve, i crkve na nekropoli Andrejšica, svjedoče o tome da

Tarsatika nije bila na rubu ranokršćanskog svijeta, već značajan centar na području Kvarnera. Neke intervencije na bedemima u toj fazi mogu se pretpostaviti na temelju analogija s ostalim gradovima, kad su vršeni popravci oštećenih dijelova.

Značajan izvor iz 7. st., Anonimni Ravenjanin, spominje šire tarsatičko područje (*Liburnia Tarsaticensis*) u kontekstu nemira u 5. i 6. st., vezanih za ostrogotsko-bizantske sukobe u kojima Tarsatika ponovo dobiva na značenju. Nakon višegodišnjih ratnih operacija tijekom prve polovice 6. st. nastupa obnova (peta faza) kojoj bi se mogla pripisati aktualizacija starijeg bedema, koji je dogradnjom poprečnih ojačanja i zasipanjem prostora između dvaju bedema dobio funkciju protihizme. Njen refleks vidljiv je i u organizaciji brojnih utvrda i promatračnica na cijelom kvarnerskom prostoru. Arheološki tragovi justinijanskog i postjustinijanskog doba nalaze se između ostalog u Mošćenicama, Lovranu, Bakru, Jadranovu, a „rimska“ kula na Trsatu mogla je biti utemeljena u istom razdoblju.¹⁷⁶⁴

Zadnji spomen grada nalazi se u nekoliko franačkih izvora iz 9. st. u kojima stoji da je uništen od strane Karla Velikog. Arheološki nalazi na podu bazilike s mozaicima stavljaju u sumnju točnost navoda i upućuju da je do razaranja došlo oko 611. god. Na osnovi zapisa A. Dandola, koji spominje da su Avari došli na duge zidove koji počinju od Tarsatike na granici Istre, uništenje se može povezati s provalom Avara i Slavena. Nema dokaza o intenzivnijem životu u gradu nakon 7. st., što ukazuje da je Tarsatika prestala funkcionirati kao veći urbani centar.

7.5. Kasnoantičke inovacije u fortifikacijskom graditeljstvu (4. i 5. st.)

Krajem 4. i početkom 5. st. pojavljuju se nove tendencije u fortifikacijskom graditeljstvu uvjetovane političkom i ekonomskom krizom. Na gradskim fortifikacijama manifestiraju se kroz masivnije dimenzije bedema, tehnike njihove gradnje i izvedbu paramenata. Uz unutarnja i vanjska lica prislanjaju se paralelni zidovi i kontrafori, dograđuju kule i otvaraju propusti. Poboljšavanje obrambenih karakteristika ulaza rješava se njegovim sužavanjem i dogradnjom propugnakula s vanjske ili unutarnje strane vrata. Osim toga primjećuje se blaža redukcija urbane površine dogradnjom novog bedema paralelnog sa starijim s njegove unutarnje strane (npr. Kurik) ili podizanjem dijatihizme dolazi do značajnije redukcije (Tarsatika i Apsor?). U Risiniju se u 4. st. također reducira stambeni prostor napuštanjem sjevernog dijela grada, unutar kojeg se smjestila nekropola potvrđena nalazima, ali nema potvrde o postojanju kasnoantičke dijatihizme. Gradovi na kojima su

¹⁷⁶⁴ R. Starac 2004, 28.

potvrđene ili pretpostavljene kasnoantičke adaptacije (4. i 5. st.) su Tarsatika, Kurik, Apsor, Jader, Aserija i Varvarija u Liburniji, a južnije Tragurij, Salona i Naron.

Osim promjena na gradskim bedemima, u predalpskom prostoru došlo je do podizanja sustava linearnih fortifikacija poznatih kao *Claustra Alpium Iuliarum* s ciljem zatvaranja prilaza Italiji.

Antička Tarsatika dobiva novi bedem podignut s unutarnje strane vanjskog perimetra, nalazima datiran u 4. st. Dva bedema na južnoj strani tako čine obrambenu strukturu ukupne širine oko 11 m.¹⁷⁶⁵ Podizanjem novih gradskih bedema Tarsatika je pretvorena u vojno-pomorsku utvrdu u sustavu Klauzure, a gradnjom unutarnjeg bedema i dijatihizme od vrata Sv. Vida prema kuli Sokol i dalje ispod današnje morske razine, reducirala se utvrđena površina u gotovo pravilan četverokutni oblik.

Kurik i Apsor, gradovi izrasli na temeljima prapovijesnih naselja, zbog svog su povoljnog položaja imali izvanredne uvjete za urbani razvoj, što se manifestiralo i u kasnoantičkom razdoblju. Novi koncept utvrđivanja i koncentracija sakralnih spomenika ukazuju na moguću redukciju gradske površine Apsora na sjevernom i istočnom dijelu gradskog areala, gradnjom novog bedema kojemu su dograđene isturene četvrtaste kule, pri čemu je nastao gotovo pravilan četvrtasti oblik.¹⁷⁶⁶

Kuriku su u 4. st. opsežnim zahvatom obnovljeni gradski bedemi, što se najbolje može pratiti u podrumskom prostoru lapidarija Stanić. Jugozapadni trakt ranijeg bedema, koji je danas ispod morske razine, u kasnoantičkom je razdoblju negiran zasipanjem terena i oblikovanjem baze za nove kasnoantičke fortifikacije, uvučene u odnosu na prethodne. Novi bedem pojačan je kontraforima prislonjenim uz vanjsko lice.

U Jaderu su registrirani i istraženi ostatci obrambenog sustava na jugoistočnoj kopnenoj strani, koji se sastoje od dijelova triju gradskih bedema nastalih u velikom vremenskom razmaku. Kao najslabijoj defenzivnoj točki, najkasnije za vrijeme istočnogotske vlasti, ranocarskom bedemu (unutarnjem) uz glavna vrata flankirana osmerokutnim kulama dograđen je propugnakul s kulama, za kojega Fadić pretpostavlja da u konačnom obliku nije nastao u istom pothvatu. Potvrdu tomu nalazi u tehnikama gradnje dvostrukog zida koji ga formira. Vanjski zid je građen tehnikom *opus incertum*, manjim uslojenim klesancima (4. st.?), a unutarnji s nešto višom temeljnom stopom, istom tehnikom, ali nemarnije (5. st.).¹⁷⁶⁷

¹⁷⁶⁵ R. Gigante 1925, 3 i d.; 1944, 7 i d.; A. Faber - R. Matejčić 1969, 317 i d.; N. Novak 1995, 390 i d.

¹⁷⁶⁶ A. Faber 1980, 297 i d.

¹⁷⁶⁷ I. Fadić 2011, 326 i d.

U Aseriji se kasnoantičke dogradnje mogu prepoznati u kuli prislonjenoj uz raniji plašt bedema, na mjestu gdje je on bio defenzivno najosjetljiviji i u prezidavanju dvaju ulaza; djelomično onog lučno nadsvođenog na istočnoj strani i kompletnog zagrađivanja jakim zidom sastavljenim od spolija onoga zvanog „Trajanov slavoluk“.¹⁷⁶⁸ Dogradnju sustava dvostrukih vrata i kamenih pragova koji oblikuju propugnakul (vanjski i unutarnji) uza zapadna vrata nije moguće precizno datirati, ali nije isključeno da je dijelom adaptiran u 4. st.

Kasnoantičke intervencije na bedemima Varvarije mogu se vidjeti na potezu od istočnih vrata u smjeru sjevera, gdje se nalaze dva ulaza - jedan su vrata široka otprilike 1,10 m koja su naknadno zazidana, a drugi je koso postavljeni propust širok 0,80 m. Nešto južnije, istom potezu bedema su dograđeni monumentalni kasnoantički kontrafori istureni u odnosu na vanjsko lice 2,20 m. Na većem dijelu te dogradnje uočava se i kasnija intervencija - povezivanje potpornjaka zidom. Ostaje otvoreno pitanje datacije propugnakula na zapadnom bedemu,¹⁷⁶⁹ ali kompozicijom podsjeća na onaj u Aseriji i ukazuje na možebitni isti vremenski okvir popravka i mogući zajednički uzrok devastacije.

Obnova bedema Tragurija u kasnoj antici potvrđena je podizanjem dijela južnog trakta s vratima i adaptacijom sjeveroistočnog poteza bedema (njegovog unutarnjeg lica), uz dogradnju kontrafora uz njegovo vanjsko lice i tankih pregrada u ispuni.¹⁷⁷⁰

S aspekta proučavanja antičkog urbanizma i razvoja gradskih fortifikacija najzanimljivija je svakako Salona, čije relativno dobro očuvano i istraženo urbano tkivo pruža mnoštvo informacija o procesu nastanka i mijenjanja/širenja gradskog areala.¹⁷⁷¹ Mogu se pratiti gotovo sve promjene koje ona doživljava od 170. g. kad se bedemom opasuju istočni i zapadni suburbiji, do u 5. st. kad nadiru Goti i Huni te dolazi do novih zahvata na bedemima, osobito onima na sjevernoj strani, koji se višekratno ojačavaju dogradnjom kontrafora, kula i paralelnih zidova koji ih povezuju. Promjene nastale u kasnoantičkom razdoblju vidljive su i na gradskim vratima, što potvrđuje natpis o rekonstrukciji glavnih vrata - *Porta Caesarea*, na istočnom traktu najstarijeg bedema. Natpis se nalazio na zaglavnom dijelu luka s reljefnim prikazom Tihe, a može se datirati u vrijeme Konstancija.¹⁷⁷² Potreba ukrašavanja vrata upućuje na njihov značaj u kasnoj antici,¹⁷⁷³ i aktualizaciju starijeg bedema u funkciji dijatihizme. Potvrđena je i intervencija uz *Porta Andetria* u istočnom proširenju. S vanjske

¹⁷⁶⁸ I. Fadić 2001, 80 i d.

¹⁷⁶⁹ M. Suić 1980, 39, sl. 4b.

¹⁷⁷⁰ I. Babić 2002, 400.

¹⁷⁷¹ F. Carrara 1850, 10 i d.; E. Dyggve 1928, 11 i d.; N. Cambi 1971, 55 i d.; 1980, 74; 1991, 16 i d.; 1989, 37 i d. 2009, 227 i d.; D. Rendić-Miočević 1977a, 54 i d.; 1991, 54 i d.; F. Oreb 1984, 25 i d.; 1986, 233 i d.; J. Mardešić 1988, 310 i d.; 1999-2000, 145 i d.; J. Jeličić-Radonić 1997-1998, 5 i d.; 2005, 391 i d.; 2007, 13 i d.; 2008, 35 i d.; 2009, 7 i d.; Ž. Miletić 2001, 111 i d.; E. Marin 2002, 9 i d.; I. Marović 2006, 261 i d.

¹⁷⁷² N. Cambi 1963-1965, 55 i d.

¹⁷⁷³ J. Jeličić-Radonić 1998, 5 i d.

strane dograđen im je propugnakul kojeg je moguće pripisati vremenu istočnogotske prisutnosti.

Kasnoantička faza Narone obilježena je radikalnom transformacijom gradskog prostora. Početkom 5. st. reducira se prostor stambene i javne namjene, što govori u prilog smanjenja broja gradskog stanovništva. U gornjem gradu oblikuju se nekropole, a gradnjom ranokršćanskih bazilika afirmira se prostor donjega grada. Promjene na bedemima mogu se pratiti na sjeveroistočnom potezu, na kojemu su vidljivi popravci i obnova četvrtaste kule na vrhu glavice koja je preslojila stariju - okruglu.¹⁷⁷⁴ Pretpostavka o kasnoantičkoj utvrdi na temelju stare fotografije i nalaza iz 5. st. upućuje i na vojno-strateški značaj gornjega grada Narone (Gradine) u vremenu istočnogotske vladavine (i kasnije).¹⁷⁷⁵

U 4. st. izgrađen je na potezu od Tarsatike do granica Panonije i Norika čitav sustav utvrda, bedema i kaštela, koji će kontrolirati putove što vode u Italiju i braniti ih. Ti će se zapori (*Claustra Alpium Iuliarum*, *Alpium vallum*) ubrzo razviti u pravi limes, sa stalnim vojnim posadama.

Claustra Alpium Iuliarum

Arheološki ostatci vezani za osiguravanje prolaza prema Italiji na strateškim značajnim mjestima mogu se identificirati već od 2. st. kad se javila potreba za organiziranjem obrambenog sustava u predalpskom prostoru zbog obrane Italije uslijed prodora Kvada i Markomana oko 170. god., kad je car Marko Aurelije uspostavio vojnu obrambenu zonu - *Praetentura Italia et Alpium*.¹⁷⁷⁶ Fortifikacijski radovi iz tog vremena zasad su registrirani na lokalitetima: *Ad Atrans* (Trojana),¹⁷⁷⁷ bedemu koji zatvara dolinu rijeke Gail u Rattendorfu (Rotna Ves u Austriji), vojnom logoru Hoischhügel (u blizini Thörl–Maglerna u Austriji) i pomoćnom logoru blizu Cerkniškog jezera na cesti *Emona–Tergeste* (Tarvisio, Italija). U istoj funkciji vjerojatno su bili *Forum Iulii*, *Gemona*, *Iulium Carnicum*, *Castra* (Ajdovščina) i Invillino.¹⁷⁷⁸ Njima se može pribrojiti i Tarsatika, centar prokuratora provincije Liburnije (u trećoj četvrtini 2. st.), završna karika u strateško-obrambenoj liniji Italije. Iako fortifikacijske strukture iz tog vremena nisu otkrivene logično ih je pretpostaviti.

Tijekom 3. i 4. st. opasnost od mogućih barbarskih upada ponovno se aktualizira i rezultira postupnom izgradnjom obrambene linije sastavljene od nizova bedemskih zatvarača,

¹⁷⁷⁴ N. Cambi 1972, 69 i d.

¹⁷⁷⁵ F. Radić 1904, 54 i d.; Z. Vinski 1982, 23 i d.; Z. Buljević 1999, 249 i d.; J. Vučić 2012, 249.

¹⁷⁷⁶ A. Degrassi 1954, 113 i d.; J. Medini 1980, 370 i d.; J. Šašel 1992, 388 i d.; A. Starac 2000, 38-39.

¹⁷⁷⁷ M. Zaccaria 2002, 78.

¹⁷⁷⁸ C. Zaccaria 2002, 78.

kula, promatračnica i utvrda smještenih u unutrašnjosti obrambene zone, na prostoru od Kvarnera do Koruške i Furlanske nizine poznate pod nazivom *Claustra Alpium Iuliarum*.¹⁷⁷⁹

Problematika toga obrambenog sustava (često nazivanog kasnoantički rimski limes) sustavno je obrađena krajem 60-ih god. 20 st. na temelju dotad postojeće literature i istraživanja na terenu, kojom prilikom je ubiciran dio od Tarsatike (Rijeka) u Hrvatskoj, *Ad Pirum* (Hrušica), *Castra* (Ajdovščina) i *Nauportus* (Vrhnika) u Sloveniji, uključujući Rattendorf im Gailtal u Austriji.¹⁷⁸⁰ Pojedinačna istraživanja su nastavljena i kasnije, a značajnije rasprave iznijeli su J. Šašel, P. Petru, I. Mikl Curk, N. Osmuk i R. Matejčić.¹⁷⁸¹ Još dvije monografije, *Nauportus* (Vrhnika) J. Horvata i *Ajdovščina – Castra* grupe autora N. Osmuk, D. Svoljak, B. Žbona - Trkman donekle su dopunile poznavanje funkcije tog sustava.¹⁷⁸²

U izvorima nema izravnih podataka o vremenu uspostave obrambenog sustava. Jedini indirektan spomen Klauzure (Klaustre) može se naći u Amijanovu djelu *Res Gestae*, u kontekstu priče o komesu Sebastijanu, gdje se spominje general *Acacius* kojeg je zarobio Magnencijev vojnik (351. ili 352. god.), čime je prolaz kroz barijere Julijskih Alpi bio slobodan. Iz priče proizlazi da je sustav barijera već bio uspostavljen.¹⁷⁸³

Osim spomenutog izvora, postoji još jedan spis - *Notitia Dignitatum*, očuvan u kasnijim prijepisima, iznimno značajan za proučavanje i razumijevanje vojne i upravne organizacije Carstva, u kojem su kronološki navedene funkcije i titule carske uprave, provincijskih guvernera i vojnih zapovjednika s njihovim podređenim članovima. Podatci vezani za istočni dio Carstva bilježe stanje do 395. god., za zapadni dio u kontinuitetu sežu do 408. god., a povremeno se mogu naći i informacije do 420. god.¹⁷⁸⁴ Tekst je upotpunjen ilustracijama, od kojih su za ovu problematiku značajni prikazi utvrđenih gradova i raznih oblika fortifikacijskih struktura. Jedna od njih prikazuje utvrđeni grad u podnožju Alpa (vjerojatno Akvileju, sjedište komesa i moguće centra cijelog obrambenog sustava)¹⁷⁸⁵ iza kojeg su bedemski zatvarači, a njih je moguće prepoznati kao dijelove Klauzure kojima zapovijeda *comes militaris Italiae*.¹⁷⁸⁶

¹⁷⁷⁹ P. Petru 1978, 505–506; T. Ulbert 1981, 43; J. Šašel 1992a, 728 i d.; A. Marcone 2004, 347 i d.; G. Bigliardi 2007, 207 i d.

¹⁷⁸⁰ Istraživanje je provedeno u sklopu projekta Međuakademijskog odbora za limes u Jugoslaviji, a rezultati su objavljeni u monografiji *Claustra Alpium Iuliarum I.* (1971.).

¹⁷⁸¹ R. Matejčić 1969, 25 i d.; 1981, 309 i d.; P. Petru 1972, 343-366; 1978, 505-509; J. Šašel 1974, 255-262; 1992, 795-805; I. Mikl Curk 1976, 370 i d.; N. Osmuk 1998, 233 i d.

¹⁷⁸² J. Horvat 1990; N. Osmuk *et alli* 1994.

¹⁷⁸³ Amijan XXXI, 11, 3.

¹⁷⁸⁴ P. Heather 2008, 303.

¹⁷⁸⁵ A. Marcone 2002, 177.

¹⁷⁸⁶ Ilustracija iz 1542. god. paragraf XXIV :*Sub dispositione viri spectabilis comitis Italiae: Tractus Italiae circa Alpes.*

Vrijeme podizanja bedema moguće je preciznije odrediti na temelju numizmatičkih nalaza pronađenih u sklopu konstrukcija (najčešće žbuci) na utverdama *Ad Pirum* i *Castra* te prema cirkulaciji novca u istraženim fortifikacijama.

Prve građevinske aktivnosti na utvrdi *Castra* moguće je najranije vremenski odrediti u 280. god., a na utvrdi *Ad Pirum* mogu se potvrditi nalazima novca kovanog nakon 312. god. Jača građevinska djelatnost dogodila se sredinom 4. st. Velik postotak numizmatičkih nalaza potječe iz vremena Magnencija i njegova brata Decentija, o čijem boravku u utverdama je pisao Julijan.¹⁷⁸⁷ Građevinski zahvati spominjani u izvorima tako su potvrđeni numizmatičkim nalazima.¹⁷⁸⁸ Analiza pronađenih kovanica na kutnoj jugozapadnoj kuli tvrđave *Ad Pirum* pomaže u kronološkom određivanju intervencija na istoj. Kula je od kvadratnog oblika (prije 352. god.) pregrađena u pentagonalni (nakon 375. god).¹⁷⁸⁹

Događaji koji su doveli do prestanka organiziranog funkcioniranja sustava mogu se smjestiti u vremensko razdoblje 401.-408. god. O tome svjedoče arheološki ostatci pronađeni u Tarsatici, napuštanje naselja na trasi *Emona – Ad Pirum – Castra* početkom 5. st. i prestanak cirkuliranja novca za plaće vojnika,¹⁷⁹⁰ što ne podrazumijeva prestanak vojnog značenja cijelog područja i moguće kasnije privremeno korištenje postojećih utvrda.¹⁷⁹¹

Zasad nema jedinstvenog stajališta o središtu cjelokupne obrane. Mišljenja su uglavnom podijeljena između utvrda Hrušica (*Ad Pirum*)¹⁷⁹² i Ajdovščina (*Castra*).¹⁷⁹³ U zaleđu većih utvrda logično je postojanje naseobinskih struktura, u funkciji povremenih odmorišta i mjesta za opskrbu te kasnoantičkih naselja-zbjegova, kao važnih komponenti za poznavanje višeslojnog značenja ovog obrambenog sustava.¹⁷⁹⁴

Potpuno drugačiji pogled na vrijeme gradnje i funkciju Klauzure ima A. Poulter, koji smatra da je do gradnje fortifikacijskog sustava unutarnjih granica ili dijatihizmi došlo u kasnom 4. st., vjerojatno zbog brojnih faktora, poput kontrole rijeke izbjeglica koji su se kretali prema sjeveru nakon bitke kod Hadrianopola, opasnosti od upada gotskih bandi i zaštite civilnog prometa od lokalnih bandi. Poulter Amijanovo spominjanje barijera u kontekstu gotske pobune 377. god. ne vezuje uz strukture poznate kao Klauzura.¹⁷⁹⁵ Smatra da su obrambene konstrukcije (Klauzura) nastale nakon odlaska Alarika, te da im je svrha

¹⁷⁸⁷ Julijan, *Oration*, III, 1720-25.

¹⁷⁸⁸ Povjesničar i teolog Orozije (*Orosius*) izvješćuje o tome da je prolaze kroz Julijske Alpe dao intenzivno utvrditi *Magnus Maximus*. Usp. Orozije, *Historiarum adversum paganos*, VII, 35, 3.

¹⁷⁸⁹ P. Kos 2013, 252.

¹⁷⁹⁰ G. Alföldy 1974, 213 i d.

¹⁷⁹¹ P. Kos 2013, 252. Nalazi pokazuju prekid cirkulacije novca u Laništu i Martinj hribu već krajem 380-ih.

¹⁷⁹² J. Šašel 1988.

¹⁷⁹³ P. Petru 1972, 350; N. Osmuk *et alii* 1994.; S. Ciglencečki 1999, 308.

¹⁷⁹⁴ P. Petru 1972, 357 i d.; S. Ciglencečki 1987; 1999., 311 i d.

¹⁷⁹⁵ Amijan, *Res Gestae*, XXXI, 8, 1: *inter Haemimontanas angustias clausurunt*.

kontrola, a ne obrana. Razloge za takvo mišljenje nalazi u smišljenoj organizaciji i kvaliteti izvedbe koju nije moguće realizirati u kaotičnoj situaciji.¹⁷⁹⁶ Analogije vidi u podizanju unutarnjih linearnih sustava u planinskim masivima Bugarske (*Haemus*),¹⁷⁹⁷ Isaurije i Numidije, kojima je primarna funkcija regulacija kretanja civila i robe. Još jedan primjer „unutarnje granice“ koji Poulter uzima kao analogiju spominje *Notitia Dignitatum*, a odnosi se na ilustraciju na kojoj se pored crteža fortifikacijskih objekata navodi *comes per Isauriam* koji je zapovjednik dviju legija (Not. dign. or. 29). Nazivi planinskog masiva *Mons Taurus* i grada *Tarsus* preciziraju lokaciju smještajući događaj na anatolijski plato. Poulter i ovdje utvrde i nadzorne tornjeve povezuje s kontrolom i osiguravanjem strateški važne komunikacije, osobito u kasnom 3. i 4. st. kad je u porastu opasnost od bandita. Potvrdu kontrole i nadzora nalazi i u Numidiji, u 2. st., moguće za vrijeme Hadrijana,¹⁷⁹⁸ kad je oko planine Hodna u dužini od 140 km podignut suhozidni bedem upotpunjen kulama i jarkom.¹⁷⁹⁹

Iz primjera koje Poulter navodi evidentno je da su zahtjevni sustavi barijera podizani već od 2. st., pa nisu relevantni za precizno određivanje podizanja Klauzure. Amijanove navode (XXXI, 8, 1; 11, 3) negira u oba slučaja ne dajući argumente za tvrdnju da je riječ o krivoj interpretaciji Amijanovog teksta.

Pri određivanju vremena podizanja utvrda, temeljenom na tehnici gradnje, Poulter pokazuje kontradiktornost. Gradnju utvrde *Ad Pirum*, a analogno tome i cijelog sustava, vezuje za kraj 4. st., oslanjajući se na nepravilan oblik i grubo planiranje kula. Smatra ih inferiornim u odnosu na tetrahijsko doba i karakterističnima za kraj stoljeća. Kad su u pitanju fortifikacije u Bugarskoj (*Haemus*), tvrdi da je tako planirana i pažljivo konstruirana utvrda („planned and carefully constructed fortification“) nastala početkom 5. st.¹⁸⁰⁰ Negira obrambenu namjenu sustava zatvarača i utvrda koji nije u stanju zadržati navalu vojske prema Italiji, a kao potvrdu vidi prodor Vizigota predvođenih Alarikom početkom 5. st., što je po njemu i mogući kraj funkcioniranja sustava, koji je bio još dovoljno očuvan da ga spominje *Notitia Dignitatum*.¹⁸⁰¹

¹⁷⁹⁶ A. Poulter 2013, 26 i d.

¹⁷⁹⁷ V. Dinchev 2007, 118. U Bugarskoj je istraživani sustav barijera na prostoru Balkanskog masiva (*Haemus Mons*), bedemski zatvarač dug 43 km, koji ide istočno od doline rijeke Eleshnitsa, prema Obzoru (*Templum Iovis*) na Crnom moru. Istražena je jedna od utvrda poligonalnog oblika (datirana oko 400. god.), koja je nasjela na bedemski sustav poznata kao „Haemus Gates“, upotpunjena isturenim okruglim kulama i dvjema pentagonalnim (istočnom i zapadnom) kroz koje se ulazilo u grad.

¹⁷⁹⁸ A. Poulter 2013, 26 i d.

¹⁷⁹⁹ W. B. Fentress 1979, 112; D. J. Breeze 2011, 83-84.

¹⁸⁰⁰ A. Poulter 2013, 25.

¹⁸⁰¹ A. Poulter 2013, 26-27.

Osmišljenost sustava zatvarača u dužini od najmanje 70 km, upotpunjenog brojnim kulama (najmanje 700 kula),¹⁸⁰² nadzornim tornjevima i utverdama pokazuje kompleksnost projekta, pa je teško prihvatiti tvrdnju da je u cijelosti nastao u kratkom vremenu i iznimno složenim povijesnim okolnostima. Kad je u pitanju namjena, treba pretpostaviti njegovu višestruku ulogu, ali primarno obrambenu.

Bedem Klauzure nije tekao u kontinuiranoj liniji, već se sastojao od tri različita dijela konstruirana na mjestima gdje je moguć prodor u Italiju; južnog, sjevernog i dijela između Vrhlike i Hruščice (pril. 26). Južni sektor obuhvaćao je područje od Tarsatike preko Babnog, do Laškog i Cerkniskog polja. Započinjao je s tri dionice u dužini od 30 km sjeverno od Tarsatike prema Željeznim vratima. Uloga tog trakta bila je blokiranje komunikacije prema moru (Tarsatika) i pristupa cesti koja je vodila prema Trstu (Tergeste) i istarskom poluotoku. Sektor se nastavljao dugim kontinuiranim bedemskim zatvaračem preko Babnog polja i dalje prema Laškom polju, predstavljajući prvu u nizu kraćih dionica tipičnih za ostatak bedemskog sustava, koje se nastavljaju prema Cerkniskom polju u smjeru Vrhlike (*Nauportus*). Posljednja dionica uključuje i manju utvrdnu Martinj hrib, što govori o posebnom značaju tog dijela.¹⁸⁰³ Drugi, sjeverni sektor, koji se nalazio izvan glavne komunikacije, sastojao se od zatvarača i kula koji su izgrađeni na Karavankama, granici između Norika i Panonije, pa je branio kretanje prema Italiji u *Forum Iulii* (Cividale) i dalje na sjever u dolinu rijeke Gail.¹⁸⁰⁴ Treći, strateški najvažniji dio uključuje barijere koje priječe prilaz glavnoj komunikaciji od Vrhlike (*Nauportus*) do Hruščice (*Ad Pirum*). Zaštićen je s trostrukom linijom bedemskih zatvarača, što govori o njegovoj iznimnoj važnosti.¹⁸⁰⁵

Sustav *Claustra Alpium Iuliarum* izgrađen je od dužih linearnih dionica (zatvarača) širokih najčešće oko 1,2 m i vjerojatno 3 m visokih (razlike od navedenih dimenzija uvjetovane su prilagođavanjem datostima terena i značajem pojedinog segmenta). Bedemi su građeni od lokalnog kamenja, a imali su dva lica između kojih je ispuna od lomljenog kamenja i morta. Vanjsko lice oblikovano je većim, a unutarnje manjim blokovima. Dijelovi bedema građeni su u formi „slijepog zida“, izvana građenog monumentalnim blokovima koji ostavljaju dojam neprobojnosti, dok je s unutarnje strane niz šupljina služio kao spremište za žito. Na zidnom plaštu s unutarnje, a na nekim mjestima i vanjske strane postavljane su kule međusobno udaljene oko 100 m (dimenzija 4 x 4 m ili 5 x 5 m). Kule postavljene na izloženijim točkama vjerojatno su bile u funkciji signalizacije. Na mjestima gdje je bedem

¹⁸⁰² A. Poulter 2013, 8.

¹⁸⁰³ P. Petru 1967, 124 i d.

¹⁸⁰⁴ A. Poulter 2013, 6 i d.

¹⁸⁰⁵ P. Kos 2013, 242.

presijecao glavnu komunikaciju bile su podignute veće kule kroz koje je vršena kontrola i dozvola prolaska. Dvije takve su otkrivene nedaleko utvrde *Ad Pirum*, koja je bila najvažnija nadzorna točka.¹⁸⁰⁶

Južni dio sustava Klauzure, u literaturi često nazivan liburnijskim limesom, činio je niz utvrda, bedemskih zatvarača, manjih kastela i izvidnica nad kopnenim i pomorskim komunikacijama od Kvarnera prema Tarsatici (Rijeci) i njenom gorskom zaleđu. Pronađeni su dokazi i o obnavljanju bedema prapovijesnih gradina koje su ponovno iskorištene za obranu. Na širem riječkom području do sada su poznati ili dijelom arheološki istraženi kasnoantički fortifikacijski objekti: Gradišće podno Bele peše na istočnom rubu Grobničkog polja,¹⁸⁰⁷ Gradina iznad sela Pasjak, utvrde Gradac povrh Bakarca, Badanj u zaleđu Crikvenice i Lopar u Novom Vinodolskom.¹⁸⁰⁸ Sustavno istraživanje i dokumentiranje dionice limesa na području Rijeke i njezina zaleđa, započeto 1961. god., nastavljeno je nakon gotovo četiri desetljeća arheološkim istraživanjem, zaštitom i prezentacijom ostataka sustava Klauzure, od Ravnog, preko brežuljka Vranjeno do doline Za Presiku, koje je od 2003. god. vodio R. Starac.¹⁸⁰⁹

Tri djelomice istražene dionice sustava na području današnjega grada Rijeke (Tarsatike) pokazuju različite karakteristike, koje se primarno manifestiraju u različitoj debljini zida. Na svima je kao građevni materijal korišten kamen, koji pokazuje različite stupnjeve obrade i odstupanje od strukture „dvostrukog bedema ojačanog kasetama“ registriranog na perimetru Tarsatike. U sklopu bedemskih zatvarača postavljane su kule četvrtastog oblika, kvadratne (stranice u rasponu 4-6 m) i pravokutne (4 x 5/6 m). Visina im je morala biti najmanje 8 m, jer su imale dvije razine nad parapetom.¹⁸¹⁰ Prema piktogramima koje donosi *Notitia Dignitatum* može se zaključiti da je određeni broj kula bio natkriven i u funkciji smještaja vojnika, jer dosad nisu registrirane utvrde uzduž zida koje bi koristile toj svrsi. Položaj kula u odnosu na bedem je raznolik. Neke su se nalazile prislonjene uz unutarnje lice zida, druge usađene usred bedema i dijelom stršile izvan plašta. Podizane su i na mjestu spoja dviju različito usmjerenih dionica i postavljane tako da su oblikovale zupčasto pružanje bedema. Razlike u gradnji pojedinih dionica ne moraju biti kronološki uvjetovane već prilagođavanje datostima i geografskoj raznolikosti obuhvaćenog područja.

¹⁸⁰⁶ P. Kos 2013, 254.

¹⁸⁰⁷ R. Starac 2009, 286. Na istočnom rubu Grobničkog polja nalazila se prilimeska kasnoantička utvrda Gradišće uništena tijekom 90-ih godina 20. st. Imala je kružni oblik promjera 24 m, bedema očuvanog u visini do 4 m.

¹⁸⁰⁸ R. Starac 2009, 286 i d.

¹⁸⁰⁹ R. Starac 2009, 274 i d.

¹⁸¹⁰ A. Poulter 1995, 39-40. Autor navodi da je mali kasnoantički *burgus* u mjestu Koula imao kulu očuvanu u visini od preko 16 m.

Ujedno je logično pretpostaviti duži vremenski period potreban za podizanje tako zahtjevnog obrambenog sustava, složenog i skupog projekta koji se odvijao u više etapa.¹⁸¹¹

Za podizanje bedemskog sustava nužna je bila priprema terena, gradnja sporednih putova za transport građevnog materijala, samo dopremanje građe, podizanje kamene konstrukcije i drvenih palisada, koje su osim strateškog imale i psihološki utjecaj, kao i bojanje vanjskog zida bijelom vapnenom bojom.¹⁸¹² Sve to je iziskivalo vrijeme i angažman velikog broja ljudi, od kojih je dio vjerojatno bilo domaće stanovništvo u funkciji infrastrukturne potpore. Kako dosad na trasi dionica nisu pronađeni numizmatički nalazi, teško se upuštati u precizniju dataciju pojedinog segmenta.

Južni trakt se može pratiti od sjevernih vrata Tarsatike prema području Kalvarije i Kozale (obronak brijega Sveta Katarina). Struktura zida odgovara onoj gradskog bedema. Temelji su građeni na živoj stijeni, paramenti su izvedeni tehnikom *opus incertum* s unutarnjom ispunom od građevinskog materijala. Zid je širok u rasponu 1,60-1,80 m, a visina mu varira 1,50-2,80 m.¹⁸¹³ Otkrivene su kule-promatračnice s kojih se vide svi strateški punktovi,¹⁸¹⁴ dok je vanjski dio bedema bio povišen u odnosu na parapet i nazubljen.

Slijedi jelenska trasa limesa na kojoj su istraženi i dokumentirani segmenti: od lokaliteta Vodičajna uz tok Rječine prema brijegu Gorica (na ovom dijelu je srušen, kao i na području naselja Donje Jelenje), odakle se nastavlja od Burinja po obronku Jelenjskog brijega i Gradišća; na lokalitetima Ograda i Čelo, i zatim kroz Jelenjski rebar do Laza, odakle se pravocrtno uspinje do lokaliteta Kilavac (Kula). Trag bedema istražen je i na dijelu preko potoka Sušice do Borovina. Dionica poznata kao Jelenski zid široka je 0,90 m. S unutarnje strane na svaka 3 m prizidani su piloni široki 1 m, koji su nosili drvenu konstrukciju ophodne platforme. Na lokalitetima Kula, Rebar i Kuk iskopani su i istraženi tornjevi (dimenzija 4 x 4 m) prislonjeni uz unutarnje lice bedema.

Dijelovi bedema na ledini zvanj Za Presiku (potez od izvora Rječine prema Željeznim vratima) i povrh nje na Ravnom građeni su različito od Jelenskog zida.¹⁸¹⁵ Kako je riječ o ravničarskom terenu bedem je građen vrlo kvalitetno, od lomljenog vapnenca, na nekim mjestima izrazito krupnog, pomiješanog s blokovima pješčenjaka i krupnog potočnog šljunka. Vezivna žbuka (mort) je čvrsta, sivo-žučkaste boje, sastavljena od potočnog pijeska i šljunka pomiješanih s komadićima opeke. Bedem širok oko 2 m (najčešće 2,20 m) bio je bez proširene temeljne stope položen na poravnatu nabijenu pjeskovitu ilovaču, a očuvana ukupna

¹⁸¹¹ M. Suić 1970, 105 i d.; J. Šašel 1970, 33 i d.

¹⁸¹² P. Petru 1972, 343 i d.; M. Frelich 2003, 23 piše da su na dijelu „Ajdoškog zida“ očuvani tragovi boje.

¹⁸¹³ R. Matejčić 1969, 25 i d; 1971, 55 i d.; 1977, 4-5.

¹⁸¹⁴ R. Matejčić 1971, 55 i d.; 1982, 21; 1988a, 32.

¹⁸¹⁵ R. Starac 1993, 27 i d.

visina zida iznosi između 0,90 i 1,40 m. S vanjske strane bedema postavljeni su konstruktivno povezani i istovremeno nastali kontrafori pravokutnog tlocrta.¹⁸¹⁶ Dio trase na brežuljku Vranjeno građen je manje pažljivo. Lica kamenja oblikovana su lomljenjem batom, bez tragova zidarskog alata. Sljubnice između kamenja popunjavane su krhotinama i obilato zalivene mortom žućkasto-sive boje. Ispunu čini lomljenac pomiješan s vapnenom žbukom. Širina bedema varira 1,80-2 m, a nisu pronađeni ostatci temeljne stope niti pokretni nalazi koji bi pomogli u datiranju.¹⁸¹⁷

Claustra Alpium Iuliarum je obrambeni sustav utvrda i bedemskih zatvarača izgrađen u svrhu zaštite dolina i prolaza smještenih između današnje Slovenije i Hrvatske s dijelovima u Italiji i Austriji kroz koje prolaze glavni prometni pravci, uključujući najvažniju antičku komunikaciju *Aquileia-Emona-Carnuntum*. Sustav signalizacije sličan onom za vrijeme otomanske invazije korišten je za slanje informacija o mogućoj vojnoj opasnosti na cijelom području do Akvileje.¹⁸¹⁸ Osim primarne funkcije zaštite od barbarskih upada u Italiju s istoka i sjeveroistoka, sustav „zatvarača“ služio je u brojnim međusobnim obračunima pretendenta na prijestolje,¹⁸¹⁹ a isto tako za nadzor migracija i protoka robe i ljudi.

Klauzura se u izvorima spominje nakon teškog razdoblja, velike krize u povijesti rimskog carstva poznate kao „vojna anarhija“. U tom razdoblju nastale su Gradina iznad sela Pasjak, obrambena struktura na srednjevjekovnoj utvrdi Klana,¹⁸²⁰ *Nauportus*, Burgenland i Turnovšče,¹⁸²¹ *Castra* i *Ad Pirum*.¹⁸²² Prema izvorima, uloga barijere postaje marginalna poslije 312. god., da bi ponovno dobila centralnu ulogu kad je Magnencije nakon pobjede Konstancija I (350. god.) smjestio zapovjedništvo u Akvileju.¹⁸²³ Prestanak funkcioniranja obrambene linije moguće je odrediti u kraj 4. ili početak 5. st.

Na „liburnijskom limesu“ uočava se razlika u gradnji bedema ovisna o konfiguraciji terena. Tako su grobničke dionice izvedene kao uži bedemi, s unutarnje strane ojačani kontraforima na kojima su bile položene grede za hodnu površinu. Dionice između Obruča (vrhovi iznad izvora Rječine i Vranjena), kroz Presiku i dalje preko Ravnoga prema Željeznim vratima, imaju iste arhitektonske osobine, širinu oko 2 m i kontrafore prizidane s

¹⁸¹⁶ R. Starac 2009, 278 i d.

¹⁸¹⁷ R. Matejčić 1969, 25 i d.; R. Starac 2009, 281 i d.

¹⁸¹⁸ S. Malnar 2007, 205-206.

¹⁸¹⁹ P. Pe2tru 1978, 508.

¹⁸²⁰ R. Starac 2009, 286.

¹⁸²¹ J. Horvat 1990, 243. Spomenute nadzorne kule i utvrde mogu se datirati u 3.-4. st.

¹⁸²² M. Vannesse 2007, 320. *Castra* i *Ad Pirum* podignute su za vrijeme invazije koja je pogodila Italiju 259.-271. god.

¹⁸²³ G. Marcone 2004, 240.

vanjske strane. Segmenti koji su bili previše stjenoviti (Sv. Katarina) građeni su bez kontrafora u širini do 2 m.

7.6. Epilog: ranobizantske fortifikacije

Naslijeđe ranobizantske urbanističke misli 6. i 7. st. jedna je od slabije istraženih tema. Nema jasne predodžbe o strukturnim i fizičkim promjenama u razdoblju Justinijanove obnove i njihova produženog trajanja u stoljeću prve „suburbane“ konsolidacije slavenskog etnika. Postoje i različita stajališta o kasnoantičkom gradu. Neki autori su u cilju objašnjenja „mračnog doba“ 7.-8. st. stvorili teoriju o „odumiranju“ gradova (Rapanić, Goldstein),¹⁸²⁴ dok drugi na temelju Kozmografije (Geografije) anonimnog pisca iz Ravene - u kojoj on navodi više novih imena „*civitates*“, kojih nema u ranijim rimskim itinerarima - upozoravaju na nova središta koja su nastala ili postala važnija u kasnoantičko doba (Medini, Čače).¹⁸²⁵ Dolazak Slavena i provala Avara u prvim desetljećima 7. st. definitivno su sudbonosna raskrsnica u razvitku grada na i markiraju kraj antike na promatranom prostoru. Na temelju istraženih gradova moguće je konstatirati da mnogi postupno odumiru, poput Salone i povelebitskih obalnih gradova osim Senije, pa se korpus primorskih gradova značajno smanjio. Život je nastavilo svega nekoliko gradova naseljenih Romanima, koji su naslijedili municipalnu autonomiju i stare institucije. Konstantin Porfirogenet ih naziva *tà kástra* i *tà kastéllia*. Pojam *tà kástra* primjenjuje na otočke gradove Krk, Osor i Rab, te obalne gradove Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor,¹⁸²⁶ a *tà kastéllia* na gradove s neprekinutim antičkim naslijeđem na jugu, kao što su Ulcinj, Bar i Lješ.¹⁸²⁷ Preživjelo stanovništvo iz agera bilo je uglavnom stjerano u uži gradski recinkt, a sami gradovi ostali su male enklave u slavenskom okruženju, što je izazvalo suprotnosti između romanskoga grada i slavenskoga sela. Nakon normalizacije odnosa sa zaleđem, gradu odatle više nije prijetila opasnost, pa fortifikacije tako nisu doživljavale većih izmjena, osim najnužnijih popravaka. Obrana ponovno postaje aktualna krajem 10. st., kad se bedemi dograđuju ne samo u svrhu obrane od neprijatelja nego i zbog očuvanja gradske autonomije.¹⁸²⁸

Prvi autor koji se pozabavio problemom bizantskog grada na obalnom području Jadrana i samo naznačio temu njegove fizičke restrukturacije bio je M. Suić.¹⁸²⁹ Nakon Suića

¹⁸²⁴ Ž. Rapanić 1980, 200; I. Goldstein 1995, 59 i d.; 2005, 23 i d.

¹⁸²⁵ J. Medini 1978, 71; S. Čače 1993a, 431 i d.

¹⁸²⁶ Konstantin Porfirogenet, *De administrando Imperio*, 29, 128-140.

¹⁸²⁷ Konstantin Porfirogenet, *De administrando Imperio*, 30, 145.

¹⁸²⁸ M. Suić 2003, 379 i d.

¹⁸²⁹ M. Suić 1996.

iscrpnom historiografskom analizom pozabavio se I. Goldstein,¹⁸³⁰ a općenito bizantskim fortifikacijskim graditeljstvom Ž. Tomičić.¹⁸³¹

Uzlet gradova u ranobizantskom razdoblju prije gašenja većine njihovih klasičnih urbanih funkcija povezan je s Justinijanovom obnovom. Osim podizanja utvrđenja i skloništa (refugija), u Justinijanovo doba dolazi do ponovnog utvrđivanja ili gradnje novih gradova.¹⁸³² Uzastopne epidemije kuge sredinom 6. st. uzrokovale su depopulaciju gradova i smanjenje broja ljudi sposobnih za obranu. Tako su mnogi gradovi postali preveliki i teško obranjivi, kako piše Konstantin Porfirogenet,¹⁸³³ što je bio razlog smanjivanja stambenog areala već krajem 6. st. U bizantskom urbanizmu posebno mjesto zauzima Akvileja, kao primjer grada koji nakon langobardskog zaposjedanja zaleđa prenosi urbane funkcije u novu, sigurniju luku Grado. Analogna je mogla biti i sudbina Salone čije se stanovništvo postupno iseljava, kako to pretpostavlja Goldstein, dijelom u čvrste bedeme Dioklecijanove palače, a dijelom u zaštićeni prostor Tragurija.¹⁸³⁴

Osim redukcije efektivno naseljenog prostora u postojećim gradovima, naselja se – kada je to moguće ili potrebno – izmiještaju na prirodno zaštićena mjesta. Ponovno se valoriziraju položaji na kojima su postojale prapovijesne gradine, koje su dobile novu funkciju skloništa – refugija. U nekim dijelovima Ilirika tendencija pomicanja naselja na uzvisine započela je još u drugoj polovici 5. st., dok se u istočnom dijelu prefektore taj proces vezuje uz Justinijanovo djelovanje.¹⁸³⁵ Rezultat takvih događanja u urbanizmu opisuje se pojmom „kastriacija“ ili „prijelaz od polisa do kastrona“.¹⁸³⁶ Osim standardne funkcije utvrđenog naselja, gradovi postaju vojna i crkvena uporišta,¹⁸³⁷ pa je ponekad teško razlikovati manji grad od velikog utvrđenja.¹⁸³⁸ Justinijanovo darivanje nekih posjeda u Dalmaciji redu Sv. Benedikta (nakon 535. god.)¹⁸³⁹ rezultiralo je širenjem samostanskih punktova, pa je tijekom 6. i 7. st. došlo do stvaranja novih naseobinskih središta na do tada nenapuštenim lokalitetima. Samostani se često zaštićuju utvrdama (npr. kompleks na otoku Orudi povezan s kastronom na otočiću Palacolu i Sv. Petar kod Ilovika) te postaju punktovi

¹⁸³⁰ I. Goldstein 1992.

¹⁸³¹ Ž. Tomičić 1986-1987, 29 i d.; 1990, 139 i d.; 1993, 91 i d.

¹⁸³² Prokopije (*De Aedificiis* II, 3, 99) navodi podatak da je Justinijan smještao vojničku posadu u svaki naseljeni prostor, ali da je gradio i nova vojna uporišta: A. W. Lawrence 1983, 188; A. Dunn 2002, 705 i d.; 2004, 575 i d.

¹⁸³³ Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 29.

¹⁸³⁴ I. Goldstein, 1992, 91 i d.

¹⁸³⁵ I. Mikulčić 2002, 87-88; M. Milinković 2008, 545 i d.

¹⁸³⁶ A. Dunn 1994; W. Liebeschuetz 2001. Problem grada kasnoantičkog razdoblja nakon izlaska navedenog Liebeschuetzova djela ponovno je aktualiziran i postao predmetom brojnih rasprava.

¹⁸³⁷ A. Poulter 1992, 129-130.

¹⁸³⁸ A. W. Lawrence 1983, 189; I. Mikulčić 2002, 87.

¹⁸³⁹ I. Goldstein, 1992, 109.

sakralnih i kulturnih zračenja.¹⁸⁴⁰ Revitalizira se latifundijska tradicija velikih agrarnih posjeda i položaji rustičnih vila (npr. samostani na Šćedru i Mirje iznad Postira na Braču).¹⁸⁴¹

Analiza gradova koji se s velikom sigurnošću mogu pripisati bizantskoj intervenciji pomaže u interpretaciji gradova na istočnoj jadranskoj obali. Caričin Grad, vjerojatno *Justiniana Prima*, mogao bi se nazvati modelom ranobizantskoga grada, kojemu su iznimno slični (istodobni!) gradina na Jelici u Srbiji i lokalitet Markovi Kuli kod Vodna u Makedoniji.¹⁸⁴² Justinijana Prima je grad malih dimenzija podignut na uzvišenju. Dijatihizmama je podijeljen na tri cjeline s većim brojem ranokršćanskih crkava i manjim brojem stambenih objekata.¹⁸⁴³ Pisani izvori i novija arheološka istraživanja koja ih potvrđuju, jasno pokazuju da u kasnoantičkom razdoblju na istočnojadranskom priobalnom prostoru nastaju nova utvrđena središta s lukom, crkvama, bedemima, a neka od njih postat će i biskupska središta.¹⁸⁴⁴ Prema današnjem stupnju istraženosti, glavnim primjerima novonastalih gradova mogu se smatrati Korintija – Bosar na otoku Krku i Lisina (grad Hvar).

Korintija – Bosar (*Korinthia*)

Ranobizantski grad Korintija – Bosar nalazio se na poluotoku Sokol, najistočnijem dijelu otoka Krka okrenutom prema Velebitskom kanalu. Poluotok je s prevlakom Bosar spojen s otokom, a od njega ga odvajaju dvije uvale: Vela Luka i Mala Luka.

Ostatke na prostoru Korintije prvi je zabilježio A. Fortis, koji je pretpostavio da je posrijedi položaj rimskog Fulfina.¹⁸⁴⁵ Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja u Rijeci rekognoscirao je područje 80-ih godina 20. st. Sudionik istraživanja bio je Z. Gunjača, koji je Korintiju ubrojio u prvu grupu sigurnije određenih utvrda.¹⁸⁴⁶ Nakon toga je Odjel za arheologiju Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu izvršio rekognosciranje i istraživanje područja Sokola i Bosara 1986. i 1987. god, a rezultati su objavljeni u dva članka u kojima je Ž. Tomičić obradio utvrdu, a A. Faber težište stavila na podgrađe. Također je izvedeno i podmorsko istraživanje Male Luke pod vodstvom M. Jurišića.¹⁸⁴⁷

O Korintiji su još pisali Z. Brusić, Tomičić u svojim kasnijim sintetskim i preglednim radovima, te I. Goldstein, a svi je redovito ubrajaju u utvrde Justinijanova vremena.¹⁸⁴⁸ Na širem području nalazi se niz ostataka ljudske aktivnosti raznih razdoblja, no najbolje je

¹⁸⁴⁰ A. Badurina 1982, 172 i d.

¹⁸⁴¹ I. Goldstein, 1992, 41; I. Fisković 1982, 164 i d.; J. Belamarić *et alii* 1994, 11 i d.

¹⁸⁴² I. Mikulčić 2002, 190 i d.

¹⁸⁴³ V. Kondić - V. Popović 1977; N. Duval 1996; B. Bavant 2007.

¹⁸⁴⁴ R. Bratož 1990, 32 i d.

¹⁸⁴⁵ A. Fortis 1774, 283.

¹⁸⁴⁶ Z. Gunjača 1986, 127.

¹⁸⁴⁷ Ž. Tomičić 1988, 148 i d.; A. Faber 1988, 121 i d.; M. Jurišić 1989, 105.

¹⁸⁴⁸ Z. Brusić 1989, 112-113; Ž. Tomičić 1990, 35; 1993, 92; 1996, 111-112; I. Goldstein 1992, 52 i d.

istraženo vrijeme Justinijanove rekonkviste, kad na sjeverozapadnom vrhu Sokola nastaje utvrda, a u podnožju na obalama Male Luke podgrađe i kule koje ga štite (pril. 27).

Korintija – Bosar je jedinstven primjer za proučavanje geneze „malog“ planski izgrađenog ranobizantskog grada, u kojemu se razlikuje izdvojena pozicija – akropola, i u njenom podnožju civilno naselje (sl. 65-66). Grad se razvio u regionalno središte sa značajnim potencijalom i na temelju razrađenog programa. Utvrda i naselje na krajnjem jugoistočnom dijelu otoka najmonumentalniji su antički ostatci na sjevernojadranskim otocima, a prostiru se su uz obalu u dužini od 2,5 km i na površini od oko 6000 ha. Na vrhu poluotoka nalazilo se vojno i upravno središte, a uz Malu luku bilo je lučko naselje s tri crkve. Pojava većeg broja crkava u relativno malom naselju tipična je za ranobizantske gradove. Najstarije sjeverno predgrađe prema ostacima datirano je u 7. st. pr. Kr, a najmlađi je dio na jugozapadu, uz samostan Sv. Nikole uz samu obalu.¹⁸⁴⁹

Sl. 65-66. Korintija (akropola) i Bosar (izvor <http://www.panoramio.com/photo/11917082>)

Na dominantnoj koti (120 m), u vizualnom kontaktu sa Senijom, smješten je kastron Korintija unutar kojeg su otkriveni tragovi građevina iz različitih razdoblja. Primarna mu je uloga zaštita značajne pomorske prometnice kroz Senjska vrata i Podvelebitski kanal, a ujedno i podgrađa – pogodnih sidrišta u Velikoj luci i Maloj luci.¹⁸⁵⁰ Oblik kastrona je blago zaobljen, razvučen u smjeru istok-zapad i zauzima površinu od 124 x 68 m. Opasan je bedemom građenim u tehnici *opus incertum* na način svojstven ranobizantskoj gradnji. Bedem debljine 0,90 m pruža se u izlomljenoj liniji i sa svih strana okružuje plato prateći konfiguraciju terena i obuhvaćajući vrh brežuljka. Na njemu su utvrđeni ostaci kula poligonalnog i kvadratnog tlocrta. Kvadratna kula na jugoistočnom kutu ojačana je kontraforom.¹⁸⁵¹ Ulazi su registrirani na zapadnoj i južnoj strani. Unutarnji raspored se teško raspoznaje i uglavnom se mogu dobro diferencirati objekti prislonjeni uz bedem, a njihova

¹⁸⁴⁹ K. Regan – B. Nadilo 2009, 1080.

¹⁸⁵⁰ Ž. Tomićić 1990, 34 i d.

¹⁸⁵¹ D. Glogović 1988, 97 i d.; Ž. Tomićić 1990, 29 i d.

veličina (od 6 x 7 m do 7 x 10 m) upućuje na prostor za brojnu posadu. Unutar utvrde registrirane su dvije cisterne, a na sjevernom, povišenom dijelu zaravni nalaze se ruševine pravokutne sakralne građevine većih dimenzija. Komunikacije s obalom su jedva vidljive i tek se mogu nazrijeti dvije, koje povezuju utvrđeni vrh s lukom (Vela luka važna zbog sidrenja većih brodova) i naseljem u podnožju (Mala luka – gospodarska baza tvrđave).

U podnožju tvrđave bilo je smješteno civilno naselje Bosar, koje se prostire uz veći dio Male luke, a prema ostacima se može podijeliti u dva dijela.¹⁸⁵² Unutar podgrađa smještenog na prisojnoj strani Male luke i u podnožju kastrona primjećuju se sadržaji koji sugeriraju određenu prostornu organizaciju (stambena zona). Na istočnom i jugoistočnom rubu naseobinske zone primjećuje se koncentracija objekata sakralnog sadržaja. Na sjevernoj obali Male luke veliki je objekt pravokutnog tlocrta, zacijelo manja utvrda, u kojoj je radi zaštite ulaza u luku Korintije bila stacionirana manja vojna posada.¹⁸⁵³

Korintija – Bosar, veliko naselje na otoku Krku, jedinstven je primjer ranobizantskoga grada, koji je nastao planski i organiziran kao kompleksno naselje. Neobična je kombinacija neutvrđenoga grada (?) – civilnog naselja u podnožju s više sakralnih građevina i utvrde (kastrona) – izdvojene akropole na uzvišenju, za potrebe sklanjanja stanovnika u opasnim situacijama.¹⁸⁵⁴ Kao primjer ranobizantskog vojnog (urbanog) graditeljstva zaslužuje posebnu pozornost, jer je u skupini posljednjih središta administracije, crkvenih dostojanstvenika i produktivnog građanstva na prijelazu iz kasne antike u rani srednji vijek.

Lisina (Λισίνα)

Lisina se nalazila na mjestu današnjega grada Hvara na istoimenom otoku. Gusta naseljenost prostora onemogućuje sustavno istraživanje, pa su podatci o gradu iznimno skromni, a fortifikacije koje je logično pretpostaviti potpuno nepoznate.

Lisinu prvi put spominje Prokopije u kontekstu bizantsko – ostrogotskog rata, kao mjesto u kojem se skupljala bizantska flota prije napada na Salonu (*Bellum Gothicum* V, 7, 32). U literaturi je duže bila prisutna ideja da se navod odnosi na Vis, što je prvi pretpostavio F. Šišić.¹⁸⁵⁵ Goldstein zastupa mišljenje da je riječ o naselju na mjestu današnjeg Hvara, temeljem logike pomorske rute i kasnijeg naziva za Hvar – Lijesno.¹⁸⁵⁶ Lisina je tako dospjela u pisane izvore, a da je bila važna luka preko koje je vršen transport robe iz sjeverne Afrike i

¹⁸⁵² K. Regan – B. Nadilo 2009, 1081.

¹⁸⁵³ Ž. Tomičić 1990, 34 i d.

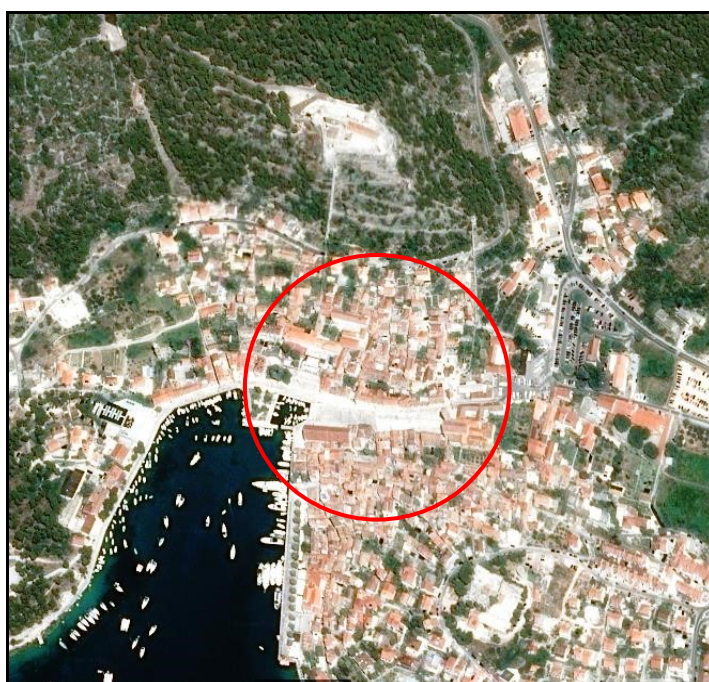
¹⁸⁵⁴ A. Faber 1986-1987, 123 i d.; B. Šiljeg 2008, 84 i d.

¹⁸⁵⁵ F. Šišić 1990, 172.

¹⁸⁵⁶ Detaljna analiza: I. Goldstein 1992, 22 i d.

istočnog Mediterana pokazuju arheološka istraživanja, koja su potvrdila da se grad počeo oblikovati vjerojatno krajem 4. st., da bi se intenzivnije razvijao tijekom 5. i 6. st.¹⁸⁵⁷

Današnji grad Hvar istraživao je na nekoliko gradskih punktova u razdoblju 1982.-1989. god. pod stručnim nadzorom N. Petrića; na trgu pred katedralom, inzuli Gazarović i Machiedo, te pred gradskom ložom, što je omogućilo postupan uvid u ranu matricu grada.¹⁸⁵⁸ Na mjestu današnjega grada nalazila se željeznodobna gradina, a zatim rimski gospodarski sklop iz 1. st. po Kr., od kojeg su zasad pronađeni samo ulomci keramike koji ukazuju na postojanje luke (sl. 67), najvjerojatnije u kontekstu okolnih vila rustika koje spominje Petrić.¹⁸⁵⁹ Položaj se nakon toga razvija u značajan kasnoantički i ranosrednjevjekovni grad.¹⁸⁶⁰

Sl. 67. Lokacija Lisine

Na prostoru katedrale i na predjelu Dolac istraživanjima je otkriveno originalno popločenje na dubini od oko 1,30 m, čime je potvrđena jedinstvena niveleta kasnoantičkog naselja. Ispod i oko katedrale utvrđeno je postojanje kasnoantičkog sklopa većih dimenzija preslojenog kasnijom srednjevjekovnom i novovjekovnom gradnjom, što potvrđuje kontinuitet svetog mjesta. Neke građevne strukture uklopljene su u kasniju gradnju, pa je moguće pratiti promjene arhitektonskih sklopova od kasne antike do kraja ranog srednjeg

¹⁸⁵⁷ M. Katić 2003, 525 i d.

¹⁸⁵⁸ N. Petrić 1989, 5 i d.

¹⁸⁵⁹ N. Petrić 1975, 13 i d.; 1989, 18.

¹⁸⁶⁰ M. Katić 1999-2000, 42 i d.

vijeka. Kasnoantički grad je u svakom slučaju bio znatno urbanizirano naselje, značajan pomorski punkt, koji je i u srednjem vijeku očuvao svoju urbanu strukturu.¹⁸⁶¹

Kako nema tragova ranijih gradskih elemenata, M. Katić zastupa mišljenje da Lisina nije imala antičke urbane korijene čiju bi tradiciju mogla baštiniti i iz kojih bi mogao izniknuti kasnoantički grad.¹⁸⁶² Može se pretpostaviti da je imala nešto drugačiju matricu razvoja od većine promatranih gradova. Pronađeni materijal datiran na kraj 4. i u 5. st. upućuje na postupan razvoj urbane aglomeracije, koja je u 5. st. doživjela destrukciju koja još nije u potpunosti jasna. Kao očuvani bizantski posjed duž maritimne magistrale doživjela je procvat u 6. st., što pretpostavlja i dužu vitalnost naseobine u opće dekadentnim vremenima 7. i 8. st., u kojima zamiru mnogi dotada prosperitetni gradovi na obali.¹⁸⁶³

Na obalnom pojasu provincije Dalmacije osim podizanja novih gradova uočljiva je i adaptacija postojećih urbanih centara. Kao primjer može poslužiti pouzdano datirana obnova grada Byllis (Βύλλις) u Albaniji u vrijeme Justinijana. Grad je radikalno smanjen, a novoizgrađeni dio bedema postavljen je na najlakše branjiv teren – vrh brda, tako da se može govoriti samo o utvrđivanju akropole. Bedem širok 2,20 m izgrađen je od brojnih spolija i dodatno ojačan sa šest trokatnih pravokutnih kula.¹⁸⁶⁴

Gradovi doživljavaju i druge slične promjene u skladu s novonastalom situacijom: redukciju gradskog areala, uvođenje ranokršćanskih objekata, dodatno utvrđivanje vanjskih bedema i uže urbane cjeline. Uvode se paralelni zidovi, prislonjeni uz jedno ili oba lica i podiže protihizma ispred glavnog bedema, koja oblikuje predprostor – propugnakul (npr. u Jaderu, Kuriku, Aseriji, Saloni). Postoje pokazatelji da su se obrambenim zidom, dijatihizmom učvršćivale i uže urbane cjeline *intra moenia*, što je potvrđeno u Lješju, a moguće pretpostaviti u Naroni i Epidauru, gdje je prirodna konfiguracija terena uvjetovala slično rješenje u predrimsko doba.¹⁸⁶⁵

Redukcija gradskog areala – evidentirana u Carstvu na više lokaliteta – pretpostavljena je u Faru, Osoru i Risiniju. U Faru se u kasnoantičkom razdoblju gradi novi bedem na sjevernoj strani, pa se gradska površina gotovo prepolovila. Bedem je nastao preslaganjem megalitskih blokova koji su mogli pripadati prethodnim fortifikacijama. Građen je nemarno, nije dosljedno provedeno uslojavanje, a uža je gotovo 1 m u odnosu na grčki.¹⁸⁶⁶ U Osoru je

¹⁸⁶¹ N. Petrić 1989, 14 i d.

¹⁸⁶² M. Katić 1999-2000, 43.

¹⁸⁶³ M. Katić 1999-2000, 43.

¹⁸⁶⁴ N. Ceka – S. Mucaj 2005, 28 i d.

¹⁸⁶⁵ M. Suić 2003, 354.

¹⁸⁶⁶ J. Jeličić-Radonić 1999-2000, 80.

također pretpostavljena redukcija gradske površine na sjevernoj i istočnoj strani grada, podizanjem novog bedema koji ne prati liniju postojećeg, ali u nedostatku nalaza nije moguće utvrditi je li do toga zaista i kada došlo.¹⁸⁶⁷ U Risiniju je stambena površina reducirana podizanjem nekropole unutar utvrđene površine, međutim nema pokazatelja da je podignut zid kojim bi ista bila odijeljena.

Rimski gradovi koji omogućuju uvid u proces prilagodbe novim okolnostima su Kurik, Jader, Aserija, Varvarija, Salona, Naron, Raguzij, Olcinij i Lješ. Na dijelu istočnog trakta Kurika, poviše glavnih vrata, otkrivena je struktura građena od dva paralelna zida s unutarnjim pregradama (kasetama). Prema načinu izvedbe, u formi nižeg zida postavljenog neposredno uz već postojeći, može se pretpostaviti da je bio u funkciji protihizme traktu bedema na najizloženijemu mjestu pristupa u grad.

Jader je kasnoantičkom razdoblju dodatno ojačan novim bedemom, što je potvrđeno na više mjesta.¹⁸⁶⁸ Osobito se dobro može pratiti na spoju poluotoka s kopnom, gdje su približno izvršene još dvije intervencije. Jedna od njih bila je ojačavanje bedema iz Augustova vremena zidom s unutarnje strane čime mu se širina gotovo udvostručila, a druga adaptacija propugnakula dogradnjom ili popravkom čeonog zida. Dograđeni paralelni bedem tom dijelu zasigurno je bio u funkciji protihizme. Građen je od spolija (dijelova akvadukta) i završavao četvrtastom kulom tankih zidova postavljenom ispred ranije rimske. Na njemu se nalazio uski propust (tzv. malena vrata).

Sjeverni i sjeverozapadni potezi bedema u Aseriji uslijed izloženosti su doživjeli brojne transformacije, a završna intervencija obuhvaćala je oblikovanje protihizme paralelne s ranocarskim bedemom. Između ta dva bedema nasip je od zemlje i brojnih spolija, koji dodatno poboljšava obrambene karakteristike. Bizantskoj fazi utvrđivanja pripada i ojačavanje sjevernog poteza gradnjom pet kontrafora, smještenih između ranije podignutih kula.¹⁸⁶⁹ Osim dogradnja kule, protihizme i kontrafora, gradnjom ranokršćanskog sakralnog objekta na položaju foruma dolazi i do promjena unutar urbanog gradskog prostora.¹⁸⁷⁰

U Varvariji zid postavljen paralelno s istočnim bedemom u kombinaciji s kontraforima čini svojevrsne džepove, a mogao bi se pripisati obnovi bedema nakon odlaska Istočnih Gota iz Dalmacije u vrijeme cara Justinijana.

Promjene na bedemima Salone mogu se pratiti kroz ojačanja u sjeveroistočnom kutu grada (visoki vanjski spojni zid, zemljana ispuna i zid s unutarnje strane), eventualne

¹⁸⁶⁷ A. Faber 1980, 297.

¹⁸⁶⁸ K. Giunio 2007, 406.

¹⁸⁶⁹ I. Fadić 2003, 422 i d.

¹⁸⁷⁰ A. Uglešić 2002, 65, sl. 51.

adaptacije propugnakula uz *Porta Andetria*, trokutaste prizme prislonjene uz kule, kontrafore, gradnju jarka, kontraškarpe i nasipa.

U Naroni se temeljem kamenih spolija unutar prokopa uz sjeveroistočni potez (u podnožju i ravnici) također može pretpostaviti postojanje protihizme. Istodobna intervencija mogla bi se odnositi na podizanje pravokutnih kula i eventualno segmenta s kazetama na sjevernijem dijelu istog trakta.¹⁸⁷¹

U vremenu prije rimske infiltracije u Epidauru se nalazio (utvrđeni) *praesidium* cesarovaca, a isti položaj mogao se ponovno koristiti kao utvrda *intra moenia* prije konačne propasti grada.

U Ulcinju je u vrijeme Bizanta citadela doživjela dogradnje, kao već spomenuti grad *Byllis* u Albaniji, gdje je došlo do utvrđivanja akropole.

Ranobizantska faza potvrđena je i u Lješju, podizanjem dijatihizme poviše spomenika Skenderbegu, a nisu isključene ni promjene na akropoli, što je teško potvrditi s obzirom na brojne promjene u srednjem i novom vijeku.

Raguzij (Dubrovnik) je ključni primjer razvoja kasnoantičkog grada na Jadranu, koji se zahvaljujući položaju počinje uzdizati u vrijeme Justinijanove rekonkviste, da bi do njegova konačnog procvata došlo u srednjem vijeku.

Raguzij (*Ragusium*)

Raguzij je nastao u neposrednoj blizini Epidaura, na (polu)otoku, strateški važnome mjestu odakle je moguća kontrola plovidbe tim dijelom obale. Poluotok je zatvarao duboku uvalu u kojoj je bila luka potpuno zaštićena od bure i zapadnih vjetrova.

Najstariji spomen Raguzija (*Epitaurum id est Ragusium*) nalazi se kod Anonimnog Ravenjanina (*Geographica*, IV, 16, 10) i tumači tako da je Raguzij naslijedio i zamijenio Epidaur, koji u 7. st. više nije postojao kao grad. O Dubrovniku je pisao bizantski car Konstantin Porfirogenet koji spominje tri faze rasta grada, što je od iznimne važnosti za rekonstrukciju slijeda razvoja (utvrđivanja) pojedinih urbanih zona.¹⁸⁷²

Krajem 20. st. vršena su arheološka istraživanja prostora stare jezgre današnjega grada Dubrovnika, kojima je izravni povod bio veliki sanacijski projekt obnove građevina stradalih u potresu 1979. god.¹⁸⁷³ Projekt je bio usmjeren na nekoliko urbanih zona, od kojih je osobito

¹⁸⁷¹ N. Cambi 1972, 69 i d.

¹⁸⁷² Konstantin Porfirogenet, *De administrando imperio*, 29, spominje naseljavanje izbjeglica iz Epidaura na strme stijene uz more i faze naseljavanja: najprije izgradnju maloga grada, nakon toga većeg i poslije toga proširenje bedema, čime je dobiven grad koji je omogućio širenje i množenje stanovnika. Nešto kasnije spominje hram svetog Stjepana u sredini grada, u kojem počiva sveti Pankracije.

¹⁸⁷³ Ž. Rapanić 1979.

zanimljiv prostor dubrovačke katedrale i Bunićeve poljane, te Pustijerna, slojevita i kvalitativno raznolika kulturno-spomenička zona. Istraživanja su donijela veći broj arheoloških nalaza relevantnih za tezu o naselju koje je egzistiralo paralelno s ilirskim Epidaurum, kasnije rimskom kolonijom. Najveći dio materijala otkriven je prilikom arheoloških iskopavanja episkopalnog kompleksa, a najznačajnija je zbirka novca u kojoj se najstariji primjerci mogu datirati u 3. ili čak 4. st. pr. Kr. Iznimno su važni novci koji se mogu povezati s ilirskim vladarima Gencijem i Balejem, a pronađeni su i primjerci grčkog novca. Od rimskog novca, najstariji potječe iz vremena Tiberija, a pronađeni su i brojni primjerci do u vrijeme Justinijana.¹⁸⁷⁴ Osim numizmatičkog materijala, potvrda života u rimskom razdoblju su epigrafski spomenici,¹⁸⁷⁵ od kojih je najznačajniji datiran u prvu polovicu 1. st., a riječ je o nadgrobnoj ploči rimskog vojnika pronađenoj na Pustijerni (*CIL* III, 1743).¹⁸⁷⁶ O dugom kontinuitetu naseljenosti – osim materijalnih tragova iz prapovijesti i helenističkog doba – svjedoče brojni arheološki nalazi antičkih i kasnoantičkih ulomaka pronađeni u podmorju Gradske luke, koji su ujedno dokaz postojanja luke i naselja već u 1. st. pr. Kr.¹⁸⁷⁷ Recentnim istraživanjima iz 2005.-2008. god. unutar povijesne jezgre Dubrovnika, u samostanskom kompleksu Sv. Marije od Kaštela i na području kule Gornji ugao otkriven je 101 primjerak novca čime je potvrđena dugotrajna naseljenost prostora samog kaštela. Najstariji novac potječe iz druge polovice 3. st., kao i ulomci približno istovremenih amfora i keramičkih posuda.¹⁸⁷⁸ Ostatci kasnoantičke sakralne građevine u donjim slojevima predromaničke crkve Preobraženja Kristova (Sigurate) i ranokršćanski spoliji otkriveni na južnim rubovima današnjega grada potvrđuju kontinuitet naselja u 5. i 6. st. na znatno širem prostoru.¹⁸⁷⁹

Za poznavanje poleogeneze grada najvažnija iskopavanja su ona pod katedralom i na Bunićevoj poljani pod vodstvom J. Stošića i I. Žile, započeta 1981. god. s trajanjem u prekidima do 1988. god. Otkriveni su ostatci arhitekture koja je na tome mjestu sukcesivno preslojavala stariju gradnju od vremena kasne antike, preko ranog, do kasnog srednjeg vijeka.¹⁸⁸⁰ Osim dviju supraponiranih bazilika (starija – bizantska iz 6. st.), četverolisne memorije, temelja zvonika – krstionice, nekoliko kuća i zidanih grobnica, otkriven je i obrambeni zid kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog kaštela Raguzija.¹⁸⁸¹ Pod ostacima

¹⁸⁷⁴ I. Mirnik 1997, 248 i d.

¹⁸⁷⁵ J. Stošić 1988, 18 i d.

¹⁸⁷⁶ I. Žile 1988, 179-180.

¹⁸⁷⁷ M. Nodari 2014, 5 i d.

¹⁸⁷⁸ M. Ilkić *et alii* 2015, 3 i d.

¹⁸⁷⁹ M. Nodari 2014, 5.

¹⁸⁸⁰ J. Stošić 1986, 241 i d.

¹⁸⁸¹ I. Žile 1993, 225.

crkve sv. Bartula (jugozapadni kut Biskupske palače) otkriven je kasnoantički zid građen istom tehnikom kao i kaštel na Bunićevoj poljani.¹⁸⁸²

Značajna su i sustavna iskopavanja (1983.-1987. god.) na predjelu Pustijerna smještenom na području najstarije gradske jezgre. Vjerojatno u 10. st. taj prostor integriran je jezgri bizantskog kastruma (*Ragusion*) smještenog na hridi (pril. 28/1-2). Rano formiranje Pustijerne kao suburbija ranobizantskoga grada potaknuto je njezinim položajem (blizinom) u odnosu na luku. Istraživanja su ujedno pokazala da se na tom prostoru gradilo tijekom niza stoljeća i to uvijek po utvrđenom – ortogonalnom planu, koji je poštvovao smjer gradskog karda i dekumana, o čemu svjedoči i današnji raspored blokova zgrada – palača.

Ostatci kasnoantičke sakralne građevine otkriveni su i u sjevernom dijelu grada (Prijeko), te pored prethodno spomenutih negiraju dosad prihvaćeno mišljenje o širenju naselja izvan fortifikacijske jezgre Kaštela tek u 10. st.

Istraživanja su potvrdila navode Konstantina Porfirogeneta. Najstariji, ujedno i najmanji dio Dubrovnika (gradski seksterij Kaštel) nalazio se na najvišem dijelu poluotoka (sl. 68) . Zauzimao je prostor na kojemu je kasnije (6. st.) bio izgrađen bizantski kastrum, koji je služio kao kontrolna točka plovidbe i trgovine. Opseg seksterija (fortifikacije) bio je s južne strane ograničen bedemima, čemu u prilog idu nalazi ispod Bunićeve poljane, a sa sjeverne strane zauzimao je prostor do današnje ulice Od Kaštela.¹⁸⁸³

Sl. 68. Lokacija Raguzija

Grad se odatle širio po poluotoku. Zapadni dio uz Kaštel bio je uslijed prirodnih datosti nepravilan, a u istočnom dijelu izgradnja je bila regulirana najvjerojatnije još u doba kasne antike. Prvo podgrađe - drugi po nastanku gradski seksterij Sv. Petra - zauzimao je prostor ispod samog Kaštela (između današnjih Ulice od Domina, Strossmayerove i Gradićeve). Istočni dio stijena, u Konstantinovoj vijesti treća faza širenja grada, odavno se

¹⁸⁸² I. Žile, 1997, 107; 2000, 337 i d.

¹⁸⁸³ Ž. Peković 1998, 45-46.

naziva Pustijerna, što pokazuje da je nastala pred postranim (stražnjim) gradskim vratima.¹⁸⁸⁴ U ranom srednjem vijeku središte je življenja i u njoj se nalaze ostaci crkve sv. Stjepana, pa odatle zaključak da se predgrađe proširilo sve do istočnog ruba stijena. Grad koji je zauzimao prva tri seksterija Porfirogenet već tada naziva *civitas*. Iako je do širenja grada na dio Pustijerne došlo u ranom srednjem vijeku, tu je također prisutan ranokršćanski horizont, kao i na predjelu Prijeko (Sigurata) koji je izvan gabarita kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnoga grada, što svjedoči da je okolica kasnoantičke matrice grada s njim činila jedan sklop.¹⁸⁸⁵

Takav razvoj grada u vremenu kad je na obalnom pojasu prisutan proces deurbanizacije odrazio se na dva oblika izgradnje: jedan spontani, koji se nazire u prvom predgrađu uz Kaštel i ispod njega, i drugi planirani na Pustijerni. Prvotni kopneni i izvangradski dubrovački teritorij, njegov gradski ager, u izvorima zvan baština, *hereditas*, *terra firma*, Astoreja, vjerojatno je bio sastavni dio grada već od 7. st., kao što je to pretpostavio Dubrovčanin N. Ivanov Bona u 18. st., koji je smatrao da se s pravom može reći da je Župa - dubrovačko polje, dubrovački ager.¹⁸⁸⁶

Teoriju da je Dubrovnik nastao padom Epidaura od strane Slavena jasno pobijaju arheološki spomenici antičke i kasnoantičke provenijencije, koji potvrđuju intenzivan život na prostoru grada. Koegzistencija Epidaura i naselja iz kojeg će nastati ranosrednjovjekovni Raguzij više nije upitna. Postojanje autohtonog naselja tijekom prapovijesnoga i helenističkog doba na mjestu Raguzija navješćuju brojni arheološki nalazi, uključujući i one u podmorju Gradske luke, koji su ujedno dokaz postojanja luke i naselja već u 1. st. pr. Kr. Zasad nisu otkriveni ostatci bedema iz tog vremena, iako su neupitno postojali barem na prostoru kasnije bizantske utvrde, što ne čudi s obzirom na opsežne zahvate podizanja srednjovjekovnih i novovjekovnih fortifikacija.

Najveći dio pokretne arheološke građe otkriven je prilikom iskopavanja episkopalnog kompleksa, a najznačajnije otkriće je zbirka novca u kojoj se najstariji primjerci mogu datirati u 3. ili čak 4. st. pr. Kr. Grad se razvija za vrijeme rimske uprave, što su potvrdili nalazi na prostoru Kaštela i episkopalnog centra; novac, keramika i epigrafski spomenici. U 6. st. na najvišoj točki gradi se bizantska utvrda i episkopalni centar na prostoru današnje katedrale. Bizantska utvrda postupnim rastom postaje *civitas*. Mala komuna na vjetrometini između Istoka i Zapada poseže za zaštitnikom s Istoka – Bizantom. Bez obzira na političku ovisnost o

¹⁸⁸⁴ P. Skok 1931, 466 ..., Porta posterula - Stražnja vrata“.

¹⁸⁸⁵ N. Grujić 1986, 7 i d.

¹⁸⁸⁶ M. Nodari 2014, 20.

istoku, idejno i crkveno prihvaća i štuje Rim s njemu podložnim biskupima, pa krajem 10. st. postaje nadbiskupijom.¹⁸⁸⁷

Ranobizantska i općenito ranosrednjevjekovna poleogeneza ima mnoge osobine karakteristične za naselja nastala na prijelazu iz protoantičkog u antičko razdoblje, ali u skladu s novim društveno-gospodarskim i političkim okolnostima. Na promatranom prostoru osim novih kompleksnih (višedjelnih) gradova manjih dimenzija (Bosar i Lisina), u pravilu se obnavljaju bedemi postojećih gradova dogradnjom paralelnih zidova, kontrafora i protihizme. Često dolazi do redukcije gradskog (ili samo stambenog) areala gradnjom novog bedema, te utvrđivanja jednog dijela *intra moenia* (dio donjega grada u Lješuu) ili samog vrha (akropole) kao što je bio slučaj s gradom Byllis, a vjerojatno i Naronom, Raguzijem, Epidaurom i Olcinijem.

Proces restrukturacije nekadašnjih gradova započet u kasnoj antici završio je napuštanjem većine antičkih gradova na izmaku ranog srednjeg vijeka (npr. Ortopla, Begij, Lopsika, Argirunt, Enona, Naron, Epidaur). Najmanje buran prijelaz iz razdoblja rimske antike preko bizantskog do srednjevjekovnog razdoblja, na temelju dobro očuvane izvorne urbane matrice moguće je razaznati u urbanoj strukturi današnjeg Krka (Kurika), Osora (Apsora), Raba (Arbe), Zadra (Jadera), Trogira (Tragurija) i Dubrovnika (Raguzija). Slična situacija, ali s nešto drugačijim antičkim naslijeđem može se prepoznati u Ulcinju (Olciniju) i Lezhë (Lješuu). Zatečeni antički presedani odigrali su važnu ulogu u formiranju novih srednjevjekovnih gradova, što se vidi na gradskim fortifikacijama. Perimetar novih bedema uglavnom je pratio liniju antičkih na koju se naslanjao i pritom je često dolazilo do njihove djelomične razgradnje. Ostala je očuvana i trasa glavnih komunikacija, ali na višoj niveleti.

¹⁸⁸⁷ Ž. Peković 1988.

8. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Problem u definiranju pojma „grad“ ima korijen u njegovoj dugotrajnoj egzistenciji i različitoj gospodarskoj, kulturnoj i socijalnoj podlozi, što se odrazilo na različite uloge i realizaciju „grada“. Iako ne postoji ujednačen model antičkog, a time i rimskoga grada, moguće je odrediti njegove bitne parametre; središte/centar kolonije, municipija ili peregrinske općine s hegemonijom u svim sferama života, zatim tu je važna i sposobnost brze asimilacije naprednijih dostignuća dobivenih izvana, što se manifestira u višem standardu života, i naravno gradske fortifikacije, koje osim funkcije zaštite stanovnika svjedoče i o statusu naselja, što potvrđuje činjenica da su u rimsko doba bili utvrđeni i gradovi podignuti u razdoblju potpunog mira.

Po pitanju vremenskog određenja koje pokriva termin „rimski grad“, rad je nominalno pokrio razdoblje od uspostave provincije Ilirik do kraja antike. Kako je za razumijevanje procesa prerastanja grčkih i autohtonih naselja u rimske gradove potrebno poznavanje povijesnog i graditeljskog naslijeđa, istraživanje je obuhvatilo i vrijeme grčke kolonizacije, isejske države i najranije rimske nazočnosti. U razmatranje je uključeno i razdoblje bizantske uprave jer su neki kasnoantički gradovi nastavili život i u doba Bizanta, pa se uvjetno kao završetak može smatrati razaranje (napuštanje) ili slavenska asimilacija rimskih urbanih centara.

Za proučavanje kronologije nastanka i transformacija rimskih gradskih fortifikacija neizostavno je poznavanje tehnika gradnje, kao i obrambenih inovacija koje se uvode razvojem ratne tehnologije. Na istočnoj obali Jadrana osnovni materijal bio je kamen, što je ujedno odredilo i tehnike gradnje njemu prilagođene, a uvjetovane promjenama načina oblikovanja, slaganja i povezivanja kamenih blokova. Oblik, obrada i slaganje blokova tako su pomoć u datiranju pojedinih arhitektonskih struktura u širem kontekstu poznavanja epigrafske građe, pisanih izvora potrebnih za rekonstrukciju slijeda povijesnih događaja, uvođenja novih elemenata u planiranju fortifikacija, vrsta i dostupnosti kamena te ambijentalnih uvjeta.

Gradnja kamenom karakteristična je za najranija prapovijesna razdoblja, pa se mogu naći originalna rješenja koja su nastupila prije rimske infiltracije. Vrlo rijetko se za povezivanje kamenih blokova koristio tanki sloj gline same ili pomiješane sa živim vapnom (na prapovijesnim bedemima) i žbuke prije rimske gradnje (na grčkim fortifikacijama). Najstarija tehnika gradnje je *opus siliceum* s razvojnim fazama koje se manifestiraju u promjeni veličine i stupnju dorade blokova te načinu njihova slaganja (v. dodatak, prvi stupac). Na obalnom području provincije Dalmacije nema primjera dosljednog provođenja

jedne od manira tehnike *opus siliceum*, što je moguće pripisati adaptacijama nastalim uslijed oštećenja bedema i utjecaju grčkog svijeta. U prvoj maniri blokovi su sirovi, raznih oblika i veličina, diskontinuiranih spojeva pa je strukture nemoguće vremenski precizno odrediti. Primjeri takve gradnje skromno su očuvani, kao iznimno kratki segmenti na bedemima Aserije, Varvarije, Ridera, Škripa, Gradine u Ošanićima, Narone, Lješa i Skodre, a moguće ih je pripisati ostacima najstarijih fortifikacija. U navedenim gradovima zastupljena je i druga manira u kojoj su blokovi poligonalni, a prednje plohe bunjasto oblikovane. Šupljine između blokova često su popunjavane klinovima, a povremeno je prisutna i anatiroza. Za treću maniru karakterističan je pravilan poligonalni oblik blokova, fino obrađene površine i sljubnice koje je moguće vidjeti u Naroni, Risiniju i Lješu. Četvrta manira je češće zastupljena, a primijenjena je na bedemima u Nedinumu, Varvariji, Toru i Maslinoviku na Hvaru, Naroni, Budvi, Olciniju, Lješu i Skodri. Riječ je o prijelaznom obliku ka tehnici *opus quadratum*, gdje se javlja sklonost trapezoidnim oblicima, rubna anatiroza i naglašeno bunjasto oblikovana prednja ploha.

Druga tehnika, dominantna na promatranom prostoru je *opus quadratum*, koja se na promatranom prostoru uvodi osnivanjem grčkih kolonija početkom 4. st. pr. Kr. i proteže do Trajanova vremena. Osim na grčkim fortifikacijama Ise, Fara, Tragurija i Epetija, registrirana je u predrimskom dobu na bedemima nastalim pod grčkim utjecajem kao što su oni u Sikulima, Škripu na Braču, Ošanićima, Medunu, Olciniju, Lješu i Skodri. Zastupljena je i na bedemima rimskih gradova Kurika, Apsora, Argirunta, Enone, Jadera, Nedinuma, Aserije, Varvarije, Salone, Ekvuma, Narone i Lješa. Tehnici *opus quadratum* svojstvena je gradnja horizontalno uslojenim, pravilnim četvrtastim blokovima bez veziva. Ova tehnika također ima tipološki razvoj i redosljed manira koji se manifestiraju kroz način slaganja blokova, izodomiju, stupanj finoće obrade blokova i njihove međusobne spojeve (dodatak, prvi i drugi stupac). Najčešće je omjer dužine i visine bloka iznosio 2:1. U početku se potkresavanjem rubova blokovima, omogućavalo pravilno slaganje u horizontalnom i vertikalnom smjeru. Daljnji razvoj može se pratiti kroz oblikovanje sljubnica - anatiroze, u početku na unutarnjim plohamu u svrhu savršenog prijanjanja, a kasnije uglavnom od 1. st. i uz rubove vanjskog lica bloka. Konačni razvitak tehnike karakteriziraju blokovi s naglašenom finom rubnom anatirozom u kontrastu s bunjasto oblikovanim prednjim plohamu ujednačene ispupčenosti. Dekadencija ove tehnike primjećuje se već u drugoj polovici 1. st. po Kr., a konačan kraj doživjela je tijekom 2. st. Od tri manire ove tehnike: etruščanske, grčke i rimske, na promatranom prostoru grčka je neupitno dominantna. Grčke manire su tri od kojih je prva (nastala u 5. st. pr. Kr.) gradnja blokovima istih visina s pravilnom alternacijom vertikalnih

spojeva - savršena izodomija. Druga manira (popularna u 4. st. pr. Kr.) bazirana je na principu pseudoizodomije (izmjenjuju se redovi različitih visina, najčešće dva reda blokova s jednim redom ploča), a treća, karakteristična za helenističko razdoblje, je gradnja ortostatima i dijatona koji se izmjenjuju u pravilnom ritmu. Iako rimski *opus quadratum* ima pet manira, zastupljene su dvije u kombinaciji sa strukturom *caementicium* (u uporabi od 2. st. pr. Kr.), prva u Aseriji na sjevernom potezu gdje je parament izveden postavljanjem ortostata i dijatona, bez pravilne izmjene blokova, a druga u Jaderu s gotovo apsolutno pravilnom izmjenom pri čemu se vodilo računa i o vertikalnoj izodomiji.

S obzirom na iznimno dugo razdoblje korištenja kamena kao građevnog materijala, znanstvenici su pokušali i na temelju oblika i načina postavljanja blokova odrediti kronologiju gradnje. Metoda datiranja fortifikacija u grčkom svijetu bazirana na obliku blokova i na načinu njihova postavljanja koju je iznio Scranton uglavnom je, s manjim nadopunama, prihvaćena u znanstvenim krugovima. Prema toj teoriji gradnja poligonalnim blokovima je ranija i kulminirala je krajem 5. st. pr. Kr., da bi od zadnje četvrtine 4. st. pr. Kr. bila zamijenjena gradnjom trapezoidnim blokovima i kvadrima. Poligonalni blokovi mogu biti vezani u veoma neobičnu mrežu spojeva, ovisno o broju ploha i obliku rubova. Blokovi zaobljenih rubova bili su popularni u arhajskom razdoblju, dok se tendencija njihovom uslojavanju javlja u drugoj polovici 4. st. pr. Kr. Trapezoidnim blokovima bez težnje horizontalnom uslojavanju počelo se intenzivnije graditi nakon perzijskih ratova, a u kasnom 5. i 4. st. pr. Kr. primjećuje se sklonost pseudo-izodomiji. Gradnja neuslojenim kvadrima postat će dominantna sredinom 4. st. pr. Kr., a u helenističkom razdoblju česta je kombinacija kvadara i trapezoidnih blokova postavljenih naizmjenično uzdužno-poprečno jedan do drugog. Emplekton, s poprečnim blokovima koji povezuju oba lica, vremenski se određuje u rano 4. st. pr. Kr., a razvijeniji oblik, sustav u kojem se u intervalima ugrađuju poprečni zidovi koji oblikuju „džepove“ ili kazete kasnija je varijanta.

Rimski doprinos gradnji fortifikacija je tehnika *opus incertum* nastala početkom 2. st. pr. Kr. Gradnja kombinacijom kamena i morta uvjetovala je prihvaćanje rimskih modula i usvajanje novih rješenja ili usavršavanje starijih (gradnja svoda i luka). Bedemi se grade tako da se oblikuju dva paramenta izmjenom redova kamena sa slojevima žbuke između kojih je ispunjena od grubo klesanog kamenja, komadića opeke i ulomaka sekundarno upotrijebljenog materijala obilato zalivenih mortom. Potpuno pravilne izodomije gotovo da i nema, uglavnom se uočava težnja horizontalnom uslojavanju, koja se dobrim dijelom gubi u ranobizantskom razdoblju. Iako su paramenti mogli imitirati tehnike *opus quadratum*, *opus mixtum* i *opus vitatum*, na gradskim fortifikacijama u Dalmaciji (obalni prostor) takvi primjeri nisu

evidentirani. Zastupljeno je nekoliko izvedbi paramenata u tehnici *opus incertum* (dodatak, drugi i treći stupac); slaganje poligonalnog ili trapezoidnog grubo klesanog kamena bez ikakvog reda kojem je najpravilnija ploha bila okrenuta prema vani što je vidljivo na jugoistočnom dijelu bedema Kurika, sjevernom Varvarije, istočnom donjeg grada u Naroni; gradnja grubo klesanim bunjasto obrađenim blokovima koji se slažu u slojeve obično od po 20 cm visine, s tendencijom uslojavanja i kutovima izvedenim od pravilno i uredno klesanih blokova naglašene vertikalnosti, što je registrirano na vanjskim potezima bedema u Tarsatici i Kuriku, sjevernom bedemu Salone, ostacima masivnog zida u Caskoj i dijelu bedema ispod Erešove kule u Naroni. Kasnija varijanta - gradnja manjim blokovima bez pravilnosti - rezultat je teških uvjeta kad se nije vodilo računa o estetici, što potvrđuju kasnoantička kula u Aseriji, paralelni zid na istočnom bedemu Varvarije, neke kule na sjevernom bedemu Salone i dio bedema s pregradama u Naroni. Na nekim fortifikacijama prilikom adaptacija uporabom spolija na vanjskom paramentu ta nepravilnost i atektoničnost postaju naglašenije za što su primjeri kasnoantički bedem u Zadru, protihizma i kontrafori u Aseriji, zapadni i dio sjevernog bedema Salone.

Osim detaljne analize tehnika gradnje u pojedinim razdobljima, podizanje ili adaptacija gradskih bedema može se identificirati i datirati na temelju struktura tipičnih za određeno razdoblje koje se uvode ili dodaju za poboljšavanje defenzivne uloge. U tu svrhu od iznimne važnosti je poznavanje razvoja ratne tehnologije i teorijskih naputaka kako se zaštititi od novih ratnih strojeva za što zaslužni autori: Filon, Vitruvije, Elijan, Amijan, Anonim, Vegecije, Prokopije i još jedan anonimni pisac, autor djela *Peri stratēgikes* iz kasnijeg razdoblja Justinijanove vladavine.

Proces nastanka i transformacije fortifikacija do konačne dekadencije rimskih gradova na obalnom prostoru provincije Dalmacije može se pratiti od autohtonih željeznodobnih gradina, preko utjecaja grčkih obrambenih strategija do rimske fortifikacijske koncepcije. Značajan je i utjecaj bizantskih stratega i mislilaca koji su dali zadnji impuls razvoju fortifikacija rimskih gradova. Bedemima željeznodobnih naselja (do 5. st. pr. Kr.) svojstvena je gradnja u tehnici *opus siliceum* (prva manira). Bili su široki od 3-5 m i pratili su izohipsu uzvišenja koristeći prirodnu zaštitu (liticu). Rješavani su u obliku masivnih nasipa ili kao višestruki bedemi sastavljeni od paralelnih vijenaca zidova naslonjenih jedan na drugi i sa škarpom na vanjskoj strani, što se može najbolje pratiti na gradinama kvarnerskih otoka i onima primoštensko-rogozničkog kraja. Promjenom u tehnici ratovanja mijenja se dizajn fortifikacija, koje se počinju oblikovati kao dva paralelna zida izvedena u tehnici *opus siliceum* (prva i druga manira) s ispunom od lomljenog kamena i ilovače. Ujedno dolazi do

izmicanja (loma) bedema, posebno oblikovanog ulaza (propugnakula) i gradnje kule koja ga flankira, za što su dobar primjer liburnske gradine. Sljedeća etapa u razvoju fortifikacija je megalitski način gradnje, „odgovor“ na izum prototipa današnjih oklopnih kola, a podrazumijeva primjenu tehnike *opus siliceum* (treća i četvrta manira) u kojoj se gradilo monumentalnim blokovima s anatrozom dugima i do 3 m, kojima su prednje plohe bunjasto oblikovane. Pod helenističkim utjecajem željeznodobna naselja u današnjoj Albaniji usvajaju takav način gradnje već u 6. i 5. st. pr. Kr., a nešto kasnije i protourbana naselja rimske provincije Dalmacije, Skodra, Lješ, Olcinij, Budva, Risinij, Medun, Gradina u Ošanićima, Salona, a konačno u 3. st. i gradovi u Liburniji; Varvarija, Aserija, Arba, gdje je megalitska gradnja kulminirala tijekom 2. i 1. st. U slučaju Škripa pretpostavljena je značajno ranija primjene tehnike gradnje megalitima, za čiju apsolutnu potvrdu nema dovoljno argumenata.

Urbani razvoj na promatranom prostoru započeo je grčkom kolonizacijom otoka za vrijeme vladavine sirakuškog tiranina Dionizija Starijeg (početak 4. st. pr. Kr.), čime su Isi i Far postali najstarija urbana središta. Ujedno je to bilo i razdoblje razvoja ratne tehnologije i promjene načina osvajanja gradova, što se reflektiralo na bedeme spomenutih kolonija i njihovih faktorija. Na obalnom prostoru Dalmacije širina bedema nastalih od strane Grka ili pod njihovim utjecajem kreće se 1,80-3,50 m. Mijenja se i način njihove gradnje uvođenjem emplektona u svrhu bolje kohezije paramenata s ispunom. Kule su zasad otkrivene u Saloni, Traguriju, Faru, Gradini u Ošanićima, Naroni, Medunu i Lješ, a uglavnom su četvrtaste osim kružne (dviju?) uz ulaz u gornji grad Narone. Izmicanje linije bedema registrirano je na istočnom bedemu u Isi, uz istočni ulaz u Far, južni dio salonitanskog „staroga grada“, sjeveroistočnom traktu Tragurija, jugoistočnom Risinija i na bedemu koji s vanjske strane zatvara akropolu Lješa. Kompleksno riješeni ulazni prostori s višestrukim vratima (propugnakuli) detektirani su u Traguriju, Faru i Ošanićima.

U Dalmaciji se kroz 1. st., osim novopodignutih gradova kolonija za veterane koje pokazuju organiziranost svojstvenu rimskim vojnim logorima kao što je Ekvum, naseljavaju i postojeća naselja i prilagođavaju rimskoj urbanoj koncepciji baziranoj na ideji kasta, što je moguće vidjeti na primjerima Argirunta, Enone, Jadera, Sikulija i Salone, a nešto manje naglašeno u Kuriku, Apsoru i Arbi. Brojne ideje kako poboljšati obrambenu funkciju bedema Rimljani su preuzeli od Grka pa se može zaključiti da u razdoblju kasne Republike i ranog Carstva nema posebnih poliorketičkih domišljatosti te da je tehnologija podizanja fortifikacija rezultat aplikacije poznatih tipoloških varijacija helenističkog svijeta. Glavno obilježje gradskih bedema u ranorimskom razdoblju je primjena tehnike *opus quadratum* (grčka varijanta) kojoj se kraj naslućuje u vrijeme Cezara, kad prestaje gradnja bez veziva, jer se

počinju kombinirati tehnike *opus quadratum* i *incertum* (rimska varijanta). Bedemi u Augustovo doba postaju statusni simbol grada. Dimenzije im se smanjuju (širina 1,80-2,40 m) kao i veličina blokova za gradnju, a povećava stupanj obrade površine i finoća anatiroze kojom je postignut efekt uslojavanja. Bedemi imaju dva lica od kojih je vanjsko oblikovano od većih, a unutarnje od manjih fino oblikovanih blokova povezanih mortom, a ispunjena je masa kamenja obilato zalivena mortom što potvrđuju očuvani ostatci bedema u Kuriku, Apsoru, Argiruntu, Enoni, Jaderu, Aseriji, Varvariji, Sikulima i Saloni. Kule centralnog oblika: kvadratne, kružne i poligonalne, usađene u plašt bedema ili uz vrata postaju obvezan element fortifikacija. Vrata flankirana kulama poligonalnog i četvrtastog oblika imaju reprezentativnu ulogu. Obično su trodijelna s propugnakulom i dekorirana korničima, arhitravima i pilastrima pa su osim funkcije ulaska predstavljala i neku vrstu gradskog spomenika, čemu su najbolja potvrda monumentalni ulazi u Saloni i oni nešto kasnijeg datuma u Jaderu i Aseriji. Krajem 1. st. pr. Kr. i početkom 1. st. po Kr. podižu se i dva legijska (Burnum i Tilurij) i četiri auxilijarna logora (Promona, Magnum, Andetrij i Bigeste). Potvrđen je razvoj grada na prostoru legijskog logora u Burnumu i pretpostavljen isti slučaj s Tilurijem.

Ponovno utvrđivanje (obnavljanje) gradova aktualizira se provalom Kvada i Markomana šezdesetih godina 2. st. kad se utvrđuju suburbiji u Saloni i obnavljaju bedemi gornjeg grada u Naroni, moguće u Tarsatici i Kuriku, u duhu postojećih fortifikacija, pa ih je teško diferencirati od ranijih, ali i onih kasnijih iz 3. st., jer na promatranom prostoru nema potvrđenih intervencija nastalih u tom razdoblju.

Teške društveno-političke prilike krajem 4. st. i početkom 5. st. izazvale su korjenite promjene u domeni urbanizma, naselja se pomiču dalje od glavnih komunikacija i revitaliziraju se nekadašnji prostori gradina, što se definira pojmom „kastriacija“ naseobina, što je moguće pretpostaviti na primjeru podvelebitskih naselja (izuzev Senije?), Nedinuma, Ridera, Narone, Raguzija?, Risinija, Bara i Lješa. Na gradskim fortifikacijama promjene se mogu pratiti kroz adaptacije nastale u tom vremenu: sužavanje ulaza, dogradnju paralelnih zidova, kontrafora, kula i propugnakula s vanjske ili unutarnje strane vrata što je utvrđeno na fortifikacijama u Tarsatici, Kuriku, Apsoru, Jaderu, Aseriji, Varvariji, Traguriju, Saloni i Naroni. Osim promjena na bedemima primjećuje se blaža redukcija urbane površine dogradnjom paralelnih fortifikacija registriranih u Kuriku ili značajnija u Tarsatici gdje je došlo do podizanja novog bedema - dijatihizme.

Gradovi 6. st. povezani su s Justinijanovom rekonkvistom, a kako su ujedno bili vojna i crkvena uporišta, teško je razlikovati manji grad od velikog utvrđenja. Naseljeni prostor se

značajno smanjuje, uvode se dodatne obrambene strukture kao što su dijatihizme koje formiraju višedijelne gradove manjih dimenzija kao što je to slučaj kod Korintije-Bosara, a moguće je isto pretpostaviti u Lisini. Druga mogućnost bila je utvrđivanje jednog dijela *intra moenia* za što je primjer Lješ, ili samog vrha (akropole) što je potvrđeno u Raguziju i Olciniju. Obnavljanje postojećih bedema dogradnjom paralelnih zidova, kontrafora i protihizme - predzida zasad je potvrđeno u Kuriku, Jaderu, Aseriji, Varvariji, Saloni i Lješ. Popravci starih bedema, kao i oni novopodignuti, izvedeni su u tehnici opus incertum, kamenjem malih dimenzija s laganim bez pravilnosti. Sloj morta je viši, a ugradnja spolija uobičajena, što ostavlja dojam gradnje na brzinu. Novi bedemi su značajno uži (0,60-2 m), ojačani kontraforima i kulama raznih oblika. Tijekom 6. i 7. st. stvaraju se nova središta na dotad nenaseljenim lokalitetima kao posljedica Justinijanova darivanja posjeda redovnicima Sv. Benedikta. Zaštićeni (utvrđeni) samostani, kao što su kompleks na otoku Orudi povezan s kastronom na otočiću Palacolu i Sv. Petar kod Ilovika, postaju značajni vjerski i kulturni centri. Restrukturacija rimskih gradova započeta u vrijeme Justinijana završava napuštanjem brojnih gradova krajem ranog srednjeg vijeka što je bila sudbina Ortople, Begija, Lopsike, Argirunta, Enone, Narone i Epidaura. Nasuprot tomu Kurik, Apsor, Arba, Jader, Tragurij, Raguzij, Olcinij i Lješ prilagođavaju se novonastaloj situaciji i nastavljaju kontinuitet življenja, pa predstavljaju važnu kariku u oblikovanju srednjevjekovnoga grada, o čemu svjedoče gradske fortifikacije koje se uglavnom naslanjaju na postojeće.

Sva naselja na promatranom prostoru s obzirom na prijedeni razvojni put mogu se svrstati u dvije skupine. U prvoj se nalaze naselja čije su se fortifikacije razvijale kroz dugo vremensko razdoblje i bile autohtonog karaktera. Toj kategoriji pripada većina gradskih naselja antičke Liburnije i brojni drugi u ostatku obalnog dijela Provincije. Druga kategorija je brojčano znatno manja, a odnosi se na naselja koja su urbani karakter stekla doseljenjem ili izravnom intervencijom stranoga etničkog i kulturnog elementa (grčkog i rimskog) kao kolonije pretežno agrarnog karaktera što se odrazilo na dizajn njihovih fortifikacija. Iako je urbana faza grupe naselja te kategorije od samog nastanka bila izravno povezana s djelovanjem vanjskih utjecaja, ne može im se negirati određena prethodna autohtona faza. Kompleksnost problematike njihovih fortifikacija povećava činjenica da je došlo do preslojavanja grada nastalog pod utjecajem vanjskog elementa (grčkog) drugim (rimskim), dakle različitim slojevima vanjskih elemenata u različito vrijeme (npr. Isa, Far, Tragurij i Epetij).

Najstariji sloj iz brončanog i željeznog doba – gradinski, registriran je na većinskom dijelu promatranih gradova. Gradinama je svojstven povišen položaj, strateško-gospodarsko povoljno mjesto, a imale su funkciju; refugija - povremenog skloništa u slučaju opasnosti, kastela - mjesta trajne naseljenosti neke rodovske zajednice i opida - trajnog pred-urbanog središta šireg područja naseljenog raznim plemenima. Opida su zametci urbanog naselja, na što ukazuju fortifikacije, organizacija trgova, stambenih jedinica, komunikacija i nekropola. Raspored unutar utvrđenog prostora uvjetovan je konfiguracijom terena neovisno o perimetru (centralni koncept ili primitivna varijanta ortogonalnog). Prema istraženim bedemima može se konstatirati da su uglavnom bili jednostruki prstenasti, rjeđe višestruki kružni ili polukružni, unutar kojih se na osjetljivim mjestima nalaze pojačanja u formi poprečnih zidova ili se nižu paralelni zidovi naslonjeni jedan na drugi kao u Aseriji i Varvariji. Poboljšavanje obrambenih karakteristika rješavalo se i „grudobranima“ uz vrata, kontraforima s vanjske strane i složenim sustavom ulaza koji je u nekim slučajevima ostao kao dio povijesnog naslijeđa, kao što je to slučaj u kasnijim rimskim gradovima Aseriji, Varvariji i Lješ. Ovisno o distribuciji unutarnjeg prostora može se govoriti o jednostavnim (jedinstven ili dijatihizmama podijeljen prostor) i složenim gradinama (dvojne gradine, utvrđeni kompleks akroplola i podgrađe te slučaj kad su gradina i naseljeni prostor funkcionalno jedinствени, ali fizički odvojeni). Često je najviši dio gradine bio posebno utvrđen kao središnja obrambena točka (u funkciji motrilišta i vjerojatno kulturni prostor) i odijeljen od terasasto oblikovanog podgrađa.

Sljedeća faza u razvoju pojedinog naselja prije prelaska u urbanu fazu je protourbanu u kojoj su neka gradinska naselja pod helenističkim utjecajem imala bedeme izvedene u megalitskoj tehnici. Takva gradnja registrirana je na brojnim naseljima: Lješ, Olcinij, Budva, Risinij, Medun, Zvonigrad u Gornjem Pologu kraj Mostara, Gradina u blizini Prenja, Martinovića gomila u Hodovu Gradina u Ošanićima, Škrip, Varvarija, Aserija, Lergova gradina, Arba i Apsor, od kojih su neka evoluirala u gradove. Poseban značaj imaju utvrđena naselja koja nisu doživjela promjene u skladu s rimskom urbanističkom misli jer su u jednom trenutku bila napuštena i ona koja su dosegla protourbanu fazu, ali nisu prerasla u gradove, i kao takva pomažu u distinkciji autohtonih protourbanih utvrđenih naselja od onih nastalih kasnije. Škrip na otoku Braču, Gradina kod Ošanića i Medun su primjeri naselja s diskontinuitetom koja su u kontaktu s helenističkim utjecajima dosegla protourbanu fazu i usvojila megalitski način gradnje bedema i organizaciju pojedinih nasebinskih zona.

Škrip je jedinствени primjer naselja koje je doseglo protourbanu fazu, pa iako je nastavio kontinuitet u rimskom i srednjevjekovnom razdoblju, nije došlo do intervencija koje

su u cijelosti poništile prapovijesno i helenističko naslijeđe. Najstariji sloj prema dosadašnjim spoznajama možda bi se mogao datirati u rano ili srednje brončanog doba na temelju ostataka potpornog zida u tehnici *opus siliceum* (prva manira). Ostatci mikenske keramike, prema autorima istraživanja u sklopu projekta Jadranski otoci, potvrda su ponovnog utvrđivanja u relativno kraćem vremenskom odmaku gradnjom megalitskih bedema (široki najmanje 3 m i građeni uz primjenu emplektona), što je u kontradikciji s dosadašnjom tezom da je riječ o kasnoželjeznodobnim bedemima. Sljedeća intervencija na bedemima može se pripisati helenističkom razdoblju (3.-1. st. pr. Kr.): heroon interpoliran unutar starijih vrata i time negiran glavni ulaz u grad, što implicira otvaranje novih vrata i promjenu prostorne organizacije naselja. Prema čvorištu glavnih komunikacija moguće je pretpostaviti podjelu prostora na četiri dijela, od kojih je jugozapadni vjerojatno imao kultno-javni karakter. Gradnja heroona (kako je to argumentirano obrazložio N. Cambi) ujedno negira pretpostavku A. Faber i M. Nikolancija o prekinutom životu krajem 3. st. po Kr. na temelju pretpostavke da je riječ o mauzoleju iz tog vremena. Iako je naselje imalo gradske elemente (bedeme, dvoja gradska vrata, agoru, hram, terme, heroon) i moglo u vrijeme helenizma funkcionirati kao grad, zasad nema tragova koji bi potvrdili gradsku upravnu strukturu, pa je moguće reći da je kao središte lokalne zajednice funkcionirao do kasnorepublikanskog doba. Zbog položaja značajnog za eksploataciju kamena Škrip je od ranog carskog doba potpao pod carsku upravu i nije prerastao u civitas. U tetrarhijskom razdoblju u Škripu su bili smješteni carski službenici zaduženi za eksploataciju kamena i tad je vjerojatno došlo do podizanja kata iznad heroona, moguće u funkciji nadzora radova u kamenolomu. Takvo stanje je vjerojatno trajalo do kraja antike, pa kako nije formirana civitas to je moguće bio razlog nepostojanja ranosrednjevjekovne komune.

Gradina kraj Ošanića i Medun pokazuju brojne zajedničke osobine i reprezentativni su primjeri infiltracije helenističke materijalne i duhovne kulture (elementi urbanizacije, arhitekture, skulpture). U organizaciji prostora i tehnikama gradnje pokazuju srodnost i s Lješom (predrimskom fazom). Organizirani su kao kompleksna naselja dijelihizama podijeljena na tri dijela: akropolu, zgrađe i podgrađe. Gradina s Lješom dijeli i zajednički koncept glavnih vrata i na njima primijenjene tehnike gradnje i izmicanje bedema. Na Gradini u Ošanićima kontinuitet naseljenosti može se pratiti od ranobrončanog doba. U helenističkom razdoblju naselje se proširuje izvan utvrđenog prostora i stječe neke elemente grada i prelazi u protourbani koncept. Kulminaciju dostiže tijekom 3. i 2. st. pr. Kr., a do temelja je spaljeno i nije ponovo revitalizirano sredinom 1. st. pr. Kr. Akropola s podgrađem kao jedinstvena nasebinska cjelina naslijeđena je iz prapovijesti, a plato Banje s agorom, treći dio

protourbane cjeline (privredno središte) nastao je u helenističkom razdoblju okvirno između 3. i 2. st. pr. Kr. kad je naselje bilo na vrhuncu. Helenistička akropola - politički, kulturni i vjerski centar, preslojila je akropolu starijeg naselja. Na istočnoj i sjevernoj strani bila je utvrđena bedemom građenim od megalitskih blokova, dok je unutarnji prostor dijatihizmom (vjerojatno ostatak neke starije fortifikacije) bio podijeljen u dva dijela. Ispred istočnog bedema izranja ispod jugozapadne kule bedem u izlomljenoj cik-cak liniji. Podizanjem megalitskog bedema bez kula (njegova prva faza) reducirala se ranije utvrđena površina akropole, a bedem u izlomljenoj liniji vjerojatno je ostao u funkciji protihizme. Dijatihizma i bedem u funkciji protihizme izvedeni su tehnici *opus siliceum* (prva manira) na isti način kao kratki potez ispod akropole u Lješuu datiran u 6. st. pr. Kr. Osobit značaj za proučavanje razvoja fortifikacija naselja ima višestruko ojačavan istočni megalitski trakt bedema akropole (širok 1,70-1,80 m, a visok 7 m) i obrambene strukture ispred njega (protihizma i grudobrani koji zajedno formiraju propugnakul). Megalitski bedem građen je od dva paralelna reda masivnih blokova s unutarnjom anatirozom u tehnici *opus quadratum*. Između blokova nema vezivnog materijala, svaki je položen u besprijekorno horizontalan i vertikalno položen, dok su vertikalni rubovi često blago zakošeni. Prvo ojačanje predstavljaju naknadno interpolirane četvrtaste kule građene istom tehnikom uz koje su vjerojatno istovremeno, postavljena dvojna vrata. Nakon toga dograđena mu je, kako su to pokazala Baslerova istraživanja, s unutarnje strane konstrukcija nad kojom je postavljena šetnica, građena drugačijom tehnikom (emplekton) čime se širina bedema udvostručila. Vrijeme gradnje megalitskog bedema može se pretpostaviti u kraj 4. st. pr. Kr., na temelju analogije s onima u današnjoj Grčkoj, Albaniji, Italiji, Dalmaciji i Crnoj Gori datiranima najčešće u 4. i 3. st. pr. Kr. Dogradnja kula i vrata uz njih prema izvedbi nisu vremenski previše udaljena, a na temelju sličnosti s istima u Jermi i Butrintu može se pretpostaviti vremenski okvir 297.-272. god. pr. Kr. Na glavnim vratima registrirane su barem dvije faze gradnje, od kojih se redukcija i dogradnja do vratka može pripisati sredini 2. st. pr. Kr. u vrijeme povećane opasnosti od upada Delmata.

Iznimno važan strateški položaj razlog je nastanku protourbanog naselja, kasnije predurbanog centra ilirske aristokracije Meduna. Oblik i kompozicija naselja rezultat su konfiguracije terena, tako se na istočnom najvišem dijelu izdužene hridi nalazila utvrđena akropola i zgrađe (gornji grad), a po rubu na jugu i padini prema sjeveru podgrađe od akropole odvojeno dijatihizmom građenom megalitskim blokovima. Bedem je temeljen na stijeni, građen od fino klesanih megalitskih blokova lokalnog vapnenca, slaganog bez veziva (emplekton). Blokovi su uglavnom paralelopipedi s unutarnjom anatirozom, ali se mogu vidjeti poligonalni i oni klesani „na koljeno“. Kule su građene blokovima pravilnije četvrtaste

forme s naglašenom kutnom (vertikalnom) anatrozom. Datiranje bedema može se odrediti usporedbom s ostalim fortifikacijama na širem području, ponajprije onima Gajtanija i Lješa, okvirno u 4. ili najkasnije 3. st. pr. Kr. Skromni ostatci bedema građenih grubljim nepravilnim blokovima i ostatci velikih kamenih mogila govore u prilog postojanju starije fortifikacije o kojoj se s obzirom na iznimno skromnu istraženost ne može ništa određeno reći.

Druga kategorija predrimskih naselja je brojčano skromna, a odnosi se na gradove nastale direktnom grčkom intervencijom – osnivanjem kolonija Ise i Fara početkom 4. st. pr. Kr. i gradovima koji su u 3. st. bili u nekakvom savezu s Isom - Tragurij i Epetij (kao autohtona naselja ili kolonije). Svi navedeni gradovi imaju neke zajedničke osobine: u prvom redu prapovijesno naseobinsko naslijeđe, odabir lokacije na poluotoku i zaštićenu luku što govori o njihovoj trgovačkoj aktivnosti, stratešku ulogu jer su pozicionirani tako da imaju kontrolu šireg akvatorija, a u njihovoj neposrednoj blizini nalaze se velike agrarne površine (izuzev Ise). Zajednička im je tehnika gradnje *opus quadratum* (u izvedbi emplekton) i težnja ortogonalnoj organizaciji unutarnjeg gradskog prostora.

Isa ima kontinuitet iz prapovijesti jer se na mjestu kasnijeg grada na poluotoku Prirovu nalazilo naselje iz brončanog doba (1410.-1311. god. pr. Kr.) kojem se u nedostatku nalaza ne može potvrditi kontinuitet do 6. st. pr. Kr., kad je prema nalazima postojala ilirska „predsirakuška Isa”, najvjerojatnije na gradini, kasnije preslojena grčkom kolonijom. Grad je bio opasan bedemima, a s obzirom na konfiguraciju terena (padina brežuljka) nije se mogla u cijelosti primijeniti ortogonalna mreža ulica i stambenih četvrti. Trg i zona za javne objekte (*agora* i *demosia*) u podnožju brijega vjerojatno su s jednim ili više gradskih vrata bili povezani s pristaništem. U istraživanjima zasad nisu otkrivena dodatna ojačanja (kule, zaštićeni ulazi i sl.) osim izmicanja bedema, a nije moguće sa sigurnošću odrediti položaj gradskih vrata. U vrijeme rimske vlasti negiranjem južnog bedema grad se u potpunosti otvorio prema luci, a na mjestu helenističke agore ostao je glavni trg uređen novim trijemom. Cijeli je priobalni prostor u doba Cezara i kasnije doživio značajnu transformaciju, grad se proširio u smjeru jugozapada na dio nekropole i time poništio dio zapadnog bedema. Tehnika gradnje primijenjena kod podizanja bedema (širokog 2,40-2,80 m) je *opus quadratum* (grčka varijanta u izvedbi emplekton), tipična za helenističko razdoblje. Vanjsko lice oblikovano je od izduženih bunjasto oblikovanih blokova, različitih veličina s tendencijom horizontalnog uslojavanja bez vanjske antiroze. Tehnika gradnje i izgled gradskih bedema svojstveni su fortifikacijskoj arhitekturi na istočnoj obali Jadrana nastaloj u rasponu 4.-1. st. pr. Kr.

Grčka kolonija Far razvijala se do sukoba između domaćeg vladara Demetrija Farskog i rimskog vojskovođe Lucija Emilija koji je završio zauzimanjem i razaranjem grada. Što se

dogodilo s Farom nakon II. ilirskog rata pisani izvori ne spominju, tako da se ne može potvrditi rimska hegemonija nad gradom niti neki oblik rimske vlasti. Grad je u svakom slučaju nastavio život pod rimskom kontrolom što pokazuju novija iskopavanja uz istočni bedem. Zadnji spomen grada (kao Farija) nalazi se u Ptolemejevoj Geografiji, pa iako neki autori smatraju da se Far nije obnovio kao grad već da je egzistirao u obliku veće rimske vile recentna istraživanja su negirala takvu pretpostavku. Grad je u reduciranom obliku nastavio život u kasnoj antici, kad je unutar utvrđenog prostora izgrađeno ranokršćansko središte. Još uvijek je prisutno neslaganje po pitanju površine koju je grčki grad zauzimao. Dosad istraženi dijelovi istočnih i južnih fortifikacija koji zatvaraju jugoistočni kut su prve sigurne indicije o perimetru Fara i pomažu u rekonstrukciji događaja i kulturnih slojeva na gradskom prostoru (ilirsko, zatim naselje grčkih doseljenika, najprije protokolonista, a zatim kolonista i obnova nakon II. ilirskog rata?). Ostaje otvorenim pitanje zapadne i sjeverne granice, ali ostatci grčke gradnje u zaštićenoj povijesnoj jezgri, s pravilnim rasterom ulica ukazuju na mogućnost da se grad prostirao i na prostore poluotoka i dubokih uvala s istočne i zapadne strane. Pregledom šireg područja današnjega grada utvrđeno je da se grčki ostaci nalaze na površini od oko 10 ha koja pokriva „industrijsku zonu“ na jugoistoku izvan potvrđene linije bedema. Je li i taj prostor bio utvrđen, vidjet će se u daljnjim istraživanjima. Redukciju gradskog areala u kasnoj antici potvrđuju ostatci bedema (širokog do 2 m) izgrađenog od sekundarno uporabljenih megalitskih blokova, očuvani u konobama kuća Gramotorovih, Zaninović i Plančić koji su se pružali u pravcu zvonika Sv. Stjepana. Gradske fortifikacije (široke do 3 m) građene su od megalitskih blokova tehnikom *opus quadratum*. Prema dosadašnjim spoznajama bedem se nije pružao u ravnoj liniji, odstupanje je registrirano na istočnom traktu, a može se pretpostaviti i na dijelu južnog. Na njemu su zasad otkrivene dvije četvrtaste kule, od kojih je jedna flankirala glavna vrata na istočnom potezu (moguće druga na suprotnoj strani) i jedna s vanjske strane južnog bedema. Građene su od dvaju redova kamenih blokova, kao u Saloni, dvije na Gradini u Ošanićima i uz monumentalna vrata donjega grada u Lješju. Kako je grčki grad bio osnovan kao agrarna kolonija s poljem – horom, cijelo područje bilo je dodatno zaštićeno sustavom utvrda – kula (Tor, Maslinovik i jedna na Purkinom kuku). U novije vrijeme istraživanjem odnosa rastera gradskih ulica i ortogonalnih putova u polju pokušava se razriješiti kronologija promjena unutar utvrđene jezgre.

Nastanak helenističkog Tragurija može se promatrati kao razvojni proces od autohtonog naselja - pristaništa i luke, u koje se infiltrira isejsko stanovništvo, do potpunog heleniziranja i prerastanja u urbano naselje. Unutar utvrđenog helenističkog grada razvija se rimski Tragurij, a pacifikacija cijelog prostora za vrijeme rimske uprave uvjetovala je izlazak

izvan bedema i naseljavanje u ageru. Iako među znanstvenicima nema suglasja o statusu Tragurija unutar Rimske države, istraživanja u gradu potvrđuju urbani kontinuitet, koji se nastavlja i u kasnoj antici, kada se obnavljaju bedemi i grade dvije starokršćanske bazilike, a značaj mu je potvrđen antičkim i kasnoantičkim kartama i itinerarima. Bedemi helenističkog Tragurija vjerojatno su se naslanjali na starije fortifikacije i pružali u izlomljenoj liniji (poligonalni oblik) i obuhvaćali dio grada na kojem je prisutna grčka ortogonalna shema gradskih komunikacija. Bili su ojačani četvrtastim kulama, zasad sigurno potvrđenim uz sjeverna gradska vrata i pretpostavljenim uz vanjsko lice istočnog i južnog trakta bedema. Kule i sklop gradskih vrata s propugnakulom pokazuju analogiju s Farom. Uspostavom rimske uprave moguće je pretpostaviti širenje urbane površine prema zapadu, vezano uz limitaciju agera. Avarsko-slavenske provale početkom 7. st. nisu radikalno promijenile postojeće urbano tkivo što je važno za povijest grada i njegov kulturni profil u ranom srednjem vijeku i u razdoblju srednjovjekovne komune, kada je Trogir postao značajno urbano središte. Potvrda helenističkog podrijetla su segment južnog poteza i gradske kule građene tehnikom *opus quadratum* (emplekton) od kamenih blokova bunjasto oblikovanog prednjeg lica. Nije isključeno da su kule dodane naknadno na stariji bedem, kao što je to bio slučaj u Saloni, Naroni, Ošanićima i Lješju. Obnova bedema u kasnoj antici potvrđena je na južnom traktu uz glavna vrata, segmentom sa „džepovima“ (kazetama) i kontraforima.

Iako arheološki nalazi iz Epetija ne potvrđuju postojanje prapovijesnog naselja, logično je pretpostaviti postojanje jednog takvog na osnovu ostatka keramike na poluotoku i nalaza u slojevima ispod razine temelja bedema, a nije isključeno da je grad prije stupanja u savez s Isom bio utvrđen megalitskim bedemima nastalima pod grčkim utjecajem. Raster gradskih komunikacija vjerojatno je bio ortogonalan s manjim odstupanjem u istočnom i južnom dijelu uvjetovanim datostima terena. Monumentalni bedemi (široki 3,20-3,40 m) pratili su liniju poluotoka. Bili su građeni tehnikom *opus quadratum*, od dva lica s ispunom od ilovače. Vanjsko lice oblikovano je od velikih (unutarnje od nešto manjih) bunjasto oblikovanih blokova raznih oblika dugih do 1,40 m, s unutarnjom anatirozom, a prisutna je i sklonost horizontalnom uslojavanju. Potvrđene su adaptacije iz kasne Republike ili ranog principata (dio s hidrauličkom žbukom uz vrata), zatim obnova vanjskog lica sjevernog trakta grčkog bedema kojem je s unutarnje strane dograđen paralelni zid i poprečne pregrade što je moguće pripisati vremenu markomanskih ratova (analogija sa Salonom) ili kasnoantičkom razdoblju (kao u Aseriji), što je uslijed nedostatka fotografija s istraživanja i adekvatne dokumentacije nemoguće precizno datirati. Segment poznat s Buličeve fotografije po

Jelićevom opisu gdje je naglašena pravilnost blokova vjerojatno nije nastao kasno, jer bi u tom slučaju bilo spomenuta gradnja na brzinu kao što je slučaj sa sjevernim traktom Fara.

Osim gradova koji su direktnim kontaktom s Grcima usvojili antičke modele utvrđivanja megalitskim fortifikacijama izvedenim u tehnikama *opus siliceum* i *opus quadratum*, postoji i skupina naselja koja su ih počela primjenjivati prije rimske političko-vojne uprave. Za raspravu su zanimljivi centri teritorijalnih zajednica koji su dolaskom pod rimsku dominaciju prerasli u urbane formacije dobivanjem povlaštenog statusa ili uzdizanjem na rang kolonije, što se reflektiralo na gradske fortifikacije i urbanu fizionomiju grada. Kako su se dalje razvijali ovisilo je njihovoj lokaciji koja je uvjetovala način izgradnje i prostornu artikulaciju grada u novim okolnostima. Nedinum, Aserija i Varvarija ostaju u istom opsegu zadržavajući prepoznatljiv gradinski položaj i karakter, a novi se bedemi naslanjaju na prethodne uz minimalna odstupanja. Risinij (?), Olcinij i Lješ su primjeri gradova koji su integrirali jedan ili više naseobinskih dijelova postojećoj jezgri i utvrdili ih u obrambeni sustav odvojen dijatihizmama, dok se za Naronu, Epidaur i Budvu može pretpostaviti utvrđivanje novoizgrađenih dijelova u jedinstven sustav gradskih bedema. Zadnja varijanta je spuštanje naselja u podnožje uzvišenja, gdje se oblikuje grad u skladu s rimskom urbanističkom praksom što je bio slučaj s Albonom, Flanom, Fulfinumom, Kreksom, Senijom, Cisom, Riderom, Barom i Skodrom. Isto se može pretpostaviti za Lopsiku, Ortoplu i Vegij, pri čemu nastaje usporedna konvivencija dvaju naselja. U nemirnom razdoblju kasne antike, postojeće gradine se revitaliziraju stječući prvotnu ulogu refugija. Dolaskom pod rimsku upravu pristupilo se sanaciji dotrajalih segmenata, podizanju novih poteza, adaptaciji ili ugradnji gradskih vrata i kula, što je obično bilo popraćeno javnim zapisom. U tim ranorimskim intervencijama nastavljena je tradicija gradnje bez veziva na paramentima, dok su u ispunu uvodi mort (rimska varijanta tehnike *opus quadratum*). Na taj način ostaju vidljive različite faze u povijesnom razvoju urbanog tkiva. Problem nastaje kod kasnijih adaptacija prilikom kojih se mijenjao tlocrt i struktura bedema, a postojeći su bedemi služili kao sekundarno uporabljen materijal.

U kasnoliburnskom razdoblju Nedinum, Aserija i Varvarija postaju male urbane jezgre vodećih općina u regiji, koje se u okviru rimske provincije uređuju kao municipiji do sredine 1. st. po Kr. Nedinum je kompleksno naselje s kontinuitetom od brončanog, preko željeznodobnog, do kasnoantičkog razdoblja. U helenističkom razdoblju dobiva monumentalne bedeme koji se vjerojatno velikim dijelom naslanjaju na starije što je teško apsolutno tvrditi zbog slabe istraženosti. Grad se u tom razdoblju sastojao od dva utvrđena dijela: velikog ovalnog na najvišoj razini i manjeg poluelipsoidnog podgrađa na jugozapadnoj

padini koji su bili organizirani ovisno o vanjskom perimetru. Postavši rimski grad proširuje se izvan utvrđenog prostora na sjeveroistočnoj i južnoj padini kao otvorena stambeno-gospodarska zona u kojoj se prostor organizira ovisno o funkciji. Daljnja istraživanja trebala bi riješiti pitanje transformacije gradskih fortifikacija u kasnijim razdobljima, koje je logično pretpostaviti s obzirom da je Nedinum vjerojatno dijelio sudbinu Aserije i Varvarije. Zasad se prema nalazima može pretpostaviti napuštanje prostora izvan gradskih fortifikacija tijekom 3. st. i naseljenost utvrđenog dijela koja se može pratiti do 7. st. Monumentalni bedem (širine 3,28-6,60 m) na mjestima je očuvan u visini od par metara. Na njemu se mogu diferencirati dvije faze u gradnji naslonjene jedna na drugu, starija željezodobna i mlađa helenistička. U nižim slojevima zastupljena je tehnika *opus siliceum* (četvrta manira), a u višim gradnja pravilnije oblikovanim blokovima u tehnici *opus quadratum*. Zasad su otkrivena troja vrata, a morala su postojati barem još jedna namijenjena komunikaciji s utvrđenim podgrađem na jugozapadnoj strani.

Aserija i Varvarija su gradovi s dugim kontinuitetom čiji bedemi svjedoče o poleogenezi od prapovijesne gradine, preko rimskoga grada do značajnog uporišta za vrijeme Justinijana. Analiza transformacija bedema ukazuje na iznimnu povijesnu povezanost ovih dvaju gradova, koja se reflektirala na izgradnju, razvoj i adaptacije njihovih fortifikacija. Na temelju istraženosti može se utvrditi da im je površina u urbanoj fazi otprilike ista kao i ona prapovijesna. Neznatno odstupanje moguće je vidjeti na istočnoj, zapadnoj i sjevernoj strani u Aseriji i istočnoj u Varvariji, a do redukcije urbanog prostora nije došlo ni u nemirnim vremenima kasne antike.

Aserija ima iznimno dobro očuvane i impresivne fortifikacije koje su od svog nastanka pretrpjele brojna oštećenja, adaptacije i transformacije koje se mogu na temelju očuvanosti relativno precizno diferencirati. Prepoznaje se osam faza gradnje i adaptacija bedema; najstarija je liburnska (željeznodobna), a sedam ih je antičkih, od kojih dvije kasnoantičke. Željeznodobni bedem (širok oko 2 metra) se prema nalazima može datirati najranije u 4. st. pr. Kr. Podignut je na kamenu živcu, građen većim pločastim lomljencima u tehnici *opus siliceum* (prva manira). Na defenzivno slabijim mjestima ispuna je rješavana kao niz paralelnih zidova, analogno situaciji u Varvariji. Posebno je pitanje impresivnog megalitskog bedema (širokog 3,20-4 m) za kojeg se dosad smatralo da je podignut u istom graditeljskom pothvatu (sredina 1. st. pr. Kr.) ili kraćem vremenskom razmaku. Detaljna analiza pokazala je određene razlike (tehnik *opus quadratum* grčkog i rimskog tipa) koje neupitno ukazuju na više faza u gradnji, pa je logično pretpostaviti širi vremenski okvir u kojem je došlo do primjene unaprijedenih rješenja. U prilog tomu idu i dvije adaptacije koje se najbolje

diferenciraju na zapadnom potezu. Prvotna fortifikacijska struktura (najstarija megalitska) očuvala se u fragmentima na zapadnom, istočnijem dijelu sjevernog, sjeveroistočnom potezu i južnom (ili jugoistočnom). Megalitski bedem te faze građen je od dva lica s ispunom od kamena, negdje gline, u tehnici *opus quadratum*. Lica su oblikovana uglavnom od pravilnih, izduženih kamenih blokova (najčešće u omjeru 1:2) ujednačene visine. Prednje plohe oblikovane s manje ili više naglašenom bunjom, ostavljaju snažan dojam horizontalnosti i rustičnosti. Prema dosadašnjim spoznajama negiranje željeznodobnog bedema podizanjem megalitskog nastalo je tijekom 3. st. pr. Kr. čemu u prilog idu i različita rješenja ulaza i propusta koja je moguće povezati uz različite koncepcije u gradnji fortifikacijskih sustava. Kao treća faza može se uzeti gradnja prvog nastavka zapadnog trakta, manji dio jugoistočnog i sjeveroistočnog, kao i velik dio sjevernog poteza s dvije istočnije kule. Iako monumentalni, pokazuju da su kasnijeg podrijetla. Blokovi su naglašeno izduženi, manji i plići, horizontalno uslojeni (elegantnijeg izgleda), kojima se rastom u visinu smanjuje dimenzija, a i registrirana je i primjena vapnene žbuke u ispuni. U isti vremenski okvir mogla bi se staviti i nadsvođena, srednja vrata (E). Za datiranje te faze mogla bi biti relevantna dva povijesna događaja: Tuditanov pohod na Japode i vjerojatnije sukob s Delmatima. Četvrtom fazom može se smatrati adaptacija završnog dijela zapadnog te dio sjevernog poteza s kutnom i kulom koja je flankirala Trajanova vrata. Na navedenim dijelovima vidljiva je nepravilnost i odstupanje od logike slaganja blokova na ostatku bedema, koje je uz to i nemarnije, a ritam nepravilniji. Kod užih blokova bunja je znatno manje istaknuta. Iako njihova gradnja upućuje na ranije tradicije, vjerojatnije je riječ o nekoj kasnijoj adaptaciji prilikom koje je došlo do korištenja postojeće građe tako da je nemoguće pretpostaviti vremenski okvir u kojem je do nje došlo. Daljnja intervencija – peta faza može se povezati s ugradnjom reprezentativnih „Trajanovih“ vrata, podignutih u vrijeme mira i prosperiteta u čast nekog značajnijeg događaja - možda careve nazočnosti. Oblikovanje propugnakula na zapadnom ulazu i popravak unutarnjeg lica bedema uz srednja (E) vrata može se uzeti kao šesta faza, kad se gradilo fino oblikovanima manjim klesancima povezanim žbukom, pa ih je kao i sužavanje Trajanovih vrata logično pretpostaviti u nemirno vrijeme druge polovice 2. st. Zadnje dvije kasnoantičke faze predstavljene su: prva na prijelazu iz 5. u 6. st., gradnjom nepravilne pravokutne kule na zapadnom potezu, moguće i nekih popravaka koji nisu zasad evidentirani s obzirom na visok stupanj devastacije dijela bedema, a druga oblikovanjem protihizme i kontrafora na sjevernom potezu u vrijeme Justinijanove rekonkviste.

Monumentalni bedemi Varvarije uglavnom preslojavaju starije, izuzev jugoistočnog trakta. Najstariji, zasad pretpostavljeni sloj bedema (9. st. pr. Kr.) možda je moguće

prepoznati u najnižoj razini na zapadnom traktu. Segment građen velikim izduženim pločama s ispunom od krša i gline kojemu se nastanak može pretpostaviti u 5. ili 4. st. pr. Kr. predstavlja sljedeću fazu. Taj je bedem preslojen megalitskim građenim u tehnici *opus siliceum* (četvrta manira) značajno širim od ostatka bedema (3,40 m) koji je očuvan na zapadnom traktu. Ispuna mu je bila riješena koso postavljenim zidovima pa je neodrživa ideja da je bedem dužine oko 400 m, koji je građen različitim tehnikama, nastao istodobno. Realnije je na temelju rustičnosti gradnje i prapovijesnoj tradiciji rješavanja ispune pretpostaviti da je zapadni trakt nastao početkom 3. st. pr. Kr., nešto ranije od onog u Aseriji. Istočni i dio sjeveroistočnog takta može se pripisati vremenu od Cezarova do Tiberijeva doba na temelju tehnike *opus quadratum*, izvedene izduženim blokovima ujednačene visine i onima manjima koji se smanjuju rastom u visinu (četvrta faza). Teškoću u mogućem razlikovanju dviju faza na tom segmentu otežavaju višestruke adaptacije, pa za njihovu potvrdu nema dovoljno argumenata. Peta faza kao i u slučaju Aserije može se povezati s prodorom Kvada i Markomana kad se moguće događaju promjene u koncepciji zapadnih vrata (gradnja propugnakula?) Zadnje dvije kasnoantičke faze predstavljene su podizanjem kontrafora, prije obnove bedema nakon odlaska Istočnih Gota iz Dalmacije (moguće i za vrijeme njihove prisutnosti) i konačna transformacija potvrđena nalazima iz vremena cara Justinijana kad je dograđen zid paralelan s bedemom koji povezuje potpornjake prilikom čega je nastala struktura s kazetama i pregradnja gornjih slojeva bedema (izrada kruništa?). Dogradnja kule uz sjevernu stranu istočnih vrata mogla bi se pripisati jednoj od kasnoantičkih intervencija, ali je teško odrediti kojoj je suvremena.

Skupina gradova koji dijele kompleksnu (višedijelnu) strukturu jedinstvenoga grada nalazi se na samom jugu Provincije, a to su Risinij, Olcinij i Lješ. Zajedničko im je prapovijesno naslijeđe povišenog akropolskog položaja na čijim se padinama formiralo naselje i emporij uz luku, koje je tijekom vremena evoluiralo u rimski grad, na način da su se pojedini dijelovi utvrđivali dijatihizmama u jedinstven obrambeni sustav. Početke utvrđenog naselja Rhizona može se vezati za 6. st. pr. Kr., a vrhunac za vrijeme vladavine kralja Baleja do vlasti kraljice Teute. Rhizon je, možda već u Augustovo doba, postao rimski grad Rizinij. U novije vrijeme prisutna je ideja koju zastupa P. Dyczek da je Rhizon bio grčka kolonija čemu potvrdu nalazi u otkrivenim helenističkim inzulama i mnoštvu nalaza iz tog doba. Rimljani su nakon osvajanja zatekli utvrđeni grad, što je utjecalo na promjene u urbanoj strukturi (2.-4. st.) i njegov daljnji razvoj izvan utvrđenog grada. Postojanje kasnijih rimskih, fortifikacija nije registrirano. Akropola je vjerojatno dijatihizmom u podnožju bila odvojena od naselja na ravnom prostoru (lokalitet Carine). Na gradskim fortifikacijama Gradine i

naselja uz luku evidentirane su dvije faze u gradnji prije rimskog razdoblja. Starija ima sve osobine fortifikacijskog graditeljstva 6.-4. st. pr. Kr. na ilirskom području. Lica bedema oblikovana su tehnikom *opus siliceum* od velikog, nepravilnog lomljenog kamena (druga manira). Stariji „ilirski“ bedem negiran je i dijelom poslužio kao temelj i ispuna novonastalom megalitskom širokom 2,90 m (na akropoli je ostala vidljiva starija fortifikacija) koji se pružao u izlomljenoj liniji. Na njemu su otkrivena vrata i dvije kule od kojih je jedna uz vrata, a druga na mjestu loma bedema. Lica megalitskog bedema građena su tehnikom *opus siliceum* (treća i četvrta manira) od masivnih poligonalnih i četvrtastih blokova „a baule“ (najčešće oko 1,00 x 0,60) međusobno savršeno povezanih. Izmicanje bedema i tehnika gradnje upućuju na grčki „utjecaj“ i pretpostavku o nastanku u 4. st. pr. Kr. čine opravdanom.

Olcinij je kao utvrđeni grad vjerojatno nastao u 5. st. pr. Kr. Jezgra najstarijeg utvrđenog naselja bila je na mjestu citadele, odakle se formiralo podgrađe na padinama u smjeru mora, dijatihizmom odvojeno od akropole. U rimskom razdoblju grad je doživio procvat, ali uslijed brojnih razaranja, fortifikacije i nalazi iz tog vremena veoma su skromni. Za vrijeme Justinijana nema značajnih fortifikacijskih zahvata na vanjskom perimetru, jedino je potvrđeno podizanje sakralnog objekta na citadeli (nekadašnjoj akropoli). Zasad je samo na sjevernoj, kopnenoj strani utvrđeno postojanje megalitskog bedema koji je ostao nepromijenjen i za vrijeme rimske uprave. Sve kasnije adaptacije registrirane su samo unutar najstarije utvrđene površine. Megalitski bedem građen je u tehnici *opus siliceum* od „kiklopskih“ blokova grubo obrađenih s unutarnjom anatrozom. Nad njima je podignut kasnoantički bedem u tehnici *opus incertum*.

Povijesni izvori i impresivne fortifikacije svjedoče da je Lješ bio jedan od važnijih gradova Ilirika nastao u ranom helenističkom razdoblju iz kojeg datiraju i monumentalni bedemi ojačani sa 24 kule. Fortifikacijski sustav s kulama i dijatihizmama, koji zatvaraju akropolu, gornji i donji grad obuhvatili su i ranije bedeme. Dolaskom pod rimsku upravu došlo je do promjene fizionomije i urbane strukture grada te organizacije javnog, vjerskog i privatnog prostora. Može se pretpostaviti da se za vrijeme Justinijana dogodila prva velika redukcija gradskog prostora, da bi u kasnijem bizantskom i otomanskom vremenu ostala samo akropola u funkciji utvrde. Kronologija transformacije gradskog bedema zasad nije u potpunosti utvrđena, ali se može diferencirati šest faza od nastanka naselja do kraja antike. Najstarija faza potvrđena je ostacima bedema iz željeznog doba (6. st. pr. Kr.) građenog u tehnici *opus siliceum* (prva manira). Drugoj fazi - helenističko razdoblje (4. st. pr. Kr.) pripada gradnja monumentalnog bedema (širokog 3,20-3,50 m) koji je okruživao cijelu gradsku površinu. Moguće ga je datirati analogijama s bedemima gradova u okruženju s

kojima dijeli koncepciju pružanja u izlomljenoj (cik-cak) liniji i tehniku gradnje *opus siliceum*, od dva lica međusobno povezana poprečnim zidovima u intervalima od 4-5 m (emplekton). Paramenti su većim dijelom građeni od poligonalnih i trapezoidnih (neuslojenih i uslojenih) blokova dugih 1,62-0,58 m. Četiri faze odnose se na značajne intervencije (potvrđene nalazima). Prva adaptacija je iz vremena I. makedonskog rata kad je došlo do obnove dijatihizme i dijelova bedema datiranih keramičkim fragmentima (gradnja poligonalnim blokovima s tendencijom uslojavanja, prednje plohe oblikovane martelom). Druga intervencija (četvrta faza) događa se u 2. st. pr. Kr. nakon razaranja koja se mogu povezati s ratnim djelovanjem Pirusta, vidljiva na zapadnom bedemu, južnim vratima donjega grada i glavnom zidu dijatihizme. Primjećuje se sklonost pravilnosti u gradnji primjenom tehnike *opus quadratum*. Blokovi su ujednačene veličine, lica su im gotovo ravna, a površina oblikovana metalnim alatom. Peta faza (ili treća adaptacija koju spominje Cezar u 1. st. pr. Kr.) odnosi se na refortifikaciju cijeloga bedema, kojom prilikom je obnovljen i velik dio unutarnjeg paramenta i šest kula. Osim gradnje trapezoidnim blokovima, koji teže pravilnoj četvrtastoj formi u *pseudo-isodomica* izvedbi, u ovoj fazi se primjećuje redukcija širine bedema od 3,30 na 2,00 m. Zadnja (šesta) ili ranobizantska faza vidi se na dijatihizmi izgrađenoj poviše spomenika Skenderbegu. U gradnji se koristila tehnika *opus incertum*, gradilo se manjim blokovima nepravilnog oblika uz obilato korištenje morta i monumentalnih blokova u sekundarnoj uporabi. Posebno pitanje je datacija dijatihizme kojom su odvojeni gornji i donji grad. Najnovija istraživanja ukazuju da je nastala istovremeno s vanjskim prstenom prve faze te da je doživjela nekoliko obnova. Prva obnova (potvrđena nalazima) dogodila u kontekstu makedonskog osvajanja 213. god. pr. Kr., druga analogijom s datiranim ostatcima zidova u donjem gradu, u 2. st. pr. Kr., a Cezarov podatak o obnovi može se odnositi na njenu treću adaptaciju nastalu u tom vremenu.

Nova skupina obuhvaća gradove Naronu, Epidaur i Budvu koji su prelaskom u urbanu fazu također integrirali jedan ili više naseobinskih dijelova, ali nije moguće utvrditi je li bila riječ o utvrđivanju u jedinstveni sklop bez dijatihizmi, osobito u slučajevima Budve i Epidaura, čija je istraženost iznimno skromna tako da je bilo kakva tvrdnja upitna. Iako od rimskog Epidaura nisu ostali vidljivi ostatci gradskih fortifikacija, nalazi upućuju na postojanje kasnorepublikanskog bedema istočnije od suvremenoga groblja i kasnijeg ranocarskog, barem na mjestu spoja s kopnom. Logično je pretpostaviti i najstariji ilirski bedem koji je štitio najvišu točku – akropolu, na kojoj se moguće nalazio i *praesidium* cesarovaca. Je li tijekom vremena došlo do negiranja ranijih bedema gradnjom novoga, zasad je nemoguće utvrditi, no sukcesivnost utvrđivanja je evidentna. U okvir šireg gradskog

područja ulazio je prostor uz uvalu Tiha i poluotok Sustjepan, točnije njegova istočna polovica koja zatvara luku.

U Budvi je situacija po pitanju očuvanosti bedema slična. Skromni ostaci ilirsko-grčkog masivnog bedema i pilona s ulaznim vratima određuju najraniju lokaciju grada na najvišoj točki poluotoka. Bedem (širok oko 2,70 m) je građen u tehnici *opus siliceum* (četvrta manira). Blokovi su masivni, grube obrade s unutarnjom anatirozom, horizontalno uslojeni, a na mjestima klesani na zub (lezbijska spojnica). Ista gradnja „kiklopskih“ bedema registrirana je na Gradini iznad Risna i Citadeli u Ulcinju koji se s Budvom spominju u najranijim izvorima. Datiranje bedema u Budvi može se pretpostaviti u vremenski okvir 5.-3. st. pr. Kr., što ne isključuje postojanje starijih, kao u slučaju Risinija. Rimske fortifikacije nisu očuvane, a dijelovi spomenutog bedema su nakon širenja grada u rimskom razdoblju ostali u funkciji dijatihizme.

U Naroni je situacija nešto povoljnija, jer je sukcesivnost utvrđivanja moguće potvrditi relativno dobro očuvanim ostacima gradskih fortifikacija. Ostaje otvoreno pitanje bedema koji je dijelio gornji i donji grad, i je li bio razgrađen ili ostavljen u funkciji dijatihizme. Narona je sačuvala predrimski urbanistički model grada sa središnjom jezgrom na padinama do podnožja brežuljka (*Urbs vetus*). Helenističko naselje se dolaskom pod rimsku vlast širi u skladu s konfiguracijom terena, radijalno prema jugu i sjeveroistoku te preko rijeke, pri čemu nastaje donji grad početkom 1. st. po Kr. koji se utvrđuje, što pokazuju ostatci bedema ispod glavne komunikacije i u Popovim barama te negiranje dijela istočne gradske nekropole. Mogu se razlikovati četiri (pet?) faza gradnje i transformacija bedema, od kojih je najstarija helenistička, a tri su rimske (moguće dvije kasnoantičke). Najstariji gradski bedem (prijelaz 4. u 3. st. pr. Kr.) ojačan s 2 okrugle i 12 četvrtastih kula je iz vremena formiranja emporija. Opasavao je vrh brijega i padine brežuljka do podnožja (tzv. gornji grad), a moguće je pretpostaviti istovremeni istočni potez pri podnožju (poviše foruma). Bedem je građen u tri manire tehnike *opus siliceum* što bi moglo ukazivati na više faza, što je zasad nemoguće potvrditi nalazima iz ranijeg razdoblja. Prva manira najbolje se može pratiti na zapadnom traktu gdje se gradilo većim neobrađenim poligonalnim blokovima neujednačene veličine, bez pravilnosti slaganja u slojevima. Na istom potezu vidi se i primjena dominantne druge manire, s vidljivim prijelazom, u kojoj su blokovi i dalje većih dimenzija, s tendencijom horizontalnog uslojavanja i tamponima na potrebnim mjestima. Na sjeveroistočnom potezu može se u skromnoj površini registrirati i treća manira gradnje manjim poligonalnim blokovima oblikovanim u finu mrežu spojeva. Četvrta manira zastupljena je na kuli s glavnim vratima i onoj uz Erešovu kulu. Druga faza utvrđivanja može se pretpostaviti sredinom 1. st.

pr. Kr. kad dolazi do nasipanja prostora na kojemu je kasnije izgrađen forum i manjeg proširenja grada do same rijeke, podizanjem istočnog bedema i popravaka (gradnje?) kula o čemu govore dva natpisa. Tom prvom proširenju gradske površine može se pripisati i kraći dio južnog trakta s vratima i kulom građen tehnikom *opus quadratum* (rimska varijanta). Razdoblje mira iniciralo je širenje grada u 1. st. po Kr. na ravničarski dio u smjeru juga i istoka (donji grad). Utvrđivanje tog dijela predstavljalo bi treću fazu u transformaciji gradskih bedema koju je logično pretpostaviti kao u slučaju Salone u vrijeme markomanskih ratova, kad je moguće došlo i do obnove dijela unutarnjeg lica sjeveroistočnog bedema i podizanja četvrtaste kule(a) koja negira okruglu(e). Kasnoantička faza nastupa krajem 4. st., kad se radikalno mijenja urbana koncepcija. Važnost gornjeg grada opada, napuštaju se veći stambeni i javni prostori koji su već krajem 5. st. preslojeni gradnjom nekropola, a gradnjom crkava afirmira se prostor donjega grada. Krajem stoljeća doseljavaju se Istočni Goti kad dolazi do popravaka bedema na sjeveroistočnom potezu (četvrta faza) i eventualno popravak kule uz okruglu. Nalazi kamenih spolija unutar prokopa uz sjeveroistočni potez (u podnožju i ravnici) ukazuju na mogućnost da je bio dodatno ojačan protihizmom, čime bi se razvoju gradskih bedema mogla dodati i peta bizantska faza kojoj bi se moglo pripisati podizanje pravokutnih kula na sjeveroistočnom traktu i njegov segment s kasetama nemarnije izvedeni u tehnici *opus incertum*, analogno situaciji u Aseriji i Varvariji.

Brojnija je skupina naselja koja dolaskom pod rimsku vlast doživljavaju transformaciju koja se očituje u spuštanju u podnožje uzvišenja, gdje nastaje grad oblikovan u skladu s rimskom urbanističkom koncepcijom i usporedna konvivencija dvaju naselja. U kasnoantičkom razdoblju revitalizira se postojeća gradina koja ponovno dobiva ulogu refugija. Proces paralelnog trajanja gradinskog naselja i rimskoga grada (ili s prekinutim kontinuitetom) može se pretpostaviti u Kvarnerskom zaljevu (Albona, Flanona, Fulfinum, Kreksa), na prostoru primorskog obronka Velebita (Senija, Lopsika, Ortopla, Vegij), u slučaju Cise i Ridera, a potvrđen je u Baru i Skodri. Kod kvarnerskih i podvelebitskih gradova te Ridera i Bara fortifikacije nisu očuvane, ali postoje indicije o njihovom postojanju. Kako su prapovijesna naselja bila smještena na strmom i nepristupačnom mjestu, nastanak gradova uz obalu, kao i organizacija unutarnjeg prostora, bio je diktiran položajem prikladnim za iskorištavanje obale, mora i plovidbe. Za Albonu, Flanonu i Kreksu može se analogijom s Fulfinom pretpostaviti da su bili planski organizirani rimski gradovi. Na temelju očuvanosti pravca glavnih komunikacija slično je moguće bilo i Seniji.

Rimska Lopsika nastala je u podnožju Gradine uz luku i obuhvaćala sigurno istočni dio otočića Lisca. Samo su na Gradini u tragovima očuvani prapovijesni bedemi nad kojima je podignut bizantski.

Mišljenje o lokaciji prapovijesne i rimske Ortope nije u potpunosti usklađeno, najviše argumenata ide u prilog lokaciji nedaleko od Jablanca, na malom poluotoku „Punti“ i brdu Panosu gdje je potvrđena luka, nekropola i značaj lokaliteta u bizantskom razdoblju. Po pitanju blizine pristupa Alanu, Stinica ima prednost pred Starigradom.

Iako ne postoje epigrafska svjedočanstva koja bi potvrdila lokaciju Vegija na karlobaško područje, antički grad je vjerojatno nastao na prostoru Vidovačke drage, sudeći po ostacima rimske arhitekture i grobova. Kao što je Ortopla bila veza (luka) antičkog Raba s kopnom, tako je vjerojatno i Vegij (Begij) imao istu ulogu za antički Pag. Prapovijesno ishodište bila je gradina Drvišica u kojoj su potvrđeni i bedemi utvrde (kastroma) iz bizantskog i gotskog razdoblja.

Još jedan od problema je lokacija antičke Cise (Kise). Brojnost arheoloških ostataka u Caskoj i složenost lokaliteta navela je brojne autore na različite zaključke o karakteru kompleksa uključujući ideju o vili. Dužina površine uz obalu kojoj su pronađene arhitektonske strukture (bedem dug preko 500 m) daleko premašuje prostor i najmonumentalnije vile pa je ideja o lokaciji Cise u današnju Casku osnovana. U prilog tomu ide bedem visok preko 5 m (a ne potporni zid) građen tehnikom *opus incertum* od dva lica s ispunom, kojeg način izvedbe prema brojnim analogijama u Carstvu vezuje za 1. st. pr. Kr. Iako Ilakovčeva ideja da je Kisa osim fortifikacija imala limitirani ager, vodovod, kanalizaciju i forum uslijed nedovoljne istraženosti za sada nema potpunu potvrdu, povijesni izvori, kontinuitet naseljenosti položaja Sv. Juraj još od brončanog doba i monumentalni zidovi idu u prilog postojanja urbanog naselja.

Zbog iznimno male površine na kojoj su vođenja istraživanja teško je govoriti o veličini, prostornom rasporedu ili karakteru rimskoga grada Ridera, ali raspršenost sporadičnih nalaza ukazuje na dosta veliku površinu. Naselje je nastalo u podnožju Gradine i može se pretpostaviti pravilna struktura i fortifikacije barem u nemirno vrijeme druge polovice 2. st. Zasad nije apsolutno potvrđeno, ali postoje indicije da je Rider u 5. i 6. st. postao sjedište biskupije. Fortifikacije su otkrivene samo na Gradini i pokazuju kontinuitet utvrđivanja i transformaciju u skladu s razvojem ratne tehnologije. Željeznodobni prstenasti bedem sastavljen od tri ili četiri paralelno postavljena zida građen je tehnikom *opus siliceum* (prva manira) od manjeg pritesanog kamenja. Uz njega je s unutarnje strane podignut kasniji rimski, građen u tehnici *opus incertum* od manjeg kamenja, s tendencijom horizontalne

uslojenosti, prilikom čega je došlo do negiranja dijela starijeg koji je ostao u funkciji protihizme. Rimski bedem je popravljan ugradnjom spolija čime se potvrđuje njegova važnost i u kasnoantičkom razdoblju.

Na mjestu današnjeg Starog Bara vjerojatno se u razdoblju 6.-3. st. pr. Kr. nalazilo naselje - centar teritorijalne zajednice, s kojeg je bilo moguće nadgledati velik dio Barskog polja i emporij uz luku na mjestu Pristana (kasnije Novi Bar) i njegovog okruženja. U vrijeme rimske uprave emporij je preslojen gradom kojemu dosad nisu registrirane fortifikacije. Provala barbara krajem 4. st. mogla je označiti privremeni prekid života u antičkom gradu i premještanje života na nekadašnju utvrđenu lokaciju na mjestu Starog Bara, uz nužne adaptacije fortifikacija (već na prijelazu iz 3. u 4. st), što je potvrđeno recentnim istraživanjima.

Ilirska utvrda Skodra bila je izgrađena na visokom i strmom brežuljku u podnožju kojega se razvio istoimeni utvrđeni antički grad. Prapovijesno naselje zauzimalo je dovoljno veliku površinu za smještaj cijelog naselja. Bilo je utvrđeno, na mjestima dvostrukim bedemom izvedenim od kiklopskih blokova bez veziva, tehnikom *opus siliceum* (prva manira) kao što su građeni Gaitani, Maršenjt, Samobor i akropola Lješa (prva faza). Dvostruki bedem inicirao je ideju o kasnijem širenju gradske površine na južnom obronku uzvišenja, što je teško održivo s obzirom na konfiguraciju terena. Veća je vjerojatnost da je vremenom došlo do redukcije površine, tako da je stariji ilirski bedem ostao u funkciji protihizme onom kasnijem. U podnožju naselja, na poluotoku, podignut je utvrđeni antički grad (donji grad), od kojega su pronađeni dijelovi gradskog bedema s bastionom, preslojeni novim kulturama i izloženi prirodnim procesima (debeli sloj naplavljenog sedimenta).

Tarsatika je zanimljiva s aspekta transformacije od autohtonog naselja preko rimskoga grada koji je u kasnoj antici gradnjom dijatihizme reduciran i pretvoren u utvrdu. Autohtono naselje Tarsatika nastalo je na povišenom dijelu (Granja gomila), a koliko se prostorno podudaralo s utvrđenim rimskim gradom zasad nije moguće utvrditi. U razdoblju mira dolazi do prosperiteta, što je potvrđeno arheološkim istraživanjima na prostoru uže gradske jezgre. Obrambeni aspekt mogla je steći u posljednjoj trećini 2. st. (možda i ranije) postavši dio sustava *Praetenture Italiae*, da bi od sredine 3. st. (?) formalno preuzela ulogu zapovjedništva zaštite južnog krila Klauzure, što joj je osiguralo kontinuitet i u kasnoantičkom razdoblju. Gradnjom unutarnjeg bedema i dijatihizme od vrata Sv. Vida prema kuli Sokol i dalje ispod današnje morske razine, reducirala se utvrđena površina u gotovo pravilan četverokutni oblik. Prometno-trgovačko središte postaje utvrda jedne kohorte, mijenja urbanu strukturu uvođenjem novih sadržaja i podizanjem centra vojne i političke moći – Principija Alpske

klauzure. Tarsatika je bila utvrđena bedemima građenim u tehnici *opus incertum*. Na dijelu grada okrenutog moru i obali (južni trakt) utvrđena su dva bedema međusobno udaljena oko 6 m. Datiranje unutarnjeg bedema u drugu polovicu 4. st. temeljem pokretnih nalaza i tehnike gradnje nije sporno. Ostaje otvoreno pitanje vanjskog bedema, građenog istom tehnikom, ali pažljivije uslojenim redovima i slojevima ispune svojstveno vremenima kad se gradilo bez velike žurbe. Ista tehnika primijenjena je u gradnji bedema na Goljaku (Kozala), a analiza žbuke pokazala je da su iz istog razdoblja. Kako nema dovoljno podataka koji bi omogućili precizniju dataciju, ostaje pretpostavka da je nastao u vrijeme prodora Kvada i Markomana ili paralelno s gradnjom principija krajem 3. st. Bedemi su na mjestima ojačani poprečnim zidom nemarnije građenima („kazete“), a prostor između bedema je zasut, pa ukazuju na bizantsko podrijetlo. Prilikom interpretacije „dvostrukog“ bedema Novak spominje kasnoantički bedem širok oko 10 m s „kazetama“, koji je opasavao cijeli grad. Novakovu ideju opovrgavaju ostatci sjevernog bedema ispod isusovačkog kolegija i trakt u ulici A. Starčevića, nastali ranije od ostatka dokumentiranih dionica, koji nemaju paralelne fortifikacije. Dvostruki bedem trebalo bi promatrati u kontekstu dviju graditeljskih faza, pa bi stariji bedem mogao poslužiti kao protihizma novonastalom.

Pitanje Raguzija još uvijek je predmet rasprava. Dugo je bilo prisutno mišljenje da je Raguzij naslijedio i zamijenio Epidaur u 7. st., što su opovrgla recentna istraživanja koja su potvrdila kontinuitet naseljenosti već od 4. st. pr. Kr. Nažalost, fortifikacije iz toga vremena nisu očuvane, ali ih je zbog važnosti položaja logično pretpostaviti. Najstarije očuvane fortifikacije su iz ranobizantskog bizantskog vremena kad je bio utvrđen seksterij Kaštel, čemu u prilog idu nalazi ispod Bunićeve poljane. Unutar njega na najvišem dijelu poluotoka bio je izgrađen bizantski kastrum koji je služio kao kontrolna točka plovidbe i trgovine.

Reprezentativnu skupinu gradova čine oni proizišli iz ideje okola, manji broj kao novopodignuti, a veći predstavljen onima s autohtonom osnovom koji su pokazali afinitet prema tekovinama klasične kulture i urbanizma. Naslijeđe koncepta vojnog logora manifestira se u prostornoj kompoziciji grada i agera, u modulima, rasporedu gradskih četvrti, smještaju dominante i centra. Od 1. st. nadalje (osobito za Trajana) rimska urbana koncepcija težila je naglašenoj ortogonalnoj planimetriji. Na prostoru provincije Dalmacije najdosljednije je primijenjena u Ekvumu, Argiruntu, Enoni, Jaderu, Sikulima i Saloni, može se pretpostaviti u Fulfiniju, a nešto manje je naglašena u Kuriku, Apsoru i Arbi.

Ekvum je nastao kao veteranska kolonija u području logora Tilurija. Bio je planski izgrađen u duhu rimske urbanističke koncepcije i jedan je od rijetkih gradova bez autohtone podloge. Nažalost, nije došlo do prezentacije i konzervacije otkrivenih fortifikacija pa tako na

površini koju je zauzimao antički grad nisu vidljivi nikakvi tragovi. Stroga pravilnost gradskoga rastera bila je očekivana, a primijećeno odstupanje od apsolutne pravilnosti opravdavallo se konfiguracijom terena. Novija istraživanja bacaju drugačije svjetlo na interpretaciju oblikovanja i razvoja grada koji se sastojao od zapadnog dijela u ravnici, u obliku pravokutnika s komplementarnim vratima na suprotnim stranama, i istočnog trapezoidnoga na blagom uzvišenju. Bedem pravokutnog dijela grada (širok 3,20 m) građen je od dva lica s ispunom (rimska varijanta tehnike *opus quadratum*). Lica su oblikovana od većih blokova, prednje plohe su fino obrađene zubačom, a osim lomljenog kamenja u ispuni su fragmenti keramike i tegula obilato zaliveni žbukom. Trapezoidno proširenje nastalo je kasnije na što ukazuje tehnika gradnje *opus incertum*. Analogno intervencijama u ostalim gradovima na promatranom prostoru, utvrđivanje proširenja najranije se može datirati u drugu polovicu 2. st. Je li dogradnjom ovoga dijela došlo do negiranja istočnog trakta ili je ostao u funkciji dijatihizme, ostaje nepoznato.

Liburnski Argirunt ili njegova luka s emporijem vjerojatno se nalazio na poluotoku u centru današnjeg Starigrada Paklenice na položaju Punta, gdje je podignut i rimski grad. U prilog tomu idu i dva natpisa prema kojima se da zaključiti da je do gradnje (adaptacije?) bedema i kula došlo u vrijeme cara Tiberija, što implicira ideju o postojanju starijeg naselja na istome mjestu. Za poznavanje gradskih fortifikacija zaslužni su Abramić i Colnago jer su danas vidljivi samo manji segmenti u moru. Prema današnjoj situaciji može se reći da su bili građeni tehnikom *opus quadratum* (rimska varijanta), od blokova koji teže kvadratnoj formi prednje plohe oblikovane zubačom, kakve je moguće vidjeti na antičkim bedemima u Apsoru i Kuriku.

Enona je kao liburnsko naselje nastala na poluotočiću u 9. st. pr. Kr. Preslojena je rimskim gradom, koji je dijelom slijedio i postojeću prostornu organizaciju. Uništavanjem kasnijeg srednjevjekovnog grada poznavanje rastera gradskih komunikacija i rekonstrukcija fortifikacija znatno su otežani. Nameće se zaključak da je zahvaljujući datostima terena i ranijoj gradnji bilo nemoguće apsolutno poštivati pravilnost svojstvenu rimskom urbanizmu, tako je došlo do razbijanja na više prostranih cjelina unutar kojih se nastojala poštivati pravilnost, a okosnice su dvije (tri?) komunikacije istog ishodišta koje se račvaju nedaleko ulaza u grad. Prema segmentu otkrivenog prapovijesnog bedema građenog u tehnici *opus siliceum* (prva manira), može se pretpostaviti da je željeznodobno naselje, nešto manje površine od rimskog grada, bilo utvrđeno. Monumentalni blokovi nepravilnog oblika ugrađeni u kasnije fortifikacije, ukazuju na adaptaciju koja je mogla uslijediti prije rimske infiltracije. Jelićevi zapisi o fortifikacijama građenima monumentalnim blokovima u tehnici *opus*

quadratum, sličnim najstarijima u Saloni ukazuju na mogućnost postojanja i kasnorepublikanskih (?). Stjecanjem konstitucije postojeći bedem je vjerojatno bio obnovljen čemu se potvrda možda može naći u zapadnoj kuli uz Južna vrata, građenoj od manjih, brižljivo klesanih i horizontalno uslojenih blokova u rimskoj varijanti tehnike *opus quadratum*. Još jedna adaptacija može se pretpostaviti krajem 1. ili početkom 2. st. kad su obnovljena Južna vrata. Kako je kasnoantička intervencija na južnom potezu obilježena tehnikom *opus incertum* i upotrebom brojnih spolija, može se prihvatiti pretpostavka da su antički bedemi tekli istom linijom kojom su izgrađene srednjovjekovne i kasnije fortifikacije.

Poznavanje predrimskog naselja na mjestu antičkog Jadera je skromno. U svakom slučaju liburnsko utvrđeno (?) naselje doživjelo je transformaciju u duhu rimske urbanističke misli čime je poništena autohtona gradnja. Grad se utvrđuje novim bedemima, koji se vjerojatno dobrim dijelom nalaze poviše originalnih iz prapovijesnog doba. Izvršena je i limitacija agera s izvjesnim odstupanjem vjerojatno uslijed konfiguracije terena. Da je u cijelosti bio utvrđen bedemima svjedoče njegovi ostatci u jugoistočnom kopnenom dijelu, manji segmenti u donjim razinama kasnijih fortifikacija na morskoj strani i ispod kasnije arhitekture na ostatku grada. Kopneni jugoistočni potez je najbolje očuvan i pokazuje višekratne transformacije. Registrirana su tri gotovo paralelna bedema (s nešto većim odstupanjem u smjeru sjevera) postavljena jedan ispred drugog koji se mogu pretpostaviti i na ostatku utvrđene površine. Najstariji je ranocarski ispred kojeg su još kasnoantički i srednjovjekovni. Uslijed prirodnih datosti sva tri se blago lome u dvorištu Pomorske škole, što uvjetuje odstupanje od ravne linije i oblikovanje trokutastog istaka veće površine na krajnjem južnom dijelu (ispod Citadele) čime je promijenjena dosadašnja urbanistička slika po pitanju urbanog areala i pružanja linije bedema. Ranocarski bedem građen je u tehnici *opus quadratum* (rimska varijanta), pravilnim izduženim blokovima naglašene bunje s anatirozom. Na njemu su otkrivena tri ulaza, od kojih su dva flankirana kulama. Za praćenje promjena na fortifikacijama najzanimljiviji je sjeverni ulaz kojem su najprije krajem 1. ili početkom 2. st. dodane osmerokutne kule građene u istoj tehnici, ali finoj izvedbi i promijenjen oblik u reprezentativni trodijelni slavluk. Kao najslabija defenzivna točka najkasnije za vrijeme istočnogotske vlasti dograđen mu je propugnakul s kulama izvedenim u tehnici *opus incertum* fino uslojenim redovima. Propugnakul je vjerojatno u prvoj polovici 6. st. adaptiran dogradnjom (popravkom?) čeonog zida. U kasnoantičkom (ranobizantskom?) razdoblju ranocarski bedem ojačan je dogradnjom paralelnog zida s unutarnje strane čime mu se širina gotovo udvostručila, a ispred njega je podignut novi bedem građen od spolija (dijelovi akvadukta) koji je bio u funkciji protihizme.

Poznavanje fortifikacija u Sikulma je relativno skromno. Zasad su utvrđene dvije razvojne faze naselja; prva helenistička iz 2. i 1. st. pr. Kr. i druga, rimska faza koja započinje u 1. st. po Kr. U drugoj polovici 1. st. pr. Kr. naglo se prekida život prve faze naselja, moguće zbog ratnih operacija za vrijeme građanskog rata. Plinije donosi podatak da je car Klaudije u Sikuli naselio veterane, čime potvrđuje postojanje naselja u to vrijeme. Planski je izgrađeno najkasnije sredinom 2. st. pr. Kr. i na više razina pokazuje povezanost s Isom i Tragurijem. Ostaje otvorenim pitanje postojanja bedema iz druge faze, ali ga je logično pretpostaviti s obzirom da su svi gradovi tog vremena na promatranom prostoru imali bedeme kao statusni simbol. Otkriven je samo sjeverni trakt bedema starijeg naselja građen u tehnici *opus quadratum* u dvije izvedbe. Starija, karakteristična za autohtonu gradnju pod helenističkim utjecajem zastupljena je većim rustičnim blokovima povremeno klesanima na zub, s ispunom koju čini veće kamenje. Mlađa varijanta može se prepoznati na dijelovima gdje su upotrijebljeni finije oblikovani blokovi na kojima je prisutna anatiroza. Uporaba dviju varijanti tehnike ukazuje na vremensku razliku u gradnji, moguće dvije faze prije naseljavanja veterana.

Povijest rimske Salone moguće je pratiti od pojave utvrđenog naselja, preko vremena rimske uprave kad nastaju suburbiji koji se u vrijeme markomanskih ratova utvrđuju. Za vrijeme Dioklecijana, na vrhuncu svoje moći Salona dobiva ime *Martia Iulia Valeria Salona Felix*. Osim na arhitektonske interpolacije unutar grada, Dioklecijanova se aktivnost vjerojatno odrazila i na fortifikacije, o čemu zasad nema čvrste arheološke potvrde. Do temeljite rekonstrukcije fortifikacija dolazi u 5. st. što potvrđuju natpisi s imenima Teodozija II. i Valentijana III. Logično je očekivati popravke i ojačanja za vrijeme ostrogotske vlasti, kada je moguće datirati gradnju ili adaptaciju propugnakula ispred *Porta Andetria*. Razdoblje bizantske vladavine obilježeno je stagnacijom i propadanjem grada. Salona u novim okolnostima doživljava transformaciju o kojoj govori Prokopije, koji spominje zapušteno stanje gradskih bedema, popravke istih i gradnju jarka oko Salone. Konačan kraj vjerojatno je doživjela tridesetih ili četrdesetih godina 7. st. Na fortifikacijama Salone primijenjene su dvije građevne tehnike: *opus quadratum* - grčka i rimska varijanta i *opus incertum* u nekoliko izvedbi koje ukazuju na različite faze gradnje. Gradski bedemi na položaju Glavičina (*Urbs vetus*) najstariji su dio dosad istraženog područja Salone, a tehnika gradnje, nalazi i povijesni izvori povezuju ga s kasnohelenističkim razdobljem (prva faza). Nakon proširenja bedem je ostao unutar novoutvrđene površine, moguće u funkciji dijatihizme, na što upućuje obnova vrata na njemu. Građen je u klasičnoj tehnici *opus quadratum* što se može vidjeti na njegovom istočnom i sjevernom potezu, kao i kutnoj kuli na njihovu spoju. Na njemu su

ugrađena vrata s oktogonálnim kulama (*Porta Caesarea*) za vrijeme Augusta (druga faza). Ugradnje su izvedene rimskom varijantom tehnike *opus quadratum*. Ostatak gradskih fortifikacija građen je tehnikom *opus incertum*, s razlikama u pravilnosti, količini žbuke i spolija. Zbog obrambenih razloga, a ujedno i zahtjeva terena, u svrhu postizanja bolje stabilnosti, na sjevernom i jugoistočnom potezu te uza zapadna gradska vrata bedem je podignut u izlomljenoj liniji. Velik dio bedema građen je s tendencijom uslojavanja, pa se može pripisati vremenu utvrđivanja suburbija u doba Marka Aurelija (treća faza). U sklop bedema uklopljen je amfiteatar, a dograđene su i brojne četvrtaste kule (105). Prema tehnici gradnje i spojevima s bedemom nisu podignute u jednom graditeljskom zahvatu. Za dio naknadno ugrađenih usađivanjem u plašt (četvrta faza?), može se pretpostaviti nastanak za vrijeme Dioklecijana. Kasnije se postojeći bedemi, osobito na sjevernom traktu, višestruko ojačavaju ili popravljaju s manjom pažnjom i govore o hitnosti gradnje. U vrijeme gotskih prodora početkom 5. st. podižu se paralelni zidovi s vanjske strane i dograđuju s njima povezane kule, što je dokumentirano natpisima (peta faza). Novi popravci - dogradnja kontrafora i moguće propugnakula uz *Porta Andetria* nastaju krajem 5. ili početkom 6. st. (šesta faza). Zadnja transformacija je dogradnje trostranih prizmi (peterokutni oblik iznimnih strateških osobina) koje su na pravokutnim kulama udvostručene (sedma faza). Prizme su građene nemarnije uz korištenje spolija. Dogradnja prizmi je preporuka arhitekata i vojnih inženjera Justinijanova vremena, kao i klesanje škarpe i oblikovanje dubokog jarka što je slučaj i kod Salone.

Gradovi na Kvarnerskim otocima Kurik, Osor i Arba također pokazuju velik stupanj organiziranosti urbanog areala u duhu rimske koncepcije, a manja odstupanja mogu se pripisati autohtonom naslijeđu i prirodnim datostima terena. Dolaskom pod rimsku upravu Kurik nastavlja kontinuitet življenja unutar prostornog okvira prapovijesne gradine koja se nalazila na uzdignutom poluotoku. Ostatci antičkih bedema, arhitekture i nadgrobni natpisa upućuju na dug kontinuitet naseljenosti, potvrđen od 1. st. pr. Kr. do kasne antike. Vjerojatno je već u 3. st. pr. Kr. naselje bilo opasano bedemom građenim u tehnici *opus siliceum* (četvrta manira) masivnim kamenim blokovima koji ga povezuju s krugom helenističkih fortifikacija (prva faza). Vanjsko mu je lice bilo građeno od velikih kvadratnih i pravokutnih blokova prednjih ploha grublje oblikovanih s unutarnjom anatrozom, a na mjestima se vidi izvedba spoja „na koljeno“. Na njemu su izvršene popravke ili učvršćivanje, sredinom 1. st. pr. Kr. (druga faza), kad je grad došao pod rimsku upravu, o čemu svjedoči pronađeni natpis koji bi se mogao odnositi na dio sjeverozapadnog bedema. Građen je ujednačenim izduženim blokovima s gotovo pravilnom izodomijom (tehnika *opus quadratum*). Na rubovima je

naglašena vanjska anatiroza, a bunja je istaknuta. Naknadne popravke potvrđuje tehnika *opus incertum* izvedena na dva načina što je moguće vidjeti na unutarnjim licima starijih fortifikacija i na jugozapadnom traktu, u današnjem lapidariju Stanić. Otkrivena su dva bedema ojačana kontraforima, od kojih je stariji građen uslojenim blokovima manjih dimenzija, a načinom gradnje ukazuju na gradnju od 2. st. pa nadalje. Stariji je bedem negiran podizanjem novog kasnoantičkog uz njegovu unutarnju stranu (četvrta faza). Na vrijeme 4.-6 st. ukazuje gradnja neuslojenim i nepravilnim blokovima i brojni spoliji u temeljima. Ista situacija otkrivena je sjeveroistočno, unutar Kaštela što ukazuje da blažu redukciju urbane površine. Posljednja antička transformacija (peta faza) može se pripisati Justinijanovu vremenu, kad se uz istočni bedem dograđuje protihizma.

Prapovijesno utvrđeno liburnsko naselje Apsor nastalo je na južnoj strani otoka kao odraz pomorske orijentacije stanovništva. Kontinuitet naselja potvrđen je i u kasnoantičkom razdoblju, što se, osim značaju osorske luke, može pripisati i izoliranom položaju, koji je odgovarao strateškim uvjetima u vremenu bizantske uprave. Željeznodobno naselje pokrivalo je površinu cijelog platoa, na što ukazuju ostatci najstarijeg bedema koji zatvara kružnu formu i omeđuje znatno veću površinu u odnosu na srednjovjekovni Osor. Prstenasti bedemi građeni u tehnici *opus siliceum* (prva manira) poslužili su kao temelj predrimskima megalitskim građenim u tehnici *opus quadratum*, nastalima pod utjecajem helenističkog kulturnog kruga, vjerojatno krajem 4. ili u 3. st. pr. Kr. (druga faza). Promjene u tehnici gradnje vidljive u oblikovanju lica i spojeva monumentalnih blokova ukazuju na kasnije adaptacije nastale prije rimske vlasti (treća faza). Nad njime je izgrađen rimski bedem adaptiran više puta u vremenskom rasponu od 1. st. pr. Kr. do 4. st. Osim promjena u tehnici gradnje, analiza slojeva pokazuje i značajnu redukciju njegove širine. Ranorimske adaptacije izvedene su u tehnici *opus quadratum* (rimska varijanta), a kasnoantičke su građene od manjih kamenih blokova povezanih mortom s tendencijom uslojavanja (*opus incertum*). S obzirom na relativnu pravilnost Faber ih vezuje uz razdoblje ne starije od 4. st. Faber pretpostavlja značajniju kasnoantičku redukciju, a ako se prihvati njezina pretpostavka, ranokršćanski kompleks i kasnoantička nekropola ostali bi izvan novopodignutog bedema (dijatihizme).

Grad Arba je nastao na mjestu prapovijesne gradine. Poznavanje dijela urbane planimetrije i organizacije društvene uprave Arbe zasnovano je na natpisima iz kojih se doznaje da je bedeme i kule oko grada dao podići August i da je grad u 2. i 3. st. bio u bliskoj vezi sa središnjom rimskom vlašću. Na urbanu strukturu i bedeme zacijelo su se odrazila previranja tijekom 4. i 5. st., a vjerojatno je bio i važna točka u sustavu obrane u vrijeme Bizanta. Gradske fortifikacije nisu istraživane, ali nalazi megalitskih blokova i analogija s

gradovima na Kvarnerskim otocima dozvoljavaju pretpostavku o njihovoj transformaciji od prapovijesnih, preko onih nastalih pod helenističkim utjecajem, do rimskih adaptacija.

Zadnja faza u razvoju fortifikacija rimskih gradova je kasnoantička. Iako postoje različita stajališta o kasnoantičkom gradu, pisani izvori i novija arheološka istraživanja koja ih potvrđuju, jasno pokazuju da u kasnoantičkom razdoblju na istočnojadranskom priobalnom prostoru nastaju nova utvrđena središta za što je primjer Lisina (grad Hvar). Na mjestu željeznodobne gradine i rimskog gospodarskog sklopa iz 1. st. po Kr. izrastao je značajan kasnoantički i ranosrednjovjekovni grad Lisina. Gradske fortifikacije nisu zasad otkrivene, a prema nalazima datiranima na kraj 4. i u 5. st. može se govoriti o postupnom razvoju urbane aglomeracije, koja je u 5. st. doživjela destrukciju. Kao očuvani bizantski posjed doživjela je procvat u 6. st., što pretpostavlja i dužu vitalnost grada u 7. i 8. st. Kako nema tragova ranijih gradskih elemenata može se pretpostaviti da je imala nešto drugačiju matricu razvoja od većine promatranih gradova.

Prije konačnog kraja većine rimskih gradova postojao je kraći uzlet u ranobizantskom razdoblju. Jedinствен primjer jednog takvoga grada je Korintija - Bosar, veliko naselje na otoku Krku. Grad je organiziran planski kao kompleksno naselje sastavljeno od neutvrđenoga grada (?) – civilnog naselja u podnožju s više sakralnih građevina i utvrde (kastrona) – izdvojene akropole na uzvišenju. Akropola je opasana bedemom (širokim 0,90 m) građenim u tehnici *opus incertum* na način svojstven ranobizantskoj gradnji. Na njemu su utvrđeni ostaci kula poligonalnog i kvadratnog tlocrta (ojačana kontraforom).

Na temelju istraženih gradova moguće je konstatirati da je za ranobizantsku i općenito ranosrednjovjekovnu poleogenezu karakteristično da dijeli mnoge osobine naselja nastalih na prijelazu iz protoantičkog u antičko razdoblje, naravno u skladu s novim društveno-gospodarskim i političkim okolnostima. Za fortifikacije tog vremena može se reći da normalizacijom odnosa između romanskoga grada i slavenskoga sela prestaje potreba za njihovim unaprijeđenjem, tako da nisu doživljavale većih izmjena, osim najnužnijih popravaka.

Činjenica da su kod velike većine gradova registrirane brojne faze u gradnji bedema nastale u skladu s novim zahtjevima govori o njihovoj važnosti tijekom cijele antike. Preslojavanje tijekom kasnijih povijesnih razdoblja i djelomična devastacija bedema tijekom 19. i 20. st. otežavaju praćenje procesa promjena, pa je razdoblje nakon uspostave mira (*pax Romana*) do kasne antike velikim dijelom na razini pretpostavki i analogija.

Najslabije su poznate fortifikacije gradova koji se dolaskom pod rimsku upravu spuštaju u podnožje gradine. U tu kategoriju spadaju neki kvarnerski (Albona, Flanona, Fulfinum i Kreksa) i podvelebitski gradovi (Senija, Lopsika, Ortopla i Begij), a nešto južnije Rider i Bar. Zasad su u njima registrirane samo prapovijesne i kasnoantičke obrambene strukture, što otvara pitanje postojanja onih rimskih. Kao pomoć u razrješenju tog pitanja može se navesti Skodra koja je doživjela istu sudbinu. Novija istraživanja potvrdila su da je rimski grad nastao u podnožju uzvišenja bio utvrđen pa je logično pretpostaviti sličnu situaciju i kod navedenih gradova. Iznimno skroman stupanj njihove istraženosti ne omogućuje potvrdu navedenog, ali je postojanje fortifikacija u nemirnim vremenima kasne antike, ako ne i ranije, realno očekivati.

U slučaju Tarsatike, Arbe, Senije, Argirunta, Epidaura, Budve i Bara došlo je do namjerne potpune devastacije, preslojavanjem suvremenom gradnjom, pa je to razlog skromnom poznavanju slijeda razvoja gradskih fortifikacija. Djelomična devastacija gradskih obrambenih struktura uslijed ratnih razaranja i suvremenih aktivnosti zabilježena je u Enoni, Jaderu, Traguriju, Ekvumu, Saloni, Faru, Epetiju i Skodri, ali su im segmenti očuvani u tolikoj mjeri da je moguće stvoriti okvirnu sliku njihovih transformacija.

Analiza dosadašnjih spoznaja, rezultata novijih istraživanja i terenske inspekcije baca nešto drugačije svjetlo na problem gradskih fortifikacija u odnosu na podatke prisutne u stručnoj literaturi i dozvoljava pretpostavku o kompleksnijim promjenama koje su doživjeli bedemi većine gradova obuhvaćenih ovim radom. To se najbolje može pratiti na primjerima s većim stupnjem očuvanosti fortifikacijskih struktura, kao što su Kurik, Apsor, Jader, Aserija, Varvarija, Salona, Naronna i Lješ. Kao predmet rasprave mogu se navesti brojne situacije obrađene u radu, gdje je ujedno predloženo moguće razrješenje nedoumica temeljem dostupnih znanja. Na ovome mjestu potrebno je istaknuti problem interpretacije dvostrukog bedema u Tarsatici i vanjskog bedema u Kuriku, postojanje dijatihizme u Apsoru, datiranje dijelova propugnakula i zida paralelnog s ranocarskim u Jaderu, određivanje razvojnih faza u Varvariji i Aseriji. U istom kontekstu može se promatrati dio bedema s lukovima na sjevernom traktu i datiranje propugnakula u Saloni, postojanje istočnog trakta i utvrđivanje akropole u Naroni tijekom kasne antike te kompleksnost adaptacija i faza razvoja grada Lješa.

Zahvaljujući brizi suvremenih stručnjaka kroz aktivnosti na konzervaciji, saniranju i konsolidaciji, uz djelomičnu restauraciju, fortifikacije u gore spomenutim gradovima izvanredan su materijal za proučavanje gotovo svih faza gradnje i pregradnje u kojima se zrcali njihova višestoljetna povijest. Osviještenost o značaju takvih spomenika kulture kao rezultat ima povećan interes za revitalizaciju cijele zone pretvaranjem u arheološki park čime

se postiže dugotrajnija fizička zaštita. Ohrabrujuća je činjenica da postupno raste broj lokaliteta koji u većoj ili manjoj mjeri zadovoljavaju kriterije da bi se zvali arheološkim parkom. Najznačajniji projekt u svakom slučaju je „Projekt Salona Arheološki park“, koji obuhvaća Solin, Kaštela i Trogir, koji bi mogao iznjedriti nove spoznaje vezane za razvoj obrambenih struktura glavnoga grada provincije i popuniti praznine koje su na razini pretpostavki.

9. KATALOG NATPISA

1.

Teritorij: CURICUM

Nalazište: Krk

Vrsta: ugradbeni blok

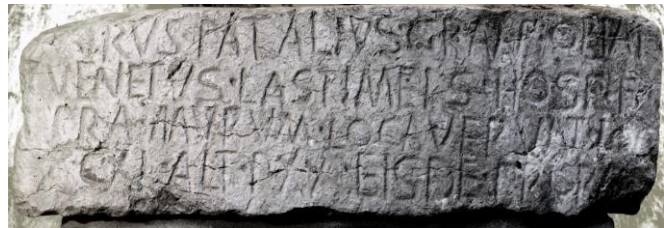
Natpis: *CIL* III, 13295

Tekst: *Turus Patalius Granp(---) Opia(vi) f(ilius) / Venetus Lastimeis Hosp(olis) f(ilius) / pra(etores) murum locaverunt lo(n)g(um) / p(edes) CXI alt(um) p(edes) XX eisde(m) proba[v(erunt)].*

Datacija: 52.-48. pr. Kr.

Natpis *CIL* III, 13295 nalazi se na rustično oblikovanom kamenom bloku širokom 1,14 m. Visina mu iznosi 0,37 m, a debljina 0,39 m. Veličina slova 0,065-0,08 m. Blok svojom veličinom i načinom obrade ukazuje na mogućnost da je bio ugrađen kao jedan od blokova u sklopu bedema. Natpis govori o gradnji bedema dužine 111 stopa (32,85 m) i visine 20 stopa (5,9 m).

TVRVS PATALIVS GRANP OPIA F
VENETVS LASTIMEIS HOSP F
PRA MVRVM LOCAVERVNT LOG
P CXI ALT P XX EISDE PROBA[---]

Literatura: *AE* 1982, 0764; *AE* 1978, 0368; *AE* 1893, 0006; *CIL* I (2. Aufl.) 02, 2294; *CIL* III, 13295; *ILS* 5322. (B); *ILLRP* 0579; L. Margetić, *AN* 50, 1979, 153-172; P. Sticotti, *AEM* 16, 1893, 35-37; A. Faber 1986/87, 115; T. 3, 2.¹⁸⁸⁸

2.

Teritorij: ARBA

Nalazište: Rab

Natpis: *CIL* III, 3117 (10117)

Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: *[Imp(erator) Caesar D(ivi) f(ilius) / Augustus imp(erator)] XII trib(unicia) pot(estate) XIII / murum et turres / dedit.*

¹⁸⁸⁸ Fotografije natpisa preuzete iz: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD013503&lang=en>

Datacija: 11.-10. god. pr. Kr.

Natpis *CIL* III, 3117 (10117) nalazio se na kamenu koji je po svoj prilici bio sastavni dio bedema koji se na njemu spominje. O dimenzijama bloka ne može se govoriti jer nije očuvan, a ni o stupnju epigrafske sličnosti s njemu usporedivim nalazima na području Liburnije. Zahvaljujući kronološkim elementima u tekstu natpisa moguće je ustvrditi da je riječ o najranijem sloju Augustovih munificijencija.

[---]

[---]

[---] XII TR POT XIII

MVRVM ET TVRRES

DEDIT

Literatura: *CIL* III, 3117; *CIL* III, 10117; J. Medini 1964, 48; 1987, 171-174.

3.

Teritorij: ARGYRUNTUM

Nalazište: Starigrad

Natpis: *CIL* III, 14322

Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: *Ti(berius) Caesar / divi Aug(usti) f(ilius) / Augustus / imp(erator) pontif(ex) max(imus) trib(unicia) / pot(estate) XXXVI ded(icavit) / L(ucio) Volusio Saturnin(o) / leg(ato) pro pr(aetore).*

Datacija: 34.-35. god.

Natpis *CIL* III, 14322 ispisan kapitalom nalazi se na fino oblikovanom bloku visine 0,66 m, širine 0,84 m, debljine 1,02 m.

TI CAESAR

DIVI AVGV F

AVGVSTVS

IMP PONTIF MAX TRIB

POT XXXVI DED

L VOLVSIO SATVRNIN

LEG PRO PR

Literatura: M. Glavinić 1896, 41; M. Abramić – A. Colnago 1909, 50 i d.; M. Suić 2003, 188; J. Medini 1969, 52 i d.; A. Kurilić 1999, II, AK 2494.

4.

Teritorij: ARGYRUNTUM

Nalazište: Starigrad

Natpis: *CIL* III, 14322

Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: *[Ti(berius) Caesar] / [divi Aug(usti) f(ilius) Au]g[ustus] / [imp(erator)] pon[t(ifex) m]ax(imus) [trib(unicia)] / [pot(estate)] XX[XVI] m[urum] / [et] tu[rres dedit] / [L(ucio) Volusi]o S[aturnino] / [leg(ato) pro pr(aetore)].*

Datacija: 34.-35. god

Natpis ILJug 2894 očuvan je u dva ulomka, a restituciju je izvršio M. Abramić služeći se ranije pronađenim natpisom (*CIL* III, 14322) koji mu je pomogao u preciznijoj dataciji. Tekst natpisa očuvan u dva ulomka govori o podizanju bedema i kula.

[---]

[---]G[---]

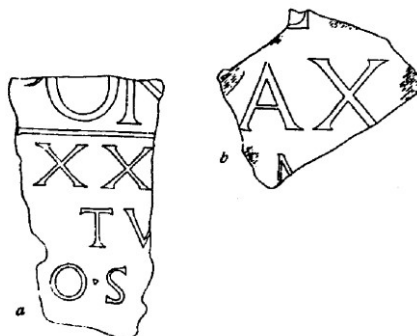
[---] PON[---]AX [---]

[---] XX[---] M[---]

[---] TV[---]

[---]O S[---]

[---]

Literatura: ILJug 2894; M. Abramić - A. Colnago, *JÖAI* (Beibl.) 12, 1909, 49-51; Crteži.

5.

Teritorij: IADER

Nalazište: Zadar

Natpis: *CIL* III, 13264

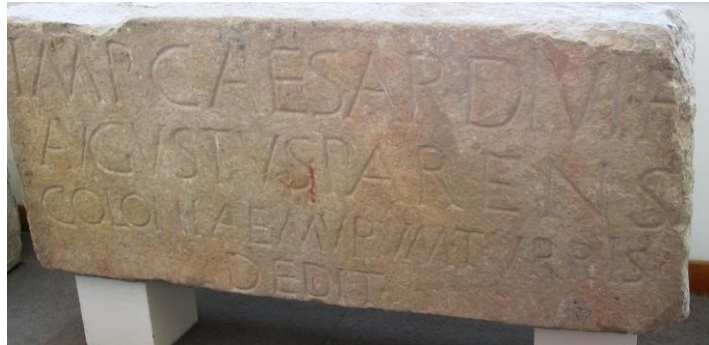
Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: *Imp(erator) Caesar Divi f(ilius) / Augustus parens / coloniae murum turris / dedit.*

Datacija: 27. pr. Kr. - 14. po Kr.

Natpisi *CIL* III, 13264 i 2907 gotovo su isti (osim dodatka imena investitora na drugom) i govore o podizanju (obnovi) bedema i kula s imenom „oca kolonije“ (*parens coloniae*), cara Augusta. Prvi natpis *CIL* III, 13264 nalazi se na kamenom bloku dugom 1,04 m, visokom 0,42 m, a širokom 0,28 m. Dužina i oblik ukazuju na blok namijenjen gradnji bedema.

IMP CAESAR DIVI F
AVGVSTVS PARENS
COLONIAE MVRVM TVRRIS
DEDIT

Literatura: *CIL* III, 13264; M. Glavinić 181, 33; J. Medini 1969, 54.

6.

Teritorij: IADER

Nalazište: Zadar

Natpis: *CIL* III, 2907

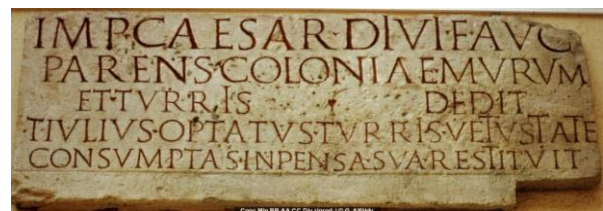
Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: *Imp(erator) Caesar Divi f(ilius) Aug(ustus) / parens coloniae murum / et turris dedit / T(itus) Iulius Optatus turris vetustate / consumptas inpensa sua restituit.*

Datacija: 51-150. god.

Drugi natpis *CIL* III, 2907 nalazi se na kamenom fino oblikovanom bloku dugom 2,34 m, visokom 0,87 m i širokom 0,33 m.

IMP CAESAR DIVI F AVG
PARENS COLONIAE MVRVM
ET TVRRIS DEDIT
TIVLIVS OPTATVS TVRRIS VETVSTATE
CONSVMP TAS INPENSA SVA RESTITVIT

Literatura: *CIL* III, 13264 i 2907 add. p. 1635; J. Medini 1969, 55; B. Nedved 1992, 150 i d.

7.

Teritorij: IADER

Nalazište: Zadar

Natpis: *CIL III, 2922 (9987)*

Vrsta: posvetni natpis

Tekst: *Melia Anniana in memor(iam) Q(uinti) Laepici Q(uinti) f(ili) Serg(ia) Bassi mariti su[i] / emporium sterni et arcum fieri et statuas superponi test(amento) iuss(it) ex HS DC(sescentis milibus) d(educta) XX(vicesima) p(opuli) R(omani).*

Datacija: kraj 1. st. (M. Suić); 96.-180. god. (B. Ilakovac); 101.-170. god. (EDH).

MELIA ANNIANA IN MEMOR Q LAEPICI Q F SERG
BASSI MARITI SV [---] EMPORIVM STERNI ET ARCVM
FIERI ET STATVAS SVPERPONI TEST IVSS EX HS DCMILIBVS
D XX P R

Literatura: ILS 5598; B. Ilakovac 1999/2000, 93-105; sl. 1a i 1b (Crteži); M. Suić 1981, 200; I. Petricioli 1965, 178 i d.

8.

Teritorij: ASSERIA

Nalazište: Aserija (Podgrađe)

Natpis: *CIL III, 15034+15021*

Vrsta: posvetni natpisi na vratima

Tekst: *Imp(eratori) Caesari, divi Ne[r]vae f(ilio), / Nervae Traiano Optimo / Aug(usto), Germ(anico), Dacico, pont(ifici) max(imo), / trib(unicia) pot(estate) XVII, imp(eratori) VI, c[o](n)s(uli) VI, p(atri) p(atriciae) // L(ucius) Laelius L(uci) f(ilius) Cla(udia tribu) Proculus / t(estamento) f(ieri) i(ussit) epuloque dedicari*

Datacija: 113. god.

Posvetni natpis sastoji se od dva dijela. Prvi, neuokvireni, nalazi se na dva kamena bloka visoka 0,66 m spojena kopčama s gornje strane. Ukupna dužina je 2,387 m, a debljina 0,19 m.

IMP CAESARI DIVI NERVAE F
NERVAE TRAIANO OPTIMO
AVG GERM DACICO PONT MAX
TRIB POT XVII IMP VI COS VI P P

Drugi, Lelijev natpis stoji u jednom okviru, a bio je bio uklesan na tri kamena, visine 0,75 m, a debljine 0,3 m. Ostala su očuvana dva dijela u dužini od 2,94 m (2,04 + 0,9 m). Visina slova je 0,12 m. Na osnovu očuvanih elemenata uz sami natpis pretpostavljena je ukupna dužina od 5,59 m (uključujući dio koji nedostaje).

L LAELIVS L F CLA PROCVLVS
T F I EPVLOQVE DEDICARI

Literatura: AE 1908, 0193; H. Liebl - W. Wilberg, *JÖAI* (Beibl.) 11, 1908, 40-43. 72-74; sl. 49 i 50; sl. 19 i 23 (Crteži); AE 1908; *CIL* III, 15021; *CIL* III, 15034; A. Kurilić, 2006, 28-33, br. 8; sl. 12 i 13 (Crteži).

9.

Teritorij: VARVARIA

Nalazište: Bribir

Natpis: HD004093

Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: *Ti(berio) Caesari divi Aug(usti) f(ilio) / divi Iuli n(epoti) Augusto / [p]ontifici maximo co(n)s(uli) III[I] / imp(eratori) VIII tr(ibunicia) pot(estate) XXV L(ucio) Volu[s]/io Saturnino leg(ato) pro [pr(aetore)].*

Datacija: 23.-24. god.

Natpis se nalazi na bloku domaćeg sivkastog vapnenca, kojem visina iznosi 0,40 m, širina 0,95 m, a maksimalna debljina 0,20 m. Očuvan je gotovo u cijelosti, izuzev neznatna oštećenja s desne i s lijeve strane i profiliranog okvira koji je otučen. Slova su isklesana lijepom kapitalom s početka Carstva, a podignut je u čast cara Tiberija u vrijeme kad je carski namjesnik u provinciji Dalmaciji bio Lucije Volusije Saturnin. Materijalom, oblikom, dimenzijama i obradom blok odgovara tipu jedne rustične bunje od kojih su bili izgrađeni

jugoistočni bedemi što implicira mogućnost da je riječ o nekoj intervenciji na tom traktu bedema.

TI CAESARI DIVI AVGVSTO
DIVI IVLII N AVGVSTO
[---]ONTIFICI MAXIMO COS III[---]
IMP VIII TR POT XXV L VOLV[---]
IO SATVRNINO LEG PRO [---]

Literatura: AE 1980, 0693; M. Suić 1980, 31-33; sl. 1a; sl. 1b (Crtež).

10.

Teritorij: SALONA

Nalazište: Solin

Natpis: *CIL* III, 6374

Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: *Imp(eratore) Caes(are) M(arco) Au(rel)io Antonino / Aug(usto) pont(ifice) max(imo) trib(unicia) / pot(estate) XXIII co(n)s(ule) III p(atre) p(atriae) / coh(ors) II (milliaria) Del(matarum) ped(es) DCCC / in his turris I sub cura / L(uci) Annaei Serviliani trib(uni) / vice tertia.*

Datacija: 169.-170. god.

Natpis *CIL* III, 6374 govori o podizanju dijela bedema, što su izvršile konjaničke čete II. legije Pije i III. Konkordije, pod nadzorom centuriona Lucija Enija Servilijanija, a podigle su 800 stopa (236,80 m) bedema i kulu.

IMP CAES M AV
REL ANTONINO
AVGVSTO PONT MAX TR
POT XXIII COS III P P
COH II DEL PED DCCC
IN HIS TURRIS I SVB CVRA
L ANNEI SERVILIANI TRIB
VICE TERTIA

Literatura: *CIL* III, 6374; *CIL* III, 8655; *ILS* 2617; E. Dyggve 1931, 21-23; J. Jeličić-Radonić 2007, 54; sl. 3b.

11.

Teritorij: SALONA

Nalazište: Solin

Natpis: *CIL* III, 8570; 1980

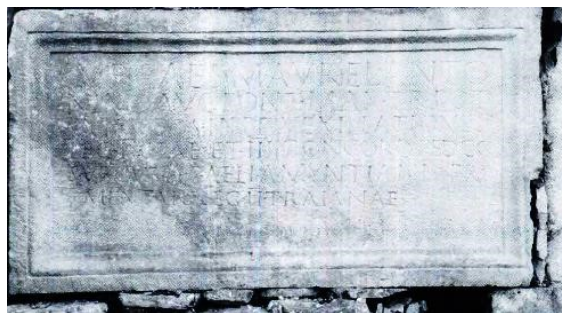
Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: *Imp(eratore) Caes(are) M(arco) Aurel(io) / Antonino Aug(usto) pont(ifice) / max(imo) tr(ibunicia) pot(estate) XXIII co(n)s(ule) III / vexillationes leg(ionum) II pia(e) / et III Concordiae ped(es) CC / sub cura P(ubli) Aeli Amyntiani / |(centurionis) frumentari(i) leg(ionis) II Traian(ae).*

Datacija: 169.-170. god.

Dva natpisa *CIL* III, 8570 i njegova dubleta *CIL* III, 1980 potvrđuju da su konjaničke čete II. legije Pije i III. Konkordije, pod nadzorom centuriona Publija Elija Amintijana podigle 200 stopa (59,20 m) bedema.

IMP CAES M AVREL ANTONINO AVG PONT
MAX TR POT XXIII COS III P P
VEXILLATIONES LEG II PIAE
ET III CONCORD PED CC
SVB CVRA P AELI AMYNTIANI
FRUMENTARI LEG II TRAIANAE

Literatura: CIL III, 1980; *ILS* 2287; J. Jeličić-Radonić 2007, 54.

12.

Teritorij: SALONA

Nalazište: Solin

Natpis: *CIL* III, 1979

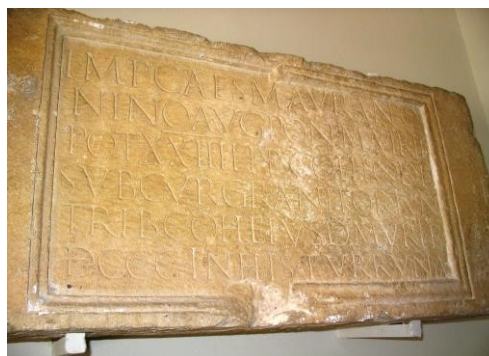
Vrsta: ugradbeni blok

Natpis: *Imp(eratore) Caes(are) M(arco) Aur(elio) Anto(nino) Aug(usto) pont(ifice) max(imo) trib(unicia) / pot(estate) XXIII p(atre) p(atriciae) coh(ors) I |(miliaria) Del(matarum) / sub cur(a) Grani Fortunati / trib(uni) coh(ortis) eiusd(em) muri p(edes) / DCCC in his turr(is) una.*

Datacija: 169.-170. god.

Na natpisu *CIL* III, 1979 stoji da je I. delmatska kohorta pod vodstvom tribuna Granija Fortunata izgradila 800 stopa bedema (236,80 m) i jednu kulu.

IMP CAES M AVR ANTO
NINO AVG PONT MAX TRIB
POT XXIII P P COH I | DEL
SVB CVR GRANI FORTVNATI
TRIB COH EIVSD MVRI P
DCCC IN HIS TVRR VNA

Literatura: *CIL* III, 1979.; *CIL* III, 1979 add. p. 2135; *ILS* 2616; J. Jeličić-Radonić 2007, 54; sl. 4.

13.

Teritorij: SALONA

Nalazište: Solin

Natpis: *CIL* III, 1984

Tekst: *Salvis dd(ominis) nn(ostris) Theod[osio --- muros] / cunctasque turre[s --- reliquasque] / res munimen[t]i(!) civitat[is necessarias ---] / agens vic(e) <e>minentiu[m virorum praefectorum praetorio] / [---] quae lab[---] / [-----?].*

Vrsta: ugradbeni blok

Datacija: 392.-450. god.

Dva natpisa *CIL* III, 1984 i njegova dubleta pronađena kod *Porta Andetria* podignuta u čast careva Teodozija II. i Valentijana III. potvrđuju obiman zahvat na obnovi gradskih bedema.

SALVIS DD NN THEOD[---]
CVNCTASQVE TVRRE[---]
RES MVNIMEN[]I CIVITAT[---]
AGENS VIC IMINENTIV[---]
[---] QVAE LAB[---]

Literatura: *CIL* III, 1984; E. Marin 2010, 142-143, br. 2.

14.

Teritorij: SALONA

Nalazište: Solin

Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: [---]ni / [---] Valentini]ano p(atribus) p(atriciae) aug(ustis) muralem a / [--- an]norum
numeros ita / --- c]ivitatis v(ir) i(llustrissimus) Publianus / [agens?] --- v]ic(em) eminentium
praef(ectorium) aut / [---] aut remotis quae labeban[t / [---] speciem reparans patriae / [er? -
--] exit admotis quod n[ecesse? e? / ---]t interturriis dup[licatis --- / ---]entia praesen[t --- / --
-]rus act [--- / [---]pic[---].

Datacija: 392.-450. god.

[---]NI

[---]ANO PP AVGG MVRALEM A

[---]NORVM MVMEROS ITA

[---]IVITATIS VI PVBLIANVS

[---]IC EMINENTIVM PRAEF AVT

[---] AVT REMOTIS QVAE LABEBAN

[---] SPECIEM REPARANS PATRIAE

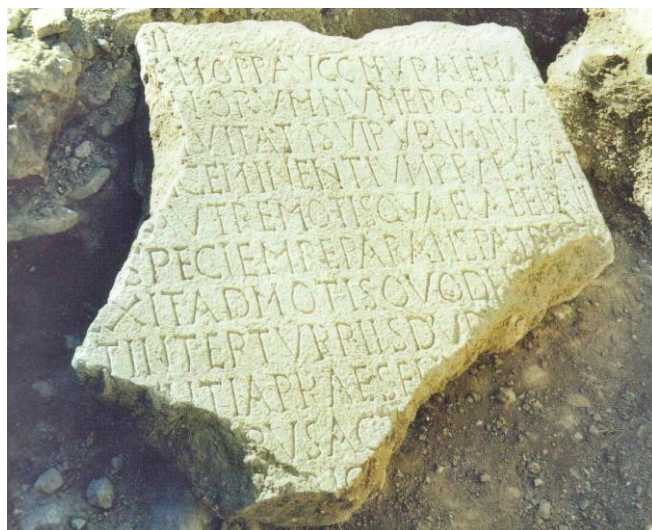
[---] EXIT ADMOTIS QVOD N[---]

[---]T INTERTVRRIS DVP[---]

[---]ENTIA PRAESEN[---]

[---]RVS ACT [---]

[---]PIC[---]

Literatura: J. Jeličić-Radonić 2007, 13-24, odakle je preuzeta i fotografija.

15.

Teritorij: NARONA

Nalazište: Vid

Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: L. Caecil[ius L. f.] muru[m et] turris [dedit].

Datacija: 1. st. pr. Kr.

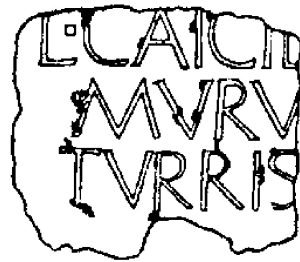
Natpis bez okvira stoji na jednome sa svih strana oštećenom bloku od mekog bijelog vapnenca.

Očuvani dio visok je 0,24 m, širok 0,65 m, a debljina mu iznosi 0,30 m.

L CAICIL[---]

MVRV[---]

TVRRIS [---]

Literatura: C. Patsch 1908, 87.

16.

Teritorij: NARONA

Nalazište: Vid

Natpis: *CIL* III, 1820 (8423)

Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: *Q(uintus) Safinius Q(uinti) f(ilius) / Sex(tus) Marius L(uci) l(ibertus) / mag(istri) Naro(nae) / Q(uintus) Marcius Q(uinti) f(ilius) / P(ublius) Annaeus Q(uinti) l(ibertus) // Epic(adus) // q(uaestores) / tur(rim) fac(iendam) coir(averunt).*

Datacija: 51. pr. Kr.-30. po Kr.

Q SAFINIVS Q F

SEX MARIVS L L

MAG NARO

Q MARCIVS Q F

P ANNAEVS Q L

Q EPIC

TVR FAC COIR

Literatura: *AE* 2004, 1096; M. Mayer 2003, 233; *CIL* III, 8423; *CIL* III, 1820.

17.

Teritorij: LISSOS

Nalazište: Lezhë (Lješ)

Natpis: *CIL* III, 1704

Vrsta: ugradbeni blok

Tekst: *L(ucius) Gai(arius) aug(ur) / duumuir quinq(uennalis) dec(urionum) / decr(eto) mur(um) ref(iciundum) / coer(avit) idemq(ue) prob(avit).*

Datacija: 60. god. pr. Kr.-48. god. po Kr.

L GAVIARIVS AVG
IIVIR QVINQ DEC
DECR MVR REF
COER IDEMQ PROB

Literatura: *CIL* III, 1704; *CIL* III, 704 add. p. 2119; P. C. Sestieri 1943, 49; S. Anamali - H. Ceka - É. Deniaux 2009, 37-38, br. 22; U. Ehmig - R. Haensch 2012, 72-74, br. 23; (Crteži); F. Prendi - C. Zheku 1972, 257.

10. LITERATURA

10.1. Kratice časopisa i serija

<i>AquilNost</i>	<i>Aquileia nostra</i>
<i>AEM</i>	<i>Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen Wien</i>
<i>ANUBiHCBI</i>	<i>Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Centra za balkanološka ispitivanja</i>
<i>AAR</i>	<i>Arheološki radovi i rasprave</i>
<i>BAR IS</i>	<i>British Archaeological Reports International series</i>
<i>BASD</i>	<i>Bullettino di archeologia e storia Dalmata</i>
<i>CFHB</i>	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
<i>CILL</i>	<i>Corpus inscriptionum latinarum, Berlin Accademia litterarum regia Borrusicca</i>
<i>FOC</i>	<i>Folia onomastica Croatica</i>
<i>HA</i>	<i>Histria antiqua</i>
<i>HAG</i>	<i>Hrvatski arheološki godišnjak</i>
<i>HAD</i>	<i>Hrvatsko arheološko društvo</i>
<i>GZSKH</i>	<i>Godišnjak zaštite spomenika kulture u Hrvatskoj</i>
<i>GZM</i>	<i>Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu</i>
<i>ILJug</i>	<i>Ana et Jaro Šašel, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXI et MCMX repertae ed editae sunt (Situla 5, Ljubljana 1963); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXI et MCMXX repertae ed editae sunt (Situla 19, Ljubljana 1978); Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae ed editae sunt (Situla 25, Ljubljana 1986)</i>
<i>JAK</i>	<i>Jahrbuch für Altertumskunde</i>
<i>JAZU</i>	<i>Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti</i>
<i>JÖAI</i>	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts</i>
<i>MAL</i>	<i>Memorie della Accademia dei Lincei</i>
<i>NS</i>	<i>Naše starine</i>
<i>OA</i>	<i>Opuscula arhaeologica</i>
<i>PJZ</i>	<i>Praistorija jugoslavenskih zemalja</i>
<i>PPUD</i>	<i>Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji</i>

<i>RFfZd</i>	<i>Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru</i>
<i>SK</i>	<i>Solinska kronika</i>
<i>SRS</i>	<i>Structures Rurales et Sociétés Antiques</i>
<i>VAHD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku</i>
<i>VAMZ</i>	<i>Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu</i>
<i>VAPD</i>	<i>Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku</i>
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

10.2. Popis antičkih izvora

AELIANUS TACTIUS, *Taktike Theoria*: Critical Edition with Prolegomenon, Translation and Commentary, A. M. Devine, *Ancient World*, 19 (1989).

Aeneas Tacticus Aineiou Poliorketika Oxford: Clarendon Press 1927.

Anonymi Auctoris De Rebus Bellicis. recensuit Robert I. Ireland (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Lipsiae, 1984

AMMIANI MARCELLINI, *Res gestae ab excessu Nervae*, (prijevod J.C. Rolfe), London/Cambridge 1950-1952. The Loeb Classical Library.

Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi. eds. G. H. Pertz - F. Kurze, [MGH SSRG6], Hannover 1895. *Annales Sithienses*.

Annales Laurissenses, Annales Regni Francorum, Vita Caroli Magni, Rački, F., ur. (1877) *Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrantia*. in: *Monumenta Historiae Sclavorum Meridionalium*, Zagrabiae, VI.

Anonymous Byzantine Treatise on Strategy, prijevod G. T. Dennis, Washington 1985.

Apijan, Ilirike, Ante Starčević, Zagreb: Danica Ilirska 1863.

APPIAN, *The Foreign Wars, The Illyrian Wars*, <http://www.perseus.tufts.edu/>, bazirano na ed. Appian. *The Foreign Wars*. Horace White. New York. The Macmillan Company. 1899.

Appian's Roman History. Loeb Classical Library. Cambridge, London, 1979.

De Theodosio Melitino inedito Historiae Byzantinae scriptore ex codice Tubingensi notitia literaria, Tafel, Gottlieb Lukas Friedrich, 1787-1860, Tubingae, 1828.

APOLLONIUS RHODIUS, *Argonautica*. Translated by Seaton, R. C. Loeb Classical Library Volume 001. London, William Heinemann Ltd, 1912. Katičić, R. *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina // Illyricum mythologicum*. Zagreb. Izdanja Antibarbarus, 1995, 31 -115.

CASSIODORI, *Chronica*, (ed. Th. Mommsen), Berlin, 1894.

CASSIODORI, *Variae*, (ed. Th. Mommsen), Berlin, 1894.

MAGNI AURELII CASSIODORI, *Variarum libri XII*, (ed. A.J.FRID - J.W.HALPORN). *Corpus christianorum. Series Latina XCVI*. Turnholti 1973.

Casii Dionis Romana Historia, (prijevod E. Cary), London/Cambridge 1968. The Loeb Classical Library

Kasije Dion: M. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanau*, Ljubljana: Znanstveno raziskovalni center SAZU, 1986, 50-273.

CAESAR, *De Bello Gallico*: Gaj Julije Cezar, Galski rat, Ahmed Tuzlić, Novi Sad: MS 1988.

CAESAR, *Commentarii belli civilis*: Gaj Julije Cezar, Građanski rat, Ahmed Tuzlić, Novi Sad:MS 1988.

CAESAR, *De Bello Alexandrino*: Caesar, Alexandrian War, A .G. Way, LCL 1955.

CICERO, Letters,D. R. Shackleton Bailey, LCL 1998 -1999.

Middleton, C. – Melmoth, W. – Heberden, W. - The Life and Letters of Marcus Tullius Ciceron, London: Edward Moxon, Dover Street 1840.

DIODORUS SICULUS (1954.), *Bibliotheca historica*, Vol. VI, Books 14-15.19 (XV 13. i 14.), Loeb, no. 170, Harvard University Press, Cambridge; William Heinemann Ltd., London

La Geografia di Clavdio Tolomeo Alessandrino (izd. G. Ruscelli, 1574).

EUTROPI, *Breviarum ab Urbe condita* (ed. C. SANTINI), Leipzig 1979.

Eutropius's Abridgement of Roman History, John Selby Watson, London :George Bell and Sons, York street, Covent Garden

Eutropius Breviarium ad Urbe condita, ed H. Droysen, Berlin 1879.

ETYMOLOGICON MAGNUM *seu Lexicon saepissime vocabulorum origines indagans ex pluribus lexicis scholiastis et grammaticis Anonymi cuiusdam opera concinnatum* (ed. TH. GAISFORD), Amsterdam 1962.

FLORUS, *Epitomae II*, (ed. P. JAL) Paris 1967.

FLORUS, *Epitome Bellorum omnium annorum* DCC. Rim 1938. ed.: H. Malcovati.

GVIDONIS, ed. M. Pinder – G. Parthey.

HYGINUS, de *Limitibus constituendis*, ed. Lachmann 1848-52.

Herodiani Technici Reliquiae, ed. A. Lentz, vol. I (Lipsiae, Teubner 1867)

Historia Salonitana Maior. (ed. N. Klaić). Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti. Odelenje za društvene nauke, knjiga 55.

AULUS HIRTIUS, De bello Alexandrino: C. Nipperdey: C. Iulii Caesaris commentarii cum supplementis A. Hirtii et aliorum. Caesaris Hirtiique fragmenta. Leipzig 1847

HISTORIA SALONITANA, 2003. - *Toma Arhiđakon, Historia Salonitana, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika (predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik: O. Perić; povijesni komentar:M. Matijević-Sokol; studija Toma Arhiđakon i njegovodjelo: R. Katičić), Split.*

ITINERARUM ANTONINI AVGVSTI ET HIEROSOLYMITANVM, ed. G.Parthey et M. Pinder, Berlin 1848.

IULIANUS AUGUSTUS, Oration III: Julian the Emperor, Panegyric on the Empress Eusebia, Oration III, Wilmer Cave (France) Wright, Ed. 1913-1923.

TITI LIVI, *Ab urbe condita XXXI-XXXV*, (ed. A. HUGH McDONALD) Oxonii 1976.

TITI LIVI, *Ab urbe condita XLI-XLV*, (ed. J. BRISCOE) Stuttgart 1986.

Livius, *Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York, 1912.

Livy XIV, Alfred C. Schlesinger, LCL 1987.

Nicander of Colophon's, *Theriaca: A Literary Commentary* (Mnemosyne, Supplements) by Floris Overduin, BRILL 2014.

NOTITIA DIGNITATUM ET ADMINISTRATIONUM OMNIUM TAM CIVILIVM QUAM MILITARIUM IN PARTIBUS ORIENTIS ET OCCIDENTIS: ad codd. MSS. Monachiensium, Romani, recensuit (Latin Edition) by Edvardvs Böcking, Bonnae, 1839.-1853. I. Notitia dignitatum in partibus Orientis. II. Notitia dignitatum in partibus Occidentis.

OROSIUS, *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori 1976.

PHILON, *Belopoeica and Poliorcetica* (ed: R. Schoene: *Philonis mechanicae syntaxis libri IV et V*, Berlin 1892.)

C. PLINII SECUNDI, *Naturalis historiae lib. XXIV*, (ed. R. KÖNIG - K. BAYER) München - Zürich 1989.

PLINE L'ANCIEN, *Histoire naturelle livre XXXVII*, (ed. E. DE SAINT-DENIS) Paris 1972.

POLYBII, *Historiae, I-IV*. (ed.: Th. Hüntner-Wobst) Lipsiae 1882-1904.

POMPONIUS MELA, *De Chorographia*, Paul Berry, Lewiston : EdwinMellen Press 1997.

POMPONIUS, *Digesta Iustiniani: The digest of Justinian*, translated by Charles Henry Monro, MA. Cambridge at the University Press 1904.

CONSTANTINUS VII PORPHYROGENNITUS, 2003. - *De administrando imperio liber - O upravljanju carstvom*, (prijevod i komentari N. pl. TOMAŠIĆ), Zagreb.

CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, *De administrando Imperio I*, Washington 1967.

Procopii Caesariensis opera omnia. Edited by J. Haury; revised by G. Wirth. 3 vols. Leipzig: Teubner, 1962–64. Greek text.

Procopii Caesariensis historiarum temporis sui De bello gothico libri quatuor cum exceptis et Agathiae historia Hugone Grotio interprete. (Monachii, apud G. Franzius, 1854).

PROKOPII, *De Aedificiis: Prokopios, On Buildings*. Trans.: H. B. Dewing – G. Downey. Cambridge - Massachusetts 1940 (The Loeb Classical Library).

PROKOPII, *De Bellis: Prokopios, History of the Wars*. Trans.: H. B. Dewing. London - New York 1928 (The Loeb Classical Library).

PSEUDO-AURELIUS VICTOR, *Epitome de Caesaribus*, Leipzig: edd. F. Pichlmayr i R. Gruendel 1961.

Graham Shipley (ed.), PSEUDO-SKYLAX's Periplous: the ircumnavigation of the Inhabited World. Text, Translation and Commentary. Exeter: Bristol Phoenix Press, 2011.

PSEUDO-SKYMNO, *Periegesis*, The Tradition of the Minor Greek Geographers. Ed. A. Diller. Lancaster - Oxford 1952. Sub Titulo Orbis Descriptio. Ed. C. Müller, *Geographi Graeci Minores I*. Paris (1990)

CLAUDII PTOLEMAEI, *Geographia*. Ed. J. Fischer. Leipzig 1934.

Ravennatis Anonimy Cosmographia et Gvidonis Geographica, edit. M. Pinder i G.Parthey RAVENNATIS ANONYMI *Cosmographia*. Ed. J. Schnetz. Leipzig 1940. (podatci preuzeti posredno iz citiranih izvora). (V. S. Čače, *Civitates Daltatae u „Kozmografiji“ Anonima Ravenjanina*. Ed. Arheološki muzej. Zadar 1995.)

SOCRATES SCHOLASTICUS, *Ecclesiastical History 5*. Translated by A.C. Zenos. From *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 2*. Edited by Philip Schaff and Henry Wace. (Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., 1890.

SOZOMEN, *Ecclesiastical History 7*. Translated by Chester D. Hartranft. From *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 2*. Edited by Philip Schaff and Henry Wace. (Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., 1890.)

Scriptores Historiae Augustae – The Loeb Classical Library, vol. 1., Harvard University Press, London – New York, 1922.

The Scriptores historiae Augustae I, (ed. D.MAGIE) Cambridge, Mass. - London 1952.

The Scriptores historiae Augustae II, (ed. D.MAGIE) Cambridge, Mass. - London 1953.

The Scriptores historiae Augustae III, (ed. D.MAGIE) Cambridge, Mass. - London 1954.

ANONYMI (SCYMNI Chii, ut fertur,) orbis descriptio / Scymnus de Chio (Ps.-). — [42 p.] In: *Geographi graeci Minores, Vol. I (en grec/latin) / Müller Charles*. - Paris : Editore Ambrosio Firmin Didot, 1882.

Sextus Aurelius Victor de Caesaribus, ed Fr. Pichlmayr, Leipzig 1970.

STEPHANII BYZANTII, *Etnikon: A Geographical Lexicon on ancient Towns, People, Tribes and Toponyms*, ed. A. Meineke, Chicago 1992.

STRABO, *The Geography of Strabo II*, (ed. H.L.JONES) London - Cambridge, Mass. 1960.

STRABO, *The Geography of Strabo III*, (ed. H.L.JONES) London - Cambridge, Mass. 1967.

STRABO, *The Geography of Strabo VII*, (ed. H.L.JONES) London - Cambridge, Mass. 1967.

Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis, (ed. Th.MOMMSEN) Berolini 1954.

Strabonis Geographica, Ethnicon. Ed. Meinecke. Leipzig 1877. (v. S. Čače, *Dalmatica Straboniana, Diadora 16–17*. Zadar 1995, 101–133).

TABULA PEUTINGERIANA. CODEX VINDOBONENSIS (3. i 4. st.). Ed. Weber. Graz 1976.

TABULA PEUTERINGENIANA, (ed.: K. Müller) Stuttgart 1916.

P. Cornelii Taciti *Annalium ab excessu divi Augusti libri*. Ed. C.D. Fischer, Oxford, Clarendon, 1906.

Tacit, T. C. - Anali, (prijevod K. Kostović) Zagreb 1970.

THEMISTIUS, *Orationes: The Private Orations of Themistius, Translated, Annotated and Introduced. The Transformation of the Classical Heritage 29.* Berkeley: University of California Press, 2000. xiii + 258 pp.

THUCYDIDES, *History of the Peloponnesian War, vol. I (Books I and II), bilingual edition, Loeb Classical Library, Harvard University Press – William Heinemann Ltd., Cambridge, Mass. – London, 1951.*

Tukidid, *Povijest peloponeskog rata: S. Telar, Zagreb 1957.*

MARCUS TERENTIUS VARRO, *De lingua Latina: G. Goetz and F. Schoell, M. Terentii Varronis De Lingua Latina quae supersunt. Leipzig (1910).*

VEGETIUS, *De Re Militari*, ed K. Lang, Leipzig 1967.

PUBLIJE FLAVIJE VECECIJE RENAT, *Sažetak vojne vještine (prijevod T. Shek Brnardić) Golden marketing Zagreb 2002.*

M. VITRUVII POLLIONIS, *De architectura libri X.* Ed. F. Krohn, Leipzig: Teubner, 1912.

VITRUVIUS, M. P. 1990 – *Deset knjiga o arhitekturi.* Zagreb, 1990.

Zosimi comitis et ex advocati fisoii historia nova (ed. Mendelssohn) 1887.

10.3. Popis literature

- ABRAMIĆ, M., 1912. - Führer drch das K. K. Stadtmuseum in Zara, Wien.
- ABRAMIĆ, M., 1917. - Zur Geschichte Salonas, *Forschungen I.*, 1-6.
- ABRAMIĆ, M., 1924-1925. - Grčki natpisi iz Solina, *VAHD*, 47-48,1-11.
- ABRAMIĆ, M., 1937. - Antikni nalazi u Budvi, *Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske*, vol. IV, br. 1-3, Kotor, 33-41.
- ABRAMIĆ, M., 1940. - Archäologische Forschungen in Jugoslawien, *Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 21-26 August 1939*, Walter de Gryter, Berlin, 166-180.
- ABRAMIĆ, M., 1949. - Zapadna nekropola antikne Salone, *VAHD 52/1935-1949*, Split, 1-18.
- ABRAMIĆ, M., 1949a. - Arheološka istraživanja grčke kolonije Isa na otoku Visu, *Ljetopis JAZU*, 55, Zagreb, 9-17.
- ABRAMIĆ, M., 1953. - Bilješka o zapadnom bedemu Salone, *VAHD LV*, Split, 162-165.
- ABRAMIĆ, M. – COLNAGO, A., 1909. - Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI 12*, Wien, 13-113.
- ABRAMIĆ, M. - COLNAGO, A., 2009. - Istraživanja u sjevernoj Dalmaciji – III. Iskapanja u Starigradu – Argyruntum, *Asseria 7*, 161–206.
- ADAM, J. P. 1994. - Roman Building, Materials and Techinques, London.
- ADAM, J. P., 2005. - Roman building, London and New York.
- ADAM, R., 1764. - Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro, London.
- ALAČEVIĆ, J., 1878. - Il municipio Magnum ed altri luoghi lungo la via Romana da Salona a Burnum. *BASD*, 9. 38-144.
- ALAČEVIĆ, J., 1903. - La Liburnia ed i Liburni di Scilace Cariandeno, *BASD XXVI*, Split, 156-200.
- ALAČEVIĆ, J., 1904. - Gli Illiri, *BASD XXVII*, Split, 27-34.
- ALDUK, I., 2014. - Razmišljanja o Klisu u antici, *Tusculum 7*, Solin, 51-65.
- ALFÖLDY, G., 1964. - Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, mit einem Beitrag von A. Mócsy, Budapest 1965 (Resumen en húngaro: *Dalmácia provincia lakossága és társadalma a principátus korában*, Budapest.
- ALFÖLDY, G., 1974. - *Noricum*, London.
- ALFÖLDY, G., 1987. - Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien. In: *Römische Heeresgeschichte: Beiträge 1962–1985*, Amsterdam, 239–297.

- ALFÖLDY, G., 1999. - Naronna und Umgebung, in E. Marin *et alii*, *Naronna*, Zagreb - Opuzen, 21-26.
- ANAMALI, S. - CEKA, H. - DENIAUX, É., 2009. - Corpus des inscriptions latines d'Albanie, Rome.
- ANTIČKA JEZGRA RIJEKE, *Jadranski zbornik VII*, Rijeka – Pula 1969.
- ANTOLOVIĆ, J., 1969. - Ekonomsko vrednovanje graditeljske baštine, Zagreb.
- APPELBAUM, S.- GICHON, M., 1971. - Roman Frontier Studies 1967, Tel Aviv.
- APPIO GIUNIO, K., 1997. - Tipologija rimskih hramova carskog doba i njihov odraz na istočnoj obali Jadrana, magistarska radnja, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- APPIO GIUNIO, K., 2001. - Bedemi na natpisima Liburnije, *HA* 7, Pula, 41-59.
- APPIO GIUNIO, K., 2008. - Lokalitet: Zadar – Forum, *HAG* 4 (2007), Zagreb, 406-408.
- APPIO GIUNIO, K. 2008a. - Razmišljanja o zapadnom dijelu povijesne jezgre Zadra u antičko doba: ...et tepidum in molles zephyros excurrit Iader..., *HA* 16, Pula, 243-252.
- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, V., 1977. - Gračine, Humac, Ljubuški– antički vojni logor sa naseljem”, *AP* 19, Beograd, 80–85.
- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, V., 1978. - Gračine, Humac, Ljubuški– antički vojni logor sa naseljem”, *AP* 20, Beograd, 73–77.
- BABIĆ, I., 1977. - Trogir i kamen, *Arhitektonsko-građevinski kamen*, 30-34.
- BABIĆ, I., 1980. - Gradine i gomile između Trogira i Splita u odnosu na prirodne puteve, *Materijali* 16, 61-67.
- BABIĆ, I., 1981. - Organizacija života u prostoru između Trogira i Splita, Zagreb.
- BABIĆ, I., 1989. - Naselja pod utverdama u Dalmaciji, u: *Radovi 1989, OOUR prirodoslovno matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu*, Split, 7-25.
- BABIĆ, I., 1991. - Prostor između Trogira i Splita (2. izdanje), Kaštel Novi.
- BABIĆ, I., 2001-2003. - Počeci trogirskog predgrađa u Pasikama, *PPUD*, 39, Split, 123-148.
- BABIĆ, I., 2002. - Sjeveroistočni bedemi antičkog Trogira, u: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, zbornik sa skupa održanog 24.-26. rujna 1998. u Splitu*, Split, 397-414.
- BAČIĆ, B., 1970. - Prilozi poznavanju prahistorijske gradinske fortifikacije u Istri, *Adriatica praehistorica et antiqua* - Zbornik radova posvećen G. Novaku, Zagreb, 215-227.
- BADURINA, A., 1982. - Bizantska utvrda na otočiću Palacol, *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 7)*, Zagreb, 171-176.
- BADURINA, A., 1992. - Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka, *Rad. Inst. povij. umjet.* 16, 7-9.

- BAKULA, P., 1867. - Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina”, *Typis Antonii Zannoni*, Spalati.
- BAKULA, P., 1970. - Topografsko-historijski šematizam Franjevačke kustodije i Apostolskoga vikarijata u Hercegovini”, prijevod fra V. Kosir, Hercegovački franjevci, Mostar.
- BALADIÉ, R., 1989. - Strabon, *Géographic*, tome IV, livre VII. (Budé.) Pp. viii + 335 (text double); maps of Western and Central Europe and the Euxine. Paris: Les Belles Lettres.
- BASLER, Đ., 1953. - Konzervatorski zahvat na Mogorjelu, *NS I*, Sarajevo, 145-151.
- BASLER, Đ., 1956. - Gradina na Ošanićima kod Stoca, *NS 3*, Sarajevo, 79–94.
- BASLER, Đ., 1971. - Novčić plemena daorsa, *GZM XXVI*, Sarajevo, 333-336.
- BASLER, Đ., 1971a. - Nova postavka Muzeja Franjevačkog samostana Humac” u D. Vukojević (ed.), *100 godina Muzeja na Humcu*, SIZ općine Ljubuški, Ljubuški, 17–30.
- BATOVIĆ, Š., 1960. - Iz željeznog doba Liburnije, *Diadora 1*, Zadar, 37-82.
- BATOVIĆ, Š., 1966. - Stariji neolit u Dalmaciji, Zadar.
- BATOVIĆ, Š., 1968. - Nin – željeznodobno antičko naselje, *AP 10*, Beograd, 36-42.
- BATOVIĆ, Š., 1968a.- Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, *Diadora 4*, Zadar, 85-92.
- BATOVIĆ, Š., 1968b. - Istraživanja ilirskog naselja u Radovinu, *Diadora 4*, Zadar, 53-74.
- BATOVIĆ, Š., 1970. - Rad Arheološkog muzeja u Zadru od 1967. do 1969., *Diadora 5*, Zadar, 259-298.
- BATOVIĆ, Š., 1973. - Prapovijesni ostaci na zadarskom otočju, *Diadora 6*, Zadar, 5-165.
- BATOVIĆ, Š., 1974. - Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture, *Diadora 7*, Zadar, 159-254.
- BATOVIĆ, Š., 1975. - Le relazioni tra la Daunia e la sponda orientale dell'Adriatico nell'età del Ferro, *Civiltà preistoriche e protostoriche della Daunia*, Firenze, 340-347.
- BATOVIĆ, Š., 1977. - Caracteristiques des agglomerations fortifiees dans la region des Liburniens, *Godišnjak ANUBiH 15*, CBI 13, 201-225.
- BATOVIĆ, Š., 1979. - Nin: povijesni i umjetnički spomenici, Zadar.
- BATOVIĆ, Š., 1987. - Prapovijesni ostaci na otoku Rabu, *Rapski zbornik, Zbornik radova sa znanstvenog skupa o otoku Rabu*, Rab 25.-27. 10. 1984, Zagreb, 147-170.
- BATOVIĆ, Š., 1990. - Rekognosciranje otoka Paga u 1989. godini, *Obavijesti HAD-a*, XXII/1, Zagreb, 26-32.
- BATOVIĆ, Š., 1990a. - Benkovački kraj u prapovijesti, *RFfZd, Razdio povijesnih znanosti*, 29(16), Zadar, 5-142.

- BATOVIĆ, Š., 1992. - Rekognosciranje otoka Paga u 1990. i 1991. godini, *Obavijesti HAD-a*, XXIV/1, Zagreb, 74-77.
- BATOVIĆ, Š., 2005. - Istraživanja arheoloških nalazišta na trasi autoceste Biljane-Nadin-Rašević, *Obavijesti / God.* 37, br. 3, Zagreb, 74-91.
- BATOVIĆ, Š. – CHAPMAN, J., 1986. - Istraživanje Gradine u Nadinu, *Obavijesti HAD-a*, XIX (2), Zagreb, 28–32.
- BATOVIĆ, Š. – ČONDIĆ, I., 2005. - Istraživanje arheoloških nalazišta na trasi autoceste Biljane – Nadin – Rašević, *Obavijesti HAD-a*, XXXVII (3), Zagreb, 74–91.
- BAUER, A., 1895. - Die Anfänge der österreichischen Geschichte, in: *AEM* 18, 128-150.
- BAVANT, B., 2007. - Caričin grad and the Changes in the Nature of Urbanism in the Central Balkans in the Sixth Century, *The Transition to Late Antiquity. On the Danube and Beyond* (ur.: A. G. Poulter), *Proceedings of the British Academy*, 141, Oxford, 337-374.
- BAVANT, B. - IVANIŠEVIĆ, V., 2003. - Iustiniana Prima – Caričin Grad, *Catalog de l'exposition organisée par le Centre culturel français et l'Institut archéologique de Belgrade*, Belgrade, 22 avril-14 mai 2003, Belgrade.
- BEAUMONT, R. L., 1936. - Greek Influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B. C, *Journal of Hellenic Studies* 56, 159-204.
- BEAUMONT, R. L., 1952. - Corinth, Ambracia, Apollonia. *The Journal of Hellenic Studies*, 61-73.
- BECHERT, T., 1971. - Römische Lagertöre und ihre Bauinschriften, *Bonner Jahrbücher* 171, 201-287.
- BEGOVIĆ, V. – SCHRUNK, I., 2002. - Rimske ville Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 19, Zagreb, 113-130.
- BEKIĆ, L., 2002. - *Ilirski i rimski Andetrij*, Magistarski rad. Zagreb.
- BEKIĆ, L., 2009. - Antički numizmatički nalazi, (ur. N. Radić Štivić - L. Bekić) *Tarsatički principij kasnoantičko vojno zapovjedništvo*, Rijeka, 183 - 227.
- BEKIĆ, L., 2011. - Andetrij, rimsko vojno uporište - Topografske odrednice, *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini: Znanstveni skup, Sinj, 10.-13.listopada 2006. = Archaeological research in the Cetina district : conference, Sinj, 10-13 october 2006 /* [uredništvo Jacqueline Balen, Hrvoje Potrebica ; prijevod Danica Šantić, Sinj, 315-325.
- BELAMARIĆ, J., 2003. - The date of foundation and original function of Diocletian's Palace at Split, *Hortus Artium Medievalium* 9, 173–185.

- BELAMARIĆ J. - BUŽANČIĆ, R. - DOMANČIĆ, D. - JELIČIĆ-RADONIĆ, J. - KOVAČIĆ, V., 2003. - Ranokršćanska sakralna arhitektura Brača, u: *Ranokršćanski spomenici otoka Brača*, Split, 7-17.
- BENAC, A., 1973. – O identifikaciji ilirskog etnosa, *ANU BiH, CBI* 8, Sarajevo, 93-108.
- BENUSSI, B., 1973. - Tharsatica, *Atti e mem. della Societa istriana di archeologia e storia patria* 33, 145 - 188.
- BERNARDI, A., 2007. - Kraj Zapadnog Rimskog Carstva, *Povijest, Kasno Rimsko Carstvo i rani srednji vijek*, Piotello, 14 - 47.
- BERSA, J., 1900. - Asseria (Podgradje di Benkovac), *BASD* 23, 158-163.
- BERSA, J., 1900a. - Ausgrabungen auf dem Campo Colonna zu Zara, *Jahrbuch für Altertumskunde*, IV, Wien, 194-213.
- BERSA, J., 1900b. - Aenona (Nona), *BASD* 23, 159-163.
- BERSA, J., 1902. - Nuove scoperte di antichita a Zara e nei dintorni, *BASD* 25, 145-147.
- BERSA, J., 1911. - Ausgrabungen auf dem Campo Colona zu Zara, *JAK* 4, 194-213.
- BERSA, J., 1926. - Guida storico-artistica di Zara, *Catalogo del R. Museo di S. Donato*, Trst.
- BETZ, A., 1938. - Untersuchungen zur Militargeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wien.
- BEUC, I., 1953. - Osorska komuna u pravnopovijesnom svjetlu, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, sv. I, Rijeka.
- BIANCHI, C. F., 1879. - Zara cristiana, sv. 2, Zadar, 283–284.
- BIANCHI, C. F., 1844. - Antichita romane e medievali in Zara, Zadar.
- BIANCHI, C. F., 1883. - Antichita romane e medioevali di Zara, Zadar.
- BIGLIARDI, G., 2007. - *La Praetentura Italiae et Alpium* alla luce di nuove ricerche archeologiche, *AquilNost* 78, 297-312.
- BILIĆ DUJMUŠIĆ, S., 2011. - Kampanja Lucija Cecilija Metela i problem dvije Salone / The campaign of Lucius Caecilius Metellus and the problem of two towns named Salona, *Diadora* 25, 143–170.
- BLEČIĆ, M., 2001. - Prilog poznavanju antičke Tarsatike, *VAMZ* 3. ser. sv. XXXIV, Zagreb, 65-122.
- BLEČIĆ, M., 2006. - Zaštitno arheološko istraživanje u Sv. Jurju, *Senjski zbornik*, 33, Senj, 5-26.
- BOARDMAN, J., 1980. - *The Greeks overseas*, London.
- BOBČEV, S. N., 1952. - Smesenata zidaria v rimskite i rannovizantiiskite stroeži, Sofija.

- BOBČEV, S. N., 1961. - Smesenata zidarija v rimskite i rannovizantiiskite stroeži. Nova serija ot kasnoantijani zidove s smesena zidaria izletni sled 1952 g. *Izvestija Na arheologijasski institut XXIV* (Sofija), 153-201.
- BOGLIĆ, J., 1910. - Studi storici sull'isola di Lesina (II izdanje), Split.
- BOJANOVSKI, I., 1969. -Mogorjelo - rimsko Turres. Prilog topografiji rimske provincije Dalmacije. - *GZM u Bosni i Hercegovini* 24, Sarajevo, 137-163.
- BOJANOVSKI, I., 1973. - Problem ubikacije Bigeste”, *GZM*, sv. XXVII/XXVIII, Arheologija, Sarajevo, 303–311.
- BOJANOVSKI, I., 1974. - Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, *ANUBiH*, Djela XLVII, CBI knjiga 2, Sarajevo.
- BOJANOVSKI, I., 1977. - Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) 1, Prehistorijska i antička komunikacija Salona - Naronna i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora, *Godišnjak ANUBiH* 15, CBI 13, Sarajevo, 83-152.
- BOJANOVSKI, I., 1980. - Arheološko istraživanje antičke arhi-tekture vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškoga (1977-1979)”, Naučnoistraživački program III , Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH Sarajevo, Sarajevo.
- BOJANOVSKI, I., 1980a. - Neka pitanja antičke topografije donje Neretve, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup Metković 4.-7. X 1977, *Izdanje HAD-a* 5, Zagreb, 181-194.
- BOJANOVSKI, I., 1981. - Gračine, Ljubuški – rimski vojni logor, *AP* 22, 63-66.
- BOJANOVSKI, I., 1985. - Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (Oagus scunasticus)”, *100 godina muzeja na Humcu*, Ljubuški, 65-93.
- BOJANOVSKI, I., 1987. - Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija u rimskoj provinciji Dalmaciji V. Gornje podrinje u sistemu rimskih komunikacija *Godišnjak CBI XXV/23*, Sarajevo, 63-174.
- BOJANOVSKI, I., 1988. - *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, *ANU BiH, Djela, LXVI*, CBI, 6.
- BOLONIĆ, M. - ŽIC-ROKOV, I., 1977. - Otok Krk kroz vjekove, Zagreb.
- BORZIĆ, I., 2007. - Romanizacija otoka Korčule (rukopis magistarskog rada), Zadar.
- BOŠKOVIĆ, Đ., 1962. - Stari Bar, Beograd.
- BOŠKOVIĆ, Đ., - MIJOVIĆ, P. – KOVAČEVIĆ, M., 1981. - Ulcinj I , Arheološki institut, posebna izdanja, Knjiga 16, Beograd.
- BOTTERI, G. A., 1897. -Fragamenti Archeologici a Civittavechia, Il Dalmata, Zadar.

- BRACCESI, L., 1971. - Grecita adriatica, Patron, Bologna.
- BRACCESI, L., 1971a. - Eracle, Cesare e i Bretanni, u: Grecità di frontiera. I percorsi occidentali della legenda, Padova.
- BRADFORD, J., 1947. - A technique for the study of centuriation, *Antiquity* 21, 197-204.
- BRADFORD, J., 1957. - Ancient Landscape. Studies in Field Archeology, London.
- BRAJKOVIĆ, T. – KRNČEVIĆ, Ž. – PODRUG, E., 2013. - Arheološki vodič po Danilu, Šibenik.
- BRATOŽ, R., 1990. - Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio, Udine, Istituto Pio Paschini, Gorizia – Istituto di storia sociale e religiosa – *Ricerche per la storia della chiesa in Friuli*, 2, XIV+535.
- BREEZE, D. J., 2011. - The Frontiers of imperial Rome, Barnsley.
- BRØNDSTED, J. –WEILBACH, F. –DYGGVE, E., 1927. - Recherches à Salone, Copenhagen.
- BRØNDSTED, J. - DYGGVE, E. - WEILBACH F., 1928. - Recherches à Salone, tome I, Copenhagen.
- BRÜCKNER, H., 1928. - Geoarchäologie – in Forschung und Lehre. – In: Bork, H. - R., Meller, H. & R. Gerlach (Hrsg.): *Umweltarchäologie – Naturkatastrophen und Umweltwandel im archäologischen Befund. – Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle (Saale)*, 6, Halle (Saale), 9-20.
- BRUNELLI, V., 1913. - Storia della cita di Zara dai tempi piu rimoti, Venezia.
- BRUNŠMID, J., 1898. - Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien.
- BRUNŠMID, J., 1998a. - Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji, prijevod M. Bonačić Mandinić, Split.
- BRUNŠMID, J., 1901. - Groblje bronsanoga doba na Klačenci kod Jablanca (kotar Senj). Povijest mjesta Jablanca, *VAMZ* 5, Zagreb, 53-62.
- BRUSIĆ, V., 1925. - Otok Rab: Geografsko-historijski i umjetnički pregled sa ilustracijama i geografskom kartom Kvarnera i Gornjeg primorja, Zagreb.
- BRUSIĆ, Z., 1970. - Problemi plovidbe Jadranom u prehistoriji i antici, *Pomorski zbornik*, 8, Rijeka, 549–568.
- BRUSIĆ, Z., 1972. - Podmorska arheološka istraživanja kod Nina, *Radovi Zadar* 19, 245-252.
- BRUSIĆ, Z., 1974. – Rezultati podmorskih istraživanja u zadarskom arhipelagu, *Zbornik Zadarsko otočje* 1, Zadar, 65-69.

- BRUSIĆ, Z., 1988. - Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku, *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju*, Izdanja HAD-a 13, Zagreb, 111-118.
- BRUSIĆ, Z., 1989. - Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku, *Izdanja HAD* 13, 111-119.
- BRUSIĆ, Z., 1993. - Otok Pag uz plovidbeni put Jadranom, (rukopis – neobjavljeno), Simpozij o 550-oj godišnjici nastanka grada.
- BRUSIĆ, Z., 2000. - Nekropola Gradine kod Dragišića, *RFfZd* 38(25), 1-15.
- BRUSIĆ, Z., 2000a. - Arauzona. Velika Mrdakovica, liburnski grad i nekropola, Šibenik.
- BRUSIĆ, Z., 2000b. - Razvoj prapovijesnih obrambenih utvrđenja u Liburniji, *HA* 6, 125-144.
- BUBIĆ, V., 2011. - Kasnoantičke svjetiljke s ranokršćanskim prikazima iz Arheološkog muzeja u Splitu, *VAPD* 104, Split, 227-308.
- BUDINA, DH., 1971. - Harta arkeologjike e breg-detit Jon dhe e pellgut të Delvinës , in *Iliria* 1, Tirana, 275-542.
- BULIĆ, F., 1884. - Iscrizioni trovate nella Basilica cristiana a Salona e sue adiacenze, *BASD* VII, Split, 113-116, 129-131.
- BULIĆ, F., 1885. - Scavi a Čitluk di Sinj (colonia ClaudiaAequum o Aequitas), *BASD* 8, 7-32.
- BULIĆ, F., 1885a. - Prinosak poznavanju starina Liburnije, *BASD* 8, Split, 130-132, 144-146, 159-162, 175-178, 194-196, 208-209.
- BULIĆ F., 1986. - Po ruševinama stare Salone, Split.
- BULIĆ, F., 1893. - Iscrizioni inedite: Salona Epetium, *BASD* XVI, Split, 27.
- BULIĆ, F., 1897. - Rirovamenti di mura antiche greco illiriche a Trau, *BASD*, XX, Split, 136-137.
- BULIĆ, F., 1898. - Ritrovamenti antichi riguardanti la topografia urbana dell'antica Salona, *BASD* 21, Split, 157-159.
- BULIĆ, F., 1899. - Iscrizioni Inedite. Ager Salonitanus (Klis, Clissa), *BASD* 22, Split, 177-183.
- BULIĆ, F., 1901. - Ritrovamenti antichi a Epetium, *BASD* 24, Split, 33-44.
- BULIĆ, F., 1902. - Ripostiglio dell'ornato muliebre di Urbica e di suo marito trovatoi a Narona (Vid di Metković), *BASD* 25, Split, 197-212.
- BULIĆ, F., 1902a. - Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell'antica Salona. L'iscrizione della „praefectura Phariaca Salonitana“, *BASD* 25, Split, 3-29.

- BULIĆ, F., 1902b. - Descrizione delle lucerne fittili che furono acquistate dall' i. r. Museo in Spalato durante l' a. 1901, *BASD* 25, , 32, 33.
- BULIĆ F., 1905. - Iscrizioni inedite. Salona, *BASD* 28, Split, 133-150.
- BULIĆ, F., 1906. - Un frammento di bassorilievo rappresentante il calice eucaristico, *BASD* XXIX, Split, 39-45.
- BULIĆ, F., 1906a. - Sull'anno della distruzione di Salona, *BASD* XXIX, Split, 268-304.
- BULIĆ, F., 1906b. - Pharia (Starigrad), Cittavecchia di Lesina, *BASD* XXIX/, Split, 233-241.
- BULIĆ, F., 1908. - Materiale e provenienza della pietra delle colone, noanche delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colone ecc. delle basiliche christiane a Salona, *BASD* XXXI, Split, 86-127.
- BULIĆ, F., 1910. - Escavi nella necropoli antica pagana di Salona detta Hortus Metrodori, *BASD*, Vol. 33, Split, 3-66.
- BULIĆ, F., 1911. - Trovamenti risguardanti l'acquedotto urbano di *Salona*, *BASD* 34, Split, 66-68.
- BULIĆ, F., 1914. - Istraživanja istočno od *Porta Caesarea* u Saloni kod pet mostova, *BASD* 37, Split, 73-75.
- BULIĆ, F., 1924-1925. - Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij. (Posebni otisak iz Zbornika Matice Hrvatske. VII. Prilog *VAHD*. Izabrani spisi. Split: Književni krug.
- BULIĆ, F., 1926-1927. - Le dimensioni dell'amfiteatro romano a Salona in confronto con altri piu notevoli amfiteatri del mondo romano, *VAHD* 49, Split, 111-115.
- BULIĆ, F. - KARAMAN LJ., 1927. - Palača cara Dioklecijana u Splitu, izdanje Matice Hrvatske u Zagrebu.
- BULJEVIĆ, Z., 1999. - Njive-Podstrana: groblje iz vremena seobe naroda u Naroni, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 90-91, Split, 201-293.
- BUORA, M., 1985. - Sul commercio dei laterizi tra Aquileiae la Dalmazia", in: Aquileia, la Dalmazia e l'Ilirico, *Antichità Altoadriatiche* XXVI/1, Udine, 209-226.
- BUORA, M., 2008. - Nove fibule i metalni ukrasi iz Aserije, *Asseria* 6, Zadar, 51-65.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K., 2012. - Istra na prapovijesnim pomorskim putevima, *HA* 21, Pula, 203-214.
- BURTON, R. F., 1874. - Notes on the Castellieri or Preistoric Ruins of the Istrian Peninsula, *Anthropologia*, Vol. I., London, 376-415.

- BURTON, R. F., 1875. - The long wall of Salonavand the ruined cities of Pharia and Gelsabdi Lesina, *Journal of the Anthropological institute of Great Britain and Ireland* 6, London, 275-299.
- BURTON, R. F., 1876. - Il Murazzo ossia il muro lungo di Salona, *BASD* 1, Spalato 1876, 169.
- BUŠKARIOL, F., 1988. - Pregled arheološke topografije Salone, *Mogućnosti* 36, br. 3-4, Split, 274-288.
- BUŠKARIOL, F., 1989. - Prinosi kasnoantičkoj sakralnoj topografiji Narone. – *Lychnid* 7, 147–153.
- BUTORAC, P., 1926-1927. - Boka Kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića, *VAHD* 49, Split, 26-29.
- BUTORAC, P., 1963. - Teritorijalni razvitak Kotora, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* X-XI, Dubrovnik, 43-103.
- BUTTLER, W., 1931. - Burgwalle in Norddalmatien, Bericht d. Rom. Germ. Kommission., 21., Frankfurt A. M.
- CAGIANO DE AZEVEDO, M., 1948 – Aenona e il suo Capitolium, *Rendiconti della Pontificia accademia Romana di Archeologia* 22 (1946-1947), Roma, 193-226.
- CAGIANO DE AZEVEDO, M., 1968. - Il “palatium” di Porto Palazzo a Meleda, in *Tardo Antico ed Alto Medioevo: la forma artistica nel passaggio dall’antichità al Medioevo*, *Atti del Convegno Internazionale dell’Accademia dei Lincei* (Roma 4-7 aprile 1967), Roma, 273-283.
- CAMBEL, D. B., 2006. - Roman Legionary Fortresses, 27 BC-AD 378, Oxford: Osprey Publishing.
- CAMBI, N., 1971. - Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije, *VAHD* LXV-LXVII, 1963-1965, Split, 55-71.
- CAMBI, N., 1971a. - Narona, Vid kod Metkovića, arheološko-konzervatorski zahvat na gradskim zidinama, *AP* 13, Beograd - Ljubljana, 67-70.
- CAMBI, N., 1972. - Stobreč, Split, crkva Sv. Lovre - starokršćanska bazilika, antički i kasniji tragovi. *AP* 14, Beograd - Ljubljana, 102-104.
- CAMBI, N., 1972a. - Narona, Vid – Metković, antički bedemi i starokršćanska bazilika. – *Arheološki pregled* 14, Beograd - Ljubljana, 62–64.
- CAMBI, N., 1974. - Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču, *Dokumentacija graditeljskog naslijeđa*, Split.
- CAMBI, N., 1976. - Antička Narona - postanak i razvitak grada prema novijim arheološkim istraživanjima, *Materijali*, XV, Prilep, 57-66.

- CAMBI, N., 1980. - Trogir u antici, *Mogućnosti* sv. 10-11, Split, 950-963.
- CAMBI, N., 1980a. - Antička Naron a – Urbanistička topografija i kulturni profil grada, Split.
- CAMBI, N., 1980b. - Amfore kao građevinski i izolacijski materijal u antičkom graditeljstvu Dalmacije, *Materijali, tehnike i strukture* ur. M. Suić - M. Zaninović, Zagreb, 73-80.
- CAMBI, N., 1980c. - Antička Naron a - urbanistička topografija i kulturni profil grada. U: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split, 127-153.
- CAMBI, N., 1983. - Una città dell'altra sponda: Naron a e il suo territorio nella tarda antichità. *Studi romagnoli* 34, Bologna, 675-707.
- CAMBI N., 1985. - Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti* 24 (11), Zadar, 33-59.
- CAMBI, N., 1987. - Zapažanja o antičkoj skulpturi na otoku Rabu, *Rapski zbornik*, Rab, 175-182.
- CAMBI, N., 1989. - Ilirska Salona, *Obavijesti HAD-a* 21, br. 3, Zagreb, 37-41.
- CAMBI, N., 1989a. - Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu, *Kulturna baština*, 19, Split, 11-22.
- CAMBI, N., 1989b. - Naron a u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranoj antici. Zusammenfassung, u: *Međunarodni simpozijum Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi, Sarajevo, 6-7. oktobar 1988*, Sarajevo, 39-56.
- CAMBI, N., 1991. - Predgovor i Pogovor, u: *Antička Salona (zbornik radova)* uredio N. Cambi, *Književni krug*, Split.
- CAMBI, N., 1993. - Arheološki pogled na probleme istraživanja, konzervacije, rekonstrukcije i prezentacije ilirskog naselja na Ošanićima, *RFFZd* 19, Zadar, 37-60.
- CAMBI, N., 1994. - Dioklecijanova palača i Dioklecijan (lik i ličnost), *Izložba Dioklecijanova palača*, Katalog, Split, 11-28.
- CAMBI, N., 1999. - Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici, E. Marin *et alii*, *Naron a*, Zagreb - Opuzen, 149-177.
- CAMBI, N., 2000. - *Imago animi*, Antički portret u Hrvatskoj, Split.
- CAMBI, N., 2001. - Područje šibenske biskupije u starokršćansko doba, u: *Sedam stoljeća šibenske biskupije, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998.*, Šibenik, 22. do 26. rujna 1998., Šibenik, 9-23.
- CAMBI, N., 2001a. - I porti della Dalmazia. U: *Strutture portuali e rotte marittime nell' Adriatico di età romana*. Trieste – Roma, 137-160.
- CAMBI, N., 2002. - Antika. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, *Knjiga druga*, Zagreb.
- CAMBI, N., 2003. - Ograda na aserijatskom forumu, *Asseria* 1, Zadar, 45-68.

- CAMBI, N., 2004. - Stropni reljef iz Aserije, *Asseria 2*, Zadar, 23-39.
- CAMBI, N., 2004a. - Kiparstvo na Braču u antičko doba, *Brački zbornik 21*, Supetar, 239-272.
- CAMBI, N., 2005. - Kiparstvo rimske Dalmacije, *Književni krug*, Split.
- CAMBI, N., 2006. - Antički Epidaur, *Dubrovnik*, n.s., XVII/3, Dubrovnik, 185-216.
- CAMBI, N., 2009. - Frane Cararra, Hrvatska arheologija u XX. stoljeću, Zagreb, 223-235.
- CAMBI, N., 2010. - Projekt Burnum: Mogući zamašnjak razvoja gornjeg porječja Krke (Pokrčje), *Godišnjak Titius*, god. 3, br. 3, Split, 83-91.
- CAMBI, N., 2010a - Grci i Iliri u međusobnome civilizacijskom dodiru, *Katalog izložbe Antički Grci na tlu Hrvatske, Galerija Klovićevi dvori*, Zagreb, 29-36.
- CAMBI, N., 2012. - O nekim toponimima i opisu ratovanja na istočnom Jadranu u Lukanovom građanskom ratu, Bilješke uz Lukanov Građanski rat (Pharsalia) IV, 402-581., *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* 49=512, Zagreb, 1-28.
- CAMBI, N., 2013. - Škrip na otoku Braču-nerealizirani grad, *Arheološki radovi i rasprave* 17, Zagreb, 55-84.
- CAMBI, N. - KIRIGIN, B. - MARIN, E., 1980. - Excavations at Issa, Island of Vis, Yugoslavia 1976, 1979 - A Preliminary Report, *Rivista di archeologia* 4, Roma-Venezia, 81-91.
- CAMBI, N. – KIRIGIN, B.- MARIN, E., 1981. - Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse (1976. i 1979) – preliminarni izvještaj, *VAHD*, 75, Split, 63-83.
- CAMBI, N – PASINI, U., 1980. - Antički izvori o Naroni i Neretvi, *Izdanja HAD-a* 1980., Split, 292–293.
- CAMBI, N. – GLAVIČIĆ, M. – MARŠIĆ, D. – MILETIĆ, Ž.- ZANINOVIĆ, J., 2006. - Amfi teatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003. – 2005., Drniš – Šibenik – Zadar.
- CAMBI, N. – GLAVIČIĆ, M. – MARŠIĆ, D. – MILETIĆ, Ž. – ZANINOVIĆ J., 2007. – Burnum-Katalozi i monografije Burnuma II, Rimska vojska u Burnumu, Drniš, Šibenik, Zadar, 3-60.
- CAMOZIO, G. F., 1571. - L'Ordine delle galere et le insegne loro con li fano, nomi, & cognomi delli magnifici, & generrosi patroni di esse, che si ritrouorno nella armata della santissima Lega, al tempo della vittoriosa, & miracolosa impresa ottenuta, & fata con lo aiuto diuino, contra la orgogliosa, et superba armata turchescha[Giovanni Francesco Camocio], In Venetia.

- CAMOZIO, G. F., 1688. - Isole famose porti, fortezze, e terre marittime sottoposte alla Ser.ma Sig.ria di Venetia, ad altri Principi Christiani, et al Sig.or Turco..., Venice, alla libreria del segno di S. Marco [c. 1574].
- Coronelli, V. M. - Mari, Golfi, Isole, Spiagge, Porti, Citta, Fortezze, Ed altri Luoghi Dell'Istria, Quarner, Dalmazia Albania Epiro, e Livadia, Delineati, e Descritti Dal P. Generale Coroneli, sv. III, Venezia.
- CAMPEDELLI, A., 2011. - The castrum of Burnum: between old excavations and new researches, *Archaeologia Adriatica* V, Zadar, 33-64.
- CARRARA F., 1850. - Topografia e scavi di Salona, Trieste.
- CARRARA, F., 1991. - Topografija i iskapanja Salone, *Antička Salona*, Split, 99-159.
- CASSAS, L. F., 1782. - Istra i Dalmacija. Istrie et Dalmatie. Istria and Dalmatia. (D. Kečkemet - Izdanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti i Direkcije Mediteranskih igara. Franc. prijevod: T. Putanec, engl. prijevod: A. Čičin-Šain), Zagreb-Split 1979. (Prikaz: F. Baras, 1979. "Istra i Dalmacija 1782", Akvareli stari dva stoljeća), Slobodna Dalmacija, Split.
- CEKA, H., 1963. - Muri rrethues i Apollonise, *Buletin i Universitetit Shteteror Te Tiranës, Seria Shkencat Shoqerore*, 3, viti XVII, Tirana, 117-168.
- CEKA, N., 1963. - Städtebau in der Vorrömischen Periode in Süddillyrien", in : *Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie*, Berlin, 216-229.
- CEKA, N., 1990. - Städtebau in der Vorrömischen Perioden in Süddillyrien. *Akten des XIII Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie Berlin 1988*. Mainz am Rhein, 215-229.
- CEKA, N. - MUCAJ, S., 2005. - Byllis. Its history and monuments, Tirana.
- CELLA, A., 1951. - Il Duomo di Cherso, *Pagine Istriane* V., Trieste.
- CHAPMAN, J. - SHIEL, R. - BATOVIĆ, Š., 1996. - The Changing Face of Dalmatia, *Archaeological and Ecological Studies in Mediterranean Landscape*, London.
- CHEVALLIER, R., 1957. - La centuriazione romana dell'Istria e della Dalmazia, *Bolletino di geodesia e scienze affini* 16, Firenze, 162-177.
- CIGLENEČKI, S., 1987. - Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6 Jh. im Ostalpenraum. Dela, *Slovenska akademija znanosti in umetnosti* 31, Ljubljana.
- CIGLENEČKI, S., 1999. - Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia, *AV* 50, Ljubljana, 287-309.
- CIMIOTTI, L. G., 1910. - Il lungo muro presso la citta di Fiume e l'arco antichissimo in questa esistente, *Bullettino della Deputazione fiumana di storia patria* 1, Bern, 96 - 127.

- CIMIOTTI, L. G., 1913 - Il lungo muro presso la città di Fiume e l'arco antichissimo in questa esistente, Parte II, Bern.
- CIOŁEK, R. – KOWAL, T., 2010. - Contribution to the history of research on Risan (Montenegro): the case of Heinrich Richlý, Warszawa.
- CLAIRMONT, C.W., 1975. - Excavations at Salona, Yugoslavia, New Jersey.
- CLAUDE, D., 1969. - Die Byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert, München.
- COLLIS, J., 1984. - Oppida. Earliest towns north of the Alps. Sheffield: University of Sheffield.
- CONS, A., 1881. - La province romaine de Dalmatie, Paris.
- CONSERVATION ON ARCHAEOLOGICAL EXAVATIONS, Edited by N. P. Stanley Price, ICCROM, Rome, 1995 (Second edition).
- CREMA, L., 1959. - L'architettura romana. Enciclopedia classica 3; *Archeologia e storia dell'arte classica* 12; *Archeologia (arte romana)* 1. Turin.
- CRNKOVIĆ, B.-ŠARIĆ, LJ., 1992. - Građenje prirodnim kamenom, Zagreb.
- CUNLIFFE, B. W., 1975. - Excavations at Portchester Castle 2: Saxon London: *Report of the Research Committee, No. 33*, Society of Antiquaries of London.
- CUNTZ, O., 1929. – „Legionare des Antonius und Augustus aus dem Orient”, *JÖAI* 25, Wien, 70–81.
- CUSCITO, G., 1929. - Le origini cristiane e la prima basilica episcopale di Ossero (Liburnia). *Atti della Pontificia accademia romana di archeologia. Rendiconti* 72, Vatikan.
- ČAČE, S. 1976. - O stratifikaciji arheoloških toponima i njihovu odnosu prema arheološkoj građi na istočnoj jadranskoj obali, *Arheološki problemi na jugoslavenskoj obali Jadrana, IX. Kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 24-27. listopada 1972.*, ur. Š. Batović [Materijali SADI 12], Zadar, 133–147.
- ČAČE, S., 1982. - Liburnske zajednice i njihovi teritoriji, *Dometi* 15 (4), Zadar, 41-52.
- ČAČE, S., 1988. - Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja, *RFfZd* 27, Zadar, 65-92.
- ČAČE, S., 1991. - Rim, Liburnija i istočni Jadran u 2. st. pr. n. e., *Diadora* 13, Zadar, 55-74.
- ČAČE, S., 1992. - Prilozi topografiji i toponimiji istočnojadranskog otočja od antike do srednjeg vijeka, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, 34, Zadar, 33-51.
- ČAČE, S., 1993. - Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. hist. 3, 130; 139-141), *RFfZd*, 32 (19), Zadar, 1-36.
- ČAČE, S., 1993a. - Civitates Dalmatiae u „Kozmografiji“ Anonima Ravenjanina, *Diadora* 15, Zadar, 347-439.

- ČAČE, S., 1994. - Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr., *RfZd*, 33(20) (1993/1994), Zadar, 15-32.
- ČAČE, S., 1994-1995. - Plinije o otocima južne Liburnije (*Nat. hist.* 3,140-41 i 152), *RfZd* 34 (21), Zadar, 11-46.
- ČAČE, S., 1997. - Promunturium Diomedis (Plin., *Nat. hist.* 3, 141), *RfZd*, 35 (22), Zadar, 21-44.
- ČAČE, S., 1999. - Manijski zaljev, Jadastini i Salona, *VAHD*, Split, 57-87.
- ČAČE, S., 2002. - O ranijim grčkim imenima mjesta na istočnom Jadranu, *Folia onomastica Croatica*, 11, Zagreb, 53-76.
- ČAČE, S., 2003. - Aserija u antičkim pisanim izvorima, *Asseria*, 1, Zadar, 7-43.
- ČAČE, S., 2006. - South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, *Les routes de l'Adriatique antique: Géographie et économie - Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo*, Ausonius Memoire, Bordeaux - Zadar, 65-79.
- ČAČE, S., 2007. - Aserija i njezino zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit, *Asseria* 5, Zadar, 39-82.
- ČAČE, S. –ŠEŠELJ, L., 2005. - Finds from the Diomed sanctuary on the Cape of Ploča: New contributions to the discussion about the hellenistic period on the East Adriatic, u: *Illyrica antiqua* (ob honorem Duje Rendić-Miočević), Zagreb, 163-186.
- ČANAK-MEDIĆ, M., 1980. - Opus mixtum i opus listatum u kasnoj antici, *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, *Odjel za arheologiju; Centar za povijesne znanosti*, Zagreb, 141-147.
- ČARGO, B., 2002. - Arheološka djelatnost na otoku Visu i njegovu arhipelagu od 1992. do 2003. god., *VAHD* 95, Split, 399-469.
- ČARGO, B., 2004. - Issa – povijesno-arheološki vodič, Split-Vis.
- ČARGO, B., 2006. - Vis - grčko i rimsko razdoblje, u: *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, A. Durman (ur.), Zagreb.
- ČARGO, B., 2008. - Nove spoznaje o proizvodnji terakotnih figura u Issi. – *Archaeologica Adriatica* 2/1, Zadar, 191–200.
- ČARGO, B., 2010. - Martvilo. Istraživanja jugozapadne isejske nekropole do 1970. godine, Arheološki muzej, Split.
- ČAUŠEVIĆ, M., 2003. - Sainte-Marie du cimeti`ere d'Osor : état de la question et résultats des derni`eres fouilles, *Hortus artium medievalium* / [editor Miljenko Jurković]. - Vol. 9, Zagreb, 205-212.

- ČAUŠEVIĆ-BULLY, M. –ĆUS-RUKONIĆ, J., 2008. - La topographie archeologique d'Osor de l'antiquite au haute Moyen âge, *HA* 16., Pula, 253-270.
- ČEČUK, B., 1968. - Jadran u prehistoriji, *Pomorski zbornik* 6, Zadar.
- MARTINA, Č., 2008. - The underwater interdisciplinary project in Caska bay, Pag Island, *Proceeding of the 13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologist (Zadar, Croatia, 18 – 23 September 2007)*, Session: Underwater Archaeology, *HAD*, Zagreb, 176-186.
- ČOVIĆ, B., 1983. – Regionalne grupe ranog bronzanog doba, *PJZ* IV- bronzano doba, Sarajevo, 114-190.
- ČREMOŠNIK, I., 1990 - Rimska utvrđenja u BiH s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike, (*AV*) 41, 1990, 355-364.
- ĆUS-RUKONIĆ, J., 1982. - Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja, *Izdanja HAD-a* 7, Zagreb, 9-17.
- ĆUS-RUKONIĆ, J., 1991. - Predromanička, proromanička i ranoromanička skulptura na otocima Cresu i Lošinj, Cres, Fond za kulturu Općine Cres-Lošinj.
- ĆUS-RUKONIĆ, J., 2012. - Antički plovidbeni putevi i luke na cresko-lošinjskom otočju, *HA*, 21, Pula, 395-400.
- ĆUS-RUKONIĆ, J., 2014. - Utvrde cresko-lošinjskog otočja od pretpovijesti do današnjih dana, Mali Lošinj.
- ĆUS-RUKONIĆ, J., 2014a. - Najnovija arheološka nalazišta u gradu Cresu, Creski muzej, 15. travnja do 15. lipnja 2014, Cres.
- DAKARIS, S. I., 1993. - Dodona, Archaeological Receipts Fund, Athens.
- D'ANDREA, F., 1990. - Greek influence in the Adriatic: fifty years after Beamont, u *GCNP*, Camberra-Oksford, 281-290.
- DEGMENDŽIĆ, I., 1952. - Arheološka istraživanja u Senju, *VAHD* 53, Split, 251-262.
- DEGRASSI, A., 1934. - Fianona - Il sito della citta antica e recenti scoperte, *NS. S.VI* 10, 3-9.
- DEGRASSI, A., 1942. - Le iscrizioni di Tarsatica, *Epigrafica* 4, Roma, 191-197.
- DEGRASSI, A., 1949. - Quattuorviri in *colonie* romane e in municipi retti da duoviri, *MAL* VIII 2, Roma, 320.
- DEGRASSI, A., 1954. - Il confine nord - orientale dell'Italia romana, *DissBern* 1/6, Bern.
- DEGRASSI, A., 1955. - I porti romani dell'Istria, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, N. S. V, 1957, 24-81. Pretiskano iz: Anthemon. Scritti di archeologia e di antichità classica in onore di C. Anti, Firenze, 119-169.

- DEICHMAN, F. W., 1956. - Studien zur Architektur Konstantinopels in 5 und 6 Jahrhundert nach Christus, Deut. *Beiträge zur Altertumswissenschaft*, Hf. 4, Baden-Baden, 19-41.
- DENNIS, G. T., 1985. - Three Byzantine Military Treatises (CFHB Series Washingtoniensis 25) Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 10–135.
- DENNIS, G., 1848. - Cities and Cemeteries of Etruria, London.
- DEPOLI, G., 1925. - I punti oscuri della storia di Tarsatica e dell'origine di Fiume alla luce delle scoperte archeologiche, *Fiume 3*, Rijeka, 19 - 51.
- DEROW, P. S., 1996. - Pharos and Rome, *ZPE 88*, Oxford, 261-270.
- DETLEFSEN, D., 1909. - Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen, Berlin, Weidmann.
- DIDOLIĆ, P., 1954. - Bračko kamenarstvo u toku vremena, *Brački zbornik 2*, Supetar, 211-220.
- DIDOLIĆ, P., 1957. - Historijski brački kamenolomi, *Brački zbornik 3*, Supetar, 99-106.
- DINCHEV, V., 2007. - Archaeological Research on the *Haemus Tores* (Germeto site, Golitsa village, Varna region) in 2005, *Razkopki i Proouchvaniya 37*, Sofia.
- DODIG, R., 1985. - De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae” u D. Vukojević (ed.), *100 godina Muzeja na Humcu*, SIZ općine Ljubuški, Ljubuški, 95–118.
- DODIG, R., 2006. - Rimski kompleks na Gračinama. Vojni tabor ili...?, Roman complex at Gračine. Military camp or ... ?, *Izdanja HAD-a 27*, Zagreb, 327-345.
- DODIG, R., 2007. - Ljubuški kraj u antičko doba”, neobjavljena magistarska radnja, Sveučilište u Zagrebu.
- DOMIĆ-KUNIĆ, A., 2006. - Cadmus and Heracles in Search of Ores, *Živa antika* (0514-7727) 56 (2006), Skopje, 1-2; 81-111.
- DOUSOUGLOU, A. – MORRIS, S., 1994. – Ancient towers on Leukas, Greece, u: *SRSA*, Pariz, 215-225.
- DUBOKOVIĆ NADALINI, N., 1959. - Centurijacija hvarskog agera, *Bilten Historijskog arhiva komune hvarske 1* (1), Hvar, 10-12.
- DUBOKOVIĆ-NADALINI, N., 1965. - O fazama razvitka kulture na Hvaru, *Bilten Historijskog arhiva komune hvarske 7-8*, Hvar, 1-13.
- DUBOLNIĆ, M., 2006. - Prapovijesna nalazišta na području Starigrada Paklenice, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 48, Zadar, 1-55.
- DUBOLNIĆ, M., 2007. - Argyruntum i njegov teritorij u antici, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, Zadar, 1-58.

- DUBOLNIĆ GLAVAN, M., 2015. - *Civitas Aenona*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- DUKAT, Z. –GLAVIČIĆ A., 1973. - Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice, *Senjski zbornik*, 6, Senj, 167–198.
- DUKAT, Z. – GLAVIČIĆ, A., 1975. - Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice, *Senjski zbornik*, 6, Senj, 167–196.
- DUKAT, Z.- MIRNIK, I. –NERALIĆ, J., 1984. - Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice II, *Senjski Zbornik* 10-11, Senj, 41-57.
- DUNDA, S., 1997. - Povijest prijevoza kamenih blokova, *Klesarstvo i graditeljstvo* 8, Pučišća, 67-92.
- DUNN, A., 1994. - The transition from polis to kastron in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 18, Birmingham, 60-81.
- DUNN, A., 2002. - A. Dunn, Was there a militarisation of the southern Balkans during Late Antiquity?, *XVIII International Congress of Roman Frontier Studies* (ur.: Ph. Freeman), *BAR International Series*, 1084 (II), Oxford, 705-712.
- DUNN, A., 2004. - Continuity and Change in the macedonian Countryside from Galienus to Justinian, u: *Recent Research in the Late Antique Countryside* (ur.: W. Bowden, L. Lavan and C. Machado), Leiden-Boston, 535-586.
- DURMAN, A. - GUŠTIN, M. – ALFOLDI, A., 1988. - Simbol Boga i kralja : prvi europski vladari = Symbol of God and king : the first European rulers : Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 7. veljače - 2. travnja 2006. : [katalog izložbe], Vučedol.
- DUVAL, N., 1996. - L'urbanisme de Caričin Grad. Une ville artificielle et ses bâtiments d'apparat: une spécificité locale ou une étape décisive dans la typologie des principia militaires?, *Antiquité tardive*, 4, Turnhout, 325-339.
- DYCZEK, P., 2005. - Rhizon 2001-2003, Preliminary report on the Excavations of the Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe, Warsaw University, *Archaeologia* LVIII (2004), Warszawa, 21-139.
- DYCZEK, P., 2009. - Rhizon, 2004-2007, Preliminary Report on the excavations of the Center for Archeological Research – novae, Warsaw University, *Archeologia* 58, (2007), Warszawa, 121-139.
- DYCZEK, P., 2009. - *Rhizon/Risinum*. Od iliryskiej osady do rzymskiego municipium, Poznań (*Xenia posnaniensia, Series altera* 35.).
- DYCZEK, P. - KOLENDO, J. - ŁAJTAR, A. - PŁOCIENNIK, T. - RZEPKOWSKI, K., 2010. - Iliryski bóg Medaurus i muri Risinium w świetle inskrypcji metrycznej z Lambaesis

- (CIL VIII 2581; F. Buecheler, *Carmina latina epigraphica* 1527), *Novensia* 21, Warszawa, 79-135.
- DYGGVE, E. 1928. - La ville de Salone, Disposition et topographie, I Plan de la ville, *Recherches a Salone*, I, Copenhague, 11-16.
- DYGGVE, E., 1931. - Porta suburbia I, Nova gradska vrata u Solinu, *Starinar* VI, Beograd, 21-23.
- DYGGVE, E., 1933. - L'amphitheatre, *Recherches a Salone*, II, Copenhague, 35-150.
- DYGGVE, E., 1951. - History of Salonitan Christianity, Oslo.
- DYGGVE, E., 1958. - Grčka kolonizacija u Dalmaciji, *URBS* 1, Split, 99-102.
- DYGGVE, E., 1959. - „Intorno al Palazzo sull'isola di Meleda“, *Palladio* 9, Roma, 19-26.
- DYGGVE, E., 1996. - Povijest salonitanskog kršćanstva, Split.
- DYGGVE, E. – ABRAMIĆ, M. – EGGER, R., 1917. – Forschungen in Salona, Bd. I., Wien.
- DYGGVE, E. - EGGER, R., 1939. - Forschungen in Salona III, *Der altchristliche Friedhof Marusinac*, Wien.
- DYGGVE, E. - VETTERS, H., 1966. - Ein Spätantiker Herrnsitz im römischen Dalmatien, Wien.
- DŽINO, D. – DOMIĆ KUNIĆ, A., 2013. - Rimski ratovi u Iliriku, Zagreb.
- EHMIG, U. - HAENSCH, R., 2012. - Die lateinischen Inschriften aus Albanien (*LIA*), Bonn.
- ETYMOLOGICUM MAGNUM, Kallierges, Venecija 1499.
- EVANS, A., 1880. - On some recent discoveries of Illyrian coins, *Numismatic Chronicle* 20, London, 296-298.
- EVANS, A., 1883. - Antiquarian Researches in Illyricum, Westminster.
- FABER, A., 1965. - Antički bedemi grada Krka, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXV-LXVII/1963-65, Split, 45-54.
- FABER, A., 1966. - Prilog topografiji ilirskorimskog Epidaura s posebnim obzirom na nova istraživanja, *Opuscula arhaeologica*, 6, Zagreb, 25-38.
- FABER, A., 1974. - Sepen kod Omišlja, Fulfinium - antički grad na Krku, *AP* 16, Beograd, 81-83.
- FABER, A., 1975. - Stobreč i Trogir – istraživanja antičkih bedema, *AP*, 17, Beograd, 93-95.
- FABER, A., 1976. - Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, u: *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 227-244.
- FABER, A., 1980. - Osor-Apsorus iz aspekta antičkog pomorstva, *Diadora* 9, Zadar, 289-310.

- FABER, A., 1981. - Luka antičkog Fulfina na otoku Krku, *Pomorski zbornik* 19, Rijeka, 293-314.
- FABER, A., 1981a. - Fulfin, otok Krk - antički grad, *AP* 22, Beograd, 72-75.
- FABER, A., 1982. - Početci urbanizacije na otocima sjevernog Jadrana, *Izdanja HAD-a* 7, Zagreb, 61-75.
- FABER, A., 1982a. - Omišalj - antički grad Fulfinum i praistorijska gradina, *AP* 23, Beograd, 66-68.
- FABER, A., 1983. - Bedemi Epetiona - Stobreč kod Splita, *Prinosi* 1, Zagreb, 17-37.
- FABER, A., 1983a. - Griechische Seewege und Hafen an der Nordadriatischen Küste, *Actes VIII Congress F. I. E. C.*, Budapest, 729-737.
- FABER, A., 1986-1987. - Osvrt na neka utvrđenja otoka Krka od vremena prethistorije do antike i srednjeg vijeka, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 3-4, Zagreb, 113-140.
- FABER, A., 2000. - Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Ilirikumu, Jadranska obala u protohistoriji, *Histria Antiqua* 6, Pula, 145-169.
- FABER, A., 2000a. - Gradnja protohistorijskih i ranoantičkih bedema u priobalju Ilirika, *HA*, 6, Pula, 145-170.
- FABER, A., 2003. - Sveti Juraj - Lopsica i Lopci, *Senjski Zbornik* 30, Senj, 629-648.
- FABER, A., 2005. - La cite antique de Buthua et les recherches de la necropole helenistique et romaine // *Illyrica antiqua : ob honorem Duje Rendić-Miočević : radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije / Sanader, Mirjana (ur.)*. Zagreb : Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju : Arheološki muzej, 237-261.
- FABER, A. - ZANINOVIĆ, M., 1963. - Danilo-Šibenik, praistorijsko i antičko naselje i nekropola, *AP* 5, Beograd, 103-105.
- FABER, A. - MATEJČIĆ, R., 1963. - Izvještaj o stanju gradine Lopar u Novom Vinodolskom, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, Zagreb.
- FABER - R. MATEJČIĆ, 1969. - Antička jezgra Rijeke, *Jadranski zbornik* 7, Rijeka, 317-326.
- FABER, A. - NIKOLANCI, M., 1985. - Škrip na otoku Braču, *Prilozi* 2, Zagreb, 1-33.
- FADIĆ, I., 1985. - Nalazi antičke nekropole Jadera, *Obavijesti HAD* 17, Zagreb, 9-20.
- FADIĆ, I., 1986. - Ime prokonzula Cn. Tamphila Vale na zdencu foruma Jadera, *Arheološki vestnik*, 37, Ljubljana, 409-434.
- FADIĆ, I., 1986a. - Antičko staklo Argyruntuma, ["Ancient glass from Argyruntum"], Zadar, 1-54.
- FADIĆ, I., 1995. - Starigrad u antici, *Paklenički zbornik*, Starigrad-Paklenica, 229-236.

- FADIĆ, I., 1999. - Asserija - Podgrade kod Benkovca, *Obavijesti HAD 2*, Zagreb, 66-71.
- FADIĆ, I., 1999a. - Gneius Baebius Tamphilus Vala Numonianus - "graditelj" foruma, patron Jadera i prvi prokonzul Ilirika, *HA 5*, Pula, 47 - 54
- FADIĆ, I., 1999b. - Asserija - nove spoznaje, *Obavijesti HAD 3*, Zadar, 78-85
- FADIĆ, I., 2001. - Asseria u svjetlu novih istraživanja, *Obavijesti HAD, 2*, 55-61.
- FADIĆ, I., 2001a. - Bedemi Aserije, *HA 7*, Pula, 69-89.
- FADIĆ, I., 2003. - Uspon i pad Aserije, *HA 11*, Pula, 417-428.
- FADIĆ, I., 2011. - Geneza grada na Trgu Petra Zoranića u Zadru, *HA 20*, Pula, 325-332.
- FARLATI, D., 1775. - *Illyricum sacrum, Venetiis*.
- FEILDEN, B. M., 1981. - Uvod u konzerviranje kulturnog nasljeđa, [prijevod Ivo Maroević], Zagreb.
- FEISSEL, D., 2000. - Les Édifices de Justinien au témoignage de Procope et de l'épigraphie, *Antiquité tardive*, 8, Turnhout, 81-104.
- FELLMANN, R., 1983. - Principia - Stabsgebäude, *Limesmuseum Aalen Heft 31*, Aalen.
- FELLMANN, R., 1984. - *Principia - Stabsgebäude*, Aalen.
- FENTRESS, W. B., 1979. - Numidia and the Roman Army. Social, Military and Economic Aspects of the Frontier, *BAR IS 53*, Oxford.
- FICHTL, S., 2000. - La ville celtique. Les oppida de 150 av. J.-C. a 15 ap. J.-C. Paris.
- FIELDS, N., 2006. - Roman Saxon's Shore, Coastal Defences of Roman Britain AD250-500, Osprey publishing, Oxford.
- FISKOVIĆ, I., 1980. - O ranokršćanskim spomenicima Naronitanskog primorja, *Izdanja HAD-a 5*, 233-234.
- FISKOVIĆ, I., 1982. - O ranokršćanskoj arhitekturi a na otocima Braču i Šolti, *ARR 9*, Split, 159-223.
- FORENBAHER, S. –VRANJICAN, P., 1985. - Vaganačka pećina, *OA. 10*, Zagreb, 1-21.
- FORENBAHER, S. -V. GAFFNEY, V. - J. HAYES, J. - KAISER, T. - KIRIGIN, B. - LEACH, B. - VUJNOVIĆ, N., 1994. - Hvar-Vis-Palagruža 1992.-1993. *VAHD 86*, Split, 13-52.
- FORTIS, A., 1771. - Saggio d'Osservazioni sopra l'Isola di Cherso ed Osero, Venezia.
- FORTIS, A., 1774. - Travels into Dalmatia; containing general observations on the natural history of that country and the neighboring islands; the natural productions, arts, manners and customs of the inhabitants: in a series of letters from Abbe Alberto Fortis, London.
- FORTIS, A., 1778. - Viaggio in Dalmazia, Venezia.

- FORTIS, A., 1984. - Put po Dalmaciji, prijevod: Viaggio in Dalmazia, 1774. (priredio J. Bratulić, s talijanskog preveo M. Maras, prilog s latinskog preveo D. Novaković). Globus, Zagreb.
- FREITAG, K., 1994. - Oiniadai als Hafenstadt. Einige historisch-topographische Überlegungen, *Klio* 76, Berlin, 212-238.
- FRELIH, M., 2003. - Logatec - Longaticumin rimski obrambni sistem Claustra Alpium Iuliarum, s prispjevkom o bitki pri reki Frigidus (Soča) leta 394. Logatec.
- FRONTINGHAM, A. L., 1910. - Roman Cities in Northern Italy and Dalmatia, London.
- FUČIĆ, B., 1953. - Izvještaj o putu po Istri 1949. godine. *Ljetopis Jugoslavenske akademije*, knj. 57., Zagreb, 79-85.
- FUČIĆ, B., 1990. - Apsirtides, Mali Lošinj.
- FULFORD, M. - TYERS, I., 1995. - The date of Pevensey and the defence of an Imperium Britanniarum, *Antiquity* 69, Cambridge, 1009-1014.
- FUSCUS, P. - LUČIĆ, I. - KURELAC, M., 1990. - Opis obale Ilirika = De situ orae Illyrici, *Latina et Graeca*, (Paladije Fusco. Bilješke uz "Opis obale Ilirika" Paladija Fuska / Ivan Lučić; priredila i prevela Bruna Kuntić-Makvić; uvodna studija Miroslav Kurelac ; komentar Bruna Kuntić-Makvić, Miroslav Kurelac), Zagreb.
- GABRIČEVIĆ, B., 1953. - Arheološki nalazi iz Gale, *VAHD* LV, Split, 181-197.
- GABRIČEVIĆ B. 1958. - Antička Issa, Antičko povijesni prilog za urbanističko-regulacionu osnovu grada Visa, *URBS* 2, Split, 114-117.
- GABRIČEVIĆ, B., 1958a. - Antička Issa, *URBS*, Split, 105-125.
- GABRIČEVIĆ, B., 1961 -1962. - Decussis Dioklecijanove palače u Splitu, *VAHD*, LXIII-LXIV, Split, 113-124.
- GABRIČEVIĆ, B., 1966. - Antička Issa, arheološko-povijesni prilog urbanističko-regulacionoj osnovi grada Visa, *URBS*, Split, 105-125.
- GABRIČEVIĆ, B., 1968. - Antički spomenici otoka Visa, Viški spomenici, *Prilozi povijesti umjetnosti* 17, Split, 5-60.
- GABRIČEVIĆ, B., 1974. - Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 68, Split, 157-167.
- GABRIČEVIĆ, B., 1974a. - Bilješke uz I. ilirski rat, *RFFZd*, 5 (1973-1974), Zadar, 5-25.
- GABRIČEVIĆ, B., 1980. - Naron a i Greci (Naron a et les Grecs), in Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka/La vallée du fleuve Neretva depuis la Préhistoire jusqu'au début du Moyen Âge, Split (Izdanja *Hrvatskog arheološkog društva* 5), 161-167.

- GABRIĆ, N., 1984.- Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka : znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI 1980. / [odgovorni urednik Željko Rapanić], Sinj, 273-284.
- GAFFNEY, V. - STANČIĆ, Z., 1991. - GIS approaches to the regional analysis: A case study of the island of Hvar, Ljubljana.
- GAFFNEY, V. - KIRIGIN, B. - PETRIĆ, M. – VUJNOVIĆ, N. - ČAČE, S., 1997. - Arheološka baština otoka Hvara, Hrvatska, Projekt Jadranski otoci, svezak 1, *BAR IS* 660, Oxford.
- GAMULIN, M., 2011. - Četiri antičke limitacijske mreže Farskoga polja na otoku Hvaru, *Prostor* 12, 19(2(42)), Zagreb, 392-403.
- GARAŠANIN, M., 1967. - Crna Gora u praistorijsko doba; Crna Gora u osvit pisane istorije; Crna Gora u doba Rimskog Carstva, *Istorija Crne Gore*, Tom I, Titograd/Podgorica, 35-239.
- GARIBOLDI, I., 1921. - Il vallo romano, *Rivista mensile del T.C.I.* 27/11, Milano, 1147 - 1152.
- GELICHI, S., 2013. - Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche, *All'Insegna del Giglio*, Firenze.
- GELL, W.- DODWELL, E., 1846. - The topography of Rome and its vicinity, 2nd ed., London.
- GERBER, W., 1917. - Forschungen in Salona, Wien.
- GIGANTE, R., 1925 - I rinvenimenti romani dell Corso, *Fiume* 3, Fiume, 3-18.
- GIGANTE, R., 1944. - Rinvenimenti. *Studi. Saggi, Appunti*, I, Fiume, 151-153.
- GIORGINI, B., 1906. - Memorie storiche antiche e moderne della territorio d'Albona, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* XXII, 19, Parenzo.
- GJIVOJE, M., 1970. - Antikni kamenolomi na korčulanskim otocima, *Zbornik otoka Korčule* 1/1970, Zagreb, 68-75.
- GJURAŠIN, H., 1983. - Najnovija arheološka istraživanja u Škripu, *Obavijesti HAD-a* XV/2, Zagreb, 27.
- GJURAŠIN, H., 1990. - Kasnoantički nalazi iz Škripa na otoku Braču i srebrni prsten iz Vrlike, *Starohrvatska prosvjeta* 20, ser. 3, Split, 251-263.
- GLAVAŠ, I., 2011. - Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja. Logor rimskih pomoćnih vojnih postrojbi u Kadinoj Glavici, municipij Magnum i beneficijarijska postaja u Balinoj Glavici, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 35, Zagreb, 63-74.
- GLAVAŠ, I., 2012. - O municipalitetu Magna, *OA* 36, Zagreb, 93-103.
- GLAVAŠ, I – MILETIĆ, Ž. - ZANINOVIĆ, J., 2010. – Augzilijarni kaštel kod Kadine Glavice, *Obavijesti HAD-a* 42 (3), Zagreb, 71–74.

- GLAVAŠ V., 2015. - Romanizacija autohtonih civitates na prostoru sjevernog i srednjeg Velebita, doktorska disertacija, Zadar.
- GLAVIČIĆ, A., 1965. - Izvještaj o značajnim arheološkim nalazima u tvrđavi Nehaj u Senju, *Senjski zbornik*, 1, Senj, 315-322.
- GLAVIČIĆ, A., 1966. - Arheološki nalazi iz Senja i okolice, *Senjski zbornik* 2, Senj, 383-324.
- GLAVIČIĆ, A., 1967-1968. - Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II), *Senjski Zbornik* 3, Senj, 5-42.
- GLAVIČIĆ, A., 1970. - Arheološki nalazi iz Senja i okolice III, *Senjski zbornik* 4 (1969.-1970.), Senj, 45-70.
- GLAVIČIĆ, A., 1973. - Izvještaj arheološkog iskopavanja na Šteli u Senju 1972. god., *Senjski zbornik* V, Senj, 447-463.
- GLAVIČIĆ, A., 1975. - Izvještaj o arheološkom nalazu ranorimskih grobova u vrtu DIP-a - Olivieri u Senju godine 1975, *Senjski zbornik*, 6, Senj, 211-218.
- GLAVIČIĆ, A., 1980. - Arheološki nalazi iz Senja (IV), *Senjski zbornik*, 8, Senj, 171-186.
- GLAVIČIĆ, A., 1981-1982. - Arheološki nalazi iz Senja (V)", *Senjski zbornik*, 9, Senj, 63-90.
- GLAVIČIĆ, A., 1981-1982a, - Nalazi kamenih gromila na Velebitu (I dio), *Senjski zbornik*, 9, Senj, 33-42.
- GLAVIČIĆ, A., 1981-1982b. - Prilog istraživanju starohrvatske sakralne arhitekture na primorskim padinama Velebita i Velike Kapele, I dio, *Senjski zbornik* IX, Senj, 91-114.
- GLAVIČIĆ, A., 1984. - Arheološki nalazi iz Senja i okolice (VI.), *Senjski zbornik*, Senj, 7-28.
- GLAVIČIĆ, A., 1992. - Stara i nova groblja, grobovi na području grada Senja i šire senjske okolice", *Senjski zbornik*, 19, Senj, 81-108.
- GLAVIČIĆ, A., 1996. - Ostaci crkvice sv. Vida u Senju i Karlobagu. *Senj, zb.* 23, Senj, 41-58.
- GLAVIČIĆ, A., 1997. - Kasnoantički grobovi u Čopićevo naselju. *SZ* 24, Senj, 17-30.
- GLAVIČIĆ, A., 2000. - Stručna izvješća uz obnovu starih zidina i kula grada Senja (I. dio), *SZ* 27, Senj, 339-350.
- GLAVIČIĆ, M., 1991-1992. - Željeznodobna i antička naselja podno Velebita, *RFfZd* 31(18), Zadar, 97-119.
- GLAVIČIĆ, M., 1993. - Željeznodobna i antička naselja podno Velebita, *RFfZd* 31(18), Zadar, 97-120.
- GLAVIČIĆ, M., 1992-1993. - Prilozi proučavanja poleogeneze i urbanističkog razvoja antičke Senije, *RFfZd* 32(19), Zadar, 87-89.

- GLAVIČIĆ, M., 1994. - Značenje Senije tijekom antike, *Senjski zbornik* 21, Senj, 41-58.
- GLAVIČIĆ, M., 1995. - Izvješće o provedenim sondažnim arheološkim istraživanjima pri uređenju pločnika u ulici P. Rittera Vitezovića i I. Hreljanovića tijekom veljače i ožujka 1995., *Senjski zbornik*, 22, Senj, 1-28.
- GLAVIČIĆ, M., 1995a. - Pregled prapovijesnih nalazišta na primorskom obronku Velebita, *Paklenički zbornik*, 1, Simpozij povodom 45. Godišnjice NP "Paklenica", Starigrad-Paklenica, 215-222.
- GLAVIČIĆ, M., 1997. - *Civitas – municipium Lopsica*, *RFfZd* 35(22), Zadar, 45-70.
- GLAVIČIĆ, M., 2001. - Fortifikacije na primorskom obronku Velebita između Senja i Karlobaga, *HA* 7, Pula, 203-215.
- GLAVIČIĆ, M., 2002. - Gradski dužnosnici na natpisima obalnog područja rimske provincije Dalmacije, doktorska disertacija, Zadar.
- GLAVIČIĆ, M., 2003. - Tri nova nadgrobna natpisa iz Aserije, *Asseria*, 1, Zadar, 71-95.
- GLAVIČIĆ, M., 2008. - Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura, *Archaeologia Adriatica*, 2,1, Zadar, 43-62.
- GLAVIČIĆ, M., 2011. - Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini : Znanstveni skup, Sinj, 10.-13. listopada 2006. = Archaeological research in the Cetina district : conference, Sinj, 10-13 october 2006 / [uredništvo Jacqueline Balen, Hrvoje Potrebić ; prijevod Danica Šantić, Sinj, 289-313.
- GLAVIČIĆ, M., 2012-2013. - Crtice o stanovništvu antičke Lopsike, Batovićev zbornik, *Diadora* 26/27, Zadar, 519-536.
- MAIER, F. G., 1958. - Die Stadtmauer von Thisbe, *Athenische Mitteilung* 73, Atena, 17-25.
- GLAVINIĆ, M., 1878. - Iscrizioni inedite, *BASD* 1, Split, 12-17.
- GLAVINIĆ, M., 1890. - Iscrizioni inedite. Asseria (Podgradje presso Benkovac)", *BASD* 13, Split, 5-6.
- GLAVINIĆ, M., 1896. - Ortopula (Starigrad di Obrovac), *BASD* 19, Split, 41.
- GLOGOVIĆ, D., 1988. - Nalazi iz okolice Baške na otoku Krku, *Izdanja HAD-a* 13, Zagreb, 97-101.
- GLOGOVIĆ, D., 1989. - Prilozi poznavanju željeznog doba na Sjevernom Jadranu, Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci / Studies in the Iron Age of the Northern Adriatic, Hrvatsko primorje and Kvarner islands. *Monografije JAZU*, Zavod za arheologiju, 1, Zagreb.
- GLOGOVIĆ, D. –MENĐUŠIĆ, M., 2004. – gradine na primoštensko-rooznikom području, *Pril. Inst. arheol. Zagrebu*, 21, Zagreb, 209-213.

- GLUŠČEVIĆ, S., 2003. - Luka izlazi iz mora, u: Otok Vis, edicija Biseri Jadrana god, I, br. 2, Zagreb, 136-139.
- GOLDSTEIN, I., 1992. - Bizant na Jadranu: Bizant na Jadranu od Justinijana do Bazilija I, Zagreb.
- GOLDSTEIN, I., 1995. - Hrvatski rani srednji vijek, Zagreb.
- GOLDSTEIN, I., 2005. - Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555. godine, *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 37, Zagreb, 23-34.
- GREEN, E. M., 2012. - Roman Military Pay and Soldiers' Families: the household contribution to subsistence, XXII International Limes Congress, Ruse, Bulgaria, Sept. 6-11.
- GRUJIĆ, N., 1986. -Dubrovnik – Pustijerna: istraživanje jednog dijela povijesnog tkiva grada, *Radovi Instituta za povijesti umjetnosti*, 10, Zagreb, 7-39.
- GUNJAČA, S., 1937. - Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tilurija, Split.
- GUNJAČA, S., 1949. - Nov prinos ubikaciji Tiluriuma, *VAHD* 52, Split, 50-52.
- GUNJAČA, Z., 1986. - Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Materijali*, 22, Novi Sad, 124-136.
- GUSAR, K. – VUJEVIĆ, D., 2009. - Prilog poznavanju utvrde Citadela u Zadru – istraživanje Barbakana 2008. godine, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, Zagreb, 219-246.
- GUŠTIN, M. – BOŽIĆ, D. – BAKARIĆ, L., 1984. - Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije. Narodni muzej Ljubljana i Arheološki muzej Zagreb.
- HAHN, J. G., 1853. - Albanische Studien. Aus der kaiserlich - königlichen Hof und Staatsdruckerei, Wien.
- HAMMOND, N. G. L., 1966. - Kingdoms of Illyria c. 400-167. BC, *ABSA* 61, Athens, 239-254.
- HAMMOND, N. G. L., 1967. - Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas. Oxford Clarendon Press.
- HASELBERGER, L., 1978. - Der Paläopyrgos auf Paros, *AA* 1978/3, Berlin, 345-375.
- HASELGROVE, C., 1995. - Late Iron Age society in Britain and north-west Europe: structural transformation or superficial change? In: *Arnold, B. and Gibson, D.B. (eds). Celtic chieftdom, Celtic state. The evolution of complex social systems in prehistoric Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 81-95.

- HASELGROVE, C., 2007. - The age of enclosure: Later Iron Age settlement and society in northern France. In: Haselgrove, C. And Moore, T. -The late Iron Age in Britain and beyond. Oxford: Oxbow books, 492-521.
- HAUSER, A. - BULIĆ, F., 1884. - Il tempio di S. Donato *in Zara*, Zadar.
- HEATHER, P., 2008. - La caduta dell'impero romano. Una nuova storia, Milano.
- HÉBRARD, E. - ZEILLER, J., 1912. - Spalato, *Le palais de Dioclétien*, Paris.
- HILD, A., 1940-1941. - Die Heidenburg bei Gofis, *Jahr-buch des Vorarlberger Museumsvereins* 7:5, Bregenz.
- HILD, A., 1941. - Die spatromische Ruine Stellf2e-der bei Nenzig, *Jahrbuch des Vorarlberger Museumsvereins* 11, Bregenz.
- HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL ISSUES IN THE CONSERVATION OF CULTURAL HERITAGE, The Getty Conservation Institute Los Angeles 1996.
- HODDINOTT, R. G., 1975. - Bulgaria in Antiquity, *An archaeological introduction*, London and Tonbridge.
- HOERNES, M., 1880. - Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina. *AEM*, 4/1880: 32-47.
- HOPE SIMPSON, R. - LAZENBY, J. F., 1970. - Notes from The Dodecanese II, *The Annual of The British School at Athens*, 65, London, 47-77.
- HORMANN, K. – RADIMSKY, K., 1892. - Ošanić kod Stoca, *GZM* , Sarajevo, 40-46.
- HORVAT, B., 1936. - Die Tetradrachmen von Damastion aus dem Funde von Risan (Rhizon) in Sud-Dalmatien, *Numizmatika* 2-4, 1934-1936, Zagreb, 26-64.
- HORVAT, J., 1990. - Nauportus (Vrhnik), *Dela SAZU* 33, Ljubljana.
- HOTI, M., 1992. – Sisak u povijesnim izvorima, *OA* 16, Zagreb, 133-163.
- HOXHA, G., 1994. - Murri rrethues i priudhës së vonë antike në qytetin e Schodrës, *Illiria* 1-2, Tirana, 231-247.
- HOXHA, G., 2003. - Scodra dhe Praevalis në antikitetin e vonë, Shkodër.
- HOXHA, G., 2014. - Die Transformationprozesse in der Stadt der Lissus während der Spätantike, in *Proceedings of the International Congress of Albanian archaeological Studies, 21-22 November, Tirana 2013*, Tirana 2014, 551-527.
- ILAKOVAC, B., 1958.- Prehistorijski nalazi u Zadru. *ZborInstZad*, 2, Zadar, 1-11.
- ILAKOVAC, B., 1958a. - Ostaci antičke zgrade u Zadru. *VAHD*, 60, Split, 43-58.
- ILAKOVAC, B., 1959. - Dva antikna zdenca u Zadru. *RadZad*, 4-5, Zadar, 453-466.
- ILAKOVAC, B., 1962. - Novi nalazi ostataka rimskih zgrada u Zadru 1960. godine, *Diadora* 2 (1960.- 1961.), Zadar, 271-301.

- ILAKOVAC, B., 1962a. - Prilog arhitekturi i urbanizmu Jadera, *Radovi Zadar* 9, Zadar, 219-249.
- ILAKOVAC, B., 1969. - Aquaeductus Aenonae, *RFFZd* 16-17, Zadar, 265-298
- ILAKOVAC, B., 1970. - Izvještaj o sondažnim radovima u Ninu, *Diadora* 5, Zadar, 171-176.
- ILAKOVAC, B., 1976. - Rimski vodovodi zadarskog područja. *Zadarski vodovodi*. Zadar.
- ILAKOVAC, B., 1980. - Kameni žljebovi akvedukta Biba-Jader. *Diadora* 9, Zadar, 327-340.
- ILAKOVAC, B., 1982. - Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije, Zagreb.
- ILAKOVAC, B., 1984. - Burnum II. Der römische Aquädukt Plavno polje - Burnum, *Bericht über die Forschungen 1973 und 1974*, Wien.
- ILAKOVAC, B., 1984a. - Da li je rimska Kisa propala u more zbog potresa, *Diadora*, 13, Zadar 1991, 241-250.
- ILAKOVAC, B., 1992. - Zašto je akvedukt za rimsku Kisu (Cissa) na otoku Pagu sagrađen neočekivano visoko iznad mora, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 34, Zadar, 11-31.
- ILAKOVAC, B., 1994-1995. - Liburnska i rimska Aenona (Nin), *RFFZd* 37 (24), Zadar, 1-14.
- ILAKOVAC, B., 1995. - Zašto je rimski forum u Ninu (*Aenona*) morao biti nisko sagrađen, *Diadora* 16-17, Zadar, 201-220.
- ILAKOVAC, B. 1995-1996. - Postanak i razvoj ninskih (Aenona) mostova, *VAMZ* 28-29, Zagreb, 73-95.
- ILAKOVAC, B., 1997-1998 - Limitacija agera rimske Kiše (*Cissa*) na otoku Pagu, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, XXX-XXXI/3, Zagreb, 69-82.
- ILAKOVAC, B., 1999-2000. - Kad je popločen i ukrašen emporij, *VAMZ*, 3. s., XXXII-XXXIII, Zagreb, 93-105.
- ILAKOVAC, B., 2008. - Roman aqueducts on the island of Pag, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, XLI, Zagreb, 29-166.
- ILKIĆ, M. - TOPIĆ, N. - PEKOVIĆ, Ž., 2015. - Numizmatički nalazi s arheoloških istraživanja u Dubrovniku, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*. Sv. 53/1, 1-30.
- IMAMOVIĆ, E., 1982. - Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, znanstveni skup: Mali Lošinj, 11-13. listopada 1979. / [odgovorni urednik Željko Rapanić] 79-83.
- IPPEN, T., 1907. - Denkmäler verschiedener Altersstufen in Albanien, in: *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* X, Wien-Sarajevo, 3-70.

- IPPEN, T. A., 1907. - Skutari und die nordalbanische Küstenebene. Zur Kunde der Balkanhalbinsel, 1, *Reisen und Beobachtungen*, 5. Kajan. Sarajevo.
- ISLAMI, S., 1985. - Les Illyriens = Les Illyriens. Apercu historique, Tirane.
- IVANIŠEVIĆ, M., 1994. - Salonitanski biskupi, *VAHD* 86/1993, Split, 223-225.
- IVANOV, T., 1966. - Ukrepitelna sistema na Aoritus, *Arheologija* VIII, 4, Sofija.
- IVEKOVIĆ, Ć., 1924. - Grobovi otaca, *Narodna starina: nepovremeni časopis za povijest kulture i etnografiju južnih Slovjena*, Knj.3, 7(1), 1-28.
- IVEKOVIĆ, Ć., 1927. - Otok Žirje, *Starohrvatska prosvjeta* 1-2, Zagreb, 54-59.
- IZVJEŠĆE o zaštitnom arheološkom istraživanju u prizemlju zgrade u Ulici Kapetana Draže 3 u Cresu, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Rijeci, Rijeka 1998.
- JACKSON, T. G., 1887. - Dalmatia, the Quarnero and Istria, Vol. II, Oxford.
- JACQUES E. E., 1995. - The Albanians: An ethnic history from prehistoric times to the present (reprinted from 1908 edition). McFarland, Jefferson.
- JAKŠIĆ, N., 1985-1986. - Topografija pravca Via magna cesta vocata tendens per Lucam, *Starohrvatska prosvjeta* (ser. III) 14, Split.
- JELIČIĆ RADONIĆ, J., 1995. - Pharos - antički grad, Pharos, Zagreb, 56-114.
- JELIČIĆ RADONIĆ, J., 1997-1998. - Nova istraživanja gradskih zidina Salone, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 37, Split, 5-34.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 1998. - Nova istraživanja gradskih zidina Salone *PPUD* 37 (1997-1998), Split, 5-36.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 1999-2000. - Novi urbanistički elementi antičkog grada Farosa, *OA* 23-24, Zagreb, 77-82.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2005. - Salona - zapadni bedemi, amfiteatar, *HAG* 2, Zagreb, 391-392.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2006. - Salona, The Urbs Orientalis, *Hortus Artium Medievalium* 12, Zagreb - Motovun, 43-54.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2007. - Salona at the Time of Bishop Hesychius, *Hortus Artium Medievalium* 13, br. 1, Zagreb, 13-24.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2008. - Amfiteatar i zapadni bedemi Salone, *Tusculum* 1, Solin, 38-44.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J., 2010. - Far u svjetlu novih arheoloških istraživanja. // Antički Grci na tlu Hrvatske: Galerija Klovićevi dvori, 14. listopada - 12. prosinca 2010. / [autori tekstova Vedran Barbarić ... [et al.] Zagreb : Galerija Klovićevi dvori, 125-129.

- JELIČIĆ-RADONIĆ, J. – RAUTER-PLANČIĆ, B., 1995. - Pharos antički stari grad, katalog izložbe, Zagreb.
- JELIČIĆ-RADONIĆ, J. – SEDLAR, A., 2009. - Topografija antičke Salone (I), *Tusculum* 2, Solin, 7-32.
- JELIĆ, L., 1897. - Crtice o najstarijoj povjesti Spljeta, *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, n. s. II (1896–1897), Zagreb, 26–41.
- JELIĆ, L., 1898. - Povjesno topografske crtice o biogradskom primorju, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, N. S. sv. 3, Zagreb.
- JELIĆ, L., 1900. - Spomenici grada Nina, *VAHD*. Nova serija ; god. 4. (1900), 5. (1901) i 6.
- JELIĆ, L., 1900a. - Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien, *Wiss. Mitth. aus Bosnien und Hercegowina* 7, Wien, 167-214.
- JIREČEK, K. 1902., - Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters I., Wien.
- JIREČEK, K., 1916. - Scutari and the Surrounding Region in the Middle Ages, published in: Ludwig von Thallóczy (ed.), *Illyrisch-Albanische Forschungen*, Munich & Leipzig, vol. 1, 94-124.
- JIREČEK, K., 1962. - Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka, *Zbornik K. Jirečeka*, II, Beograd.
- JOHNSON, S., 1983. – Late Roman fortifications, New Jersey.
- JOVIĆ GAZIĆ, V., 1995. - Promjene u stanovanju i stambenoj arhitekturi Jadera. Transformacija antičkog u kasnoantički i ranosrednjovjekovni grad, *Histria Antiqua*, 20/2011, Pula, 473-488.
- JOVIĆ GAZIĆ, V., 2011. - Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar - stanje istraženosti [Urban development from late Antiquity to the middle ages: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar - the state of research], *Archaeologia Adriatica* vol. 5, Zadar, 151-196.
- JURIĆ, R., 1995. - Srednjovjekovni spomenici u Velebitskom Podgorju, *Paklenički zbornik*, 1, Starigrad Paklenica, 245-253.
- JURIĆ, R., 2001. - Starigrad-Sv. Petar, *Obavijesti HAD-a* 3, Zagreb, 125-126.
- JURIĆ, R., 2002. - Novija istraživanja srednjovjekovnih groblja na zadarskom području, *Histria Archaeologica*, 8, Pula, 295-312.
- JURIĆ, R., 2002a. - Starigrad (Paklenica) – Paklarić, 2001, *Obavijesti HAD-a* 4, Zagreb, 90-93.

- JURIĆ, R., 2003. - Crkva Sv. Petra u Srarigradu-Paklenici, *Senjski zbornik*, 30, Senj, 649-658.
- JURIŠIĆ, M., 1985. - Izvještaj o istraživanju podmorja Velebita, Arhiv Republičke uprave za zaštitu kulturne baštine, Zagreb.
- JURIŠIĆ, M., 1990. - Arheološki nalazi u podmorju Krka, Raba, Paga i Hrvatskog primorja, *Izdanja HAD* 13, Zagreb, 103-110.
- JURIŠIĆ, M., 2005. - Stinica - projekt trajektnog pristaništa. Izvještaj s uviđaja, Zagreb.
- JUTRONIĆ, A., 1970. - Iz kulturne prošlosti Brača, Split.
- KÄHLER, H., 1991. - Porta Caesarea u Saloni, (VAHD LI, Split 1930-34, 1-47), *Antička Salona*, Split, 205-240.
- KAHRSTEDT, U., 1940. - Zwei Erdlager in Jugoslavien, in Hoffillerov zbornik (*Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva XVII-XXI*), Zagreb, 183-188.
- KALJANAC, A., 2010. - Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca, *Godišnjak CBI*, Knjiga 39, Sarajevo, 53-81.
- KAMENJARIN, I., 2005. - Kaštel Štafilić – Resnik, *HAG*, 1, Zagreb, 225-227.
- KAMENJARIN, I., 2006. - Kaštel Štafilić – Resnik, *HAG*, 2, Zagreb, 356-358.
- KAMENJARIN I. – ŠUTA, I., 2011. - Antički Sikuli katalog izložbe, Kaštela.
- KANDLER, P., 1858. - Sull'origine di Fiume, *Almanaco Fiumano*, Rijeka.
- KANDLER, M., 1977. - Burnum, *JÖAI*, 51 (1976-1977), Wien, 39-45.
- KARAČ, Z., 1995. - Tragovi bizantskog urbanizma u Hrvatskoj. // *Prostor*. 3, 2(10), Zabreb, 285-298.
- KARAMAN, LJ., 1930. - Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb.
- KARAMAN, LJ., 1954-1957. - O rimskom zaseoku u Polačama na otoku Mljetu, *VAHD* 56-59, Split, 102-107.
- KARLSSON, L., 1992. - Fortification Towers and Masonry Techniques in the Hegemony of Syracuse, 405-211 B.C. *Skriptor utgivna av Svenska Institutet I Rom*, XLIX. Stockholm.
- KATIČIĆ, R., 1967-1968. - Najstariji jezici i narodi u senjskom primorju, *SZ*, III, Senj, 45-53.
- KATIČIĆ, R., 1980. - Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina, *Godišnjak VII Akademija nauka i umjetnosti BiH*, Sarajevo.
- KATIČIĆ, R., 1995. - Jonije Ilir, u: *Illyricum Mythologicum*, Zagreb, 161-183.
- KATIČIĆ, R., 1995b. - Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina. U: *Illyricum mythologicum*, Zagreb, 31 – 114.

- KATIĆ, M., 1999-2000. - Kasnoantički grad na Jadranu – primjer grada Hvara, *PPUD* 38, Split, 19-49.
- KATIĆ, M., 2003. - Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu, *Opuscula archaeologica* 27, Zagreb, 523-527.
- KATIĆ, M., 2009. - Urbanistički i kulturni profil antičke Isse, doktorski rad, Zadar.
- KATIĆ, M., 2009a. - Antički kamenolom u uvali Srebrena na otoku Visu, *Klesarstvo i graditeljstvo*, vol. XX, 3-4, Pučišća, 28-34.
- KATIĆ, M., 2010. - Prehistorijske gradine solinskoga i kliškoga područja, *Tusculum* 3, Solin, 7-19.
- KEČKEMET, D., 1978. - Louis Francois Cassas i njegove slike Istre i Dalmacije 1782, *Rad JAZU* 379, Zagreb, 7-200.
- KEČKEMET, D., 1994. - Vicko Andrić, arhitekt i konzervator. 1793-1866. Split 1993. (Prikazi: S. Muljačić: Prošlostoljetni Split kroz djelovanje Vicka Andrića u povodu objavljivanja knjige dr. Duška Kečkemeta: "Vicko Andrić, arhitekt i konzervator, 1793-1866", *Kulturna baština*, 24-25, Split, 217-228.
- KEČKEMET, D., 2003. - Robert Adam, Dioklecijanova palača i klasicizam. Zagreb.
- KERN, P. B., 1999. - *Ancient Siege Warfare*. Indiana University Press.
- KIRIGIN, B., 1976. - Antičke game iz Starog Grada, *Hvarski zbornik* 4, Split, 205-216.
- KIRIGIN, B., 1979. - Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču, *VAHD* 72-73, Split, 129-142.
- KIRIGIN, B., 1983. - *Issa – otok Vis u helenističko doba*, katalog izložbe, Split.
- KIRIGIN, B., 1985. - Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse, u: Sahranjivanje pokojnika s aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici, *Materijali*, 20, Beograd, 91-110.
- KIRIGIN, B., 1986. - Otok Vis u helenizmu, katalog izložbe, Ljubljana.
- KIRIGIN, B., 1990. - The Greeks in Central Dalmatia: some new evidence, in: Greek colonists and native populations, u: Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of Emeritus Professor, A. D. Trendall, J. P. Descoeudres, (ur.), Canberra-Oxford, 291-321.
- KIRIGIN, B., 1991. - Faros - prilozi topografiji antičkog grada, *Diadora* 13, Zadar, 5-41.
- KIRIGIN, B., 1994. - Gdje je Faros ?, Kratak izvještaj o postignutim rezultatima u 1992. i 1993. godini, *periodični izvještaj Centra za zaštitu kulturne bštine otoka Hvara* 162, Hvar, 56-69.
- KIRIGIN, B., 1996. - Issa, grčki grad na Jadranu, Zagreb.

- KIRIGIN, B., 1998. - 2001 arheološko nalazište na srednjodalmatinskim otocima: što s njima?, B. Kirigin (ur.), Hvar-Split.
- KIRIGIN, B., 1999. - The Greeks in Central Dalmatia, u *La Dalmazia e l'altra sponda. Problemi di archaiologhía adriatica*, Lorenzo Brancesi – Sante Graciotti (ur), Firenze, 147-164.
- KIRIGIN, B., 2002. - Epetij, Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, zbornik sa skupa održanog 24.-26. rujna 1998. u Splitu, Split, 142-144.
- KIRIGIN, B., 2003. - Faros arheološki vodič, Stari Grad.
- KIRIGIN, B., 2004. - Faros, parska naseobina: Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96, Split, 9-301,
- KIRIGIN, B., 2010. - Antički Grci na tlu Hrvatske, Zagreb, 119-123.
- KIRIGIN, B. – SLAPŠAK, – B., 1985. - Starigradsko polje na otoku Hvaru, *Arheološki pregled*, Ljubljana, 207-208.
- KIRIGIN, B.- MARIN, E., 1985a. - Issa '80. Preliminarni izvještaj sa zaštitinih arheoloških iskopavanja helenističke nekropole Martvilo u Visu. Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Visa, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 78, Split, 45-72.
- KIRIGIN, B.- MARIN, E., 1985b. - Excavations at Issa, Island of Vis (YU) 1980, a preliminary report, *Studi di antichita*, 5, Lecce, 129-147.
- KIRIGIN, B. – VUJNOVIĆ, N. - ČAČE, S. –GAFFNEY, W. – PODOBNIKAR, T. – STANČIĆ. Z. – BURMAZ, J., 2006. - The Adriatic Islands Project. Volume 3. The Archaeological Heritage of Vis, Biševo, Svetac, Palagruža and Šolta, ed. by V. Gaffney, B. Kirigin (*BAR International Series* 1492), Oxford.
- KLAIĆ, N., 1967. - *Historia salonitana maior*, Beograd.
- KLAUSER, T., 1969. - *Felicitas, Reallexikon für Antike und Christentum*, Stuttgart.
- KLEMENC, J., 1940. - Senj u prehistorijsko i rimsko doba, *Hrvatski kulturni spomenici* I, Zagreb, 1-10.
- KOBLER, G., 1896.- *Memorie per la Storia della Liburnica città di Fiume*, Fiume.
- KOBLER, G., 1995. - *Povijest Rijeke, Opatija*.
- KOLB, F., 1995. - *Lykische Studien 2. Forschungen auf dem Gebiet der Polis Kyaneai in Zentrallykien. Bericht über die Kampagne 1991. Asia Minor Studien, Band 18*. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn.
- KOLEGA, M., 2005. – *Srednja ulica grada Nina: svjedok vremena, Arheološka istraživanja od 2000.-2004. godine*, Katalog izložbe, Zadar.
- KOLEGA, M., 2006. - *Nin, Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Zagreb, 178-179.

- KOLEGA, M., 2009. – Pravci urbanih komunikacija u antičkoj Enoni, *HA* 17, Pula, 123-132.
- KONDIĆ, V. - POPOVIĆ, V., 1977. - Caričin grad. Utvrđeno naselje u vizantijskom Iliriku, *Galerija Srpske akademije nauka i umetnosti*, 33, Beograd.
- KORAĆ, V., 1996. - S graditeljima kroz istoriju budvanskog područja, monografija „Budva“, Budva.
- KORKUTI M., 1988. - Illyrien in der Vorgeschichte. In: Eggebrecht, A. (ed.): Albanien, Schätze aus dem Land der Skipetaren, Mainz, 7 - 31.
- KOS, L., 1975. - Pravno-ekonomsko značenje mora u Velebitskom kanalu, *Senjski zbornik* VI, Senj., 429-464.
- KOS, P., 2002. - A find of Celtic Coins from the Area of Balina Glavica (*Sinotion*) in Dalmatia, *VAMZ*, 3. sv. XXXV, Zagreb, 147-158.
- KOS, P., 2013. - Claustra Alpium Iuliarum : system obronny rzymskiej Italii w okresie późnego antyku, (Xenia Posnaniensia, ser. 3, wykład 2). Poznań.
- KOS, P., 2014. - Ad Pirum (Hrušica) in Claustra Alpium Iuliarum, *Vestnik* XXVI/I, Ljubljana.
- KOS, V., 2005. - Gradina Kunci: prilozi poznavanju gradinskih naselja Istre, *Histria archaeologica*, 36, Pula, 47-60.
- KOS, V., 2008. - Poluotok uronjen u more - podmorska arheologija južne Istre u antici - exhibition, Pula, 41-44.
- KOVAČEVIĆ, M., 1996. -Budva stari grad, o graditeljskoj baštini“, monografija „Budva“, Budva.
- KOVAČEVIĆ, V., 1998. - Rezultati istraživanja arheološkog lokaliteta "Carine" u Risnu, *Glasnik Srpskog Arheološkog Društva* 14, Beograd.
- KOVAČIĆ, V., 1989. - Trogir - urbanistička istraživanja, *Arheološki pregled* 28 (1987), Ljubljana, 91-93.
- KOVAČIĆ, V., 1990. - Trogir/Sv. Nikola, Tragurium – gradski bedem i ranosrednjovjekovna crkva, *AP*, 29 (1988), Ljubljana, 166-167.
- KOVAČIĆ, V., 1994. - Porta dominica, crkva sv. Dujma, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34, Split, 51-69.
- KOVAČIĆ, V., 1996. - The Defense of Omiš, Fortification of the Lower Reaches of the River Cetina // *Fort.* 24, Mainz, 3-13.
- KOVAČIĆ, V., 2002. - Novi nalazi iz helenističkog Tragurija, Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, zbornik sa skupa održanog 24.-26. rujna 1998 u Splitu, Split, 382-385.
- KOVAČIĆ, V., 2004. - Katalog izložbe Antički Grci na tlu Hrvatske, Zagreb, 139-141.

- KOVAČIĆ, LJ., 2010. - Antički vodovod Vodovađa – Cavtat, Izdanja HAD-a, 24, Zagreb, 87-97.
- KOWAL, T., 2009-2010. - Fiedldwork at Risan, Season 2009-2010. (Pls. 204.207), *Światowit VIII (XLIX)/A*, Warszawa, 199-202.
- KOWAL, T., 2010. - Skrab monet z Risan, *Archeologia Żywa* 5 (51), 46-48.
- KOWAL, T., 2011. - The Cyclopean Walls of Rhizon, *Studia Lesco Mrozewicz*, Poznan, 187-194.
- KOWAL, T., 2013. - Changes in a landscape: a case study of three postcards from Risan, *Novensia* 24, Warszawa, 41-61.
- KOZLIČIĆ, M., 1983. - O problemu japodske prisutnosti u primorju istočnog Jadrana, u: *Arheološka problematika Zapadne Bosne. Zbornik*, 1, Sarajevo, 109-118.
- KOZLIČIĆ, M., 1990. - Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku, *Biblioteka znanstvenih djela* 41, (ur. I. Mimica), Split.
- KOZLIČIĆ, M., 1995. - Atlas - Kartografski spomenici hrvatskoga Jadrana (*Monumenta cartographica Maris Adriatici Croatici*), AGM, Zagreb.
- KOZLIČIĆ, M., 1997. - Istočni Jadran u Atlasu V. M. Coronellija, *Glasnik Društva bibliotekara Split* 5, Split, 9-23.
- KRAHE, H., 1925. - Die alten balkanillyrischen geographischen Namen, Heidelberg.
- KRAHE, H., 1955. - Die Sprache der Illyrier I, Wiesbaden.
- KRAUTHEIMER, R., 1965. - Earlo christian and byzantin Architecture, Baltimore.
- KRAVAR, M., 1994. - Oko toponima Ragusa za Dubrovnik, *Folia onomastica croatica*, 3, Zagreb, 81–82.
- KRIŽMAN, M., 1979. - Antička svjedočanstva o Istri, Pula Rijeka.
- KUBITSCHKEK, W., 1882. - De romanarum tribuum origine ac propagatione, Wien.
- KUBITSCHKEK, W., 1891. - Führer durch Carnuntum, Wien.
- KUKOČ, S. 2009. - Nadin-Liburnski kult mrtvih, Istraživanja 2004.-2006., *Asseria* 7, Zadar, 11-80.
- KUKOČ, S., 2011. – Liburnska nekropola u prirodnom okolišu, *HA* 20, Pula, 189-221.
- KUKOČ, S. –BATOVIĆ, Š., 2005. - Istraživanje grobnog humka iz željeznog doba u Nadinu, *Obavijesti HAD-a*, XXXVII (1), Zagreb, 58–63.
- KUKOČ, S. –BATOVIĆ, Š., 2006. - Iskapanje nekropole na sjeverozapadnoj padini Gradine u Nadinu, *Obavijesti HAD-a*, XXXVIII (2), Zagreb, 65–72.
- KUNKERA, J., 1982. - Novalja kroz 30 stoljeća, (vlastita naknada), Novalja.

- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B. 1995. - Antički natpisi Staroga grada; *Katalog latinskih natpisa*, PHAROS - Antički Stari grad, Državna uprava za zaštitu spomenika - Split - Muzejski prostor, Zagreb, Zagreb, 39-42.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B., 1998. - La continuité de la mentalité urbaine: de Pliny l'ancien à Constantin Porphyrogénète, *Hortus artium medievalium* 4, Motovun, 231-237.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B. – ŠEGVIĆ, M., 1988. - O razgraničenju između Alverije i Aserije, *ARR XI*, Zagreb, 49-62.
- KURILIĆ, A., 1999. - Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. st. po Kristu: antroponimija, društvena struktura, etničke promjene, gospodarske uloge, Doktorska disertacija, Zadar.
- KURILIĆ, A., 2004. - Caska kod Novalje na otoku Pagu, Pokusno istraživanje antičke nekropole u Caskoj i rekognosciranje Caske s okolicom, *Obavijesti HAD-a*, XXXVI/1, Zagreb, 68-79.
- KURILIĆ, A., 2004a. - Epigrafski spomenici na prostoru Novalje (drugo dopunjeno izdanje), Grad Novalja, Arheološki muzej u Zadru, Sveučilište u Zadru, Novalja – Zadar.
- KURILIĆ, A., 2007. - Lokalizacija: Caska – naseobinski dio, *Hrvatski arheološki godišnjak* 4, Zagreb, 368-369.
- KURILIĆ, A., 2009. - Le site antique de l'anse de Caska (*Cissa* romaine) près de Novalja sur l'île de Pag, *L'archeo thema* (Revue d'archéologie et d'histoire), 3. juillet-août 2009, Les Albres, 30-31.
- LAMBOGLIA, N., 1958. - Nuove osservazioni sulla "Terra sigillata chiara," *Rivista di studi Liguri* 24, Bordighera, 257-330.
- LAUTER, H., 1986. - Hellenistische Architektur, Darmstadt.
- LAWRENCE, A. W., 1979. - Greek Aims in Fortification, Oxford Clarendon Press.
- LAWRENCE, A. W., 1983. – Greek Architecture, New York.
- LAWRENCE, A. W., 1983a. - A skeletal history of Byzantine Fortification, *The annual of British School at Athens*, 78, London, 171-227.
- LEHMANN-HARTLEBEN, K., 1923. - Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeers, Suppl. „Klio“, XIV, Leipzig.
- LEMKE, M., 2011. - Fieldwork at Scodra 2011, *Swiatowit IX (L)/A*, 209-214.
- LEMKE, M., 2011a. - Scodra-legenda wielu epok, *Archeologia Zywa* 58, 14-19.
- LIDDELL, H. G. - SCOTT, R.- JONES, H. S., 1966. - Lexicon of Classical Greek, Oxford: Clarendon Press.
- LIEBESCHUETZ, W., 2001. - Decline and Fall of the Roman City, Oxford.

- LIEBL, H. T. – WILBERG W., 2006. - Ausgrabungen in Asseria, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 11, Wien, 1908, 17-88. (Iskopavanja u Aseriji, *Asseria* 4, Zadar, 203-246.
- LIPOVAC, G., 1991. - Razmatranje o problemima antičkog bedema grada Krka – povodom novih nalaza, *Prilozi Instituta za arheologiju* 8, Zagreb, 37-42.
- LIPOVAC, G. - ŠILJEG, B., 2007. - Istraživanja Liburnskog obrambenog sustava u Predzidu 2006., *Annales Instituti archaeologici* III, Zagreb, 79 - 82.
- LISIČAR, P., 1951. - *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, [Posebna izdanja Filozofskog fakulteta u Skopju knj. 2.], Skopje.
- LISIČAR, P., 1966. - Prilozi poznavanju Epidaura, *RFfZd*, 4, Zadar, 25-64.
- LUCIUS, J., 1666. - *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amsterdam.
- LUCIUS, J., 1673. - *Inscriptiones Dalmaticae*, Venecija.
- LUČIĆ, I., 1979. - Povijesna svjedočanstva o Trogiru II, Glava 6. O gradskim zidinama, ulicama i lukama, Split.
- LUČIĆ, I., 1986. - O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske = *De regno Dalmatiae et Croatiae* / Ivan Lučić ; priredila i prevela Bruna Kuntić-Makvić ; uvodna studija i bibliografija Miroslav Kurelac; komentar Neven Budak ... [et al.]. - Zagreb, - (Biblioteka Latina et Graeca; knj. 7).
- LUGLI G., 1957. - *La tecnica edilizia romana con particolare riguardo a Roma e Lazio*, Roma.
- LJUBIĆ, Š., 1859. - Studi archeologici sulla Dalmazia, *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 20, Wien, 233-276.
- LJUBIĆ, Š., 1873. - Faria-Citta Vecchia e non Lesina, Zagreb, 5-24.
- LJUBIĆ, Š., 1882. - Novo otkriće predmeta iz kamenite dobe na otoku Hvaru u Dalmaciji, *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva* 4, Zagreb, 89-90.
- LJUBIĆ, Š., 1889. - Crtice iz moga putovanja po južnoj strani gornje Krajine ili gospičko-otočke pukovnije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 11, Zagreb, 104-109.
- MAKJANIĆ, R., 1981. – Antički kamenolomi na području Hrvatske, *Dometi* 5, 71-76.
- MALKIN, I., 1987. - *Religion and colonization in ancient Greece*, Leiden-New York Kyøbenhavn-Köln.
- MALLART, R. P., 1994. - *La chora d'emporion*, Paris.
- MALNAR, S., 2007.- *Povijest Čabarskog kraja, Čabar*.
- MARASOVIĆ, J. - MARASOVIĆ, T., 1968. - *Dioklecijanova palača*, Zagreb.
- MARASOVIĆ, T., 1983. - *Zaštita graditeljskog naslijeđa*, Zagreb – Split.
- MARASOVIĆ, T., 2002. - *Kulturna baština 1 i 2*, Split.

- MARASOVIĆ, T. – MAROEVIĆ, I., 1985. – Aktivni pristup graditeljskom nasljeđu, *Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru OOUR Prirodno-matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu*, Split.
- MARCADÉ, J., 1960. - Le relif aux danseuses de Naronna au Musée de Split, *VAHD* 62, Split.
- MARCONE, A., 2002. - Tra Adriatico e Danubio nel IV secolo, *in BUORA, JOBST*, Roma, 173 - 178.
- MARCONE, A., 2004. - L'illirico e la frontiera nordorientale dell'Italia nel IV secolo D.C., *in: Atti 2003. Proceedings of the international conference, Cividale del Friuli, 25 – 27th September 2003*, Pisa, 343 - 359.
- MARDEŠIĆ, J., 1988. - Izvještaj o zaštitnim arheološkim radovima na trasi splitske zaobilaznice kroz Salonu 1986/87, *Mogućnosti* 3-4, Split, 307-315.
- MARDEŠIĆ, J., 1999-2000. - Istočni trakt gradskih zidina Salone, *Opvscula archaeologica*, 23-24, Zagreb, 143-153.
- MARGETIĆ, L., 1977. - Ius Italicum delle comunità liburniche (Plin. Nat. hist. 111,21,193), *ŽA XVII/2*, Skoplje, 401-409.
- MARGETIĆ, L., 1978-1979. - Plinio e le comunità della Liburnia, *Atti Rovigno IX*, 307-358.
- MARGETIĆ, L., 1987. - Iz starije pravne povijesti Raba, *Rapski zbornik*, Zagreb, 199-211.
- MARGETIĆ, L., 1988. - Noviji pogledi na stariju povijest Vinodola, Krka i Senja, *Zbornik Pravnog Fakulteta u Rijeci* 9, Rijeka, 1-18.
- MARGETIĆ, L., 1988a. - Tarsatica, *Dometi* 12, godina 21, Rijeka, 731-746.
- MARGETIĆ, L., 1990. - Rijeka, Vinodol, Istra, Rijeka.
- MARGETIĆ, L., 1994. - Antička Tarsatica i počeci Rijeke, *Rijeka 1*, Rijeka, 29-34.
- MARGETIĆ, L., 1996. - O nekim pitanjima pravnog položaja liburnskih općina u doba principata (Alcune questioni sulla posizione giuridica delle comunità liburniche durante il principato), *RZPZH AZUZd*, 38, Zadar, 1-12.
- MARIĆ, Z., 1973. - *Daorsi*. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi, *Godišnjak CBI* 8/10, Sarajevo, 109-137.
- MARIĆ, Z., 1973a. - Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca, *GZM XXVII/XXVIII*, Sarajevo, 237-255.
- MARIĆ, Z., 1973b. - *Daorsi*, *Godišnjak CBI* X/8, Sarajevo, 109-136.
- MARIĆ, Z., 1973c. - Arheološka istraživanja na gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine.– *GZM XXVII/XXVIII*, Sarajevo, 173-235.

- MARIĆ, Z., 1975. - Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa, *Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH*, Posebna izdanja, knjiga XXIV, Sarajevo, 103-110.
- MARIĆ, Z., 1976. - Ošanići – centar Daorsa – kulturno historijske značajke, Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi, Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. 10. 1972, Zagreb, 247-254.
- MARIĆ, Z., 1977. - Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daorsona na Gradini u Ošanićima kod Stoca, *GZM XXX/XXXI*, Sarajevo, 5-99.
- MARIĆ, Z., 1979. - Depo pronađen u ilirskom gradu Daors..u (2. st. pr. n. e.). – *GZM XXXIII*, Sarajevo, 23-113.
- MARIĆ, Z., 1985. - Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini, materijali *SADJ* 20, Beograd, 47-53.
- MARIĆ, Z., 1996. - Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890-1978), II. dio. – *Hercegovina. Godišnjak za kulturno i povijesno naslijeđe* 2(10), 7-33.
- MARIĆ, Z., 2000. - Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorsi, *Godišnjak CBI* 31/29, Sarajevo, 37-52.
- MARIĆ, Z., 2004. - Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, *Godišnjak CBI, ANU BiH XXXIII./31*, Sarajevo, 115-125.
- MARIJAN, B., 1989. - Protohistorijski nalazi s Gradine u Prenju kod Stoca, *GZM* 42/43, Sarajevo, 61-69.
- MARIJAN, B., 1996-1997. - Sjeveroistočna vrata u megalitskom zidu Gradine u Ošanićima kod Stoca, *Diadora* 18-19, Zadar, 19-46.
- MARIJAN, B., 1999. - Naseobinski obrambeni sustavi helenističkoga doba u stolačkom kraju, U : *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata, Humski zbornik IV*, Zagreb – Stolac, 73-91.
- MARIJAN, B., 2000-2001. - Gradina u Ošanićima u Stocu (naseobinski okviri i problemi arheoloških istraživanja), *Hercegovina*, broj 6-7 (14-15), Mostar, 7-29.
- MARIJAN, B., 2005. - Sjeveroistočna vrata na megalitskom zidu na Gradini u Ošanićima kod Stoca, *GZM* 46 (1991), Sarajevo, 87-112.
- MARIJAN, B., 2011. - Protopovijesno doba u Hercegovini, Hum i Hercegovina kroz povijest, *Zbornik radova knjiga I*, Zagreb, 25-54.
- MARIJAN, B., 2011a. - Gradina u Ošanićima – transformacija prapovijesnog gradinskog u urbano naselje, *Histria antiqua* 20, Pula, 177-187.
- MARIJANOVIĆ, B., 1984. - Završna istraživanja akropole na Gradini u Ošanićima, *GZM XXXIX*, Sarajevo, 11-22.

- MARIN, E., 1980. - Excavations at Issa, Island of Vis, Yugoslavia, 1976, 1979, *A preliminary Report, Rivista di Archeologia 4, Roma in collaboration avec N. Cambi et B. Kirigin*, 81-91.
- MARIN, E., 1980a. - O antičkim kultovima u Naroni, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, *Izdanja HAD-a 5, Split*, 207-212.
- MARIN, E., 1983. - Una citta dell'altra sponda: Naronia e il suo territorio nella tarda antichità, u *Studi in ricordo di Mons. Mario Mazzotti, Ravenna 1982. Studi Romagnoli 24*, 675-707.
- MARIN, E., 1994. - Civitas splendida Salona. *Geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone*, Salona Christiana, Split 1994, 9-104. Civitas splendida Salona: geneza, profil i transformacija starokršćanske Salone. – In: Salona Christiana, Split, 9–104.
- MARIN, E., 1996. - Decouverte d'un Augusteum a Naronia, in *Comptes-rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, Juillet-Octobre, Paris.
- MARIN, E., 1998. - Les fouilles recentes du Forum et de l'Augusteum de Naronia - decouverte de l'emporion hellenistique, in *Bulletin de la Societe française d'archeologie classique 1997-1998., in Rev. Arch*, 1/99, 179-184.
- MARIN, E., 1999.- Naronia, Zagreb, Opuzen.
- MARIN, E., 2000. - Salona III: Recherches archéologiques franco-croates à Salone (dir. par N. Duval, E. Marin et C. Metzger); Manastirine -Établissement préromain, nécropole et basilique paléochrétiens à Salone -Predrimsko sjedište, groblje i starokršćanska bazilika (éd. N. Duval et E. Marin), Rome -Split.
- MARIN, E., 2001. - Erešove bare. Villa suburbana iz 3. stoljeća i starokršćanska crkva iz 7. stoljeća u Naroni, *VAHD 94, Split*, 9-80.
- MARIN, E., 2002. - Novi helenistički nalazi iz Salone i Narone, *Književni krug*, Split.
- MARIN, E., 2002a. - Novi helenistički nalazi iz Salone i Narone, *Grčki utjecaji na istočnoj obali Jadrana*, Split, 415-421 (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. u Splitu).
- MARIN, E., 2002b. - Grad Saloniae/Salona, *Longae Saloniae I*, Split, 9-22.
- MARIN, E., 2003. - Naronitanski Augusteum i arheološka istraživanja u Naroni 1988.-2001., *Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja HAD-2003, 22, Zagreb*, 11-50.
- MARIN, E., 2003a. - Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve : znanstveni skup, Metković, 6. - 9. listopada 2001. / [urednik Emilio Marin]. Zagreb - Split. - (Naronia : niz Arheološkog muzeja Split; 4).
- MARIN, E., 2013. - Moji rimski papiri (2004-2011), Matica hrvatska, Zagreb.
- MARINOVIĆ, A., 1957-1959. - Epigrafski spomenici o rimskom namjesniku Dolabelli u Cavtatu, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 6-7, Dubrovnik, 121-128.

- MARINOVIĆ, A., 1993. -Boka kotorska od najstarijih vremena do početka XX. stoljeća; *Dubrovnik*, br. 4., Matica Hrvatska – ogranak Dubrovnik, Dubrovnik 1993, 184-205.
- MARION, Y., 1998. - Pline et l'Adriatique orientale: *quelques problèmes d'interprétation d'Histoire Naturelle 3.129-152*", en P. Arnaud e P. Counillon (eds.), *Geographica historica*, Bordeaux-Nice, Ausonius, 119-135.
- MARKOVIĆ, Č., 1964-1987. - Konzervatorsko-restauratorski radovi na lokalitetu "Risanski mozaci" u Risnu u 1963. god., *Starine Crne Gore*, 2, Cetinje.
- MARKOVIĆ, Č.- MARTINOVIĆ, J. – KOVAČEVIĆ, V. – ANDRIJAŠEVIĆ, G., 1984. - Elaborat o sistematskom arheološkom istraživanju lokaliteta „Carine“ u Risnu, Kotor.
- MAROJEVIĆ, F., 1922. - Spomen knjiga o Petru Hektoroviću 1487-1572, Split.
- MAROVIĆ, I., 1952. - Novi i neobjavljeni nalazi iz Narone, *VAHD* 54, Split, 153-173.
- MAROVIĆ, I., 1956. - Arheološka istraživanja u okolini Dubrovnika / Ivan Marović. // *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*. Sv. 4-5 / glavni i odgovorni urednik Cvito Fisković.
- MAROVIĆ, I., 1960. - Prehistorijski nalazi na području Solina, *VAHD* LXII, Split, 5-29.
- MAROVIĆ, I., 1981. - Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji, *VAHD* LXXV, Split, 7-59.
- MAROVIĆ, I., 1999. - Novi i neobjavljeni nalazi iz Narone, in *VAHD*, 54/1952, 153-173 (= E. Marin *et alii*, *Narona*, Zagreb - Opuzen).
- MAROVIĆ, I., 2006. - O godini razorenja Salone, *VAPD* 99, Split, 253-273.
- MAROVIĆ, I., 2006a. - Ostava bizantskih zlatnika iz Narone, *VAPD* 99, Split, 235-252.
- MARSIGLI, A. F. – DE MARBURG, C., 1726. - Danubius pannonico — mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sextomos digestus ab Aloysio Ferd. com. Marsili, socio regiarum societatum Parisiensis, Londinensis, Monspeliensis. Hagae Comitum & Amstelodami.
- MARŠIĆ, D., 1993. - Prilog poznavanju limitacije agera antičkog Zadra, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 32 (19), Zadar, 105-116.
- MARŠIĆ, D., 1995. – Antički Epetij, magistarski rad, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb.
- MARŠIĆ, D. 1997. - Problemi istraživanja antičkog Epetija, *Diadora*, 18-19 (1996-1997), Zadar, 46-76.
- MARŠIĆ, D., 1999. - Ulomak stele iz sjevernog bedema, *SK*, 15. XI, Solin.
- MARŠIĆ, D., 2010. - Izgubljeni salonitanski spomenici (II.) / Portretne stele vojnika VII. legije C.p.f. Gaja Lukrecija i Lucija Cezija Basa, *VAPD* 103, Split, 63-80.

- MARTIN, R., 1947. - Les enceintes de Gortys d' Arcadie. *Bulletin de Correspondance Hellenique* 71-7, Athens, 81-147.
- MARTINOVIĆ, J., 1967. - Neki novi momenti u interpretaciji 24. i 25. poglavlja Pseudo-Skilaksovog Periplusa, *Starinar* XVII, Beograd, 107-115.
- MARUŠIĆ, B., 1990. - Še o istrski Kisi (Cissa) in kesenskem škofu (episcopus cessensis), *Arheološki vestnik*, 41, Ljubljana, 403-430.
- MATAS, A. K., 1880. - Čitluk (kod Sinja u Dalmaciji), *Bull. dalm.* 3, Split, 12.
- MATEJČIĆ, R., 1964. - Lapidarij. Zbirka kamenih spomenika Pomorskog i povijesnog muzeja, *Katalog Povijesnog i pomorskog muzeja Rijeka br. 5*, Rijeka.
- MATEJČIĆ, R., 1967. - Arheološka istraživanja hipokaustuma u Rijeci, *Dokumentacija arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja*, Rijeka, 1 - 3.
- MATEJČIĆ, R., 1968. - Monolog nad riječkim termama, *Dometi* 1, Rijeka, 27 - 30.
- MATEJČIĆ, R., 1969. - Sedam godina rada u istraživanju Liburnijskog limesa, *Osječki zbornik* XII, Osijek, 25-39.
- MATEJČIĆ, R., 1969a. - Izvještaj o zaštitnom nadzoru nad iskopom za robnu kuću na Koblerovom trgu u Rijeci, *Dokumentacija arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja*, Rijeka, 1-3.
- MATEJČIĆ, R., 1970. - Tehnički podaci uz nalaz antičkog bedema u ulici J. Kraša, *Dokumentacija arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja*, Rijeka, 1-2.
- MATEJČIĆ, R., 1971. - Jelenje na Grobničkom polju, Izvor Rječine do Željeznih vrata, *Claustra Alpium Iuliarum*, (ur. J. Šašel-P. Petru) *Fontes* I, Ljubljana, 53-62.
- MATEJČIĆ, R., 1977. - Izvještaj o zaštitnim radovima na trasi rimskog limesa na Kozali u Rijeci, *Dokumentacija arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja*, Rijeka, 1 - 6.
- MATEJČIĆ, R., 1981. - Pregled kulturno - povijesnih spomenika Vinodola, *VinZbor* 11, Rijeka, 309 - 335.
- MATEJČIĆ, R., 1982. - Stara Tarsatica, Trsat od davnih do današnjih dana, Rijeka, 13-36.
- MATEJČIĆ, R., 1985. - Arheološki nalazi u Rijeci i okolici, *Dometi* 4-5, Rijeka, 5-12.
- MATEJČIĆ, R., 1988. - Kako čitati grad, Rijeka.
- MATEJČIĆ, R., 1988a. - Antički arheološki nalazi u Rijeci i bližoj okolici, *Povijest Rijeke* (ur. D. Klen) Rijeka, 56-66.
- MATIJAŠIĆ, R., 1983. - Cronografia dei bolli laterizi della figulina Pansiana nelle regioni adriatiche, *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité* 95/2, Roma, 961-995.

- MATIJAŠIĆ, R., 1998. – Gospodarstvo antičke Istre, Zagreb.
- MATIJAŠIĆ, R., 2009. - Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana, Zagreb.
- MATIJEVIĆ-SOKOL, M., 1994. - Povijesna svjedočanstva o Senju i okolici, *Senjski zbornik*, 21, Senj, 25-40.
- MATIJEVIĆ-SOKOL, M., 2002. - Toma Arhiđakon i njegovo djelo, Naklada Slap, Jastrebarsko.
- MAY, J. M. F., 1946. - Macedonia and Illyria (217-167 B.C.). *The Journal of Roman Studies*, 36 (1-2), 48-56.
- MAYER, A., 1931-1932. - Staroilirske studije, *Nastavni vjesnik XL*, Zagreb.
- MAYER, A., 1939. - O starijim mjesnim imenima obale srednje Dalmacije, *HGH* 7-10, Zagreb, 143-147.
- MAYER, A., 1940. - De Iapodibus populo Ilyrico Celtis commixto, Serta Hoffilleriana = *Vjesnik Hrv. arh. društva*, XVIII—XXI, Zagreb.
- MAYER, A., 1954. - Catarensia, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti / Zbornik Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU / Zbornik Historijskog zavoda JA / Zbornik Historijskog instituta JA*, Vol.1, 95-109.
- MAYER, A., 1957. - Die Sprache der alten Illyrier, I, Wien.
- MAYER, A., 1959. - Die Sprache der alten Illyrier Bd. 2: Etymologisches Wörterbuch des Illyrischen; Grammatik der illyrischen Sprache [Schriften der Balkankommission, *Linguistische Abteilung* 16], Wien.
- MAYER, M., 2003. - La sociedad de la Narona romana (Vid, Metkovic, Croacia). Algunas observaciones. In: G. Urso (Ed.): Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003, Pisa (Fondazione Niccolò Canussio 3), 229-224.
- MEDER, J., 2003. - Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća, Zagreb.
- MEDINI, J., 1964-1965. - Epigrafički spomenici o munificijacijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije, *Radovi Fiozofskog fakulteta Zadar* 6, Zadar, 45-74.
- MEDINI, J., 1968. - Rimska brončana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru, u: *Diadora* 4, Zadar, 143-180.
- MEDINI, J., 1969. - Epigrafički podaci o munificijacijama iz antičke Liburnije i ostalim javnim gradnjama. *RFfZd*, 6 (3)/1964-65 - 1966-67, Zadar, 45-74.
- MEDINI, J., 1973-1974. - Ordines decurionum Liburniae, *Radovi Fil. fak. Zadar* 12, Zadar, 25-56.

- MEDINI, J., 1976. - Etnička struktura stanovništva antičke Liburnije u svjetlu epigrafičkih izvora, *Materijali SADJ XV*, Beograd, 67-85.
- MEDINI, J., 1978 - O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu *Cosmographia* anonimnog pisca iz Ravene, *Putevi i komunikacije u antici*, ur. I. Mikl-Curk [Materijali SADJ XVII], Peć, 69-86.
- MEDINI, J., 1979. - Rimsko doba, *Arheološki muzej Zadar – Vodič*, Zadar, 28-45.
- MEDINI, J., 1980. - Provincia Liburnia, *Diadora 9*, Zadar, 363 - 436.
- MEDINI, J., 1987. - Gradski zid i pitanje urbanog areala antičkog Raba, *Rapski zbornik*, Zagreb, 171-174.
- MENĐUŠIĆ, M., 2000. - Pretpovijesni suhozidni obrambeni sustavi na šibenskom području, *HA 6*, Pula, 195-211.
- MESIĆ, M., 2005. - Izvještaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima na bedemima Aserije, *Asseria*, 3, Zadar, 141-150.
- MIHOLJEK, I. – STOJEVIĆ, I., 2012. - Stolno posuđe i glinene svjetiljke iz podmorja Ortope, *OA 36*, Zagreb, 143–174.
- MIJOVIĆ, P., 1963 - Acruvium - Decatera - Kotor u svjetlu novih arheoloških otkrića, *Starinar Arheološkog instituta N. S.* 13-14 (1962. - 1963.), Beograd, 27–48.
- MIJOVIĆ, P. – KOVAČEVIĆ, M., 1975. - Utvrđenja i gradovi u Crnoj Gori, Beograd.
- MIJOVIĆ, P., 1987. - Pradavne i davne kulture Crne Gore, Titograd, 5-28;
- MIKL CURK, I., 1976. - Utrdbe Nauporta ob Ljubljani na Vrhniki, *AV XXV*, Ljubljana, 370-386.
- MIKULČIĆ, I., 1982. - Staro Skopje so okolnite tvrđine, Skopje.
- MIKULČIĆ, I., 2002. - Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte, Vici, Refugien, Kastelle, *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, 54, München.
- MILETIĆ, Ž., 1989. - Murazzo zapadne salonitanske nekropole, *RFFZd* 28, br. 15, Zadar 1988-, 49-70.
- MILETIĆ, Ž., 1993. - Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, *RFFZd* 32 (19), Zadar, 117-150.
- MILETIĆ, Ž., 2001. - Bedemi Salone u odnosu na Nekropole, *Histria Antiqua*, 7, Pula, 107-113.
- MILETIĆ, Ž., 2003. - Religijski život u Naroni, *Izdanja HAD-a* (0351-8884) 22, Zagreb, 215-219.
- MILETIĆ, Ž., 2004. - O rimskim cestama na aserijatskom području, *Asseria* 2, Zadar, 7-21.

- MILETIĆ, Ž., 2005. - Prostorna organizacija i urbanizam rimskog Burnuma, *Simpozij rijeka Krka i Nacionalni park „Krka“*. Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, Šibenik, 181-201.
- MILETIĆ, Ž., 2007. - Prostorna organizacija i urbanizam rimskog Burnuma, in: *Simpozij Rijeka Krka i Nacionalni park „Krka“*. Prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, D. Marguš (ed.), Šibenik, 181-202.
- MILINKOVIĆ, M., 2002. - Die Byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien. Ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh., *Starinar*, 51, Beograd, 71-33.2
- MILINKOVIĆ, M., 2008. - Die spätantik-frühbyzantinische befestigten Höhenanlagen in Serbien, Höhengiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria (ur.: H. Steuer, V. Bierbrauer, M. Hoeper), *Orgänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 58, Berlin-New York, 533-557.
- MILOŠEVIĆ A., 1988. - Čitluk COLONIA CLAUDIA AEQUUM, *AP* 29, Ljubljana, 129-132.
- MILOŠEVIĆ, A., 1998. - Arheološka topografija Cetine, Izdanja *MHAS-a*, Split.
- MIRABELLA-ROBERTI, M., 1993. – Notiziario archeologico (1937-1938-1939) *AttiIstr* 50, Trieste, 291-295.
- MIRNIK, I., 1997-1998. - Archaeological museum Zagreb, Numismatic Department, Emeritus. Studiji Sveučilišta u Zagrebu; Institut za arheologiju, *Arheološkog muzeja u Zagrebu* (Zagreb), 3.s., 30-31, Zagreb, 283-285.
- MIROSAVLJEVIĆ, V., 1955. - Južno područje otoka Cresa u pretpovijesno doba : (Istraživanja 1954. godine) / V. Miroslavljević. // *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu godinu 1954*. Knj. 61, Zagreb, 262-279.
- MIROSAVLJEVIĆ, V., 1962. - Impresso-cardium keramika na otocima Cresa, Lošinja i Krka / *Arheološki radovi i rasprave = Acta et dissertationes archaeologicae*. Knj. 2, 175-205.
- MIŠURA, A. P., 1921. - Colonia Romana Aequum Claudium, *Friburger Dissertationes*, Graz -Wien.
- MITOVA DŽONOVA, D., 1998. - Das frühbizantinisches castrum Stenos an der »via a Singiduno per Hadrianopolim usque ad Constantinopolim« am Succu-Pass (Claustro; Stenos), *Radovi XIII međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju* (ur.: N. Cambi, E. Marin), 3, *VAHD*, Supl. Vol. 87-89, Split-Roma, 531-540.
- MOHOROVIČIĆ, A., 1953. - Pregled i analiza novootkrivenih objekata historijske arhitekture na području grada Osora, *BILU* 1, Zagreb, 10-16.

- MOHOROVIČIĆ, A., 1956. - Analiza razvoja urbanističke strukture naselja na otocima zapadnog Kvarnera", u "*Ljetopis JAZU*", 61, Zagreb.
- MOHOROVIČIĆ, A. 1956a. - Osor. Apsyrtes - Apsorus (Analiza povijesnog razvoja jednog strategijskog čvora u sjevernom Jadranu provedena na temelju promatranja arhitektonskih nalaza kao izvora i dokumentacije), *BILU 9-10*, god. 4, Zagreb, 11-16.
- MOHOROVIČIĆ, A., 1964. - Nalazi mozaika s ornamentalnim i figuralnim motivima u gradu *Krku*, *Bulletin*, god. XII, dvobroj 1 i 2, Zagreb, 1-2; 1-8.
- MOMMSEN, TH., 1854-1856. - *Römische Geschichte*, Leipzig.
- MOMMSEN, TH., 1873. - *Supplementum. 1892 Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae*, Berlin.
- MONUMENTA CARTOGRAPHICA JUGOSLAVIAE, sv. I, Antičke karte, Beograd, 1974.
- MOROVIĆ, H., 1970. - Građa za bibliografiju splitske periodike - II, 1944-1969. Split.
- MUJEZINOVIĆ, N., 2011. – Helenistički grad Daorson – metodološki pristup zaštiti i priprema projekta konzervatorsko-restauratorskih radova, *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, vol. 52, Sarajevo, 307-362.
- MUMFORD, L., 1968. - *Grad u historiji*, Zagreb.
- NEDVED, B., 1988. - Felix Arba, *Izdanja HAD-a* 13, Zagreb, 29-44.
- NEDVED, B., 1992. - Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća (I. dio), *Diadora* 14, Zadar, 109-263.
- NEDVED, B., 1995. - Srednje i južno velebitsko podgorje u rimsko doba, *Paklenički zbornik 1: simpozij povodom 45. godišnjice NP »Paklenica«*, Starigrad Paklenica, 223–228.
- NERALIĆ, J., 1988. - Epigrafika u djelima pisaca hrvatske povijesti, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.
- NIEMANN, G., 1993. - *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien, 1910. (Dioklecijanova palača u Splitu; prijevod M. Marasović u izdanju Mediteranskog centra za graditeljsko naslijeđe), Split.
- NIKOLANCI, M., 1958. - Antikni spomenici otoka Hvara, *Popis spomenika otoka Hvara*, Split, 51-52.
- NIKOLANCI, M., 1970. - O kontroverzi Lissos-Issa, *APA*, Zagreb, 377-384.
- NIKOLANCI, M., 1973. - Arhajski import u Dalmaciji, *VAHD*, 68 (1966), Split, 89-118.
- NIKOLANCI, M., 1976. - Jadranski Grci kao periferija helenskog svijeta, *Materijali* 12, Zadar, 149-168.
- NIKOLANCI, M., 1976a. - Maloazijski import na istočnom Jadranu, *JOP*, Dubrovnik, 273-286.

- NIKOLANCI, M., 1977. - Bilješka o korintskim vazama na Visu, *VAHD* LXX-LXXI, Split, 149-153.
- NIKOLANCI, M., 1980. - Epigraphica Graeca nova et vetera in Dalmatia reperta, *Diadora* 9, Zadar, 205-224.
- NIKOLANCI, M., 1989. - Paros, Pityeia i Anchiale u jadranskoj Iliridi (Paros, Pityeia-Pityussa et Anchiale dans l'Adriatique), in *VAHD* 82, Split, 35-62.
- NIKOLANCI, M., 1989a. - Crna Korkira i poluotok Pelješac, *VAHD* 82, Split, 81-98.
- NIKOLANCI, M. - FABER, A., 1985. - Škrip na otoku Braču, *Prilozi* 2, 1-38.
- NODARI, M., 1985. - Međunarodni simpozij Budućnost povijesnog urbanog krajolika Grada Dubrovnika, dobra svjetske baštine (UNESCO) nove metodologije urbane konzervacije u kontekstu upravljanja prostornim razvojem, Dubrovnik.
- NOPCSA, F. B., 1929. - Geologie und Geographie Nordalbaniens. *Geologica Hungarica. Series Geologica*, 3, Budapest, 7-620.
- NOSSOV, K. S., 2009. - Greek Fortifications of Asia Minor 500-130 BC, From the Persian Wars to the Roman Conquest, New York.
- NOVAK, G., 1915. - Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, *Supplemento al Bulletino d'archeologia e storia dalmata*, Split.
- NOVAK, G., 1937-1940. - O kolonizatorskom djelovanju Dionizija Starijeg na Jadranu, *VAHD* 18-21, Zagreb, 111-128.
- NOVAK, G., 1943. - Predgrčka Issa, *Časopis za hrvatsku povijest* 3, Zagreb, 260-263.
- NOVAK, G., 1952. - Issa i isejska država, *VAHD* 54, Split, 5-40.
- NOVAK, G., 1953. - Issa i isejska država, *VAHD* 55, Split, 37-70.
- NOVAK, G., 1956 - "Antun Matijašević Karamaneo" u: *Anali Historijskog Instituta JAZU u Dubrovniku* 4-5 (1956), 455-482.
- NOVAK, G., 1957. - Povijest Splita, Split.
- NOVAK, G., 1959. - Kako je i kada propala antička Issa, *RFfZd* I, Historijska grupa, Zagreb, 1-13.
- NOVAK, G., 1961. - Vis, Zagreb.
- NOVAK, G., 1961a. - Stari Grci na Jadranskom moru, *Rad JAZU* 322, Zagreb, 145-221.
- NOVAK, G., 1965. - Epidauritanae, *Rad JAZU* 339, Zagreb, 97-140.
- NOVAK, G., 1965a. - Presjek kroz povijest Zadra, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 11-12, Zadar, 7-76.

- NOVAK, G., 1966. - Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća (Do propasti Epidauruma), *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 10-11, Prilog, Dubrovnik, 3-84.
- NOVAK, G., 1973. - Kolonizacija Grka na istočnoj obali Jadranskog mora, *VAHD* 68, (1966), Split, 119-125.
- NOVAK, N., 1984. – Konzervatorska analiza zaštitnih arheoloških istraživanja Rijeka Stari grad, na prostoru spoja Užarske i Ulice J. Trdine, *Dokumentacija Konzervatorskog odjela Rijeka*, Rijeka, 1-6.
- NOVAK, N., 1995. – La topografia archeologica della cittavecchia di Fiume, Atti, *Centro di ricerche Storiche vol. XXV*, Trieste - Rovigno, 387-421.
- NOVAK, N., 1996. – Izvještaj sa zaštitnih sondažnih istraživanja u riječkom Starom gradu, na prostoru igrališta škole Nikola Tesla i parka sjeverno od Trga Kosi toranj, *Dokumentacija Konzervatorskog odjela Rijeka*, Rijeka, 2-5.
- NOVAK, N., 1997. -Izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja u riječkom Starom gradu, na lokaciji Supilova 12, *Dokumentacija Konzervatorskog odjela Rijeka*, Rijeka, 1-3.
- NOVAK, N., 1997a. - Izvještaj sa zaštitnih sondažnih istraživanja na lokaciji 30.01 u riječkom Starom gradu, *Dokumentacija Konzervatorskog odjela Rijeka*, Rijeka, 1 - 4.
- NOVAK, N., 1988. – Zaštitna arheološka istraživanja na lokaciji "Mljekarski trg" u riječkom Starom Gradu. *Dokumentacija Konzervatorskog odjela Rijeka*, Rijeka, 1-13.
- NOVAK, N., 1996. – Izvještaj sa zaštitnih sondažnih arheoloških istraživanja u riječkom Starom gradu na prostoru igrališta škole Nikola Tesla i parka sjeverno od Trga Kosi toranj, *Dokumentacija Konzervatorskog odjela Rijeka*, Rijeka, 2-5.
- NOVAK, N., 1997. – Izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja u riječkom Starom gradu na lokaciji Supilova 12, *Dokumentacija Konzervatorskog odjela Rijeka*, Rijeka, 1-3.
- NOVAK, N., 1999. – Riječki stari grad – Trgovi, *Dokumentacija Konzervatorskog odjela Rijeka*, Rijeka, 1-20.
- NOVAK, N., 1999a. – Izvještaj sa zaštitnih arheoloških i konzervatorskih istraživanja na lokaciji Trg pod Kaštelom 5, u riječkom Starom gradu, *Dokumentacija Konzervatorskog odjela Rijeka*, Rijeka, 1-7.
- NOVAK, N., 2007-2008. – Prinos ranom kršćanstvu i urbanizmu Tarsatike, *Histria archaeol.*, 38-39, 169-196.
- NOVAK, N. - BROŽIĆ, A., 1995.- Konzervatorski elaborat.
- OBBER, J., 1985. - Fortress Attica - defence of the Athenian land frontier 404 – 322 B. C., Leiden.

- OBBER, J., 1987. - Early Artillery Towers: Messenia, Boiotia, Attica, Megarid, *Aja* 91, Boston, 569-604.
- OREB, F., 1969. - Arheološki nalazi uz magistralu na predjelu Bilankuša u Solinu, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 2, Zagreb, 3-6.
- OREB, F., 1984. - Archaeological Excavation in the Eastern Part of Ancient Salona in 1979, *VAHD* 77, 1984. (Disputationes Salonitanae II), 25-35.
- OREB, F., 1986. - Arheološko-konzervatorski radovi u Solinu u 1981. i 1982. godini, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12, Zagreb, 233-240.
- OREB, F., 1990. - Rimaska vila u Strožancu nedaleko Splita, *OA* 23-24, Zagreb, 441-449.
- OSBORNE, R., 1986. - Classical landscapes with figures, The ancient Greek city and its countryside, London.
- OSMUK, N., 1988. - Ajdovščina, *Varspomen* 30, Ljubljana, 233 - 236.
- OSMUK, N. - SVOLJAK, D. - ŽBONA-TRKMAN, B., 1994. - Ajdovščina – Castra, *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije* 183, Ljubljana.
- OVČAROV, D., 1973. - Proteihizmata v sistemata na ranovizantiskite ukrepljenja po našite zemi, *Arheologia*, 15, Sofija, 11-23.
- PAJAŃKOWSKI, W., 1981. – Ilirowie, Poznań.
- PAPAZOGLU, F., 1969. - Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, *ANUBIH-CBI Djela* 30/, Sarajevo.
- PAPOVIĆ, S. - POPOVIĆ, LJ., 2012. - B. Antička Budva, Budva.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M., 1976. - Najnovija istraživanja u Boki Kotorskoj s posebnim osvrtom na problem ilirskih i predilirskih veza s Egejom.” *Materijali (Kongres Saveza arheoloških društava Jugoslavije, Zadar 1972.)* 12, 76-87.
- PAŠALIĆ, E., 1960. - Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, *Zemaljski muzej*, Sarajevo.
- PAŠKVALIN, V., 1986. - O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba”, u: Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, *Materijali XXII*, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad, 153–162.
- PATSCH, C., 1893. - Bericht über eine Reise in Bosnien, *AEM* XVI, Wien, 57, 90.
- PATSCH, C., 1897. - Archäologische-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien II, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina (Wien)* V, Wien.

- PATSCH, C., 1900. - Archäologische-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien IV, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina (Wien)* VII, Wien, 33-166.
- PATSCH, C., 1902. - Archäologische-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien V, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina (Wien)* VIII, Wien, 121-130.
- PATSCH, C., 1904. - Archäologische-epigrafische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien VI, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Hercegovina (Wien)* XI, Wien.
- PATSCH, C., 1907. - Narona. Zur Geschichte und Topographie von Narona, Wien.
- PATSCH, C., 1908. - Zur Geschichte und topographie von Narona, *Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung* V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Wien.
- PATSCH, C., 1910. - Prilozi našoj rimskoj povjesti, I. Nadgrobni spomenici iz Humca", *GZM* XXII, Sarajevo, 177-210.
- PATSCH, C., 1912. - Aus Narona, *JOAI* 15, Bb., 75-82
- PATSCH, C., 1912a. - Bosna i Hercegovina u rimsko doba, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 159-161.
- PATSCH, C., 1914. - Zbirke grčkih i rimskih starina u bosansko-hercegovačkom zemaljskom muzeju, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXVI, Sarajevo, 141-221.
- PATSCH, C., 1997. - Kleinere Untersuchungen in undbum Narona, *Jahr. F. Altertumskunde* II, 1908, 87-117. (= Manja istraživanja u Naroni i oko nje / Carl Patsch; [prijevod s njemačkog Dragica Nikolić; prijevod s latinskog Radoslav Dodig]. - Metković. - (Biblioteka Povijesna baština; 3)
- PAVAN, M., 1958. - Ricerche sulla provincia romana di Dalmazia, Venecija.
- PAVLOVIĆ LUČIĆ, J., 1789. - Marmora Macarensia, Venetiis.
- PEARSON, A., 2002. - *The Roman Shore Forts: Coastal Defences of Southern Britain* Stroud: Sutton.
- PEDIŠIĆ, I., 1994. - Sanacijsko-konzervatorski radovi na kompleksu kasnoantičke vile rustike u Danilu Gornjem. // *Obavijesti / Hrvatsko arheološko društvo*. 26, Zagreb, 50-51.
- PEDIŠIĆ, I., 1997. - Sanacijsko-konzervatorski radovi na termalnom sustavu kompleksa Stari Šematorij na Danilu, *Obavijesti* br. 3, Zagreb, 92-93.
- PEDIŠIĆ, I., 1999-2000. - Sanacijsko-konzervatorski zahvati i najnoviji nalazi zaštitnih arheoloških istraživanja u Danilu, *OA* 23-24, Zagreb, 521-527.

- PEDIŠIĆ, I., 2004. - Nastavak sanacijsko-konzervatorskih radova na kompleksu rimske gradske vile (Stari šematorij) na Danilu. // *Obavijesti / Hrvatsko arheološko društvo*. 36, Zagreb, 118-123.
- PEDIŠIĆ, I., 2006. - Žirje, Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta (ur.: A. Durman), Zagreb, 316-317.
- PEKIĆ, M., 1988. - Whelerovo viđenje Zadra 1675. godine u: *Diadora* 10, Zadar, 205-225.
- PEKOVIĆ, Ž., 1998. - Dubrovnik: Nastanak i razvoj srednjovjekovnoga grada-La fondation et le developpement de la ville medievale, Split.
- PERI, T., 1783. - *Austria Sacra*, vol V, Wien.
- PERIŠA, D., 2008. - Je li delmatsko područje presjekao rimski limes? *Archaeologia Adriatica* 11, Zadar, 507-517.
- PEROVIĆ, Š., 2012. - Prilog poznavanju željeznodobnih bedema Aserije, *Asseria* 10, Zadar, 239-310.
- PETIT-RADEL, C. F., 1815. - *Voyage historique cronographique et philosophique dans les principales villes de l'Italie*, Paris.
- PETRICIOLI, I., 1952. - Arheološki radovi u Zadru 1950. i 1951. god., *VAHD*, 53, Split (1950./1951.), 263-266.
- PETRICIOLI, I., 1965. - Novi rezultati u istraživanju zadarskih srednjovjekovnih fortifikacija, *Diadora*, 3, Zadar, 169-203.
- PETRICIOLI, I., 1965a. - Toreta na otoku Kornatu, *Adriatica praehistorica et antiqua*, (zbornik posvećen Grgi Novaku), Zagreb, 717-725.
- PETRIĆ, N., 1975. - O gradu Hvaru u kasnoj antici. *PPUD*, 20, Split, 5-29.
- PETRIĆ, N., 1989. - Prilozi arheologiji kasnoantičkog grada Hvara. *PPUD* 28, Split, 5-21.
- PETRIĆ, N., 1992. - Prapovijest Trogira, *Diadora*, 14, Zadar, 23-40.
- PETRIĆ, N., 2009. - Pretpovijest Dubrovnika", *VAMZ* 42, Zagreb, 509-517.
- PETRIKOVITS, H., 1975. - Die Innenbauten romischer Legionslager während der Prinzipatszeit, *Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften*, Band 56, Opladen.
- PETROVIĆ, J., 1939. - Nekropola u Budvi, *Umetnički pregled* 6. ur. M. Kašanin, Beograd: Muzej kneza Pavla.
- PETROVIĆ, P., 1980. - Les fortresses du bas-Empire sur le limes Danubien en Serbie (Roman frontier studies 1979) (ur.: W. Hanson, J. Keppie), *BAR. International Series* 71, Oxford, 757-773.

- PETRU, P., 1967. - Neuere Grabungen an den Clausurae Alpium Iuliarum. Studien zu den Militärgrenzen Roms (Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland), Köln – Graz, 122–126.
- PETRU, P., 1972. - Novejše raziskave Clastra Alpium Iuliarumin kasnoantičnih utrdb v Sloveniji, *AV XXIII*, Ljubljana, 343-366.
- PETRU, P., 1978. - Clastra Alpium Iuliarum und die spätromische Verteidigung in Slowenien, *AV XXIX*, Ljubljana, 505 - 509.
- PIPLOVIĆ, S., 2005. - Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni, *Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru*, sv. 47, 1–25.
- POCHMARSKI, E. – HOXHA, G., 2005. - Lissos: Quellen und Stadtgeschichte, *Römisches Österreich* 28, Graz, 243-251.
- POULTER, A. G., 1992. - The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the later Roman empire, *The city in Late Antiquity* (ur.: J. Rich), New York, 99-135.
- POULTER, A. G., 1995. - Nicopolis ad Istrum: a Roman, Late Roman and Early Byzantine City, *JRS Monograph* 8, London.
- POULTER, A. G., 2013. - An indefensible frontier: *the Clastra Alpium Iuliarum*, Nottingham.
- PRASCHNIKER, C. – SCHÖBER, A., 1919. - Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro. *Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung*, 8, Akademie der Wissenschaften, Wien.
- PRENDI, F., 1975. - Aspects de la vie sociale, économique et culturelle de Lissos, *Posebna Izdanja, Knjiga XXIV, Knj. 6*, Sarajevo.
- PRENDI, F., 1982. - The Prehistory of Albania, vol. III, part. I, Chapter V, The prehistory of Balkans, The Middle East and Aegean World tenth to eighth centuries B.C., Cambridge, 187-237.
- PRENDI, F. – ZHEKU, K., 1971. - Qyteti ilir i Lisit origjina dhe sistemi i fortifikimit të tij,” *Studime Historike*, Tirana, 155-205.
- PRENDI, F. - ZHEKU, K., 1972. - La ville illyrienne de Lissus. Son origine et son système de fortifications, *Iliria* 2, Tirana, 239 – 268.
- PRENDI, F. - BUDINA, DH., 1972a. - Fouilles 1960 dans la Forteresse d'Irmaj (Gramsh), *Iliria*, II, Tirana, 25-66.
- PRIBOJEVIĆ, V. [Vincentius Priboevius], 1532. - O podrijetlu i zgodama Slavena (De origine successibusque Slavorum, Venetiis. (priredio G. Novak 1951).
- PRICE M. - TRELL, B. L., 1977. - Coins and their Cities, London.

- PRIENE / [editor, Kleopatra Ferla; contributors, Fritz Graf, Athanasios Sideris], Athens : Foundation of the Hellenic World, 2005.
- PRIJATELJ, K., 1949. - Kasnoantikna palača u Polačama na otoku Mljetu, *Arhitektura* br. 25-27, Zagreb, 89-93.
- PRITCHETT, W. K., 1991. - *Studies in Ancient Greek Topography VII*, Amsterdam.
- PUŠIĆ, I., 1969. - Arheološki lokaliteti i stanje arheološke nauke u Boki Kotorskoj, *Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti*, sv. 1, 7-22.
- RAČKI, F., 1877. - *Annales Laurissenses, Annales Regni Francorum, Vita Caroli Magni*, Zagreb.
- RAČKI, F., 1894. - Thomas archidiaconus: Historia Salonitana, *Scriptores. Volumen 3*, Zagreb.
- RADIĆ, F., 1904. - Tri šljema nađena u Vidu kod Metkovića, *Starohrvatska prosvjeta* sv.VIII, Zagreb, 41-55.
- RADIĆ ROSSI, I., 2004. - Skriveno blago Novalje, (Uvod, I. Radić Rossi, 17-20; Novaljsko područje u antici, I. Radić Rossi – M. Blečić, 21-32; Antički brodolom u uvali Vlaškoj maloju, I. Radić Rossi, 39-58), *Grad Novalja i Hrvatski ronilački savez*, Novalja.
- RADIĆ ROSSI, I., 2005. - Lokalitet: Caska – podmorje, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2, Zagreb, 285-286.
- RADIĆ ROSSI, I., 2006. - Lokalitet: Caska – utvrda Sv. Juraj, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 3, Zagreb, 320-321.
- RADIĆ ROSSI, I., 2007. - Podmorska arheološka istraživanja u Kaštelanskom zaljevu tijekom 2006., *OHAD*, 39/2, Zagreb, 70-83.
- RADIĆ ROSSI, I., 2008. - Rescue excavations at Vranjic near Split, Croatia, u: *Proceedings of the 13th Annual Meeting of the European Association of Archeologists (Zadar, Croatia, 18-23 September 2007)*, Session: *Underwater Archaeology*, Zagreb, 151-166.
- RADIĆ ROSSI, I., 2008a. - Zaštitno arheološko istraživanje u vranjičkome podmorju 2005./2006, *Tusculum - Časopis za solinske teme (1846-9469)* 1, Solin, 17-33.
- RADIĆ ROSSI, I., 2008b. - Arheološka baština u podmorju Kaštelanskog zaljeva. – *Archaeologia Adriatica*, 2.2, Zadar, 489-506.
- RADIĆ ROSSI, I., 2011. - Problematika prapovijesnih i antičkih arheoloških nalazišta u hrvatskom podmorju, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru.
- RADIĆ ROSSI, I. – KURILIĆ, A., 2005. - Caska-arheološka zona, *Hrvatski arheološki godišnjak* 2, Zagreb, 279-280.

- RADIĆ ROSSI, I. - BRUSIĆ, Z., 2007. - Caska – Novalja 2007, *Stručno izvješće o rezultatima arheoloških istraživanja*, Hrvatski restauratorski zavod – Odjel za podvodnu arheologiju Sveučilišta u Zadru – Odjel za arheologiju, Zagreb – Zadar.
- RADIĆ ROSSI, I. – ZMAIĆ, J., 2009. - Podzemni antički vodovod u Novalji na otoku Pagu, *Histria Antiqua*, 18-2, Pula, 147-166.
- RANDBORG, K., 2002. - Kephallénia. Archaeology and History. *Acta Archaeologica*, Vol. 73: 1, 2., Copenhagen, 1- 345.
- RAPANIĆ, Ž., 1980. - Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku, *VAHD LXXIV*, Split, 189-217.
- RAPANIĆ, Ž., 1986. - Arheološka istraživanja u Pustjerni, *AP 27*, Ljubljana, 139-141.
- RAPANIĆ, Ž., 1988. - Marginalia o „postanku“ Dubrovnika, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. Znanstveni skup Dubrovnik, 1-4. X. 1984. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, 12 (1988), Zagreb, 39-50.
- REGAN, K., 2002. - Utvrda Sv. Jurja u Caskoj na otoku Pagu, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu*, 19, Zagreb, 141-148.
- REGAN K. – NADILO, B., 2009. - Stare crkve u jugoistočnom dijelu otoka Krka, *Građevinar* 61, Zagreb, 1075-1087.
- REGAN, K. – NADILO, B., 2010. - Stare crkve na Cresu i Lošinju te okolnim otocima, *Građevinar* 62, Zagreb, 151-161.
- REISCH, E., 1913, - Die Grabungen des oesterr. arch. Institutes während der Jahre 1912 und 1913. Das Standlager von Burnum, *JOAI* 16, Bb., Wien, 112–144.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1948. - Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1950. - Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u starodoba – Jadastini, *VAHD*, 52, Split, 19-34.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1952. - Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji, *VAHD*, 53 (1950-1951), Split, 25-57.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1954. – Da li je na Braču bilo grčkih kolonija?, *Brački Zbornik* 2, Supetar, 90-94.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1955. - Onomastičke studije s teritorija Liburna, *Zbornik Inst. za hist. nauke u Zadru* 1, Zadar, 125-141.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1965. - Zur Frage der Datierung des Psefisma aus Lumbarda, *AI* 7, Beograd, 77-80.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1968. - Novi Dolabelin “terminacijski” natpis iz okolice Jablanca, *VAMZ*, s. 3, 3, Zagreb, 63-73.

- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1970. - Salona. Lokalitet III „in horto Metrodori“, *Arheološki pregled* 12, Beograd, 113-118.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1972. - Le Municipium Riditarum en Dalmatie: Son patrimoine épigraphique et l'onomastique illyrienne, *Studia Albanica* 2, Tirana, 229-234.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1973. - Isejska naseobina u Lumbardi u svjetlu novih istraživanja, *VAHD* 68, Split, 133-141.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1973a. - Salona, Solin - istraživanja oko sjevernog trakta bedema, *Arheološki pregled* 15, Beograd, 56-59.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1975. - Quelques aspects de la continuité des agglomérations fortifiées illyriennes préantiques à l'époque romaine, *Međunarodni kolokvij Utvrđena ilirska naselja, Mostar, 24 - 26. oktobar 1974.*, ur A. Benac, [Posebna izdanja ANUBiH knj. XXIV, CBI knj. 6.], Sarajevo, 47-58.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1976. - D. Grci i Iliri na istočnom Jadranu u svjetlu numizmatičkih izvora, *Jadranska obala u protohistoriji*, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki institut, Zagreb, 185-197.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1977. - Rider - Municipium Riditarum. Essai de reconstruction historique d'un habitat illyro-dalmate, Actes du Colloque. Themes de recherches sur les villes antiques d'occident, Strasbourg 1971, Paris, 133-145.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1977a. - Antička Salona (Salonae) - povijesno urbanistički i spomenički fenomen, *Arhitektura* 160-161, Zagreb, 54-69.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1980. - Iz ranije salonitanske graditeljske tradicije, u: *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Zagreb, 91-101.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1984. - Područje Ridita u ilirskoj kultnoj plastici (s posebnim obzirom na neobjavljene spomenike). – In: Simpozijum Duhovna kultura Ilira, Herceg-Novi, 4-6. novembra 1982, Sarajevo, 119-132.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1988. - Antički Grci na našem Jadranu i neka pitanja naseljavanja priobalja Manijskog zaljeva, *Adrias*, 2, Split, 5-19.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989. - Iliri i antički svijet, Split.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989b. - Rider - municipium Riditarum: Prilog povijesnoj rekonstrukciji iliro-delmatskog i rimskog naselja, Iliriološke studije. Povijest-arheologija-umjetnost - numizmatika – onomastika, “KK“, Split, 845-852.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989c. - Antički Grci na našem Jadranu i neka pitanja naseljavanja priobalja Manijskog zaljeva, *Adrias* 2 (1988), Split, 5-9.

- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1990. - Il Municipium Riditarum (Rider) in Dalmazia nelle recenti ricerche archeologico-epigrafiche, *La Venetia nell' area padano-danubiana: Le vie di comunicazione*, Padova, 471-485.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1991. - Salona »Quadrata« salonitanski oppidum (Caes., B. C. III 9) u svjetlu novih istraživanja, *Antička Salona*, Split, 47-63.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 2011. - Ricordi aquileiesi offerti a C. Brusin nelle epigrafi di Salona, *Studi aquileiesi offerti a G. Brusin*, Aquileia, 67-81 (prijevod u D. Rendić-Miočević, *Dalmatia Christiana*, Zagreb-Split., 193-200).
- RICHLÝ, H., 1898. - Archäologische Funde aus den Bocche di Cattaro, *Mittheilungen der K. Central Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmäler* 24, 143-152.
- RITTERLING, E., 1924–1925. - “Legio”, *RE* 12, Stuttgart, 1617–1618.
- ROMANELLI, P. - Topografia e Archeologia dell' Africa Romana, Turin, 1970.
- SABLJAR, M., 1852. - Bag – Pag, *Putna bilježnica – fotokopija*, Arhiva uprave za zaštitu kulturne baština, Ministarstvo kulture RH, Zagreb.
- SALONA CENTAR - Istraživanja 1979.
- SANADER, M., 1998, - Tilurij - rimski vojni logor. Prethodno izvješće s arheoloških istraživanja u 1997. i 1998. godini, *OA* 22, Zagreb, 243-255.
- SANADER, M., 1998a. - Arheološka istraživanja u Gardunu (*Antički Tilurium*), *Obavijesti HAD* 3, Zagreb, 75-85.
- SANADER, M., 1999. - Principija vojnog logora - uzor forumu kolonijalnih gradova?, *Histria Antiqua*, 5, Pula, 99 - 108.
- SANADER, M., 2000. - Tilurij - rimski vojni logor, *Obavijesti HAD* 1, Zagreb, 51-61.
- SANADER, M., 2001. - Tilurij - rimski vojni logor. Prethodno izvješće o arheološkim istraživanjima u sezoni 2000., *Opuscula archaeologica* 25, Zagreb, 183-194.
- SANADER, M., 2002. - Tilurium, Burnum, Bigeste. Novi prilog pitanju datacije delmatskog limesa, u: *Arheološke studije i ogledi*, Zagreb, 120-128.
- SANADER, M., 2003. - Tilurium I. Istraživanja - Forschungen 1997. - 2001., Zagreb.
- SANADER, M., 2007. - O rimskoj vojsci, vojnicima i njihovim taborima, u: *Dalmatinska Zagora – nepoznata zemlja*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske – Galerija Klovićevi dvori, Zagreb, 67-75.
- SANADER, M. - TONČINIĆ D. - OŽANIĆ, I., 2004. – Tilurij – arheološka istraživanja 2004. god, *Opuscula archaeologica* 28, Zagreb, 221-243.

- SARADI, H. G., 2006. - The Byzantine City in the Sixth Century. Literary Images and Historical Reality, Athens.
- SARIA, B., 1938. - Emona als Standlager der legio XV Apollinaris. *Laureae Aquincenses*, I, Budapest, 245–255.
- SCHLEYER, W., 1914. - Arbe, Stadt und Insel ein Schatzkastlein der Natur und Kunst in Dalmatien, Wiesbaden.
- SCHMITT, O. J., 2001. - Das venezianische Albanien (1392-1479), München.
- SCHULTEN, A., 1933. - Geschichte von Numantia, München.
- SCHÜLTZE, H., 1909. - The Römischen Stadttore, *Bonner Jahrbücher* 118, 280-352.
- SCRANTON, R. L., 1941. - Greek Walls, Harvard University Press.
- SENC, S., 1991. - Grčko-hrvatski rječnik, Zagreb.
- SERGEJEVSKI, D., 1955. - Doba rimske vladavine”, u A. Benac, D. Sergejevski i Đ. Mazalić (ur.), *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Univerzum, Sarajevo, 55–111.
- SESTIERI, P. C., 1943. - Iscrizioni Latine d' Albania, in: *Studime e Tekste, Studi e Testi*, Serie II, Arkeologjike, 1, 2-118.
- SKEFICH, S., 1971. - Excavations at Nin in Dalmatia, 1970, *American Journal of Archaeology*, 75/2, 214.
- SKELAC, G., 2005. - Lokalitet: Caska – gospodarski kompleks, *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2, Zagreb, 281-283.
- SKOK, P., 1917. - Studije iz ilirske toponomastike, *GZM*, XXIX, Sarajevo, 117-143.
- SKOK, P., 1931. - Les origines de Raguse, *Slavia* 10, no. 3, 449-500.
- SKOK, P., 1936. - Zum insula - Problem, *Glotta* 25, 217-222.
- SKOK, P., 1950. - Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima I, II, Zagreb.
- SKOK, P., 1954. - Postanak hrvatskog Zadra, *Radovi Instituta u Zadru*, I, Zagreb, 37-68.
- SKOK, P., 1973. - Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća.- Zagreb.
- SLAPŠAK, B., 2002. - Nova opažanja o parcelaciji Chore Farosa, u: Grčki utjecaji na istočnoj obali Jadrana, *Književni krug*, Split, 195-220.
- SOKOLICEK, A., 2003. - Zum Phänomen des Diateichisma im griechischen Städtebau, *Forum Archaeologiae* 27/VI.
- SOKOLICEK, A., 2009. - Diateichismata. Zu dem Phänomen innerer Befestigungsmauern im griechischen Städtebau. (= *Ergänzungshefte zu den Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 11, Wien.

- SOLARIĆ, M. – SOLARI, N., 2009. - Iskolčenje zemljišnih čestica i najstariji kamen međaš u Hrvatskoj iz 4. stoljeća prije Krista.// *Kartografija i geoinformacije*, Vol.8 No.12, Zagreb, 79-87.
- SPON, J., 1997. - Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du Levant, Lyon. 1678. Spon, Adam, Cassas i Lavallee u Hrvatskoj / priredio i preveo Ljudevit Krmpotić predgovor Zvonimir Bartolić, Hannover ; Čakovec : Nakladni zavod Hrvatski zapisnik.
- SREJOVIĆ, D., 1985. - *Felix Romuliana* Galerijeva palata u Gamzigradu, *Starinar* 36, Beograd, 51-67.
- STANČIĆ, Z. - SLAPŠAK, B., 1988. - A modular analysis of the field system of Pharos, *BAR IS* 431, Oxford, 191-198.
- STANČIĆ, Z. - VUJNOVIĆ, N. - KIRIGIN, B. - ČAČE, S. - PODOBNIKAR, T. - BURMAZ, J., 2004. - Arheološka baština otoka Brača, *Brački zbornik* 21, Supetar, 7-238.
- STANIĆ, S., 1864. - Studi storico-critici sopra Pisola e l'antica citta di Lissa (Issa), Programma dell'i. r. Ginnasio sup. in Zara 1863-64, Zadar.
- STARAC, A., 1995. - Carski posjedi u Istri, *Opvscula archaeologica* 18, Zagreb, 133-145.
- STARAC, A., 2000. - Rimsko vladanje u Istri i Liburniji II, *Katalozi i Monografije*, Pula.
- STARAC, A., 2001- - Povijest istraživanja (Storia delle indagini)", in :*Pula - iza Herkulovih vrata, Arheoloska istraživanja 1997.-1998. godine (Pula - dietro porta Ercole, Indagini archeologiche degli anni 1997-1998)*, Arheološki muzej Istre, Katalog 60, Pula, 15-40 (Italian summary, p.15-40).
- STARAC, R., 1993. - Prikaz rezultata pokusnih arheoloških istraživanja na Gradini kod Pasjaka, u: *Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije*, Rijeka, 27-36.
- STARAC, R., 1999. - Rezultati arheološkog sondiranja na trgu Cimiter. *Senjski zbornik* 26, Senj, 71-88.
- STARAC, R., 2000. - Sakralna arhitektura srednjovjekovnog Vinodola, *Senj. zb.* 27, Senj, 45-96.
- STARAC, R., 2004. - Prilog poznavanju materijalne kulture stanovnika Tarsatičke Liburnije između petog i devetog stoljeća, *Sveti Vid*, zbornik IX, Rijeka, 21 - 35.
- STARAC, R., 2000. - Sakralna arhitektura srednjovjekovnog Vinodola, *Senj. zb.* 27, Senj, 45-96.
- STARAC, R., 2009. - Liburnijski limes – Arheološko-konzervatorski radovi na lokalitetima Vranjeno i Za Presiku (ur. N. Radić Štivić - L. Bekić) *Tarsatički principij kasnoantičko vojno zapovjedništvo*, Rijeka, 273 - 289.
- STICOTTI, P., 1893. - Bericht über einen Ausflug nach Liburnien und Dalmatien. 1890. und 1891., *Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen* XVI, Wien, 32-155.

- STICOTTI, P., 1914. - Saggio di scavo ad Osero, *Atti e memorie XXX/XXXI*, Poreč, 77-83.
- STICOTTI, P., 1937-1940. - Pago. *Serta Hoffilleriana* (= *VAHD*, n.s., 18-21/1937-1940) 179-181.
- STIPČEVIĆ, A., 1981. – Kulturni simboli kod Ilira, Sarajevo.
- STIPČEVIĆ, A., 1983. - Zmija kao čuvarica groba. Prilog proučavanju ilirskih ostataka u suvremenim narodnim vjеровanjima, *Zbornik za narodni život i običaje JAZU/HAZU*, 49, Zagreb, 625-630.
- STIPČEVIĆ, A., 1989. - Iliri Povijest, *Život, Kultura*, Zagreb.
- STOŠIĆ, J., 1986. - Sažeti prikaz istraživanja, nalaza i problema prezentacije pod katedralom i Bunićevom poljanom u Dubrovniku, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 12, Zagreb, 241-248.
- STOŠIĆ, J., 1988. - Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području od prahistorije do ranog srednjeg vijeka* (= *Izdanja hrvatskog arheološkog društva*, 12), Zagreb, 15-37.
- STROBEL, K., 2000. – Zur Geschichte der Legionen V (Macedonica) und VII (Claudia pia fidelis) in der frühen Kaiserzeit und zur Stellung der Provinz Galatia in der augusteischen Heeresgeschichte, in Y. Le Bohec (ed.): *Les légions de Rome sous le Haut-Empire*, Lyon, , 515-528.
- SUHA, M., 2009. - The walls of Agios Donatos Zervochoriou -A case study of a fortress in Thesprotia, northwestern Greece, Athens.
- SUIĆ, M., 1935-1949. - Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina, *VAHD* 52, Split, 53-58.
- SUIĆ, M., 1949. - Izvještaj o arheološkim iskapanjima u Zadru, *Ljetopis JAZU* 55, 199-221.
- SUIĆ, M., 1950. - Liburnski nadgrobni spomenik - „liburnski cipus”, *VAHD* LIII, Split, 59-97.
- SUIĆ, M., 1951. - Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije, *VAHD* 53, Split, 234-253.
- SUIĆ, M., 1953. - Pag, Zagreb.
- SUIĆ, M., 1955. - Istočna jadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplu, *Rad JAZU* 306, Zadar, 121-186.
- SUIĆ, M., 1955a. - Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 1, Zadar, 1-36.
- SUIĆ, M., 1955b. - Granice Liburnije kroz stoljeća, *Radovi Inst. JAZU* 2, Zadar, 273-296.
- SUIĆ, M., 1958. - Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 2, 1956/57, Zagreb, 13-50.

- SUIĆ, M., 1958a. - O municipalitetu antičke Salone, *VAHD* 60, Split, 11-42.
- SUIĆ, M., 1960. - Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zaljevu za rimske vladavine, *Diadora*, 1 (1959), Zadar, 147-174.
- SUIĆ, M., 1960a. - O municipalitetu antičke Salone, *VAHD*, 60 (1958), Split, 11-42.
- SUIĆ, M., 1962. - Municipium Varvariae, *Diadora* 2/1960/61, Zadar, 179-387.
- SUIĆ, M., 1963. - Gdje se nalazilo jezero iz 26. poglavlja Pseudo-Skilakova Peripla, *GZM*, n.s. 8/1963, Sarajevo, 111-115.
- SUIĆ, M., 1964. - Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra, *Zadar: Zbornik: Geografija - ekonomija - saobraćaj - povijest - kultura* [Zbornici i monografije Matice hrvatske knj. II.] , ur. J. Ravlić, Zagreb, 117-128.
- SUIĆ, M., 1964a. - O imenu Zadra, *Zadar Zbornik*, MH, Zagreb, 95-104.
- SUIĆ, M., 1965. - Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg Primorja. *GCBI*, 1, 163-178.
- SUIĆ, M., 1966. Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira, *RFfZd* IV, sv. 4, Zadar, 44-58.
- SUIĆ, M., 1968. - Bribir (Varvaria) u antici, *Kolokvij o Bribiru, pregled rezultata arheoloških istraživanja od 1959. do 1965. godine*, Zagreb, 21-38.
- SUIĆ, M., 1968a. - Nin : problemi arheoloških istraživanja. Zadar: Arheološki muzej.
- SUIĆ, M., 1968b. - Bribir (Varvaria) u antici, *SHP S. III* 10, Zagreb, 217-234.
- SUIĆ, M., 1969. - Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, *Povijest grada Nina*, Zadar, 61-100.
- SUIĆ, M., 1970. - Noviji natpisi iz Burnuma, *Diadora* 5, Zadar, 93-130.
- SUIĆ, M., 1970a. - Liburnia tarsaticensis, *Adriatica*, Zagreb, 705-716.
- SUIĆ, M., 1973. - Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru, *VAHD*, 68 (1966), Split, 181-194.
- SUIĆ, M., 1975. - Il capitolium di Zadar, sviluppo e rapporto col nesso urbano, *Atti del Convegno internazionale per il XIX centenario della dedizione del "Capitolium" e per il 150 anniversario della sua scoperta, 1973*, Brescia: Ateneo di Brescia, 141-144.
- SUIĆ, M., 1976. - Antički grad na istočnoj obali Jadrana, Zagreb.
- SUIĆ, M., 1976a. - Obrambeni sustav i prospekt antičkog Zadra s kopnene strane, *RFfZd* 14-15, *Razdio društvenih znanosti* 6, Zadar, 533-554.
- SUIĆ, M., 1977. - Zadarski forum - stari trg u novom gradu. *Arhitektura* (Zagreb), 38-52.
- SUIĆ, M., 1977a. - Pharos – Hvar – Quara , *Živa antika* 27/1, Skopje, 161-170.
- SUIĆ, M., 1979. - Nin. Povijesni i umjetnički spomenici ("Nin. I suoi monumenti storici e artistici"), Zara.

- SUIĆ, M., 1980. - Faze izgradnje bedema stare Varvarije - Uz jedan novi natpis iz Bribira, *Gunjačin zbornik*, ur. I. Erceg, Zagreb, 31-42.
- SUIĆ, M., 1981. - Zadar u starom vijeku, (Prošlost Zadra 1, ur. D. Foretić), Zadar.
- SUIĆ, M., 1990. - Nekoliko primjera toponomastičkih refleksa kontinuiteta i pomicanja naselja iz antičke Liburnije, *VAMZ* 3. ser. 23, 69-74.
- SUIĆ, M., 1993. - Tragurium marmore notum, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*, Sarajevo, 285-295.
- SUIĆ, M., 1994-1995. - Varvarina palaeochristiana, *Diadora* 16-17, 293-308.
- SUIĆ, M., 1996. - Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovom Periplusu, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske*, Zadar.
- SUIĆ, M., 1987. - Cissa Pullaria - baphium Cissense - episcopus Cessensis, *ARR* 10, 185–219.
- SUIĆ, M., 1998. - Varvarina palaeochristiana. Matična publikacija: Izdanja *HAD*-a 19, Zagreb, 181-189.
- SUIĆ, M., 1999-2000. - Korak dalje od Tomine ubicacije Jadra, *OA* 23-24, Zagreb, 123-125.
- SUIĆ, M., 2000. - Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru / uredili Mate Suić; Marin Zaninović.
- SUIĆ, M., 2003. - Antički grad na istočnom Jadranu. Zagreb Golden marketing.
- ŠAŠEL, J., 1963. - Calpurnia L. Pisonis auguris filia, *ŽA* 12, 387-390.
- ŠAŠEL, J., 1970. - Longaticum, *PWRE* Suppl. 12, Stuttgart, col. 521.
- ŠAŠEL, J., 1974. - K zgodovini Julijsko – alpskega obrambnega področja, *Situla* 14-15, Ljubljana, 255 - 262.
- ŠAŠEL, J., 1974a. - Die Limes-Entwicklung in Illyricum, *Actes IXe Congrès International d'Etudes sur les Frontières Romaines, Mamaia, 6-13. septembre 1972*, Bucuresti, Köln, Wien, 193-199 (*pretiskano u: J. Šašel, Opera selecta, Situla, 30, Ljubljana, 1992, 397-403*).
- ŠAŠEL, J., 1988. - Ad Pirum – rimska štabna baza na Hrušici (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 159), Ljubljana.
- ŠAŠEL, J., 1992. - Alpium Iuliarum Claustra, u: *Operta Selecta, Situla* 30, Ljubljana, 386 - 387.
- ŠAŠEL, J., 1992a. - Sistemi di difesa della “porta illirico – italica” nel Tardo Antico, u: *Operta Selecta, Situla* 30, Ljubljana, 795 - 805.
- ŠAŠEL, J. - PETRU, P., 1976. - Claustra Alpium Iuliarum, *Fontes I*, Ljubljana.

- ŠAŠEL-KOS, M., 1997. - Dalmatae, Dalmatia, *Der Neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, 3, Stuttgart, Weimar, 282-286.
- ŠAŠEL-KOS, M., 2005. - Appian and Illyricum, *Situla, Razprave Narodnega muzeja Slovenije / Dissertationes Musei nationalis Sloveniae* 43, Ljubljana.
- ŠEGVIĆ, M., 1998. - Stanovništvo Konavala u rimsko doba, *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Cavtatu od 25. do 27. studenog 1996. godine* 1, ur.V. Stipetić, Dubrovnik, 9-30.
- ŠEŠELJ, L., 2005. - U tjecaji dirahijskih keramičkih radionica na području srednje Dalmacije, *VAPD* 98, Split, 49-61.
- ŠILJEG, B., 2008. - Arheološko istraživanje lokaliteta Mala luka i Baška na Krku, *Annales Instituti Archaeologici*, 4, Zagreb, 84-87.
- ŠIMUNOVIĆ, P., 1986. - Istočnojadranska toponimija, Logos, Split.
- ŠIMUNOVIĆ, P., 2004. - Bračka toponimija, Golden marketing, Zagreb.
- ŠIMUNOVIĆ, P., 2013. - Predantički toponimi u današnjoj (i povijesnoj) Hrvatskoj, *FOC* 22, 147-214.
- ŠIŠIĆ, F., 1914. - Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb.
- ŠIŠIĆ, F., 1925. - Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb.
- ŠIŠIĆ, F. 1990. - Povijest Hrvata u doba narodnih vladara, II. izdanje, Zagreb.
- ŠKOBALJ, A., 1970. - Obredne gomile (djelo o religiji i magiji na temelju arheoloških nalaza), Sveti Križ na Čiovu kod Trogira.
- ŠKUNCA, A., 1989. - Pregled antike otoka Paga, *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom Primorju*, Izdanja HAD-a, 11, Zagreb, 23-28.
- ŠKUNCA, A., 2006. - Novalja na Pagu, *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 188-189.
- ŠKUNCA, S. J., 2002. - Enigma biskupije Cisse/Cesse / *Vjesnik istarskog arhiva*, svezak 18, 331-334.
- ŠONJE, A., 1958. - Nalaz rimskog natpisa na Caski kod Novalje na otoku Pagu, *Živa antika*, 8/2, Skoplje, 311-322.
- ŠONJE, A., 1969. - *Pag zaboravljeni otok*, Dometi, sv. 4-5, Rijeka, 95-100.
- ŠONJE, A., 1975 - Ostaci antičkih utvrda u kvarnerskom i podvelebitskom području, *Pomorski zbornik* 13, Rijeka, 275-290.
- ŠONJE, A., 1997. - Kasnoantički spomenici na otoku Pagu, *Novalja grad*, Novalja, 103- 149.
- ŠUTA, I., 2002. - Topografi ja prapovijesnih nalazišta na kaštelanskom, kliškom i solinskom području, Zadar.

- ŠUTA, I., 2011. - Organizacija i arhitektura naselja iz 2. i 1. st. pr. Kr., Antički Sikuli (katalog izložbe), Kaštela, 31-38.
- ŠUTA, I., 2011a. - Zaštitna arheološka istraživanja na Brižinama u Kaštel Sućurcu, *Kaštelanski zbornik*, Kaštela, 109-127.
- ŠUTA, I., 2012. - Topografija kasnorepublikanske Salone u kontekstu novih nalaza iz Bencunuša, *Tusculum* 5, Solin, 7-19.
- TARPIN, M., 2000. - Urbs et oppidum. Le concept urbain dans l'Antiquite romaine. In: *Guichard, V., Sievers, S. and Urban, O.H. (eds) Les processus d 'urbanisation a l'age du Fer.Eisenzeitliche Urbanisationsprozesse. Actes du colloque organise par Arbeitsgemeinschaft Eisenzeit bei den Deutschen Verbänden für Altertumsforschung, Le Centre archeologique europeen du Mont Beuvray, L'UMR 5594 du CNRS "Archeologie de la Bourgogne" (Glux- en-Glenne, 8-11 juin 1998).* (Collection Bibracte 4). Glux-en-Glenne: Centre archeologique europeen du Mont Beuvray: 27-29, Munchen: Deutsche Taschenbuch Verlag, 316-317.
- TEŽAK-GREGL, T., 1984. - Novi prehistorijski nalaz iz Jurjeva. *Senjski zbornik*, 10-11, 1-6.
- THE OXFORD LATIN DICTIONARY ed. by P. G. W. Glare, Oxford University Press, 1968-1982.
- TOMIČIĆ, Ž., 1987. - Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju, *Prilozi Instituta za arheologiju* 3-4, Zagreb, 141-174.
- TOMIČIĆ, Ž., 1988. - Novija ranosrednjovjekovna istraživanja Odjela za arheologiju, *Prilozi* 3/4 (1986/1987), Zagreb, 141-174.
- TOMIČIĆ, Ž., 1990. - Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 5-6, Zagreb, 29-53.
- TOMIČIĆ, Ž., 1990a. - Materijalni tragovi, *VAMZ*, 3.s., XXIII, 139-162.
- TOMIČIĆ, Ž., 1993. - Kasnoantička utvrda na položaju crkvice Sv. Jurja nad Pagom. Prinos istraživanju prošlosti grada, *Zbornik radova u povodu 550. - obljetnice grada Paga, Pag.*
- TOMIČIĆ, Ž., 1995. - Svetojanj - kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu, *Arheološki radovi i rasprave* 12, Zagreb, 291-305.
- TOMIČIĆ, Ž., 1996. - Auf der Spur der Reconquista Iustiniana: spätantike Befestigungsanlagen an der Nordküste Kroatiens, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 10, Zagreb, 103-116.
- TOMIČIĆ, Ž., 2010. - Prinos Aserije poznavanju organizacije Dalmacije u epohi cara Justinijana, *Asseria* VIII, Zadar, 351-400.

- TOMLINSON, R. A., 1961. - Emplekton Mansory and Greek Structura, *The Journal of Hellenic Studies* 81, 133-140.
- TOPALILOV, I., 2012. - Philippopolis. The City from the 1st to the beginning of the 7th century. - In: (R. Ivanov, ed.) *Roman Cities in Bulgaria*. Vol. 1, Sofia, 363-437.
- UENZE, S., 1992. - Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Ergebnisse der deutsch - bulgarisch - österreichischen Ausgrabungen 1934 – 1937, *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, 43, München.
- NEUHAUSER, T. - UGARKOVIĆ, M., 2013. – Stobreč 2012. – helenistički bedem, *Ann. Inst. archaeol.* IX, Graz, 55-58.
- UGLEŠIĆ, A., 2002. - Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije, Zadar.
- UGLEŠIĆ, A., 2003. - Ranokršćanski nalazi iz Aserije, *Asseria*, 1, Zadar, 195-207.
- ULBERT, T., 1981. - Ad Pirum (Hrušica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen. *Der Deutsche Beitrag zu den slowenisch-deutschen Grabungen 1971 – 1973, Veröffentlichung der Kommission zur archäologischen Erforschung des spätromischen Raetien der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Munich.
- UNCU, L., 2012. - Holocene landscape changes of the Lezha region: a contribution to the palaeogeographies of coastal Albania and the geoarchaeology of ancient Lissos. – *Marburger Geographische Schriften*, vol. 146, Marburg, 1-232.
- UNCU L. - BRÜCKNER H., 1913. - The Palaeogeographies of the Lezha Region, and the Geoarchaeology of Ancient Lissos, Albania - Felicitation volume for İlhan Kayan.
- VANNESSE, M., 2007. - Claustra Alpium Iuliarum: un riesame della questione circa la difesa del Confine Nord-Orientale dell'Italia in epoca Tardoromana, in "*Aquileia Nostra*" LXXVIII, 313 - 340.
- VASIĆ, M. - KONDIĆ, V., 1986. - Le limes romain et paleobyzantin des Portes de Fer, *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, 3, Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg, 20, Stuttgart, 542-560.
- VASIĆ, M., 1995. - Le limes protobyzantin dans la province de Mésie Première, *Starinar*, 45-46, Beograd, 41-53.
- VASILJ, S., 2012. - Arheološki lokalitet Doljani-Dubine u općini Čapljina, Bosna i Hercegovina. *Prilog istraživanju donjeg toka rijeke Neretve*, *Godišnjak/Jahrbuch*, 41, 113-134.
- VASILJ, S. - ČULJAK, N. - PAPONJA, A., 2011. - Arheološki vodič Hercegovine, Sarajevo.

- VEITH, G., 1914. - Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35-33, *Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung VII*, Wien.
- VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ, O., 1966. – Labeati i Dokleati kroz izvore i arheološki materijal, *Materijali IV*, Herceg Novi, 61-64.
- VEŽIĆ, P., 1990. - Rezultati istraživanja na prostoru Citadele u Zadru, *GZSKH*, 16, Zagreb, 7-43.
- VEŽIĆ, P., 2004. - Crkva sv. Duha na Aseriji – ranokršćanski mauzolej i romanička crkva sv. Pavla, *Asseria 2*, Zadar, 117-131.
- VIALLA DE SOMMIERES, L., 1820. - Voyage historique et politique au Montenegro, Paris.
- VILIČIĆ, M., 1988. - Povijesna topografija Senja III - Urbanistički tragovi rimske Senije, *Senjski zbornik 15*, Senj, 65-70.
- VINCENTIUS PRIBOEVIUS, 1991. - De origine successibusque Slavorum / Vinko Pribojević, *O podrijetlu i zgodama Slavena*; uvod i bilješke napisao i tekst za štampu priredio Grga Novak; preveo i kazalo imena sastavio Veljko Gortan, *Književni krug*, Split.
- VINSKI, Z., 1982. – Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, 12, , 7-34.
- VINSKI, Z., 1984. - Ponovno o karolinškim mačevima u Jugoslaviji, *VAMZ XVI-XVIII (1983-1984)*, Zagreb, 183-210.
- VINSKI, Z., 1986. - Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, 15 (1985), Split, 61–117.
- VIŠNJIĆ, J., 2009. – Antička arhitektura, (ur. N. Radić Štivić - L. Bekić) *Tarsatički principij kasnoantičko vojno zapovjedništvo*, Rijeka, 35 - 69.
- VIŠNJIĆ, J., 2010. - 15.th International Conference on „Cultural Heritage and New Technologies“ Vienna, 67 – 88.
- VOLKMANN, H., 1979. - Oppidum. In: Ziegler, K. and Sontheimer, W. *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*. Band 4: Nasidius-Scaurus.
- VRANKOVIĆ, B., 1891. - Osservazioni d'un notaio sull' isola Lesina dell' Adriatico, Zara, 5-27.
- VRSALOVIĆ, D., 1960. - Kulturno-povijesni spomenici otoka Brača, *BZ 4*, Supetar, 33-161.
- VRSALOVIĆ, D., 1968. - Povijest otoka Brača, *Brački zbornik 6*, Supetar.
- VRSALOVIĆ, D., 1979. - Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana. Prilog poznavanju trgovačkih plovnih putova i privrednih prilika na Jadranu u antici, *Doktorski rad*, Zagreb.

- VUČIĆ, J., 1979. - Ranokršćanska kamena plastika Narone, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja *HAD*-a 22, Zagreb 2003, 199-214.
- VUČIĆ, J., 2012. - Topografija Naronitanske biskupije, doktorski rad, Zagreb.
- WACHER, J., 1974. - The Towns of Roman Britain, Berkeley: University of California Press.
- WARD PERKINS, J., 1958. - Notes on the Structure and Building Methods of Early byzantine architecture, u D. Talbot Rice, The Great Palace of the byzantine Emperors, Second report, Edinburgh, The University press, 52-104.
- WARD PERKINS, J. B., 1991. - Cities of ancient Greece and Italy: Planning in classical antiquity, New York.
- WELLS, P. S., 2011. - The Iron Age, in European Prehistory: *A Survey*, 2nd edition, By S. Milisauskas, Springer Science, N. York, 405-461.
- WHEELER, E. G., 1688. - A Journey into Grece by George Wheeler in company of dr Spon of Lyons, Bologna.
- WILKES, J. J., 1969. - Dalmatia. History of the Provinces of the Roman Empire. Routledge & Kegan Paul, London.
- WILKES, J. J., 1977. - Augustan Limes in Illyricum?, *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, *Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln, Bonn, 245-246.
- WILKES, J. J., 1992. - The Illyrians, Oxford UK. and Cambridge, MA.
- WILKES, J. J., 1998. -Les provinces danubiennes. Dans: C. LEPELLEY (éd.), Rome et l'intégration de l'Empire. 44 av. J.-C.–260 apr. J.-C., 2. Approches régionales du Haut-Empire romain, Paris, 231–298.
- WILKES, J. J., 2001. - Iliri, Split.
- WILKINSON, D. R. P., 1994. - Excavation on the White Cliffs Experience site, Dover 1988-91'. *Archaeologia Cantiana* 114, Kent, 51-148.
- WINNEFELD, H., 1895. - Villa des Hadrian bei Tivoli, Berlin.
- WINTER, F. E., 1971. - Greek Fortifications. Routledge University of Toronto Press.
- WINTER, F. E., 1971a. - The Indented Trace in Later Greek Fortifications. *American Journal of Archaeology* 75, 413–426.
- WINTER, F. E. 1997. - The use of artillery in the fourth century and Hellenistic towers. *Echos du Monde Classique/Classical Views* 2, 247- 292.
- ZACCARIA, C., 2002. - Marco Aurelio ad Aquileia e provvedimenti dopo la calata dei Marcomanni in Italia, in *BUORA, JOBST*, 75-79.

- ZAGARČANIN, M., 2006. - Pristan: Grad kojeg više nema (grupa autora), Bar.
- ZANELLA, A., 1893. - Teatro romano a Lissa, *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, Vol. 16, 72–77, 83–91.
- ZANINOVIĆ, M., 1966. - Ilirsko pleme Delmati. *Akademija nauka i umjetnosti BiH. Godišnjak CBI*, knjiga 4/2. Sarajevo.
- ZANINOVIĆ, M., 1967. - Ilirsko pleme Delmati. *ANUBiH, Godišnjak CBI*, knjiga 5/3, Sarajevo.
- ZANINOVIĆ, M., 1968. - Burnum; castellum, municipium, *Diadora* 4, Zadar, 119-129.
- ZANINOVIĆ, M., 1970. - Limitacija Stonskog polja, *Adriatica*, 489-502.
- ZANINOVIĆ, M., 1973. - O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba, *VAHD* 68, Split, 195-211.
- ZANINOVIĆ, M., 1975. - Antički natpis iz Jurjeva, *Senjski zbornik*, 6, Senj, 159-166.
- ZANINOVIĆ, M., 1976. - Delmatsko-Grčki odnosi na Jadranu, *JOP*, Zagreb, 301-307.
- ZANINOVIĆ, M., 1977. - The Economy of Roman Dalmatia, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 6, *Principat*, W. de Gruyter, Berlin-New York, 767-809.
- ZANINOVIĆ, M., 1978. - Purkin kuk kod Dola, Stari Grad, otok Hvar, *Arheološki pregled* 20, Beograd, 47-51.
- ZANINOVIĆ, M., 1978a. - Gradina u Danilu i Tor nad Jelsom, dva gradinska naselja u srednjoj Dalmaciji, *Naseljavanje i naselja u antici, X kongres arheologa Jugoslavije, Prilep 1976.*, ur. Lj. Plesničar, [Materijali SADJ XV], Beograd, 17-25.
- ZANINOVIĆ, M., 1980. - Starije građevinske tehnike na Hvaru, Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom Jadranskom prostoru, Zagreb, 19-41.
- ZANINOVIĆ, M., 1980a. - Područje rijeke Neretve kao vojni mostobran rimske antike, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Izdanja *HAD-a*, 5, Split, 173-180.
- ZANINOVIĆ, M., 1980b. - Dionizijska posuda iz Hvara, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 21, Split, 49-60.
- ZANINOVIĆ, M., 1980-1981. - Greek Land Division at Pharos, *AL* 20-21, Beograd, 91-95.
- ZANINOVIĆ, M., 1981. - Antička naselja podno Velebita, *Senjski zbornik*, 10–11, Senj, 187-196.
- ZANINOVIĆ, M., 1981-1982. - Kult božice Dijane u Senji, *Senjski zbornik* 9, 43-52.
- ZANINOVIĆ, M., 1982. - Nalazi se Tora kod Jelse kao prilog jegovoj kronologiji, *OA* 7, Zagreb, 61-75.

- ZANINOVIĆ, M., 1983-1984. - Stanovništvo Velebitskog Podgorja u antici, *Senjski Zbornik* 10-11, Senj, 29-40.
- ZANINOVIĆ, M., 1984. - Gradina u luci antičkog Pharosa — *OA* 9/1, Zagreb, 35-46.
- ZANINOVIĆ, M., 1984a. - Vojni značaj Tilurija u antici, u: *Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup – Sinj, 3-6. lipnja 1980., Izdanja HAD-a* 8, Split, 65-75.
- ZANINOVIĆ, M., 1985. - Prata legionis u Kosovom polju kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilurija, *OA* 10, Zagreb, 63-79.
- ZANINOVIĆ, M., 1986. - Od gradine do castruma na području Delmata, *Obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, Referati XII kongresa Arheologa Jugoslavije, Novi Sad 1984.*, ur. P. Medović, [Materijali *SADJ* 22], 163 – 169.
- ZANINOVIĆ, M., 1986-1987. - Avsonivs vir spectabilis, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (Zbornik Davoru Domačiću) 26, Split.
- ZANINOVIĆ, M., 1987. Antička arheologija u Hrvatskoj, *Opusc. Archaeol.* 11-12, 1-71.
- ZANINOVIĆ, M., 1988. - Villae rusticae na području Epidaura, *Izdanja HAD-a* 13, Zagreb, 89-100.
- ZANINOVIĆ, M., 1989. - Pharos - od polisa do municipija, *Arheološki radovi i rasprave* 11, Zagreb, 35-48.
- ZANINOVIĆ, M., 1989a. - Naselje i teritorij u antici Hrvatskog primorja, Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju, Znanstveni skup Hrvatskoga arheološkoga društva, Krk, 24.-27. rujna 1985, Zagreb, 9-15.
- ZANINOVIĆ, M., 1990. - Relazioni fra Hvar (Lesina) e Venezia: Note.” *Archivio Veneto* ser. V, 134, no. 169, 129-137.
- ZANINOVIĆ, M., 1992. - Heraclea Pharia, *VAMZ* 3. s. 24-25 (1991-1992.), 35-48.
- ZANINOVIĆ, M., 1994. - Apsorus, Crexa e Nesactium/Bado sulla rotta marittima adriatica.” *Quaderni di Archeologia del Veneto* 10, 179-188.
- ZANINOVIĆ, M., 1994a. - Ranokršćanske crkve kao postaje plovnog puta duž istočnog Jadrana, *VAHD* 86, Split, 125-146.
- ZANINOVIĆ, M., 1996. - Od Helena do Hrvata, Zagreb, 9-191.
- ZANINOVIĆ, M., 1996a. - Rider između Salone i Scardone. – *Arheološki radovi i rasprave* 12, , 307–323.
- ZANINOVIĆ, M., 1997. - Obrada kamena i kamenolomi u antici srednje Dalmacije, *HA*, 3/1997, Pula, 37-45.
- ZANINOVIĆ, M., 1997a. - Grčka podjela zemljišta na otoku Visu, *OA* 21, Zagreb, 77-84.

- ZANINOVIĆ, M. 1998. - Scardona i Rider – flavijejske fundacije, Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka, [= Izdanja *HAD*-a 19], Zagreb, 123-129.
- ZANINOVIĆ, M., 2000. - Hvar - otok kao zatvoreni obrambeni sustav u proto-historiji i antici, *HA* 6, Pula, 37-47.
- ZANINOVIĆ, M., 2001. - Antičke podjele zemljišta na Korčuli i Pelješcu, Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova, (ur. B. Čečuk), Izdanja *HAD*-a 20, Zagreb, 147-160.
- ZANINOVIĆ, M., 2002. - Grčke podjele zemljišta na otocima Visu, Hvaru i Korčuli, u: Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana, Split, 261-287.
- ZANINOVIĆ, M., 2003. - Područje Neretve i srednjojadransko otočje, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja *HAD*-a 22, Zagreb, 277-287.
- ZANINOVIĆ, M., 2004. - Antički Grci na hrvatskoj obali, *ARR* 14, Zagreb, 1-57.
- ZANINOVIĆ, M., 2005. - Apsorus i Crexa na jadranskom putu." *Senjski zbornik* 32, Senj, 5-24.
- ZANINOVIĆ, M., 2005a. - Zemljopisno-povijesni položaj luka Parentija i Nezakcija, *Histria archaeologica* 36, Pula, 115-136.
- ZANINOVIĆ, M., 2007. - Ilirsko pleme Delmati, Šibenik.
- ZANINOVIĆ, M., 2009-2011. - Tilurium, Aequum i Osinium: arheološko-povijesna povezanost, *Kačić* 41-43, Split, 499-508.
- ZLATUNIĆ, R., 2006. - Povijest i razvoj tehnologije vađenja kamena i kamenoklesarstva, *Tragovima kamenoklesara*, ur. A Starac, Pula, 185-206.
- ŽIC-ROKOV, I., 1971. - Gradske zidine i ulice u Krku, *Krčki zbornik* 2, 220-225.
- ŽILE, I., 1988. - Spolia i ostali nalazi skulpture i plastike u Dubrovniku do pojave romanike, Izdanja *HAD* 12, Zagreb, 175-188.
- ŽILE, I., 1993. - Fortifikacijski sustavi u svjetlu recentnih arheoloških nalaza, *Dubrovnik* N. S. 4/2, 223-228.
- ŽILE, I., 1997. - Naselje prije grada, *Dubrovnik*, 4, Dubrovnik, 97-123.
- ŽILE, I., 2000. - Arheološki nalazi unutar perimetra povijesne jezgre grada Dubrovnika, *Opuscula archaeologica*, 23-24, Zagreb, 337-346.
- ŽUPANIĆ, N., 1952. - Istorisko-geografska istraživanja, Liburnsko i istarsko ostrvo Cissa i značenje ovog geografskog imena, *Historijski časopis*, Organ Istoriskog instituta SAN, III, 1951-1952, Beograd, 233-248.

10.4. WEB izvori

www.archaeology.archbg.net/projects_augusta.html, pregledano 12. 03. 2013.

http://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/predslovenski/jeli_justinijanov_limes_obuhvati_o_olcinium.htm, pregledano 06. 05. 2014.

www.dainst.org/de/project/lissos?ft=allwww.dainst.org/de/project/lissos?ft= pregledano 07. 04. 2014.god.

<http://archaeologie.uni-graz.at/de/forschen/projekte/abgeschlossene-projekte/lissos-albanien/>, pregledano 07. 04. 2014.god.

<http://cografya.bilecik.edu.tr/Dosya/Arsiv/Levent%20Uncu%20Makaleler/Levent%20Hoca%20%C4%B0lhan%20Kayan%20a%20Arma%C4%9Fan%20Makalesi.pdf>; pregledano 24.03.2014.

Princeton University Press 1976. Cited Nov 2002 from Perseus Project

<http://archaeologie.uni-graz.at/de/forschen/projekte/abgeschlossene-projekte/lissos-albanien/>

<http://www.dumus.hr/hr/arheoloski-muzej/izlozbe/anticki-vodovod-vodovada---cavtat/>, pregledano 11. 05. 2015.

<http://www.vijesti.cg.yu/index.php?id=306285>, od 28. 04. 2014.

<http://cityinvest.rs/fortress-medun-reconstruction-crna-gora.html>, pregledano 29. 04. 2014.

<http://starogradsko-polje.net/index.php?p=99>, pregledano 11.02. 2015.

http://www.butua.com/ustanove/muzej/izlozba_bлаго_budvanske_nekropole2.htm, pregledano 2. 03. 2014.

<http://vijesti.cg.Yu/index.php?=314934> , pregledano 07. 01. 2015.

www.svetronjenja-sdt.r (Mladen Zagarčanin) pregledano 13. 01. 2015.

<http://montenegrina.net/fokus/podvodna-istrazivanja-u-crnoj-gori>, pregledano 07. 01. 2015.

<http://www.divemontenegro.com/reportsnnews.asp>, pregledano od 13.01. 2015.

http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/dokumenti/pristan_grupa_aura.htm, pregledano 19. 01. 2015.

www.novae.uw.edu.pl/english/scodra2011.htm, pregledano 4.02. 2015.

<https://www.yumpu.com/hr/document/view/13514894/gradovi-istone-obale-jadrana-nasta-ju-prije-tri-milenija-volsonis>, pregledano 20.03. 2015. god.

<http://www.novolist.hr/Kultura/Ostalo/Urbanizam-Krka-od-antickog-doba-do-ranog-srednjeg-vijek>, pregledano 20.03. 2015. god.

<http://www.novilist.hr/Kultura/Ostalo/Causevic-Bully-U-crkvu-Mirine-ulazilo-se-s-mora-ono-im-je-bilo-bitno>, pregledano 20.03. 2015. god.

<http://www.istrapedia.hr/hrv/66/antika-anticka-umjetnost-u-istri/istra-a-z/>, pregledano 2. 08. 2015.

http://zprojekti.mzos.hr/public/c-prikaz_det.asp?psid=6-02&ID=1145, pregledano 2. 08. 2015.

<http://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/flanona-e412130?s.num=60&s.start=60>, pregledano 03. 08. 2015. god.

11. SAŽETAK

Fortifikacijsko graditeljstvo predstavlja značajan segment kulturnog naslijeđa svake povijesne epohe, jer na oblikovanje i koncepciju fortifikacija utječu svi elementi i faktori zaslužni za globalni razvoj nekog društva. Brojna naselja na promatranom području pokazuju kontinuitet utvrđivanja, počevši od protourbane, preko helenističke i rimske, do kasnoantičke faze i pokazatelj su transformacije, redovito povezane s mijenjanjem kulturno-etničke podloge. U tom kontekstu najznačajniji su ostatci fortifikacijskih struktura u Kuriku, Apsoru, Jaderu, Aseriji, Varvariji, Saloni, Naroni i Lješju. Najslabije su poznate fortifikacije gradova koji dolaskom pod rimsku upravu napuštaju povišen gradinski položaj i spuštaju se u podnožje što je slučaj kod većine kvarnerskih i podvelebitskih gradova. Na njima su otkriveni manji segmenti prapovijesnih i kasnoantičkih obrambenih struktura, što otvara pitanje postojanja rimskih. Poseban problem u rekonstrukciji slijeda promjena na gradskim bedemima nastao je uslijed potpune namjerne devastacije što je bila sudbina fortifikacija Tarsatike, Arbe, Senije, Argirunta, Epidaura, Budve i Bara.

Za proučavanje kronologije nastanka i promjena na rimskim gradskim bedemima osim epigrafskih i ostalih materijalnih ostataka temeljno je poznavanje tehnika gradnje i obrambenih inovacija koje se uvode razvojem ratne tehnologije. Osnovni materijal za gradnju bio je kamen što je ujedno odredilo i tehnike gradnje njemu prilagođene. Na promatranom prostoru dominantna tehnika bila je *opus quadratum* što je rezultat povijesnog naslijeđa i govori u prilog tomu da su gotovo svi, kasnije rimski gradovi, imali dugu tradiciju utvrđivanja. Rimski inovacija *opus incertum* zastupljena je uglavnom kao rezultat novopodignutih segmenata i naknadnih adaptacija.

Razvoj ratnih strojeva potaknuo je kreativnost u rješavanju gradskih fortifikacija koje se dodatno ojačavaju kulama, kontraforima, paralelnim zidovima, dijatihizmama (poprečnim zidovima) i protihizmama (predzidovima). Analiza dostupne građe i novija istraživanja uz terensku autopsiju pokazuju da je riječ o kompleksnijim promjenama u odnosu na podatke prisutne u stručnoj literaturi. Navedene su brojne situacije koje mogu biti predmet rasprave i predloženo moguće razriješenje temeljem dostupnih znanja. Poseban problem predstavljaju interpretacija dvostrukih bedema u Tarsatici i Kuriku, postojanje dijatihizme u Apsoru i Naroni, datiranje propugnakula u Jaderu i Saloni, te određivanje razvojnih faza u Varvariji, Aseriji i Lješju.

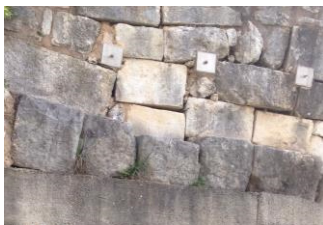

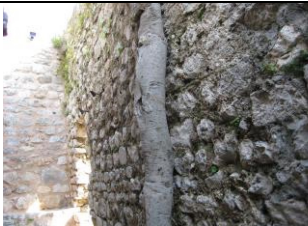

Ključne riječi: fortifikacije; grad; tehnike; strukture; transformacije.

SUMMARY

Fortification architecture represents a relevant segment of the cultural heritage of any historical epoch because its shaping and concept are under the influence of all the elements and factors responsible for global development of any society. Numerous settlements on the territory under observation show continuity in building fortifications to begin with the protourban through Hellenic and Roman till the late antiquity and they show the transformation usually related to the change of cultural and ethnic basis. In that context the most significant remains of the fortification structures are in Kurik, Apsor, Jader, Aseria, Varvaria, Salona, Naronia and Lješ. The least known are the fortifications of the cities which under the Roman administration abandon elevated position of the hill-fort and descend onto the foothill which is the case of most cities in Kvarner Bay and those situated under the Velebit mountain. In them some smaller segments of prehistorical and late antiquity defense structures put the existence of similar Roman structures in question. Particular problem in reconstruction of the change sequence on city walls results from the total and intentional devastation which were fate of Tarsatika, Arba, Senia, Argirunt, Epidaur, Budva and Bar fortification. To study chronology of origin and changes on the Roman city walls besides the epigraphic and other material remains the knowledge of building techniques and defense innovations introduced by the war technology development is fundamental. The basic building material was stone which also defines building techniques suited to it. On the observed territory the predominant technique was *opus quadratum* which was the result of the historical heritage and adds to the thought that almost all, the Roman cities included, had a long tradition of fortifying. The Roman innovation of *opus incertum* is present mainly as a result of newly built segments and subsequent adaptations. The development of war machines inspired the creativity in building the city fortifications which get additional towers, buttresses, parallel walls, transversal walls (diatichism), and outter walls (bulwark)-protychisms. The analysis of the accessible material and the recent research with on site autopsy show more complex changes as opposed to the data from the literature. Numerous situations which can be a subject-matter of a dissertation are pointed out and possible options based on available knowledge have been offered. Special problems are the interpretations of the double walls in Tarsatica and Kurik, the existence of diatichism in Apsor and Naronia, dating of propugnaculum in Jader and Salona as well as defining the development stages in Varvaria, Aseria and Lješ.

Key words: fortifications; city; techniques; structures; transformation

12. DODATAK

PREGLED RAZVOJA FORTIFIKACIJA RIMSKIH GRADOVA NA TEMELJU NJIHOVE OČUVANOSTI			
	PREDRIMSKA FAZA (do 1. st. pr. Kr.)	RIMSKO RAZDOBLJE (do 4. st)	KASNA ANTIKA (od 4.- sredine 7. st.)
Albona			
Flanona			
Tarsatika			
Fulfinum			
Kurik	 <p><i>Z trakt (opus quadratum)</i></p> <p><i>I trakt (opus quadratum)</i></p> <p><i>Z trakt (sekundarno uporabljene blokovi)</i></p>	 <p><i>Z trakt (opus quadratum)</i></p> <p><i>J trakt (opus incertum)</i></p>	 <p><i>Kula (opus incertum)</i></p> <p><i>Protihizma (opus incertum)</i></p>
Korintija			 <p><i>J potez (opus incertum)</i></p>

Kreksa			
Senija			
Lopsika			
Arba			
Ortopla			
Apsor	 <p><i>JZ trakt(opus quadratum)</i></p>	 <p><i>J trakt(opus quadratum i opus incerum)</i></p>	 <p><i>S trakt (opus incertum)</i></p>
Cisa		 <p><i>Opus incertum</i></p>	
Begij			
Argirunt		 <p><i>SZ trakt (opus quadratum)</i></p>	
Enona		 <p><i>Z kula (opus quadratum)</i></p>	

Jader

Bedem iz Augustova vremena (opus quadratum)

II kula (opus quadratum)

Dio vrata (opus quadratum)

Kula i prislonjeni kasnoantički bedem u produžetku (opus quadratum i incertum)

Kasnoantički bedem (opus incertum)

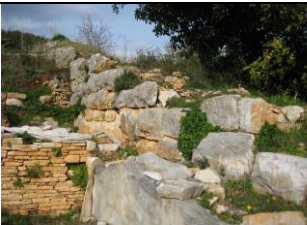

Protihizma (opus incertum)

<p>Nedinum</p>	 <p><i>I trakt (opus siliceum četvrta</i></p> <p><i>manira)</i> <i>I trakt (opus quadratum)</i></p>		
<p>Aserija</p>	 <p><i>Željeznodobni bedem (opus siliceum prva manira)</i></p> <p><i>Z trakt (opus quadratum)</i></p>	 <p><i>SZ trakt (opus quadratum)</i></p> <p><i>I trakt (opus incertum)</i></p> <p><i>Propugnakul (opus incertum)</i></p>	 <p><i>Kasnoantička kula (opus incertum)</i></p> <p><i>Protihizma</i></p>
<p>Varvarija</p>	 <p><i>Željeznodobni bedem (opus siliceum prva manira)</i></p>	 <p><i>I trakt moguće dvije faze (opus siliceum i quadratum)</i></p>	 <p><i>Kula i kontrafori (opus incertum)</i></p>

	 <p><i>Željezodobni bedem (opus siliceum četvrta manira)</i></p> <p><i>Z trakt (opus siliceum četvrta manira)</i></p>		 <p><i>Paralelni zid (opus incertum)</i></p>
<p>Rider</p>	 <p><i>SI trakt (opus siliceum prva manira)</i></p>		 <p><i>S trakt (opus incertum)</i></p>
<p>Tragurij</p>	 <p><i>S bedem</i></p> <p><i>I kula (opus quadratum)</i></p>		 <p><i>Unutarnje lice bedema</i></p>

<p>Sikuli</p>	 <p><i>Starija faza naselja (opus quadratum)</i></p> <p><i>Bedem mlade faze (opus quadratum)</i></p>		
<p>Ekvum</p>			
<p>Salona</p>	 <p><i>I trakt s kulom (opus quadratum)</i></p>	 <p><i>Oktogonalna kula (opus quadratum)</i></p> <p><i>I trakt s kazetama (opus incertum)</i></p> <p><i>S trakt (opus incertum)</i></p>	 <p><i>S trakt (opus incertum)</i></p> <p><i>Kula na S traktu</i></p> <p><i>Propugnacul uz Porta Andetria</i></p>

			
		<i>S trakt dograđeni zid s lukovima (opus incertum)</i>	<i>Prizme na kulama (opus incertum)</i>
Epetij			
	<i>S trakt (opus quadratum)</i>		
Far			
	<i>I trakt (opus quadratum)</i>		<i>Kasnoantički bedem od sekundarno uporabljenih blokova (S trakt)</i>
			
	<i>I trakt popravak (opus quadratum)</i>		
Lisina			
Isa			
	<i>I trakt (opus quadratum)</i>		

Narona

Z trakt (opus siliceum prva manira)

Z trakt (opus siliceum druga manira)

SI trakt (opus siliceum treća manira)

Z trakt (opus siliceum četvrta manira)

SI vrata (opus siliceum četvrta manira)

J trakt – (opus quadratum)

Z trakt (opus incertum)

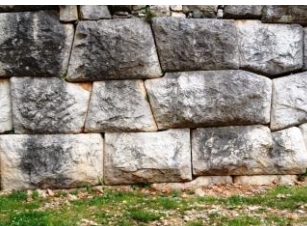

SI - segment s kazetama (opus incertum)

Kula na SI traktu, (opus incertum)

Raguzij

Epidaur			
Risinij	 <p><i>I trakt (opus siliceum treća i četvrta manira)</i></p>		
Akruvij			
Budva	 <p><i>Vrata (opus siliceum četvrta manira)</i></p>		
Bar			
Olcinij	 <p><i>Citadela (opus siliceum četvrta manira)</i></p>		
Lješ	 <p><i>Dijatihizma (opus siliceum druga manira)</i></p> <p><i>SI trakt (opus siliceum treća manira)</i></p>	 <p><i>S trakt opus siliceum četvrta manira)</i></p>	 <p><i>Bizantska protihizma (opus incertum)</i></p>

	 <p><i>J trakt opus quadratum</i></p>		
<p>Skodra</p>	 <p><i>Protihizma? (opus siliceum prva manira)</i></p> <p><i>Unutarnji bedem (opus siliceum druga manira)</i></p>		

13. PRILOZI

13.1. Popis priloga

Prilog 1/1-2: Škrip - Skica tlocrta gradine u Škripu s naznačenim položajima sonde i ostataka bedema (iz: Projekt Jadranski otoci)

Prilog 1/1-2: Škrip - Plan heroona (autor: A. Faber)

Prilog 1-3: Škrip - Zapadni bedem s ukopanim temeljima mauzoleja (autori: A. Faber – S. Machiedo)

Prilog 2/1-2: Gradina u Ošanićima - Geomagnetna prospekcija rujana 2007.god (autor: A. Pravidur)

Prilog 2/1-2: Gradina u Ošanićima - Megalitski bedem (autor: B. Marijan)

Prilog 3: Medun - Plan lokaliteta s ucrtanim bedemima (autori Garašanin – Kovačević)

Prilog 4: Isa - Plan Ise (autor: M. Katić)

Prilog 5: Far – Plan antičkog grada (autor: B. Kirigin)

Prilog 5: Far - Plan Staroga Grada s ucrtanim dijelovima gradskih bedema i građevina antičkog Fara određenih prilikom istraživanja splitskog Konzervatorskog odjela (autor: J. Jeličić-Radonić)

Prilog 6/1-2: Maslinovik - Zidovi kule (autor: D. Gerić)

Prilog 6/1-2: Pukin kuk – Tlocrt situacije (preuzeto od M. Zaninovića)

Prilog 7-1: Tragurij – Plan grada Trogira s ucrtanom pretpostavljenom linijom antičkih bedema (autor: L. Paraman)

Prilog 7/2-3: Tragurij - Južni trakt bedema (preuzeto od V. Kovačić)

Prilog 7/1-2: Tragurij - Južna vrata (preuzeto od V. Kovačić)

Prilog 8/1-3: Epetij - Nastavak helenističkog bedema (preuzeto od M. Ugarković - T. Neuhauser)

Prilog 8/1-3: Epetij - Plan Stobreča s istraženim i pretpostavljenim antičkim ostacima (autor: A. Faber)

Prilog 8/1-3: Epetij - Dio bedema s kazetama (autor: A. Faber)

Prilog 9/1-2: Nedinum - Gradska površina s pretpostavljenim funkcionalnim zonama (autori: Š. Batović - J. Chapman)

Prilog 9/1-2: Nedinum - Tlocrt gradine s naznačenim istraženim dijelovima bedema (autori: Š. Batović - J. Chapman)

Prilog 10/1-3: Aserija - Plan grada s naznačenim bedemima, ulazima i otkrivenim strukturama (autor: I. Fadić)

- Prilog 10/1-3:** Aserija - Zapadni trakt (autor: I. Čondić)
- Prilog 10/1-3:** Aserija - Sjeveroistočni trakt (autor: I. Čondić)
- Prilog 10/4-5:** Aserija - Kasnoantički bedem ispred zapadnog poteza (preuzeto od B. Štefanac - I Fadić)
- Prilog 10/4-5:** Aserija - Kasnoantički bedem ispred sjevernog poteza (preuzeto od B. Štefanac – I Fadić)
- Prilog 11/1-2:** Risinij - Plan lokaliteta (autor: H. Richlý)
- Prilog 11/1-2:** Risinij - Istraženi dio bedema s vratima i kulom u sektoru VII (autori: P. Dyczek - R. Karpinsky)
- Prilog 12/1-2:** Lješ - Plan grada s ucrtanim bedemima i ulazima (preuzeto od: F. Prendi - C. Zheku)
- Prilog 13/1-3:** Naron - Tlocrt Narone u kasnoj antici s naznačenim lokalitetima: 1. – vila i crkva u Ereševim barama, 2. - vila u Šljegovim barama, 3. – grobovi uokolo foruma, 4. – bazilika i krstionica Sv. Vid, 5. - bazilika u trasi vodovoda, 6. – zidine (autor: E. Marin)
- Prilog 13/1-3:** Naron - Sjeveroistočni potez s kazetama (autor: C. Patsch)
- Prilog 13/1-3:** Naron - Tlocrt ulaznih vrata s kulama na vrhu brežuljka (autor: N. Cambi)
- Prilog 14/1-3:** Cisa - Karta s ucrtanim nalazima (autor: J. Lovrenčić)
- Prilog 14/1-3:** Cisa - Prikaz zida 1 (autor: J. Lovrenčić)
- Prilog 14/1-3:** Cisa - Prikaz segmenta 2 (autor: J. Lovrenčić)
- Prilog 14/4-5:** Cisa - Segment 3 (autor: J. Lovrenčić)
- Prilog 14/4-5:** Cisa - Segment 4 (autor: J. Lovrenčić)
- Prilog 15/1-2:** Rider - Gradina: plan sonda istraženih od 1958. do 1963. godine (iz kataloga Arhološki vodič po Danilu)
- Prilog 15/1-2:** Rider - Plan istraženih dionica bedema (preuzeto od M. Zaninovića)
- Prilog 16-1:** Burnum - Prikaz lokacije dobiven geomagnetnim mapiranjem i ARP sistemom (autor: F. Boschi)
- Prilog 16/2-4:** Plan šireg prostora logora Burnum (prema N. Cambi - M. Glavičić - D. Maršić - Ž. Miletić - J. Zaninović)
- Prilog 16/2-4:** Logor u Karnuntumu (izvor - <http://www.carnuntum.co.at/carnuntum-in-roman-times>)
- Prilog 16/2-4:** Logor Nijmegen: 1 - Army camp of the 10th legion on the Hunerberg, 2 - Military town around the army camp the Hunerberg, 3 - Settlement on the Waalkade, 4 - Settlement 'Vlaamse Gas', 5 - Ulpia Noviomagus, 6 - Burial site Ulpia Noviomagus, 7 - Burial site 10th legion. A - Market hall, B - Headquarters army camp Hunerberg, C -

Amphitheatre, D - Mansio, E - Temples for Mercury and Fortuna, F - Bathhouse, G - Temple, H - Bridge over the Waal river. Credit: Bureau Archaeology and Monuments, City of Nijmegen (izvor - <http://www.heritage-route.eu/en/nijmegen/#.VhfzA26TkSU>)

Prilog 16/5-6: Bigeste - Plan istraženog dijela logora po I. Bojanovskom

Prilog 16/5-6: Bigeste - Plan istraženog dijela logora po Đ. Basleru

Prilog 17/1-2: Ekvum - Plan grada na temelju novih otkrića (autor: A. Milošević)

Prilog 17/1-2: Ekvum - Plan grada s ucrtanim bedemima i arhitekturom (autor: A. P. Mišura)

Prilog 18: Argirunt - Tlocrt bedema, položaj nalaza natpisa i nekropole (prema: M. Abramić – A. Colnago)

Prilog 19/1-3: Enona - Plan grada s istraženim dionicama bedema i glavnom komunikacijom (autor: M. Kolega)

Prilog 19/1-3: Enona - Crtež gradskih vrata? (autor: L. Jelić)

Prilog 19/1-3: Enona - Gornja vrata (autor: L. Jelić)

Prilog 20/1-3: Jader - Plan grada s arhitekturom i mrežom komunikacija (autor: P. Vežić)

Prilog 20/1-3: Jader - Plan istražene arhitekture pod utvrdom: 1- kasnoantička gradnja; 2a, 2b – segmenti ranosrednjovjekovnog bedema (prema P. Vežić)

Prilog 20/1-3: Jader - Tri bedema unutar sjevernog dijela dvorišta Pomorske škole (autor: V. Jović Gazić)

Prilog 21: Sikuli - Prikaz istraženih sonda (autori: I. Kamenjarin- I. Šuta)

Prilog 22-1: Salona - Gradine na salonitanskome području: Sutikva (1), Ilirska Salona (2), Vranjic (3), Klis (4), Markezina greda (5), gradina iznad Odžâ (6), Koštak (7), (preuzeto od M. Katić)

Prilog 22-2: Salona - Plan Salone (prema F. Lanzi)

Prilog 22-3: Salona - Plan Salone (prema V. Andriću)

Prilog 22-4: Salona - Plan Salone (prema F. Carrari)

Prilog 22-5: Salona - Plan Salone (prema E. Dyggveu)

Prilog 22-6: Salona - Plan Salone (prema J. Jeličić-Radonić)

Prilog 22/7-9: Salona - Kula na spoju istočnog i sjevernog bedema s položajem vodovoda (prema D. Rendiću-Miočeviću)

Prilog 22/7-9: Salona - Dio istočnoga bedema *Urbs vetus* s gradskim vratima (Porta Caesarea) i kulom (prema skici E. Dyggvea)

Prilog 22/-9: Salona - Tlocrt *Porta Caesarea* (prema H. Kähleru)

Prilog 22-10: Salona - *Porta suburbia I* (po E. Dyggveu).

Prilog 22/11-13: Salona - Istočni trakt - plan istraženog područja (po J. Mardešić)

- Prilog 22/11-13:** Salona - Dio južnog segmenta (po J. Mardešić)
- Prilog 22/11-13:** Salona - Dio najsjevernijeg segmenta (po J. Mardešić)
- Prilog 22/14-15:** Salona - *Porta Andetria* (prema F. Carrari)
- Prilog 22/14-15:** Salona - *Porta Andetria* (prema J Jeličić- Radonić)
- Prilog 22-16:** Salona - *Porta Andetria* (fotografija s istraživanja s ucrtanim kulama, autor: J Jeličić- Radonić).
- Prilog 23/1-3:** Kurik - Plan Kurika (prema A. Faber)
- Prilog 23/1-3:** Kurik - Zapadni bedem (prema A. Faber)
- Prilog 23/1-3:** Kurik - Zapadni bedem kod franjevačkog samostana (prema A. Faber)
- Prilog 23-4:** Kurik - Unutarnje lice zapadnog trakta (prema A. Faber)
- Prilog 24-1:** Apsor - Plan naselja s lukama (prema A. Faber)
- Prilog 24/2-4:** Apsor - Prijedlog A. Faber o mogućoj redukciji površine i nova linija bedema u kasnoantičkoj fazi
- Prilog 24/2-4:** Apsor - Presjek kroz bedem iz ranog željeznog doba i nadograđeni bedem 3. i 1. st. pr. Kr.
- Prilog 24/2-4:** Apsor – Plan komunikacija (prema M. Čaušević-Bully- J. Ćus-Rukonić)
- Prilog 25-1:** Tarsatika – Prikaz istraženog dijela bedema (prema R. Giganteu)
- Prilog 25-2:** Tarsatika – Plan grada s pretpostavljenom dvostruko linijom bedema i otkrivenim arhitektonskim strukturama (autor: N. Novak)
- Prilog 25-3:** Tarsatika – Lokacija principija unutar urbane površine (prema J. Višnjicu)
- Prilog 25-4:** Tarsatika - Prostorna organizacija principija (prema J. Višnjicu)
- Prilog 26:** *Claustra Alpium Iuliarum* - Sustav barijera između Emone i Tarsatike (prema N. Perovšek-Petrič).
- Prilog 27:** Korintija - Bosar – Tlocrtna situacija (prema Z. Brusiću)
- Prilog 28/1-2:** Raguzij - Plan širenja grada (autor: Ž. Peković)
- Prilog 28/1-2:** Raguzij - Tlocrt grada s ucrtanim ranosrednjovjekovnim crkvama (autor: Ž. Peković)

13.2. Popis tabli

Tabla I. - Terenski pregled Gradine u Ošanićima, fotografije dijelova bedema: a (megalitski bedem), b (blok s antirozom), c (ugrađena kula s vratima), d (zapadna vrata), e (dio bedema niz liticu).

Tabla II. - Medun: a (satelitski snimak); terenski pregled: b (akropola), c (paralelopipedi s unutarnjom antirozom), d (blokovi klesani na koljeno).

Tabla III. - Isa: a (satelitski snimak s umetnutom mrežom bedema i komunikacija stare Ise); terenski pregled: b (tehnika emplekton), c (vanjsko lice istočnog poteza bedema), d (unutarnje lice istočnog poteza bedema), e (pogled na terase), f (niša u zidu na zapadnom dijelu grada).

Tabla IV. - Far: a (satelitski snimak prostora na kojemu se nalazio Far); terenski pregled: b (fotografija istočnog dijela grada), c (spoj istočnog i južnog bedema), d (propugnakul), e (stepenasto oblikovan kamen), f (obnovljeno vanjsko lice istočnog poteza), g (zid u kući Gramotor)

Tabla V. - Aerofotogrametrijska snimka Starogradskog polja (preuzeto iz rada B. Stančića), b (kula Tor - preuzeto sa stranice <http://starogradsko-polje.net/?p=127>), c (tehnika gradnje - preuzeto sa stranice <http://starogradsko-polje.net/?p=127>), d (Maslinovik - preuzeto sa stranice <http://starogradsko-polje.net/?p=127>), e (kula Maslinovik, tehnike gradnje - terenski pregled), f (Purkin kuk - preuzeto sa stranice <http://starogradsko-polje.net/?p=127>).

Tabla VI. - Tragurij: a (satelitski snimak), b (segment sjeveroistočnog bedema, preuzeto od I. Babića), c (segment južnog bedema, preuzeto od V. Kovačić), d (istočna kula uz sjeverna gradska vrata, preuzeto od V. Kovačić), e (zapadna kula uz sjeverna vrata, preuzeto od Č. Ivekovića).

Tabla VII. - Nadin: a (satelitski snimak gradine), b (segment bedema, fotografija s istraživanja, preuzeto od Š. Batovića i J. Chapmana), c (dio megalitskog bedema, terenski pregled), d (tehnika gradnje, preuzeto od Š. Batovića i J. Chapmana), e (tehnika gradnje, terenski pregled).

Tabla VIII. - Aserija: a (satelitski snimak); terenski pregled: b (zapadni ulaz), c (početak jugoistočnog trakta), d (poluprstenasti unutarnji zidovi), e (istočni kraj sjevernog trakta s kulom), f (kontrafori na sjevernom traktu), g (kula na sjevernom potezu), h (južni ili jugoistočni potez), i (protihizma).

Tabla IX. - Varvarija: a (satelitski snimak); terenski pregled: b (najstariji segment bedema predrimskog razdoblja), c (zavojiti propugnakul), d (megalitski blokovi s tamponima na vanjskom licu zapadnog poteza), e (paralelni zidovi u ispuni) f (konstrukcija u suhozidu s

pregradama), g (izmicanja u defenzivne svrhe), h (istočni i jugoistočni bedem), i (istočni ulaz), j (paralelni zid s džepovima).

Tabla X. - Lješ: a (satelitski snimak), terenski pregled: b (prapovijesni bedem) c (tehnika gradnje predrimskog bedema), d (bedem oko citadele), e (sjeverni potez bedema), f (zapadni potez gradskih fortifikacija), g (dijatihizma iz ranobizantskog doba), h (kula na južnom traktu), i (glavna južna vrata).

Tabla XI. – Naron: a (satelitski snimak s ucrtanom mrežom antičkog grada); terenski pregled: bc (vrata u Popovim barama), d (vanjsko lice zida ispod malih vrata), e (sjeveroistočni trakt), f (zapadni trakt-donji dio), g (sjeveroistočni trakt), h (zapadni trakt – srednji dio), i (vrata na sjeveroistočnom traktu).

Tabla XII. - Cisa: a (satelitski snimak lokaliteta); terenski pregled: b (monumentalni bedem), c (vanjsko lice bedema), d (temeljna stopa), e (otvor za drenažu?).

Tabla XIII. - Skodra: a (Rozafa, venecijansko-osmanska utvrda); terenski pregled: b (dvostruki bedem), c (antički bedem u sklopu nove gradnje), d (poluotok na kojemu je izrastao rimski grad), e (kiklopskibedemi vidljivi u nižim slojevima kasnije utvrde).

Tabla XIV. - Zadar: a (satelitski snimak prostora na kojemu se nalazio rimski grad); terenski pregled: b (dijelovi fortifikacija na prostoru dvorišta Pomorske škole), c (bedem iz Augustova vremena), d (oktogonalna kula), e (kasnoantički bedem), f („malena vrata“).

Tabla XV. - Salona: a (satelitski snimak s prikazom vanjskog perimetra rimskog grada); terenski pregled: b (istočni dio bedema *Urbs vetus*), c (*Porta Caesarea*), d (bedem južno od *Porta Cesarea*), e (sjeverni trakt) f (istočni trakt), g (paralelni zid uz istočni potez), h (zapadni potez bedema - vanjsko lice).

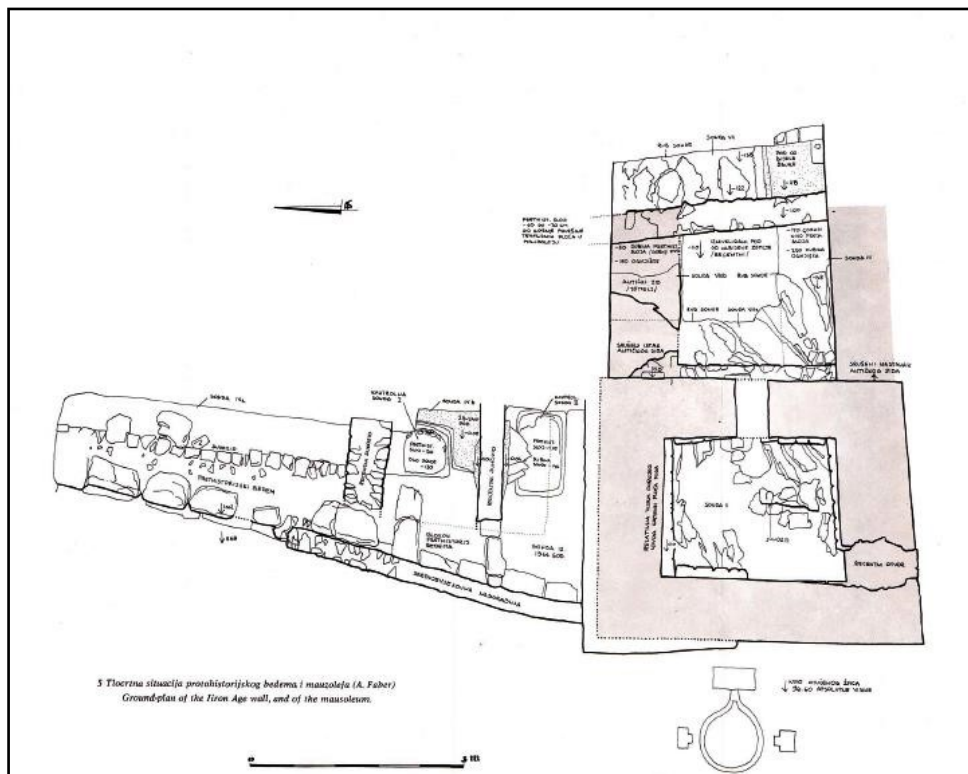
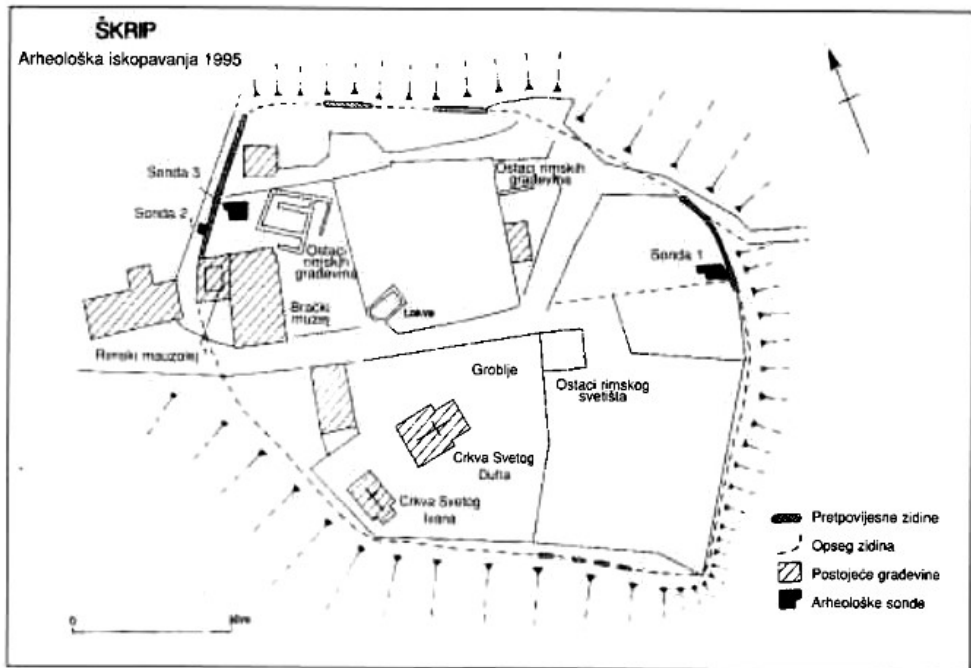
Tabla XVI. - Kurik: a (satelitski snimak lokaliteta na kojemu se nalazio antički grad); terenski pregled: b (detalj zapadnog bedema ispod franjevačkog samostana), c („ribnjak“ u podzemlju galerije Stanić), d („fontana“ u eksterijeru galerije Stanić), e (kula), f (kontrafor uz vanjski bedem), g (protihizma?).

Tabla XVII. - Apsor: a (satelitski snimak prostora na kojemu se nalazio antički grad); terenski pregled: b (južni trakt), c (kasnoantički bedem?).

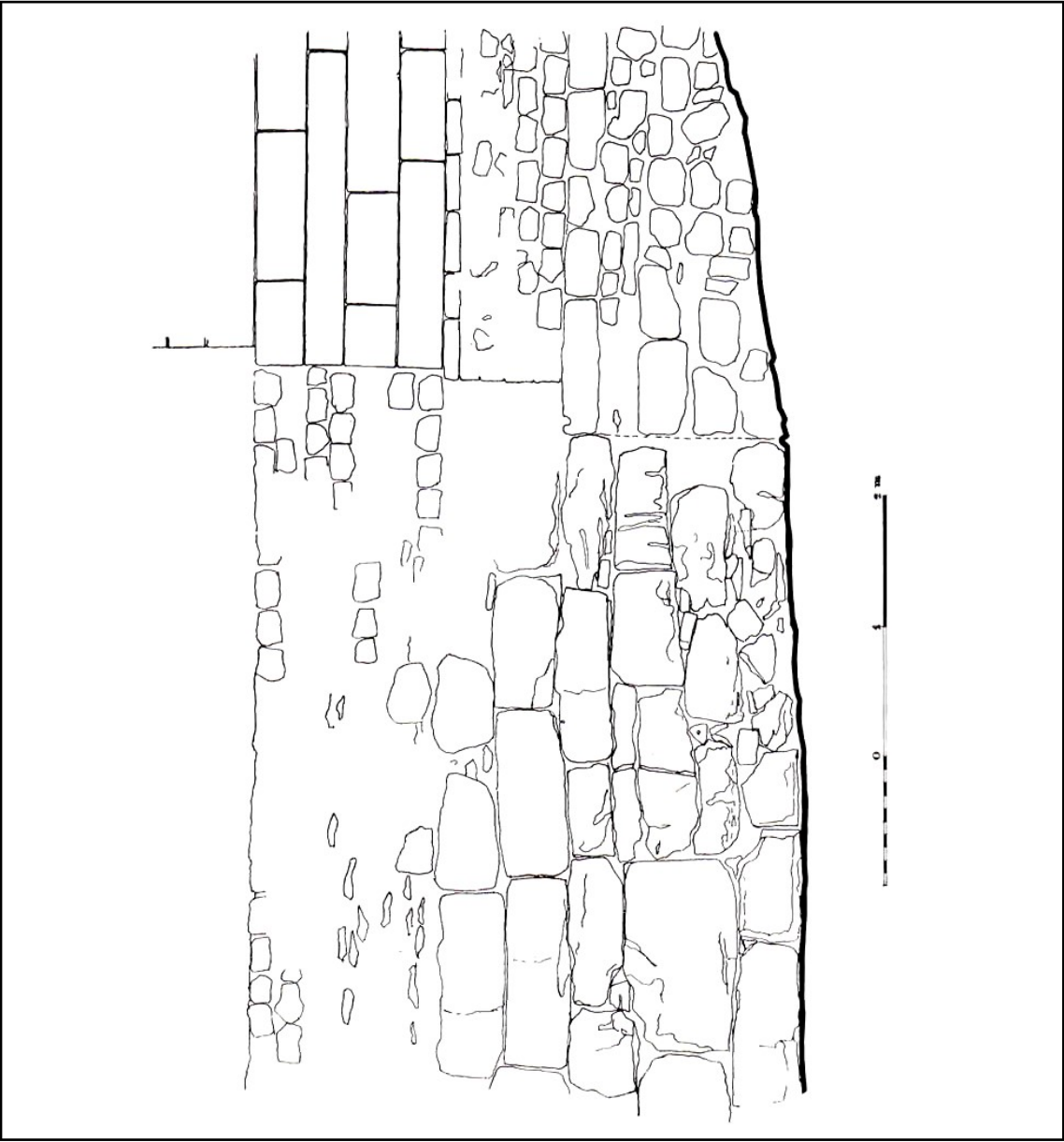
Tabla XVIII. – Tarsatika: a (satelitski snimak dijela Rijeke na kojem se nalazio antički grad), fotografije s istraživanja bedema: b (istraživanje na Korzu, preuzeto od R. Gigantea), b (lokalitet Rov, preuzeto od R. Matejčić), d (ostatci bedema sa sjeverne strane crkve Marijina Uznesenja, preuzeto od R. Matejčić).

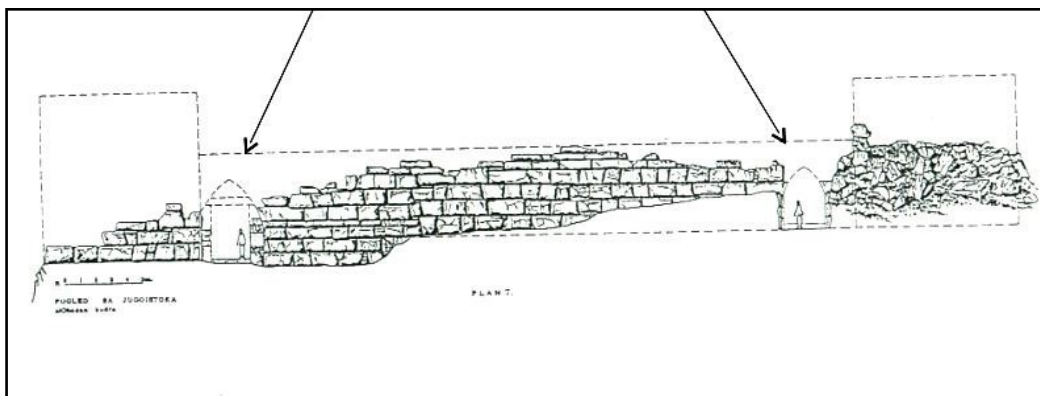
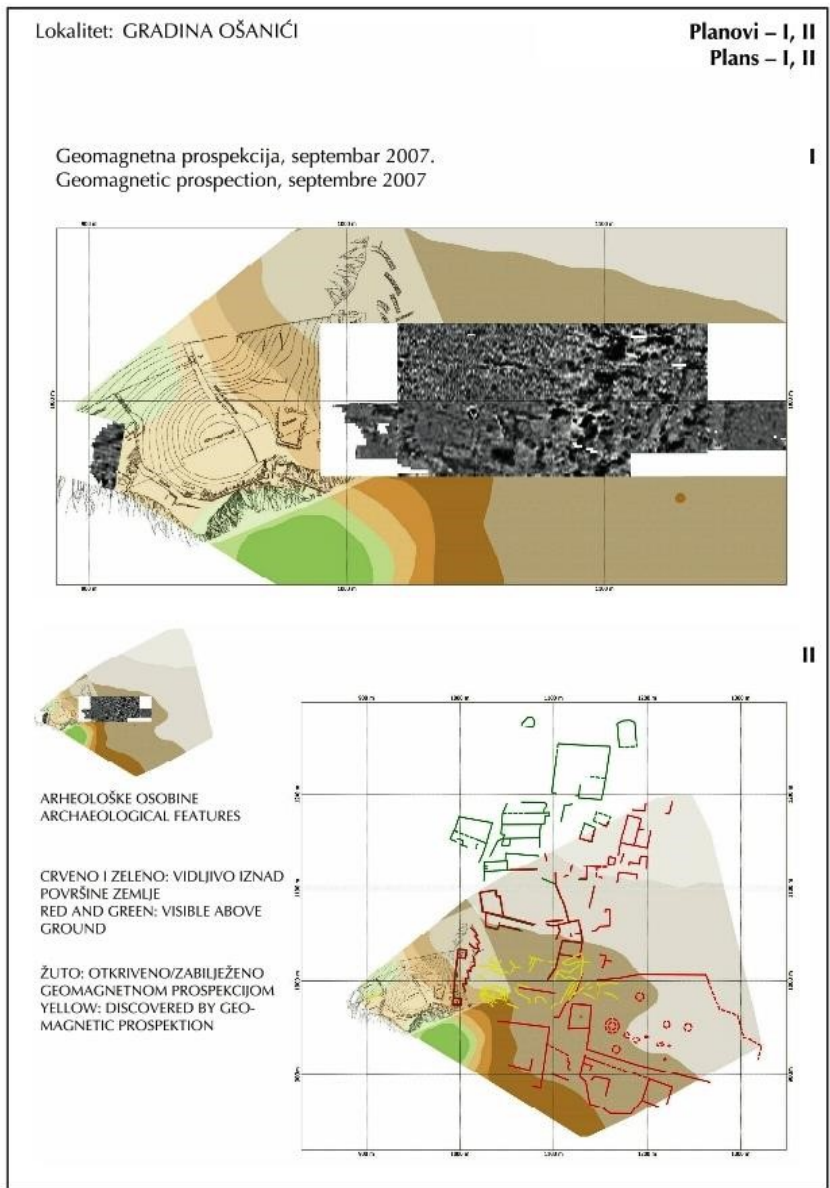
13.3. Prilozi

Pril. 1/1-2

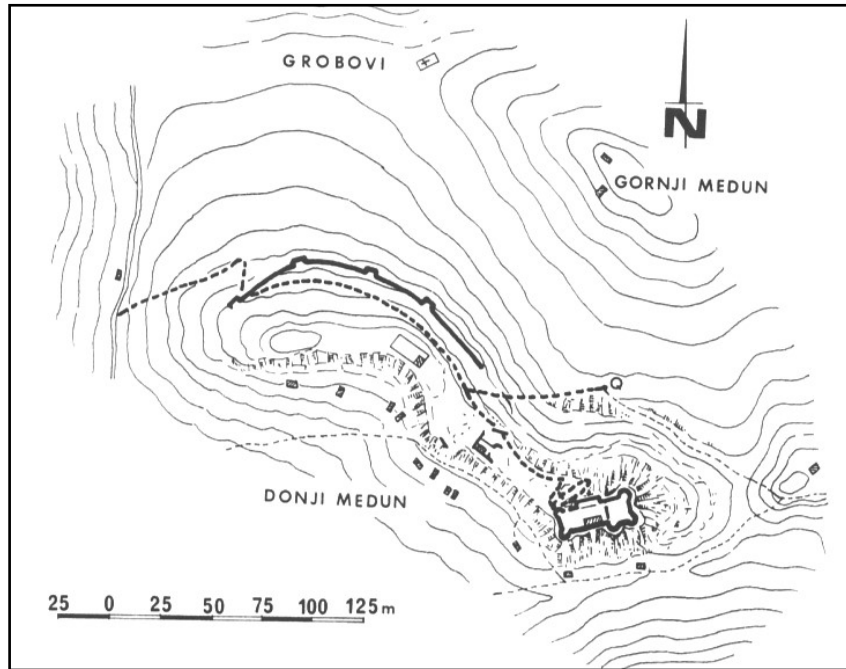

Pril.1.3

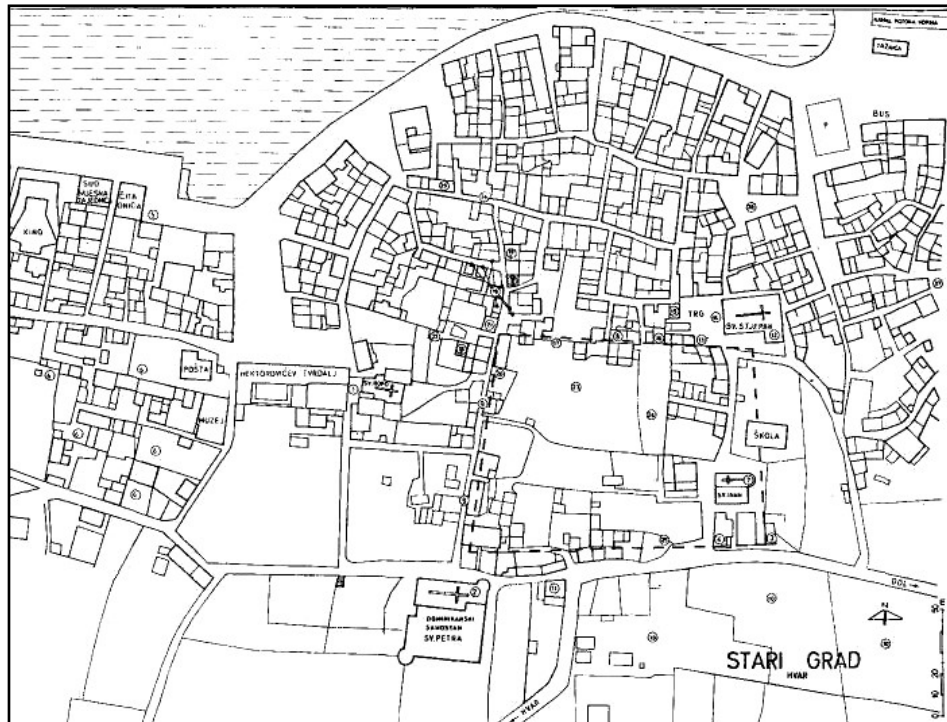

Pril. 3

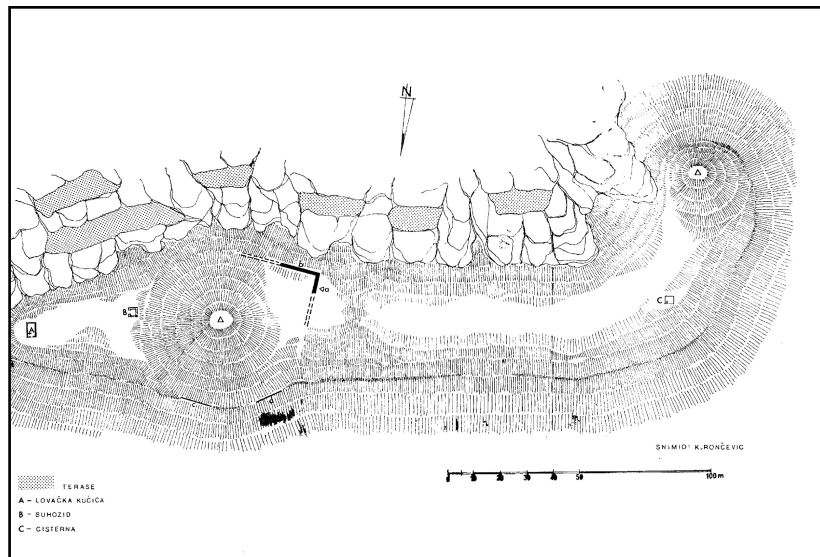
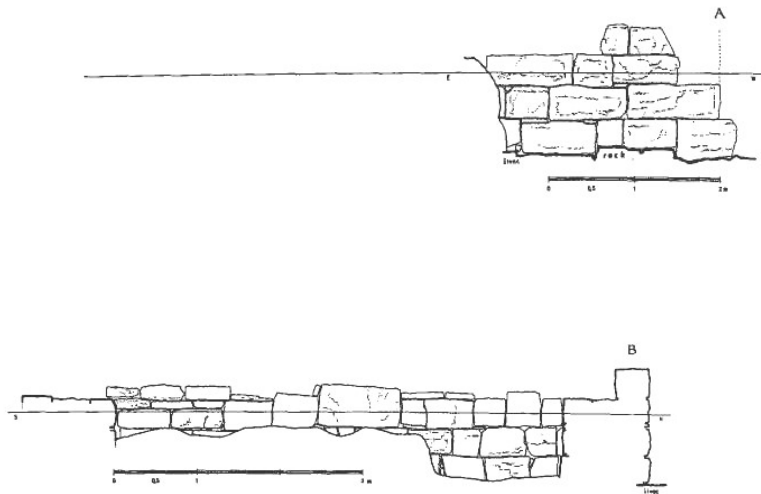

Pril. 4

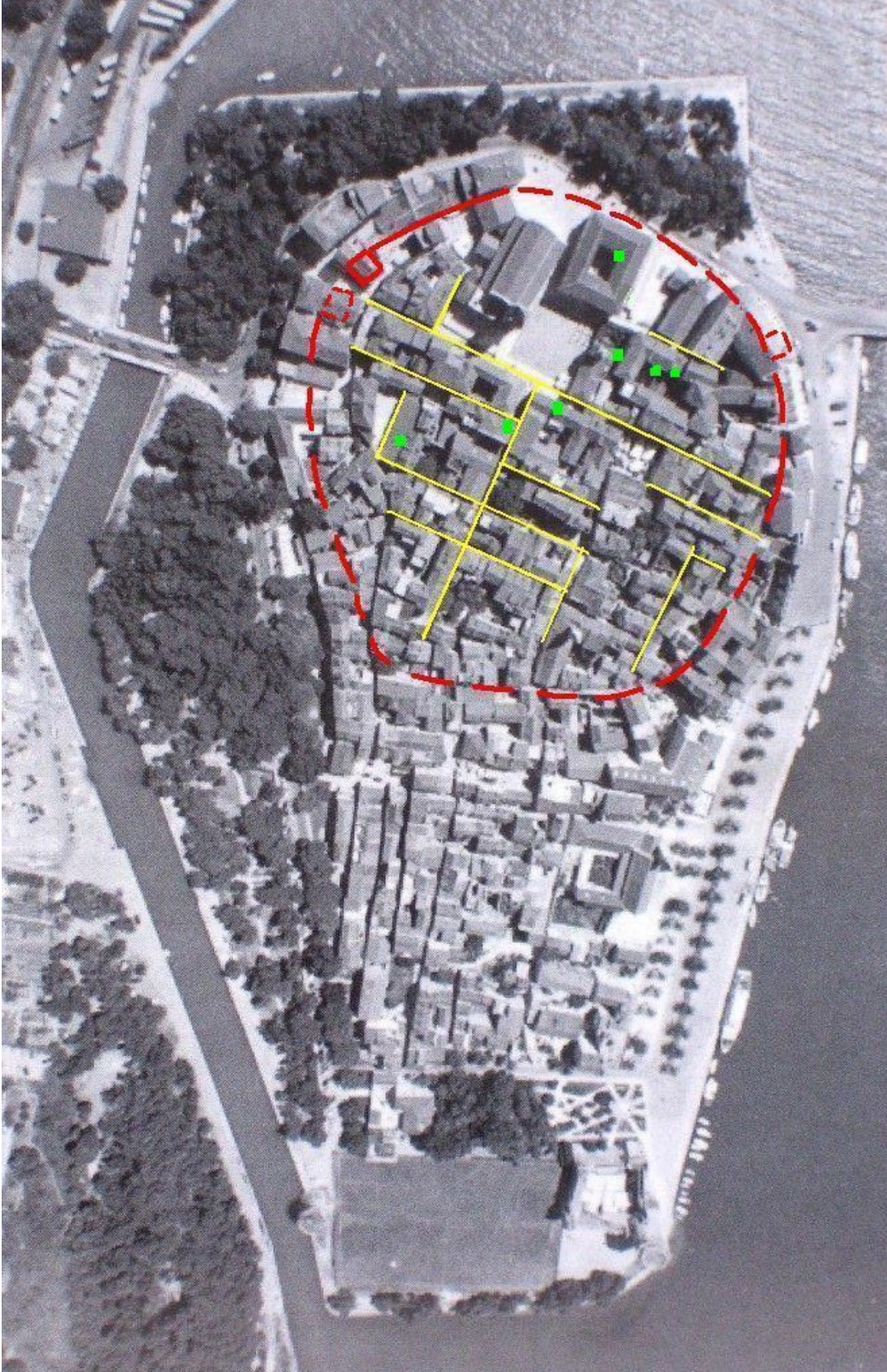

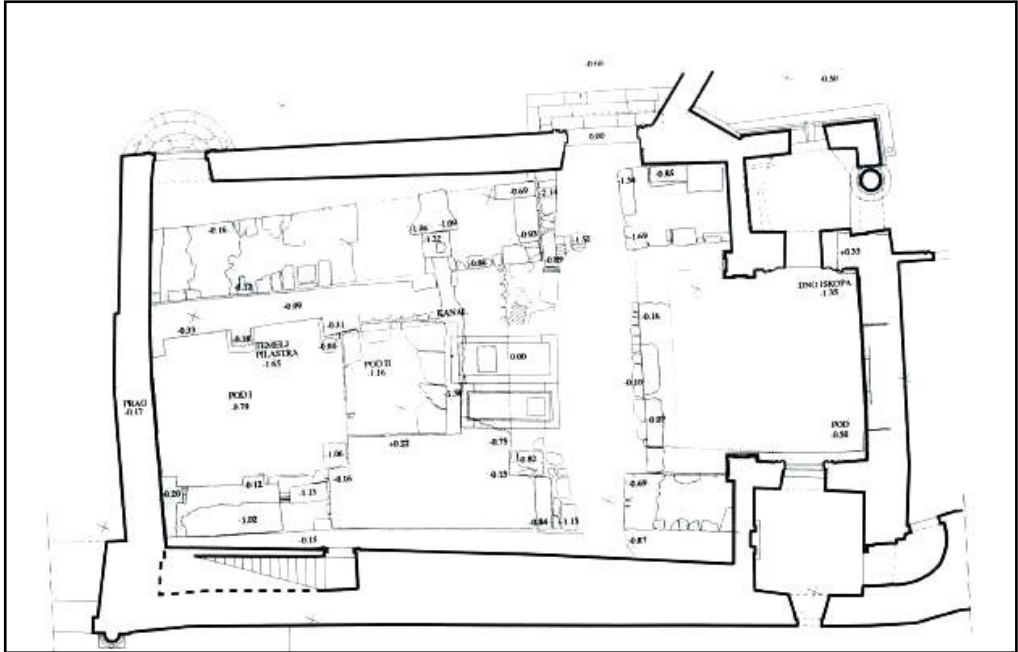
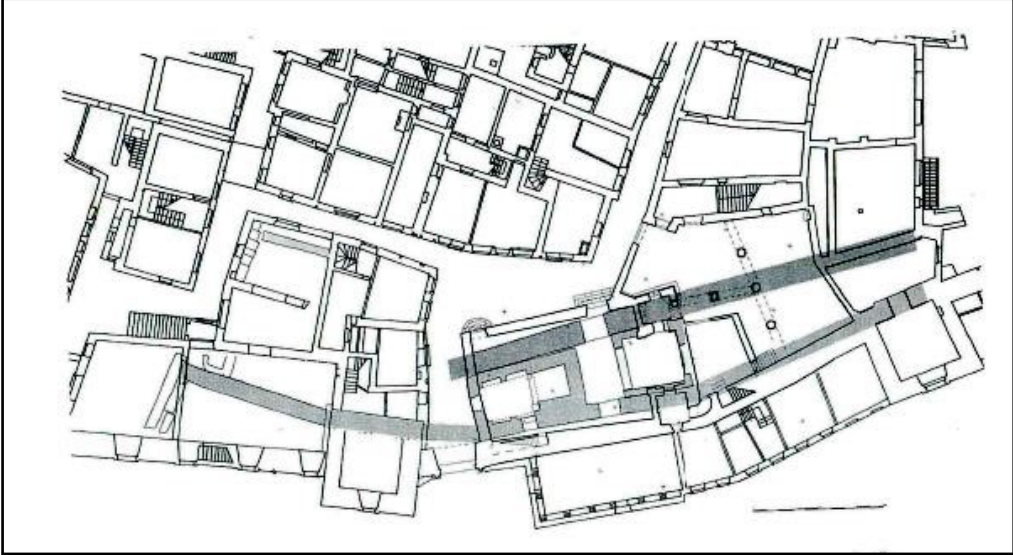

Pril. 6/1-2

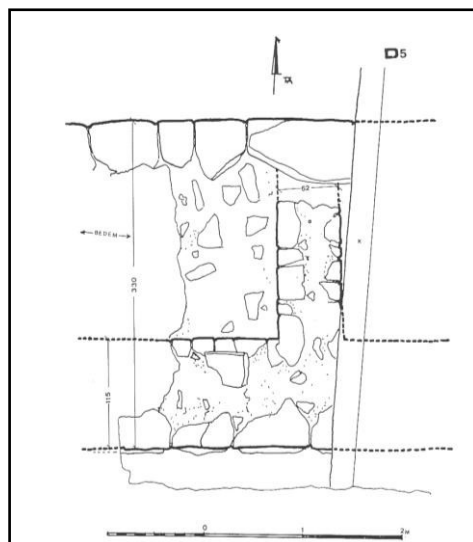
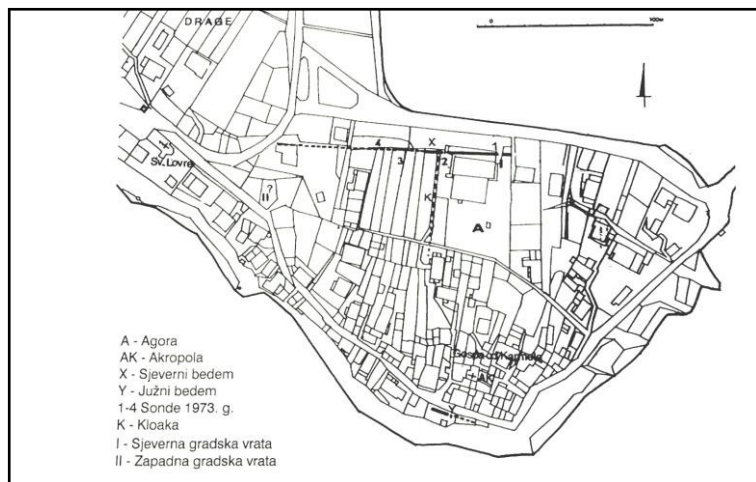
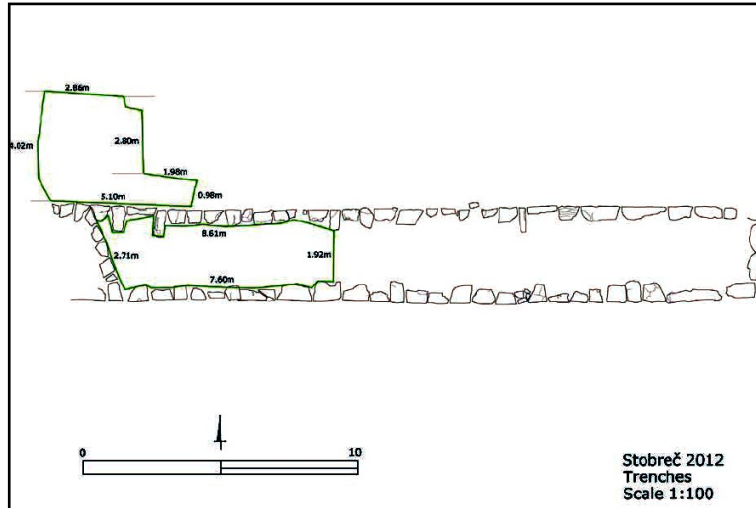

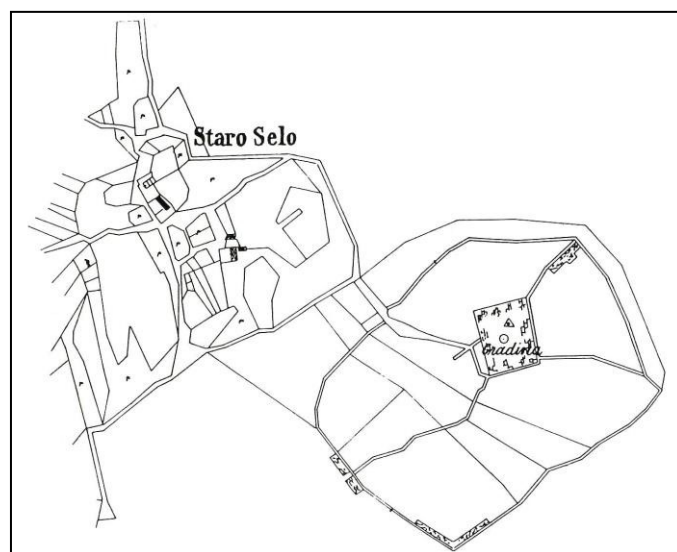
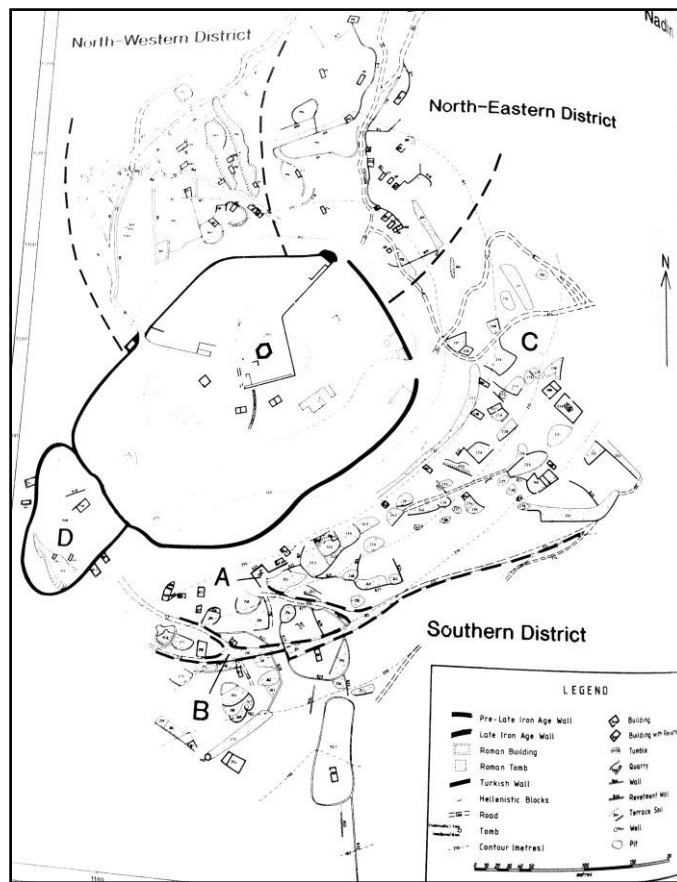
Pril.7-1

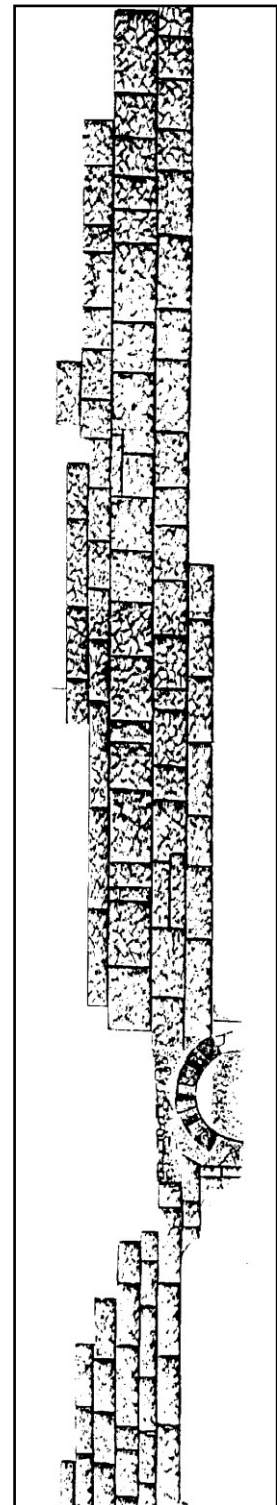
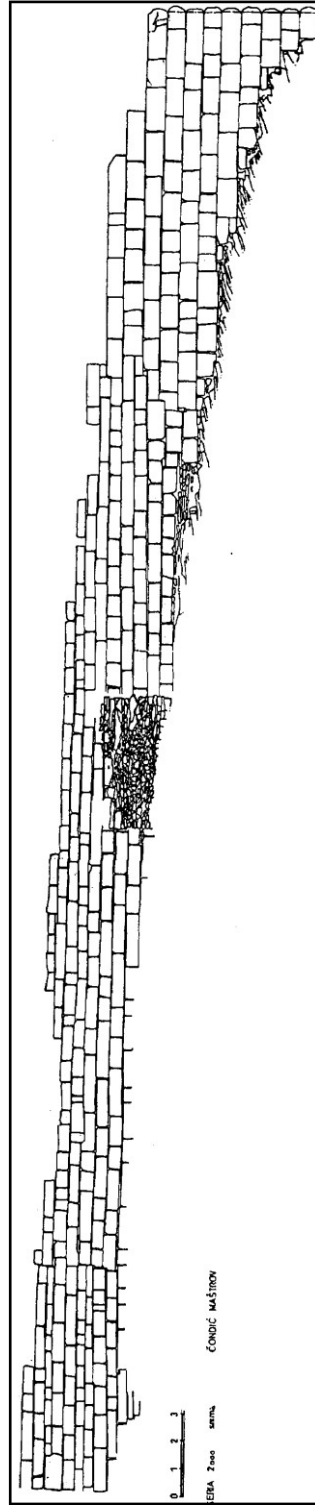
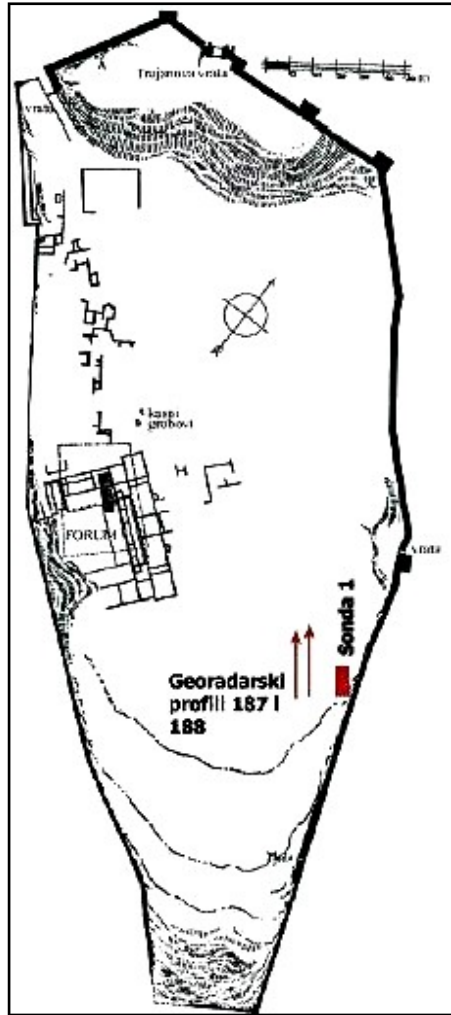

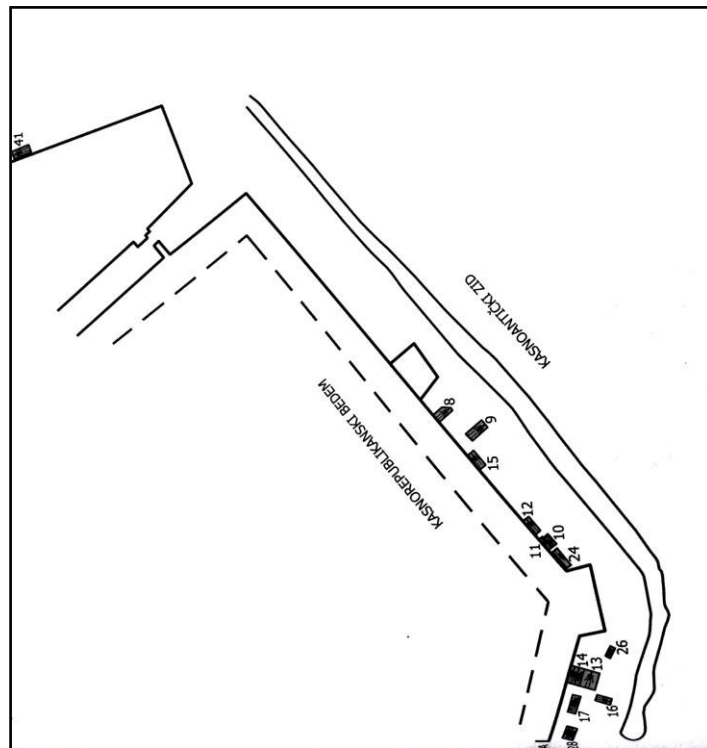
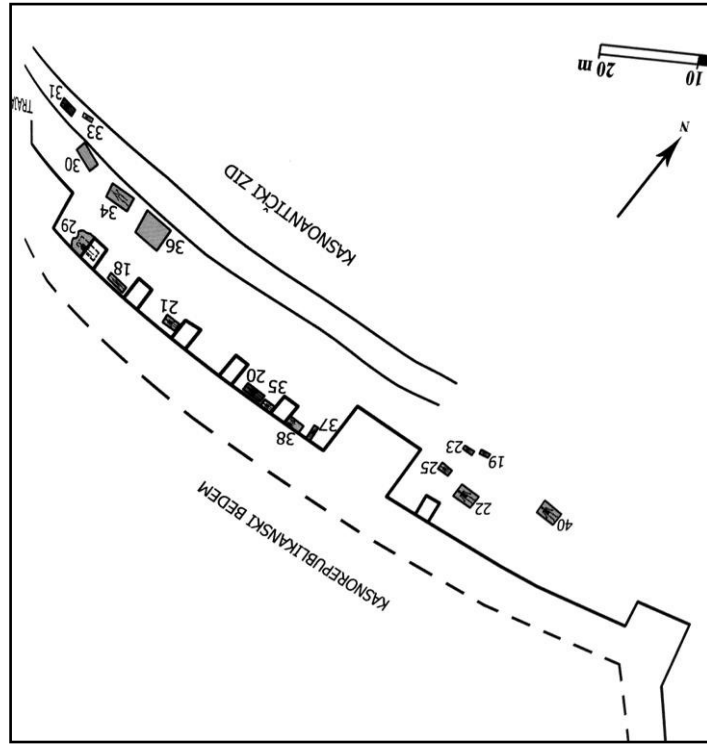

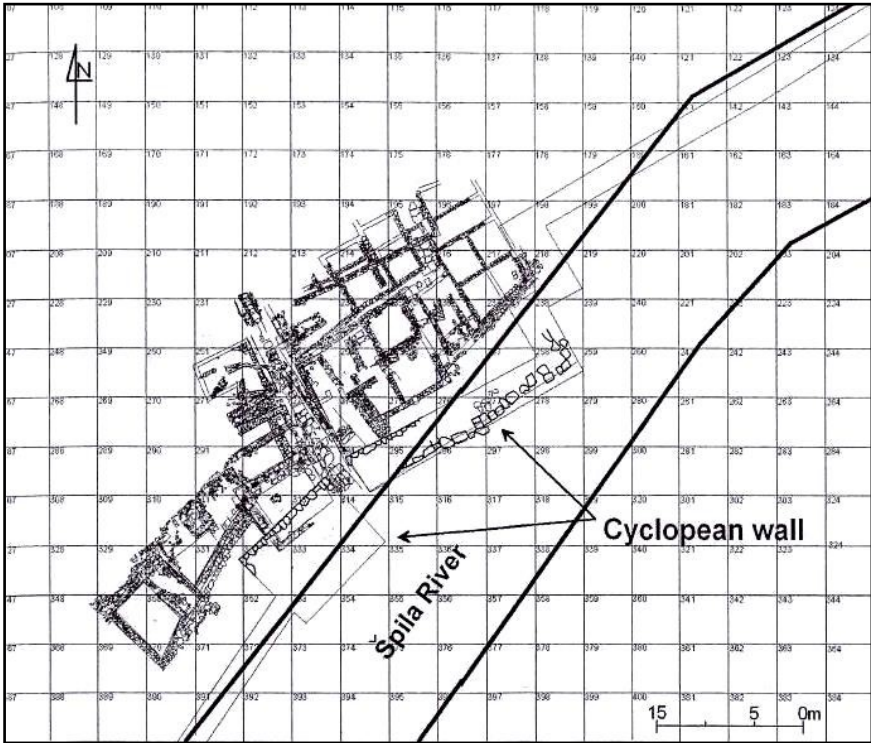
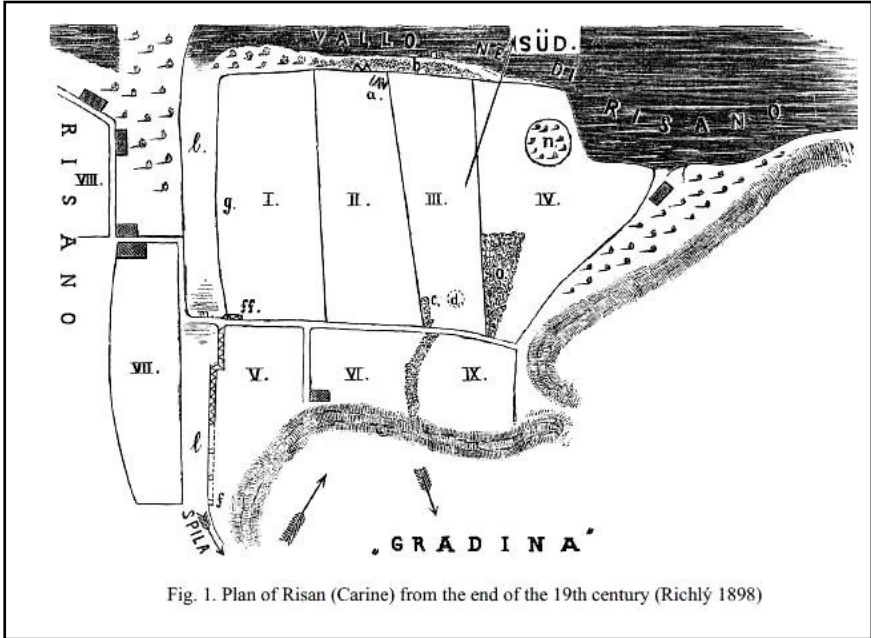
Pril. 8/1-3

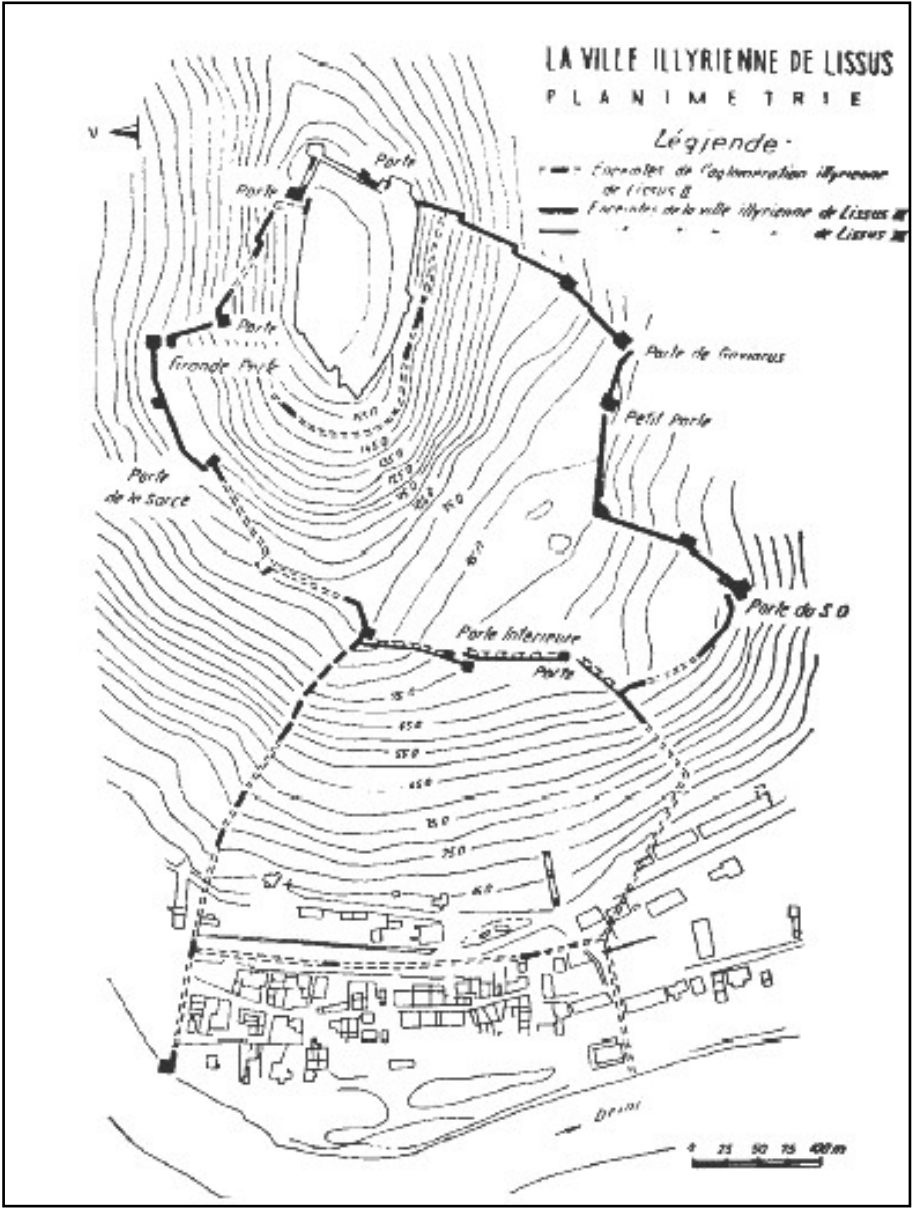

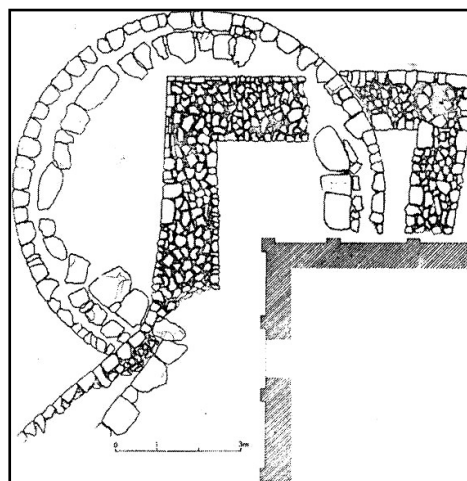
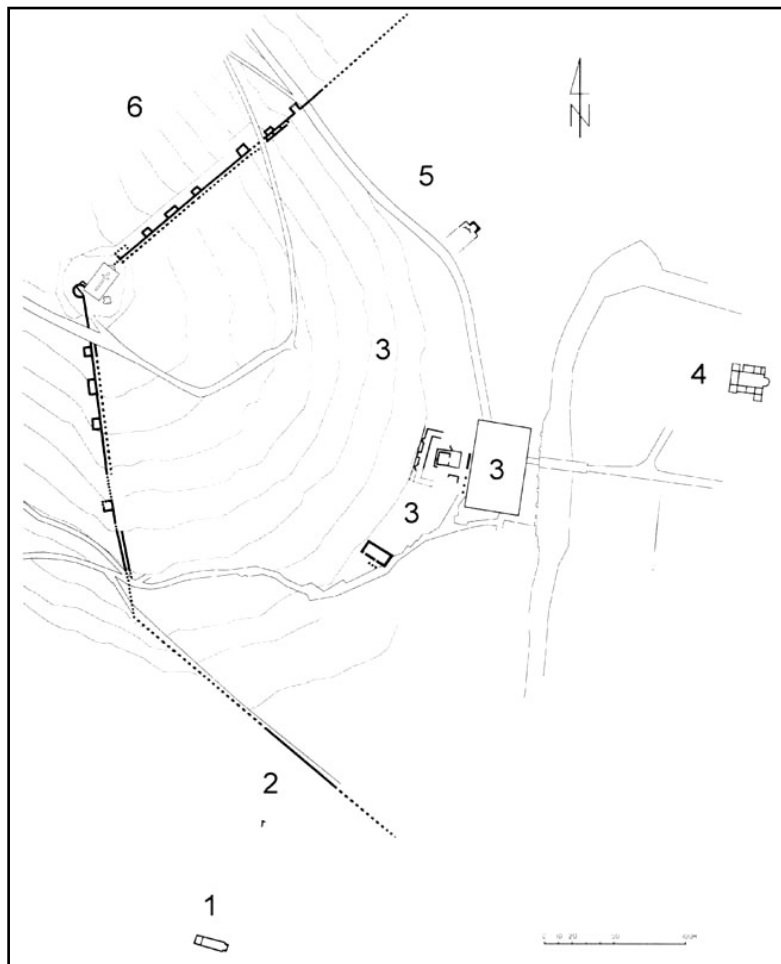

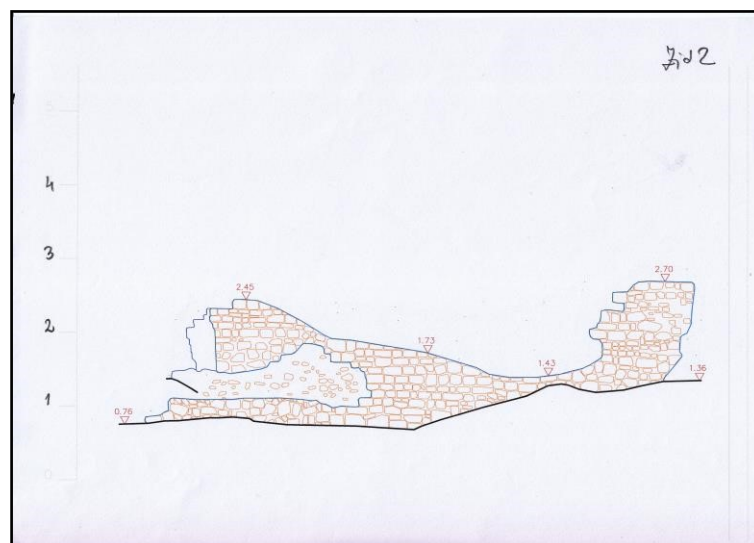
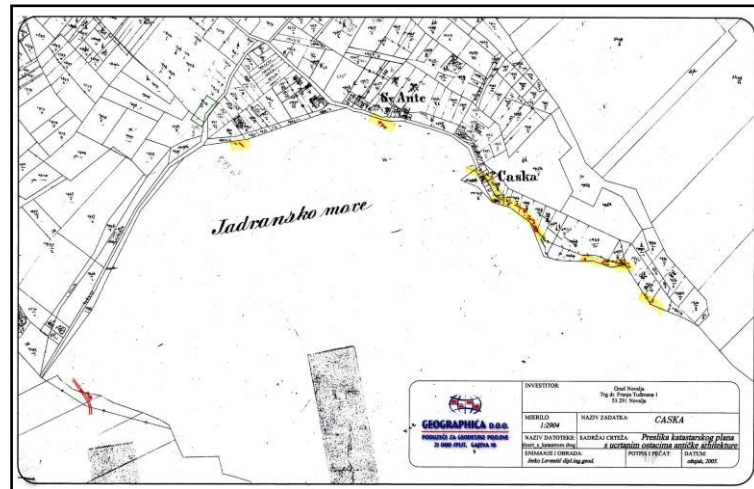

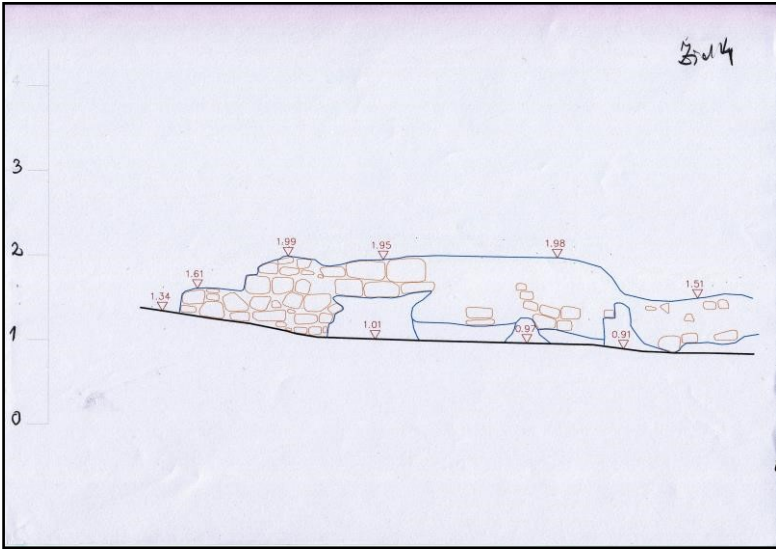
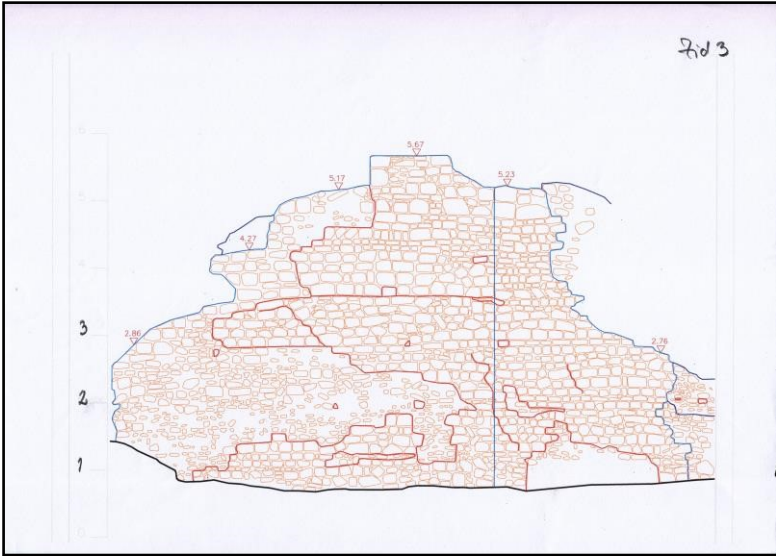

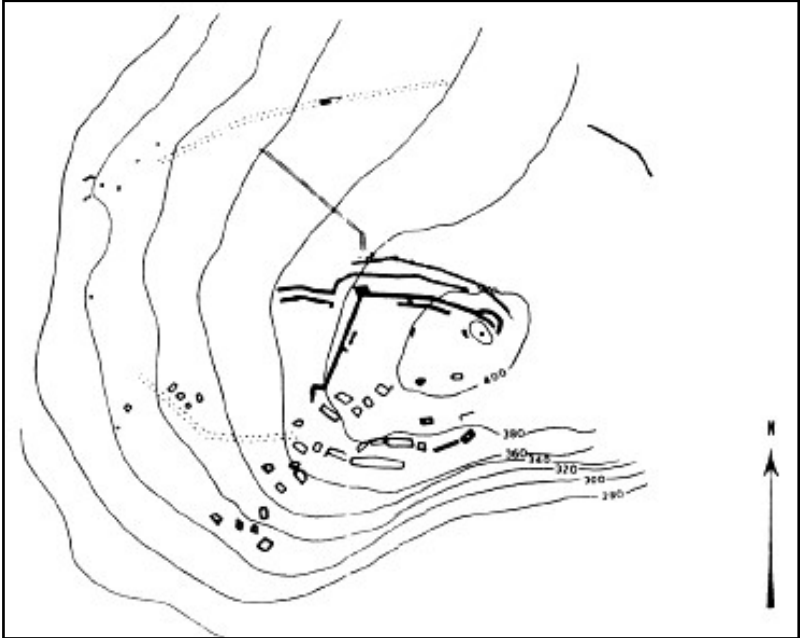
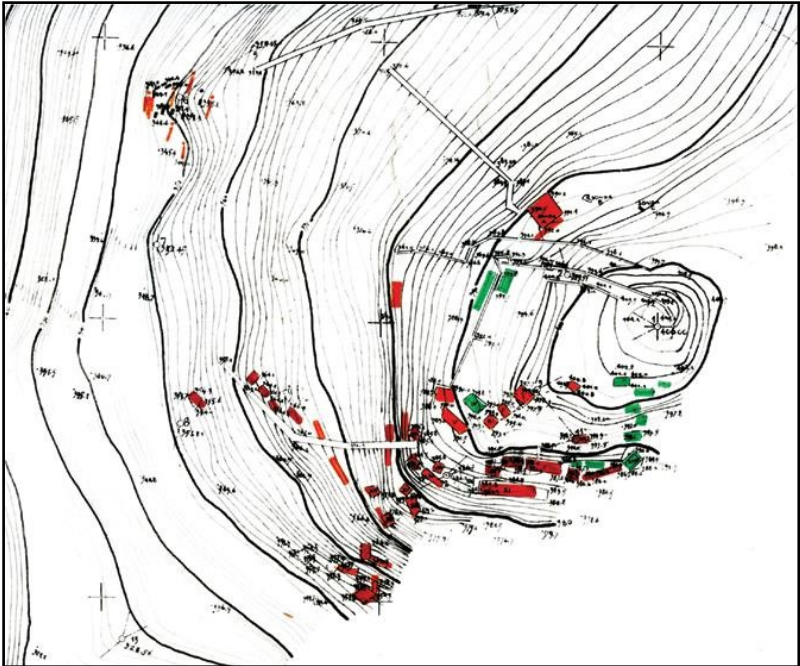

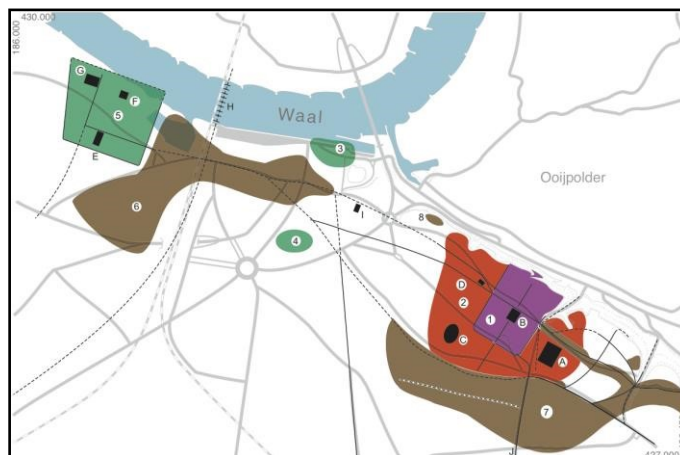
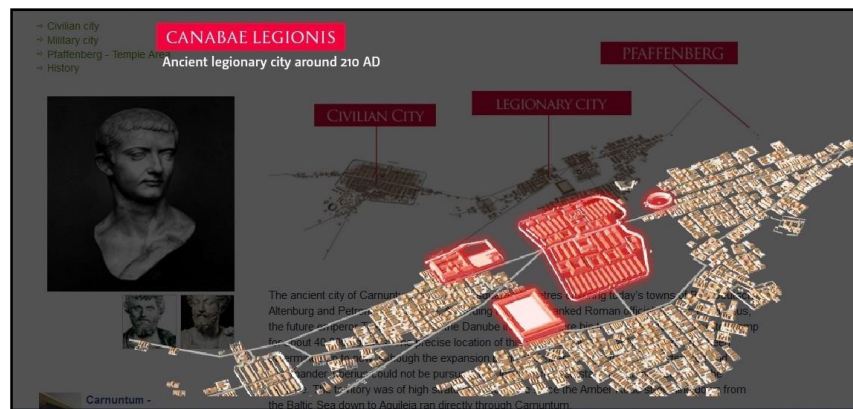
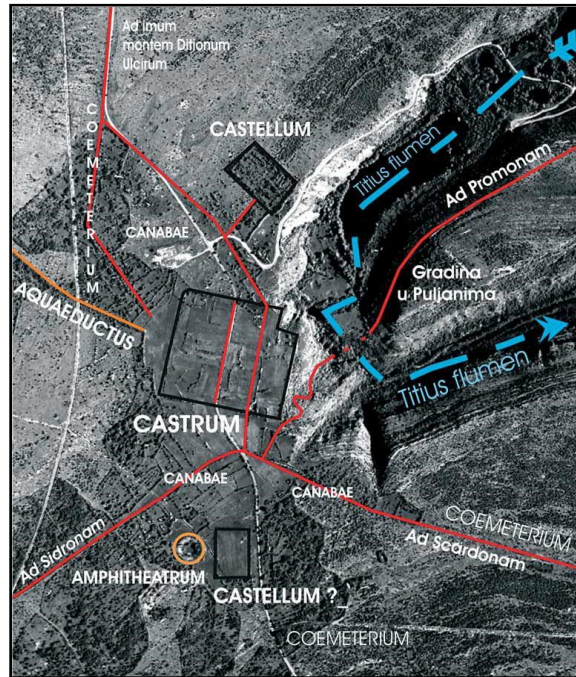

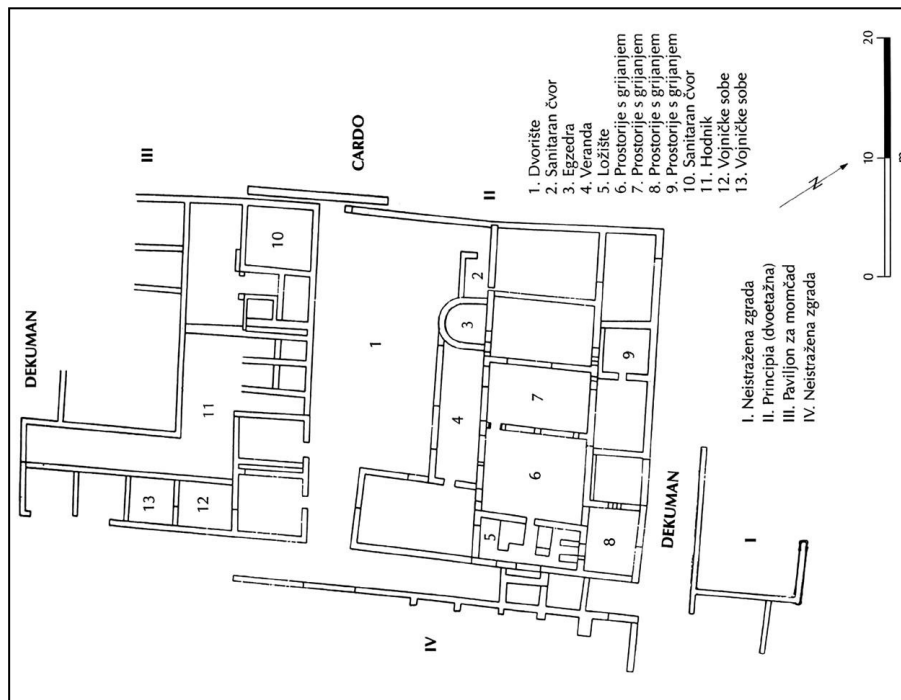
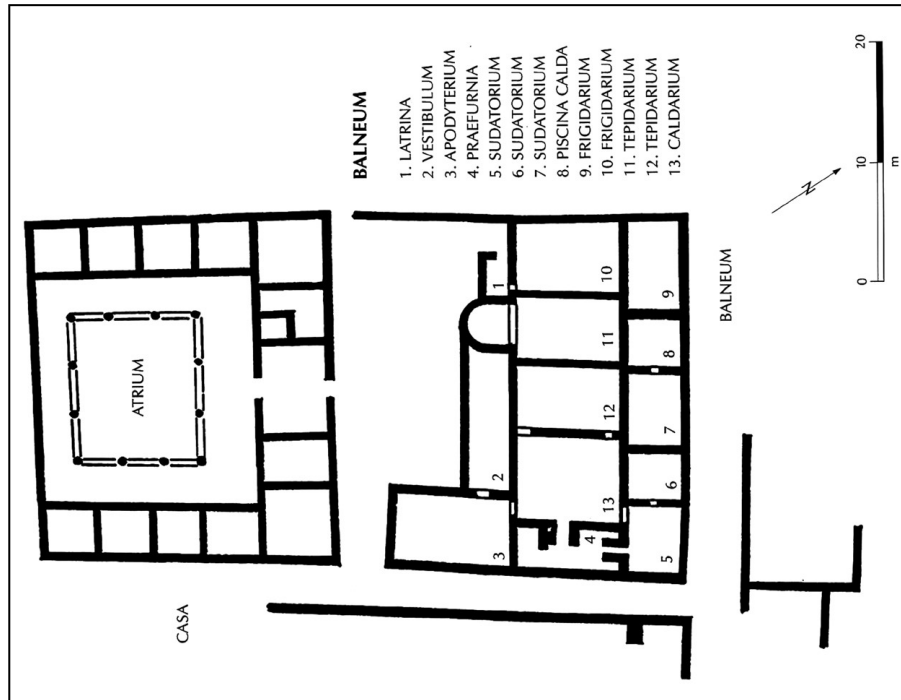

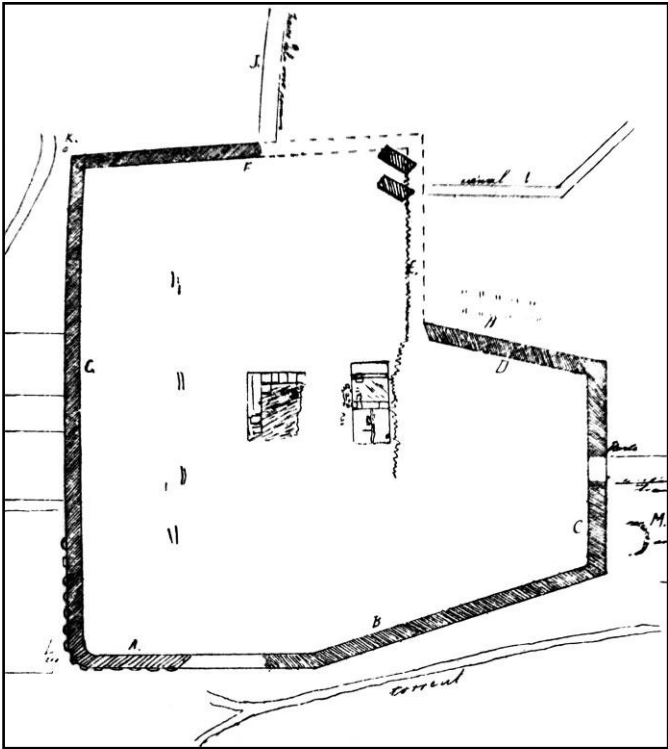
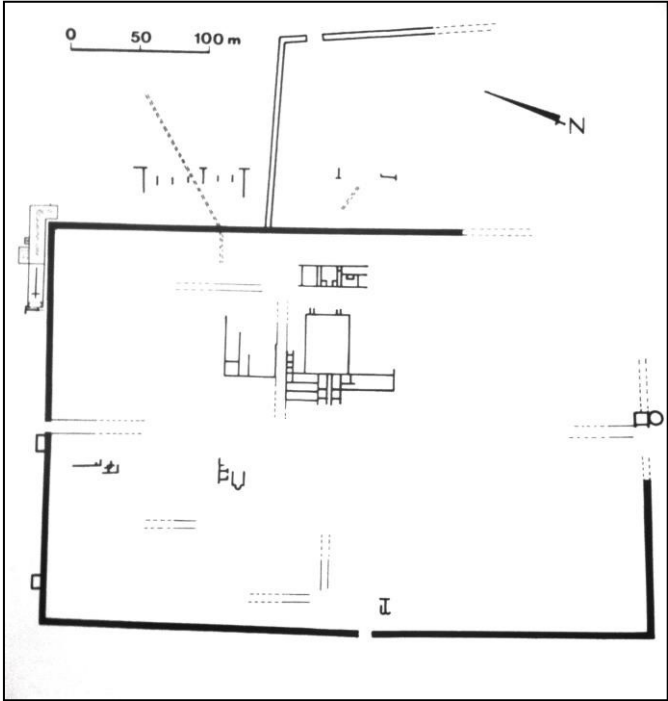

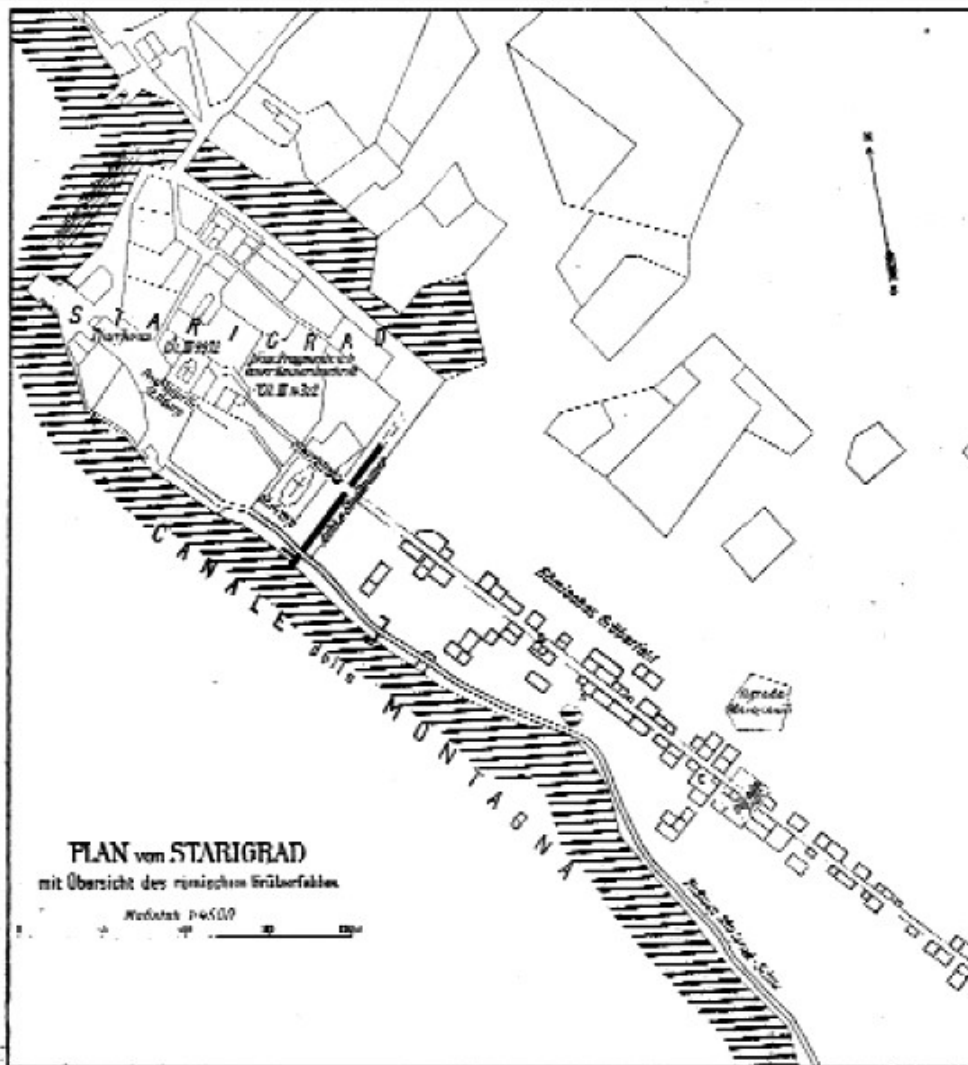

Antike
Stadtmauer – antički
gradski bedemi

Pfarrhaus
– župni dvor

Grabkapel
le St. Georg – grobna
kapela sv. Jurja

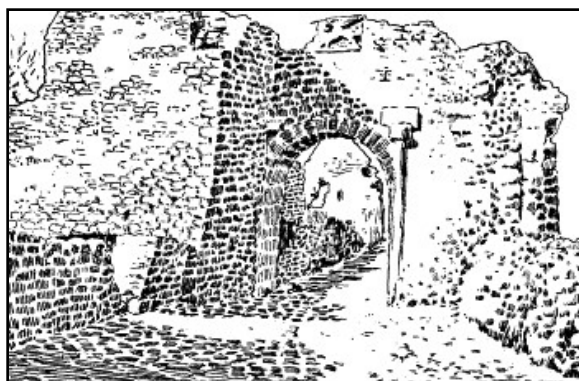
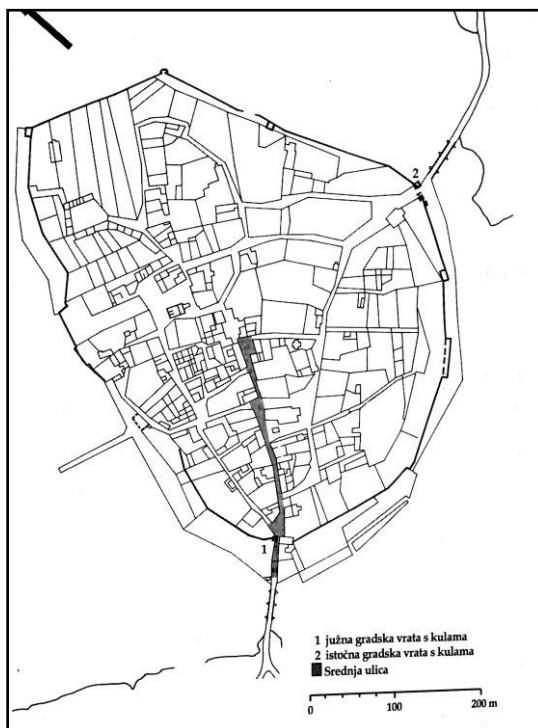
Neue
Fragmente a, b einer
Kaiserinschrift – novi
fragmenti carskog
natpisa

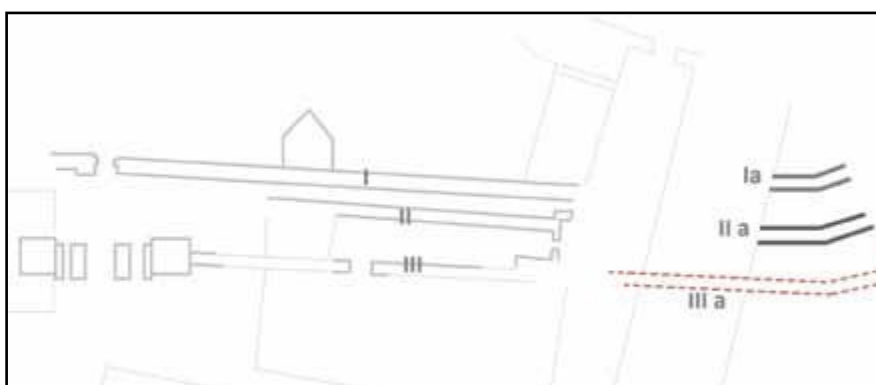
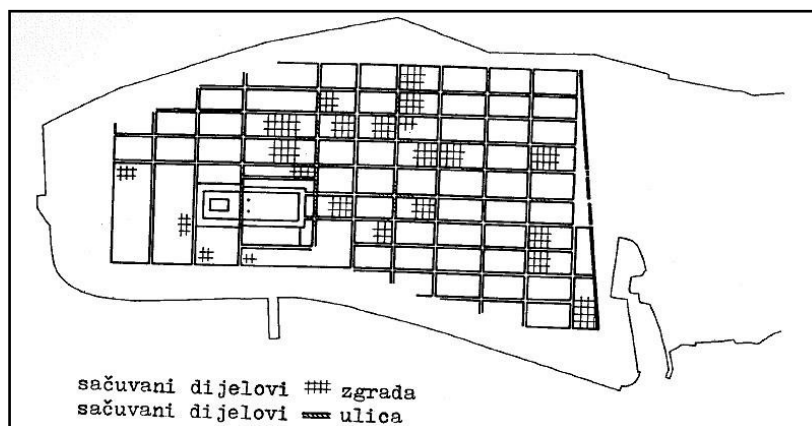
Römisches
Gräberfeld – rimska
nekropola

PLAN von STARIGRAD
mit Übersicht des römischen Gräberfeldes

Maßstab 1:4500

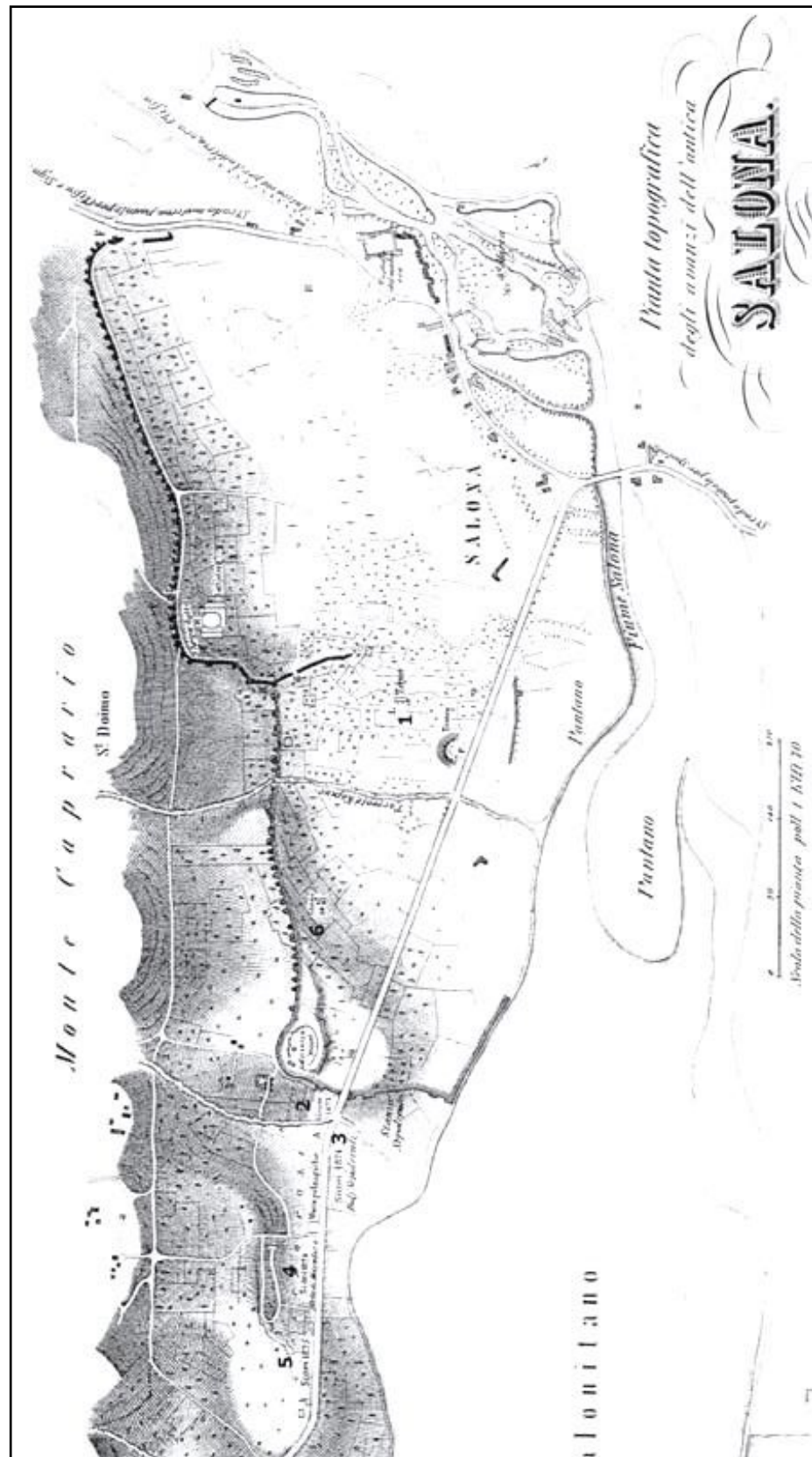

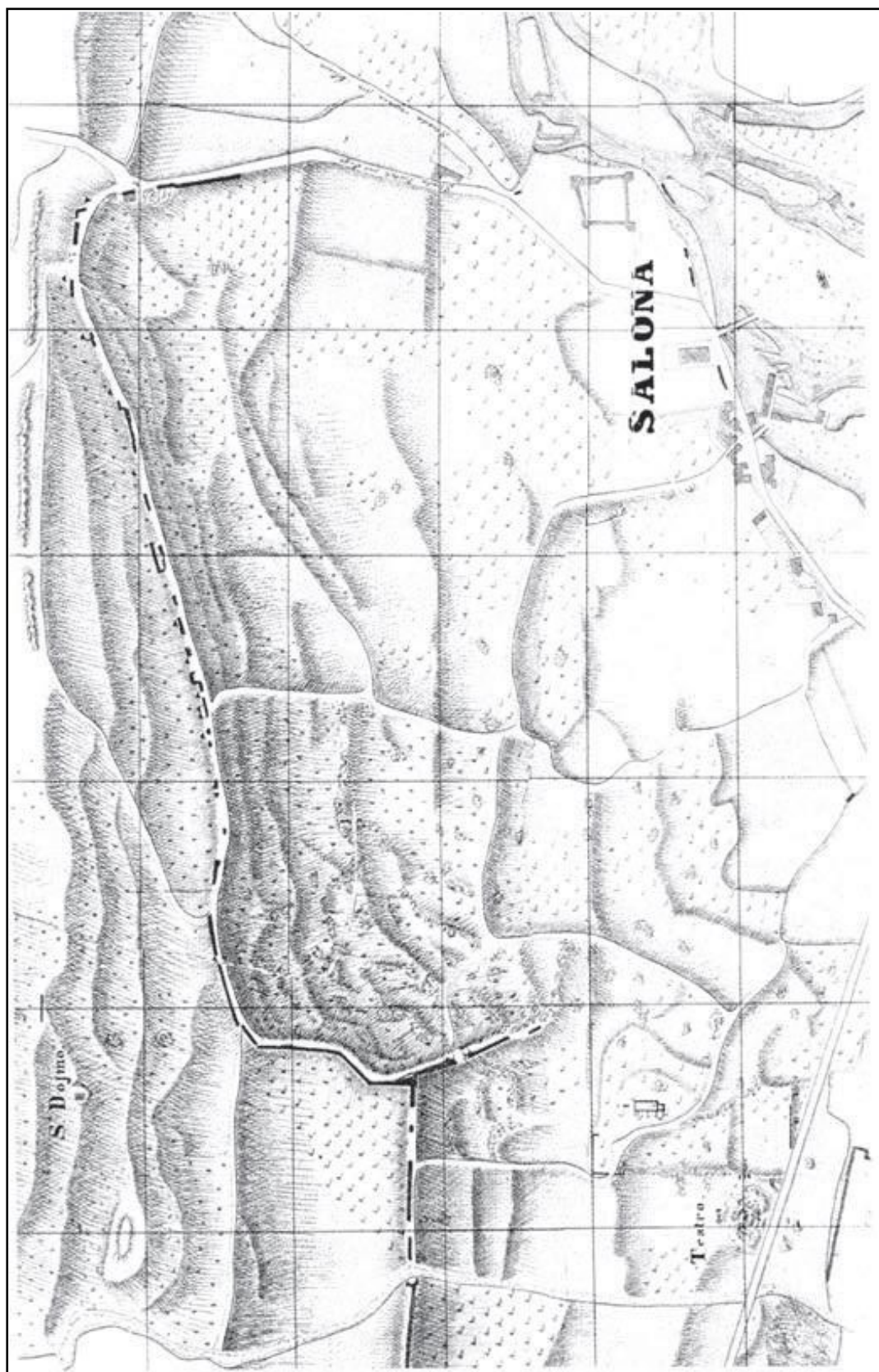

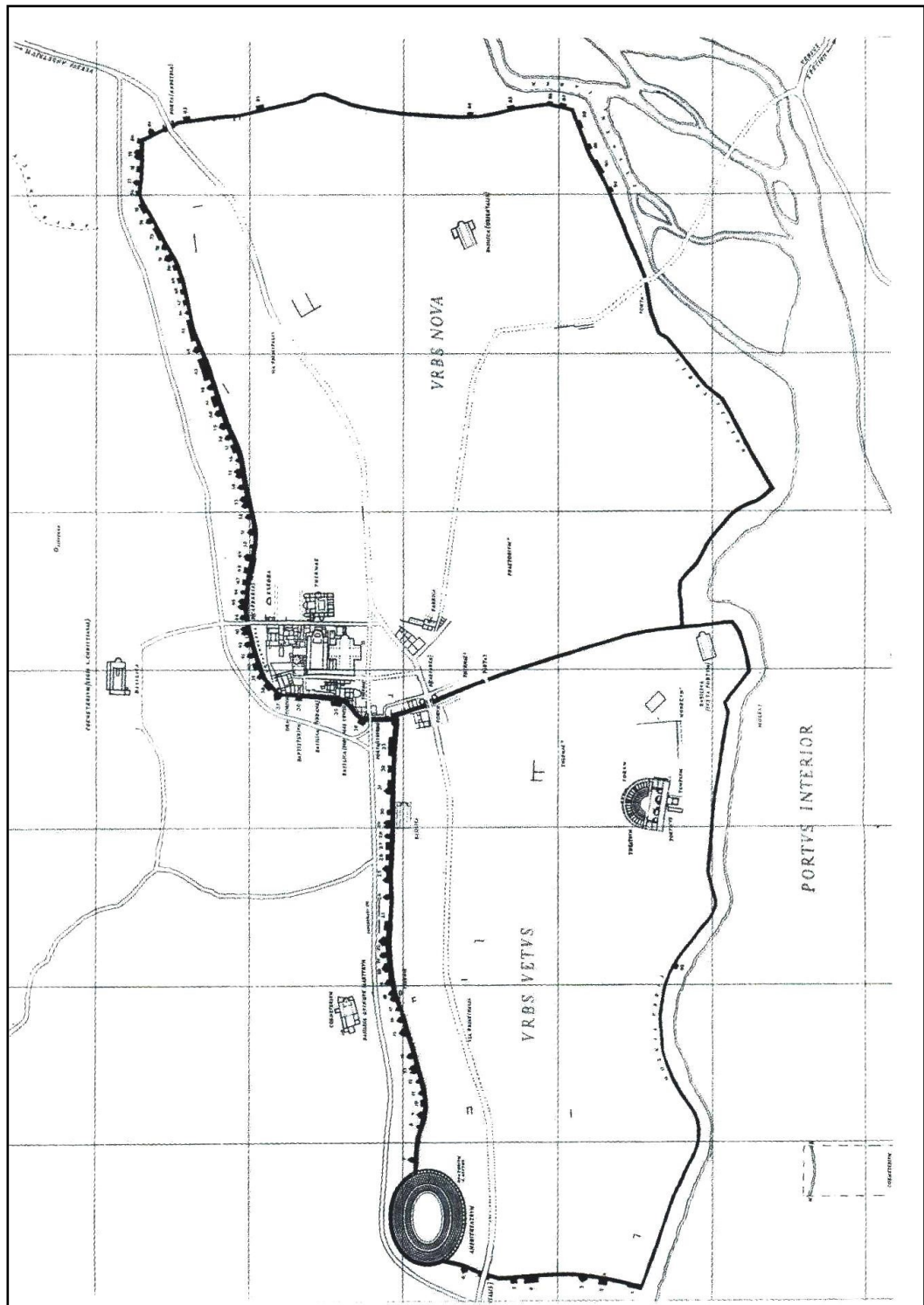

MAPPA TOPOGRAFICA DI SALONA SECONDO LE SCOPERTE DEL D. CARRARA

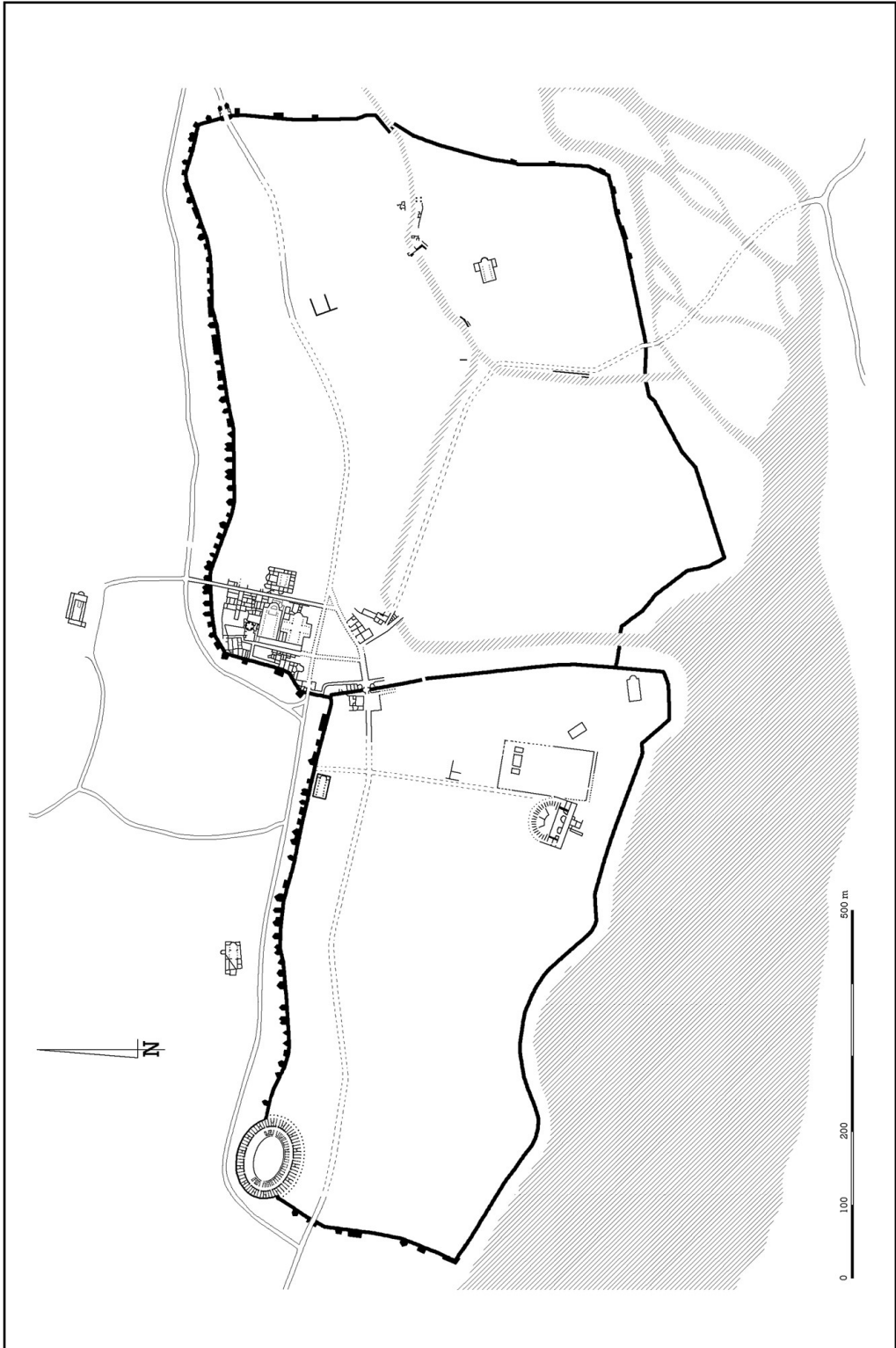

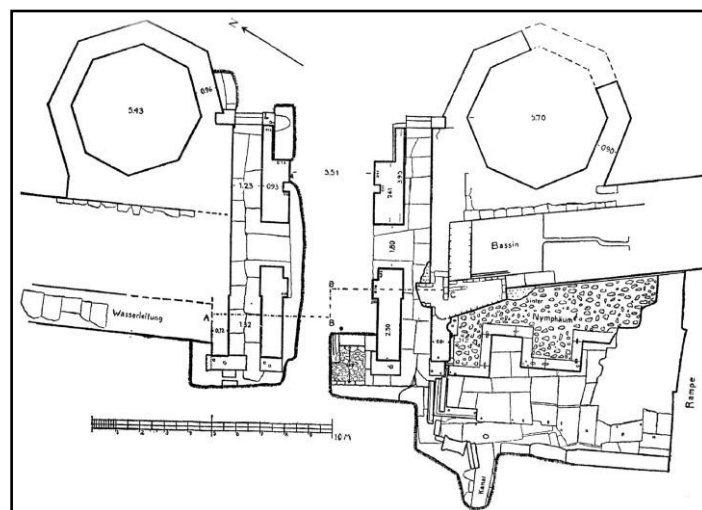
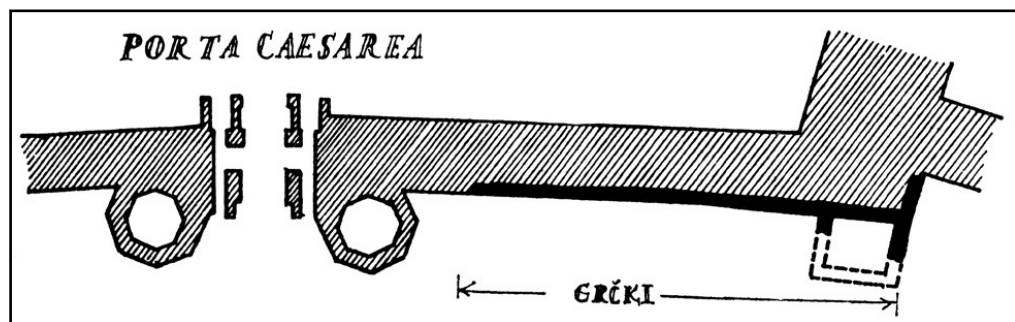
1
Micheletti del.
L. 4. 11. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.
Per la Topografia di Salona del D. Carrara
Salona del.

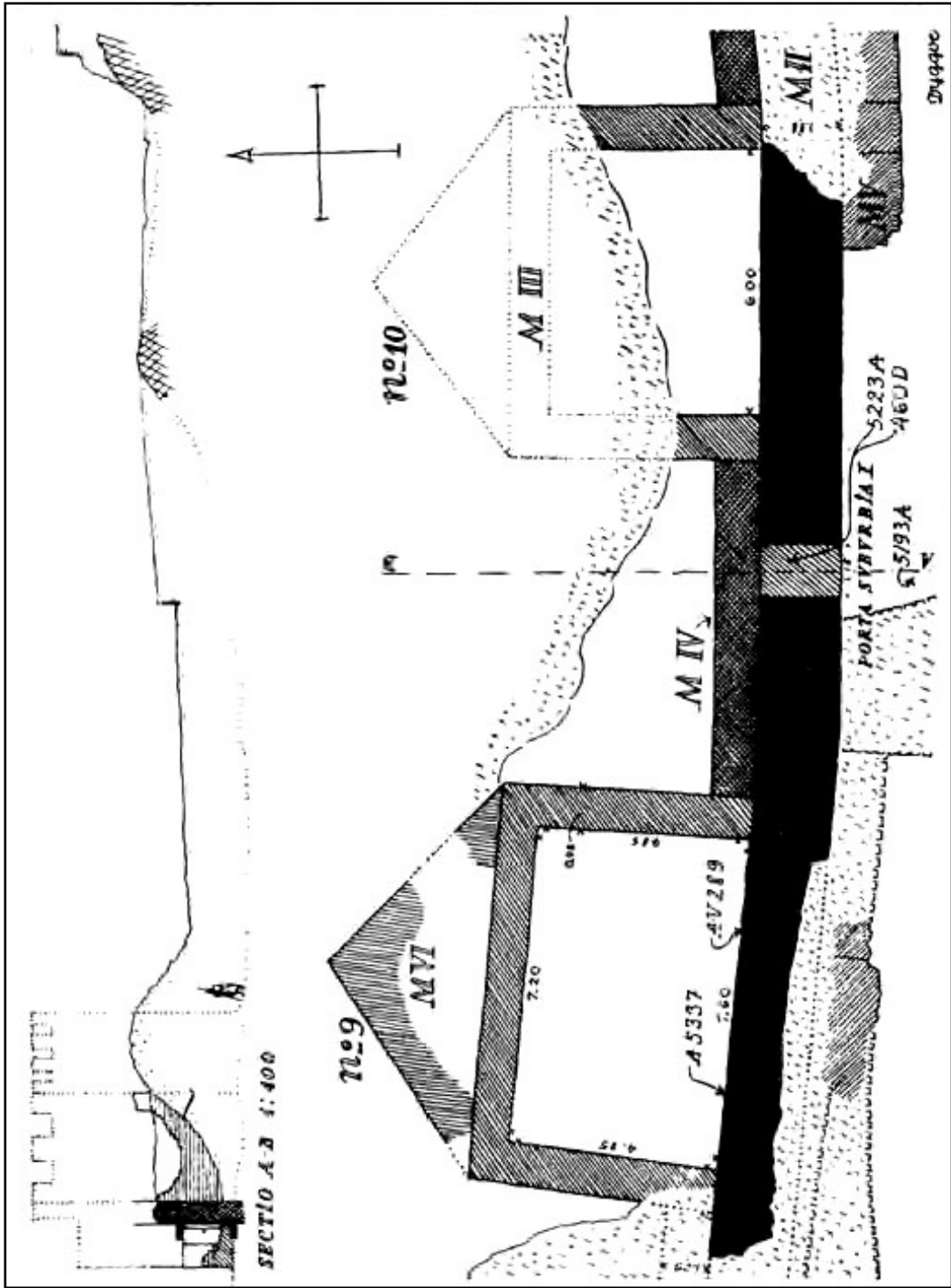
Pril. 22-5

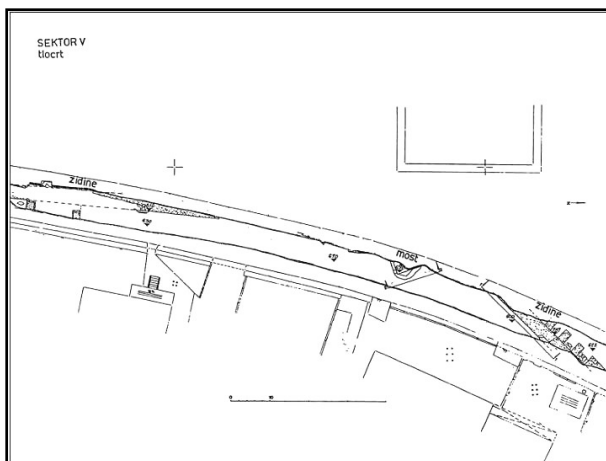
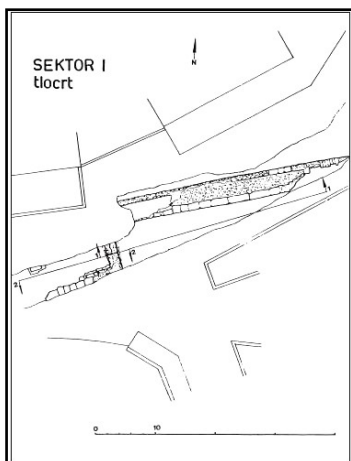

Pril. 22-6

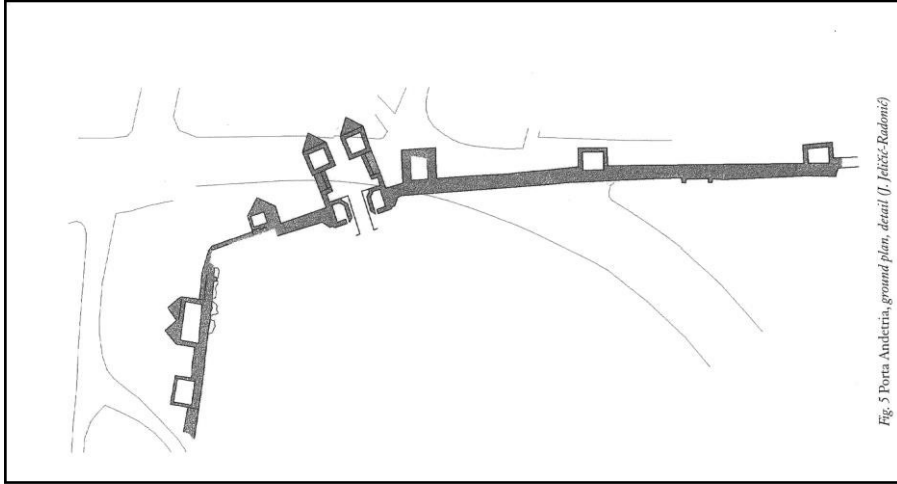
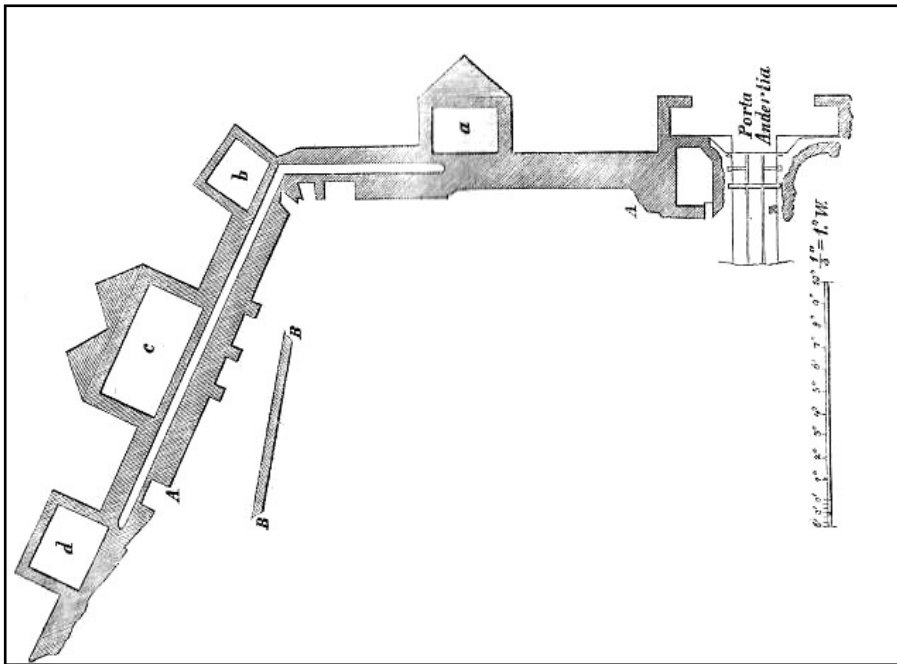
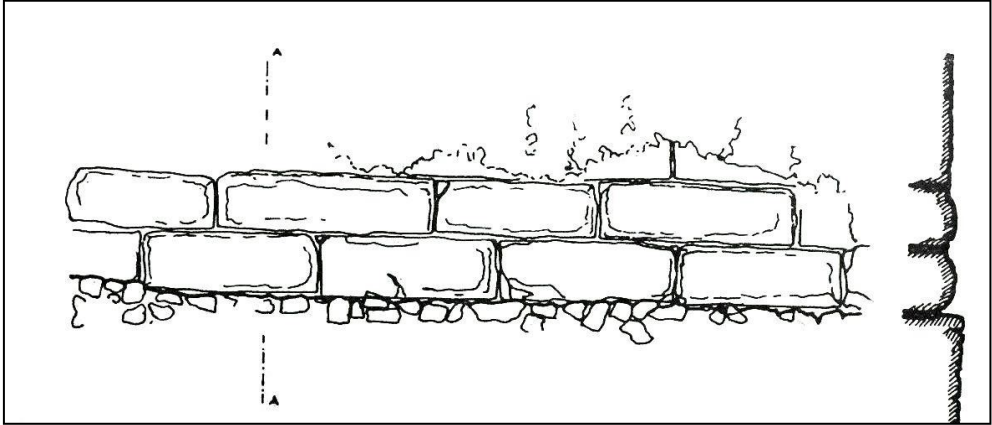
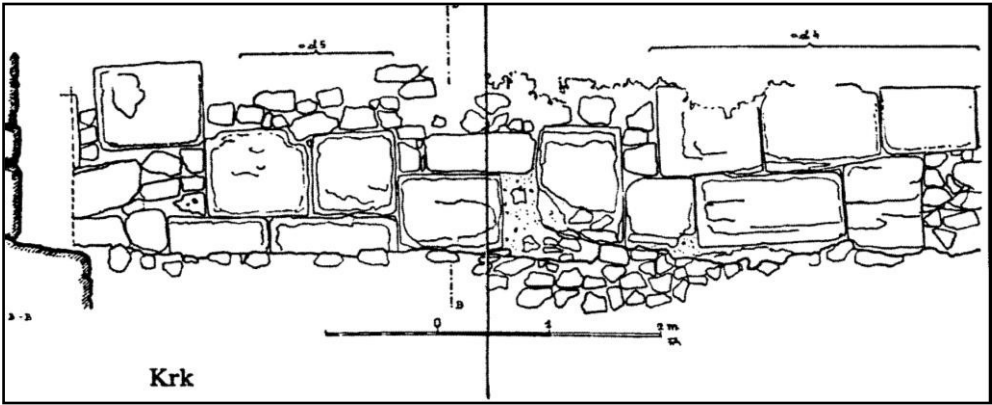
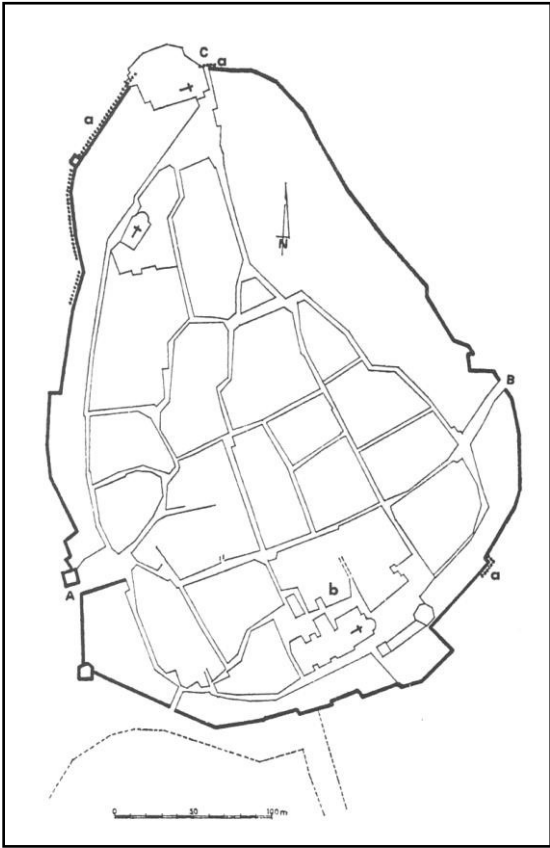
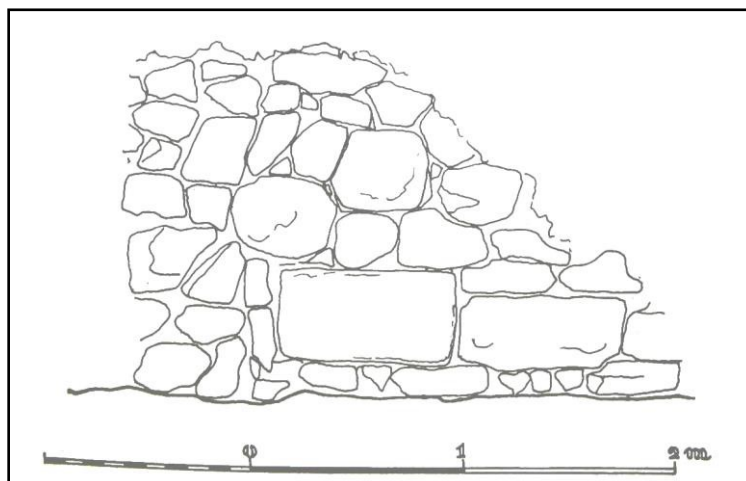

Fig. 5 Porta Anettria, ground plan, detail (J. Felšič-Radomič)

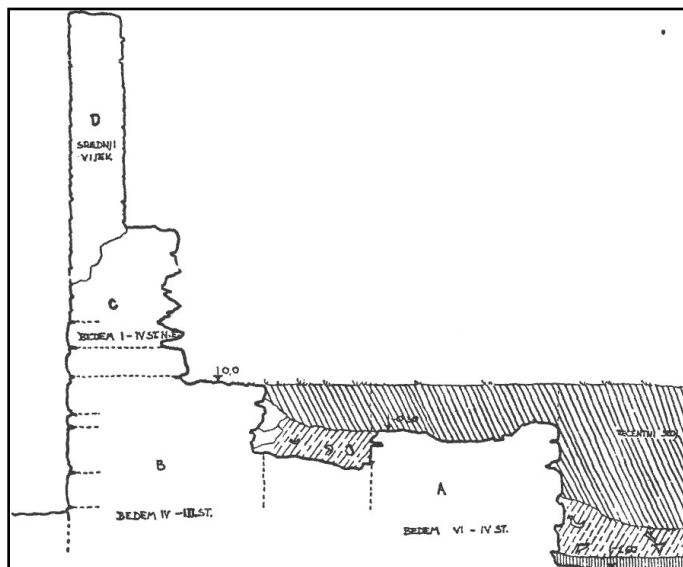
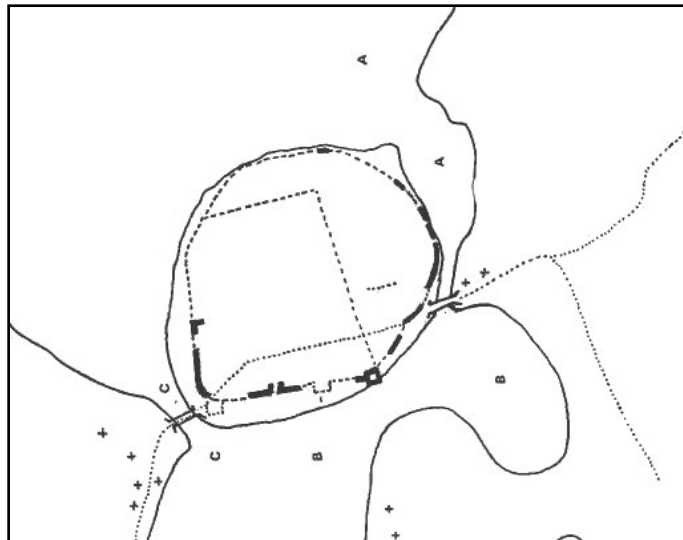

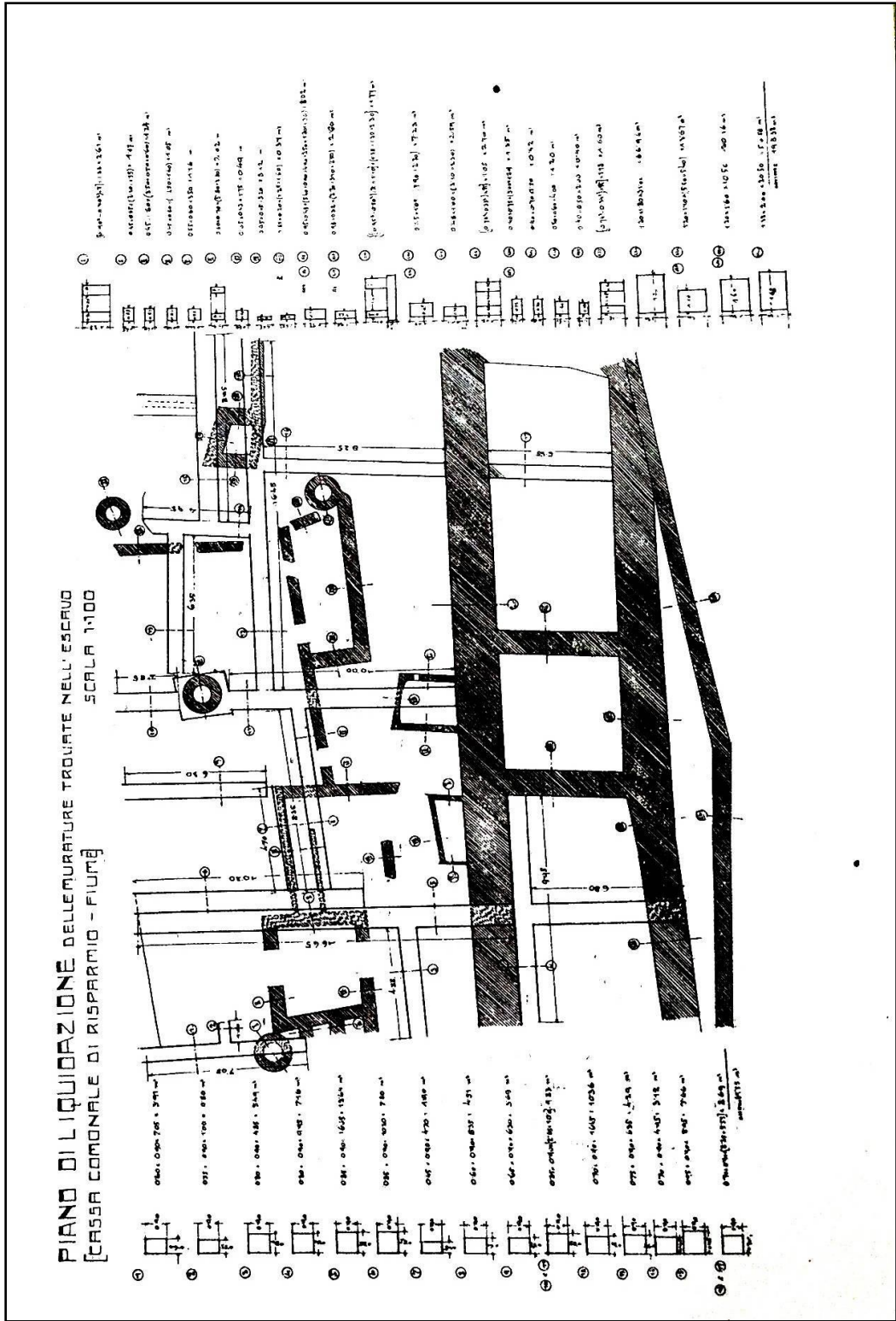
Pril. 23-4

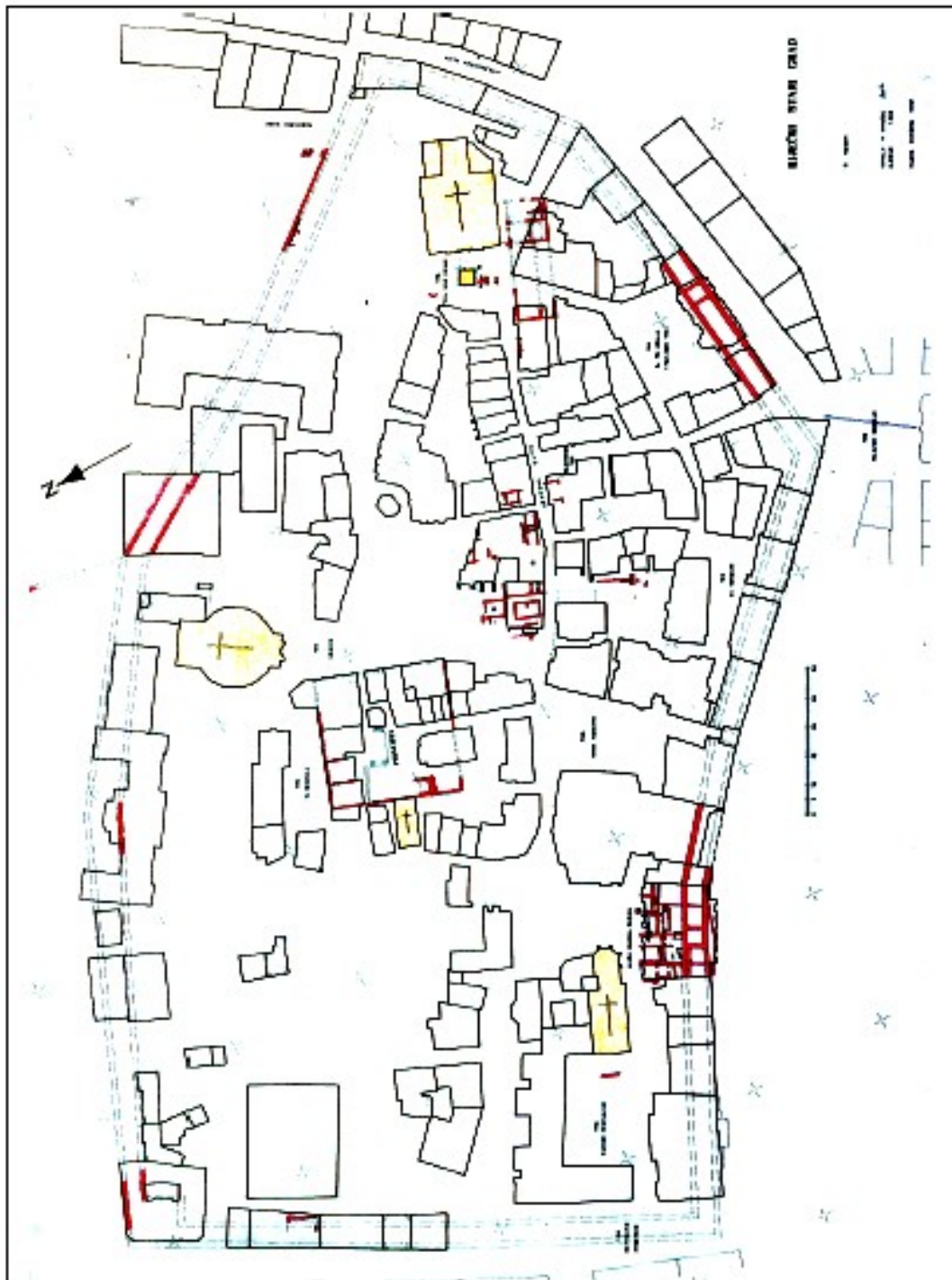

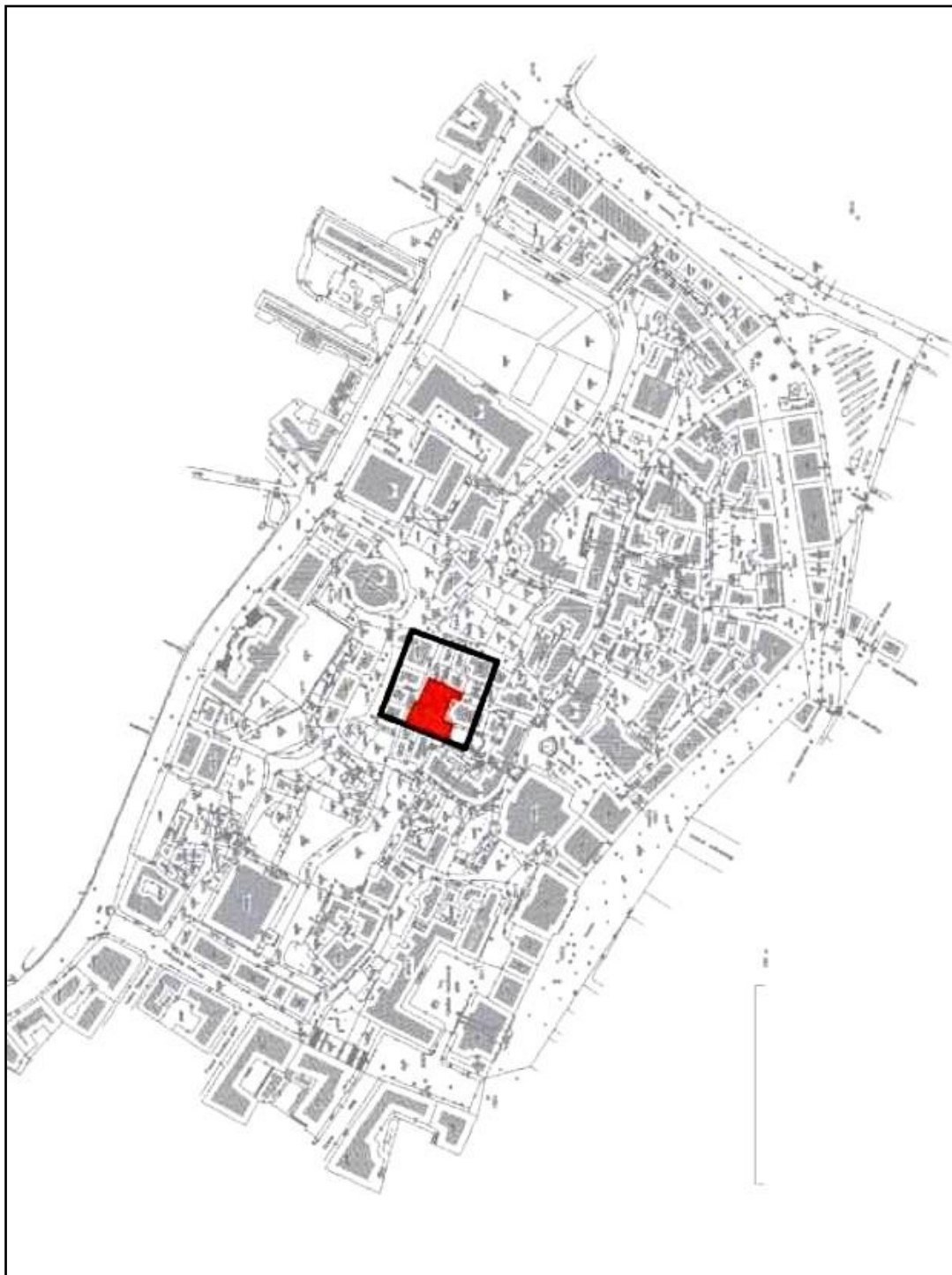
Pril. 24-1

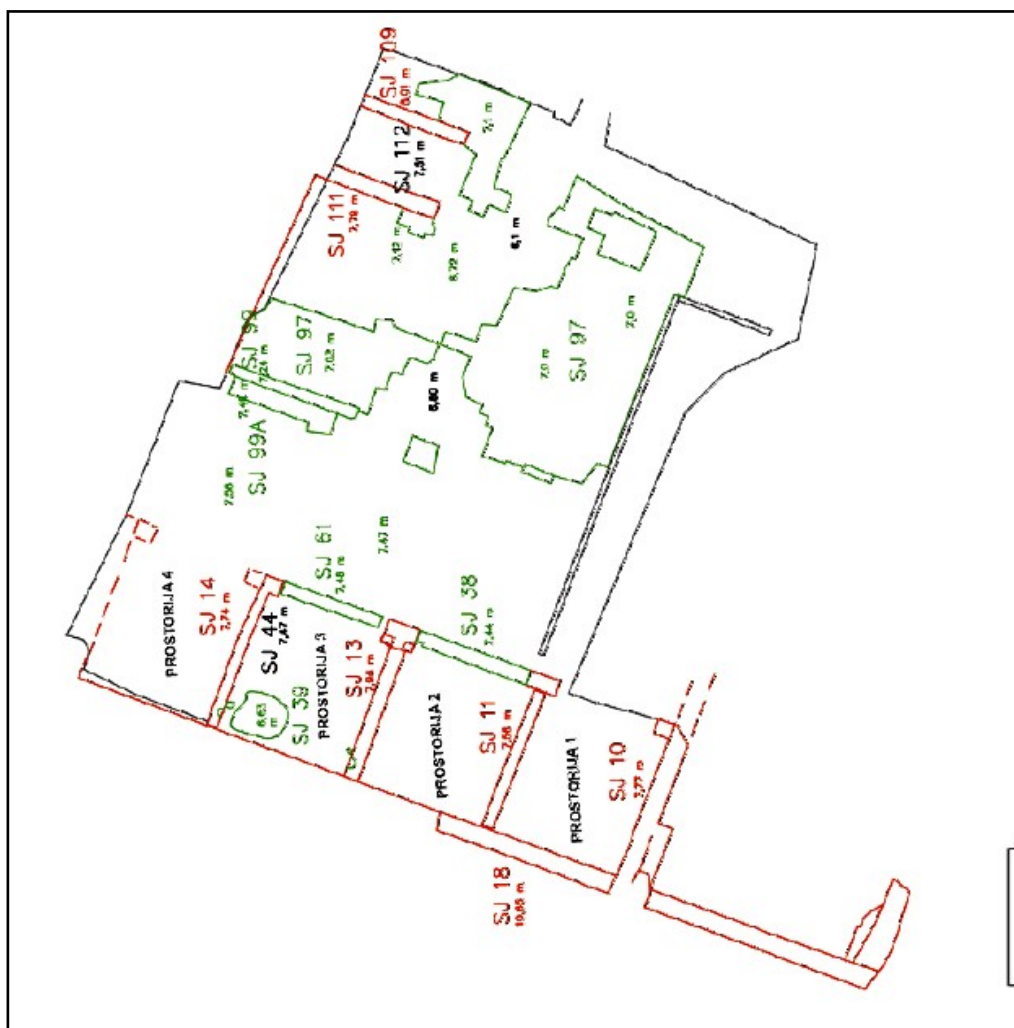

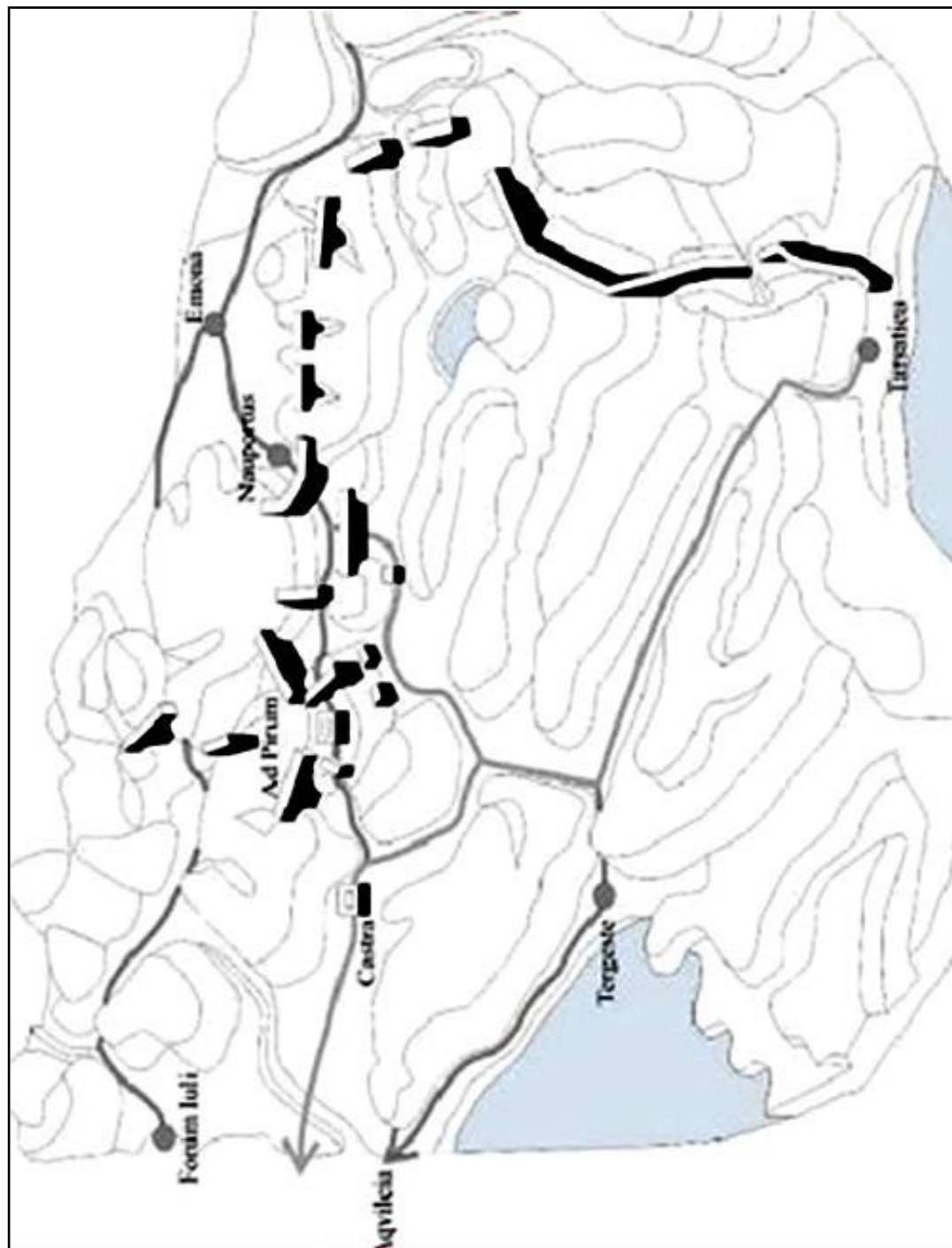

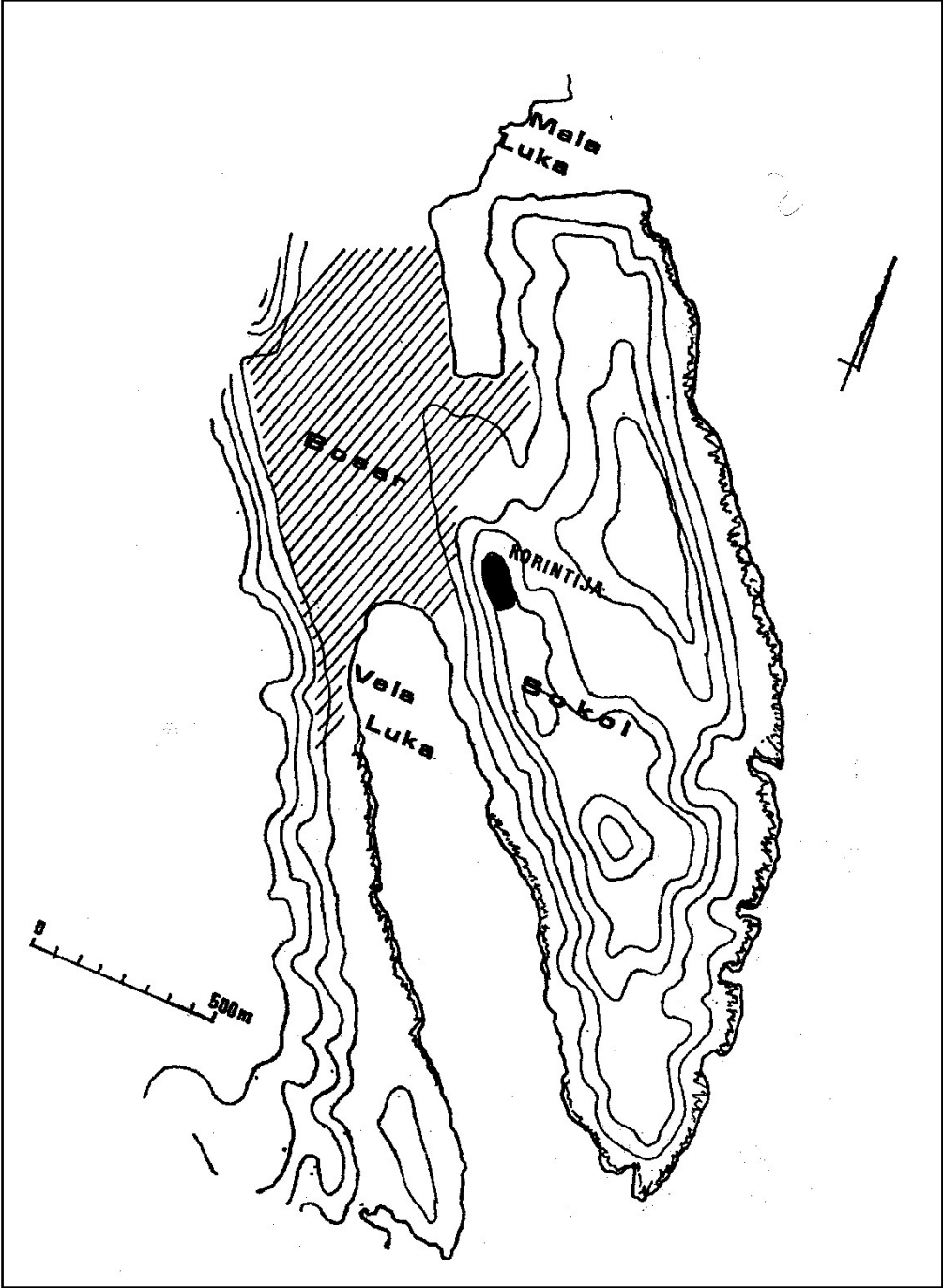

13.4.

Table

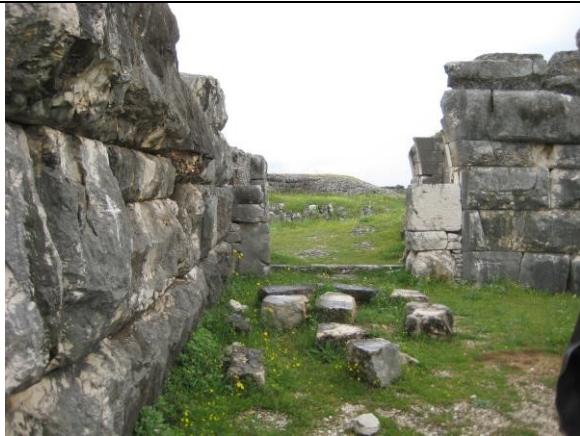
T I.

a

b

c

d

e

T II.

a

b

c

d

T. III.

a

b

c

d

e

f

T. IV.

a

b

c

d

e

f

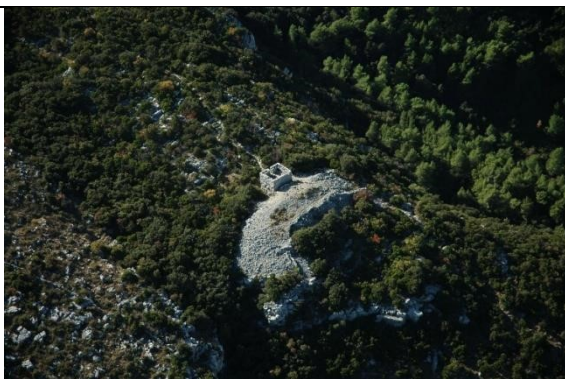

g

T. V.

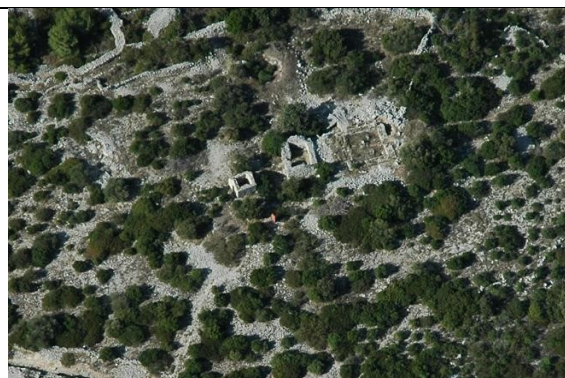
a

b

c

d

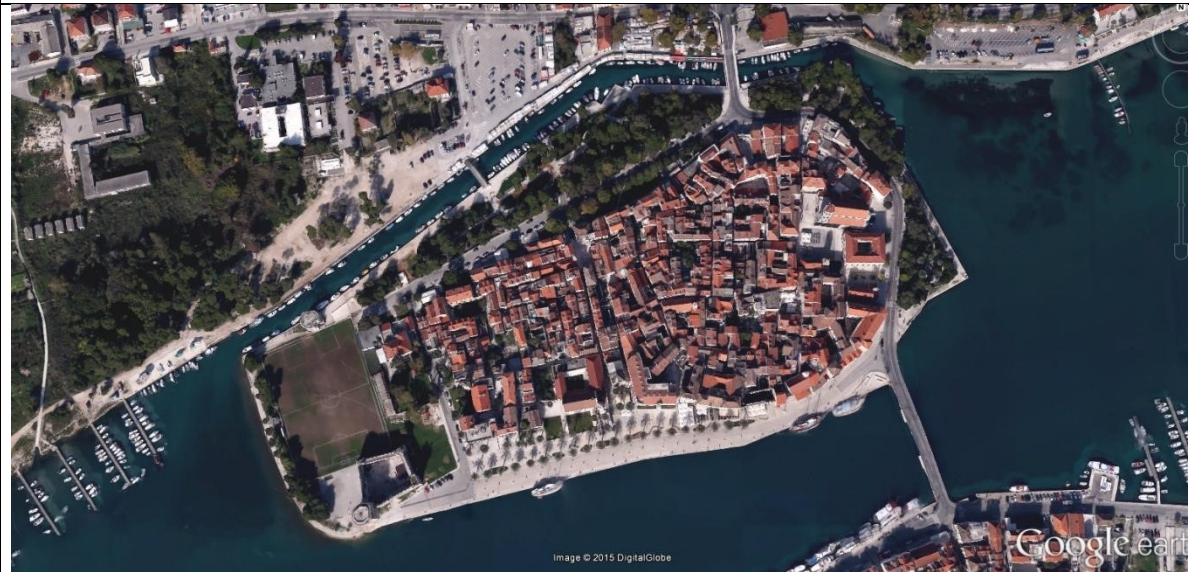

e

f

T. VI.

a

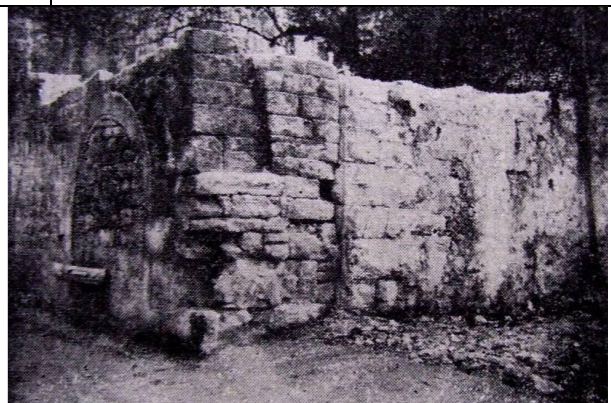
b

c

d

e

T. VII.

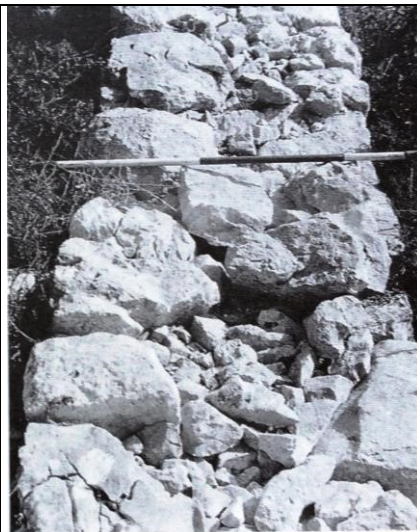
a

b

c

d

e

T. VIII.

a

b

c

d

e

f

g

h

i

T. IX.

a

b

c

d

e

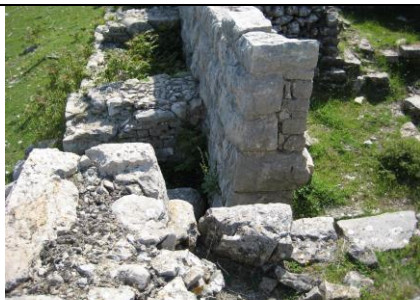
f

g

h

i

j

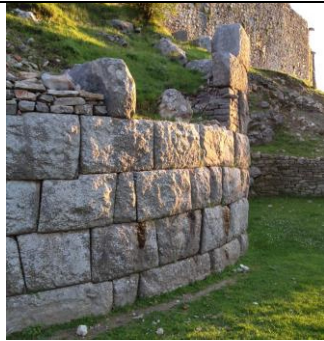
T. X.

a

b

c

d

e

f

g

h

i

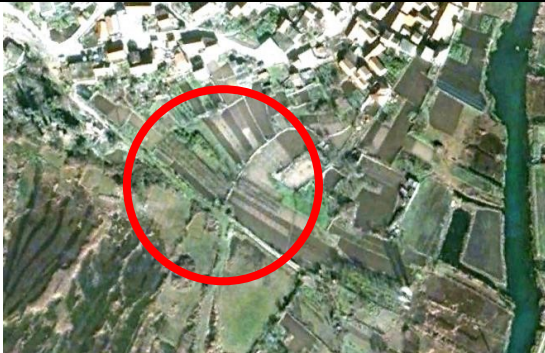
T. XI.

a

b

c

d

e

f

g

h

T. XII.

a

b

c

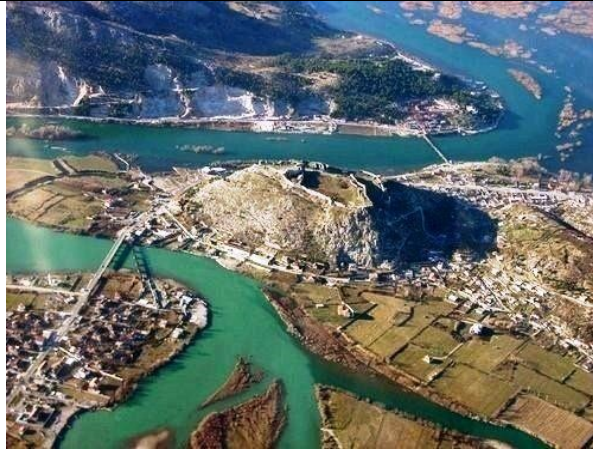

d

e

T. XIII.

a

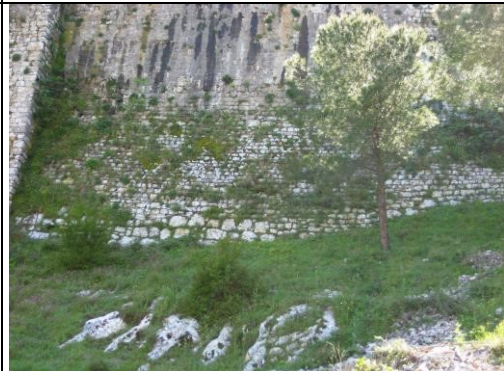
b

c

d

e

T. XIV.

a

b

c

d

e

f

T. XV.

a

b

c

d

e

f

g

h

T. XVI.

a

b

c

d

e

f

g

T. XVII.

a

b

c

T. XVIII.

a

b

c

d

14. ŽIVOTOPIS AUTORICE

Ruža Sekso rođena je 7. travnja 1960. god. u Roškom Polju. Osnovnu školu završila je u Solinu, a srednju u Splitu. Diplomirala je na Sveučilištu u Splitu, Filozofski fakultet u Zadru 16. prosinca 1983. god. i stekla zvanje profesora likovnog odgoja i likovnih umjetnosti. Tema diplomskog rada bila je „Srednjevjekovna umjetnost na tlu SFRJ“ (mentor: T. Marasović), a drugi dio s područja kiparstva realizirala je kroz oblikovanje skulpture (mentor: A. Krstulović).

Stalno je zaposlena u „Gimnaziji A. Vrančića“ u Šibeniku. Od 1984. god. radi u funkciji profesora likovne umjetnosti. Dvanaest godina bila je voditeljica međuzupanijskog stručnog vijeća. God. 2009. upisala se na poslijediplomski studij „Arheologija istočnog Jadrana“. U trećem semestru prešla je na poslijediplomski studij „Humanističke znanosti“ s temom „Fortifikacije rimskih gradova na obalnom području provincije Dalmacije“.

Sudjelovala je na međunarodnim arheološkim istraživanjima antičkog lokaliteta Burnum 2010 i 2011. god., pod vodstvom akademika Nenada Cambija, na terenskom istraživanju arheološkog lokaliteta Banovac u Ninu i u obradi i prezentaciji muzejske građe u Muzeju grada Šibenika. Autorica (koautorica) je radova „Stela obitelji Coelius iz Šibenika“, „Kornič ranocarske građevine iz Nina“, „Ukosnice, toaletne igle i češljevi iz fundusa Muzeja grada Šibenika“ i „Prilog poznavanju antičke Varvarije“.